

А. Айдамиров

ЕХА БУЪЙСАНАШ



Книга читального зала
районной библиотеки
Итум-Калинского
муниципального района



Клантама МОХЪМАДИНА
боехачу безамца, йоккхачу дезийокхонца.
Автор

107.84
32.84

УЗАР

ХА
Ш

40К.84
ББК.84

Айдамиров Абузар

ЕХА БУЙСАНАШ

Клуб читального зала
эстонской библиотеки
Итум-Калинского
муниципального района

4963
Муниципального района



Грозный
АО «ИПК «Грозненский рабочий»
2014

Историхъ цхъацца меттигаш нисло,
тЙейогучу ханна халкъ кхетош-кхиоран,
керлачу кыйсамна иза кечдаран дуьхъа,
толаме шен догдохийла йоцучу гIуллакха
тIехъ а халкъо луьра кыйсам латто дезаш.

В.И. ЛЕНИН

Хьалхара дакъа

ДАГИЙНА ЛАТТА





ЦАКЪАРЛУРШ

Кавказе шен уггар дика эскарш а,
тоьлла полководцаш а хыйсабора Россис,
хӀетте а империн махкал шовзткъе
уьттазза жима, ткьозза кӀезиг бахархой
болу и край караялор хала дӀадоьдура.

Инарла М. Острогорский

1.

ДӀадаханчу шеран бӀаьста Терски областан эскарийн командующи а, оцу областан начальник а хӀоттийна инарла-лейтенант Михаил Таризелович Лорис-Меликов тахана синтем байна дӀасахыйзара шен кабинетехь.

Лохо стоммачу дегӀара, Ӏаьржочу аматара Михаил Таризелович, наггахь корехь а социь, ерстинчу беснеш тӀехула схьаьхкина месала бакенбардаш, боккха горгочу мера кӀелара сирдала доьлла дуюкӀа мекхаш жовхӀаршца кхелинчу кӀайчу пӀелгашца шар а деш, геннахь гучу лаьмнийн кьобжачу баххашка бӀаьрг бетташ, вехха хӀуттий а лаьттий, тӀаккха ша-шеца лохха кьамел а деш, цӀенкӀа тийсинчу гӀажарийн кӀедачу кузашна тӀехула партала дӀасаволалора.

Кавказ дӀалацале а, дӀалаьцначул тӀаьхьа а даим Россина хала хиллачу областана коьрте хӀоттийна иза Цуьнан Императорски Вокхалло. И гуш долу кьена лаьмнаш, и буьрса мохк, цигахь деха и карзахе адамаш а цуьнан лаам кӀел ду. Оцу махкана, оцу адамашна тӀехь Ӏедал латто белла боккха ницкъ бу цуьнан карахь. Амма Михаил Таризеловична ша тӀехула цӀеран суйнаш хыйзачу тоьпан молханан черми тӀе хиьна Ӏаш хета...

«Шозза кхайкхийна оха Кавказ тӀаьххьара а дӀалаьцна яьлла аьлла, — ойла йора цо. — ХӀан-хӀа, кхузза кхайкхийна... Ткъе тӀкьаесналгӀачу шарахь, Ахульго йохийна лаьттаца нисйича, цкъа... ХӀетахь меллаша яйна чекхйолуш йоллура Кавказан лаьмнех летта сийна цӀе. Анахь гуш яцара мархийн Ӏаьциг.

Россина екхна яра кълбан стигал: кълбседехъ дохийнера Шемалан буърса туш – Ахульго. Тлаъхъало йоллуш диначу тохаршца кхоччуш хІаллакйинера Шемалан тоба. ДеґІастанхоша дІатесна, кІур боцуш висина имам, мурдаш хъовх, атталла тІехъ чоа а, юкъах тур а доцуш ведда кІелхъарваълла, Нохчийчу а веана, шотойн хъаннашкахъ лечкъаш лелара. ХІетахъ массарна а моьттура, цуьнан урхалла а, Іаткъам а лаьмнашкахъ гуттаренна а байна. Дика дІадоьлхура тхан гІуллакхаш Іаьржачу хІордан йи-стаца а... Амма инарлин Граббен гІалатой, инарлин Пуллон кьизаллой галдаьккхира шадерг. ХІетталц мелла а тхьнца машаре йолу Нохчийчоь гІаттийра цо, юха цкъа а ца гиначу кьизаллица дІаболийра ткъа шарахъ бахбелла кавказски тІом... Инарла-адъ-ютантана Граббена гергахъ цхъана а хІуманна зуламе хила ницкъ боцу, кІур боцуш лела бродяга нохчаша, айина, цунна гІенах а ца гиначу лакхенга хъалаваьккхира... цара тІепаза дайира тхан командованис хІетталц хъегна къа, татолашца Іенийна цІий...»

Іехийра шовзткъе ткъаесналгІачу шаро а. Моьттура, Шемал Гунибехъ йийсаре валийча, дерриг чекхдели. Царций, «дашочу вирций», оьрсийн говзачу дипломатичий кога кІел дерзийра нохчийн халкъ.

«Цунах хаьддачу имаман хан ца йисира ведда Гунибе кІегарваллал бен. Нохчийчуьра дІаваьллачу кхоалгІачу баттахъ шен кьобжа корта а оллийна эла Бяратинскийна хъалха хІоьттира иза. ТІаккха а ца хиира тхуна тхешан кхиамех нийса пайда эца. Тхешан агІор оха бохийра эла Бяратинскийс нохчашца бина машаре барт. Нохчийчохъ юха а болабелира цхъаь вукхунна тІаьххье гІовттамаш. БойсагІар, Атаби, Іумма...»

«Шемал йийсаре валийча а ца сецира мацах цо чергазошна юкъа Кубански областе хъажийна нохчийн наиб Мохъмад-Эмин. ХІинца уьш а кьарбина, кхозлагІа кхайкхий оха Кавказ дІалацар тІаьххъара а чекхдалар. ХІаь, цІе яханарг-м Шемал ву, амма Шейх-Мансур, Биболат шайн хъуьнаршций, доьналлиций цул лакхахъ бара. Цушиннах хъалхарчо, кхузахъ дуьххъара цхъаьна а тоьхна, тхуна дуьхъалдехира Кълбседа Кавказера хІара цхъа тайпа мотт а, амалш а йоцу къаьмнаш. Элий а цхъаьна шен куьйгаллин кІел а берзийна, оцу жаІуьно нийсса ялх шарахъ дуь-

хъало йира Россина. Ткъа Мохъмад-Эмин? Чергазоша шайна цхъа наиб вехча, вахийтаза ца Иан, Шемала угтар ледарчех лерина хъажийнарг вара иза. Кхузахъ Шемал шен къома юккъехъ а, шен бартахоща вара. Ткъа иза? Мохъмад-Эминна ца хаъара чергазойн къаъмнийн мотт а, гИллакхаш а, амалш а. Гуллакхна герз а, ахча а, тIетовжа тешаме бартахой а боцуш, цхъана куьйга Iасий, вуккху куьйга Къуръанний лаьцна, оцу къаъмнаш юкъа ваханчу цо, и ламанан анархи цхъаьна а тоьхна, ялхитта шарахъ буьрса дуьхъало йира Россина. Шен хъуьнарца, майраллица и фанатик дукхе-дукха лакхахъ ву Кошутал Гаррибальдил, Джефферсон-Девисаг, шайн карахъ шортта ахчий, герззий, эзарнаш партизанаш хилча бен, цхъа а гуллакх дIадолош ца хиллачу...»

«Уьш-м дерриш а дIадевлларш дера дара. Кхераме яц я малхбале а, я малхбузе а Кавказ. Цигарчу туземни элийн гIоьнца цигахъ шина а кога тIехъ чIагIделла севцца тхо. Амма хIара аьрру йист, хIара акха Нохчийчоь ю-кх, легашкахъ йисина чIеран даIахк санна, йиллина правительствон сагатдеш. Иза оцу хьо-лехъ мел ю, кху лаьмнашкахъ синтем а, машар а хир бац. ГораяI, ма хъекъале корта хиллера-кх Алексей Петрович! Ша кхуза ма-кхеччи хиира цунна, Кавказ караерзоран догIа Нохчийчоьх хилар. ХIетахъ Николай IадIийнехъ, шен къязачу куьйгаца цо дIатейина хила магара иза. Добхна гуллакхаш ду-кх...»

Ша Терски областан начальник махIоттийнехъ, кхузара чолхе хъал дуьйцуш Тифлисе кехат яздина Лорис-Меликовс. Амма дуьхъал жоп дац. Ткъа иккхина ваьлла цига ваха хан а я некъаш а дац. Веза Дела, маца бер бу-техъа хIара мохъ кочара!

Букъа тIехъа ши куьг а диллина, чухула дIаса а волавелла, пенах кхозучу Александр II-н суьрта хъалха лаьттина кIедачу венециански кресло чу охъа а хиъна, доккха садаьккхира цо.

«ХIунда дац Тифлисера жоп? Я ас кхоччуш яздина ца хилла-те кхузара хъал?»

Бустамаш дохуш хаза кечийнчу йоккхачу стоьлан гIутахк схъа а диллина, цу чуьра схъаэцна папка а яржийна, юккъера лехна цхъа кехат деша вуьйлира иза.

«...Къилбседа Кавказерчу туземни къаъмнашлахъ барамна дукха хиларо а, шайн юкъараллин дIахIоттамо а, цул сов, шайн

мехкан топографически башхаллаша а аьтто беллачу нохчийн къомо массарчул тIех а, еха а, дера а дуьхьало йина вайна. Инзаре дукха харж еш, хан йойуш, оьрсийн хьуьнаре салтий хIаллак а беш вай биначу тIамо, нийса аьлча, кIезиг Iаткъам бина хIара область гуттаренна а караерзорна, кхузахь вайн Iедал хIотторна. Юькъачу хьаннаша хьулийнчу Соьлжан тогIенех, ламанан когашца йолчу меттигех пайда а оьцуш, хаддаза вайх летарца вайна даккхий зенаш а деш, амма оцу хенахь, шайн ма-хуьллу, баккхийчу тIемех къехкачу нохчашна дуьхьал вай латтийна хала кьийсам стом боцуш байна хилар гIуллакха тIехь гучудаьлла вайна. Цундела, кIелхьардовла кхин некъ цахиларна, орамашкара дуьйна хьалайогIучу пачхьалкхан йистошца гIалагIазкхий бахаховшоран оьрсийн исторически системина тIекховда дийзира вайн...»

– Система-м нийсаниг хаьржинера, и кхочушъечийн коьртехь хьекьал хиллехь, – барт туьйхира Михаила Таризловича. – Оцу карьеристаша ойла ца йина-кх цхьана дийнан бен. ЭххIей, Алексей Петрович, кхузара дIа ма хьалхе ваьккхира-кх хьо. Жимма хьо кхузахь висинехь, хIара бала сан кочахь хир бацара.

«...Новкъа ду, тIаьххьара а кхуза еккина гIалагIазкхийн станицаш, дукха-кIезиг делахь а, дуьххьалдIа цкъачунна болчу тIеман кхиямийн дуьхьа еккина хилар. Уьш йохкучу хенахь тидаме ца оьцуш йитинера вайн коьрта Iалапо. Цундела кхузара оьрсийн бахархой, цхьа а тайпа порядок йоцуш, туземни бахархошна юкъа йина, массанхьа дIасабаьржинчу церан аьтто бац туземни бахархошна шайгара вай ловху Iаткъам бан. Мелхо а, уьш шавш (I-й, 2-й Сунженски полкаш а, I-ра Владикавказски полк) бу халачу хьолехь. Ма-дарра аьлча, кху тIаьххьарчу шовзткъе итт шарахь биначу тIамо нохчашкара дIадаьккхинарг церан ах латтий бен дац, стратегически хьесапашца лерича, кIезиг пайде долу. Ткъа хIинца шавш тIехь болу мохк церан долахь бисахь, уьш вайн Iедал кIел совцур бу бохург кеста хир дац...»

«...Цаьргара и аьтто дIабаккхалур бац вайга, нагахь санна, Нохчийчоь йоькъуш, ламанан когашца дIа гIалагIазкхий баха а ховшийна, нохчийн ярташ къевллина гIалагIазкхийн станицашна юкъа ца йохкахь...»

«...Кху сохьта Терски областехь хЮьттинчу хьолехь вай кхиаме дига некъ цхьаь бен бац – вешан Сунженски станицийн хьалхара моґла Іаьржачу Ломан когашка кхачор, цунна гонахара латтанаш дІалецарца Владикавказа тІера Хаси-Юьрта кхаччалц Нохчийчоь йокъбуш, станицийн керла моґла биллар. ТІаккха цхьана агІор Терски шира лини а йолуш, керла буьллу-чу гІалагІазкхийн станицийн моґлано юккъехула екъна, Орган-ца Веданхьа йолчу вайн тІеман чІагІонаша этІийна, шалха го-лаьцна Нохчийчоь вайна кхераме йолчуьра сокур ю...»

«...Дагахьбалґам буьсу, хІинца вайний, нохчийн кьоманный юккъера вайна аьтто боцу юкьаметтиг хийца цхьаь бен доцу и тешаме гІуллакх вовшахтоха а, кхочушдан а лаххара а ши шо ханний, боккха ницкьий эшарна. Изий, важий вайн хир ду, на-гахь вайн арахьа тІом ца хилахь. Амма кху хьолехь диса вайн янне а йиш яц, хІунда аьлча, нагахь хиланза а ца баьлла евро-пейски пачхьалкхашца тІом хилахь, Терски областан эскарийн ницкь тІеман кхечу театре дІабала деза вайн...»

«...Ткьа Кунтий, цуьнан векалш лецабезаран хьокъехь дерг аьлча, кху сохьта хЮьттинчу хьолаца дуьстича, оцу гІуллакхо пайда лур бу аьлла тІелацам бан со ваьхьар вац».

– ХІара-м ас боххучу деара, – оьгІазе барт туьйхира Михаил Тариэловича. – Іан-м дера ца Іийра соьга иза ца лацийтича. Цун-дела нохчий, болчу тІе а, дарбелла хьийза...

ХІетахь Лорис-Меликов ша а вара шина дагтахь. Цкьа-делахь, иза кхоьрура, зуламе воцу динан да дІаваьлча, цуьнан метта цхьа бунтарь хЮьттарна. Эккха кечьелла Іачу Нохчийчоьн-на оьшург веккьа цхьа тІеман баьчча вара. Михаил Тариэлович-на шера хаьара, Кунтина тІаьхьахІуьтту адамаш а, сихдинна яр-ташкахь кечден тоьпан молха а, кегийрхошна юккъехь карзах-даьхна тІеман ловзарш а – уьш дерриш эрна гІуллакхаш цахилар. ГІаттам кийча бара. Нохчаша иза дІатоьттура Россин арахьарчу тІаме. Царна Іаламат дика хаьара цуьнан малхбузе пачхьал-кхашца йолу юкьаметтигаш, кьаьсттина польски гІаттамах дерг. Кхуза ссылке бахкийтина областехь гІуллакх дечу полякашца болх бечу бІеннаш туземни эпсарша а, талмажаша а ца Іебаш ладоьгІура цара шайн даймахкарчу гІуллакхех лаьцна дуьй-

цучу хабаршка, тлаккха уьш халкъа юкъа даржадора. Хетте а Лорис-Меликов сих ца лора Кунта лацаран гуллакхна, цуьнан тIаьхьалонан жобаллех ларлуш. Эххар, цо Кунта лацийтича, иза кхийрина гIаттам ца хилира, амма ций Iаноза ца дирзира. Шайн устаз схьавоьхуш Шелан редуте гулбеллачу нахана тIе яккхий тоьпаш туьйхира эла Тумановс.

«...Массо агIор а пайдехь хир дара, хIинца нохчех цхьа полк а йина, тIеман гуллакхна иза Польше хьажийча. Оцу гуллакхо, цкъа-делахь, вайн кочара доккхур дара кхузарчу бахархойх уггар карзахе дакъа, шолгIа-делахь, хьаннашкахь а, лаьмнашкахь а бечу тIамехь шайл говзанаш дуьненахь а кхин хила йиш йоцу-чу цара боккха пайда лур бара Империн малхбузе крайхь, царна йина харж эрна йовр яцара вайн...»

Оцу некъехь-м ледарло ялийтира цо, ша бохург тIаьхьаваьлла кхочуш ца дарна. Амма таханчул тIаьхьа нийсса кхойтта шо даьлча, Нохчийчохь керла гIаттам хуьлуш, ша боху полк вовшах а тоьхна, оьрсийн-турецки тIаме хьажорца цо йоккха кийсак йоккхур ю гIаттаман ницкъах.

«ХIун ду а хаац, амма сан доттагI Александр Петрович цуьр-риг сиха вац-кх кху гуллакхна. Цунна-м дика ма евзара хIара акха Нохчийчоь...»

Паччахьан инарлийн дешнашца аьлча, Кавказски тIом Нохчийчохь чекхбаьллера, нохчий эшна кIел севцца а боцуш, Россин кхузахь тоьллачийн хуьлу бакъонаш а йоцуш. Фельдмаршална эла Бяратинскийна хьалххе дуьйна билгалделира, Кавказ караерзоран догIа Нохчийчоь хилар. Шен хенахь изза гинера Кавказан проконсулна, буьрсачу Ермоловна а.

– ХIара нохчий тIех нуьцкъала а, кхераме а къам ду, – сих-сиха карзахуьйлура инарла Ермолов. – Лулара кегий къаьмнаш ду царна ницкъ лурш. Шаьш нохчашна деш долу гIо цаьрца гергарло долуш а я вайца мостагIалла долуш а ма ца до цара. ДуьххьалдIа и нохчий вайн кога кIел баьхкича, цаьрца шаьш а кIел догIий хууш лела-кх. Берриг ницкъ Нохчийчу хIунда тоьт-ту бохуш, Иттарш йо суна хьал цахуучара. Нохчий дIаьвше лаьхьий ма ду, ткъа гонахара къаьмнаш – чуьркаш. Лаьхьарчаша ций муьйлуш хилча, чуьркийн ю хаа а ма ца ло. Уьш ма бу

хІара Кавказ карзахіохурш. Нохчий кърбой, Кавказ кърлур ю. Кхечу кърмнех бевдда баьхкина разбойникашший, кърбсттина вайн салтий, гІадбоьлхий тІелоцу цара. Цундела, байарх лах ца луш, шо шаре мел дели дебаш, совбуьйлу уьш. Цул сийдоцуш, аьрха кърм кху стигала кІел хир дац. ХІара дуьне мел ду адам хьоькхуш лела и Іаьржа ун ца дулий царна-м, царан волла.

– Кхидолу кърмнаш кърдан-м хала а дацара, – паччахье балхамаш бора Ермоловн метта вайитинчу фельдмаршала Паскевича а. – Церан коьртехь-м мехкадай бара, шайна чинаш, совІаташ делчаьхана, цара-м шайн халкьаш духкура вайна. Халаниш нохчий бу. Шайн акхачу маршонах хаьдда, шаьш вайн комендантийн Іедал кІел дахар цьхана дагадаро а карзахбоху уьш...

Барятинскийна хаьара, нохчаша дІатесча, Шемалан оьмар чекхийолийла, тІаккха дуьххьалдІа йийсаре вар бен, цунна кхин некъ ца буьсийла. Цундела цо, шел хьалха хиллачу наместникаша хІоттийна план кхидІа а кхиош, кхочушгеш, тІеман оцу тІаьххьарчу итт шарахь кавказски тІеман коьрта ницкъ Нохчийчу берзийра. Царций, туьраций, дагарций болх бора «дашочу ви́ро» а, говзачу дипломатис а.

Фельдмаршала машаран барт бира нохчашца.

Ткьа шарахь ягош чим биначу Нохчийчохь хІоттийнчу оцу барта тІехь ах кхачаделлачу (официальни статистикин хаамашца, хІаллакьхилларг доьалгІа дакий бен дацара), мацаллой, цамгарший, кьеллой бІарздинчу, хаддаза биначу тІамо физически кхачорна тІе дуьгучу, гиначу эрчонаша морально артдинчу, кхидІа дуьхьало ян ницкъ боцчу, машаречу дийне сатуьйсучу халкьо оцу барта тІехь тІелецира тІом сацо а, кхин цкьа а Россияна дуьхьало ца еш, муьтІахь хилла, кІел саца а. Паччахьан правительствон цІарах наместника тІелецира нохчашкахь герз дита а, уьш салт ца баха а, царан дин, кърман гІиллакхаш ца талхо а, долара мохк ца хьебан а.

Шемал йийсаре веача, ламанхошца долу гІуллакх гуттаренна чекхдаьлла а, Кавказ эххар караерзийнарг а лерина, Нохчийчохь шен колониальни Іедал хІотто юьйлира паччахьан правительство. Иза дора тІеман-колониальни урхаллин аьртачу методаш-

ца къоман гИллакхаш а, амалш а ца лъоруш, дукха хан йоццуш халкъаца шаьш бина машаре барт эхь ца хеташ бохорца.

Шайн уггар дикачу аренца болчу махка тIера нах дIа а лаьхкина, уьш тIулган дерзинчу лаьмнашкий, къеначу хьаннашкий боьхкина, и латта гIалагIазкхийн колоништашний, оцу бегаху гIамехь шена гIо диначу гондIарчу къаьмнийн элашний, шайн халкъана ямарт хиллачу нохчийн эпсаршний, динадайшний, совдегаршний дIадийкъира паччахьан правительствос. Ламанца йолчу ярташкарчу доьзалшна шайн долларчу лаьтта тIера даьлла ялта кхузткъе итт денна, ткъа цанин аренашкахь хьаькхна йолткъех денна бен ца тоьура.

Къоман а, политически а бакъонех хадийна, социальни Iазапе доьल्लीна халкъ ирчачу къоьлле доьжнера.

ТIаккха кхузахь юха а, цхьаь вукхунна тIаьххье хуьлуш, болабелира антиколониальни гIовттамах. ТIаьхь-тIаьхьарчу гIаттаман оьмар йоца а, къиза а хуьлура. Уьш къиза хьоьшура паччахьан инарлаша. Церан куьйгалхой бойура, дакъалацархой Сибреха хьийсабора, яртех чим бора. Колониальни Iедалан хIилланечу политико юкъа питанаш туьйсус, къоман йохкаеллачу къоначу буржуазис а, динадайша а чохьхара барт бохош долу, вуьшта а ницкъ эшна къам цхьаьна а тоьхна, колониальни Iазапна дуьхьалдаккха ницкъ ца тоьура тIеман баьччанийн. ТIехула тIе, паччахьан Iедалша эцна динадай а кхойкхура нахе, паччахьна, цуьнан Iедална муьтIахь хиларе.

Халкъа юкъахь хIинца яккхий гIортораш яра паччахьан Iедалан – цо лерина юзош, хьакхар хьоькхуш кхио меттигера феодально-буржуазни а, динадайн а, эпсарийн а лакхенаш. КхузткъалгIачу шерашкахь къоман маршонехьа болчу кьийсамах хоттало чохьхара классови кьийсам.

Къардала дагахь а дацара халкъ.

Юкьарчу гIаттамах догдиллинчу цхьаболчарий, я и хирг хиларх ца тешаш, шайн мостагIех бекхам эцар оцу хене дIатетта собар ца хиллачу вукхарий оцу шерашкахь антиколониальни а, классови а кьийсаман керла мур болийра – обаргалла.

...Михаил Тариеловичан синтем байинера аьрхачу нохчаша. Цо даим кхечу гIуллакхашна юккъехула хьаькамашка балхамца къедадора шена Кавказехь уггар хала отдел елла бохург.

«ОххІай, ма дика хир дара берриг нохчий Турци кхалхийча! – ойла йора цо, корах ара бІаьрг а бетташ. – Ирсе стаг ву-кх граф Евдокимов. Цуьнан-м аьтто хили шен отделера абадзехаш, аба-винаш, натухайцаш, шапсугаш, бжедухаш, убыхаш цига кхалхо. Виь бІе кхузткье цхьайтта эзар стаг атта шена новкъара ваьккхи цо. Мекара цхьогал дера ду граф. ХІордаца йолу агІо маьрша а юьтуш, вукху кхаа агІор цо тІелаьхкинчу эскарша дуьне гатдина цигара туземцаш, хІордан кеманаш тІе а буьйлуш, Турци бевди-ра. КІелхъарбовла кхин некъ ма бацара царна. Ткъа со кхузахь, атталла ткъех эзар нохчо новкъара ваккха меттиг боцуш, хьий-за...»

Михаил Таризеловична дагадеара Къилбседа Кавказера къар ца лун къаьмнаш Турци кхалхоран хьокъехь Портаца барт бан кхо шо хьалха ша Стамбуле вахар. Цуьнан аьтто хилира и ша даьхьна гІуллакх оцу хенахь Стамбулехь оьрсийн посол хилла-чу эла Лобанов-Ростовскийн гІоьнца Цуьнан Воккхалла Импе-ратор реза а веш дІадерзо. Портас цунна дош делира кхо эзар доьзал тІеэца. Ткъа Михаил Таризеловичан кьинхьегаман стом графа Евдокимовс боу...

– Кхечарна некъ а баьккхина, со Іовдал кху жІуганийн бе-на хии! – эькхийтира цо оьгІазе. – Сиха лакхавели и кьен дво-рянчик!

Михаил Таризеловичан ойла юха а Евдокимовна тІейирзира.

Кавказехь вина а, кхиъна а волу граф Николай Иванович Евдокимов шен амалшца ламанхо-салти вара. Фейерверкеран клант, цкъа хьалха – магІара салти, тІаккха – Койсубулински пурстоп. Халла кехат яздалла бен дешар ца хуучу, амма ламан-хойн амалш а, гІиллакхаш а дика девзачу мекарчу Евдокимовс кавказски тІамехь сиха карьера йира. Кхинаш санна болу дук-кха а авантюришаш санна, ламанхойн цІий Іенорца иза инарлин чине а, графски титуле а кхечира.

Паччахьо цунна совгІат эрна ца дора. Ламанхоша паччахьан колониальни политикина ен дуьхьало герзан ницкъаца каг а ца елла инарлаш кІелбисча, цо массара а йицїйна йитина Ермо-ловн тІеман тактика кхин а йоккхачу кьизаллица юкьаььккхира. Ермоловс дагарца болх бора, ткъа Евдокимовс – цІарца. Цхьа-

на маџера дубина нохчийн махкана кIоргте гIелетарш деш, цо сийначу цIарх дагадора массо хIума: ялташ, хьаннаш, цанаш. Къиза дойура дIа ца дигалуш дубсу даьхни.

– Нохчашца тIом бан ма гIерта. Иза эрна ду. Мелхо а, цунах къахка. Ярташ а, хьаннаш а, кхаш тIера ялташ а, цанаш а яга-йй, даьхни хIаллакдай, юхадовла. Мацаллой, шелоной гIелбича, шашь кIелсовцур бу, – омра дора цо шен эпсаршна. – ЦIе, цIе, цIе!

Цул сов, кхузахь цо юкбаяьккхира англичанаша Инди дIалоцуш лелийна метод: чинаш а, ахча а кхийдош, нохчийн набаш шайгахьа баха гIертар.

Шайчарна ямартло йиначу ламанхошна кхаь бала, Евдоки-мовс дIадолорца, тарифни сетка хIоттийра: къайлахдерг дубь-цуш информаци йиначунна – хIоккхул, имамах веддачунна – хIоккхул, нейтральни йиначунна – хIоккхул, йоккха-топ схьа-еллачунна – хIоккхул. Шегахьа бевллачу набашна церан хьалха хилла хьакамалла а Iалашдора. Доцца аьлча, иттаннаш шераш-кахь хаддаза лаьттаху тIамо хIу даре кхачош лаьтта мацаллой, къеллой бIарзбина нохчий малар малий, кхаьнаш эций, мотт тохарний, ямартлонний Iамо шатайпа, бIаьргана ган йиш йоцу школа йиллира цо. Оцу школо баккхий кхиамаш бехира кхузахь.

«ХIаь, Николай Ивановича дуккха а пайда белла империна, – ойла йора Михаил Таризэловича. – Цо карлаяьккхира Екатерина шолгIачун заманаш дубина йицбелла лаьттина колонизацица мехкашдIалецаран система. Цуьнан планаца хаййна Терски об-ластан махка тIе бIе эзар гIалагIазкхи. Хаййна сан доказалла. Цхьа сахьт а, цхьа минот а хан яц-кх нохчех тешна Iен йиш йо-луш. Эккха йоллу тIепинга санна лаьттийца...»

НЕКЪ КАРИЙНА!

Шайгара девлла зуламаш
шайн карарчу Тедалан Гюьнца
Текхуьучу Тлаьхьенах кьайладахалур ду
моьттурш телхина хилар зеделла ду.

Корнелий Тацит

1.

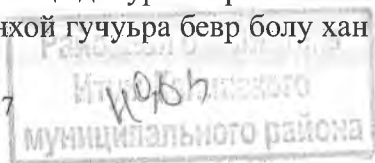
Михаил Тариеловичан ойланаш юкьахьехира тIулг хьажош тобинчу урамера схьахезачу ленаш тоьхначу говрийн бергийн татанаша. Иза ладоьгIна а валале, гIопах чохьхавелира дикачу дойшкахь, герзах воттавелла ялх бере. Уьш ца бевзийла дацара. Хьалха воьгура хийла эпсар шех хьогуш, зьортала, элдар деГара Осетински округан начальник, хIирийн алдар инарла-майор Кундухов. Цуьнан некьахой бара виллина цуьнца хуьлу цуьнан воккхахволу ваша партал Афако а, кхин виь ялхо а.

Кундухов, каде динара а воьссина, кхин дIасахьажар доцуш, цIа чу волавелира. Цо урх тесна йитина говр, ега а елла, бай тIе тIа детта юйлира.

Дукха хан ялале чувеанчу адъютанта хаам бира, Кундуховс ша тIеэцар доьху аьлла.

– Чувола ала! – резавоцуш кхоьссира Лорис-Меликовс.

Ша цIена кавказец воллушехь, ткьа и Кундухов, ша санна кавказец хилла а ца Iаш, шен гонан стаг воллушехь, цуьнга безам бацара графан. Кундухов хьуьнаре инарла а, ламанан халкьашлахь лоруш стаг а вара. Делахь а Михаил Тариеловичан дог ца летара цунах. Дас кхерош Iамийнчу, амма шен аьтто баьл-лачу минотехь катоха хьесталуш, цIога лесточу жIаьлех тарлора цунна Кундухов. Хьекьале Михаил Тариелович ца кхуьуш кьайле, цхьа хIиллане цIе йогура цуьнан сирачу бIаьргаш чохь. Амма Кундухов, империна дукха гIуллакхаш дина а, Петербур-гехь яккхий зIенаш йолуш а, массара сий деш а, тешам луш а стаг хиларна, цунна са ца диттича ца долура. Лорис-Меликовна уггар собар лург – берриг ламанхой гучуьра бевр болу хан гена цахиларе цо догдахар дара.



– О, Муса Алхазович! Сан хьомсарниг! Хьо мича дикано валий-те! – марахгета санна, ши куьг дIаса а тесна, йоцийчу настаршца гIулчаш туьйсуш цунна дуьхьалволавелира Михаил Таризович, амма, и ца деш, цуьнга мелла куьг а делла, сецира.

Кундуховна охьахаа шена дуьхьал кIеда кресло а гайтина, дукха ирахь хьийзарна хIиттинчу настаршка садаIийта охьахи-ира граф ша а.

– ТIаккха, дийцахьа, Муса Алхазович, дукха сагатлой хьан оцу Скут-Кохахь? ХIун ду цигахь керла?

– Сан хьомсара Михаил Таризович, ломахь хIун керланиг хезар ду? Керла хабарш дерриг а кхузара, Владикавказера, дIаса ма даьржа. Уьш хаза ма веана со-м кхуза. ТIаккха, Хьан Локхалла, гIуллакхашца ларавой хьо?

Лорис-Меликовс, корта а лестош, стоьла тIе ши куьг туьйхира:

– Хаац, хаац, хIун аьлла жоп дала деза а. Динарг кIезиг ду, дан дезарш хьадаза лаьтта.

– Цуьнан Императорски Воккхаллина хьалха доккхачу сийлалле кхаьчна хьо, Хьан Локхалла. Цунна тоьшалла ду, импирехь уггар халачу областан коьрте хIотто цо хьо кьастор.

– Ас дозалла да цунах, Муса Алхазович.

Оцу масех минотана коьртера дIаевлла чолхе ойланаш, уьйриг хилла, юха коьрте хьаьвзина граф, хьала а гIаьттина, чухула дIасаволавелира.

– ХIаь, со хастам бина а ца волу и тешам цо сайна баларна. Амма хала ду-кх. Нохчийчохь тIом чекхбаьлларг вай лору пхи шо кхаьчна. Кху крайра вукху кьаьмнаша хIеттахьехь гражданственность тIеэцна, цара дуьхьало йоцуш Iедална текхамаш бо. Амма нохчашка ишттаниг хьехадойла а яц. ОххIай, ма гена ду-кх вай уьш караберзо! Масех де ду оцу гIуллакх тIехь ас корта кегбо. Латта тоац. КIелхьаравала некь карабац-кх, мел лехарх.

Командующи ирахь а лаьтташ хиьна Iен гIиллакхехь ца хетта, Кундухов хьалагIаьттира.

– КIелхьаравала цхьа ков доцуш хьал хила а ма ца хуьлу. Йисинчу ерриг Кавказехь хIоттаелла порядок Нохчийчохь а хIотталур ю. Хьан запискех лаьцна жоп дуй Коьртачу Штабера?

— Дац. Сан план цара къобалыйириг хиларх шек ву со. Кху-
арчу гIуллакхашка дукха тIехула хьуьйсу уьш. Цул сов, ас да-
галаьцнарг а дац атта гIуллакх.

— Бакълоь хьо. Нохчаша бертахь шайн мохк буьтур бу боху-
чух со а ца теша.

— Цара дуьхьало йийриг хиларан-м, хьаха, яц шеко. Кху герг-
га йолчу хенахь, шина-кхаа шарахь, европейски мехкашца вайн
юкъаметтиг машаре лаьттича-м кхиаме догдохийла яра.

— Дала гIо дийр ду. Ницкъ ца тоьъначохь стаг хIиллане волу, —
цкъа хIума къадош элира Кундуховс. — Суна сайна а хета, ниц-
къаца хIорш къарбан гIертарх вайн гIуллакх хирий-те аьлла.
Уьш тера бац ламанан дисинчу къаьмнех. Элашна, ханашна,
динадайна чинаш, совгIаташ луш, уьш Iехош, оьцуш, кхерош
схьалийцира вай ДеГIаста а, ХIирийчоь а, Гебарта а, кхиерш
а. Нохчийчоь бацара Аслан-ханаш, СурхогIар, БаматовгIар,
КарамурзаевгIар, кхин а, кхин а. Беламе хIума-м дара хьуна!
Шайна гайтинчу метте кехата тIе нийсса пIелг таIо а ца хуу-
чу оцу боданечу деспоташна инарлийн чинаш, масех эзар соь-
маш алапаш а, ерриг оьмарна пенсеш а далар! Нохчашлахь и
дер ала меттиг бац вайн. Мацах цкъа баьччано Биболата инарла
Ермолов Iехийра, вайгахьа ваьлла ша аьлла. Алексей Петрови-
ча цунна капитанан чин а, алапа а делира. Амма, цкъа хан ма-
еллинехь, шена тIечIаргIвина майор Швецов а вадийна, лам чу
дIавахара. Шовзткъе бархIалгIачу шарахь наiba Атаев Атабис
Iехийра эла Воронцов. Шен доьзалца ведда вайна тIе а веана,
вайна дика разведка а йина, ведда юавахара... Иза шен амалехь
къам ду. Цара хIинца а дог ца дуьллу шайн хиллачу патриар-
хальни демократех. Вай ницкъ тIе мел теIабо, дера дуьхьало еш,
хIаллакьхир бу уьш.

— Новкъа ду царна юккъехь, кхечанхьа санна, феодальни мех-
кадай цахилар. Амма хир бу. ХIаь, Россис серло еара лаьмнаш-
ка. Ахь цIерш яьхначу деспотех вай маьршабехира церан леш
хилла лаьтта ахархой. Хайий хьуна, уьш мел къизачу Iазапехь
бара? Таркхойн шовхала шен долларчу ахархошна гIожмаш ет-
тара, оьрнаш чохь бахкош, хIаллакбора, юнаца бIаьргаш доху-
ра. Кюрински Аслан-хана шен ахархойн зудабераш нохчашна

говрех духкура. Ткъа, Казикумухски Агалар-хана бехке хиллачу шен ахархойн догІмаш цІийдинчу эчигца дагадора, лергаш дохура, маттах Іуьргаш дохура, даьшначу кортош тІе кхехкаш долу даьтта дуттура. Российски культуру гуттаренна а дІадаьхна цигара и акха ГІуллакхаш.

Инарла Кундухов кІоршаме велавелира:

– Церан мохк дІалацаран дуьхьа! Шен ахархой лоллехь, боданехь бакочу Россис муха ло кхечарна серло? Ахь бехк ма биллалахь, Хьан Локхалла, вайша цхьа кавказец волу дела, дарехь дуьйцу ас. Ермоловс ДегІастанара ахархой оцу деспотех мукъабохучу хенахь оьрсийн ахархой кхин а ирчачу лоллехь бара. Оьрсийн помещикаша ца бухкура ткъа шайн ахархой толлучу жІаьлех? Помещико марзо эцначул тІаьхьий бен ахархочун йоІ маре лойла-м дацара. Наношка бераш некхера а дохуьйтуш, толлучу жІаьлийн кІезий дакхадойтуш меттигаш-м дера хилла. Схьа ара мел даьлла газет кьарздой хуьлура крепостной ахархой бохка-эцарх бечу хаамаша. Из дора цивилизованни Россихь. Цигахь просвещенни помещикаша шаьш кхетамехь а болуш лело и деспотизм кхузарчу боданечу мехкадайшна гечьян а тарлора. ДуьххьалдІа, тхох акхарой ала, тхан диканиг а, вониг а – шадерг вочу бІаьрга ган Іемина Россихь.

Лорис-Меликовс лерина тергалвора хьаьсарта вахана Кундухов. Цуьнан сира бІаьргаш догура оьгІазечу цІарца, еха, ерстина юьхь цІийеллера, дола ца далора шен дешнийн.

«Дерриг а схьа ца олу, амма вуьшта а гуш ду хьан дагахь дерг, – ойла йора графа. – Лаа дац оьрсийн кица, мел юзаярх, борз варша хьожу».

– ХІета, хьо реза вац-кх кхузахь вай дІахьочу политикина, я, вуьшта аьлча, Цуьнан Императорски Воккхаллин лаамна? – хаьттира цо цуьнан бІаьргаш чу а вогІавелла.

Мусас бІаьрг-негІар а ца туьйхира:

– Ас даим ларбина государ-императорна тешаме хила айса биьна дуй. Сайн цІийн тІаьххьара тІадам цунна дІалур бу ас. Амма вайн зорбанехь ламанхойн цІеран метта «акхарой», «лаьхьий», «разбойникаш», «адамашдайархо» дешнаш гича, эпсарийн багара уьш хезча, дог оьгІаздахаза Іац. Со а ма ву ламаро.

Оха мел доггах г'уллакх дарх, тхо мел хъекъале делахъ а, цхъа-болчарна гергахъ сой, со саннарш шайн вежарийн ц'ий Йенош долу «кераҫамийна акхарой» ду. Ахчанах а, чинех а эчна.

Лорис-Меликовс дайн куыг туыйхира Кундуховн белша т'е.

— Сан хъомсара Муса Алхазович, хъо т'ех сиха стаг ву. Суна х'умма а ца хезна. Амма ларлолахъ и дешнаш кхечуынг аларх. Кхин а дика хир ду, ахъ и ойла хъайн коъртера д'аяьккхича, нагахъ хъайна х'аллакъхила ца лаахъ. Т'ехула т'е, цхъацца нехан г'иллакхашца ма хъежа Россига. Росси просвещенни мохк бу. Хъуна лаахъ а, ца лаахъ а, х'ара ламанан къаьмнаш — адамаллин историна ирча т'аьхъадисна, акха деха. Со воккхаве, уыш оцу боданера серлонга бахаран сийлахъ декхар кхочушдаран кхаж Россин баларх. Амма иза, хъуна а, суна а ма-лаъара, сиха хир дац. Цунна дуккха а хан, къинхъегам беза.

— Бехк ма биллалахъ, Михаил Таризелович, цкъацкъа сихло со. Со уггар хъалха ламаро ву, ц'ий ҫац шениг дитина. Дог а ца ҫа озабезам ца беш. Сан дог карзахдаьккхинарш нохчий бу. Суна къахета царх. Тешалахъ сох, Хъан Локхалла, цара х'инца а иттиннаш шерашкахъ дубъало йийриг хиларх. Вайна кхин синтем ца хуылуытуш, шаьш х'аллакъхир бу уыш. Со тешна ву, цигара шаьш меттах ма-хъабиннехъ, цара герз караоьцург хиларх. Хъан план кийчча т'ом бу. Юха а д'адолалур ду шовзткъалг'а шо. Х'етахъ нохчашца бийца вайна мотт карийнехъ, кху т'аьхъарчу ткъа шарахъ т'ом ца хила а тарлора. Х'инца мукъана а ишттачу т'алатах лардала деза вай.

Тахана Лорис-Меликов цецваьккхинера Кундуховс. Тахана цунна хезарш дерриг а керла дара. Цкъа а цагинарг ду-кх. Ламанхошкахъа г'о даха воьлла. Нохчех къахета шена боху. Маца дубыйна? Иза-х церан ц'ий Йенош кхаьчна прапоршикна т'ера хъала инарла-майоран чине.

Важа, хъалха массаьрца цо нохчийн ярташ ягор-м, цахъехор вай. Кхо-диъ шо хъалха Бойсг'аран г'аттам хъошуш куыйгалла дийриг х'ара ма вара. Шен толамех лаьцна денна реляцеш азыйириг. Нохчмахкахой ҫаьнан шелонехъ лелхийна лелабо, церан т'аьхъалонаш лаххыйна х'аллакъыйна ша, дукхахберш байина, къарбала цалуурш йийсаре балийна бохуш.

Шен кѣмел а дитина, кѣйллах Лорис-Меликовга хѣбжуш сецира Кундухов. Командуюшин хѣкѣалечу бѣаьргаш чохъ йок-кха гѣйгѣа а, цуьнца цхѣаьна само а гора цунна.

– Хѣо бакѣлоь, Муса Алхазович. Шемал Ахульгохъ веллера, амма нохчаша иза денвира. Хѣаь, Шемалан ѡмар кхин а ткѣа шарна яхѣира цара.

Чувеанчу капитана Золотаревс хѣалха йиллира юккѣехъ масех кехат долуш папка. Юкѣ-юкѣа бѣаьрг тухуш деша а дешна, буха куьг а яздина, папка капитанна хѣалха теттира командуюшис.

– Хѣан-хѣа, ткѣа шарна яхѣина ца ѣа, – элира Кундуховс Золотарев араваьлча. – Суна хетарехъ, Шемал деѣластанхоша дѣатессинчохъ виснехѣара, муьлхха а бунтарь санна, цѣе йо-цуш вовр вара. Амма Ахульгохъ вохѣйна иза гѣаьттинчу Нохчийчу нисвелира, шен ирсана. Нохчаша дуьненчохъ а цѣе йок-кхуш стаг вира цунах. Доцца аьлча, нохчий ца хиллехъ Шемал хѣинцалера шен цѣе йолуш Шемал хир вацара, ткѣа хѣетахъ иза Нохчийчу ца нисвеллехъ, нохчашна шайна кхин баьчча карор вара. Ткѣа хѣкѣале, хѣуьнаре, майра нах Нохчийчохъ кѣезиг бацара. Дуьххѣалдѣа царна ца лаѣара шайх стаг халкѣана коьрте хѣотто. Уьш кхоьрура шаьш дерриг ѣедал кара а делла цкѣачу-на халкѣана коьрте хѣоттийна стаг, цигахъ чѣагѣвелла, гуттарен-на а тѣехъ висарна, гондѣарчу кѣаьмнийн санна, шаьшлахъ элий, мехкадай баржарна, шайн патриархальни демократи дѣаяларна. Тѣехула тѣе, шаьш вовшашлахъ барт боцуш кѣам а ду иза. Ара-хѣара стаг ги а вуллий лелаво, иза лай велахъ а, амма шайн стаг, иза мел хѣуьнаре, хѣкѣале хиларх, вохѣйна дѣаваккха гѣерта. Оцу вочу амало дакѣазадаьккхина и халкѣ. Бакѣду, вешан стратегически а, тактически а хѣелашна аьтто лѣбхуш, царна юк-кѣехъ вай дѣакхоьхьучу политико а ца буьтура уьш и барт хила.

– Ахъ ма-дуьйцуу дан а ду иза, – тѣетайра Лорис-Меликов. – Тѣеман оцу тѣаьхьарчу ткѣа шарахъ Шемална тѣемалой а, сурсаташ а латторг Нохчийчоь ма яра. И беа, ирча тѣом хилира берриг Нохчийн махка тѣехъ. Деѣластанхошкара кѣезиг пайда хуьлура Шемална. Ткѣа дукхахѣолахъ – зулам. Дагадогѣу суна, вай Нохчийчоь йохочу шовзткѣе шийтталгѣачу шарахъ Шема-

ла Дегластанахъ вовшахтоьхна кхуза доккха эскар далор. Оцу тӀехъ доккха Галат далийтира цо. Цигара далийна эскарш кхабар тӀедужу нохчий цабезамца хьуьйсура цаьрга. Цул сов, ледара тӀемалой болу дегластанхой, имама дукхахьолахъ тӀамехъ дикъа ца лоцуьйтуш, нохчийн ярташкахъ экзекуциш еш латтабора. Оцу гуллакхо мостагӀалла дожадора шина къомана юкъа. Нехан гуллакхан дуьхьа кыйса ца луу дегластанхой, ца бевлачу денна вайн эскаршца латар хилча, дукха хӀаллакхуьлура. Дийна бисинчара шайн цӀа, лаьмнашка, бирзича, тӀеман эрчонан, шайна хилла зенан, халонаш юьйцуш, оцу деспота – имама, нохчийн гуллакхна хӀаллакдо вай бохуш, адам панадохура. Хууш ма ду, нохчаша вайца тасадаларехъ, шайш кӀезиг хилча а, дера дуьхьало ярца вайна даккхий зенан деш хилар. Ткъа шайна дегластанхой хилча, цаьрга а хьуьйсуш ладара уьш. Гуттар кхерийра дегластанхой тӀаьхьарчу дейтта шаро. Нагахъ нохчех кхоьручу Шемала кхузахъ ледал мела латтош хиллехъ, ткъа Дегластанахъ цо иза кхин хилча ца маггал кьиза латтадора. Дукха адам хӀаллакхиларо а, къелло а, лазапо а, администрацин кьигилло а яйинера церан юьхьанцара фанатизм. Оцу шерашкахъ имама тӀаьхьарчу Дегластанара эскаре боху нах, хьалхалернаш санна, шайн гуллакхах тешна, майра тӀемалой бацара, ткъа талзарх кхоьру нехан мохк ларбан балo, кхерийна, аьрта нах бара. ХӀаь, Кьилбседа Кавказ дӀалацаран догӀа Нохчийчохъ дара. Муьлш бара Шемалан тоьлла наибаш? Цуьнан генштабан баа? Нохчийн наибаш – ШоӀип, ТӀелхаг, ГӀойтамар, Ботукъа, Сайдулла, Эдал, Эски, Хьаьжа-Юсуп, Геха, Иса, Ахьверда-Махьма, кхин а, кхин а. ДуьхьалдӀа цхьа тӀеман образований цагоар бен, шайн хьекьалний, хьуьнарний уьш цуьрриг ца оьшура гӀарабевлачу европейски полководцел, ткъа майраллина царал дуккха а лакхахъ бара.

– Массо агӀор а тоьлура алахъ! Масазза йиттира цара вайн цӀеяхханчу инарлашна! – тӀетуьйхира Кундуховс, шен лулахойн майраллина Лорис-Меликов кьера хиларх дагахъ воккха а веш.

– Вайн докьазалла иштта дан а ду иза. Баккъал аьлча, нохчийн наибаша дуккха а керланиг далийна тӀеман говзаллина юкъа. Эскар даьржина латар дуьхьара ШоӀипа долийна. Хьан-

хинчу малхбузехьарчу туземцех новкъахь а, дІакхаьчча а хилларг. ТІехула тІе, ахь ма-аллара, кху шайн махка чохь чІогІа са-доллуш бу уьш.

– Ткъа хьуна луучу Жимачу Гебарта а, Сунженски полкийн латтанаш тІе а кхелхар буй уьш?

– Цига аттахо хир ду. Гебарта гена ма яц церан махкана.

– Бехк ма биллалахь суна, Михаил Тариэлович, со дуьххьалдІа и ала хІоттарна. Кхузахь хьо чІогІа галваьлла.

Граф, цецваьлла, шен къамелхочуьнга хьаьжира.

– Оьрсийн бахархошна юкъа даржийна керста дине а дерзийна, шайн маршо а, къам а дарна кхоьру малхбузехьара ламанхой гІалагІазкхашна юкъа, Кубански ара, ца кхалха, Турци кхелхира. Цигахь шайна ялсамани карорг хиларх теша нохчий а.

– Иштта делара и, – доккха садаьккхира Лорис-Меликовс. – Амма со-м ца теша царна и моьтту бохучух.

Кундуховн хІиллане велар иккхира.

– Кхечу агІор мухха делахь а, Турци бусалба пачхьалкх ма ю, Хьан Локхалла. Дин политикин корта бу массо а пачхьалкхийн. Вайна-х даций къайлах, Малхбалин гІуллакхехь динах ваьш боккха пайдаэцар. Закавказера керста халкъаш Россих схьакхетийтинарг а, Балканерчу халкъийн ойла вайгахьа йоккхург а дин ду. Закавказехь вай Армянски область кхоьллича, цига бусалба Иранера а, Турцира а ведда маситта эзар эрмало веара, ткъа Турцира, вайн тІаьххьара хилла ши тІом чекхболуш, иштта Росси кхелхира маситта эзар болгараш, сербаш. Цаьрца цхьана динехь пачхьалкх ма ю Росси. Бакьду, цигахь уьш туркойн Іедална дуьхьалбохуш, гІовттамаш беш, вайн агІон тІе кхалхош гІуллакх динарг вайн дипломати а, деши а дара. Изза хІунда ца до вай кхузахь? Ас ма боху хьоьга, ницкъ ца тоььначохь стаг хІиллане волу. Вайн яккхий таронаш ю, цуьрриг ваьш бехке а ца хуьлуш, нохчий шайн лаамехь Турци кхалхо.

«ЭхІ, ма дика хир дара-кх, и гІан дацахьара! – ойла йора Михаил Тариэловича. – И дац ткъа ас сатуьйсург? Амма хІун ду-те кху цхьогало дагалаьцнарг?»

– Иза-м дика идей ю, Муса Алхазович. Суна чІогІа дика хетар ду, хьан план тІеэца мегаш хилахь.

«Тхox кѣхетта шу Ийр доцийла-м суна ма хаѣа, – бохура Кундуховс а. – Ма хазахетар дара шуна берриг а ламанхой цѣхана унах цѣхана буса белча!»

– Сан план хІумма а чолхе яц. Малхбузерчу ламанхошна юккѣхь, графа Евдокимовс санна, нахана Турци кхалхар хаздеш Нохчийчохь агитаци лелор ю вай. Султанан цІарах прокламациш яржо а тарло. Кхин а дика хир ду туркойн агенташ Нохчийчу хецча. Шайна жимма ахча делча, уш, цІоз санна, баържар бу кхуза. Инарла Евдокимовс дира иза а, важа а. Цул сов, цигахь санна, тІаьхь, кхелхачарна вай казенни чобтах гІо дича, вуно дика кхелхар бу.

Лорис-Меликов гІайгІане велавелира:

– Хьомсара Муса Алхазович, массо агІор а мел йоккха башхалла йоллу нохчашний, кху крайхь дехачу кхечу кѣамнашний юккѣхь! Цигахь Николай Ивановичан болу аьтто бац вайн кхузахь. Цѣа-делахь, цигара туземцаш хІордана йистехь бара. Цундела, хІордехьа йолу агІо маърша а юьтуш, вукху кхаа агІор шен эскаршца тІетаьІначу графа, шайн мохк а буьтуш, Турци бовда дезийтира туземчийн.

– ТІом болчу хенахь уш иштта кхалхар-м кхеташ ду. Тѣа цул тІаьхьа кхелхинарш?

– Цунах кхета-м кхин а атта деца! Цигара ахархой церан туземни аристократин долахь бара. Тѣа и элалгаш, вайна ма-моьтту, Іовдал бац. Россихь помещикийн долара ахархой мукѣабаьхча, уш кхерабелира, шайн мохк вайн дола баьлча, шайгара ахархой цуьнца цѣхьаьна царна тІехь лаьтта шайн Іедал карара а даьлла, шаьш ялкхан тІе ховшарна. Цундела цигара туземни аристократаш шайн долларчу ахархошца Турци дІахьаьлхира. Тѣа даим цара аьлларг дан Іемина бодане ахархой царна тІаьхьахІиттира. Казенни ахчанца царна вай дина гІо ахь хьехадахь, иза хІумма а доцург ду – цѣхана сина ши сом! Бакъду, кху шарахь кхелхинчарна пачхьалкхан чобтах кеманаш-м лийцира вай.

Мусин юьхь цѣхана минотана бос баьхьна макхъелира, амма Лорис-Меликовна ца гира и цІехьхана хилла хийцамаш.

– Амма со тешна ву, цѣа даѣа муххале а, нохчий Турци кхалхалург хиларх.

Лорис-Меликовс, лечкѡа а ца деш, бѡаьрг туьйхира пенах кхозучу сахѡте. «Сан Ниночка-м хир ю соьга хьобжуш Іаш, – дагаиккхира цунна. – Сихха цѡа гѡйла муха нислур дара-те?»

– Вайша цѡѡаца дуьйцуш Іашшехь, хан ма ели.

– Делахь хѡета, ас доцца дуьйцур ду, Михаил Таризлович. Нохчий хѡрдан йистонца а бац, элийн долахь а бац. Амма уьш маьрша нах бу. Иза ду коьртаниг. Шайгара и акха маршалла дѡайолийла хиѡча, бала резаболчу наха хѡуѡу дийр ду. Шолгѡа. Тѡм тоххара чекхбаьлла, амма царна оьрсий а, церан Іедал а бѡаьрга ган ца деза. Кхозлагѡа. Церан элий бац, амма цара шаьшлахь лоруш а, сийдеш а баьччанаш, молланаш бу. Ахчанах ца доккалуш а, ца эцалуш а адамаш дукха дац. Теман заманахь вай вешан аьттонца Нохчийчохь лелийнчу политико и тайпа адамаш кѡаьсттина алсам даржийна цигахь. Цѡа масех моллий, цѡе ях-ханчех цѡѡѡ-шиѡ баьччий вай эцча, цара, кхузахь хиндолчу дахарх догдоккхуш, нахана Турци кхалхар хѡздеш, агитаци лелору ю. Со оьрсийн эскаран инарла велахь а, доллучул хѡалха ламарову. Уьш чѡгѡа теша сох. Нагахь вайн барт тахь, тѡедогѡучу шеран аьхка, лаххара, а нохчийн кхо эзар доьзал Турци бига тѡелоцу ас.

«Цѡѡана агѡор бакѡлоь хѡара, – ойла йора Михаил Таризловича. – Хѡанна хаѡа, цѡа аьтто нисбала а мегий хѡокхуьнан-м. Гѡуллакх хилахь, дика ду, цахиларх тхан галдала хѡумма а дац».

– Соьгара хѡун гѡо оьшу хьуна? – доцца хаьттира цо.

– Нохчашна Турци кхалхар марздан царах цѡа цѡе йоккхуш волу пхи-ялх стаг эца цѡѡачунна цѡа итт эзар сом ахча деза суна, уггар хѡалха. Кхалхоран гѡуллакх ас сайна тѡелоцу. Амма и дерриг а чѡгѡачу кѡайлехь латто деза. Нагахь ас лелорг правительство бертахь дуйла царна хаахь, гѡуллакхан кхиам хиларе догдохуьйла яц.

– Тѡѡа айхѡа дѡахьовсо нохчий Турцихь тѡеэцаран ойла йиний ахь?

– Дуьйцуш воллий со-м. Нагахь вайн барт хилахь, ас, кхан-нехь Константинополе а вахана, сайна бевзачу нахехула дуьйцуш, гѡуллакх цигахь дѡанисдийр ду. Амма уггар коьртаниг ас хѡинца а ца аьлла. Нагахь ас дагалаьцна гѡуллакх кхиамца чекхдалахь, я Одессе, я нохчашца Турци кхалха ойла ю сан. Амма

хІинца ас дуьйцург дерриг а эрна хир ду, айса тІелаьцнарг ас дуьззина кхочушдахь, сан поместий цуьнан меххехь соьгара дІа ца эцахь а, гІуллакхера мукъа а ваьккхина, Турци кхалха правительствос суна бакъо ца лахь а. Иза хьалххе тидаме эцар хьобга доьху ас, Хьан Локхалла.

«ХІокху нохчийн ма чІогІа бала кхаьчна кхунна, – цуьнан дагахь долчунна тІаьхьа ца кхуьура Лорис-Меликов. – ХІун ду-те ахь дагалаьцнарг, дан мукъана а?»

– Хьуна хІун пайда хуьлу, нохчий кхелхича? – са а ца тохаделла, хаьттира цо.

– Суна хІун пайда хир бара? – гІайгІане велавелира Кундухов. – Декъаза къам ду иза. Мухха делахь а, царах дог лазанза Іеланц. Нагахь царах цхьа карзахечу нехан тоба мукъане а соьга цига дІайигалахь, и халкъ хІаллакьхиларх кІелхьардоккху ас. ДуьххьалдІа царах дог лозу-кх. Иза бу-кх суна хуьлу пайда.

«Оцу тІехь-м аьшпаш буьттура ахь, инарла. КІус бен ца гуш, хьулваллалц церан цІийлахь ву хьо. ХІинца цІеххьана царах кьахета а, церан гІайгІа бан а воьлла. Хьо вагахьара жоьжахахь, уьш тхан кочара бевлчахьана. Цига ваханчу ахмиллион ламанхочунна тІаьххье хьо цхьа хІири Турци вахарх тхан галдала хІумма а дац...»

– Мел ду хьан латта?

– Ши эзар бархІ бІе десятин. ТІулгех йоьгтина йоккха масех гІишло ю.

– Царех хІун доьхур ду ахь?

– Шовзткъе пхий эзар сом лаххара а мах бу церан.

«Нах Іовдал белажьара, хьекъал долуш стаг вара хьо-м. Берриг а хьан бахаман мах пхийтта эзар соьмал тІех ма бац. Суна и ца хаьа моьтгуш хир ву хьо. Амма цкъа дІадолийна ловзар чекхдаллалц дІахьор вай. Баккъал аьлча, ахь сайн кочара нохчий кхо эзар доьзал баккхяхь, хьуна кхо бІе миллион а дукха ца хета суна».

Аудиенци чекхьялар хоуьйтуш, Лорис-Меликов хьалагІаьттира.

– Дика ду, Муса Алхазович. Суна хетарехь, хьан идей хьажа мегар долуш ю. Цуьнан кхиам хирг хиларх дог тешна-м вац со,

делахь а, хьовсарх зен дер дац. Кестта йолчу хенахь со Тифли-сехь хир ву. Цуьнан Императорски Локхаллина хьалха хЮттор ю ас хьан план. Я хьалххе дIаяздийр ду. Некъаш вон ду, кестта цига вахар нислой а хаац.

— Сан дехар ду хьобга, Михаил Тариэлович, сан план кьобалъяхь а, ца яхь а, хIара гIуллакх чIогIачу кьайлехь латто дезар Коьртачу Штабе дIахайтар.

— Иза-м ша-шаха кхетап деца...

Карцовга ша хьалха дахьийтинчу запискина тIедузарш а деш, хIинцца шен Кундуховца хиллачу кьамелан хьокъехь, иза дIавахча, кехат яздира Лорис-Меликовс:

«...Ас хьобга хьалха ма-яздарра, кху сахьта хIобгтинчу хьоло Йоккхачуй, Жимачуй Нохчийчуьрчу бахархойн тIехиндерг тIаьхьбара а гуттаренна а кьастийна. Оцу кьоме лаьттаца хIобгтинчу хьоло я иза буххера хийца доьзуйту вайн, я оцу крайхь лаххара а кху герггарчу итт шарахь хIинца кхузахь доллу эскарш латто доьзуйту вайн, муьлхха гIаттам хьаша а, туземцашна юккье дIасабаржийна гIалагIазкхийн бахархой царах ларбан а...

...Хала дацара Закавказ а, ДегIаста а дIалаций, цигахь вайн урхалла хЮттой. Кезиг адам а, шортта мохк а болчу цигахь ма-сех тIеман чIагIо дIа а лаьцна, оьрсийн масех юрт а йиллина, хьалхалерчу Iедалан урхаллин кеп хийцихьана чекхделира. Оцу гIуллакхо цуьрриг ца талхийра церан бахаман хьалхалера дIахЮттам...

...Амма Нохчийчохь кхин хьал ду. Вуьшта а кIезиг латта долчу нохчашна гатто йина, церан дуьхьало кагъян дагахь кху областе вай вахахайнчу бIе эзар гIалагIазкхичо. Ялта кхиорехь уггар тоьллачу лаьтта тIе гIалагIазкхийн станицаш яхкаро рицкъех хадийна нохчий кхин тIе а карзахбуьйлу. Цхьана агIор шера, еса, екха аренаш, вукху агIор лайн лекха лаьмнаш долчу церан цигара дIабовла меттиг бац. Вуьшта, уггар токхе ах-мохк цаьргара дIабаьккхинехь а, церан карахь йисина тIеман Iалашонна боккха аьтто болу важа ах. ХIинца шаьш ма-барра битича, сагIадоьхургийн хьолехь хене бовла а аьтто боцу уьш хаддаза вайна дуьхьало еш бен Iийр бац.

...Ас хьалха а яздина, Йоккхачуй, Жимачуй Нохчийчоьнийн бахархой Жимачу Гебартий, Сунженски ГалагӀазкхийн махка тӀей кхалхо безар а, нохчашна тӀе текхамаш бахка безар а, ломан когашца дӀа Владикавказана тӀера Гумкийн арен тӀе хӀоттош ГалагӀазкхийн станицийн керла лини йилларца и къам шина декъе декъарой бен нохчийн гуллакх гуттаренна а чекх-доккхург цахилар а. Нохчашца дерг чекх ца даьккхича, вайн гуллакх цкъа а чӀагӀлур дац Терски областехъ а, ДеГӀастанахъ а.

...Амма луьра дуьхьало ца еш нохчий цигара дӀабевр бу бо-хург, хьехо а ца оьшу.

...Цундела суна лаба, Терски областехъ вай кхидӀа дан дезачу гуллакхийн боккха аьтто хир болуш инарла-майора Кундуховс сайна тӀедеана гуллакх Хьан Локхалле сихха дӀахайта.

...Нагахъ инарла Кундуховн хьалхадиллар Цуьнан Императорски Локхалло къобалдахъ, ма-хуьллу сиха и план кхочушъян цунна бакъо ялар бакъахъа хета суна. Цундела Хьан Локхалле чӀогӀа дехар ду сан оцу гуллакхна Государь Воккхачу Элера бакъо схар а, нагахъ цо иза лахъ, уггар хьалха вогуьчу курьерца и телеграфан депешица сайга хаам бар а».

7 май, 1864 шо. № 34

Владикавказ-ГӀала

...Цул тӀаьхъа нийсса итт де даьлча Лорис-Меликовга телеграмма кхечира:

«Владикавказерчу телеграфѐ. Потира.

Телеграмма № 198.

17 май 1864 шо.

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННИ

Владикавказ, Эскарийн Командующига.

Сийлахъ-Воккха Эла реза ву Инарла К. предложенина. Буьз-шина кхиам хуьлийла а лаба. Гена мел бехи, дикахо ду. Карцов.»

III-гIа КОРТА

МАШАРЕ ШОЛГІА ШО

Вайн Іалашо – маршо ю,
цуьнан дуьхьа ду вай мел дийриг.
Сенеки

1.

БІаьсте...

Массо а садолчу хІуманна ирс, доккхадер дохьуш йогІу иза. Цунах даккхийдеш олхазарш дека, ламанийн басешкахь, вовшашна карраш детташ, акха гезарийн буьхьигахь ловзу, бовхачу малхехь деГІана там хилла пхьагалан кІорнеш Іохку, зурманах дека шийла шовданахь, шабаршца техка кьена хьаннахь.

Лайн йийсарера схьахецаделла, стамделла, терсаш охьадогІу генахь цІе йоккхуш доцу, амма дуккха а бала лайна, эрчонахь гина, хийлазза шен кІентийн цІийца цІийделла Нана-Нохчмехкан Яьсса-хи. Цуьнан йистойх летта йохку цхьа-ши шо хьалха сецначу бехачу тІамо ирча лар йитина миска ярташ.

БІаьсте ю-кх, даим санна, маьлхан, зезагийн, сийначу Іаламан бІаьсте. Іаламо шениг дитац, цунна бала бац адамийн мостагІаллин, безаман, бохаман, ирсан. Іаламехь даим шен хенахь хийцало шеран йиь раж. Хийцало денош, буьйсанахь. Іаламо цхьа цуьрг а кьайла ца доккхуш, озабезамаш ца беш, комаьрша схьакхийдадо шен токхе рицкъ. Амма иза массаьрга а нийса ца кхочу. Ницкъболчара шайн сутарчу мІарашца дерриг а маракуьйлу иза, гІорасизнахь тІехьа лаьтта. Іаламан ницкъ бац адамашна юккьехь нийсо ян, харцо хьаша, бакьдерг толо.

Ткьа Іелина башха хета тІаьххьара ши бІаьсте. Иштта бІаьсте цунна ца гина дІадаханчу дерриг а шен дахарехь. Гина-м хир ю цунна, амма тидам ца хилла. Ган а, цунах марзо эца а лиьна цунна, ткьа аьтто ца хилла. Цуьнан дахарехь дІаихначу ткье кхойтта бІаьстенахь шиь йоцчара Іаьржа бала беана цунна а, цуьнан доьзална а, юьртахошна а, цуьнан халкьана а.

Ло дІадаьлча, хьаннахь, ирзош сенделча, зезагаша бай кхелича Яьссица хьалагІертачу паччахьан эскарша хІор шарахь

ягайора церан жима Гати-Юрт, хьобший, хьобкхий, дагадой
хьоблакдора цара куьйга кьахьобгуш, кьйца кхиййна ялташ,
байлахь буьтура доьзалш, жоьра буьтура зударий...

«Хун дийр ду ткьа, Делан кхел ю-кх хIара. ДIаели хьо, тхан
мирно, дIасели. Даяха хьо, тхан дай, йижарий, вежарий эцна.
Амма тхо декъаза гоьргаш йиси-кх хIара Iазап хьега», – оила йо
Iелас. Цунна хIинца а ца го малхо хьобсту бIаьстенан Iалам, ца
хьа олхазарийн самукъане эшарш, нох ца озалуш шина стеран
бежар, уьш чехош мохь бетгачу Айзин йишхаьлла аз. Нахаро
дIахерцочу мокхачу лаьттаца юкь-юкьа гучудуьйлучу яккхийчу
товпийн хIоьнаший, мекхадоблачу герзаший, кIайеллачу ада-
мийн даьIахкаший цуьнан оила ерриг а дIадаханчу ирчачу ше-
рашка юьгу.

– АхIад, Дала гечде шуна, Дала эхарт декъалде шун, – боху
цо шабаршца, гучуевлла даьIахкаш, схьаобций, цхьанхьа юкь-
юкьа охьа а туьйсуш.

Суьйранна ша дIавахале цхьанхьа юьстах лаьттах юхкур ю
по уьш. Цунна бен дац и даьIахкаш бусалбанийн хилча а, кер-
станийн хилча а. Цхьана Дала кхоьल्लीна адамаш ду уьш. Амма
мича дикане кхача гIерташ летта-те уьш? Аша хIун кьийсира?
Дуьне доккха ма дара, латта шорта ма дара, малхо вай дерриш ма
дохдора? Мала хи, садаIа хIаваь ца тоьура шуна?

– Гора, оьрсийн паччахь, яI, хьан мехкан доза дац, бохура,
хьан хьолан хьесап дац, бохура. ХIунда веа хьо тхан мискачу
лаьмнашка, оха хIун динера хьуна?... – элира Iелас хозуьйтуш.

– Стаг, ахь хIун боху? – хаьттира цецъяьллачу Айзас, юха а
йирзина, шен майрачуьнга.

Iелас жоп ца делира.

– Хорша, хорша! – мохь туьйхира цо, гурма боьжна тайша
сту а човхийна. – Чорин сту дукха ма леллахьа, зуда, ца го хьуна
и, чож чу а кхетта...

– Жимма садаIийта вайша? – хаьттира Айзас. – Tпадамо
пицкь бина суна.

– Юха цкьа гуо а баьхьна, делкье йийр ю вай. Бераш дийши-
на юхккучуьра дIалахка ахь.

Цхьаь гаьнгали чохь, важа аганахь бераш кIел долчу кхоре
бIаьрг а тоьхна, стерчий човхийра Айзас.

Гушлакхе баьлла малх, баьрса даьа санна, кьегаш хьожура. баьрчхел дехьа басахь, хьуьна юккьерчу ирзон коржамна тIехь лаьттах хьаьжкIийн буьртигаш теЮш доллура церан лулахо Чора а, цуьнан зуда ЖовхIар а. МаьI-маьПера схьахезара ахархоша стерчий, бугIанаш лобхкуш а, вовшашка кхойкхуш а детта маьхьарий.

Хезара цуьрриг адаман дог хьаош доцу Чорин сингаттамечу иллин кьора аз:

... Юткьачу гIодаюкьах
Дихкина ва доьхка,
Бухкарах хийца бах
Паччахьан Iедало!
ДегIана тIеоьзна
Исхарин ва чоа
ГIабалех хийца бах
Паччахьан Iедало!

Ас коьрта тиллина
Холхазан горга куй
ТIапанах хийца бах
Паччахьан Iедало!
Дедайха дисина
Болатан ва герзаш
Сарагах хийца бах
Паччахьан Iедало!

Соьцанна кхиьначу
Динара чувоссий,
ГIашсалти хила бах
Паччахьан Iедало!
Сан вежрий байинчу
Цу Делан мостагIийн
Лай хилий саца бах
Паччахьан Iедало!

Цаьрцанна охьавуьжуш,
Метта-мотт цхьаь болуш,

Цхъана шуьнахъ важа бах
Паччахъан Једало!
Сан Дала хъарамъеш
Ва суна йихкина
Хъакхарчий яа бах
Паччахъан Једало!

Чорас наггахъ бен ца олура илли. Ша ламаз-марха дика лелош велахъ а, зуькаран мукъам ца бора цо. Я, Јелина хетарехъ, и тив хинца олуш доцург, кхин хууш илли а дацара цунна. Амма, тортану мукъамца цо илли долийча, хаа дара, цуьнан кийра хьийзаш цхъа сингаттам хилар.

Гуо кхавъча стерчий а совцийна, хъаланисвеллачу Јелас реглан басешка Ьаьрг туьйхира. Цхъа молла Шахъбин, Хортин кхаш тѳера боцурш, берриг а ахархой шайн готанаш дѳа а хьопуш, делкъе ян а, ламазна а кечлуш бара.

– Айза, ас стерчий дѳахьощушехъ, хьуьн чу ялий, жимма хьонка баккхахъа, – дийхира цо зудчуьнга. – Нитташ хилча дикѳа-м хир дара, хъан туьха дац моьтту суна?

– Хьуна бохуш лелош, цхъакѳеззиг-м ду. Деши санна, дездеши иза. Герка туьхах гирда хъаьжкѳаш йоьху Хортѳас.

Талу хилла, кийра хъаьвзийла цунна иза! – сардам боьллира Јелас. – Гирда хъаьжкѳаш хилча-м, суна туьха а ца оьшура. Адамийн гѳаддайча, далало-кх цунна. Делахъ, нитташ бахахъа. Хьѳо юхаяллац, ас берашка ладугѳур ду.

Айза Јинехъа, варша йисте яхара. Багах чопаш охкийна, Јелинга хъаьвсира гѳелделла стерчий. Шина стеран ира букъасуьртан, тѳеевлла хенамаьлигаш, пѳендарш, детталун чож гиначу Јелинна къахийтира цушиннах. Дукъера баьлла и шиь, бега а белла, бажа хѳоьттира.

Озачу шина старана аха хала дара ирзо. Мацах цкъа Јелин дас Абубакара, кхузара пѳепнаш охъа а детташ, даьккхина иза тѳаьхьарчу пѳеа шарахъ цхъа а юххе ца воьдуш лавттинера. Абубакар вийнера Јела дуьненчу волучу буса. Тѳамо хеназа баьхъна цуьнан воккхахволу ваща а, нана а, йижарий а. Доьзалх дийна висина Аьрзуй, Јелий виллина тѳамехъ вара, ткъа ирзо, хѳара тѳаьхьара ши шо тѳекхачалц, гонаха хьовза стаг воцуш, тѳе

керла, юькъа хьун а яьлла лаьттинера. ДПаяхначу бІаьста и къона хьун а хьаьккха, гоьргаш бух а яьхна, латта охкуш йийра цара хьаьжкІаш. Ткъа кху шара аха воьлча, орамаша новкъарло йора нахарна.

Нисдеш дукъ чадакх хорша а диллина, дукъарцаш шайн метте дІа а доьхкина, дечиган нох хьалаайира цо. Нахаран пхатоьда артделлехъ а, мегар долуш дара.

Берашка ладогІа дагахъ кхор болчухъа волавелира Іела. Кхора тІехъ эсала бека къоркхокха, хІара тІевогІу гича, цкъа дІа а тийна, цецбаьлла дІаса а хьаьжна, тІаккха тІемаш тоьхна, бедда хьуьн тІехула къайлабелира. Ши кІант самавалаза, чІогІа набарш кхетта Іуьллуш карийра дена. Гаьнгали чохъ Іуьллучу Іумаран бесни тІехула бедда лела моза дІа а эккхийна, аганарчу Іусмане хьаьжира. Ша ган цхъа а воцийла хиъча, Іела, ховха балдаш хьедеш набарх велахъежачу кІантана тІе охъа а таьІна, хьаьжа тІе байн барт белла, тІаккха цунна юххехъ лаьтта чІижалг схъа а эцна, стерчий хьалха а лаьхкина, Іин чу вахара.

Стерчашна хи а малийна, ламаз а эцна, шийла хи а дохьуш юхавеанчу цунна нитташ хьакхийна Іаш карийра Айза. Цо кхача хьалха билларе хьоьжуш, верта а даржийна, цу тІе дІатежзира майра. Амма кхача хьалха буьллуш дукха хан ца йийзира. ТІулган экъан тІехъ якъош еттинчу сискалан ах шина декъе а екъна, доккхахдолу дакъа майрачунна хьалха теттира зудчо.

– Туьха жимма кхоййна ас. Суьйранна оьшур ду вайна иза.

– ЧорагІаьрга схьакхайкхахъа, – элира Іелас, кхачан тІе ца кхевдаш.

– Вай хІун яо кхойкху цаьрга? Сарахъ хьолтІамаш йийр ю ас, тІаккха балор вай.

– ГІиллакхехъ ма дац.

Чора а, ЖовхІар а садаІа сацанза дара. Чора хьалха воьдура, ирбинчу хьокхаца лаьттах кІаьгнаш дохуш. Ткъа кучан юха чу хьаьжкІаш лаьцна, ги бер доьллина тІаьхьахІоьттинчу ЖовхІара, царна чутуьйсущ, тІе ког хьокхуш, дІакъуьйлур буьртигаш.

– Ва, Чора! – кхайккхир Іела.

Чора, бетгачуьра хьокха а сацийна, хьалатаьІира.

– Схьадуьйлийша, цхъаьна хІума кхалла вай?

Баркалла, Јела, Гюза йойла. Шуьгахь доллу дабагIа ду
схойинигахь а. Суьйранна цхьаь дер вай.

И шиь схьа ца доглуш сецча, Јела юучунна тIехилира. Шена
хьалхара сискалан доккхахдолу дакъа зудчунна хьалха а дилли-
на, цуьнниг шена хьалха озийра цо.

Ас даим олуш ду хьобга, юучунна тIехь со толо ма гIерта.
Айзас сискалан юьхк майрачунна хьалха теттира:

— Стаг, хьо-м къахьобгуш вай, вуззалц хIума юуш ца хилча,
дегIехь ницкъ хир бац.

— Асчул тIехь къахьобгу ахь. Собыа болх бина ахь, хIинца,
со садаIа агIорваIлча, берашна гонаха хьийза а деза. Цул сов,
айхьа юург бераца а йобкъу.

Кхача мел миска белыхь а, цул чомехь хIума ца хийтира
Јошина. Екъа сискал, дуьра нитташ, шийла шовда. Иза тешна
варь, тахана кхин бен-берса кхача буур болуш оцу регIаца, оцу
прзошца стаг вацарх. Бакъду, керлачу юьртден Јосин, Шахьбин,
ХортIин шортта даьхни а, жижиг а, дама а ду, амма шаьш йолах
леллачу ахархошна цара уьш бIаьрга-м ца гойту. Йолахошна ял
а ца ло цара. ДуьххьалдIа Јосас а, молла Шахьбис а, совдегаро
ХортIас а, цара цхьа масех стага, шайна кхаш лелорг оцу наха-
на прзош аха гота ло. Ткъа шаьш, наггахь цара хIун до хьовса а
боглуш, цIахь бийшина Јохку.

Делкъе йиначул тIаьхьа Јела садаIа дIатевжира. Ламаз а дина
охьахиьна Айза хьалагIаттийра аганахь самаваьллачу кIанта.
Цунна тIаьххье меттахьхьайра Јумар а.

«Ма декъаза хIуманаш ю-кх зударий, — оила йора Јелас, бе-
рашна там бан гIертачу зудчуьнга а хьобжуш. — Дийнахь а, буса
а сингем бац церан».

Шен декъаха яьккхина сискал кара а елла Јумар дIа а теви-
на, аганан Гюжа тIе тевжира Айза. Шурех буьзна, пхенаш сен-
делла кIайн накха беран бага а боьल्लीна, вукхунна, йоьссина
шура сецо гIерташ, тIе куьг а диллина, кIанте хьобжуш дIатийра
иш.

БIаьстенан махо Iаржйинчу юьхьа тIехь хIиттина, тхи санна,
хьацаран тIадамаш. ЧIагарш хилла хьийзина хьаьжа тIехулара
месаш. КIайн лаг хьобстуш тIехьарчийна Iаьржа стомма кIажар.

Къинхетаме, эсала, Іаържа даккхий Ёаьргаш. Шабаршца кІант хьобстуш меттахъхьера малхо этІийна балдаш, горгачу юьхьан беснеш тІе хІиттира кегий кІаьгнаш.

«Хаза зуда нисъелла суна, – оила йора Іелас. – Хаза, дика, онда, къинхетаме. Дуьненахъ ас хьегна бала бицбайта, сох къинхетам бина, Дала нисйи-кх. Шиь кІант ву, цхьа сту а бу. Дех дисина ирзо а ду. Кхин суна оьшуш хІумма а дац. Дела, хьо дика ву-кх. Амма Аьрзу... Цо хІинца а зуда ца ялийна...»

– Тахана кха тІе йогІуш новкъахъ Эсет кхийтира сох, – элира Айзас, Іелин дагара хиьча санна.

– Мила Эсет? – хаьттира цецваьлладу Іелас.

– Мила Эсет бохург хІун ду? Гати-Юьртахъ цхьаь бен юй Эсет?

– Гатин зуда юьйцу ахъ?

– Цхьацца дуьйцуш йогІуш, кІант хьахавелира тхойшинан. Цушинна хІинца а деза вовшийн...

– Эрна деза. Иза еза декхар дац Аьрзун. Цаьршимма дицдан деза вовшийн. Марехъ зуда ю Эсет. Стаг оьзда хила веза.

– Цаьршиннан дагара цхьанне а ца хаьа...

– Дика ду-кх, ца хиьча. Хиьча, эхъ ду.

– Иштта ала атта ду, стаг. Хьо хьайна езарг а ялийна охьахиьча, дезаш вовшахдаьлладу цушиннах дог ца лозу хьан?

– Ас хІун дан деза? Азаллехъ рицкъанаш цхьаьна язделла ца хилла-кх цаьршиннан.

Шина а некхах декхначу берана юха а наб кхийтира. Аганна тІе шен тиша, боьзан кортали а тесна, гаьнгали а лестош, Іелина улло охьахиира Айза. Генна регІан баса а воГІавелла, ойлане велира Іела. ХІаь, дукха хан яра байлахъ висначу шина вешин зударий бало хан юьзна. Шайна безаш мехкарий боцуш а, я шаьшшиь мехкаршна ца везаш а ца Іийра и шиь ткъе иттпхийтта шераш дуззалц. И неІалт хилла тІом бара дерригенна а бехке. Оцу тІамо ца вуьтуру и шиь цІийнан лаппаГІа йогІа а, денза дисначу ирзо тІе хьовза а. Дерриг халкъо санна, цаьршимма а мерза сатийсира тІом чекхбаларе. Везачу шиннан аьтто-не хьобжуш мехкарийн хенал тІехтилира Айза а, Эсет а. Амма Нохчмахкахъ тІаьххьара тІом хуьлучу шарахъ, винчу юьртахъ,

шен порхI бер салтийн кызаллех лардеш букъа тIехъа лаьцна, шен пелсагIи тIехъ вуйжира Эсетан да Билал.

«Нийса гIулч тесна Эсета, – бохура Iелас шегә – Кхечу агIор хIида йиш а яцара. Шел кегий йижарий, вежарий ларбеш, Билала дахар санна, ца везачу стаге а яхана, шен ирс дIаделла цо».

– Суна хетарехъ, Аьрзус зуда ялор яц, – элира Iелас эххар.

– ХIунда? Зуда йоцуш мегар вуй иза?

– Чорас дийцира суна, вайшиннан доьзал кхиъча, тхан шийнан тIаьхъе йовр яц, шена и тоьу аьлла цо, бохуш. Шен са кьоман гIуллакхна дIадала нигат дина сецна Аьрзу.

Айзас, агий, гаьнгалий шена тIе а озийна, шен Iаьржа дакхий бIаьргаш дехаре стигала хьовсийра.

– ХIай Веза Дела, юха а гур ду-те тхуна и кьемат-де? – ненан бIаьргаш хих дуьзира. – Тоьур яра-кх тхуна гина эрчонаш! Стаг, шийн Делан дуьхъа а ма хьедейша и герз, кху берийн дуьхъа совшийна...

– Оцу берийн дуьхъа совкур дац тхо, зуда. Тхуна ца лаьа, тхешан бераш лэш хилла дехийла. Хьайн гIуллакх доцург а дитий, бераш дIатийнначуьра, агIор ялий, жимма садаIа.

Iела, вертан тIе бертал а вижина, дIатийра.

2

Кхаш тIера хьалххе цIабирзира IелагIар. Шина-кхаа дийнахъ ахи латта дерш буйсанна а севцира, амма Iелина ца лиира оцу цхьана уьрдан дуьхъа дукъахъ буйса яккха. Божа берстана биъ сту хилча, цхьана дийнахъ аххал бен дацара цуьнан ирзо. Амма ошшIа хала ирахъ лелачу шина старца Iела шина дийнахъ а ца пелира иза аьхна.

– ЦIа гIур ду вайша, – элира цо Айзига. – Кхана делкъале довна а мегә вай. Аьрзуна сагатлуш, болх карара баьлла сан.

Ванна цIера ваьлча, даим цунна сагатдо кхуо. Ша юххехъ воцуш юьртара ара кIезиг волуьйтура иза. Цкъа-делахъ, Iедална ца везара Аьрзу, шолгIа-делахъ, дуккха а нах бара цуьнца гамонаш йолуш. Амма тахана Шела воьдуш шеца Iела ца ваййтира цо. Цуьнца Маккхал вара, ткъа аха деза ирзо а дитина, Iела вигә ца лиира.

Аьрзу цІахь ца карийра. ЦІахь хила йиш яцара цуьнан. Шелахь ши-кхо де даккха дезаш гІуллакх хилла ваханера и Мак-кхалца.

ЦІа чу а хиьна Іен дог ца догІура Іелин. Самукьадала хІума дацара мискачу хІусамехь. Дийнахь кьеггина малх хьаьжча а халла серладолура коре ахкаргаш лецна цІа. Иштта бегІийла дара. Іаьнан дохалла товхано тийсинчу кІуьрой, кІуьрзаший дуьзна пенаш а, тхов а серлабала башха лууш а вацара иза.

Айза ша аьлла хьолтІамаш ян юьйлира. Башха цецах док-кхуш жуьйр кьасто ахьаран шорто цахиларна, цхьа кад ахьар текха а хецна, иза межарг хьакхо йоьлча, сагатделла араваьлла-чу Іелас кертахь дан гІуллакх лехира. Дан оьшуш, сихо йолуш хІума ца карош дІаса а хьийзина кех ваьллачу цунна лулахочун

Васалан кетІахь цуьнца кьамел деш лаьтташ юьртда Іоса гира. Васалан зуда Мархет цомгуш меттахь Іуьллу дукха хан яра. Цуьнга хьовса адамаш дукха оьхура, амма Іоса иштачу меттехь шена хьалхенгахь цагаро цецваьккхира иза. Оцу шина-кхаа дийнахь ша Мархетана тІе ца хІоьттина дела, цига дІаволавелира Іела. Ша тІекхочуш цунна хезира вукха шиммо йохка-эцар хьехош.

– Дохка суна и хьайн кха, ахь цунах бан пайда бац.

– ХІан-хІа, и хьехо ца оьшу. Кха дохка йиш яц сан, – корта хьийзабора Васала.

– Ахь хІун до цунах?

– Наха шайчех дийрриг.

– Нах-м шайнаш дуьйш, дерзош бу, ткьа хьайниг хІор ша-рахь тІе кьух долиь лаьтта.

– Ас сайниг а охур ду.

– Стенца? Хьан-х кертахь беа кога тІехь хьайба хьовх, аттал-ла цициг а дац. Ткьа ас хьуна цунах гали хьаьжкІаш лур ю.

– ХІан-хІа, Іоса, латта дохка йиш яц сан. Со лахь, берашна а дезар ду иза. Наха аьтто бахь, охур ду ас, ца бахь, стохка санна, дуьсур шена.

– Делахь хІета, хьайх йохку сан гали хьаьжкІаш схьало.

Васал воьхна хьаьвзира.

– Гурахь лур ю ас...

– Гурралц Іойла дац. Я сан хьаьжкІаш схьало, я хьан кха ас сайна оху. Кхо де хан ю хьуна.

– Делах мукъа а кхерахъа, Іоса! Ас хІун дан деза цІа дуьззинчу берашна?

– Суна кхаба тІеэгна-м дац хъан бераш? Хъайга кхабалуш доцу синош дуьнен тІе ма даха!

Текхочуш воллу Іела а гина, кхин хІумма а ца олуш, дІаволавелира Іоса.

– Ассалам Іалайкум! Суьйре дика хуьлда хъан, Васал!

– Ва Іалайкум салам, марша вогІийла хьо а, – чевно чолахк дина куьг схъакховдийра Васала.

– Муха Іаш ю Мархет, гІоли юй жимма а?

Іосас догдохийна, волчу тІе а гІелвеллачу Васала доккха садаьккхира.

– Ва дела аьлла, гучуйолуш гІоли а ма яц цунна-м, Іела. Хьо прзо аьхна велан?

– Ца ваьлла. Кхана делкъале вер ву.

– Иза-м цхъана дийнахь аххал бен ма дацара, хьо ма хъевели?

– Балла боллучу шина старца ахалац.

– Хъенан сту боьжна ахь хъайчуьнца?

– Чориниг.

– Цхъа сту мукъана а белыхъара, цхъаьнца декъа гІур вара со в, ХІинца дан хІумма а дац. Со санначаьрга шайна болх а бойтий, цунна дуьхъал цаьрга шайн кхаш аха стерчий лора ІосагІар. Цхъаммо а со шайна балха ца вуьту. Іоса ву сан кха дІакхалла гІерташ. Цуьнца барт бу ШахьбигІерий, ХортагІерий.

КІетІахь Іуьллучу гула тІе а хиьна, луьлла тонканах юза волавелира Васал.

– ГІел ма лохъа, Васал, цхъа Дала дайттинарг дийр ду вай, – цуьнан догъоьцуш, белша тІе куьг туьйхира Іелас. – Иза-м вайн дан гІо долуш гІуллакх дара. Мархет толахъара цкъа.

Васал арахь а витина, чувахара Іела. Боданечу цІа чохь цхъа-ца соннехь, тІехула мекха текхийча санна этгІа, маьІ-маьІехула тІаргІа арасийсинчу юргІи кІел метгах ца хьовш аркъал Іуьллур Мархет. Мацах цкъа куьце хилла цуьнан горга юьхь, хІинца, чохь са доцуш санна, можа, массо даьІахк тІе а яьлла гора. Юх-хехь хи чу боьблина иттех кхор чохь кхийра кад лаьттара.

– Мархет, хьуна гІоли ца хуьлу? – хаьттира Іелас, улло охъа а лавелла.

Мархета шен юьхь Йелигахьа ерзийра.

– Йела, хьо ву иза? Иштта дIа Йуьллуш ма ю со-м. Елла дIа а ца йолу, тоелла хьала а ца гIотту, – сихдинна са а доьлуш, йистхилира цомгушниг. – Массарна бала а бина, гуьйриг санна, Йуьллу-кх. Хьо ма хьевели, чу ца воьлуш?

– Делахьа, Мархет, и ирзонан кIайдарг аха гIерташ, кху шин-на-кхаа дийнахь хьуна тIе хIоттарна ледарло ма хили сан.

– Иза-м хIумма а дацара, Йела, ас бехк ца буьллу. Веанчо дан гIо дац. Ас-м, цхьа сингаттам хилла висит-е аьлла, сагатделла хобьтура. Айза а, бераш а хIун деш ду, могуш буй хIорш?

– Дала дика кхобу. Уьш бу-кх соьца оцу дукъа тIе хьийзаш.

– ХIун дийр ду ткъа, Дала аьтто бойла шун. Тхан кха-м кхушара а денза дуьсуш доллу. Со йоцчу новкъа ю, хIокху берийн да а, вайна ма-хаьара, ахстаг... Тхайн-м ойла ца йора ас, берех дог лозу.

Йелина гира, цомгушчун хьех чуэгна кхоьлина бIаьргаш хих дузуш. БIаьргийн кедаш дуьзна уьш якъаеллачу беснеш тIехула меллаша охьахьаьлхира. Даим ненан гIевлангахь Йен йоккках-йолу, ххойтта шо хенара Хьава цунна юххе гIоьртира.

ХIетталц кетара кIел вижина Иийна жима кIант, кIез-кIезиг волуш, оцу бухара схьа а ваьлла, Йелина тIе а веана, цуьнан коьртара схьабаккхина куй шен коьртах буста хIоьртира. Цхьаь ца лайна дерзина ге дистинчу озачу кIантана тIехь йоккха хеталора хIуьу а. Васалан важа диь бер, ловза дахана, цIахь дацара.

– Шун кха а дуьтур дац вай, стохка санна, – элира Йелас, церан мискачу хIусаме бIаьрг а тоьхна. – ДIадахана шо хала дара массарна а. Нах шайн кхаш аьхна бевлча, шун гIайгIа бийр бу вай.

Йелин месала куй бехха ловзийначул тIаьхьа, иза болчун коьрта а тиллина, йишина гонаха хьаьвзира кIант.

– Йиши, со мацвелла...

Хьавас, кхин йист ца хуьлуш, терхи тIе а яхана, цигахь лаьт-тачу дечиган сахьара эцна буйнахь кIеззиг ахьар делира вешина. Шен ахьар буйна а кьевлина, вахана кетара кIел когаш а боьхкина, тIе меттан буьхьиг Йуьттуш, ахьар дууш дIатийра кIант.

– Мархет, хIума яалой хьоь? – хаьттира кхин ша хIун эр ца хууш Iачу Йелас.

– Хіума а кхоллу ас-м. Тахана цхъажимма кхорех церг йитти.
– Хъайна езачун ахь цѣ тоьхча, мичча девлла а йохьур ма
яра оха.

– Баркалла, Іела. Хіумма а ца оьшу суна. Хъава, берех хІун
хилла хъажахъа, аралий.

– Уьш-м цхъанххъа гІур бацара, нана. ХІинца цІа боьрзу хан
хилла церан.

– Хъайга бохург дехъа. Жимма араялахъа, – йоІ араялча,
доккха са а даьккхина, шен дегІан ницкъ а гулбина, Іелига йист-
хилира Мархет: – Іела, дукха хан ю вай цхъаьна лула хыйза.
Хъуна со евза. Да-нана, йижарий-вежарий хІаллак а хилла, цхъа
йисина со. Елча, коьрте хаа нана а, елха йиша а яц сан. Тезета
хыйиза вежарий а бац. Ткъа Іожалла дено-дено герга гІерта. Со
хІинца дукха ехар яц. Тахана-кхана бохуш Іа. Хьох, Аьрзук сайн
вежарий а тарбина Іийна. Кху деношкахь шуьшиь ца гуш, со
яларна кхераеллера со.

Хсбна чкъор тІелетта цуьнан пхъаьрсан чІу шен каралецира
Іелас.

– Ахь дуйьцург хІун ду, Мархет? Цомгуш ма-хиллинехь
леш-х ца хуьлий! Хъуна-м гІоли хир яй.

Мархета шозза-кхузза корта ластийра.

– Суна дика хаьа, Іела, сайгара хьал. Дукха дуйьцуш хьо сецор
ниц ас. ЙоІ чуйагІахь, дийцаза юьсур ю. Хьобга а, Аьрзуга а доцца
весет ду сан. Со елча, суна тІехь сагІина даккха хІумма а дац тхан
долахь. Тхан ненах йисина, суна кхаьчна полша а, тхан дас суна
ица дашо хьалкханаш а, хІокху стага урдона диллина ши туьман
пхи сом а – уьш ду со да йолуш. ХІинццалц-м уьш, йоІана бохуш,
Іийнера со. Яла герга яхча, дІайолларан ойла ян а дийзи. Царах
дин дезарг-м кху стага ша дийр дара. Маккхална дегаза ца хи-
лахь, цуьнга кху хІусаме а вогІуш, вархІ буса суна еса дешийтар
доьху шуьга. Ткъа шуьшинга дехар ду, тезета оьху адамаш совц-
цалц, сан вежарий хилий, тезетахь хыйзар. Шуна ма хаьа, хІара
стаг а йиша-ваша доцуш цхъа хилар... Цуьнан дог а эцалаш...

Іелин бІаьргех кІез-кІезиг лешаш Іийдалун хиш, беснеш
тІехула охъа а хьелхаш, можалахь къайладийлира. Мархетана
уьш гарна кхоьруш, охъа а таьІна Іара иза.

– Дала мукъ лахъ, толур ю хьо, Мархет. ХЮкху ялх беран дуьхъа а, хьо ца тоелча, йиш яц. Амма Южалла вайна тІаьхъа а хЮьттина лела. И де, тхаьш дийна а долуш дагІахъ, ас дуй боу-кх хьуна хьан весет кхочушдан.

– Дела реза хуьлда хьуна, Іела! Ма Іе, дІагІо. Дукъара цІа веана, кІадвелла хир ву хьо.

Кхин дІа цомгушчуьнца кьамел дан ницкъ боцу Іела, цуьнан Іодика а йина, аравелира.

– Іосас хІун бохура хьобга, Васал? – хьаттира Іелас, ша хиь-начохъ луьлла уьйзуш кІетахъ Іачу цуьнга.

– Шена кха дохка, бохура.

– Ахъ хІун эли ткъа?

– Духкур дац эли, ала-м. Амма, хІун дер, хаац. ТІейогІучу гурахъ юхалург цхъа гали хьаьжкІаш еанера ас цуьнгара. Я уьш, я кха ло, боху, шена. Таро йобхна ву со.

– Айхъа хьаьжкІаш дІалур ю, ала.

– Ас мичара ло цунна уьш? Со-х тховса берашна сискал ян а цинц боцуш ву.

– Воха ма воха хьо. Вайн рицкъанаш Делехъ ду. Наха дІатесна вуьтур вац хьо.

* * *

...Іела цІа вирзича, юург кийча лаьтгаш яра. Очакха тІера схьа-эцна боккха цІеста яй цІенкъа а хЮттийна, тІера негІар дІаайира Айзас. ЧухЮьттинчу кІуьрах дІауьйш чоме Іаь яьржира. Дас шена бина дечиган жима мІара а эцна, ена гонаха хьаьвзира Іумар.

– Саьрамсекх аьттий ахъ? – хьаттира Іелас Айзига.

– Аьтта.

– Шина кІантана цхъа-ши хьолтІам а йитий, и яй берамца ВасалгІарна хьохъа.

Айза цецъелира.

– Вай хІун до ткъа?

– Вай охьадуьйшур ду-кх. Кху дуьненахъ мел долу даар хиларх, кхаьल्लीна хІума кийра гІур дац-кх суна.

Айза, кхин йист ца хуьлуш, берам чохъ дечиган кад тІе а хЮттийна, яй эцна араелира.

Йилхина ши бІаьрг цІийбина, цхъа ахсахът далале юхаеара иза.

ЮЪРТАН КЕРЛА ДАЙ

«...Муьлш бу кхузахь пурстоьпаш шаьш?
Эхь, оьздангалла хIун ю ца хууш,
амма карахь дерриг Iедал долуш бодане нах бу...
Цара хIитто юьртдай а хуьлу оьздангаллех боьхна,
халкъо шен юкьараллех хадийна даххаш.
Хьалха къуй, зуламхой, айкхаш хилла нах...»

Я. Абрамов

I.

Дийнахь сарралц болх бина юьртахой, шайн къуьданаш дIа а дайина, хьалххе охьабийшинера. ТIедогIучу шаро жимма а ринкъ дохьур ду аьлла догдохийла ерш мерза ойланаш еш набрх булура, ткъа важа дукхахберш, боьхначу аьттоно наб кхетт ца буьгуш, бекъачу метта керчаш, ца йогIу наб кхетийта гIертара.

Амма юьртден Iосин цIенойн кораш, даим санна, серладевлла гора тховса а. Оцу юьртахь цуьнан, Шахьбин, ХортIин, Товсолтийн цIенош бен дацара тхов тIе гериг йиллина а, корашна ангали тоьхна а. Оцу веаннан цIенош чохь бен ца догура ангалин шина долу мехкадаьтта даго чиркхаш.

Iосин хIусамехь хьеший бара тховса а. Дилхалахь, лоха Шахьбий, векъана, сара санна, веа Товсолтий поппаран терхи тIе даржийнчу къорзачу истангаш тIе а хиъна, юучух тIаьххьара кидетташ воллура. Даьттан чохь гIорийнчу чIепалгашка нагахь сутара бIаьргаш хьажадора шина хьешо, амма уьш цкъа дIакхалла а гай чохь меттиг бацара.

Миччахьа а адам цхьаьнакхетачохь саццаза жайнин хабарш дуьйцуш амал яра Шахьбин. Нахе хаьттича, цул суьпий, цуьнга шегг хаьттича, цул воккхий, Iеламстаг вацара Яьссин тогIенца хьовх, срриг Нохчмахкахь а. Амма, тховса санна, шаьш кхоь цхьаьнакхетачохь юучунна тIекхевдаш, иза хьалхара дIаоьцуш бен, цкъа а Делан цIе ца йоккхура цо. ХIинца а воллура иза, дьаьтта а дуьллуш, шура а тухуш кечдинчу гIалмах-чайнах наг-

гахъ кърдаш а деш, ша хъуьжарехъ доьшуш волуш мехкаршца шаьш лелийна синкьераме гІуллакхаш дуьйцуш.

– Тхан моллин ши зуда яра, – дуьйцура цо. – Цхъаь, шега хъаьжжина, кьена, важа, иштта, тхан хеннара жимастаг. ХІокху кьанъеллачу бажах цуьрриг самукъа ца долу жимахьберг даим тхоьга бІаьргаш кьерзош бен ма ца Іара. Сайн накьостел аьрхо волу со гІуллакх долуш а, доцуш а сих-сиха моллагІаьрга оьхура. Эвхьаза забарш яра суний, оцу зудчунний юккъехъ, амма цкъа а цунах куьг ца Іоьгтинера ас. Нахала валарна кхоьрура. Цхъана дийнахъ ваха со и йолчу, цуьнца эвхьазвала чІагІо йина. Молла цІахъ воций хаьара суна, амма со чохъ волуш и цІа вагІахъ а аьлла, бехказлонна, сайн карадеьна цхъа жайна даьхьира ас.

– Гора, борз, яІ! Веана цІа кхаьчначу моллас ахъ хІун до аьлла хаьтгича, жайни тІерачу цхъана меттигах кхетта вац ша ала воллийца, – велавелира Товсолта.

– ТІаккха?

– Вахана дІакхечи со. ЦІахъ ша ю зуда. «ХІара хІун ю хьан пхъаьрса кІел йоллург?» – хаьтти хІокхо. – «Кьеначу молланаша нах Іехо хІума, кьоначу молланаша зударий Іехо хІума ю-кх», – жоп дели ас. ХІун дара а хаац, оцу дийнахъ цкъа а ца хиллачу тайпана зудьяьлла хъаьвзи иза. Маьнги йисте охъа а хиьна, шен кара куьг тоьхна, соьга боху: «Схьадоьл, кІорни, сан кара хаал цкъа!»

– Хиин хьо ткъа?

– Жайна пхъаьрса кІел, ши куьг таІийна гІовталан кисана а доьллина, вахана цуьнан кара а хиьна...

НеІ йиллина чохъхъаьллачу хІусамнанас РебаІата Шахьбин дош кьамкьаргехъ сацийра.

– Юург оьший шуна?

– Ца оьшу, ца оьшу! Цкъа кху чу ма гІерталахъ, тхо хаза сакьовруш дохку! – куьг ластийра Товсолта.

Церан самукъане яххъаш гича, уьш цхъа лартІахьдоцург дуьйцуш бохийла хиьна РебаІат, резайоцуш корта а хьовзийна, араелира.

– ТІаккха? – хаьттира Шахьбех хилларг хаа сакІамделлачу Іосас.

– Тпаккха! Стенна хобтту ахь кхид!а? Т!а!Пийна мара а воьл-
лина, писволлалц со хьекхийра-кх цо!

– Ткьа ахь куьг ца Юьтти?

– Стенна оьшура иза? Дерриг а цо ша деш хилча!

Там хиллачу Товсолтас, шен мекхийн мерцхалгех ка а дет-
тан, балдех мотт хьобкхура.

– Делхьа ала, Шахьби, куьйгаш кисана а доьхкина, х!унда
хипра хьо цуьнан кара? Цунах ца кхета-кх со.

Хьаж т!е а, логах а даьллачу хьацарна г!овталан т!ам а
хьаькхна, чайнах буткьа кьурд а бина Юсега хьаьжира Шахьби.

– Г!уллакх галдала доьлча к!елхьарвала ков дита. Сайга баа
лелча, ас, исс Кьурьан т!ек!ел а диллина, дуй буур ма бара, айса
куьг ца тоьхна аьлла!

Остопирлах! ма саьхьара адамаш ду-кх шу, дан-м ткьа! –
к!ажнахана воьлура Юса. – Ткьа, Товсолта, хьобгара даьллий
пштаниг?

– Мичара! – корта ластийра Товсолтас.

– Х!ара тайпа якьаелла хьорзамаш ца оьшу зударшна.
Царна-м цхьа со тайпа бух безий!

– Вахь-хьа-хьа! Хьорзам тов! Делхьа, ма нийса элира ахь
пш, ала, х!ай! Вахь-хьа-хьа! – гай лаьцна, шалха оьхура Юса.

Товсолтин деган кураллин мерзах м!ара хьакхаелира.

Беретинчу айг!арехь ницкъ ца хуьлий хаьий хьуна? Хьо-м,
пхьанна гучуваьлlexь, к!елхьара ца валавала а мегара, ткьа со
пштта меттиг сайна Юттаелча, ц!енна чекхваьлла!

– Х!ан!уп! Хьо-м вевзара вайна!

– Делхьа дийца, Товсолта, айхьа лелийнарг!

– Дийца дукха х!ума а дац иза-м. Со цхьана зудчуьнца лелла
аьлла, цкьа цхьа х!ума кхоьллира...

– Бакь мукъане дарий и? – Юсега б!аьрг та!ийра Шахьбис.

– Дела цхьаь хилар санна! Амма ас т!е ца лоцура. Дуй баа
хьовзийра. Суьйранна баа цхьанхьа кхайкхинера со. Цига ваха-
ле тхешан х!усамнаний, бераш чуьра ара а даьхна, агана вижира
со, когаш чекх а бохуш. Тпаккха цу чуьра хьала а г!аьттина, сайн
п!оккха стаг чу а кхайкхина, иза хьостуш, цунах куьг х!ума а

тоьхна, дуйна ваха со. ДІакхаьчча, Къуръан кховдий соьга, шайн зудчух куьйгаш тоьхна дац алий, дуй баа аьлла.

– Биирий ахь?

– Дера биира, мохь тоьххна-м. Со аганара гІаьттичхьана, сайниг йоцчу зудчух куьг кхетта дац сан аьлла!

– Вахь-вахь-вахь!

– Кхи-кхи-кхи-кхихкх!

– ЭхІей, дела эккха шуьша вистина! Ма, со воьдуш а, ялс-мани гІур вац-кх, ва-м. Цхьа хьал ца хуучунна моьтту, шу Делан маликаш ду!

Товсолта кхеравелира:

– Хьо Іовдало нахе дуьйцурий уьш?

– Іелур вац дийцаза!

– Уьш-м кьона долуш лелийна, дІадевлла хІуманаш дара, Товсолта, – куьг ластийра шеквоцчу Шахьбис.

Гайна там хиллера. Цхьа сумар чай мийлира. Забарш а йира, Іосин юьхь шен даим хуьлучу суьрте йирзира. Тонкано мажди-на, Ёоржамаш санна долу мекхаш куьг хьаькхна шардина, цІен ши бІаьрг Товсолтина тІебуьйгІира цо.

– Забарш забарш ю, кІентий, ваьш дІадохале цхьа гІуллакх кьастаде вай.

ХІусамден карахь жижиган дакьа гича, ши лерг ойий, мотт боккхий, цергех хиш туьйсуш, цІога а лестош кІегар хуучу жІаьлех тера, шен сутара бІаьргаш Іосига а хьовсийна сецира Товсолта.

– Іаьрчхехь сайчуьнца доза долу дерриг кхаш эцна ас. Амма Васалан ши урд хиллал йисина. Дохка реза а вац. Цуьнгара и схьадаккха некь карабейша суна.

Ши хьаша ойлане велира.

– Цхьа бахьана ца хилча, хала хир ду, – жоп делира Шахьбис, дикка ойла йиначул тІаьхьа.

– Бахьана-м долуш дара. Кху Іай соьгара юхалург яхьна цунна тІехь цхьа гали хьаьжкІаш ю сан.

– Кхин хІун некь лобху ахь? – куьг ластийра Товсолтас. – Хьуна схьаяла хьаьжкІаш цуьнан цкьа а хир яц. Ахий, тІекІел таса ахь ирзо.

– Гуллакх, шарје даълча, дїадерзо хуур дуй шуна?

– Иза-м дийца а ца оьшура! – хадийра Шахьбис. – Тїехула те, хан йоцуш хилла бусалба ву иза. Я ирзо даьккхина а дац. Стундех дисина ду.

Товсолтас, резахилла, корта таїйра. И гуллакх чекхдаьлла лерира Іосас.

– Кхин а ду цхьаь, – долийра цо жимма Іийна. – Аьрзуй, Миккхал стенга вахана хаьий шуьшинна?

Цо и стенна хоьтту хиьна ши хьаша сема хилира.

– Делахьа ца хаьа суна-м, – белшаш саттийра Товсолтас.

– Тїехьа агІор вахара бохуш хезна суна, кхин муьлхачу юьрта вахана-м, хаац, – кїелхьаравелира Шахьби.

– Кху Іай дуьйна дуьйцуш дара, марха даьстича Іедална дуьхьал тїом болабо бохуш. Марха даьстина а даьлла, уьш меттахьхьонш а бац. Церан дагахь хїун ду ца хууш, сагатделла округан начальникан.

– Цунах-м кхоьрийла яцара, – корта ластийра Шахьбис. – Цара вовшахдеттачу гуллакхан коьрта тхьамданаш кху Іай лецна. Бисинчех дукхахберш царах дїакхьаьстина. Суна хетарехь, тїамна цара вовшахдетта гуллакхаш, кхин ваьштадогІур доцуш, даьржина.

– Хїан-хїа, хїуьу делахь а, кьайллах цхьаь вовшахдетта цара. И хаа деза вайна.

Шахьбис доккха садаьккхира.

– Хьо стенна тїелвелла? – хаьттира Іосас.

– Оцу хїуманна юкьагїерта лууш вац со, Іоса.

– Хїунда?

– Хьуна шера хууш ду, шайн гуллакхна айкхваьлларг, ямарт хилларг вен цара Кьурьана тїехь дуйнаш биьна хилар. Доцца даьлча, хїара дуьне дезачу со хїинцца ваьлла.

Шахьбина тїетовш корта теІабора Товсолтас. Іоса оьгїазнахара.

– Даа бепиг а, ловзо чкьург а хир дац шуна. Чай, борз вовшахдогїуьйтуш, шаьш даьттанан гуьмалк юуш гуллакх чекхдер ду шуна моттахь, и бакь хир дац.

Товсолтел майро волу Шахьби ца вешаш велавелира.

– Хаац боху дош деши ду. Хъуна а тоъла иштта Иийча. Хъан мекарло бахъана долуш ца вуьйш таханенга ваьлла хьо, амма адам цкъа а ца хиллачу тайпана дера ду хӀинца. Наха ловзор вац хьо.

– Тола-м, ша витахь, ІадІийча тоьлу, – корта телабора Товсолтас.

– Дика ду, хӀета. Ас начальнике эр ду-кх, Іедало хӀоттийнчу моллас, къедас юьртахь низам латто суна гӀо ца до.

Іосин ши хъаша гӀелвелира. КхоалгІаниг новкъа вара царех хӀоранна а. Шиъ цхаьний бен ца хилча, атта хинболу барт ца хуьлуш, бахбала буьйлира. Ши хъаша, дуьхьало ян ца хӀуттуш, дІатийра. Вешех а ца тешачу яьлла хӀара зама. Ткъа Іосех тешийла янне а яц. ХӀокхунна башхо яц шен да а, ваша а, доьзалхо а. И царна хуу дукха хан ю. Къа ца хеташ, тангІалкхех хъала-м, дера, уллур ву. Амма Іедалал а кхераме бу вуьш. Дика-м шина а агӀорчарна гӀо а деш чекхвалавелча дара. Кхаъ ца кхачахь а, цӀока-х Іалашгьалур ярий. Юххехь теш волуш мукъана хӀунда хойтту хӀокхо...

Воьхна хьийза ши хъаша кӀелхъараваьккхира, хьерадовла санна, арахь лета девллачу Іосин жангІаьлеша. Араваьлла хӀусамда сихха чувеара, ХортІа а валош.

– Ванах, боккха болх бу-кх иза! Сох долаза дуьсуш дохку-кх и жІаьлеш. Эцца хьо ара ца ваьлলেখь, верина, кескаш йина охьавуьллур-кх цара со. Ой, хьо волчохь-м хьеший хилла! Ас-салам Іалайкум!

– Ва Іалайкум салам!

Шахьби а, Товсолта а шаьш Іачура, халла хаалуш, меттахь-хьайра. Лепачу атласан гӀовталций, хечиций шур-шур деш, чучча ши ког боьллина охьахиира ХортІа. Цо коьртара месала куй дІабаьккхича, чиркхан серлонехь къегира кӀесаркІаг чохь а, лергаш тӀехула а цхьа масех чо бен ца буьсуш тилла, йӀозан тас санна, боккха корта.

– ТІаккха, Шахьби, Товсолта, шу могаш деца? Керташкахь сингаттам боцуш Іа-кх?

– ЭлхьамдулиллахІ, Дала дика кхобу. Хьо цІа маца вирзи?

– ХӀинца. Охьавижале, цхьана гӀуллакхна Іосех дагавала-те со аьлла, веана.

Тхох лачкыйна хIума-м дац?

Мичара! Мелхо, а шу цхьаьна карийна дикахо ду. ТIаккха, тIада, керташкахь сингаттам боцуш Iай? Юьртахь хIун ду керла?

ХIумма а дац. Дийцахьа, хIун ду оцу Борганехь хилларг?

Борганехь, дера, цхьана нахана чIогIа сингаттам ма баьла. Оцу сумара чохь чай дуй-те? Цхьа кад мер бара ас.

ТIаде, кеда чай а доьттина, шура а тоьхна, тIе даьтга а диллина тIакхондийра цуьнга. ХортIас, шен дерстана балдаш горгдина, тата доккхуш хIуп аьлла, чайнах боккха кьурд бира.

Делахь а, вайна дуьйцу ма-хаззара, доккха хIума-м дац цигахь хилларг. Кхо-диь де хьалха ярташка напха деха баьла борлу мутаIеламаш Гуьмсена а, Борганина а юккьерчу тIай тIехь чIерий леца вахана воIучу Iумхан-Юьртарчу шина тIалагIазкхичунна дуьхьалнисбелла хилла. МутаIеламаш, цхьаь воцург, цIуьхIарш хилла, кхушара дуьххьара хьуьжаре баьккина. ХIорш шайна тIенисбелча, цкьа хьалха хIорш сий-сигбеш, яшарш йина, тIаккха кхин хIай-жуй доцуш тIевеанчу тIалагIазкхичо цхьа кIант, кIел ког тосуш дIатеттина, юьхьар-вакийтина. Воккхачу мутаIеламо куьйга эшара, оцу берана хIунда тоьхна ахь, хьайна лата лаахь, шех лата аьлла. ТIаккха тIалагIазкхичо цхьана буйна хIокхуьнан шаьлттанан мукь боьл-тина, вукху куьйга тIара далийтина. ХIара шиь тийсалуш вол-луш, шолгIачу тIалагIазкхичо кертах баьккхина хьокха тоьхна тIехьахула коьртах. Тентакваьлла мутаIелам ша волччу голаш тIа охьалахвелла. Коьртах оьху ций юьхьа тIехула охьадола-дотча хьалаиккхинчу цо цхьанна пхьаьрсах, вукхунна настарх шалта тоьхна. ТIаккха шина тIалагIазкхичо орца аьлла. Карахь пIаданш, дагарш, тоьпаш йолуш хьуьнхарий, юьртарий схьа-дьяьахина тIалагIазкхий гича, дIасабевдда хIетталц кхерабелла баьттина цIуьхIарш. ТIаьхьабевлачу тIалагIазкхаша кара мел ахьаьначунна йиттина. Масех топ кхоьссина берашна, цхьадика, цхьанне кхетта яц. Корта бойна мутаIелам валаволлуш Iуьллу, вей кIантаи пIендарш кегдина. Цхьана тIалагIазкхичун чов луь-ра ю, важа дIалелаш ву, боху.

И тайна девнаш кьаьсттина дукха хуьлура Соьлжа-ГIаларчу батарахь. ГондIара ярташкарчу нохчаша кхуза базара кхоьхьура

шайн ялта, хасстоьмаш, стоьмаш. И ца товра гондларчу стани-
дашкарчу гIалагIазкхашний, гIаларчу совдегаршний. Вуьшта
а вовшашка безам боцчу нохчийн, гIалгIазкхийн вовшашца
дов ца долуш цхьа а базаран де ца туьлура. ДIаяханчу гурахь
Соьлжа-ГIала базара ваханчу Шахьбина хьалха ишттачех цхьа
дов доладелира, даим санна, цхьа пайдабоцчу тIехула. Цхьа-
на нохчочо ша дохка деана дечиг хийцинера гIалагIазкхичун
хорбазех... Хорбазаш ах вордан тIехь, вуьш лаьттахь Iохкура.
ГIалагIазкхичун ворданара хорбазаш шечунна тIе а ехкина,
лаьттарниш тIейотта волавеллачу нохчочунна бетак буй туьй-
хира гIалагIазкхичо. Уллохь лаьттаху нохчичо буй балийтира
гIалагIазкхичунна. ТIаккха шаьлтанахь яьхна схьахьаьлхира
базарахь болу шина а кьомах нах. Буйнаш, гIожмаш, кара мел
еанарг вовшашна етташ, уьйриг хилла хьаьрчира уьш. Вер-
ваккхар ца хуьлуш дIадирзира и дов, полиций, цига нисвелла
полковник Чермоев юкьа а воьлла.

– Хьай, Делан мостагIий, яI! Дала хьукма долда царна!

– Ткьа и шун бераш-м ца хилла цаьрца?

– Хиллера, дера, уьш-м.

– Зен-зулам доцуш дисний?

– Жимма буй-гIара-м кхетта, кхин чов яц.

– Мел-яI! Хила-м гIеххьа болх хиллера хьуна!

ОьгIазвахана ХортIа Шахьбига дIахьаьжира. Меха йохка
ирьеш санна, шен сирачу мекхийн юьхьигахь а хьийзош, гоьл
тIе баьккхина ког а ловзош аркьал гIайби тIе тевжина Iуьллура
Шахьби. Халла хаалуш делакежначу стаммийчу, хьеначу бал-
даш юккьехула схьакьедара можа, баьхьанаш санна, шуьйра
цергаш. ОьгIазечу бIаьргаш чохь догьIабар а, кьайллаха вок-
кхавер а гора.

– Хьо суна тIе а ма кьерза, хьо, – элира цо, ца вешаш йов-
харш а тоьхна. – Хьайн ши кIант, соьга ца вала, вадийна БоргIане
вигира ахь. Мидалш-молла хIун сол Iилманна лакхаваьлла
дира ахь иза? Суна хаьара, хьаьвззина хьо сайна тIе вогIур
вуйла!

Чай довха хилар диц а делла, цIеххьана боккха кьурд бина
вагийнчу ХортIина сихьиккхира. ГIовталан кочера ветанаш дIа

а дьхна, тїна диллинчу мекхех куыг а хьаькхна, Шахьбина цӕирзира иза.

Тохарлера Шахьби вац хьо хїнца а?

Делора ву со-м тохарлерра Шахьби! И дац ткъа со воккхавири?

Хьалхе ду хьан воккхавер. Хи тїе а кхачале шарбал дӕаькхина бохург ду ахь лелорг. Сан шина кІантана цІоганах пїула сара ца бетта мега ахь. – ХортІа толаме Шахьбига хьӕжур. – Сан берашна кхин цкъа а хьӕжаре гур яц, Шахьби. Зама хийнаелла. Цеӕ кІархаш буыйхина дІаяха шун зама. Шун жайнанах бийр бац сан кІентех. Цхъа кица ду-кх, хьо тІехиъначу вӕрданан ден илли ала бохуш. Вай керстанан вӕрдана хевшина. Со перан йир ала воллу.

ХортІас къедочух ца кхетта, чохь берш цецбевлла цуынга хьӕвсера.

ХьастагІа Соьлжа-ГІала меха ваханчу хенахь сан хьешаша дийцира соьга, цигахь вайн берашна деша йиллина оьрсийн хьӕжаре хилар. Цара ишкол олу цунах. Цигахь Іаморг оьрсийн Іогам ду. Воккхаволчу кІантах Іабдих-м Іилманча хир вацара, Петирбухе вахийтича а. Иза сайца туьканахь а сацийна, важа, жомхаверг, цига деша дІавала сацам хилла сан. Ахь хІун олу цунах, Іоса?

Іаламат дика хир ду! Сан делара цига дІадала бераш, ас минот йоккхуьтур яцара цаьрга цӕхь!

Ловдин кІант ваййтахьа сайчуьнца.

Диваьллахь! Суна лууш ца хилча-м, хІуьттаренна а вохуьтур ира цо иза, амма суна лабий хиъча, цига ца вахийта, цунна уро хьокхур дара цо! И гІуллакх дика дагадеана хьуна, ХортІа.

Хьийзош юккъе девлла деза суьлхьанаш хьарччийна буйна а доьхкина, кІегархиира Шахьби. ТІай тїе гІортийнчу бугІанчух пїийбелла ши бІаьрг, схьаьккха санна, къаьрзинера. Халла хаауш сгайора некха тїе йижина кІайн, шуьйра маж.

Хьо Делах ваьлла-м дукха хан яра, хьо, хїнца оцу берах мунепакъ ван ойла ю хьан? – тІечевхира иза ХортІина. – Вуьшта, дуьйцу хезча а эхь дац иза? Керстанан кара бер ло, ша хьера на шьалча?

– Шахьби, ас хьобга хьоттуш хIумма а дац, вист ца хуьлуш Iехьа.

– Сьобга хьоттуш хIума хьан хIунда дац? Кху юьртахь дин латторах, шарI латторах Далла хьалха жоп дала дезарг со вац? Хьо, велча, лийчо везарг, дIаволла везарг со вац, ткьа?

– Ой, сол тIаьхьа виса а ойла ю хьан? – велавелира ХортIа. – Хьайна ши-кхо аьрша маша я цхьа шекаран корта белчахьана, ахь-м хьакха а лийчор ярийц!

– Забар забар ю, ХортIа, амма цхьадолчу хIуманаш тIехь Шахьби хьобга бакьлоь, – гIуллакх забарна тIера дIадала доллийла а хиьна, маслаIатна юкьавуьйлира Товсолта. – Гирзаш даьллачу цхьана уьстагIо жа талхийна, бохуш ду. Хьан кIант, ахь керстанийн буйна дIавелча, иза бусалба динах а, нохчийн гIиллакхех а хаьдда цIа воьрзурий-те, бохий цо-м, харцахьа ма ийзал ахь.

– ХIай-хIай! Оьрсий вайн мостагIий бу! Керстанний, бусалбанний юккьехь цкьа а хир бац машар. Вайн дай, йижарий, вежарий, доьзалш байинчу, вайна хIара дуьне кьийдинчу оцу Делан мостагIийн кара Iамо доьзалхо ло ткьа? – мохь хьобкхура Шахьбис.

Тонкин кIуьро маждинчу сирделлачу мекхех куьг а хьобкхуш, вист ца хуьлуш девне ладоьгIуш тевжина Iен Iоса охьахира.

– Хьо харцлоь, Шахьби, – цуьнан белша тIе дайн куьг туьйхира цо. – Цхьана агIор-м бакьлоьра хьо, амма, дIа ойла йича, харц ву. Вайн мохк дIалоцуш оцу оьрсашна гIодинчу кIеззигчу нахах цхьаь ву со. Дуьххьара цаьргахь ваьлларг со хила мега. Суо царна тIевоьдуш а ца безара суна уьш бIаьрга бан, хIинца гуттар ца беза. Амма, эз-эзар шерашкахь вайн кьам дахарх, уьш вайн кочара бевр бац. Суна уьш кху агIор ма-гIоьртти хиира, цаьрца вай ларор доцийла, шена дуьне дезарг цаьргахь хила везий. Вай цхьадолчарна тоьларг оьрсаша куьйгаш тоьхча хелха а дуьйлуш Iер ду. И цахуург кхоччуш Iовдал ву. ТIехула тIе, Шахьби, хьо кийрахь жимма веxко хета суна. Цкьа марах даьрий-те хьуна и? Ас ца элира олу дац вайн. Шу дерриш а, сан юьртахой хилла ца Iаш, йиш-вошалахь нах ду. Оцу наха шаьш

кертанниша ларадахь, вай а дуьтур дац кхоййна. Цул хIара дев-
паш на деш Iер тоьлаш хир ду. Ас бохург аша дой, кху юьртана
тIе хевшинна Iийр ду вай, амма и дан ца лаьа-кх шуна, нах вай-
на тIе ховшур бу.

Делархьана хаац суна-м, хIокху Шахьбис сайга хIун де
боху. — дегбааме хилира ХортIа. — Сайн доьзалхо вен а, ваккха а
сайна луьург дан бакьо яц сан? Далла хьалха ас жоп ма ло цу-
паш. Суна бен а дац, Iедал керста нехан хилча а, жуьгтийн хилча
а. Иа сайна аьттоне хилчахьана. Хьуьжарехь пхийтта шарахь
дешийтича хIун хир яра сан кIантах? Юьртан молла. Нехан
кастанка са а туьйсус, беллачийн тIелхагаш а лехьош лелар
пучах иза. Оьрсийн ишколехь дешча, сан кIантах эпсар хир ву.
Мича хена суна а, шуна а тIетовжа гIовла. ТIехиндолчун ойла
елаш!

Со шек ца волу, со йоккхачу тоьпа а воьллина мархашка
кхоссарх, — вехьара Шахьби. — Эхь дац шун, яхь яц шун. Дег-
паш дац шун. Вайн дай, йижарий, вежарий байина, вайн махках
ним бина, вайн яIни тIе хевшинчу оцу Делан мостагIийн ялхой
долл Делах а, нахах а эхь ца хета шуна. Цара-х вай бIаьн некьал
лаха довла ца дуьту. Цара-х, дага юккьера мохк дIа а баьккхина,
кху дийнарг ца кхуьучу кIажа а дерзийна, вайн кьам хIаллакдеш
лаьтта, уьш-х вай керста дине дерзо гIерта!

Ой, оцул цаьрга безам боцуш хьо хилча, цкьа топ кхоьс-
шинна а, царна дуьхьало ма ца йира ахь? — Iоттар еш, велавелира
Iотта.

Сан декхар шарI кхайкхор ду!

Дера ду, Шахьби, ахь дуьйцург а шалха хабар. Нах мацал-
на деш бу, боху ахь, ткьа хьо масех урд латта дола а даьккхина,
дийнна бажа даьхнакерта а лаьллина Iа. Нах Iедална дуьхьал
тоьгтуш, хьайна юьстаха Iен лаьа хьуна. Нахана цIий а догIуш,
хьуна шура хир яц. Цул а IадIе, диканиг, Iедало хьайга бохург
наке дIа а кхайкхош. Оцу хьан багано ваьхьна Сибрех тасахь,
цIаьна а Далий, диной цIа верзор вац хьо.

Шахьби, дуьхьало ян ца хIуттуш, дIатийра. Тховсалера дов
дуьхьара дац юьртдайшна юккьехь. Iедална хьалхахIюьттича,
Iотта санна, хьесталахь а, Шахьбина валлал ца безара оьрсий

а, цара деана керла Іедал а. Багахь хІуѣу бахахь а, хьалхалера маршо яц. ДІадолийна динан муьлхха гІуллакх, Іедална дуьхьал а лорий, молланаш хьийзабора. Дан мел могуьйтучунна сиз а хьаькхна, цул тІехваьллагун Іожалла, Сибрех хир ю, аьлла цаьргар сардала. Цхьа де дац тешам болуш. Бакъду, Іедало боххург деш Іийча, гай тІе мІараш хьоькхуш, таккхал вехийла-м дара. Кху Іай Шела уллохь хиллачу гІуллакхо дуккха а молланаш кхетаме балийна. Уьш кхиьна шайн некъ оьрсийн Іедалца хиларх. Амма Шахьби кхета тигац. Оьрсийн Іедал мел дика делахь а, цунна гергахь иза керста Іедал ду, ткьа керстанаш цкьа а шайца машар хила йиш йоцу бусалба динан мостагІий бу, боху цо. Церан Іедало лаьцна вигна цуьнан устаз Киши-Хьаьжа. Шела уллохь байина цуьнан уггар тоьлла мурдаш, Сибрех хьовсийна Нохчийчуьра уггар баккхий молланаш. ХІан-хІа, Шахьбин цкьа а машар хир бац керста Іедалца. Машар хир бац цуьнца муьтІахь болчаьрца а. Амма кхин тІехваьлла хІума дан ницкъ бац-кх.

Оцу буса оццул хаза кьийрина са кхольира тІаьххьа юкьадаьллагун гІуллакхо. Цул тІаьхьа, мел гІертарх кьамел ца дозаделла уьш, хІусамден Іудика а йина, арабевлира...

МУЦИН ЮСА

Шовзткъа эзар тѣмало хъайца валош,
Тхан махка хьо веъча, сардал-ахпаччахъ,
Беккъа цхъа нохчаша – болатан дегнаша,
Дуй бнра тѣаххъарниг кхаччолац лета.
Шайн юькъачу хъаннашкахъ вохийна цара,
Кхолламо эхъ дина, хьо цѣхъа вирзира.
Шорта бу Нохчийчохъ къонахий майра,
Шайн дуйнна, шайн дашна тешаме нохчий,
Набарна буьйшуш а юьках герз ца достуш,
Мел буьрса ду церан терс-маймал тарраш,
Ткъа дой ду ламанан лечанал маса...

Мохьмад-бег Аварский

Гати-Юьртахъ уггар къеначу нахах цхъаъ а, оцу заманахъ ерриг Нохчийчохъ цѣеяххана вевзаш стаг вара Муцѣин Юса. Бакъ-ду, Юсин цѣ юоккхучо иза неѣлгаций бен ца юоккхура.

Гѣза-Махьма имам валале жимма хъалха, Нохчийчохъ цхъа а шайх воцчу хенахъ, нахана мичара веана а, мила ву а ца хууш, шѣца кхо накъост а волуш, Яьссица хъала Гати-Юьрта веара юьртацинчу дегѣахъ, шовзткъе итт шо хенара, юьхъа тѣхъ цѣн боо богуш безамехъ стаг. Цо буьйцург гѣумкийн мотт бара, амма пунна улло ваьлладу кхаа нохчочо чѣагѣдора, цо буьйцург тур-койн мотт а бу, и схъаваьлла меттиг хууш стаг а вац, Нохчийчохъ шари кхайкхо Дала вайитина эвлаяъ ву иза бохуш.

Гати-Юьрта а воьссина, кхузахъ иза нахе шѣца тоба-нин дайта ваьлча, цхъа Юса воцург, берриг а цунна резахил-ла тѣахъахиттира. Реза ца хуьлийла а дацара. Цкъа-делахъ, Къурьанна тѣра цхъацца аяташ а далош, цо бохура, ша аьлларт дѣна, шѣна тѣахъа ца хѣьттинчу стеган дуьне а, эхарт а декъа-ла хир ду шолгѣа-делахъ, ишттачу стеган дуьне декъаза хир хиларх шекваьлла цхъаъ цо кхоран гонах оьллина нахе гайтира.

– ХЮкху стагах къахета суна. Иштта вала витахь, жоьжахата гIур ву хIара, – аьлла, шен куьйга ирхьоьллира цо иза.

Амма МуцIин Юса кхеро дуккха а адамаш ирхьохка дезара.

– Ма Iехадайта шаьш оцу шуьйра шарбал йолчу гIумкичуьнга. Иза эвлаяь вац, я цунна хууш хIума а дац, дIаэккхаве иза кхуза-ра! – бохуш, юьртахошка кхойкхура Юса.

Амма юьртахоша Юса тергал ца вира. Итт шо дара, Теркаца гIаьпнаш йоьгIна, оьрсийн паччахь Нохчийчу гIерта. Гати-Юьртана гена доццуш, Iамархьаьжин юьртахь а, Таьшкичохь а, гуттар юххехь – Гезла-Эвлахь а, лаьттара паччахьан эскарш. Шаьш диканиг ца дахьийла цара хьалххе хайитинера. ХIинца а нехан лерехь декара Ярмол-инарлас ягийнчу ярташкарчу зударийн, берийн маьхьарий, хIинца а кIур туьйсуш яра Соьлжин йистонца цара яго ярташ, хьаннаш. Бодане гати-юьртахой теша кийча бара хьаьа хIуьу аьлча а. Цара догдохура Делан орцане, ткьа и орца, мичара дели ца хоуйтуш, цо кхиййра царна.

Цаьршиннан юккъера мостагIалла де-дийне мел дели чIагIлуш, марсадуьйлура. Де-дийне мел дели Юсин тоба лахлора, Ташу-Хьаьжиниг стамлора. Цхьа-ши шо хьовзале Ташу-Хьаьжа, шена тIаьхьа масех бIе мурд волуш, Нохчмахка ондда ког тесна дIахIоьттира, ткьа Юса цхьалха висира. Бакъду, цаьршинна юккъехь тIом бацара.

Геза-Махьма вийра. Цхьана минотана гучу а ваьлла вайра имам Хьамзат а. Имамалла дезаш гIаьттира Ташу-Хьаьжа. ХIинца цо аьрру куьйга Кьурьан, аьтту куьйга тур лецира. Шен бартахошца цо луьра дуьхьало йора Нохчмахка гIертачу паччахьан эскаршна.

ТIом болчу хенахь динарг хIуьу а мегаш ду. Ташу-Хьаьжина дагавеара шен шира мостагI – Юса. КхидIа а Гати-Юьртахь висар шена кхерамехь дуйла хиьна Юса доьзалца ведда Таьшкичу – гIюпе, вахара.

Цигахь лаьттачу эскаран эпсаршца гергарло тасаделира Юсин. Цунна ницкъ оьшура, ша винчу юьртах ваьккхинчу мостагIчух бекхам эца. Цо сатийсина де тIекхочуш лаьттара. Юсин хьекьалечу коьртана гуш дара, оьрсий тоьлург хилар. ДегIастанара нагахь юрт бен яцара Шемална тешаме. Малхба-

де Нохчийчуьра цхьакIеззиг ярташ бен яцара, Ташу-Хьаьжина тIаьхьа а хIиттина, Шемална гIо дийриш. Оцу тIаьххьарчу шераншкахь Ташу-Хьаьжега цабезам гIуьттура Нохчмехкан дукхах-попчу ярташкахь.

Цхьана дийнахь Iосина хезира, Гати-Юьрта уллохь, Ахьмат-Толле олучу меттехь долчу шен кха тIехь Ташу-Хьаьжа тIаьхьа югIуш ву аьлла. Иза цо хIуьттаренна до, бохура Iосин даго. ХIетахь паччахьан эскарехь урядник волчу цо, Внезапни-гIопе а вахана, инарла Граббе дийхира, лам чу ечу походехь шеге дакьа-пашийтар. Iоса дика вевзара инарлина. Цунна хьара, иза шен халкъахь хаьдда ваьлла стаг вуйла. Ткьа иштта нах паччахьан инарлана локхуш лехьабора.

1839-чу шеран май беттан 9-чу дийнахь паччахьан эскарш хьалха а далийна, Ахьмат-Толлехь чIагIвелла Ташу-Хьаьжа а вохийна, цуьнца Гати-Юрт сийначу цIарахь ягийра Iосас. Оцу тIехь бекхьм сацийтинехь а мегаш дара. Амма цкьа цIийн чам хиьна воха ций муьйлуш бен магац. Iоса дог тийна Таьшкичу вирзире, цул тIаьхьа кхо бутт баьлча, августан 29-чу дийнахь, инарла Граббес Ахульго схьа а яккхира, шена тIаьхьа цхьа мурд воцуш Шемал ведда Бена вахча. Цигахь лечкьаш лелара Iосин луьра мостагI Ташу-Хьаьжа а.

Дуьпенна а моьттура, кавказски тIом чекхбаьлла. Паччахьна дуьхьалгевлла Нохчийчоьнан а, ламанан ДегIастанан а ярташ котти кIел яра, ведда вахана имам нохчийн хьаннашкахь лечкьаш доьира. ДегIастанхой, паччахьна муьтIахь хуьлуш дуй биьна, кIелсевицира, ткьа Нохчмахка, чевно дожийна эхка санна, цкьа-чуьна дIатийра.

Амма 1840-чу шарахь ерриг Нохчийчоь паччахьан Iедална дуьхьал гIаьттира. Юха а экспедицеш йолийра Нохчмахка, юха а еррийн отрядашна хьалха вуьйлура МуцIин Iоса.

Iосин дуккха а гергара нах бара. Гати-Юьртахь шиь ваша а, цхьаберш зударий балийна, бераш долуш пхи кIант а вара шеца Таьшкичохь.

Iосас ечу ямартлонаша юьхьIаьржачу хIитто цуьнан вежарий шайн ницкь ма-кхоччу иза вен гIертара. Амма церан аьтто ца болура паччахьан гIопехь Iен ваша вен. ТIамехь а аьтто ца

болура цунна тІекхача. ТІаккха шина девашас шайн вешин берашка дІахьедира, шайн да вей я иза дІатасий шайна тІедуьйла, я шайх а, дийнначу юьртах а, халкъах а хадий, нехан неІалт тІехь гуттаренна цигахь совца аьлла. Дений, кІенташний юккье мостагІалла хІоьттира. Бераша бохучунна тІе ца воьрзура да. И вен ца лаьара кІенташна. Эххар, иза дІатесна, Гати-Юьрта а баьхкина, охьахевшира уьш.

Цкъа ша паччахьан эскаршца рогІехь тІелатар дича, юха а Гати-Юрт ягийра Іосас. Эскарш юхадевлча цІа бирзинчу нахана, чим хилла яьгначу юьрта юккьехь цІеран суй хьакхабалача лаьтташ Іосин шина вешин а, веа кІентан а цІенош карийра. ПхоьалгІачу кІентан, зуда ялонза волчу Дакашан, шен цІенош дацара. Гобаьккхина хезара оцу тІелатаро дай-нанойх, йижарех-вежарех баьхначу зударийн, берийн белхарш, чевнаш хиллачийн узарш. Оцу эрчоно Іадийнчу хьайбанийн Іехарш. Бист ца хуьлуш Іосин вежаршкий, берашкий оьгІазе хьуьйсура юьртахой.

«Къонахий ду шу? Массо тІамехь хьалха, уггар кхерамечу меттехь ву шу ворхІ. Амма хІунда ца доь аша и шайн ямарт, стешха жІаьла?» – бохура царех хІораннан хьажаро.

– Іожа, соьга кхин садетталац. Соь лалац хІара эхь... – элира пхеа вешех жимахволчу Дакаша шайн воккхахволчу вешага.

– ХІунда ву вайн иштта ямарт да?..

Дакаш вилхира. Боьхна лаьтта уьш а битина, эвлах бевлира юьртахой. Дукха хан ялале царна гира юьртахь дисина ялх цІа догуш. Иза Іосин вешин Мидин болх бара. Уггар хьалха шен цІийнах, тІаккха вешин Мусин, цул тІаьхьа шен вешин берийн цІенойх цІе йиллира цо.

– Бакьдац хьуна моьттург, Іоса. Юьртахой боьлхуш, ткьа хьан вежарийн, берийн доьзалш боьлуш хир дац хІара. Юьртахойх девлла даха меттиг бац тхан, – элира Мидас йогучу цІергахула дІа, Яьссица охьа а хьожуш.

2.

ЦхьакІезигчу бахьано, кІадбоцург хеталучу хІумано адамийн кхолламехь йоккха меттиг дІалоцуш, хийцамаш беш меттигаш дукха хилла дуьненахь.

Цхьана легендо дуйцу, мацах цкъа цхьана буса римлянаш догла набарш кхетта бийшина Юхкуш, галлин эскарш Капитолин пенаш тле хьаладуйлуш, глезаша хьаькхначу маьхьарша римлянаш сама а баьхна, Рим йохочуьра яьлла бохуш.

1815-чу шеран июлан 18-чу дийнахь Ватерлоохь хиллачу тӀаккхь Наполеон эшийнарг а, Веллингтон толийнарг а, Наполеонна буйла ца хууш бисина, цунна и меттигаш йовзуйтуш хиллачу ахархочунна бицбелла, шерачу ара, боьра а, хьалхарчу буса цхьхьана дилхина кӀеззиг догла а ду бохуш, дуйцу.

Хийла юьйцу хезна 1845-чу шарахь лаьмнашка графа Воронцовс йина поход. Историхь «Сухарни экспедици» я «Даргински поход» аьлла ши цӀе яхана цуьнан.

Цхьанна а ца хаьа, оцу походехь мацалла дала, ламанхойн тонна юккӀехь дисина Воронцовн эскарш дуьззина хӀаллакхилларх я нохчийн йийсаре дахарх кӀелхьардаьхнарг Муслим Юса хилар.

Нохчийчохь хиллачу гӀаттамо ткъа шарна юхаболийра кавказски тӀом. Ахульгохь велла имам юха а денвелира. Паччахьан инарлийн гӀуллакх кхиам боцуш дӀадоьдура. Дуьххьардерчу пхса шарахь масех наместник хийцира Кавказехь, амма толам гуш бацара. ТӀаккха Николайс I Кавказан наместник вина шига хьажийра Красни уллохь Наполеонна тӀехь толам баккхата висина бохуш вуьйцу, 1812-чу шеран тӀемийн гӀараваьлла турпалхо граф Воронцов. Николайс I Воронцовна тӀедиллира «Шемалан гӀеранаш йоха а яй, цуьнан мехкан дегаюккӀе а гӀой, шигахь цӀагӀло» аьлла.

Массо а тешна вара, паччахьо шена тӀедиллина декхар инарда аьлюганта Воронцовс нийсса кхочушдийриг хиларх. Цундела, иш Петербургера схьаволуш, цунна тӀаьхьа хӀиттира нохчийн хьаннашкахь чинаш а, совгӀаташ а лахьо ойла йолу столицера дуккха а дворянски кегийраш. Цуьнца Кавказе веара императрицин ваша, немцойн принц Александр Гессенский. Цунна лаьара граф Воронцовс акха ламанхой хӀаллакбеш а, цера баьча схьалоцуш а хьажа.

Кавказе кхаьчча, ша дагалаьцначу походана пхий эскар кечдира Воронцовс: Нохчийн отряд – коьртехь инарла Лидерс

волуш, ДегІастанан отряд – инарла эла Бебутов коьртехь, Самурски отряд – коьртехь инарла эла Аргутинский-Долгоруков волуш, Лезгински отряд – инарла Шварц коьртехь, Назрановски отряд – инарла Нестеров тІе а хІоттош.

Царал сов походехь дакъалоцуш бара паччахьан ГІарабевлла инарлаш Пассек, Викторов, Ключе Фон Ключенау, Граббе, Барятинский, Фок, Белявский, Меликов, Бенкендорф, Гурко, Дондуков-Корсаков, Миллер-Закомельский, Гейдель, кхин дуккха а.

План иштта яра:

Нохчийн, ДегІастанан шина отрядан декхар дара ДегІастанхула хьала Іаьнда а яхана, цигара охьа Нохчийчу а йирзина, Шемалан резиденци ДаьргІа дІа а лаьцна, Нохчмахке а йохош, Шелахьа дІаяха. Оццу хенахь шайна хьалха хІиттийнчу некъашца тІамца Нохчийчоьнан кІорге кхача езара важа отрядаш. Оцу пхеа отрядал сов Грознехь резервехь йитинера шен коьртехь инарла Фрейтаг а волуш цхьа отряд.

Ерриг отрядийн декхар дара ГІуллакх чекхдоккхуш Шела уллохь цхьаьнакхета.

31-чу майхь Внезапни-ГІопана уллохь лаьттаху Нохчийн отрядана тІевеана Воронцов, иза эцна Хубарре а вахана, цигахь ДегІастанан отрядах кхетта, лаьмнашка хьалаволавелира. Шина отрядан ницкъ иштта бара: ГІашлой – 21 батальон, 9 ротий, царна юккъехь яра 4 саперни а, 3 стрелкови а. Царал сов отрядехь дакъалоцуш вара 1000 гуьржийн милиционер; дошлой – 10 сотни ГІалагІазкхий, 2 гуьржийн сотни. Шина а отрядехь 38 йоккха-топ а, 4 мортир а.

Походан коьрта ницкъаш – кхо отряд а, царал сов инарла Фрейтаган резервни отряд а – Нохчийчу берзийна хиларна, имам Шемала, шен эскарийн тІум – нохчийн эскарш, хье ца деш, Нохчийчоь дитира. Наиб ТІелхаг коьртехь а волуш бисина цигара набаш декхарийлахь бара Йоккха Нохчийчоь ларьян. Наибашна ШоІипна а, Уллубина а тІедиллира Нохчмахка Іалашьяр. ДегІастанхойх, къаьсттина Іаьндойх, ца тешаш волу Шемал, шеца ялх эзар бІахо а эцна, Воронцовна дуьхьал вахара.

Воронцовний, Шемалний юккъехъ Іаьндойн ломахъ дуьх-
кар хилла тІом Шемал ышуш сихха чекхбелира. Іаьнда
кІегарна дийзира имаман. Кхузахъ цунна гира ша хьалххе
дуйна кхнїринарг: паччахьан эскарш тІекхачаре сатуйсуш,
царна туьха-бепиг кечдина Іаш карийра цунна Іаьндой. Уьш
сарахъ совцо дагахъ, Шемала, Іаьндойн наибаш шена тІе а
кхалххина, цаьрга ямартло ца ян тІелоцуьйтуш, дуйнаш байи-
тира. Амма тІом болало хан тІехІоьттича, Іаьндоша, шайн наиб
таїїйна чу а воьллина, имам ярташка витарна дуьхьало йира.
Таккха шайш иаччахьан эскаршна герга гІоьртича, герзаш охьа
а туьйсуш, цаьргахьа бийла буьйлира. Кхузахъ хинболчу тІамах
оьха а доцург хила доллийла а хиьна, Шемалца болу кІеззиг
пхьийн Пхьчийчу берза кечбелира.

Суьйлашна шайн ярташ Іалашгъян ца лиьча, вайн хІун
туьйшкх ду хІорш ларбан гІерта? – бохура цара. – Паччахьан
дуксахдолу эскарш вайн ярташна тІедогІуш ду, цигахъ лета дай
вай!

Дарвеллачу Шемала кхоь Іаьндо вийра. Оцу гІуллакхо кхин
тІе а карзахбаьхначу Іаьндоша Шемална дуьхьал Воронцовга
шайна гІо дийхира.

Амма Шемала, луьра дуьхьало йиначул тІаьххий бен, ца йи-
тира Іаьнда. Ницкъ кІезиг хиларна а, махкарчу бахархоша гІо
на лавцна а дарвелла имам, Іаьндийн ярташ а ягийна, тІамца
ДаьргІа кІегарвелира.

ДегІастанахъ дІалецначу меттигашкахъ кегийра гарнизо-
наш а юьтуш, ДаьргІа кхаьчначу Воронцовн отрядехъ бархІ
тар гІашло а, цхьа-ши бІе дошло а, ткье шиь йоккха-топ а яра.
ДаьргІа дІа ца луш чІогІа дуьхьало йира Шемала. Шайн коьр-
техъ принц Гессенский а волуш столични кегийраша йиначу
штурмо цуьнгара дІаяьккхира ДаьргІа тІе кхачале йолу цуьнан
воьрта чІагІо. Цунна тІаьххье тІелеттачу инарлин Белявскийн
гІашлоша ДаьргІа кІегарваьккхина Шемал, иза а ягийна, хьан-
нашлахъ кьайлавелира.

Шемалан бІахойн дегнаш дуьйхира. Цхьаннахьа а толам
на баккхабелира цаьрга, амма, мостагІчунна цуьрриг зен ца

деш, шаьш дуккха а хІаллакьхилира. Цхьа а тайпа хаам бацара нохчийн наибашкара. Амма Шемал вохийта дуккха а ницкъ оьшура.

– ДеГІастанахь вай йинарг буй-тІара бен яц. ТІом хІинцца болалуш бу, – бохура цо тІемалошка. – Кхузахь, Нохчмахкахойн хьаннашкахь, шен майрачу нохчашца кІелхьІна Іаш гендарга-нойн Іисий, аьккхойн Уллубий, алдахойн Хьаьжа-Юсуффий, шелахойн ТІелхаг, шотойн Ботукьа, гиххойн Сайдулла, кхин иттаннаш майра наибаш бу. Тешалаш сох, цхьа а гаур нохчийн хьаннашкара аравер вац.

Цунах кхерара кавказски эпсарш а. ДаьргІа ша дІалаьцца граф Воронцов паргІатваьлла хабар дийца воьлча, цунна юххе а хилла, инарла Граббес ГІиллакхехь дІахьедира:

– Вайн даккхийдер хьалхе ду, Хьан Локхалла. Нохчийчоь – иза жІуганийн боккха бен бу. Оцу бенан цхьана маьІигах хьакхаделла вай. Кхерам а, тІом а хьалха бу.

ХІаь, Граббенна дика евзара Нохчийн хьаннаш. Ши шо хьалха йоккхачу отрядаца цига ГІоьртина иза цІонтаройн ШоІипа аьтта дІавахийтира. ХІетахь эзар бархІ бІе салтичун дакьа кхузахь а дуьтуш, цхьакІеззиг салташца халла кІелхьарвелира иза.

Шен дош чІагІдеш, оьрсийн эскарех ша ца кхоьрийла хоуйтуш, инарлашна гуччохь маневраш ян вуьйлира Шемал. Маневраш йийриг цуьнан цхьаь бен йоцу бевдда шехахьа бевл-лачу оьрсийн салтех кхоьллина батальон яра.

Амма, дараш кІезиг хиллехь а, Воронцовн отрядан ГІуллакх дацара хІумма а дика. Императоран овра кхочушдеш, Шемалан мехкан дегге а веана, имаман резиденци дІалаьцнера цо. Амма хІун пайда бу цуьнан? Имаман резиденци кхечу яртел цуьрриг башха йоцуш юрт яра. Доллучул холчухІоттийнера Воронцовн карахь доцчу кхачанан сурсаташа. Обоз хІинца а эла Бебутовца Іаьндахь лаьтта, ткьа салтий мацаллина герга бара. Хьалха дІадаха а ду кхерамехь. Юханехьа Іаьнда дерзаделча-м кІелхьардовла хьесап дара, амма тІемаш хилла хьаннаш сийсош хІинца Шемалан бІахой бара. ХІинцале а кхуза кхаьчнера Шемалан эскарехь тІеман говзаллица ГІараваьлла майра наиб, шелахойн ТІелхаг. Цул сов, кхуза гулбелла Йоккхачу Нохчийчуьра

дүвхә а похчий. ЮхакІегардовлар хьехочохь а дацара. Хьалха алаахча а кийчча ләйтташ Южалла яра. Амма утгар хьалха сал-
сашна юург езара.

10-чу июлехь ДаьргІана лакхахь, Іаьндойн ломахь, РечІел
аьтІаьтІу дукьахь йоккха-топ елира. Обозаца ша цига кхачар
куьйгІтуш, инарла Бебутовс бина хаам бара иза. Амма нохчаша
кхисоцу хьаннашна юккьехула а яьлла обоз кхуза кхачалур ю
бокурт хьехочохь дацара. Обоза тІе а кхаьчна, цигара ранцаш
мохь сухарш ян, коьртехь инарла Ключенау а волуш, ахьотряд
хьаькийра Воронцовс. Оцу отрядан авангарда тІехь куьйгалла
ар инарла Пассекна тІедиллира.

Ша дара Шемална луург. Цо ма-аллара, Граббес ма-чІагІ-
арра, тІом хІинца болабелира. Ключенаус хаам бира, шен цхьа
сар ворхІ бІе салти а эпсар а вийна, цярца байина инарлаш
Пассек, Висторов юккьехь, ша цкьа кхалла сухар ца еана аьлла.

Цигахь дакъалоцуш вайра Россихь шолгІа Суворов хирг хи-
тарк массо а тешна волу майра инарла къона Пассек.

Кхандла кхузахь сецар Южалла яра, хьалха дІагІертар санна.
Воронцовс шолгІа некъ къастийра. Цо сацам бира Яьссица охьа,
Гумбойн-Гіопе гІурта. Иза дича, цуьнан вухавалар массарна а
гІртахь Шемална тІелатаре доьрзура. Ша цигара меттахвала-
до по инарла Бебутовна омра дахьийтира, Іаьндахь, Гумбетахь
болу ерриг этапни пункташ дІа а яхий, Шура-гІала кІегарвала
аьлла.

ХІинца ерриг а догдохийла Кавказски линин аьрру фланган
начальниках, инарла Фрейтагах тешна яра. Амма муха хаййта
до а цуьнга кхузахь хІоьгтина хьал? Граф Вороцовс пхеа новкъа
бои стаг хьаьжийра Фрейтагна тІе, цуьнга кхузара хьал а дийца,
верриг бескарш схьа а гулдай, Гезлойн-Гіопе кхача, Яьссица хьа-
на шайш кІелхьардаха вола аьлла.

Графа Воронцовс Фрейтагна тІехьажийнчу пхеа стагах цхьаь
ГіагІа-Юьртара МуцІин Юса вара.

13-чу июлехь 4 сахьт долуш ДаьргІара меттахвелира Ворон-
цов. Хьалха даха атта хилийта, шайца болу беза мохь хІаллакбе,
аьтра цо салташкий, эпсаршкий, ткьа царна масала гойтуш, шен
соларчу безачу механ йоккхачу багажах цхьаьнга цІе тасийтира.

Воронцов шен отрядаца Майратуьпехъа ваха воллу моттадел-ла Иса, Цюьнтара уллохъ позици а лаьцна, чIагIвелира. Амма, отряд регIаца охъайолаелча, иза Гезлойн-ГIопе гIертий хийна, чехкка цул хьалха а ваьлла, Шоьна а, ТIуртIи-КIотарна а юккъехъ долчу Коьжалкан-дукъахъ чIагIвелира. ДаьргIара охъа цига кхач-чалц хаддаза тIелетарш дечу Исас, Уллубис гIелйинера отряд.

Коьжалкан-дукъахъ юха а болабелира къиза тIом. Кхузахъ лен чевнаш хилира граф Бенкендорфана, граф Гейденна, граф де-Бальменна, эла Эристовна, барон Дельвигна, полковникашна Библиковна, Завалийскина. Доллучул новкъарло йора чевнаш хиллачара. Уьш тIехъ болчу хIор носилки тIе чIагIвина ялх-ялх салти. Ницкъ бора салташна юкъа яьржинчу чуьйнан цамгаро а. Аръергарде а вуьйлуш коьртакомандующи салтийн дог-ойла аяа гIертарх гIуллакх ца хуьлура. ТIевсанчу цуьнан адъютанта цуьнга элира, мел гIертарх а инарлийн Лидерсан, Гуркон, Белявскийн ницкъ ца кхочу гуо хадю, начальникийн хиллачу кхешашоно сацам бина, уггар майра кIеззиг нах юххе баьхна, коьртакомандующи кIелхьарваккха.

– ХIинца а гена бу бохам! Сан хIинца а куринцаш, кабардинцаш бу! – аьлла, адъютантана жоп а делла, салташна тIевахара граф. – ХIан, вежарий, садаьIан аша? Деле доIа де! Суна тIаьхъа, ура!

Туркойн гоматур баттара а даьккхина, нохчийн чIагIонна тIеволавелира къена инарла. Массарал хьалха майра инарла гина салтий, юха ца бовла чIагIо йина, цунна тIаьхъахIиттира.

Коьжалкан-дукъахъ дуккха а дараш хилла отряд, халла Шовхал-берда улло а кхаьчча, сецира. Герзел-ГIопе кхача йиснарг ткъе итт чаккхарма бен яцара, амма юккъехъ Iуьллура тIамехъ бахчабелла, ерриг а Нохчмахкахъ цIеяххана кIентий шайна чохъ болу масех юрт. КхидIа гIерта ницкъ кхачийна, кхузахъ сецира отряд. Ерриг дегайовхо хIинца а Фрейтагна тIехъ яра, амма цуьнгара хезаш хIума дацара.

Суьйранна графа Воронцовс эскаран дакъошка кхайкхам язбира:

«Массарна а гуш ду вайн отрядан хьал. Шайн кхиамаша дог-ойла гIаттийнчу, вайл барамехъ дукха волчу мостагIчо гобина

вайна чевнаш хилла 1500 стаг ву вайн; даа рицкъ а дац; хЮь-
вайна динне дац ала мегар ду; кхин дІа хьалха дахар хьехадой-
ла ац. Буййсанан боданах пайда а оьцуш, вайх цхьакІеззиг бол-
тийн дегго нисбала тарлора вайн дозанашка кхача, амма и дан
вадла, чевнаш хилла накьостий дІатийса деза вайн, и къа шена
доданур дац цхьаммо а, уггар хьалха ас а. Амма ерриг а дог-
дантийнаш яйна яц вайн. Вайгара хьал дІахайта инарла Фрей-
сина тІе пах бахийтина ас. Массарна а хаьа, иза низам долуш
вайна инарла хилар; со тешна ву, цо вай кІелхьардохург хиларх.
Амма пагахь вайна Южалла йоьгІнехь, оьрсийн тІемалошкахь
дин ми-хиллара, вешан синош безачу мехах кхузахь дІалур ду
вайн инатта меттиг тІеягІахь мостагІчун кара цхьа а хІума ца да-
хийта, вешан четарш а, чухула духу духар а чевнаш хиллачарна
вайнашна оьгІор вай; дисинарг дерриг хІаллакдийр ду».

Отрядан лагерь Шовхал-Берда уллохь, Яьсси-хин йистерчу
вайна экьан тІехь яра. Коьртакомандуюшин ставка – гуттар
бердан йистехь. Отрядера хьал хуучу Телхага, Яьссина аьтту
вайна позици а лавцна, цигара цхьана метта шина дийнахь кхо
воьккха-топ еттара. Ткъа цунна жоп дала отрядан цхьа а снаряд
вайна. Цхьанаметта яккхийчу тобанащца гулбала кхоьрура сал-
тийн. Хьалха тоьхна фамиљни значок йолуш берда йистехь лавт-
та графан четар цигара дІа а даккхий, тІехьа хІоттаде бохуш,
Воронцовна тІе оьхура эпсарш. Амма уьш тергал ца беш, Ворон-
цов, английски газеташ доьшуш, четара чохь вижина Іуьллара.

Оххир а, 18-чу июнехь, делкъал тІаьхьа, Мескитана тІехула
воьккхачу ракето дукха сатийсина кхаь беара отрядана. Оцу
дийнахь а, буса а хезара Мескитахь а, Гати-Юьртахь а хаддаза
беш том.

ШовгІачу дийнахь 9 сахьт долуш Шовхал-Берд дІа а лавцна,
шона 5 батальон, 8 ротий гІашлой а, донски гІалагІазкхийн кхоь
ротин а, 13 йоккха-топ а ялош Воронцовна тІекхечира инарла
Фрейтш.

Краснина уллохь Наполеонна тІехь толам баккхаза висинчу
инарла-адъютантан граф Воронцовн «Сухарни экспедици», нох-
чийн хьаннашкахь йийсаре бигна байнарш боцурш, дуьххьалдІа

вийна 4 инарла а, 186 эпсар а, виъ эзар гергга салти а, обоз, як-
кхий тоьпаш а юьсуш чекхъелира.

Ткъа ерриг отряд хІаллакхиларх я йийсаре нисъяларх
кІелхъараяккхинарг Гати-Юьртара МуцІин Іоса вара. Ворон-
цовс Фрейтагна тІехъажийнчу пхеа стагах виъ нохчаша схъалац-
нера. Оцу меттигашкахъ вина а, кхиъна а волчу Іосас, бага эрз
лаьцна, Яьсса-хи бухахула охъа Гезлойн-ГІопе а веана, цигара
инарла Фрейтагна тІе Воронцовн отрядах лаьцна хаам кхачийра.

«Даргински экспедици» эхъе чекхъяьллехъ а, императора Ни-
колайс І графах Воронцовх, Сийлахъчу Элан дарже а воккхуш,
цунна дукхаезачу Курински полкан шеф вира. Ткъа Іосина, ун-
тер-эпсаран чин а луш, некха тІе хъалхарчу даржан Георгиевски
жІар оьллира.

3.

Паччахъан эскарш Яьсси а, Ямсу а хишца йолчу ярташ-
на тІелеташ даим царна хъалха хуьлура Іоса. Наха дуьйцура,
и эскарш цо доьхий даладо бохуш. Иштта-м дацара иза. Шен
жимачу чинах тІехавелла лелара а, я ша кхин а лакхаваларе са-
тийсара а хаац, я шен халкъа юкъа а вирзина, ша машаре вехар
ву бохучух догдиллина лелара а хаац, амма Іосас къиза бекхам
оьцура нохчийн яртех. И къизалла кхин а алсамъелира цуьнан
некха тІе Георгиевски жІар леттачул тІаьхъа.

Паччахъан эскаршца ша лома вогІуш деккъа цхъа хІума дара
цунна новкъа. Даим цунна дуьхъалвуйлура цуьнан ши ваша а,
пхи кІант а. Гуттар цунна новкъа хирг, и кхоьруг шен жимах-
волу кІант Дакаш вара. Мел къизачу эхханна а еза шен кІорнеш.
Ша мел къиза велахъ а, Іосина дезара шен бераш. Къаьсттина
дукхавезара цунна дуткъачу дегІара, шуьйра белшаш, юткъа
гІодаюкъ а, сийна ши бІаьрг а болуш, даим самукъане, хъекъ-
але, майра Дакаш. Ша лома мосазза вогІу гора цунна иза, тур
буйнахъ, сирачу динан кхеса тІе а теІаш, массарал хъалха тІамна
юкъахехкалуш.

Вежарий а, важа виъ кІант а валарх башха новкъадогІур да-
цара Іосина. Масане вежарий, кІентий байина оцу тІамо, амма
хьомсарчу Дакашна хІума хиларна кхоьруш дог детталора даим.

Цаана дийнахь Юса сапаргIат воГура Нохчмахка. Иза дара
Дакашан пускал гучудоккхуш ловзар хуьлу де. И де хьалххе бил-
гата дини, Внезапни-Гопера шеца гIалагIазкхийн отряд а ялош,
Исруний, Ямсуний юккъехула Аьккхойн дукъаца хьалавоГура
Иса, Миши-ТоГIех а ваьлла, Бехачу-Бобрахула дукъа хьалаваьл-
ла цунна гира Гати-Юрт. Хезара ловзаран гIовгIа а, дуьйлу гер-
заш а, Цунна хаьара, цхьа сахьт далале и ловзар сокур дуйла а,
шарш нах, цхьа иттех минотехь дойш тIе а хевшина, Яьссил
сакхабер буйла а.

ГIалагIазкхийн отряд Аьккхойн дукъах хьалайолучу хенахь
густар мIаькделира ловзар. Бакъду, кхузахь хIиттийна даарш-
шарш дацара. Локхуш зурма а яцара. Ловзарш а, маларш а,
гойна и, хелхарш а Шемала дихкинера нахана. Сакъоьру зама яц
Чара. ХIор а чIир кхобуш хила веза гIазотехь беллачийн, боха-
раца кхерчочу даймехкан. Къа дина кхайкхийнера мостагIчун
гIаьлакхийн, амалш, духарш, ловзарш – дерриг а. Амма муь-
сачу балехь а шайн самукъанечу амалх ца буху нах, хилларш
доггаш, къоначу бIахочун ловзарга хьийзара. ХIораннан а юкъ-
а диккина герзаш, нубйраш техкина, кийча лаьтта дой. Сахьт
дац кхераман. Массо минотехь цунна кийча хила веза. Амма
аьккхийн елаелла, екхаелла ю. Мехкарша хелхаран эшарш локкху,
шарш а тIараш детта. Юкъахара герзаш а сецош, каде хел-
хархийн кегийрахой. Шайн Iаьржачу бIаьргашца церан дегнех
аьу а етташ, гонаха хьийза мехкарий. Ши куьг даржийна ловза-
ра веза а эькхий, самукъане богу сийна ши бIаьрг мехкарийн
аьккхийн тIехула а кхерстош, бай ког шаршош гуо хьо лекха, эл-
лара дегIарчу хьаьсарчу жимастага. Амма цунна тIехь дерг дер-
риг а нохчийн духар дац. Коьртахь лекха кивер, тIехь Курински
диган тинна мундир, хечий, когахь лекха эткаш. Иза дукха хан
башуш ведда нохчашкахь ваьлла, Гати-Юртахь сецна къона
дотти, Дакашан доттагI Василий Лопухов ву. Нохчийн хелхарх
аьн гIудлакх ца хуьлий хиъча, киверан лалам оьзна чIениг кIел
а баллийна, хьаьрсачу мекхех куьг а хьаькхна, оьрсийн халкъан
хелхар до цо. Цуьнца гонна юкъаяьлла йоI, ша хIун дер ца хуй,
шарш дIайолу. Кегийчара тIараш детта.

ХIарс-са!

– Гора, Васал, яІ!

– Хорош!

– Ошшан хорош!

– Къонах ву!

Гадбаханчу баккхийчу наха, доьхкарех схъайохуш, хІава: лойцуш тапчанаш етта. Тхов тІехъ цІевнаш юккѣ а лечкѣина, доттагІчуьнга а хьобжуш воьлу Дакаш а.

Дакаш воккхаве. Хилча хІун ду тІом? Амма иза а, я оцу юьртара цхъа а гІур вац адамийн цІий Іено нехан махка, ткъа шайн даймахка, шаьш диначу юьрта ямартлонца гІертачух леташ лийр ву хІора а. Тахана чекхдолу ловзар, тховса моллица мах бийр бу, тІаккха Далла а, нахана а хьалха цуьнан зуда ю хІинца кирхьи тІехъа лавтта Малика. Дала мукъ лахъ чекхбер бу хІара неІалт хилла тІом, Дала къарбина совцор бу паччахьан инарлаш а. ТІаккха и шиь маьрша дехар ду. Хьуьна юккѣехъ ирзо доккхур ду, ши сту а денбийр бу, етт а хир бу, доьзал кхуьур бу...

И ойланаш йо ловзарга хьобжуш Іачу Дакаша. Я цунна а, я ловзаргахъ волчу цхъанна а ца хаьа, сутара бага а гІаттийна, текхаш богІу саьрмак санна, царах цхъаболчарна Іожалла йохьуш, Іоса хьалха а ваьлла, дехъа регІа хьаладолуш паччахьан эскар дуйла. Ца хаьа, и эшарш локкху мехкарий кестта шайн дайн, вежарийн декъаш тІехъ боьлхур буйла, дуккха а къонахех дуьне дуьсур дуйла, иттаннаш байш, жерой суьйранна шийлачу хІусамашка декъашна гонаха ховшур буйла.

Дехъа регІаца ха дечу бІахоша, кхерам герга буйла хаййта, кІур беш, цІерш латайо.

– Къонахий, маьждаган майдана гулло! Зударий, бераш орца довла! – хеза маьждиган момсар тІера схъа.

Хаам хІор хІусаме кхочу.

Ца хеза кхузахъ боьхна, кхерабелла хьобкху маьхьарий. Оцу кхерамашлахъ бахчабелла зударий а, бераш а. Кертийх тийсинчуьра схъа а достуш, тІемалойн дой тІейizado божабераша. Безачийн дегнаш гІовтто, цаьрга а хьуьйсусш, эсала белакѣежа мехкарий. Яххъаш йоблуш елахъ а, хІор йобІан кийрахъ шийла ша бу. Минот ялале дойш тІе бевлла кІентий маьждиган майдана хьолху. Шайн-шайн цІа дІасабекъало зударий.

Дакашан керт яссало. Массарел хьалха ловзаргара дIабевлла цуннан пезжарий Южу, Саьмби, Ловда, Луду. Вахана цуьнан ший а лованна – Мидий, Мусий. Герз буйна лаца ницкъберг массо а лованна цунна дуьхьала вахана.

Пекста цхьа Дакаш, майра Дакаш ву-кх юьртахь зударшца ашарг...

Дакаш, дегI мадду нислуш, хьалагIотту тхов тIехь.

– Хьо ву-кх, дада, дуьххьара тIедеана сан ирсан де кхолий-нарц – боху цо гуш воцчу дега, дехьа регIа а хьоьжуш. Иза цуьр-рош шек вац, эскарц далош вогIург шен да хиларх. – И «совгIат» а докхуш вогIу хир ву хьо хьайн дукхавезачу кIентан ловзарга. ХIай-хIа, юса, сан докьа тIехулий бен лам чу гIур вац хьо!

Таон тIера охьайккхинчу Дакаша, божала воьдий, нуьйр туьл-лий, шен сира дин араозабо.

Паккха, воьдий, нускал долчу чуоьккху иза.

Нускашца цхьаьна цIа чохь ю Дакашан йиъ нус. Цуьнан хьа-варх кхетта уьш йиъ, йист ца хуьлуш, арайолу.

Малика, таханлерчу дийнахь хьайн майра мичахь хила лаба хьуна? – хотту цо шен нускалан куьг а лоций. – Хьоьца кирхьан тIехьа и хIогтий, дехьа регIахь мостагIийн тарраша, даьндарга-ша аточу юьртахошка а хьоьжуш, цIахь Iе со я царна юккьехь аайи меттиг дIалаца ас?

Маликин кийра хьийзаш сийна цIе ю. Шен дог алу тIехь дот-туш, морцуш, чебаш хетало цунна. Амма цо садетта, цо майра ашурлан до логе хIуьттучу шодана.

Малика, хьо йист хIунда ца хуьлу? Езарг къастош тIаьтIаьлла хилла-те со? Я, наха зудчунна тIекхаччалц бен къо-нош ца хилла Дакаш, ала лаба хьуна?

Юьртахошна тIаьхьа гIуо, сан хьоме Дакаш, – хеза Дака-шана Маликин эсала аз. – Цига ваханчу хIораннан а цIахь доь-дан, безарш бисина. Хьо хIинццалц хилла Дакаш хила лаба хьуна динм а. ДIагIо, Дакаш, баьлла бехк боцуш, вай хьийзочу ДIагIан мостагIех бекхам эца!

– ХIай-хIай, иштта нускал ма ду Дакашана дезарг! – боху ашарчу майрачо, шен нускал мара а къовлуш. – Малика, хьайн ашарчу куьйгашца схьакховдадехьа соьга сан шийла герзаш.

Маликас, пенах кхозучуъра схъа а оыйй, дІакховдадо Дакаше герзаш. Уъш юкъах а къовлий, къоначу нускална барт лой, шен сирачу дина а волий, иза маъждиган майдана хьџу Дакаша. Кхузахъ бу цуънан дѳежарий, нийсарой, кхузахъ бу цо сийдеш лера беза юъртан тхъамданаш. БІаърг бузий Дакаше хьџу цІарна а цІе яхана майра Іаба.

— Юъртан тхъамданаш, шун сий Дала ма доиййла, эхъ-бѳхках шу Дала лардойла, — боху Дакаша, динара а воъссина, юъртан тхъамданашна тІе а вахана. — Кху доьхначу дийнахъ зударшний, бѳрашний юккъѳхъ юърта а хиъна со Іелур вац...

— Вало, Дакаш, вало тхѳѳца, — боху цуънга къеначу Іабас. — ГІиллакхѳх ловзу де дац таханлерниг. ХІан-хІаний, кІентий, ве-зачу Дала гІо дойла-кх вайна!

Шен хъаргІачу динан чѳж дагош шѳд туху Іабас. Амма Дакашан сира дин хъалха бу. Цкъа-шѳзза шѳд тухий, тІаккха ба-сѳх охъа, Яъссин тогІи чу, хьѳѳу цо иза. Яъсси чу а ца тѳсуш, цунна тиллинчу гѳтгачу тІай тІѳхула дѳхъа ѳккхуъйту сира дин. ДѳттагІчунна тІаъхъакхиа гІѳрташ, шен расха дин къинхѳтам-за лѳѳллу Василис. Ахсахът далале Аъккхойн дукъѳ кхѳчу уъш. Кхузахъ дений, кІантаний вѳвшийн го.

— Бакъ дац, дада, хъуна моьттург! Буьгур бац ахъ и гаурш тахана лома! — маъхъарца баттара тур а доккхий, мѳстагІашна юкъа дин хьѳѳу Дакаша.

...Суьйранна шен керлачу хІусаме а деана цІенкъа юккъѳ охъадилира шѳлделла Дакашан ѳлдара дѳгІ. Къинхѳтам боцчу тоьпан даьндарго бен бинѳра цуънан майрачу дага юккъѳхъ.

Ткъа къоначу Маликех, зуда хила а кхиале, жѳро хилира ѳцу дийнахъ...

* * *

...Шѳраш дІаѳѳхура. Нѳхчмахке сийначу цІарах ягош хъа-лаваханчу инарлас ѳла Барятинскийс Гунибѳхъ йийсарѳ вигира Шѳмал.

ѳцу тІамо Дакашана тІаъххѳѳ дІаваъхъира Іѳсин ши ваша. Ягийнчу ярѳѳх туьйсу кІур сацале тІѳдеара паччахъан Іѳдал а. Шѳна тІѳѳѳѳѳа гІѳртѳр юърта ѳанийла хиъна Іѳѳа Гати-Юърта вирзира. ХІѳѳахъ дуьйна кхузахъ юъртда вара иза.

Амма, паччахьан инарлашна а, Юсина а ма-моьтту, Шемал
ийсаре вахарх чекх ца белира тIом. Гунибехь паччахьан эска-
дриин гуо а хадийна Нохчмахка вирзинчу бенойн БойсагIара кер-
та тIаттам болийра. Юха а татолашца Iена дуьйлира цIий. Амма
аьу тIамехь герз кара ца ийцира Юсас. Шен берриг а ницкъ Га-
ти Юьртахь паччахьан Iедал чIагIдарна тIеберзийна сецира иза.

Цуьнанна а ца хаьара, цуьнан кьиза дог цIийх Iабийнарг хIун
ду. ТIамо вийначу шина вашас а, везачу кIанта а кIаддинера, я
тIетIертачу кьаналло кхерийнера хаац цуьнан тIулган дог, амма
аьу тIаьххьарчу шина-кхаа шарахь цо йитира шен кьиза амалш.
Делахь а, машар бацара цунний, юьртахошний юккъехь. Цуь-
нан цIе яккха дезачо ямарт жIаьла олура.

Ца везара иза цуьнан шен кIенташна а. ХIетте а, царна ца лаь-
ара да вийна боху цIе тIеэца. Амма дийна висинчу веа кIантах
пхьаммо, Саьмбис, дош-дашера мосазза дели дуьхьалветтара
нуьна и бахьанехь велла Дакаш. Саьмбин бIаьргаш чохь Юсина
гори обгIазе йогу мостагIаллин цIе. ХIетте а, вешин чIирана
кIанта ша вен магар дагадайта ца ваьхьара.

ТIуллакх гена а даьлла, шаьш нахала довларна кхеравеллачу
Юсас, БойсагIаран тIаттам хьаьшначул тIаьхьа нах льоцуш, шен
кIантана кьайллах пуьрстопе мотт бира.

ХIстахь лаьцна сибрех вахийтина Саьмби тIепаза вайра...

САЛТИЧУН КХОЛЛАМ

**«Акхачу нохчийл хIумма а кIезга зуламе бацара
машаре нохчий а... Доллучул вониг – и машаре
ярташ а разбойникийн баннашка ерзар, бевддачу
вайн салташна туш хилла дIахIиттар дара...»**

А.П. Ермолов

1.

Дуьхьалнисделла генаш, синтарш шен могашчу аьтту куьй-га дIа а сеттош, сих ца луш хьалха дIаохура Васал. Сийна тхов бина, стигал кьайла а яьккхина, курра тIамарш яржийна лаьттара, чIу санна, нийсачу, стаммийчу пепнийн юькьа хьун. Вовдуш наггахь тIенислора генаш юьккьехула чекхьевллачу зIаьнарийн асанна. Цунна гонаха уьйриг хилла хIаваэхь хьийзара кегий мозий. Цо безза боккхучу кога кIел чутелара кIеда гIовда. Когаш кIел нислун декьа чIеш кагделча, кьаьхкий, тарсал попан кIайн-кьорзачу гIода тIехула каде хьала а хьодий, цIоганах чIуг йой, разйолий, сема цунна тIаьхьахьожура, иза кьайлаваллалц. Шен болх сацабора хенакIуьро. Декьачу гIаш бухахула шур-шур деш дIауьдурадехкий. Амма кхузахь дика дара. Ялсаманихь санна. Латта морцуш тIелеткьа бовха малх бу-бац ца хаьара. ДегIана там беш шийла, цIена хIаваь, олхазарийн бес-бесара эшарш, шакарш...

Амма Васална ца гора и исбаьхьа Iалам. Цунна ца хезара и эшарш а. Юькь-юькьа сийна корсамаш тийсина, чIу санна, нийсачу, пепнийн кIайчу гIаддаша ойланца гена дIаваьхьнера иза. ХIун дара а хаац, тахана карладелира гуттаренна а цуьнан дагчохь дисина бера хенахьлера цхьа де. ХIетахь цуьнан пхи шо хир дара. Таханлерниг санна, аьхкенан де дара иза. Бовхачу маьлха кIел дохделла малделла гIаш охкийна лаьттIа кIайн акхтаргаш. Тийна акхтаргийн хьун. ДIатийнера олхазарш. Ца хаалора диттийн гIа лесташ.

КIиранах ялх дийнахь баринан кхаш тIехь болх бан беза цуьнан кьона да-нана, цхьана кIирандийнахь шайн кхан коржам тIехь болх беш дара. Цаьршиммо лерана асар доккхура йокьа-

по дигийна можа бос бетгалуш лохха тѣдавллачу сулина. Ткъа
тара, доккха, бурсанечу акhtarга кѣл бай тѣхъ ловзуш тара,
пастахъ, вoьдий, цаьршинна гонаха а хъавъзаш.

Малх глущлакхе баьлча, дуьнен чу гуттар тов хьавьзачу хеткъь болх сацийна, садаа охьахира цуьнан да-нана. Шийла хитла молуш, лаьржа бепигтий, хорсамашший диьна длатевжинчу дин сикха наб озийра. Татола тле яхана лийча а лийчина, йитина тлехулара коч якъаялийта маьлхе оьллина юхаеара нана. Пакхад, бай тле охьахиьна, шен ши клажар схьа а яьстина, менаш шарьян елира иза. Васална хлнца а гуш хетара, ненан, лонина, клайн пхьаьрсаш, клайчу блузкин кочехула ах гуш горний, ондий, лекха наххош. Хьацар тоьхна, бодъелла, беснеш тле аласташ хлиттина цлен бос богу юьхь, кьинхетаме сийна ши бларг, халла хаалуш шалго члениг. Ши дакъа а хилла букьа тлехалулий, некха тлехулий охьахецаелла дашо бос бетталун ах, тоькъа месаш.

Чепан кара корта а биллина, цо шаръен месаш ловзош, ар-
ман туьлура Вася. Ерриг ойла шен балхана тїеяханчу нанна
а, пуьнца ловзаваьлладу Васина а ца гира хьуьнхара араваьлла
пїаина тїевогїу барин. Тїедеана ши жїаьла гонаха хьаьвзича, и
пїа девзина кхераелла хьалаиккхина нана шен месашдий, шина
дуьнгий пакхош лачкьош дїахїоьттира. Васина гира, коча тес-
на топ йолуш, дуькьачу мекхех куьг хьоькхуш, там хїлла вое-
луш дїаьтта барин. Це санна, догучу цуьнан сутарчу бїаьргаша
дїуми и диканиг ца хьоьхура.

Хіей, Ванька, хьалагІаттал! – мийра Юьттира цо вижина
Іуьлпуну дех.

Пийча санна, хъалаиккхина да, вулавелла дIахIоьттира.

Видол, чехка юърта а глой, сан расха говр ялош воъл.

Ден корта охъабакхара, амма иза меттах ца хъайра.

Хьовга лый со-м, хьайба! – тӀечевхира барин.

— Со маца вог'ур ву, юрта вахана? — халла хезаш вист-
котири да. — Делк'ал т'аьхье эрна йовр ю-кх сан. Т'едог'учу
а'ирандийнахь бен, кхин кхуза балха вог'ийла хир дац. Тк'а
буьк'г'и а ледара сан сула асаро дук'ьдина...

Варинан юьхь кхохкийра, ши бӀаьрг цийбелира.

– Сацийта! Ас оцу шина жлаъле эккхийна вугуйтур ву хьо цига. Тяхула те, хьо дла ма-кхаьча, кучере Захарке хьайн цюганах шовзткъе уьттаза сара тоха а ала.

Корта а оллийна, когаш текхош юьртахьа волавелира да. Хьуьна йистехула ша длахьавзаш вуха а хьаьжна, тлаккха волавелла кьайлавелира иза.

– Хьалхаялал, – элира барина, ладийча санна, бос баьхьна лаьттаху нене, хьуьнехьа корта а тесна.

– Барин... хьайн Делан дуьхьа...

– Говг!а! Говг!а!

– Барин, доьху хьоьга, сан майра ма ву, со муха хьажа еза цунна дуьхьал...

– Хьалхаяла ца боху хьоьга? Я ас, месаш лаьцна, текхош юьгу хьо!

Барин тегюьртира, ткьа нана, ши куьг некха те а таийна, кегарьохура.

– Барин, хьайн Делан дуьхьа! Со маре йоьдучу буса айхьа сан дайина сий ца тоьу хьуна. Оцу берах мукьана эхь хетахьа. Иза-х дерригенах а кхета...

Барин, ка хьалха а тесна, тлекхета санна, тегертара.

– Хетехь дуьйна диь шо даьлла. Хинца хьо муха ю хьажа лаьа суна. Ас бохург де, говг!а а ца еш... Я, ас уггар кьиза помещикаш лехна, цхьаццанхьа дладухкур ду хьо а, хьан майра а, клант а!

Барина цеххьана, катоьхна пхьарс лаьцна, длаозийра иза.

– Хлан-х!а, ахь иййча а дийр дац ас ахь бохург, – карара пхьарс схьабаккха герташ еттало нана охьяюьйжира.

Баринан ондий пелгаш чудиссинера цуьнан клайчу, кледачу пхьаьрсах. Иза, шена тлаьхьа ца йогий хийча, схьалаьцна цуьнан месаш куьйгах хьарчийна, датакхийра цо.

– Ваня! Орцахвалахьа, Ва-ня! – мохь эхара ненан.

Васяс, ша хун до ца хууш, кхоссавелла настарх хьаьрчина, лекхачу эткан бертигал лакхо цергаш тесира. Лазийначу барина ластийна мийра чобже кхетта Вася, керчина, масех метр длавахара.

– Вася! Васютка! Сан бер!.. – ненан мохь хезара цунна, ша синкхетамах волуш.

Кхетаме веача, шена уллохь, ерриг юьхь ерина йоблхуш
пана а, мере означу голаш тIе корта а таIийна, сауьйзуш Iен да
а, тIехьа, коч айаеллачохь, хечин борчехула хьала а, букь тIе а
дигитина цIен аьрнаш а гира цунна...

2.

Хьуьн чуьра араваьлла Васал, ши куьг букьа тIехьа а дил-
шин, маьлаша цIехьа волавелира. Дукьа тIе хьалаваьлча, кеш-
пана пивелла сецча, доцца доIа дира цо. ТIаккха, юьйцинчу
кортах дехьа а ваьлла, тIехIуттуш, хIор коша тIехула дай куьг
дубокуш чекхвелира. Баьрзнийн гIовлешка доьгIна гIайракхах
вешина гIулгаш а, Iаьрждада доьлла хIолламаш а дара. Васална
баргара баьрзнаш кIел бохкурш. Уьш цуьнан бIахаллин накьо-
стий бари, бархI шо хьалха дехьа чохь, Iаьрчхе-Юрт барона Ни-
воьнаш йохочу дийнахь байина. ХIинца яц цигахь и юрт. Лаьт-
гана ланарьелла. Дохийнчу цIенойн баьрзнаш ду, охьадилхина
аьлаша пенанш хаалуш юкь-юкьа. Ирахь дакъаделла юрт ягийн-
чу цIаро чакчийна стоьмийн дитташ. КIора хилла даьгначийн
боьхьа.

Оьрейин хIор ахархочун санна, декъаза хилира Лопуховн
аьлашан дахар а. Iуьйранна са ма-тесса, помещикан кхаш тIе
баргара боьлхура, суьйранна бода боллалц цунна букь сеттабора.
Цуьнан ялта ца дийча, шениг доьйла яцара, цуьнниг чу ца дер-
зийча, шениг чудерзадойла яцара. ТIаьхьа дийна ялта мегарг ца
кхуьура я йокъано хIаллакдора. Хьийкъина кхиьна ялта лай кIел
дербура дукхахьолахь, баринан ялта чу ца дерзийча, шайчунна
тIе доьйла доцуш. Мацаллал а, кьоьллал а садетта халаниг бари-
ний, цуьнан ялхоший сийсазбар дара. Берахь хьоьгу хало-м хIун
дара, хье мел дерг ловра цара кьоначу хенахь. Васалан а яра еза
поI. Цуьнан дуьненан самукье, вахаран Iалашо. Цунах ваьлча,
ша дийр цу а моьттуш. Аьрха Маринка. Амма барина кьанвел-
ла а ца юьгура шен акха амалш. Лела а йина, цо луларчу по-
мещикан толмучу жIаьлех хийцира Маринка а, Васалан жимах-
боьгу йинна Полинка а. Ткъа Василий салтана Кавказе хьажий-
ра. Цохчийчу. Кхузахь цунна хьалха хIиттира цкъа а дуьйцу ца
кхана буьрса лаьмнаш. Сийначу вертанах хьарчича санна Iохку

шуьйра раьгІнаш. Царна чохь деха цкъа а олаллин Іазап довзаа маьрша адамаш.

Къиза дара кхузахь уьш Іазапе лаца веанчу салтичун дахар. Цхьа минот яцара кхерам боцуш. ХІор минотехь вожо тарлора нохчичун тоьпан даьндарго. Амма йоллучул хала яра тІеман муштра, походни дахар, эпсарийн яппарш.

Схьавеана шо далале цуьнга кехат кхечира нана елла аьлла. ШолгІачу шарахь да кхелхира. Василин догделира дуьненах. Кхуза кхаьччахьана дуьйна сих-сиха хезара, дуккха а салтий нохчашкахьа буьйлу бохуш. Нохчийчохь яра цара а, церан дайша а дукха сатийсина маршо.

Цигахь дехарш маьрша, майра, тешаме адамаш ду. Цигахь бац помещикаш. Дац стага стаг вацор. Адамех йохка-эцар ца йо. Цигахь хьоло ца къестабо къонахий. Цигахь стеган сий до. Цигахь лакхара лору хьекъале, майра, оьзда, хьуьнаре верг. Цигахь тІемалочун сий ду. ТІехула тІе, цара бийриг бакъонан тІом бу, шайн къоман маршонехьа. Царна ца лаьа оьрсийн паччахьан къиза Іедал тІелаца, крепостной Іазапан дукь коча долла. Уьш харцонна дуьхьалбуьйлу.

Оцу лаьмнашка вада аьтто лобхуш масех шо делира Василийн. Аьтто бохийнарг иза артиллерехь хилар дара. Нохчий яккхийчу тоьпашна тІаьхьа чІогІа бовлу дела, батарейш лерина Іалашйора эпсарша. Цкъа цхьана буса хехь лаьттина цІа веъча, шеца гІопал аравалар дийхира цуьнга подпоручика Косолаповс.

– ЛадогІахьа, Василий, суна хьо тешаме стаг хилар зеделла, – элира цо, шашшиь гІопан баролал ара а ваьлла, хьуьнан боьлака воьлча. – Цул сов, хьан бІаьргаш чохь даим эпсаршка цабезам а, оьгІазло а го суна. Цундела дуьйцу ас хьобга айса дагалаьцнарг. Кхузахь нохчийн даьндаргаша вожор ву вайша я церан шайлтанаша ворур ву. Я иза, я важа ца хуьлуш дийна висахь, кхузахь ткъе пхеа шарахь хІара бала а хьегна цІа верза доьгІнехь, тІаккха цигахь ду вайшинга хьобжуш кхул къиза Іазап. Шемала шехахьа бевлла салтий дукха лерина дола деш Іалашбо, боху. Къаьсттина цунна дукхабеза, боху, артиллеристаш. Вайшинна стенна оьшу хІара неІалт хилла тІом? Вай хІаллакхуьлу, дворянски эпсаршна чинаш, совгІаташ доькъу.

Бажухъ, Ёжамла ца хуьлуш цІа верзахъ, цигахъ я доьзалш а, я
бадам а, аггала цІа-цІе а дац вайшиннан. СагІа ца дехахъ, даа
Бенн дила меттиг бац. Шайгахъа бевллачу салташна цара йил-
лаша ю Мужичохъ а, ДаьргІа уллора слобода а. Цигахъ кустарни
бежани беш, доьзалш болийна, хаза маьрша беахъ уьш. Вада са-
паша дила сан. Кхана сарахъ. Суна тешаме накъост веза. На-
ггахъ хьо резавелахъ, цхьаьний гІур ву вайша. Резавацахъ, вайша
хІума и ца дийцина.

ШайгІачу буса Курински гІопера ведда и шиь, ГІачалкхан
аьлахъ хьалаваьлча, нохчийн разьездана тІеІоттавелира. ХІара
шиь ведда всанийла хиьначу отрядан начальника, кхаабІаьнчо
Аьрзус, ши стаг а тоьхна, шайн наибна СоІдина тІехъажийра.
Шайн хи денн веанчу шина накъостахъ цхьаьнца, Дакашца, сих-
къ герггарло тасаделира Василийн. Иза куьцехъ, каде жимастаг
аьра. Цуьнгий, командирей безам баханчу Василийс дийхира,
ша ону отрядехъ витар. Амма Аьрзус, гІайгІане вела а велла,
аьра дастийра. Василий артиллерист вацахъара-м цо иза шеца
аьра шра. Амма артиллеристаш дІасабаха йиш яц Шемалан
аьрашшиь бен. Имамман омра ду, ведда сехъаваьлলেখъ а, йийсаре
аьрашшихъ а артиллерист коьртачу наибна ТІелхагна тІевига аьл-
ла. Нагахъ Василийна и чІогІа лаахъ, цо наibe иза шеца витар
аьраш ду. Цуьнан бІаьн ма ю цхьа йоккха-топ. Амма, ТІелхагна
тІе Аьрзу ша ца вахча я кехат ца яздица, цунахъ гІуллакх хир дац.
Векат аьдан гІирс а бац. Доьхна гІуллакхаш ду.

Цхьадика, Косолаповгахъ кехат, кьолам нисбелла, Аьрзус
аьрахъ дош тІе а яздина, иза Дакаше делира. Уьш виь Шела
аьрашца, Аьрзун кехат а дешна, ТІелхага Косолапов шеца а са-
рашша, Василий Дакашца вуха Аьрзун бІаьне хъажийра.

Цул тІаьхъа наггахъ бен вовшашна ца гора Василиний, Косо-
лаповний, ТІаьхъа Косолаповхъ ТІелхаган герггара нукер а, цуь-
нан артиллерин начальник а хилира.

1851-чу шарахъ ТІелхага хІоттийна Шелара окоп паччахъан
аьраш дІаюцуш тамашийна хІума хилира Косолаповца.

Неман хьалхарчу шерашкахъ, шайна дуккха а зенаш хилча,
аьрашхан эскарин командовани кхийтира, Къилбседа Кавказ
аьрашторан догІа Нохчийчохъ хиларх. Эла Воронцовн урхал-

лин тІаьххьарчу шерашкахь Малхбале Кавказан ламанхошна дуьхьал беш болу берриг а баккхий тІемаш Нохчийн арен тІехи хилира, эскарийн коьртакомандующи эла Барятинский волчу ерриг Нохчичоь юкьайогІучу Аьрру флангехь. 1850-чу шарахь оьрсийн командованис шуйьра план хІоттийра, дерриг тохар Аьрру фланге а дерзийна, Нохчийчоь дІалацарца ламанхой шайирицкьийн а, тІеман ницкьан а базех дІахадо. Оцу цхьана шарахь Нохчийчу йоккха йиь экспедици йира. Баккхий кхиамаш бехира оцу шарахь инарла Слепцовс Цоци-Юьрта а, Даьттах а, полковникаша Баклановс, Майделий Мичка-хин йистошка йиначу тІеман операцеша.

Паччахьан командованис шен берриг тІеман ницкь Нохчийчу теттича, имаман омрица хІоттийна яра Шелара окоп. Цо царна дІакъевлира Йоккхачу Нохчийчоьнан юккьерчу ярташ тІе боьду некь. И окоп ларьяр тІедиллинера иза еш куьйгалла диначу наибна. ТІелхагна гІоьнна кхуза хьовсийнера нохчийн дошлошца набаш ГІойтамар а, БатІа а, СоІду а, Эски а, суьйлийн дошлошца Хьаьж-Мурд а, гІашлошца Лабаза а. Резервехи лаьтгачу хьуьнаршца цІе яханчу Аьрзун бІоца волчу Василийна шера гора тІамна кийча шина а агІорхьара эскарш. Мохо ловзар до ТІелхагна тІера Іаьржа верта. Хетало, иза мохо айина лелом санна. Цуьнан свитица массарал хьалха цунна тІаьхьа вогІу элдар дегІара, куьце кьонаха. ХІаваэхь ловзу цуьнан карара Іаьржа значок. Стенна алахь а, оьрсаша артиллерийски аьлла цІе яхана иза ТІелхаган значок ю. Ткьа и куьце кьонах Косолапов ву, бусалба дине вирзинчул тІаьхьа нохчаша Жабраил аьлла, керла цІе тиллина. Цуьнан говран гоа тІе муцІарш ехкина догІу ТІелхаган шина кІентан дой. Саьнгар тІехь лаьтгачу пхеа йоккхачу тоьпан батарейна тІевахана, церан кечаме а хьаьжна, цигахь Косолапов а витина, тІам тІехь куьйгалла дан, лекхачу гу тІе хьалавелира ТІелхаг.

Амма ТІелхага ладегІна тІом оцу дийнахь ца хилира. Хи чу тесча санна, дайра цо масех баттахь хьегна кьа. Штурм йолалуш оьрсаша дуьххьара тоьхначу яккхийчу тоьпийн хІоььнх цхьаь молханан склада чу кхийтира. Дуьне кьардан санна, тата делира цІеххьана. Хеталора, латта, семан тІера а даьлла, цхьана

буа боцчу есалие хецаделла. Гюпан баролана чохъара лаьттан тарлаш, тулгаш, чхарнаш, дукъош, гоьргаш стигала-хIаваэ хьа-аьцхура. Царца хьалаобху адамаш, лакха хIаваэхь хьаьвзий, маьх туьнцалг а боккхий, Iода кхиссича санна, юханехьа лаьт-та охьаьцхура. Хьалахьобжучу Василийна оцу кьемат-денна маьхь гира, говрахь, значок карахь ирхвахана, хьаьвзина ма-аьхь гуо а баьккхина, шен значок буйнахь цхьа стаг юха лаьтта оццаногIуш.

Иза Гавриил-Жабраил вара. Кхин хуьлийла а дацара.

Гокхар дIатийча, оьрсаша штурм йолийра. Оцу эькхаро хьалахилера планаш йохийна ТIелхаг вухавелира. Оьрсаша дуь-хьало йоцуш дIалецира окоп. Василийна гира ТIелхагна уллохь баьргьа значок буйнахь, Косолаповх вевзар воцуш цхьа нохчо. Наспий цецвелира, я иза жин ду, я шена бIарлагIаш хIуьтту аьлла. Велла Косолапов денлойла дацара. Ткьа иза велла хиларх Наспий цуьрриг шек вацара. Вала муха ца ле, бIаьрго ма-лоцуу оьрхонессина, охьавоьжна стаг. Лахьо даьIахк-м йисина хир ацара. Амма, кьаьрззина шега хьобжуш волчу кхунах кхетта ваьла, ши куьг даржийна ТIехьаьдда, веана маракхийтира.

Иза Гавриил-Жабраил вара.

Цо Василийна йийцира шеца хилла истори. ХIаь, эькхаро стигала хьалакхиссинчу адамашна юккъехь Василийна гинарг аьла шара. Цо дIа ца хийцира ТIелхаган значок, цуьнан эскаран гIий. Шеца хьала а даьхьира, охьа а доссийра. Охьавоьжча, вон дIаьцIира иза. Шинхьахула аьтту пхьаьрс а бойра, коьртаний, буспанний контузи а хилира. Амма дийна висира. Синкхетамехь аьттуш карийна схьаэцна иза оьрсаша Соьлжа-Поперчу лазарт-но охьавиллира.

Со нохчо ву моьттура царна, – дуьйцура Косолаповс. – Царна хаьара, со ТIелхаган уггар тешамечу гIоьнчех цхьаь вуй-ла. Буьйцучу маттах царна со нохчо вацар гучудаларна кхоьруш, со вист ца хуьлура. Iаш-Iаш, дуккха а хан яьлча, цкьа чувеанчу маьсро, со оьрси хилар бакъдуй, хаьтти. Вист ца хуьлуш Iара со, ца кхетачуха. Цара со хьийзош, ас даре ца деш дикка хан аьтира. Лазутчикаша мотт ма беанера, со оьрси ву аьлла. Массар-гIал хIилла долуш хилира цхьа салти. Цо элира, нагахь сунтвина

велахъ, нохчи ву шуна иза, вацахъ оърси ву. Хъаьвси. Дуьхъало
ян ницкъ ма бацара соьгахъ. Хилча а, цаьрца мила ларор вара,
Доцца аьлча, гучувелира со. Ийна, уьш сайх теша а тешийтина,
дІадаханчу Іай, лазархойн халатаца, куй коьртахъ, тударгашца
корах ара а иккхина, лам чу веара со.

Василийна цкъа а ца дицлора шена и тІаьххъара гина де.

3.

Нохчийчоьно дІатесна Шемал ведда шен тІаьххъарчу туьша,
Гунибе, вахара. Цуьнца цига ца вахара цуьнан гІарабевлачу
нохчийн наибех веккъа цхъа майра бенойн БойсагІар воцург.
Цуьнца вара Аьрзун бІох маситта стаг, Василий а юккъехъ.

Бевддачу салтийх цхъа а ца висира Нохчийчохъ. Уьш берри-
ге а имамаца Гунибе дІабахара. Цара сацам бинера тІаьххъара
минот тІехІотталц лата, кыйсамехъ хІаллакьхила. Кхин некъ
бацара царна. Хаьара, каракхаьчча, эпсарша шайх кьинхетам
бийриг цахилар. Ца лаьара, шайн халкъах а, даймахках а, ди-
нах а бовлуш еза эцна маршо йораха дІаяла. Цара шайн сацам
кхочушбира. Уьш, берриг бохург санна, хІаллакьхилира имаман
оцу тІаьххъарчу дийнахъ.

Василийна хьалха хІоьттира и де. Имам йийсаре воьду мино-
таш. Оцу цхъана-шина баттахъ, кьанвелла, букар хъаьвзира Ше-
мал. Коьртах хьарчийна еха, кІайн чалба. КІайчу гІовтал тІехула
дихкина кхелина шаьлтий, доьхкий. Кочахъ детица кхелина тур.
Бен доцуш, тІехъа доьхкарх йоьллина кечийна ши тапча. Зоьр-
тала, амма хаьал букъ сеттина, нуьцкъала дегІ. Сирьяла йоьлла,
гІина диллина юькъа маж. Йийсаре ваха сацам хилла араваьлла-
чу цунна дуьхъалваьлла буьрса наиб БойсагІар.

ХІаь, доьхна де дара иза имамана. Итт эзар салтичо гуоби-
нера Гуниб ломана. Ткъа оцу тІехъ Шемалца вацара пхи бІе стаг
бен. Лома кІел лаьттаху эла Барятинскийс и имам дийна шена
тІевалийначунна эзар туьма совгІат кхайкхийнера. Элаца вара
тІеман суьрташ дахка веана мюнхенски художник Гершелъ.
Кхехкачу тІамехъ гоьбевлла эпсарш кхуьзахъ чинна лакхабо-
хура. Эзар туьма совгІате сатуьйсу салтий, хьерабевлча санна,
ломаца хьалагІертара. Церан дегнаш айа, коьртакомандующис

ири кишичу хlor салтичунна цхьацца туьма ахча лора. Ткъа
ири мурдаш лахлора. Леташ йолчу цхьана тобан тlехь куй-
гала деш яра Юнусан зуда, жуьгати Зайнап. Виснарг виь
ири мурд, ииь йоккха-топ бен яц. Ткъа деха ламеш, машшаш,
ири мlиранаш карахь хьалагlерта Апшеронски полкан сал-
тич ахьаш кхабташ, гергахь бу. Арахьара кхиа гlо дац. Тlом
ири тlостанан махка баьлча, имаман кхузара набаш, цхьа топ
ири кхусуш, бевдда, паччахьан инарлашкахьа бевлла. Цхьана
ири дукхало ца йира эскаршна. Кхузара бевдда дуккха а.
Мурдаш бала ца лаь, царна машар беза. Машар бийца эла
ири тешме нах бахийта бохуш, тlегlертара уьш. Амма Ше-
ири дукхало йира, шен кlанта Гезамахьмас деххалц. Тlаккха
ири тохаделира. Цо сардална тlевахийтира Чиркойн Юнуссий,
ири Хьажlелий. Доцца кехат яздина: «Сардал, эла Барятин-
ири, Дала lалашвойла нийсачу новкъа вoьду стаг. Нагахь ахь
ири цуна и, цуна безачу нахана а Макка баха некъ лахь, вайна юк-
ири машар бу, ца лахь хир бац». И кехат эцна вахана шиь вуха-
ири, имаме шена тlевола боху сардала аьлла. Цаьрца баьхкира
ири Лазарев а, Кьурмин Кьосам а.

Ииьаре ваха имаман сацам хилла баьллийла хиьча, шен
ири кoгa тlе хьалаиккхира буьрса Бойсагlар. Чевнаша ерин-
ири тlехь, седа санна, богура цхьаь бен боцу бlаьрг:

— Хьайн сацам хийца, имам, хьайн сийлахь цlе яйа воллу
ири — кьахьа мохь белира цуьнга. — Тхо, дийначийн, хьовха,
ири тlемалойн а сий даьа воллу хьo! И доьла яц хьан!

Хан-хlа, Бойсагlар, и ца дича далац. Наха доьху соьга.
ири хlаллакьхир ду вай.

— Хlун элира ахь? — шен цхьаь бен доцу аьтту куьг шаьл-
ири машара тlе а диллина, кхоссавелира Бойсагlар. — Эрна
ири дийр ду, тов! Кху ткъа шарахь хlаллакьхилларш даца-
ири аьмаш? Эзарнаш! Бlе эзарнаш! Бlаьрг тохал Нохчийчу! Шо
ири, стохка, массо хенахь цунна тешаме хилла, иза тесна ца
ири, хьуо дийна а волуш гаурша и дlалоцур яц бохуш, дуйнаш
ири хьo вацара, ткъа? Хlокху шайн лаьмнийн лакхенгара
ири бlаьрг тохал цига. Делах санна, хьох тешначу, хьуна доггах
ири бlаьрг, хьo ларвеш сийлахьчу тlамехь эгначу майрачу

кІентийн баързнаша аьхна Нохчийчоьнан латта! ХІинца а йогуш ю Нохчийчоь, Іаьржа кІора хилла цунах! ЛадогІал, хезий хьуна, цигахь беллачийн декъаш тІехь боьлхучу зударийн тийжарш, байлахь дисначу берийн белхарш, эшаро эхь дина, тІедогІучу олалло собарх баьхначу дийна бисначу хьайн тІемалойн узарш! Халкъ тешара хьох, и тІаьхьах Іоьттинера хьуна, ткъа оццул хьо веза лелийна халкъ холчах Іоьттинчу дийнахь, и дІа а тесна, хьо хьайн са дадийна воьду!

Имам лаьттан бІаьра воГІавеллачохь виснера.

– ХІаьа, БойсаГІар, Нохчийчоь яьгга. Иза яра со когавахийтти нарг. Шун нохчашна, шун наибашна тІетийжаш идийра ас хІарш ткъа шо. Шун халкъ кьар ца делла гаурашна, иза кІадделла хІоьттина, цуьнан ницкъ бац дуьхьало ян. И хиьна шун наибаш кхушара оьрсашкахьа бевлира. Хьо цхьаь тешаме висина суна, сан майра БойсаГІар. ТІом шайн махка баьлча, дегІастанхойн ярташ, дуьхьало ца еш, муьтІахь хилла кІел севци гаурашна. Церан наибех соьца виснарг Іаьндойн Дибар, хунзахойн Дибар, СогІратІалара Нурмохьмад бен вац. Вуьш, оьрсашкахьа а бевлла, суна дуьхьал тІом беш бу. Соьца кхузахь верг виь бІе став, йиь йоккха-топ а ю. Со дийна я вийна шена тІевалийнчунна эзар туьма ахча кхайкхийна цо. Я вуьйр ву цара со, я йийсаре лонур ву. Цул, сайн лаамехь со тІевахча тоьлашха хир ду...

– ХІан-хІа, ахь и дийр дац! – тІечевхира БойсаГІар цхьа шо хьалха буьрса имам хиллачу, ткъа хІинца ГІорасизчу Шемална. Кхузахь, герз буйнахь, летта вала веза хьо! Хьо вацара, ткъа, тхуна сийлахь ГІазот кхайкхийнарг? Хьо вацара, ткъа, исламан дуьхьа керстанех леташ Іожалла тІезцнарг Дала даржехь лакха воккхур ву, кхеравелла, кара а вахана, царна муьтІахь хилла кІелсецнарг жоьжахатин цІергахь вогур ву, баьхнарг? Иштта хьехамаш ца бора тхуна хьан Іеламчаша? Ахь а, хьан наибаша а ца олура, ткъа, тІемалошка, вешан даймохк гаурашна дІалучул, летта далар ГІоли ю вайна? ХІета, ахь а, хьан Іеламчаша а адам Іехош хилла-кх? Стешха кІиллош хилла-кх шу? Іожалла тІема-ГІоьрттинехь, хьан Іеламчаш а, хьан хьоме наибаш а, котамаш санна, бевдда, гаурашкахьа бевли! Хьо а царна тІаьхьа дІахьаьддийца! ХІинца дицделла шуна шайн халкъ а, шайн лат

а а, шайн дин а. ХІан-хІа, Шемал, хьо гІур вац гаурийн кара!
Тэвчигалх кху лаьмнашна хьо вевзара майра бІахо, тешаме
ДогІа, хьекхале баьчча санна. Ткьа турпалш дийна йийсаре ца
ДогІаху. НагІахь хьо мостагІийн кара гІахь, Іаьржа кепек мах
Ван хьан! Кху лаьмнаша, шаьш мел лаьтта, неІалт кхайкхор ду
агуна!

Эрна хибарин хІунда дуйцу вай, БойсагІар? – халла хезаш,
иньекхитира Шемал. – Вешан догІамаш инарлин карадалар ма тоь
ау набба, тІаккха паччахьо кьинхетам бийр бу вайх. ХІокху бе
даду гІамо со а гІелвина... Дерриг чекхдаьлла хІинца... Со летта
вацарх, хІун пислур ду? Дерриг эрна ду. Со воьду, БойсагІар...

Имам!

Амаа Шемал, шен тешамечу наibe ла а ца дугІуш, оьрсаш-
тэвча дІаоволавелира.

Пухиверза, Шемал, ас Делан цІарах нажжаз во хьо! Дохко-
ваца имам! Ма де эхь кьеначу лаьмнашна! Ва дела хила хьуна
Делан неІалт, стешха кІилло!..

Амаа Шемала ла ца дугІура. Цунна хьалха дІахІоттийра
Иреван хьоме сира дин. Шимма луьйтанах, цхьамма ког лаьц-
на анна дІаккхира цуьнан дазделла деГІ. Хьаьдда тІевеанчу
сортаника Лазаревс, урх лаьцна, дІаозийра дин. Юьрта йисте
вацарна, охьа чухьаьжча имамана гира оьрсийн эскаршца лаьт-
та догІастанхойн отрядаш а, эла Бярятинскийна уллохь лаьтта
вацарна шен гергара наибаш Донго-Махьма а, Іандалалски
Хирсее а, Елисуйски Дени-Султан а, шен мутаІелам, доттагІ, хье-
танца хІилла Іалархан а, ТіилитІлински Кибит-Махьма а, кхин
тІеккх а, Берриг а селханлера цуьнан доттагІий, соратникаш.
Имам говр сацайитира. Церан яххьаш тІехь Шемална шера
сир аьккхийбер а, догІабар а.

И бусалбанаш аша сан бІаьргашна гучуьра дІа ца бахахь,
ва дІа ца воГІу! – элира цо, сацам боллуш.

Кьурмин Кьосам охьа чухьаьдира. Цхьа сахьт далале цига-
ра вацхьийна дІабехира берриг наибаш а, Дагестански иррегу-
лярни полк а, хански нукерийн отрядаш а. Лазаревс говран урх
дІаозийра, Шемална тІаьхьаволавелира цуьнан гергарчу адамех
вацарна стаг...

Ткъа везачу имаман гІулчо, дуьненах догдаьккхина цхьа бІаьри а, цхьа пхьарс а, цхьа ког а боцу буьрса БойсагІар, хьалалаьцна буй болуш, ша лаьттачохь цхьана кога тІе охьалахвелира...

Василийна хІинца а шена хезаш санна хетара цуьнан тІаьххьара кІезиг къамел. Цигахь дийна бисина шен кІезиг пакъостий шена тІе а гулбина, цаьрга ша дина ваккхийтина, чІогІа нуьйра а вежкийтина, тІаккха шен гІоргІа стоммачу озаца вистилира иза:

– КІентий! Шуна дика хаьа, имамана тІаьхьа а хІоьттина кху суьйлийн лаьмнашка со сайн са дадийна ца веанийла. Сайна и дагадеьча, мацца а цкъа айса хІара герзаш мостагІчунна хьалха охьадахка дезар дуйла хиьча, хІара сайн къоьжа корта оцу чхьаьрнех биттина отур бара ас. Вайн ницкъ ца тоьи вешан маршо, латта ваьшкахь сацо. Амма вайх цхьаммо а сий ца даьи вешан дайн. Ваьш царна дуьхьалхІиттинчу дийнахь, охитхешан декхар кхочушдина, и тІаьххьара минот тІехІотталл вайн хьомсара латта мостагІех лардира, ала юьззина бакъо ю вайн. Суна ца лаьа мостагІчун караваха. Я кхузахь летта валла, я и кхолха го а хадийна, цІа верза сацам бина ас. Са чІогІа дерсуна тІаьхьахІотта. КІажийн пхенаш дегорг хІинца эццаша дІаваханчу имамана тІаьхьа гІуо. Кхузахь Іожалла ерг вужур бу, дийна висначо, вайн хьаннашка а вирзина, вайн мехкан, вайн халкъан, вайн бакъдинан дуьхьа кьийсам латтор бу. Оцу Делан мостагІийн гуо хадо хьовсур вай. Оцу везачу Дала гІо дойла вайна!

– Маршо я Іожалла! – мохь туьйхира Василийна уллохь лаьттачу Косолаповс.

Цо баттара даьккхина болатан тур ткьесах кьегара маьлхехь. Оцу минотехь иза халла вевзира Василийна. Цуьнан цІен бос богу беснеш кІайеллера, цІеллех хІума дацара балдаш тІехь. Цергаш яра чІогІа тІетІатагІийна, лаамах буьзна кьуьйлура детица кхелина туьран мукъ. БархІ шо хьалха иза ведда йийсарера вухавеача, имама цунна делла совгІат дара иза. Цунна тІехь даьшо варкъ доккхуш Іаьрбан йозанца яздина дара масех дош: «ХІара турпал, говза тІемало а ву, лом санна, дера мостагІчунна чукхосалуш».

Некханан лаамах дуьзна дегнаш кхехкачу оцу юккъехь векъа цхьа Аьрзу вара, лам санна, собаре, вист ца хуьлуш, воьгІча санна, шен хьаргІачу динахь. Шуьйрачу некхан шина агІон Некх депари цхьацца медаль: «Имам Шемала хІокху майрачу Шемалануина хьалхарчу даржан орден ло», «Майра а, кьонаха а ара. Тамана бара, оцу шен бІахоша детта маьхьарий цунна хаза а хазахь, Баккъал аьрзончух тера цуьнан майра хьажар кхертара мостагІчун позицеш тІехула. Лекхачу хьажа тІехь, горга хьорда ойша. Шемалан эскарехь шен хьуьнаршца а, майраллила а ПараншІлачу оцу кхобаьІанчо, схьахетарехь, мостагІчун оцу вала мела меттиг лобхура. Цунна тІера бІаьрг ца боккхуш, Некхаш тІаьртара хаддаза цуьнан некъашхо ваша Іела.

КІонтний! Іожалла я маршо! – баттара тур доккхуш, дин тІаьртаршца БойсагІара.

Оцу болитан гоьргана тІаьххье чухецаелира дошлойн жима воьрт. Амма царех ткъех стаг бен ца велира гонаха ара. Чевнан шинацІарца вара некхах тоьпан хІоь бисина Косолапов а. ШинацІаьІлачу орцанера бевлча, ламанан чехкачу хил де-зана, сІаьІа севцира уьш. Косолапов вала герга вахча, чевнаш хІаьла пуьш а битина, берриг а цунна тІегулбелира. Коьрте хиь-оьчу Маккхала шабаршца еса доьшура. Биснарш тап-аьлла Іара.

Нох ма вохалахь, Жабраил, хІара де вайх хІоранна а деьІетта дезаш ду, – цунна маслаІат дан, цуьнан дог-ойла аьа деьІтири туьра тІе а тевжина тІехІоьгІтина лаьтта БойсагІара.

Косолаповн кІайделла балдаш, халла хаалуш, делаозийра.

И хІунда дуьйцу ахь, майра БойсагІар?... Со воккхаве кху аьннахь... ламанан аьрзу санна маьрша а волуш аьса Іожалла деьІтарш.

Песет дан лаьарий хьуна, Жабраил? – хаьттира БойсагІара.

ХІан-хІа, – бІаьргаш хьовзийра Косолаповс. – Амма сан тІаьтІ, бераш дуьсу... Бераш даккхий хиллалц, церан дола дер-зана, шинаш дийна дисахь... Сан кІанте со муха ваьхна а, муха деьІа а дийца... Ша кьастор цо... муьлхачу новкъа ваха веза... Сан дакха... ТІелхагна тІекхачаделаш... юьртан кешнашка аьаьІаьІаьІа...

— Царна са ма гатде ахь, Жабраил. Тхо дийна а долуш, Косни Жабраилан берашна хIума оьшур дац хьуна. Тхайн доьзалш ма цалла балийтина а, хьайнаш бузор бу оха.

Косолаповс шен ши бIаьрг Василийна тIебуьйгIира.

— Васале вистхила-м ца лаьара хьуна, Жабраил? — хаьттира Маккхала.

Косолаповс ши бIаьрг хьаббира.

— Тхо новкъа-м дац хьуна, Жабраил? Хьайна ала луучунна хецций вистхила, — цуьнан хьажа тIе куьг хьаькхира Маккхала. Вай дерриш цхьана Дала кхоьल्लीна адамаш ду. Шен махкана генахь Iожалло хьовзийнчу стеган дог суна дика хаьа. Цо сатосу винчу махке, ненан маттахь стаг вистхуьлу хазаре. Оьрсаша, нохчаша Далла гIуллакх дар баш-башха делахь а, амма АллахIана хьалха цхьаь ду вай. Тхох бехк лаций ца Iаш, хьайна луьучу маттахь Васале хьайн дагара далхаде. Хьо винчу махкахь йижарий-вежарий а ма бу хьан. Шуьшиь паргIат вуьгу оха.

Косолаповс халла хаалуш корта ластийра. Цо чIогIа таийнчу негIарш юккъехула бIаьрхиш Iовдаделира.

— Хьо бакьльоь, Маккхал, — элира цо, лазарна садеттан, чIичкъашка а оьхуш. — Ахь даим олу бакьдерг. Хьо тера вац кхечу молланех. ХIаьа, бу дера, сан-м винчу махкахь йижарий а, вежарий а, гергара нах а. Суна уллора цхьа а дIа ма вала. Шух лачкъийна хIумма а дац сан... Сайн даймохк, йиша-ваша, сайн халкъ ца дезаш ца ваьлла со шуьгахьа. Бусалба дин керста динал тоьлаш хетта а ца вирзина со цуьнгахьа. Сан даймахкахь харцо ю. Сан халкъана тIехь латтош кьиза Iазап ду. Оцу харцонна, оцу кьизаллина дуьхьалваьлларг тIепаза войу цигахь... Шун лаьмнаш маьрша дара, шу шайна тIейохьучу харцонна дуьхьал гIевттинера. Иза дара со шун агIонгахьа ваьккхинарг. Амма кхуткъа шарахь цхьа минот яцара суна сайн даймохк, халкъ, сайн йиша-ваша дицделла... Васал, Вася... Суна хаьа, хьан кийрахь а, ведда лам чу веанчу хIор салтичун дагахь а изза бала буйла... Со цуьрриг дохко ца ваьлла кхаьрггахьа волуш айса тесначу гIулчана... Варийлахь, Вася, хьо а ма ваьллахь дохко... Вайн узарш ца хезачу дворянски эпсарша вайна даймехкан ямарг хойн цIе тиллина... Амма и бакь дац. Вешан даймахке, халкъе

Безан тѣхдукха хилар дара вай лома довдийтинарг, вайга ве-
ван сѣманн вежарийн, хІуманна а бехке боцчу салтийн цІий
Іеналайтинарг... Вай даймахкана а, халкъана а дуьхьал дацара,
тѣсѣ париа тѣхь харцо латточарна, хьан нана, хьан нускал, хьан
пана дѣийзийнчарна, хьайбанех санна, адамех йохка-эцар ечар-
су дуьхьан дара...

Юсепанов цѣххьана дІатийра, гІора кхачийна. Кхехкаш
ѣѣа туьйсу кийра сацо ницкъ ца тоьйна, Василий, цуьнан нехка
ѣѣа а воьжна, догІанах вилхира...

* * *

Василийн чІогІа доттагІалла тасаделира Дакашца. Гати-
Юьрта вѣнна иза Дакашан хІусамехь сецира. Дукха хан ялале
ѣѣаѣу юьрган гуламехь гатиюьртахоша, цуьнга има а дил-
ѣѣаѣа, шийн юкьаралле ийцира иза. Оцу дийнахь цунна кер-
ѣѣа цѣ тиллира Лапин Васал аьлла. Цхьа масех де даьлча, шен
хІусамехь моьлад а доьшуьйтуш, Дакаша нахе дІакхайкхийра:
ѣѣаѣа дуьснахь а, кхана кьѣмат-дийнахь а хІара Васал шен
а шен вежарийн а ваша ву, цунна тѣдеана дика а, вон а шайна
ѣѣаѣа аьлла. Бакьду, нохчийн, оьрсийн шина кІентан вошалла
ѣѣа ца делира. И шиь цхьаьнакхетта шо кхачале Дакаш вий-
на. ХІетталц даим самукъане, векхавелла хуьлу Васал Дакаш
ѣѣаѣу дийнахь дуьйна кхоьлина, ойлане висира. Цѣтоьхначу
ѣѣаѣа дІаяхара цуьнан дуьненан самукъе. Делахь а, Дакашан
ѣѣаѣа шѣна, Мархет ялийна, бахам вовшахтоьхча, цо берриг
ѣѣа ницкъ а, тІамах мукъаваьлла хан а дІалора доьзалний, ба-
ѣѣаѣа. Амма цуьнан кертахь даьхни ца кхуьура. Цамгарх лара
ѣѣаѣа дѣѣѣѣа етт а, сту а, говр а. Паччахьан эскарш Гати-Юьр-
ѣѣа тѣѣѣѣа дагочу цѣнош юкьахь нислора даим Васалан мис-
ѣѣа хІудам. Шо-шаре мел дели бахам эшара, ткьа доьзал стамло-
ра. И шара Васал дакъазваьккхинарг...

VII-21a КОРТА

ЮСИН ЮЖАЛЛА

Къахетац дуьненчу ваьллачу я веллачу стагах.
Къахетац бахам, цIай, ахчий дайначу стагах а.
Уьш цхьа а цуьнан ма дац.

Амма шен цхьаь бен доцу долалла –
шен сий – дайнчу стагах кхоам хета-кх.

Эпиктет

1.

Кешнийн кертара араваьлла Васал шен кха долчухан дIаволавелира. Те кьух даьлла, дукьделла, йокъано лелхийтина иза гича дуьненах догдолура цуьнан. Амма шен доьзалан дахар цунах дозуш волу иза, хьаьвззий воьдий цунна тIехIуттура.

ХIара кьоьлла, хIара харцо яра иза шен халкъах, даймакках ваьккхинарг, цуьнга шен дин хийцийтинарг. Моьттура, кху маьршачу лаьмнашках шена маршо карор ю. Амма оьрсийн помещикийн дIаьвше мIараш кхуза а кхечи. Цхьана кога гIамий, ву кху кога жIарий лаьцна, кху лекхачу лаьмнаш тIе хии ши корта болу цIий муьйлу аьрзу. Цо дIахуьйди эзарнаш нохчийн, оьрсийн цIий, дIаяьккхи цаьргара маршо, дIабаьккхи мегаболу мохк. ДIа ког мел баьккхинчохь каш, яртийн херцарш, ягийна бошман, йохийна хьаннаш, байлахь бисначу доьзалийн узарш. Хьаннаш, чIажаш декадо паччахьан тIеман-колониальни гIуллакххойн ян парша. Вадарх ца вели Васал оцу харцонера, кьизаллера, кьоьллера. Амма кхузахь иза шен дегIан да ву. Цуьнан зуда цхьаммо сийсазийр яц, цуьнан бераш тоьллачу жIаьлех а, говрех а хуьй пур дац. Кхузахь адамаш кьоьллина, кьизаллина, харцонна кIел ца совцу. Цара дера дуьхьало йо харцонна. Леш хилла ца баха, герз буйнахь леташ ле. Кхузахь цхьаммо а, цхьаьнгте а шен цIоганах серий ца доьгтуьйту. Ша сийсазвинарг тухий вожа а вой, обарг волу. Маьрша а волуш кьийсамехь Южалла тIеоьцу. Иштта валар ловзар ду. Васална биц ца ло генара вина мохк. Цунна бус-буса гIенах дуьхьалхIуьтту иза. Боккха там хуьлу гIенах иза гуш, ша цигахь ненан мотт буйцуш. Ткъа самаваьл-

а дуьне кхоьлина хетало. Амма иза цуьрриг дохко ца ваьлла
цуьрриг махках ша къастарна.

Цет а, сара старгIа а йоьжна урд аха гIерташ воллучу
МIаьчига тIелоттавелира Васал. Юьхь лаьцна, хьайбанаш хор-
шо дIаийадора дерзинчу дегIа тIе машин этгIа чоа а дуьйхи-
на, баьлшна сринчу настаршца, когаш Iуьйра волчу пхийтта шо
демарчу кIангIа Кобрас. Ткъа цул жимахйолчу йоIа пхонан сара
беган, хьацаран кIур хилла тIелоьхкура уьш. Амма, МIаьчига
шна а куьйга баьлча мел чIогIа тIеIарх, нох ца летара кхарза-
длачу, тIе къух даьллачу лаьтта.

Ассалам Iалайкум, хьекьийла хьан, МIаьчиг! – тIехIоьттира
дуьна Васал.

На Iалайкум салам! Дела реза хуьлда хьуна а, Васал! Во-
хьа! Совцал, бераш. Жимма садаийта цаьрга. Ахь хIун до,
Васал, хьо лаа вуй?

Нох дIакарчийна, шен гIарлох доьллачу куьйга Васалан куьг
демар цо.

– Некх карор бацар-те аьлла, дукъа ваьллера со-м.

Ца карий ткъа?

– Ас-м башха лобхуш къа а хьийгин хьовх.

КIадделла багах чопаш туьйсу хьайбанаш дажа а ца кхевда-
ра. Цет ша болчче охьабижира.

ЦIахь хIун ду? Бераш могош дуй? Мархет мича хьолехь ю?
ВадлахI, ва биллахI, Васал, хIокху тIаьхьарчу деношкахь шун
шна хIотта кхуьуш ма вац со.

Сиха хан ма ю хIара, МIаьчиг. Бераш а дика ду. Зуда а, ишт-
та, шен цамгар токхуш йоллу. Жимахволу кIант Юсуп вара тхан
ду некъехь хорша обхуш. Цунна а хIинца гIоли ю. Хьо-м цхьа
хьа гIуллакх деш воллу.

МIаьчига куьг ластийра:

– Ахар ду хIара? ХIокху хьардашна тIехула нох хобхкуш,
штанна мIараш тийсича санна йо-кх. ТIехула тIе, аха кха ми-
чакх ду? ХIара хьаьрса поппар! Делан балица дIайийнарг хьала-
стIаьхара а яра цхьа лар. Цхьана а шарахь ши гали хьаьжкIаш
на шна суна хIокху тIера. Ткъа, цIахь чоб юьззина хIара, – дIо
шну шна берана тIе корта тесира эццахь, – чевнаш ю, мацалла

багош гІаттийна, кыйган кІорнеш санна. Дена неІалт хиларгана, ХортІина декхарийлахь вай со-м. Іосас хъайниг санна, шен декхарина эххар цо хІара коржам дІаозорах вогу. Амма со дийна волуш-м хир дац иза.

– Сан урд ца гуш-м шен клесаркІаг гур бара Іосина.

МІаьчиг, цецваьлла, Васале хъаьжира.

– Ой, цу тІе-м гота хъажий цо!

– Маца?

– ХІинцца.

Макхвелла Васал, доьхкарх доллу жоммагІа катобхна схьа а даьккхина, некъ ца лобхуш, дуьхьал дол-долчухула шен кхьа долчухьа дІахъаьдира.

2.

Сийсара, набаро ша теваллац дукха ойланаш йира Іелас, таро йобхначу Васална гІо дан некъ лобхуш.

Шен йиша-ваша долчунна а хала даьхкина и шераш къаьсттина дахделлера, цхьана хиларал совнаха, чолакха а, боккхачу доьзалан да а волчу Васална.

Діадаханчу шарахь-м Васал воцчийн а дукха дисинера ахаза ардаш. Нахарна дожа сту-бугІа долуш иттех доьзал бацара юьртахь. Амма цул тІаьхьа шишша ца нисбеллехь а, цхьаццасту нисбеллера дуккханна а. Пом сецначул тІаьхьа маршо елира аренца йолчу оьрсийн ярташка эха. Оьрсашца тасаделлачу хьошалло дуккха а пайда белира нахана. ХІетталц царна хІун юца хиьна эчиган нох а, мекха а деара юьрта. Бакьду, уьш Іосин, ХортІин бен дацара хІинца цкъа. Амма церан мекханаш гиначу цхьаболчу наха, иштта эчиган цергаш а етташ, мекханаш кечдира шайна.

Шайн стерчий долчу юьртахойх цхьаь бен вацара Іелина тІеваха бІоболуш. Иза вара лахо чохь вехаш волу Акхболаган Ахьмад. И шиь я ши доттагІ а, я цхьана тайпана а, я вовшашна юккъехь, хІара ала, гергарло долуш а вацара. Амма цушимма вовшийн чІогІа гІо лоцура. Ахьмадан Іелига безам бахийтинарцуйнан догдикалла, харцо йоцуш хилар дара, ткъа Іелас Ахьмад лерара иза майра а, хьуьнаре тІемало а, комаьрша стаг а

Товарна, Цул сов, иттех шо хьалха цкъа хошкалдхойн арахь
Товарчу цхьана тIамехь Ахьмада иза гуш лаьтташ тIехIоьттинчу
Товарини кIелхьара а воккхуш, шен аьтту куьг чолакха динера.
Амма аьрру куьйга а болх балуш волчу Ахьмада башха даз ца
дара шен чолакха висар.

Тувиринна хьалххе гIаьттина Тела, ша ирзо тIе вахале Ахьма-
да кхета дагахь, охьа чувоессира. Амма балхана тIера зьортала
Ахьмад пIахь ца карийра. Зудчо, иза, сатоссуш гIаьттина, регIа
оьхана дIира.

Цигара вухавирзина вогIучу Телина урамехь дуьхьалкхийтира
Телуна ховшийна бераш а долуш, тIаьхьатесна етт а болуш сал-
тантIаьхьа йогIу стерчийн ворда. Стерчий геннара девзира
пунна. И шигь Жаьнтамаран ши сту бара. Жаьнтамар, цуьнан ши
кIаьт тIаьхьа вара, шаьш новкъадохучийн Юдика еш соцуш.

Шуна хIун дагадеана, Жаьнтамар? – хаьттира Телас воккха-
чу етте, шаьш тIеттIакхаьчча, салам а делла.

Тхо-м юьртах довла ма дохку, Тела, – гIийла жоп делира
Жаьнтамара.

Тена?

Тенна доьлху, шина Терка юккье.

Ой, шу доьлху бохуш, хьехош а ма дацара? – цецвелира
Тела.

Охи хIара хьехо-м дукха хан яра, амма барт хIинцца бен ца
оьйи тхан.

Толли чам байра. Вуьшта а кIезга бара юьртахь бисина нах.
Товарини-м денлур бацара, ткьа хIара дийна биснарш мукьа а
оьртIахь биса лаьара цунна.

Даха ца дезара шу цига, – реза ца хилира Тела. – Цхьажим-
на аьх хила ма еза ткьа. Вешан латта гIалагIазкхашна а, вешан
Товаринна а далийтина, хIинцца иза йолах я юкьахь лело цига эха
дуьйладелла-кх вай.

И деннаш шегга кхечо аьлlexь, оьгIаз гIур вара Жаьнтамар.
Амма цунна дика вовзара куралlex чо шен дегIаца боцу догдика
Тела. Хавара, цо хIуьттаренний, гамонний дош эр доцийла.

ХIун дийр ду ткьа, Тела, – доккха садаьккхира Жаьнтама-
ра. ВаллахI Делор, ца доьлху хьуна тхо цига хазахета-м. ХIара

цІоз кхузахь хене даккхалац. Шина кІентан доьзалш болабелла, ткъа тхан долахь тІе верта даржжол латта дац. Хьун хьакха пницкъ бац. Стохка ши кІант эцна вахана цигахь хІара шуьстий, етт денбинера ас. Іа тІедаллац болх а бина, тхаьшна хене довлрицкъ а гулдина, цІа догІур ду боху ойла яра-кх.

– Хьайна дика хаьа хир ду-кх хьуна. Марша гІойла, некъ дика хуьлда шун! – Жаьнтамарна мараиккхира Іела. – Дала шайн даго боххург нисдина, могаш-маьрша цІа дерзадойла шу!

– Дела реза хуьлда хьуна а, марша Іойла! Даланза дисахь, гур ду вайна...

Жаьнтамар ша Гати-Юьртара вацара. Ткъех шо хьалха, Соьлжин йистер а Теркацара веанера хаац, цушиннах цхьанхьара-м ягийнчу шайн юьртан метта гІалагІазкхийн станица йиллина, доьзалца Нохчмахка веана, кхузахь сецира иза.

Иштта хьалабаьхкина доьзалш Іаламат дукха бара Нохчмахкахь.

Вуьшта а готтехь бохкучу кхузарчу бахархошна лаьттан къоьлла яьллера оцу адамех. Цара сатуьйсура, тІом толамца чекх а баьлла, шайн махка юхадерзаре. Кхузахь гуттаренна а сонца ойла йоцчу церан дог ца летара хийрачу юьртах, адамех. ТІом болчу хенахь церан догъоьцура бухарчу наха. Иза чекх ма-белинехь дІагІур болуш, цкъачунна тІебаьхкина хьеший лорура уьш. ТІом чекхбелира, хІорш оьшуш. ГІалагІазкхийн ярташ йисира кхеран лаьтта тІехь, ткъа хьошалара бевлачу ЖаьнтамаргІеран сий дайра кхузарчу ярташкахь. Церан цІе тІебаьхкина нах яра. Юьртахоша боькьуш мехкан дакъа а, кхешашонехь куьйган бакъо а яцара церан. Дерригенан ойла йича, Іелас бехк ца буьллура царна кхелхина бахарх. Уьш муха бехар бара кхузахь? Берриг мохк наха дІалаьцнера. ХІор шарахь вовшахлетара, шунаш къуьйсус. Хьалха-м доьзалехь кІант кхийча я юьрта тІе стаг веача, цунна дакъа доккхура, хьун хьокхий, ХІинца хьун хьокхур олийла а дацара. Ерриг хьун пачхьалкх шен дола яьккхинера.

Тахана Айза цІахь а йитина воьдура Іела шайн ирзе. Цигахь дан дезаш ладам боццу гІуллакх бен ца диснера. ХьаьжкІаш йийна хІара шиь даьллера, охана тІехулара бІаллаш дохош, жимма

ахьа шардичахъана, асаран хан тЕкхаччалц мукъа дара. Цун-
на, Гуьлланна де шеллах ирзо тЕра гУллакх дIа а даьккхина
ириша Ахьмад волчу аьлла, Iаьрчил дехъавелира иза.

Iаьрчехъ делкъ-ламаз а дина, Ахьмад волчу вахара Iела.
Ахьмад дIа хецна, стерчий дажа дIа а лаьхкина, кхура кIел бай
дIа а Iоршавлла Iаш карийра цунна иза.

Ассалам Iалайкум, хьекъийла хъан, Ахьмад! – тЕхIоьттира
Iела.

Иа Iалайкум салам, Дела реза хуьлда хъуна а! Марша
ириша, Iела! → каде хъалаиккхина, куьг а лаьцна охъахайра
ириша Ахьмада.

Могаш-паргIат хьаттинчул тIаьхъа ша деана гУллакх дийца
ириша Iела.

Хьонга цхъана денна шуьста беха веана со, Ахьмад, – эли-
раша, делкъана садаIа веана моьттуш, шег а Iумма а ца хоттуш
Iаьр Ахьмаде.

Ахь хIун до стерчех, хъайн ирзо дийна ца ваьлла хьо?

Сайн ирзо дийна-м ваьллера, лулахо ву сан Iаламат вочу
дIаьрхъ.

Миша?

Насал. Стохка а висина иза шен кха денза. Чохъ ялх бер ду.
Iоьнча бер, кхана ю ца хууш, кIелйисина меттахъ Iуьллуш зуда
ириша. Насал ша заIап стаг ву. Чохъ хъакхо рицкъ дац, кхушара кха
ириша бисахъ, мацалла балар бен дац церан. Мел ойла ярх, уьш
ириша Iоьнчачул бIоболуш стаг ца карийна веана со.

Хаьа суна цаьргара хьал, – элира Ахьмада. – Ас айса а
ириша ойла йина церан. Шина старца ахалур долуш кха ма дац
ириша. Дукха хан ю иза ахаза Iуьллу.

Сан, Чорин шуьста хир бу хъайчаьрца.

И ша ду. Маца деза шуна?

Хъан шуьста мукъабаьллучу дийнахъ.

Со-м тахана вер ву.

Делахъ хIета, кхана цуьнан урд аьхча мел хир бара-кх вайна.

Дана мукъ лахъ.

Хабарна тЕра воцу Ахьмад Iелин хеттаршна доцца жоьпаш
ириша. Iелин гУллакх чекхдаьллий хиьча, гIаьттина, кхуран

генах кхозу таьлсаш схьа а эчна, оцу чьура сискал, кIалд схьа
ьяккхира цо.

– Делкъе йича хIун дара-те вайша, Iела? Айсса хIара Iийша
дог ца догIуш Iара со.

– Со хIума кхаьल्लीна ву, Ахьмад.

– ХIетте а, цхьаьний кхоллур вайша.

Кхин меца воццухехь, кIолде безам бахана, тIехилира Iела.

– Ялташ дIадуьйш-м дара вай, Iела. Амма, стохка санна
йокъа хиларна кхоьру-кх, – элира Ахьмада, хьала а хьаьжна,
Иттех де ду-кх вайна стигалахь догIанан морха ца гун.

– Далла лиьнарг хир ду. Ирх-пурх а ялта эца дезар ду. Ас-м
цуьний бен ойла ца йо. Кертахь бежанаш, уьстагIий долчар-м
оьцур дара иза, тхо цхьадолчара хIун дер, хаац-кх.

– IосагIар санна, кIа дийнехь тоьллера вайна а. Цара гураха
дийна кIа хаза тIедаьлла.

– Хаац, хIун хир. Цара дуьххьара дийна и вайн махкахь.
Шортта латта долчара дийча тарло иза, амма со санна цхьа пр-
зон коржам бен йоьцург, цу тIе кIа а дийна, охьахаа ваьхьар ван.
Цул сов, эвсаре доцуш ялта ду, хьаьжкIел уьгтаза-пхийттази
кIезга долу а боху иза.

– Хуур ду-кх, Iосин кхаш тIера хIун йолу.

– Цунна хир ду хьуна, тIулгаш тIе дийча а. Дала дуьне делла
стаг ву уьш кхоь.

– Амма эхарте даха дог-м дуй хьовх.

– Цигахь хиндерг хьанна хаьа. Устазаша улло а уьш хийша-
бо, Iедало а уьш лоьру. Вай пекьаршна дуьне а доьхна, эхартахь
хиндерг хаац. Ши-кхо де хьалха Iоса веанера Васал волчу. Кхи
дохка бохуш, хьийзава цо иза.

Сискал Iуьйшучуьра а сецца, Iелига хьаьжира Ахьмад.

– Баккъаллий? Резахуьлий ткъа важа?

– ХIан-хIа.

– Хьай, жIаьла, яI! – карара сискалан юьхк охьа а йиллина,
дIатевжира Ахьмад. – Ша санна вохкалуш, эцалуш ву моьгту-
кхи цунна массо а. Цхьанна а цуьнан боьха цIий шена тIелаца
ца лууш, кху хене яьлла и хьакха.

Амма кхечу цхьана гIуллакхо таро йохийна Васалан. ДIаалхачу Iай юхалург Iосера цхьа гали хьаьжкIаш яьхьна цо. ЧIа хьаьжкIаш схьало, я кха шена дита боху хIинца Iосас.

ОстопирлахI! Делах ца кхоьру, нахах хеташ эхь а дац. Эх-тар цхьана декъазчун карах лийр ву хьуна и!

Икоран бухе хIоттийна кхийра чIуьжалг схьа а эцна, цуьнан партера Iаьлийн хьобкхаргийн горгам дIаяьккхира Iелас.

Хи малахьа, Ахьмад, – дIакховдийра цо чIуьжалг.

Iаркалла, ас ца молу, – ша Iачура хьала а айавелла, охьахи-ра Ахьмад.

Ши погIуш, стерчий дехарал совнаха, кхин а дара Iелин дага-цIийн, Амма Ахьмаде и хьахо даррехь ца хIуттура иза.

ХIинца, хIун дер ца хууш, бIарзвелла Васал. Iосина дIадала ялта дац. Iедало а, шарIо а, вайна ма-хьара, Iоса толор ву.

Iела, шен кьамел а сацийна, Ахьмаде хьаьжира. Ахьмадан охьа пхьхь макхьелла гора, дукь сеттинчу бехачу мерIуьргаш охьа Iаь сийсара.

Хьуна хIун дан лаьара? – хьаьттира цо Iелига.

Васалан добзал, кIелхьара ца баккхяхь, мацалла лийр бу, Ахьмад, – элира Iелас. – Ши-кхо де хьалха со Мархете хьажа пача, буйна ахьарш лаьцна, цу тIе мотт Iуьттуш Iара уьш. Вай-на ма-хьара, Васал цхьа пхьарс чолакха, шен тайпа-тукхам до-цунш стаг ву. Iосин бераша шайна тIе-м лаьцнера иза, амма царех а кхоть бен дийна вац. И гали хьаьжкIаш Iосина юхаерзоран ойла парасний, Чорассий. Тхойшиннан цIахь дац гирда кхочуш ялта. Iахьара жим-жимма вовшахтоьхча, цхьа гали гульяла магара. Аьртуй, Маккхал цIахь хилча-м царна цхьа некь карор бара, и нопь кьеста цIа кхочий хаац. Ткьа Iосас Васална делла кхо де сел-хана чекхдаьлла.

Ахьмад ша хьалагIаьттира.

– ДIагIо, Iела. Суьйранна со аравер ву оцу гIуллакхна. Наха дахь, дика ду, ца лахь а, дIатокхур ду и хьаьжкIийн гали. Амма Iосина мовттург чекх-м дер дац!

Iела дIавахча, дикка хIобьтина лаьттира Ахьмад. Цкьа ойла хуьлура цуьнан, мекха баккхар дитина, ши сту хьалха а лаьлли-на оIа ваха, Васална орцахвала. Tаккха, ши сту бала Iелина дел-

ла дош дага а догІий, соцура. Іосас лелочу хІуьмалгаша доллу чух дог даьккхира цуьнан.

«Я АллаhI, боккха болх бу-кх кху адамийн сутаралла ГондІарчу къамнашлахь элий бу, цара нах бацабо бохуш, тхь кхаьрдинарг хІинца тхуна тІедогІуш лаьтга-кх. И цІубдарш долларна кхоьруш ма лецира оха Шемал тхайна тІе, маршонан дун хьа ма Іенийра тхан халкъо кху десткъа шарахь шен цІий! Амма уьш юкъадаржа доьлла. Буйна Къуръан а лаьтна цхьаберш, хьалха жІараш оьхкина вуьш, аьрша а буйнахь – кхозлагІиниш Дела, Хьуна хастам бу-кх...»

3.

Ахьмадах дІакъаьстина Іела, дуьхьал новкъа юьрта ца воьдуш, Васалан кха долчухьа дІавахара. Цунна Васалан кха гангидикка хан яра. Кхана иза аха дезаш хилча, латта декъа-кІеда, тІе колл яьлла-ялаза муха ду, хьажа лаьара цунна.

Шайн ардаш тІехь белхаш бечу нахаца тІе-кереш а еш воьдура иза. Массо а вара йокъанах кхоьруш. Аьхчахьана тІе догІанан тІадам божаз кхаш кхарза а делла, чан а яьлла лаьттара. Дечиган нахарца охуш дийначу ялтина кІеззиг йокъа а кхераме яра Гомха аьхначу лаьттах боьल्लीна буьртиг талхо кІеззиг йокъа н тоьура.

Амма иза юххешха тІехваьлла ХортІин кха кхечарах къаьсташ дара. Аьчкан нахарца кІоргга біал боккхуш, тІехула аьчкан мекха хьийзош шардина иза, кІалд санна, гора. ХьаьжкІаш йийначу цунна уллохула дІа кхин цхьа урд дара цуьнан, тІедаьллачу кІено сендина лаьтташ. Кхечанхьа, цхьанхьа-м, бийна мукх бара ХортІин. Цул сов, юьртарчу пхеа-ялхаммо вовшахтоьхна аьхкенна лам тІе дигна даьхни а дара.

И бахам тІеман заманахь ІаІийнера ХортІас. Юьхьанца, цхьа кег-мерса хІуманаш юхкуш баккхал лело волавеллачу цунах, иттех шо далале, шен долахь туька а йолуш, цІе яххана совдегар хилира. Цунна дуьхьало яцара паччахьан Іедалера. Бакъду Шемала чІогІа дихкинера, эчиг оьцуш бен, оьрсашца махлелор, амма ХортІа даим ахчанца кІелхьарволура. ХІинца Шемал а вацара цунна новкъарло ян. Соьлжа-ГІалахь а, ГІизларехь.

хъа долу хъуьйсущ, ладоьгуш, оьгазе хиттина лаьтгара, ткъа глехьчул тароне цхъа-шиь маслаатана юкъавуьлира.

– Давала хьо, Iела, наха доьхкинчу кхаца хъан хIун гуллакх ду – бохура Къосум-Хъаьжас. – Долчу дас ша къастор...

Цхъанна вогий ца хууш, яйдакха говрахь, буйна лаьцна тур а, доьхкарх йоьллина тапча а йолуш, веана схъаиккхина Ловда, урх тIетосуш говр дIахецна, Iелина тIевеара.

– Шу стенна гуделла кхуза? ХIара хIун ду? – хьаттира цо, вехъаш.

– Хъайн дега хаттахъа! – кIоршаме жоп делира Iелас.

Шен да хъахош Iелас цIе яьккхича, юьхь тIера бос хийцабелира Ловдин.

– Ас хьоьга хьотту, Iела, хьоьгара сайна адамашха жоп хьаттилууш! – бехк баьккхира цо.

– Хъан да ву-кх, миска, латта кыйделла, доьзал хене баккх аьтто ца хилла, ша хIун дийр ду ца хууш бIарзвелла, хIара Васалан урд шена а дерзийна воллуш!

Оьгазе шен дега хъаьжира Ловда. Амма Iоса, цхъана лубтан тIе вазлуш, ах сонара а вирзина, шеквоцуш хьоьжуш лаьтгара шена гонаха хуьлчуьнга.

– ХIунда оху ахь нехан кха? – дена тIевирзира Ловда. – Хъайн дех, вежарех бисина айхъа долаберзийна мохк ца тоьу хъуна?

Iосин яккхий мерIуьргаш севсира, шад хIьоттира хьбначу хъажа юккъе. Къоьжачу, дуькъачу цIьцкъамаш кIелхъара цIен ши бIьрг кIанте а хъажийна, вист ца хуьлуш, сецира иза.

– Ас-м хьоьга хьоттий, хIунда оху ахь Васалан кха? – цхъаши гулч Iосина тIевахара Ловда.

– КIант, ахь юьйцург хIун хабар ю? – хьцавелира Iоса. – Нехан нахана юккъехь соьга барт хатта-м ца веана хьо, хIара Iаспар хьаькхина?

– Ас-м хьоьга, нехан кха хIунда оху ахь, бохий?

– Айса гали хъаьжкIаш елла эцна дела оху. Генавала сунна ХIун до ахь, Мулкалмовт санна, тIевекаш!

Амма Ловда ша лаьттачуьра меттах ца велира.

– Цул а, бакъдерг дийцал ахь, Iоса, – юкъавуьлира Iела. Ловда, кху хъан дас дIадаханчу Iай Васале гали хъаьжкIаш елла

хуахур, Тихана чохь топ юза ялта доцуш, хІусамнана меттахь
Динина, чоь юьззина меца, дерзина бераш долуш Іачу Васалан
Рогот бохний а хиъна, цуьнга хІара кха дохка аьлла вахана Іоса.
Динина дац цхьа урд бен доцу шен латта дохка. Айхьа ойла
Дада, Ловда, кху уьрдах ваьлча, цо хІун дан деза? Ахь, ас-м хьун
Динина а доккхур дара, ткьа заьІапчу Васала? Иза реза вац кха
Динина. Тіста кхуо и хьийзаво, хьаьжкІаш я царна дуьхьал хІара
Динина бохуш. ХьастагІа Васал волчу а веана, ойла ян цунна
Динина де сан сІла вахнера хІара. И кхо де селхана чекхдаьлла, ткьа
Динина хІара, вайна ма-гарра, оцу мисканийн кха охуш воллу.
Наргса дуьнза, Іоса?

Іоса, на веанаш, велавелира.

Далахь, Іела, Васале сан гали хьаьжкІаш схьаялийтахьа

Чохь цкьа кхалла а рицкь доцчу цо мичара ло хьуна уьш?
Іаргска юхалург еллий ахь? Собарде хІетталц.

Со гурралц Іийча, мичара лур ю цо уьш? Кху тіе евлачу
Динина хьаьжкІаш латорга дог-м ца доху ахь? – шедакхаж кха
Динина хьаьжкІа Іосас.

Ао лур ду хьуна хьаьжкІийн гали! ДІаяккха кхузара гота!
Ма хІиттде тхо юьхьІаьржачу! – карзахвелира бакьдерг хиъна
Динина.

Суна гучуьра дІавала, кІант. Хьан гІуллакх дац ас лелочу
Динина Іерта, – цергаш хьакхийра Іосас. – Со хьайга еха веъча лур
Динина хьаьжкІаш. Бюча, дІаяхийта гота!

Іосас шен говр тіе а човхийна, юккьерчу шина старях ара-
стархунна шед туьйхира. Іела меттах ца велира ша лаьттахура.
Динина Іачу Ловдас Іосин говран урх лецира.

Динина дада, кхузара. Ма хІиттаве со нахана юккьехь
Динина Іаьржачу. Ма кхачаде сан собар! – логе шад хІоьттина хьа-
Динина Іаьржачу Ловда.

Динина урх!

Динина кхузара! – говр кІегартеттира Ловдас.

Динина урх!

Іосас кІантана шад айира. Амма юкьабоьллучу наха озийна
Динина юьстахваьккхира.

– Діахеца, со стенна сецаво аша? Тохахь, сан дас туху суна, аьлла, ша сецочаьрга хаза вист а хилла, юха а Іосина тІевахарі Ловда. – Ас хаза боху хьобга, дада, дІавала кхузара. Ма хІиттадо вай юьхьІаьржачу. Хьо бахьана долуш нахана юьккьехь дош ала, церан юьхь-дуюьхьал хьовса йиш йоцуш, хеназа кьанделла тхо, ХІинца мукьана тоийта. Хьох тхо кьаьстина дукха хан ю, нахах мукьана ма даха тхо. Цхьа ваша вейти ахь тхан, важа, Сибрех хьажийна, тІепаза вайна. Тхо висина кхоь уьш дицделла Іаш ван хьуна. Ма эгаде тхо кьїла. Хьо-м цхьа ког кошахь лелий. Ма байа вуьшта а хьайга кІезигчу нехан безам вайх массарах. ЦІа гІо и гота дІа а яккхий, ас доьху хьобга...

Амма Іосина ца хезира кІанта доху бехкаш, туьйсу кхера маш, ден дехарш. Доьхкарх йоллу тапча схьа а якккхина, зІок юха а оьзна, буьххьерчу мокхазарей, лергарчу молханей хьаьжна, сутара ши бІаьрг кІантана тІебуьйгІира цо.

– ДІадовла готанна гонахара, – эліра Іосас, мохь тоьхна. Со кхеро стаг хІинццалц схьа нанас дена ца винийла хаьа шуна, Оцу готанна аьттехьа ваханарг ас тоьхна вожор ву.

Іосин важа ши кІант гучу ца волу-те аьлла, дІахьаьжавеллачу Іелина гира, гоьлех еттало йоккха шаьлта шен чолакх куьйга сеца а еш, каралаьцна жоммагІа а долуш охана тІехула схьа хьаьдда вогІу Васал. Мохо ловзайора цуьнан этгІачу чобин бехчалгаш, юьхьа тІехь кьегара хьацар. Моханечу цо цхьа доьхнари дарна кхеравелла, Іела цунна дуьхьалвелира.

– Собаре хилалахь, Васал. Машаре дерзор ду вай хІара...

Амма девне вала ойла Васалан шен а ца хиллера. Ведда ванчу шен хаьдда са дирзича, чобин пхуйьшашца юьхь тІера хьацар дІа а хьаькхна, логе хІуьттучу шеддех кьурдаш деш, Іосина тІевирзира иза.

– Іоса, хьо хІун дан воллу? Сан доьзал мацалла хІаллакбан гІерта хьо? ХІара урд ахь дІадаьккхича, ас ялх берана хІун дан деза?

– Бераш кхаба хьайн ницкь бацахь, зудчунна юххе ма гІерта. Ас кхабарга догдохуш йойту ахь и херсеш?

Іела цецволуш, собаре хиллачу Васална хІинца моха еара...

– Хьоь хьайнаш санна, массаьрга а дайалац шайн бераш!

Чаше хьайн муцлар, пис! — мохь белира Иосин.

Пис, Къуръанор ю хьо, ямарт жлаьла! Делах а, нехан
дефетр а ца кхоьру, эхь дайна гизби! Даяккха кхузара хьайн
пата!

Стермашна тлехьаьдда Васал царна бIостанехьа жоммагIа
пата пуйлира. Иосин ши ахархо юьстахьиккхира. Ша аьлла-
тина тIера ца вала, Иосас, тIе говр а тесна, Васална шед айира.

Дала! — мохь белира Ловдин. — Ма тохалахь!

Аьнна юьхьа тIехула кхетгачу шедо Васалан юьхь тIе цIен арц
тIе айира, Васалан буйнахь яьккхина шаьлта гича, нах юкьа-
тIе айира, ТIеа Иосас, шен говр, юхаьзна, тIаьхьарчу когаш тIе
аьтIе тIиша, юйлина тапча Васалан некха тIе лецира. Амма
пата ош кхиале Ловдин тапча елира. Коьртан хье а тосуш,
пIаьтIа аркьалсеттина, тIаккха меллаша цхьана агIор вазвел-
ла тIиша, ког пуйтаныхь буьсуш, охьавахара. Къаьхкина, ткьех
пIаьтIа пIаьтIа говр, охьавоьжначу беречух цкъа-шозза хьожа
аьтIе тIиша, терсира.

ХIиша а клур туьйсу шегара тапча ярашла а тесна, Ловда,
пIаьтIа тIехула дIа хьуьнах воьлла, къайлавелира...

VIII-ла КОРТА

ДОТТАГИЙ

...Хастам лекхачу лаьмнашна,
Шийлачу шаша хьулдинчу!
Хастам хуьлда турпалхошна,
Дала ца бицбинчу!
Аша кьийса – шу тоьлур ду!
Дала шуна г'ю деш ду.
Шуьца ду бакьдерг, шуьца бу хастам,
Сийлахь маршо а шуьца ю!

Т. Г. Шевченко. «Кавказ»

1.

Аьрзус а, Маккхала а шайн накьосташца цхьана-шина ша-
рахь гергга, дийнахь-бусий садаар х'юн ду ца хууш, кьахьон-
гуш кечбина г'аттам корта боцуш бисира. Х'юр юьртахь бара
цара хаьржина тешаме тайпанийн т'еман тхьамданаш. Кийча
бара уьш муьлххачу дийнахь, муьлххачу сохьтехь, шайн б'ахон
т'аьхьа а х'иттийна йиллинчу метте д'агулбала. Амма Iай Шел-
лана уллохь хиллачу г'уллакхо доккха ков даьккхинера церап
т'еман организацина. Лецначу Кунтин вейтта векална юкьахь
вара г'аттамна т'ехь куьйгалла дан деза масех стаг. Цул сов,
Кунта а, цунна юххера масех Iеламстаг а д'аваьлча, дегнан
добхнера дуккха а нехан. Т'ехула т'е, Нохчийчу далийна керла
эскарш...

«Нагахь оьрсийн паччахьан кхечу пачхьалкхаца кестта т'ом
болалахь? – хетгара шегга Маккхала. – Хьан дийр ду г'аттамна
куьйгалла? Ма добхна г'уллакх ду-кх х'ара дан ткьа».

Оцу ойланашца Шелара ара а ваьлла, Баса-хица хьана
Эг'ашт'а боьдучу новкьа велира Маккхал, Аьрзу. Де, стигалахь
морха йоцуш, кьегина малх хьаьжна дара. Некьана шина а аг'ор
кхаш т'ехь оханаш деш, охкуш, ялташ дерна кечам беш бохку-
ра шелахой. Хезара ахархойн г'ийла иллеш, юкьа-юкьа стерчин
чехош детта маьхьарий. Берешца цхьаьна ойлане яьлча санна,
г'ийла кортош а охкийна, йог'ура цушиннан ши говр. Хьалха

вадла волгучу ДанчІин кІанта Болата, цхъана минотана а сацам
бинуш, шена дагадеъ-деанарг дуьйцура.

Сту бийначу Ара бевлча берешна хьалха схьахІоьттира Ша-
ински редут. Кху арахь цІий Іанийра церан накъостийн. Шин-
на а бІаьргашна хьалха хІуьттура оцу дийнан ирча сурт.

Кхуиэхь тІом болуш шуьшиъ варий, Аьрзу? – хьаттира Бо-
лат, хьалха вольдучура вуха а хьавзина.

Ванара, Болат. Нах а ма хилла белара кхузахь, – гІийла жоп
делира Аьрзус.

Со м вара. Суна сайн шина бІаьрга гира и дёрриг а! – до-
воли дира Болата. – Соьца Соип вара. Вевзий хьуна Далхин
елан?

На повза, – жоп делира кІанта, дуьйцург тергал ца деш дита
газ па хетгачу Аьрзус.

Иа сан доттагІ ву. Хьуна муха ца вевза иза? Тахана а ма
вара ит-м тхобгахь! Хьалхарчу дийнахь дуьйна вара тхойша
оца почуьнга хьобжуш. Дуккха а адам гулделлера Шела.
Мадкин Пера баьхкинера уьш. Зударий бара дуккха а. Шина
дехарш дира цара инарле Киши-Хьаьжа схьавохуш.
Гела инарлас шина а дийнахь Іехийра уьш, схьалур ву бохуш,
аьххар элира паччахьера пурба ца хилча шен иза вухалойла
аа. Киши-Хьаьжа Соьлжа-ГІалин набахтехь ву боху. И набах-
техь аьххар, Маккхал? – хьаттира цо Маккхална юххе а иккхина,
аьххар дуьйтанах а тасавелла.

Нах чубухкуш меттиг ю-кх, Болат.

ХІунда бухку уьш цу чу?

Іедина повкъара дІабаха.

Киши-Хьаьжа новкъа вара ткъа?

Хинла-кх.

ХІунда?

Хаан, Болат. Жима ву хьо, ас дийцича а хІинца кхетар вац.

Шен хаттарна дуьхьал кхачамболуш жоп ца хезча чамбайна
бинат, доккха са а даьккхина, сецира, амма, шена гинарг дийца-
ла аа Іевелла, иза юха а къамеле велира.

Таккха, кхоалгачу дийнахь, Киши-Хьаьжа схьа ца вел-
чех, дІа бовла сацам бина, дІо гІопе бахара нах. Кхечу ярташ-

кара баъхкинарш нахе пхиппа, ялх-ялх дІатарбелира. Нагаха дала дезаш меттиг хІоттахь а аьлла, наха хьалххе шайн догІмаш цІандира. Цхьаберш Басса чохь лийчира. ОххІай, ма шийла дара иза. ХІетте а лийчира уьш шийлачу хи чохь! Цхьаболчаьрггахь шайна кечдина марчош дара. Дуккханнийн кералаьнна Къурьанаш дара. Зуькарца Іасанаш тІе а тийжаш, кху арахуьн гІопе буьйлабелира уьш. Цаьрца вара со а, Соип а. Моьтгура, хьалха санна, хІумма а ца хуьлуш тхаьш цІадоьрзур ду. Бакъ дерг аьлча, гІопал арахаь хІиттина гІашлойн, дошлойн эскарш а, яккхий тоьпаш а яйча, Соип кхеравелира, со шек вацара! Цхьамзанаш хьалха а лаьцна, салтий дуьхьалбуьйлабелча, со вухайизавора Соипа, амма суна ца лиира, хІун хуьлу хьажан вухавала. Салтий герга гІоьртича, нахах цхьаммо мохь туьйхир: «Ма кхералолаш керстанех, церан тоьпан молханах лагга хилла, уьш Дала эшор бу тахана! ГІазот даккха, кІентий!» Ткъа, дошлойн салтий, тарраш даьхна, хаьн тІехула гуо лаца богІура. ТІаккха юкъ-юкъа нехан маьхьарий девлира: Я АллахІ! Я устат! Киши-Хьаьжи!» Яккхийчу тоьпашна уллорчу салтийн карахь кІур туьйсура милташа. Салтий гуттар герга гІоьртича, шаьлта наьш яьхна, нах царна чухьаьлхира. ТІаккха соь, Соип юхаведир. ТІеетта йолийра кегий а, яккхий а тоьпаш. Адам юхадаьлча, хІара аре юьззина Іохкуш декъий, чевнаш хилларш бара.

Оцу дийно дегнашна йиначу чевнашна моьнаш хьовзачу Аьрзун, Маккхалан кийра цІе кхерстира. Цаьршинна карлабелира Кунта лаьцна вигначу деношкахь Эвтаряхь хиллачу кхета шонера шайн къовсам.

Кунта лаьцначу юкъах пайда а эцна, бенойн Солт-Мурад а, Зумсойн Залма а, гиххойн Вара а гІаттам дІаболо беза бохуш оцу тІехь сецира, ткъа Кунтин герггара векалш – молланаш хьаьжой бара. Цара бохура, устаз муьлххачу а тІамна дуьхьал ву, вайна пурба дац адамийн цІий Іено, и дечул-цхьаьна а кхетта, Кунта вухавалар доьхуш, адам инарлина тІедаха деза.

Хинболчу гІаттаман къоначу тхьамданашна – Берсина а, Маккхална а, Аьрзуна а – шера гуш дара гІаттам кхиамца чекх бериг цахилар. Берсас бохура, кхечу пачхьалкхашца Россин тІом ца болабелча, толам баккха вайн ницкъ кхочур бац, хІетташ

Паттам болор хьехо ца оьшу. Цул сов, Маккхала бохура, Рос-
сийн чохьа хуьлчу оьрсийн ахархойн гIаттаме хьажош боло
Бата тIом, Кхааммо бохура, дехарца паччахьан Iедалера маршо
декавлур яц, иштта адам гулделла де ций Iаноза доьрзур дац...

Паттаман, тIеман тхьамданех Солт-Мурд а, Залма а, кхин
малх стаг а Берсиний, цуьнан бартахошний тIетевжира. Бис-
варин, шайна юккьехь чIогIа Делах теша Вара а волуш, Къаь-
дирма-Хьаьжигахьа бевлира. Оцу дийнахь боьхначу барто Сту
Бийнчу Арахь ций Iанийра бехк боцчу дукха адаман. Цул сов,
Шеллахь ций Iанур чекхдаьлча, паччахьан Iедало дIалийцира
самонну паттаман ах куьйгалхой, цаьрца бертахь болу Iеламнах.
Маарина бисначех дуккха а коьртахой, тайпанийн тIеман тхьам-
данех, ехерабелла, севцира.

Хинца дерриг а юхадоло дезара.

Цуьнан ойла йора Маккхалий, Аьрзуссий, хаддаза дуьйцучу
самонну Болате ла а доьгIуш.

Сту Бийна Аре а хадийна, Бесачу-Берда тIе хьала а девлла,
дIагIа болдучу новкъа хьуьнах доьлча, Болат луьйчура са-
монна Аьрзус.

Хан, Болат, тоьур ду ахь тхуна дийцинарг. Хьуьн чохь чIогIа
ойла ца мега хабар ду хьайниг. Хьанна хаьа, вайга ладоьгIуш
ойла хидахь... Хьобга ладоьгIначо цхьаммо а эр дац, хьо шозза
ойла бохь хидла. Самонна дика ца Iамийна хьо къеначу Залмас.

Шен гIалатана бехкала вахана Болат, эхьхетта корта а
дIайна, ишт ца хуьлуш сецира.

Мичахь соцу тхойша? – хаьттира Аьрзус Болате.

Болата, саца а сечна, охьа чу пIелг хьажийра.

И дIо лавтта ши поп гой шуна? Царна кIел шовда ду. Гов-
ршинц цег хьакха бай а бу цигахь. Шуна ца гуш стаг тIевогIийла
а лав. Ший а цигахь саца, со сихха вухавогIу.

Коьртара схьабакккхина бIерлаган куй кара а лавцна, шен
дIагIа баккха хьала а озна, дIаиккхина Болат, берзинчу когашца
самонн кIур гIаттош цхьа бIе гIулч дIа а вахана, тIаккха некьах
малхмалхачу цхьана гIашлойн лорах хьуьн чохь къайлавелира.

Даккха гу тIе хьалаваьлча, цхьана зобьрталчу попа тIе ваьлла
дIагIа дукьачу шалгон тIе а хиьна, дIатийра. Цигара цун-

на дика гора ша Аързу, Маккхал тЕхъажийна шовда а, лаьхна сання, сетташ ломах охъабогIу гIашлойн некъ а. Оцу новкъа схъаван везара Берса. Амма гуш хIумма а дацара. ГондIа бIаьрт бетта кIордийнчу Болата, шен этгIачу гIовтала чухула, хечин борчах йоллу тапча схъаяккхира. Вуьшта а цIеначу цунна лерина бIегIаган куй хъекхна, мокхазан иралла а зийна, цхъаццх хIуманна нийсалла хъежо велира иза. Амма цо сих-сиха бIаьрт тухура гIашлойн новкъа хъала-охъа, шовдане.

Дукха хан ялале гIашлойн новкъахъ гучувелира цхъа бере. Урх тесна йитина цуьнан говр меллаша йогIура, коьртах хъарчийнчу башлакхца, кхоьллинчу вертанца цунна тIера бере, цхъа хIума тергал ца деш, кIоргерчу ойланаша лаьцна хеталора.

Болатна бIаьрг ма-кхийтти бевзира кIайн сет а, кIайн когаш а болу Берсин расха дин. Даим гайгIане, ойлане Берса вовза а дацара цуьрриг хала. Иза герга кхача воьлча, схъабаьккхина по пах боллу кIожама бага а лаьцна, гIодаца охъа а веана, лахарчу гаьн тIехъ сецира Болат.

Попа кIелхула волучу Берсина букъах цхъа хIума кхийтира. Болат бIаьрга-негIар тоха кхиале Берсин белших кхозу верта говран гоа тIе дуьйжира, карахъ къегира юьйлина ши тапча.

– ЭхIе-хIе! Кхеравелин хьо? – мохъ белира шен забарх там хиллачу Болатан. – ХIоппIахъ! ХIара-м со вай!

Ша тIехъ Iачу гонах кхозалуш, лаьтта охъаиккхира Болат.

– Болат! Хьий, йилбаз, я! Хьуьн чохъ иштта забар ян метаткъа? – барт бетта хIоьттира Берса. – Мила ву а ца хууш, ас, тоьхна, къиг сання, чувайитинехъ хIун хир дара? ДанчIин кIант хир вадара, сан доттагI а, жима тIемало а вовр вара! Низам талхорин таIзар дан деза хьуна.

Кхеравеллачу Болата шен тIехъенах мIараш хъаькхира.

– Олла ма ло! Ма тIемало а ву, цIулла серах а кхералуш! Ми чахъ бу вайн хъеший?

– Шала-инехъ.

– ДIавало. Амма таханлера гIалат юхадалийтихъ!..

– Ас кхин йийр яц забарш...

– Дукха хан юй хьо соьга хьоьжуш Iен?

Хлан-хла. Ахсахт гергга, – кхерам тІехбаьллий хиъна, Бо-
нат вах а некхавелира. – Хьо, паччахъан эпсар хиллехъ а, ледара
обарг ду, ваши.

Берса, велавелла, кІанте хъаьжира.

Со-м ма вац обарг.

Обарг вацахъ а, амма лечкъаш-м лела хьо. Велахъара-м,
некхавелла тоьхна вожор вара я мостІагІаша дерзинчу куьйгашца
а дІагонур вара.

И хІун ду?

ХІун ду? Хьо санна лелачу стеган лергаш сема хила деза,
некхавелла зингат доьду а хезаш. Мел юькьачу а хъуьнах чекх
а душ, бІаьрг сирла хила беза. Йовза еза акхаройн, олхазарийн
аьаши, лараш. Ткъа хъан тидам ца хилира со волчу гонах тийна
аьаши, СхьадогІу олхазар, со а гой, охъахууш, ца хууш, додий,
дІагонур. Ас тамаша ца бо хъуна уьш цагарх. Хьо, вертана
некхавелла, коьртах башлакх хъарчийна, наб еш ма вогІурий.
Іаьаши, верган чухула юьхъар ерзийна, кочахъ. Хьо иза схъа-
аьаши илалеле дара хъуна цІен-кІайн ло доьлхур. Топ юьхъиг
аьаши а ерзийна, каралаьцна я шена хъалха пурхашха охъа-
аьаши хила сза. Лергаш, бІаьргаш, марий баьстина хила беза,
некхавелла елахъ а. Хьо кхузахъ сацал, новкъахъ адамаш дуйла
аьаши со.

Некхавелла вахана новкъа а иккхина, хъала-охъа бІаьрг а тоьхна,
Берса некхавелла куьг ластийра цо.

Со-м, цхъанхъа со тергалвеш хьо вуйла хууш, парІат
вогІурий, Болат. Амма ахъ дийцина сан гІалаташ нийса ду. Хъан
Іамийна хьо иштта? – хаьттира Берсас, шайшшиь, ЭгІаштІа боь-
аьаши хадийна, дехъаваьлча.

Іумсойн Залмас, – дозаллица жоп делира Болат. – Стох-
аьаши а, дІадаханчу Іай а Органца хъала лаьмнашкахъ ши
доьг баьккхина ас. Цхъа бІе гергга вара тхо цо Іамош. Аьхка-м
аьаши дара цигахъ. Юькъа, сийна хъаннаш, шовданаш, олхазарш,
аьаши, Доллучул хаза дара Орга. Чехка, буьрса! Утгар хи чех-
аьаши доьлхула неканца а, говрашкахъ а дехъадийла Іамийра тхо.
Некхавелла сІах Іемира суна, амма бедарш, герз коьрта тІехъ, уьш
аьаши хих вийла хала дара. Тоьпан а, тапчин а лергара молха

тӀунделлачунна хӀума тухура Залмас. Дечигаш вовшахтуьйсун бурам дан а, цуьнца хи тӀехула лела а Іамийра. Доллучул самукъане дара акхарой дойуш, цера цӀокарчех китташ дар.

– Уьш стенна оьшура шуна?

– Стенна оьшура! Дусий, уьш пхи-ялх доьхкий, Органах доьлура тхо-м царна тӀехь. ГӀуллакх дӀадаьлча, чуьра мох дӀа а хойций, таьлсаш чу дохкура. Бурамна дечигаш хедош, уьш вовшахтуьйсун, уьйуш лелочул атта а, самукъане а дара иза. БӀаьста-м яахӀума а карайора, миччаьа охьавижа а магара. Амма Іай хала дара. Тхаьшна даа а, я говрашна дала а рицкъ доцчу дигира тхо Лаьмнашкахь каро дезара тхуна дерриг а. Юьхьанца Іаламна хала дара. Шело, мацалла! Лайн саьнгарш, шан тархаш! Цхьа-жимма а ког шершина, галваьлча, къакъарашт-аьлла, бухарчу дуьнена гӀур вара хьо. Амма тӀаьхь-тӀаьхьа атта хилира. Лайн кӀел говрашна яо буц карайора, толлуш тхаьшна напхина таро а ялора. ОххІай, ма сатийсира оха сискале! Амма сатоха дезара. ТӀамехь иштта меттигаш дукха нисло боху. Хало-м, дера, лайра оха, делахь а тхох цхьа а дохко ца ваьлла цигахь Іай, аьхкий цхьацца бутт баккхарх.

Нохчийн божабераш физически кхиорах лаьцна оьрсийн эпсарша дуьйцуш дукха хезнера Берсина. ТӀом чекхбаьллагӀу тӀаьхьа цхьана-шина шарахь тесна йитина и шатайпа школан дӀадаханчу шарахь дуьйна юха а болх бан йолаеллера. Ламанна йолчу ярташкара итт шарера ялхитта шаре кхаччалц долу бераш роґӀехь аьхка а, Іай а цхьацца баттана лаьмнашка а дуьгуш, тӀеман гӀуллакхна Іамор тайпанийн тӀеман тхьамданашна тӀедиллинера хинболчу гӀаттаман куьйгалхоша. Цера болх муха дӀабоьду хьожуш цкъа Берса ша а хиллера ломахь. Цо самукъадолуш ладоьгӀура цхьайтта шо бен доцчу Болате дуьйцу-чуьнга.

– Кхин хӀун Іемина хьуна?

– ОхІ, дуккха а! Талла, нийса топ тоха, тур-шаьлтанца, гонраца хьуьнарш гайта, кӀоргачу лай тӀехула чу а ца воьдуш лела Бердех, тӀулган а, шан а тархашний, дитташний тӀевийла. Хьо Іаминий иштта? – хьаьтира Болате цӀеххьана.

ХІан-хІа, Болат, – гІайгІане жоп делира Берсас. – Со кхечу
шара Іамийнера тІамна.

ХІай-хІай! Хьан леларехь а хиира суна, хьуна хІумма а ца
хІийла!

Амма мел дика хир дара хаьий хьуна, Болат, шу массо а ас
шначу школашкахь Іемина хилча?

Стенна оьшу и? Ас-м доьшур дацара цигахь, со вийча а!

ХІунда?

ХІунда? Цигахь мел дешнарг мунепакь волий вогІу цІа,
цІаксха, керстанийц лай а хуьлий, вайнах байа хІутту.

Берсас доккха садаьккхира.

Вай дерриг а дешна, кхетам болуш делхьара, хир бацара
Іари тІемаш. Массарах эпсарш хила аьлла-х даций. Дешар-м
хІийна а дай.

Амма Болатна хаза а ца хезара Берсас дуьйцург.

Аьрзус цхьаннахь а ца дешна, ткьа муьлххачу инарлал
Іайра а, хьекьале а ву ша. Вуй, ваши?

Майра а, хьекьале а ву, амма цуьнгахь Іилма дац.

Ма дийцалахь! – куьг ластийра Болат. – Дера ву Аьрзу май-
ра тІемало. Дадас цуьнан хьуьнарш дуьйцу суна. Аьрзус а Іамийна
Іари дуккха а хІуманаш. Суна тахана хІара тапча а елла цо!

Хечин борчах схьа а яьккхина, Берсе тапча кховдийра Бола-
та. Цуьна тамана, схьаэцна лерина хьажа а хьаьжна, юхаерзийра
Іаьна!

Дика герз ду хІара-м, лело кьонах велахь.

Миккхал вац вон тІемало, амма герзал дика мотт лелабо цо.

Миккхал молла ма ву, Болат. Хьуьжарехь пхийтта шарахь
Іаьна цо. Цуьнан коьртехь санна, кІоргера Іилма а долуш молла
вац. Цохчийчохь.

Болат цецваьлла Берсега хьаьжира.

Суна моьттура, иза жима молла, моллин эхиг ю! Ой, иштта
девахь, цуьнан коьрта тиллина туркойн пес а, тІеюьихина оба
а варалаьцна суьлхьанаш а хила ца дезара? Молла Идиг, молла
Микьмуд а, Муьстапа-къеда а паччахьана дукхавеза. Маккхал
хІунда вац уьш санна? – хеттарш Іенадора Болат.

– Ахь буйцучу молланаша паччахьна гӀо до. Цара гӀо дигр кху Iай Сту Бийначу Арахь нах бойуш а. Уьш а, уьш саннарн а вайн халкъан ямартхой бу. Ткъа Маккхал санна молланаш кӀеи бу. Иттех карор вац уьш ерриг Нохчийчохь. Керста а, бусалба а ца къастош, дика адамаш дерриш дукхадеза Маккхална. Цул сон оьшучу меттехь оцу шен маттал а дика герз леладо хьуна цо, Болат

– ХIетте а Аьрзу тоьлу массарал а. Хьол тоьлий иза, ваши?

– Тоьлу, дера-кх, – вела а велла, тIетайра Берса. – Аьрзу шен пхийтта шо кхаьччахьана дуьйна тIеман цIергахь кхиьна, тки со доьшуш лелла.

«ХIаь, Аьрзу дукха тоьлу сол. Цуьнан хьекъалний, майрал линий тIеоьшург тIеман Илма дара. ТIаккха хир вацара цуьна кхочуш инарла», – ойла йора Берсас.

Шена хетачунна Берса тIетайча там хиллачу Болате, хеч хьала а оьзна, коьртара бIегIаган куй раз боккхуш, агIор тетти ра. И шиь шовдане кхача дукха юкъ ца йиснера. Болатна лагара Берсица ша цхьа виссинчуьра дёрриг а хетта, дийца. Иза ша веача церан чохь я ДанчIа, я хьеший боцуш меттиг ца хуьлур цкъа а. Болатна кхин нислур бац иштта аьтто.

– Паччахь хьуна ши ордал елла бохург бакъдуй, ваши?

– ХIаь.

– ХIун диначунна?

– Гена махкахь цхьа къам дара, вайнах санна, цхьана пачча хьа хьийзош. И къам гIаьттинера шена маршо яккха. Церан паччахьа, ша эша воьлча, оьрсийн паччахье гӀо дийхира. Оьрсийн паччахьа шен эскарш дахийтира цига орцах. Оцу эскарца варо со а. Цигахь хьуьнар даьлла еллера-кх.

– Шелахь суна гиначу эпсарша шайн ордалш некха тIе а ук кий лелайо. Ахь хьайниш хIунда ца лелайо?

– Уьш йоцуш ю хIинца, Болат.

– Мича яхана? Йийна ахь? Я дIаяьхна хьобгара?

КIанта дуьйцучо цхьа хан карлаяьккхина гIайгIане хиллачу Берсас корта хьовзийра.

– Ас Мичка чу кхиссина уьш.

Болатан дог дуьйхира.

– Вон кхиссина, ваши. ДIа а ехкина, цIахь йитинехь.

Син цла дап а дац, Болат.

Хьайна оццул совъевлла хилча, суна лур яра-кх.

Суна хаацара хІетахь, хьо дуьненахь вуйла. Вайшинна пашуш хІуманаш яцара уьш, Болат. Адамийн ций Іенорна елла пашуш вайшиннан некха тІехь товр яц. Суна-м царах ций Іенорна елла хетара.

Иа а ду-кх, бакъ, – элира Болата, воккхачо санна, тІаккха оццла ойла еш Іийна, хаьттира: – Берса, доккха дуй хІара дуьш?

Дара ду, Болат.

Адамаш, вай санна, хало хьобгуш дуй массанхьа а?

Массанхьа цхьаь ду, Болат. Ницкъ болчо гІорасизниг вуу. ГІорарг неха, эшнарг ле. Амма кхечу мехкашкара адамаш кхетар болуш, товза ду. Царна хаь шашь лело дезарг. Вайн дайша а на эшна Іилма, шу а дац доьшуш. Цо галдоккху дерриг а. Вайшинна дуьххьалдІа майрра латий бен, мостагІашца кьовса кхин пашуш на хаь. Цундела вай бІаьрзе хІаллакхуьлу, Іехо атта ду.

Болата ойла йира. Цунна хаа лаьара, и школа бохург хІун ю. Хьаьчаре хІун ю-м, хаьара. Уьш-м Шелахь яра. Амма хеттарш дап хий яцара. И шиь дІакхачаре хьобжуш, шовдана уллохь хьаьчарца латтара Аьрзу а, Маккхал а.

Эта Барятинскийн хІилланечу политиках ца кхийтира нохчий хІетахь, цо шайца «барт» беш. Барятинскийна лаьара, мичча хетара Іехийна а, тилийна а, боьркина а, эцна а, кхузарчу кьам-оццлаь утгар дукха а, кхераме а нохчий тІамах дІа а хербина, масех баттахь хьовзийна ДегІастий, Малхбузе Кавказ шен кога хІаь а Іоьдлинна, тІаккха цхьалхха юьсу Нохчийчоь караяло.

Шемал йийсаре лаьцначул тІаьхьа Іалашо кхочушхилла мот-оццла паччахьан правительство, масех бутт хьалха Барятинскийн нохчаьца бина «барт» боха а беш, Нохчийчу кІез-кІезиг эьвалла ХІотторца, ерриг Кьилбседа Кавказехь шен колониаль-ноь политикни керла планаш цигарчу халкьийн долара латта хьаьчарца кхочушьян юьйлира. Амма паччахьан правитель-

ствона моьттург харц хилира. Маьршачу нохчашна хийра яра шайн къоман гиллакхашца, амалшца, таронашца ца йоглу паччахьан Йедалан урхаллин кепаш. Хьалха цаьргара дIадаьккхин латта юхадерзор ду бохург-м хьехочохь а ца хилира, мелхадIадаккха долийра цаьргахь диснарг а.

Оцу гуллакхо карзахбаьхначу нехан БойсагIар, Солтмурд коьртехь а волуш Нохчмахкахь 1860-чу шарахь бона белла гIаттам, Органан йистошка а баьлла, шина шаре гергга дIабахара. Халкъо йиначу оцу луьрачу дуьхьалоно херцийи тIекIелъехира паччахьан правительствос ерриг Кьилбседа Канказехь хIитточу колониальни политикин керла планаш.

ГIаттам хьошучу хенахь чов хилла кIелвисина, шен доьзалаш йийсаре лаьцна бенойн БойсагIар Хасу-Юьртарчу килсана хьалхарчу майданахь ирхьоьллира. Цуьнан кIант ТIахIир, гIаттаман кхин бIеннаш дакъалацархойх а тоьхна, Сибреха хьажийра Нохчмахкара гIаттам хьаьшначул тIаьхьа ведда Органа йисте вахана Солтмурд, цигахь гIевттинчеран коьртахойх – Атаби Атабих, Дуин Iуммех дIакхийтира. Ницкъэшна йийсаре веана Iуммий, Атабий Россин кIорге ваьккхира: Атаби – Псковски губернерчу Порхов-гIала, Iумма – Смоленски. Ткъа чов хиллачу тIаьхьа йийсаре вигна Солтмурд ша товеллачул тIаьхьа цигара ведда Нохчмехкан хьаннашка цIа вирзира.

Ши шо гергга хан яра Нохчийчоь тийна Iуьллу. Амма паччахьан Йедалан ницкъ ца кхочура кхузахь шен урхалла хIотто. ХIоттина тийналла, кхин хилча ца маггал, кхераме яра. Хетара, Нохчийчоь цIеххьана эккха кечьелча санна. И кхерам болчу тIе а алсамбаьккхинера стохка дубйна, къаьсттина, гIараваьллачу шейхан Кунта-Хьаьжин мурдаша.

Кунта-Хьаьжа юкъаваьллера Шемалан имаматан тIаьхьарчу шерашкахь. Шен схьавалар гIеххьа таро йолчу-цIийнах делахь а, амма дуьненан самукье ца лоьхуш веара иза. ТIехь берката лелара, вахар тишачу хIусамехь дара, шен дегIан могашаллаша ницкъ бора. Шен хьехамашца иза дуьхьал вара Шемална. Адамашка цхьабарт, вовшашна тешаме хиларе вежарий санна, дахаре кхойкхура иза. Иза дуьхьал вара маларна, тонка ийзарна, чIир

Шарни, муьлххачу а тIамна. Кунтас бохура, адамашна юккъехь тIамна ницкъ хIотталур яц, болх Далла тIе а биллина, совца деза.

Адам цIим тIазоте кхойкхучу нахана ца безабелира муьлххачу а тIамна дуьхьалболу Кунтин хъехамаш.

Шайх Абдул-Къедар Гиланин хъехамашца керла вирд кхоьлтинчу Кунтина а, Шемална а юккъе даррехь мостагIалла хIоттира. Теман тIаьхьарчу шерашкахь гIелделла, машаре саттIеку аламаш Кунтигахьа дуьйлуро, цуьнан тоба стамъяларе тIаьхьа дIахIоттирла накъшбандан шейхийн тобанера мурдаш.

Адам Кунтин тIаьхьадерзаран кхин а дара бахъанаш.

Царцахьан правительствос Къилбседа Кавказехь колонизаци хIоттирна, кIиказски ламанхоша цунна йина еха дуьхьало кхианна накъхелира. Бес-бесара меттанаш, гIиллакхаш, амалш, вовчанна юккъехь къоман мостагIаллаш долу ламанхой цхьаьна а тIамна, царан ницкъ Россина дуьхьалбаккха ницкъ ца кхечира дIахIоттирчу теман куьйгалхочун алдахойн жаIуьнан Ушарти а. И чекх ца делира цул тIаьхьа гIаьттинчу гIараваьллучу тIамна Биболатан а.

Царна ца карайора и къаьмнаш, дерриг хьовха, ур-аталла, тIаьхьанаш бекъабелла, юкъяраллин патриархальни дIахIоттам байракх хIоттий кхоччуш цхьаьнатоха а, оцу хенахь оьшуш йолу тIаьхьан а юкъяра идеологи а.

ДIахIоттирчу ламанхойн юкъяраллин дIахIоттамехь уьш тIаьхьанатоьхна, царах цхьа буй бина, уьш колонизаторшна дуьхьалбаккха кхин ницкъ бацара, динан идеологи йоцург.

Исторехь «мюридизм», ткъа ламанхошна юккъехь «гIазот» аьтIаьнчу оцу идеологин байракх дуьхьара лаьмнашкахь айирла тIамна Биболатий, цуьнан шина соратника молланаша Мохьмадий, Абдулкъедарий. ТIаьхьара шиь цхьана тIамехь вер бахъана долуш, оцу идеологик пайда эца ницкъ ца кхечира цуьнан колонизаторийн. И ницкъ кхечира шина имаман – Гезамахьмин, Шемалан, ГIазотан байракх айинчу царан, къаьсттина Шемалан, дIахIотти хилира тайпанаш хьовха, ткъа Нохчийчоьнан а, дIахIоттин а къаьмнаш цхьаьна а тоьхна, уьш паччахьан колонизаторийн дуьхьал гIовтто.

Мюридизман ши агло яра оцу хенахь: прогрессивни а, реакционни а. Цуьнан прогрессивни агло йоллура тайп-тайпане меттанаш, гиллакхаш, амалш, юкьараллин длахиттамаш болу ламанхойн иттанаш кьаьмнаш антиколониальни кыйсамехь цхьаьнатухуш цо диначу глуклакхех.

И цхьаь бен ницкъ бацара, оцу хенахьлера ламанхойн тайп-тайпанара политически а, социальни а, этнически а, культурни а юкьаметтигаш цхьана хорша а ерзийна, уьш централизованни пачхьалкхан кепе берзо. Амма и агло гена йолуьйла а, яхлойла а бацара. Мюридизмо дуьне шина декъе доькьура – бусалбанаш керстанаш. Бусалба адамашка керста адамашна дуьхьал глуклакх кхайкхарца цо новкьарло йора шина а динехь болчу кьинхьа гамхошна классови кыйсамехь шайн юкьарчу мостагичуна, лезаьндаллорхошна дуьхьал цхьаьнакхета. Цул сов, цо ламанхой хера бохура чохьарчу классови кыйсамна. Цундела, мюридизман идеологи, оцу аглор юьстича, перспективни янне яцара мелхо а, реакционни яра.

Оцу глуклакхан байракха кел антиколониальни, антифеодални кыйсам болиьра ламанхоша. Хетталц баьржина, юкьар куьйгалла доцуш, тлехь ледал доцуш, цундела паччахьан эскарша атта хьошуш хилла церан болам, мюридизм юкьаяьлча, кьинхьа амца длабахара. Хенан йохалло кьехой кхетийра шайн глуклакхан. Теман шерашкахь нахана гора, глуклакхан кхайкхочу накьашбандхон зленерчу молланийн лаьлаш долу хьал, Шемалан наибийн каракх члагло ледал, цара ден талораш. Тамо моглара нах чанабохура, ткьа динадай, наибаш махьарла буьгура. Цул сов, том чекхбандхон лацул тлаьхьа, паччахьан ледало дерриг халкьана тлехь кьиза лаьлаш хлоттийнчу хенахь а, оцу молланийн, оцу наибийн хьал, цундериг лах ца луш, мелхо а, тоделира. Уьш хинца глуклакхана дуьхьал бара, цара халкье кхайкхадора, муьлхха а ледал Делерг бен хила йиш яц, цунна муьлхьа цахилларг Далла дуьхьал муьлхьа бохург. Ткьа меттигерчу паччахьан ледалша, шайн тома кел а лопцуш, церан дола дора.

Тлаьхьарчу шерашкахь накьашбандхойн зленан устанни вирдашкахь биснарш таронаш йолу нах бен бацара. Ткьа уьш

Берриг, Беррин бохург санна, тЕдеанчу тЕдалца бертахь, цуьнан цуьнан тГуллакхан дТалецна нах. Цундела, цаьрга безам а, паччахьан тЕдална реза а боцурш, нийсса аьлча, къехой, юккъера бекан боду нах Кунта-Хьаьжин вирде бевлира.

Кунта-Хьаьжин мурдаша тГаттамна беш болчу кечамах лаьцна цуьнан тЕдална мотт баьхьира цунна тешамечу молланаша.

Амма масех шо хьовзале Кунтин герггарчу мурдийн а хьал тГуллакхира. Устазан хьехамо мурдашна тЕдуьллур цхьабарт хьехар, цохийн тГодар, юккъехь мостагТалла цахилар. Оцу хьехамон Кунта-Хьаьжин мурдех цхьабартболу организаци кхоьлтира. Теса Кунтин герггарчу мурдаша – векалша – оцу хьехамах а цуьнан бодане хиларх а пайда а оьцуш, уьш шайн хьашташ-ца танабора, Амма Кунтин вирде хТиттинчу хьалха тГарабевлла цуьну тЕмалоуша, Шемалан заманахь имамана а, паччахьан тЕдална а дуьхьалболчу тхьамданаша Кунтин мурдех тЕман организаци кхоьлтира. Устазан бертахь а доцуш, къайлаха тГаттам танабора паччахьан тЕдална дуьхьал. ХТетахлера Нохчийчоь вирде дикте – вилайете – а екъна, хТораннан коьрте цхьацца цуьн, цуьн некал хТоттийна, паччахьан тЕдалал сов, ярташкахь Шемалан урхаллех тера кеп йолуш шайн тЕдал хТоттийна, сихинца гергаш, блахой кечбеш шина шарахь гергга тГаттамна кеша бира цара.

ТГаттамн куьйгалхошна дика хаьара, цхьана нохчашка шайн царна юккхалур йоций а, мел лерина кечбина тГаттам а паччахьан тЕдала шо далале хьаьшна дТабоккхур буйла а. Цундела цуьн цуьн диллина ладобтГуш тГара арахьарчу мехкашца Россин цуьн бинабиларе.

Дерриг а дохийра дТадыханчу тАй хиллачу цхьана тГуллакхо. ТГадыхан Кунтас бен хьехамаш шена пайдехьа буйла хууш, цуьнан тобано лелорг цхьана а чобте ца лоруш тИйра паччахьан тГара. Амма, оцу тАьххьарчу шарахь Кунтин мурдийн тоба баран цуьн стамъяла йоьлча, ткъа оцу вирде хТуьттурш берриг а тЕдална резобоцу къехой хилар хиъча оцу тГуллакхан ойла а дийтира. Лорис-Меликовга Тифлисера масазза а хайитинед, Кунта дийца Кавказера дТаваккхар бакъахьа хетар. Амма

Лорис-Меликовс иза ца дора. ХIуманна а гуьнахь воцу динала Кунта лаьцча, цуьнан метта кхин тIеман баьчча гучуваларна кхоьрура иза.

Делахь а, оцу тIаьххьарчу шарахь Нохчийчохь хIобттинчу тийналлой, цигахь гучудуьйлучу гIуллакхаший иза а ваьккхире шек. Оцу шарахь хааделира, ярташкахь наха шайн хьашташна оьшучул тIех хеталуш хIоь-молха кечдар. ХIетталц наггахь бен хуьлуш йоцу нохчийн бераш физически кхиоран, ширачу спартански школах тера школаш вовшахьеттара массо ярташкахь. Хаддаза Нохчмехкан ярташкахь тIеман хьуьнарш кьуьйсун доьзарш даьхнера. Бакьделахь а, дацахь а Лорис-Меликовна хадан хиллера, тIаьххьара шозза Макка вахана воьгуш Стамбулехь туркойн пачхьалкхан деятельшца а, кхелхина Хонкара баханчу нохчийн, хIирийн, гIебартойн, чергазийн тхьамданащца а Кунтин цхьаьнакхетар хилла, церан цхьа кьайлаха барт сецца бохун.

КхидIа иза маьрша витар Iедална кхерамехь хеттачу Лорис-Меликовс Кунта лецира. Оцу гIуллакхо карзахбаьхначу цуьнан мурдаша шайн устаз схьавоьхуш машаран демонстраци ийра Шела йоллучохь. Цига гулвеллера кхо эзар гергга мурд, юкьахь дуккха а зударий болуш. Демонстранташкахь герзах хIума даьшара, еккьа цхьа шаьлтанахь йоцург. Уьш а яхьхнера цара юкьястар эхь лоруш, амма дуьхьалояр дагахь доцуш. Цига адам гулдамар хиьначу Лорис-Меликовс ялх батальон гIашлой, гIалагIазкхийн йиь сотний, йиь йоккха-топ йолуш вахийтинчу инарла эла Гумановс гулделлачу адамах бIе кхузткьа вийра. Байинчарна юкьахь яра божарийн духар тIехь ялх зуда а.

И «шаьлтанийн бIо» бохош цхьана а салтичун дегIах мерц халг ца делира.

ГIуллакх оцу тIехь сацийта ойла яцара Iедалан. Цул тIаьхьа цхьа кIира даьлча, 26-чу январехь, Соьлжа-ГIала юкьарчу гуьламе гулбира Нохчийчуьра берриг набаш а, цIеяххана нах а Царна тIедиллира, Нохчийчохь низам хилийтаран дуьхьа, Шелахь иккхинчу гIуллакхан коьртахой а, хьалха Сибрех бахитта билгалбина хилла нах а Iедале схьабалар, зуькар нахана дехкар Шайлахь муьлххачу цхьаннах бехк баьлча, бисинчара цуьнаш жопдалар. И гIуллакх кхочушдан пхи де хан елира Лорис-Мели-

Народъ тоѣхна хан чекхъялале иза кхочуш ца дахъ, коман-
диршца вкхрим туѣйсуре, Нохчийчу эскарш дига а, бехке берш
ца даѣш, ярташ яго а. Ша и дош кхочушдийр дуйла хоуѣй-
таре, кхаришна кечдала омра дира цо.

Гудаме кхайкхинчу наха дукха дехарш дира, бехке хиллачар-
шца даѣш бохуш. Амма цунах гѣуллакх ца хуѣлийла хиѣча, цигахъ
шарш саѣш бира, Нохчийчохъ зуькар дехка а, Іедало боьху нах
дуьшца дабада а. Лорис-Меликовс тІедилларца, уггар кхеташ бу
дигачу Іедамнаха – молланаший, къеданаший – массарна а цхъа-
таре, оламца тийса богІучу, чулацам Іедална кхераме боцучу
Іедамнашій бакъонаш а язѣйна, шатайпачу приказашца массо
шарашца маьждигашка дІа а яхѣйтина, нахана ийишира.

Цагара цабирзинчу наибаший, юьртдайший Іедалан гІоьнца
Кутуніе вкхалех вейтта а, цуьнан гергарчех пхийтта стаг а лаьц-
ахъ Іедамне дІавелира. Цул сов, массо юьртахъ, хІор тайпано
Іедамна жоп дора шайн стагера баьллачу бехках. Жопалле бол-
ла тайпашийн тхьамданийн спискаш правительствона хьалха
Іедамна.

Цагакъ муьлхха а гІаттам хилахъ, иза хьаьшна дІабаккха,
Кутуніе долчу эскаршна тІе Кубанера Северски драгунски полк
а боьлткъадгІачу гІашлойн дивизин ши полк а, цхъа стрелкови
Іедамна а ийишира Нохчийчу.

Цитта хьал дара Нохчийчохъ 1864-чу шеран бІаьста.

Цоьмнийн маракъуьйлуш, маршаллаш хиттинчул тІаьхъа по-
шадгІа даѣш, сийначу бай тІе охъахира кхо доттагІ. Вовшашка
Іедамна а хиттина, кхин хан ца йолуьйтуш гІуллакх дийца даьк-
кхара цари.

ТІабакка, Маккхал, дийцийша, керла хІун ду Нохчмахкахъ? –
Іедамна дерриг а сихха хаа сагатделлачу Берсас.

ТІудикхаш вон ду, – Маккхалан юьхъ кхоьлира. – Шелахъ
Іедамна гІуллакхо а, цул тІаьхъа Соьлжа-ГІалахъ инарлас бинчу
Іедамна а, нах лецаро а гІуллакх гуттар галдаьккхина вайн. Бил-
лаш тхьамданаш Шахьболат, Нуркиш-Хьаьжий, БІагІалой шина
Іедамна бу, Барта юкъара шаьш дІадовлу ала а ца хІуьтту, амма
Іедамна хьесталуш лела. Хьуна ма-хаъара, церан Шахьболат

Зандакьойн наиб ву. Иза гергарло долуш ву суьдан кьаночуш ца Саьмбица. Церан длакьаста барт бу. Гезлойн Хасу-м стокх дуьйна а Йедална мотт кхоьхуш вара. Бакьду, вайн г'уллакх лаций-м ца хьора цо Йедална т'е х'умма а, дуьххьалда шен Шахьболат, Саьмбий цавезарна лелара. Доцца аьлча, царах те шам бац. Гендарганойн Хьотус шен буйна боьхкина, г'ордалойн Ойтин Чомакха човхийна.

Берса ша Иаччу д'атевжира. Екхначу стигалахь лаккхна х'аваэхь т'ам хьокхуш хьийзара Йаьржа куьйра. Хьийзаш к'езиг лахлуш охьа а деана, ц'еххьана юьхьара хьаьдда диттан юккьехь кьайла а даьлла, м'араш юккьехь цхьа х'ума а эша лома д'адахаха иза.

– Со цкъа а ца тешара Шахьболтах, Саьмбех, – элира Берса эххар а. – Церан бага т'ара боьллина Йедало. Нуркиши вера ша Шахьболата аьллачунна т'ера. Б'аг'алона б'аьрга бан ца беа оьрсий. Амма иза молла ву. Иза а, Йедало шена кхаь кховдийча, вохкавеллий ву. Со цкъа а вацара Йедамнах вайн г'уллакхна юкк'ийзо реза. Делахь, ма ца воьлху со кху Йай лецначу махьмар бевллачу Йедамнахана!

– Амма динан байракх айича бен, вайна адам цхьаьна-м кхотар дац, – элира Аьрзус. – Хьо х'инца ца велхахь а, жимма шийчу уьш локхуш-м доьлхур ду вай.

– Нахана оьшург дин дац, Аьрзу. Латтий, адамашха дахар рий ду царна оьшург.

– Ма суна цахуург эли-кх ахь! Лаьттан дуьххий, шайн миршонан дуьххий адамаш вайна т'аьхьа-м х'уьттур ду. Ткъа царна низам х'отто, царна т'ехь Йедал латто ницкъболуш кхин х'ун кховдадо ахь соьга? Х'умма а дац-кх! Ахь юьйцучу леврунни мохк бац х'ара. Цул сов, Делах тешачу стага лаьтта, маршонан ца къастадо дин. Царах цхьаь д'адаьлча, важа шиь цунна эша

– Делахь х'ета, г'азот кхайкхаде вай?

– Х'ан-х'а, ас и ца боху. Хьуна ма хаьа, со г'азотана дуьххьал вуйла.

– Ахь Йедамнахе куьйгалла д'аделча, хьуна лаахь а, ца лаахь а, оцу т'е ма дог'у х'ара!

Ца доггу. Йеламнах дуьххьалдIа шарIан Йедал латто бен
цIа оьшу вайна. Нахана юкбахь низам латто деза вайна шарIан
Йедал. Теман гIуллакх вай вешан буйнара дIахьцур дац. ГIазот
башху дош вай доьхкур ду. Мелхо а, вешан гIуллакхна юкба озор
бу маршонехьа кьийса мел луурш. Вайна башхо яц, уьш муьлх-
ачу кьомах, муьлххачу динехь хиларх!

Берса велавелира.

ТIагIа, Аьрзу, хьан молланаший, хьаьжоший тIедуьтур дуй
иш? Цул сов, массо керста шайн мостагI хеташ, шайгара бала
ишарх охкуш Йен вайнаж реза хир буй ткьа уьш шайх эбан?

Реза а хуьлуш, схьадоггуш дац хIара? Шемалан заманахь
иш дукха оьрсийн салтий бара, вайгахьа а бевлла, паччахьна
архьан леташ. Нохчаша а, суьйлаша а Шемал дIатесира, ткьа
и салтий цуьнца Гунибе бахара. Оцу салташа ма Iамийра тхо
ишарх тоьнаш ян, цаьрца тIом бан.

Берса кIегархиира.

Дика ду хIета, ахь ма-бохху, нахана цIенна хьехамаш бийр
болуш, нах тIаьхьа а хIуьттур болуш цIе яххана молланаш
архьан бу?

Ишга атта бийцалур бац уьш. Цуьнан ойла ян еза.

ХIай-хIай! Ткьа ас, Аьрзу, дукха ойла йина цуьнан. Суна
архьан уьш. Суна-м халкъан а, даймехкан а гIуллакхан дуьхьа
архьан сишош дIалур долуш молланаш безий. ТIехула тIе, нах
архьан тешаш бац динадайх. Кьаьсттина кху Iай дуьйна. Маса
архьан неза вайна?

Вайна лаххара а бархI веза уьш. ХIор вилайетехь цхьацца.

Хьох шайх вича хIун дара-те оха? – велавелира Берса, Мак-
сими чохьже муьшка а йина.

И суна дагадеана-м дукха хан яра, Берса. Амма хьо санна,
Максиме и хьахо ца ваьхьаш Iийнера. Делан шайхаш дуккха а
архьан вайлахь, хIинца вешан шайх кхолла веза.

Ма сйша забарш, – шен пIелгаш доцу куьг ластийра Мак-
сима, – Забарш ечохь дац вай.

Оха-м забарш ца йо, – баккъал а элира Берсас. – Нагахь
гIуллакх Йеламнах ца хилча дIагIур дацахь, хьалха татта веза-кх

вай. Ахча вайн долуш ду, Макка вахана цхъа исс дол чалбий, баьццара обий эцна, Хонкарара кЈужал йолу цЈен пес йохьун цЈа веацахъана, кийчча, шайх ву-кх хьо!

– Ахь-м долуш дерг дуьйцура, Берса, – гЈайгЈане велакх жира Маккхал. – Ушурма а, Биболат а дЈаваьлчахъана вайн хьахъана коьрте хЈотта вешан тхъамда воцуш дисна вай. Кхечу кхъа мах муьлхха а къу, муьлхха а сагЈадоьхург шайна юкЪа веача коьшкала а воккхий лелаво вайнаха. Суьйлаша эккхийна, веада Нохчийчу веана Шемал-шайх имам хилла дЈаваха дуьненахъ. Лай вина валийначу Ахьверда-Махьмех, вайна юкЪа ма-кхеччи, цЈарна цЈе яххана кЪонах хили. Вайн текхахъ баьжначу Къурмин, Мустапин некъийн бераш, эпсарш бевлла, вайна тЈехевши.

Јеламнах хъахийча даим карзахуьйлу Маккхал цкЪа а цо хиллачу тайпана оьгЈазе гора Аьрзуна. Цо дуьйцург нийса дуьла хуу Берса, цунна тЈетовш, меллаща корта а теЈош, гЈайгЈане ладоьгЈуш Јара.

– Вайна хъовха, кху шина хЈорда юккъера дерриг ламанан кЪаьмнаш цхъаьна а тоьхна, ялх шарахъ паччахъан эскарех летта Алдара Ушурма чергазийн махкахъ, леташ, хЈаллакхилира Шемал дуьнен тЈе а валале дуьйна махкал арахъа а цЈе яххана, ткъе маситта шарахъ паччахъан эскарех лийтира Таймин Биболат.

– Вайнехан цЈе яххана наибаш, цкЪа хъалха Хъаьжа-Мохьмад а, юха Мохьмад-Эми а, шена новкъара дЈабаха эдагешор юкЪа хъовсабелира Шемале. Амма цигахъ уьш хЈаллак а ца хуьлуш, цЈарна цЈе яхана нах хилира. Шемалан хъе, аьтту куьг дара Алдара Юсуп-Хъаьжа. Иза шел тоьлий хиьначу Шемала лаьнна юьстахваьккхира, эххар а хеназа кхелхира.

– Шен махкахъ пайхамар ца хилла цхъаннах а, – гЈайгЈане корта хъовзийра Аьрзус.

– Бакълоь хьо, Маккхал. Иштта дан а ду иза, – Маккхална тЈетайра Берса. – Шемал, Шемал олу вайнаха. Амма цунах Шемал винарг шаьш дуьла ца хаьа. Цуьнгахъчул тЈех хъуьнар а, хъекъал а долуш вара ТЈелхаг. Майра кЈентий бара шотойн Бо-тукЪа, мичкахойн СоЈду, веданхойн Эски, Эдал, гумсойн Хъаь-

он, Бенойн БойсагIар, зумсойн Iумма, Атаби. Ахь ма-аллара, Iарба, Мисарахь дешна а ваьлла цIа вирзина вайн Юсуп-Хьаь-фа Шемалан коьртан хье хилла охьахиира. ХIинца бац-кх уьш. Иеделла вайн барт боьхна богIу. Дийна биснарш муьлш бу? Ибарт хилла Iуспанан Сойдулла а, Шаммирзин Бота а. Дикане пект гийта а, вочух адам лардан а стаг ца вуьсуш воллу-кх вайн.

Цанехьо хьуьнах цхьаь диг детта вуьйлира. Хьаннашца шакхадуйIлуш генна дIа а добдий, довра цуьнан тата. Дагочу аггтийн кIур оьхура лаккха басахь хьуьна юккьера хьала, схьа-сараь, массанхьа санна, кьена хьаннаш хьобкхуш, лаьмнийн басаьнахь ирзош дохуш бара нах.

ХIат, вайна оьшург дуьненан Илма ду, — элира вехха оцу кIур хьобжуш Ийначу Маккхала. — Ткьа и коьртехь долуш стаг вийнахь хаалац. ТIаьхь-тIаьхьа ойла йо ас Шемалан. Хьекьад долуш стаг хилла иза. Вайн хьуьжаршкахь хьобхуш наг-сараь бен похчийн молла вацара. Берриг бохург санна, молланаш деIаIстанара балабора цо. Уьш бара хьуна, Шемала лелха аьл-ла, бIарг-негIар ца тухуш, сийначу цIерга а лелхар болуш, цун-на муьтIахь. Цара тхуна хьобхург Даллий, Шемалний муьтIахь ковар, керстанца машар цахилар дара. Цхьажимма а оцу хьекьад шекваьлла мутаIелам, кхин хьехам хьалхабаьккхина вийний хьуьжарера сиха дIавоккхура. Доцца аьлча, хIинццалц вайн а, барт а, Iедал а доцуш кьам ду вайниг. Тхо дерриг элий а болуш, даккхий хабарш-м дуйцу вай. Дера ду цIога гуш вийн. Хьуьжаршкахь хьобхург Iаьрба мотт бу. Наха Кьурьанаш вийну, Iаьрба магтахь ламазаш до, назманаш олу, ткьа эзарнах оьваьна а ша юьйцург хIун ю хаац. Оьрсийн дешар дешнарг оьваьнан ядхо хуьлий дIахIутту. Доцца аьлча, Iу воцу жа санна, ваьртанна дела.

Аьртус, реза воцуш, корта хьийзабора.

Ший а бакьлоь шуьшиь, — юха а шениг долиьра цо. — Сте-панний шен доьзалера долало. Доьзало ларахь, юьртахоша лору аьл, юьртахоша ларахь, махко а лору. Иштта йоккху стеган цIе оьваьн араьхь а. Вайна вешан кьонахий лара, церан сий дан ца вайн. ЦIа ду галдаьлларг. Кьам чIерах тера хIума ю. ЦIанбан а

коъртера боло беза иза, бахкабала а коъртера хьалха болало иша.
Иштта ду кьоман г'уллакх а: коъртера охьа ц'анло иза, цигара
бехдала а долало. Вайн корта бахкабелла, к'ентий.

– Корта-м хилла а бацара вайн!

– Ишта ма ала аша, к'ентий, – реза ца хилира Берса. – Ишта
Iовдалш бац шуна вайнах. Хьекъал, хьуьнар доцуш хиллехь,
дуьззинчу дезтка шарахь дуьненахь нуьцкъалчу паччахьна
дуьхьало ялур яцара цаьрга. Шайна т'ехь цхьаннан а олалла иша
дезаш, шайн маршо ларъян г'ерташ летта уьш. Амма толам ца
баккхабелла.

4.

X'юрш цхьацца дуьйцуш Iаш, малх рег'ла лахбелира. Дийцаре
дан а, сацам т'езца а деза дуккха а г'уллакхаш х'инца а доло
дара. Дахделлачу попан Iиндаг'е а хьаьжна, ши накъост сихвира
Аьрзус.

– Вай дийцарх кхачор доцуш г'уллакхаш ду уьш. Цул, вешан
г'уллакхе хьовса вай?

– Дика хир ду. X'ета, куьйгалхошна юкъя Iеламнах озо беш
боху-кх ахь? – хаьттира Берсас Аьрзуга.

– Уьш ца хилча, г'уллакх д'аг'ур дац. Суна а хаьа, цара нсхан
г'уллакхан ойла к'езиг йойла. X'етте а, нах царах теша, Берса.
Цхьана вирдо бен уьш барте балор бац. Т'ерикъатан хьехамаш
ца, г'азот кхайкхош, цхьана буйна Къуръан а, вукху буйна тур
а лаьцна Шемал хьалха ца ваьллехь, нах цунна т'аьхьах'уьттур
бацара. Я Делах, я Iедалх кхоьруш ца хилча, адам магац. Кунта
Хьаьжин хьехамаш ца хиллехь, вайн ницкъ кхочур бацара кер-
лачу г'аттамна адам цхьабарт болуш кечдан. Делан ц'арах Iедал
латто масех молла оьшу вайна.

– Дика ду, Аьрзу, тхойша реза хир ву хьоьца, – сацам боллуш
элира Маккхала. – Амма хаалахь, Шемална т'аьхьа вайн халкъ.
X'оттийнарг г'азот дацара. Цкъа а дуьйцу хезний хьуна, цхьа
нохчо г'азот даккха керстан махка лата вахана бохуш? Ца хезна,
я хезар дац. Нахана латтий, маршой оьшу. Ткъа оьрсийн паччахь,
вайн халкъера латта а, маршо а д'аяккха г'ертара. Халкъо дуь-
хьало йира, т'ом болабелира. Т'аккха карийра Шемал а, г'азот а

Амма шен ког ма-хЮьттинехъ, имам вуьйлира шен динадайшца, пайбашца цхъаьна адам тало. Шемала ца делира нахана оьшург. Цуьнга уьш паччахьан эскарех ца Галашбелира, цо царна латта вий делира, амма маршонах хадийра уьш. ХIун хилира тIаккха? Адам цунна тIаьхьара дIаделира. Шемал шен гIазотаца цхъаьна шира.

– Цул сов, гIазото мостагIалла дуллу вайний, керста къаьм-оьшний юккъе. Со тешна ву, гIазот ца хьехийнехъ вайн магIара дуккха а керста нах хIиттина хирг хиларх.

– Ас и дийцар дац, ткъа, берриг молланаш суна дуьхьалбаьх-варг – оьгIазе элира Маккхала. – Цара сан цIе молла Маккхал ца йоккху. Мунепикъ-молла яхана сан цIе.

– Ас-м ца боху шуьга гIазот кхайкхаде! – чугIертара Аьр-зу. – Керста паччахьо вайгара мохк дIаийзочу хенахъ вайна юк-кхъ вешан цIубдарш довлале, динадайх вай тешачу хенахъ, царикъатан зIенехъ болчу Iеламнаха кхайкхийна гIазот шир-деппийла суна шуьшинначул дика ма хаьа. Со ала гIертачух шу эстац я суна кхето хаац.

– Хьо хIун ала гIерта-м, хаьара суна, – куьг ластийра Мак-кхала. – Дукха дийцинера вайша иза-м.

– Ца хаьа! – Аьрзу маьхьаре велира. – ХIинца вайн хинболу гIиттам паччахьан Iедална а, царна гIо дечу вайнехан массо тай-но цIубдаршна а дуьхьалберзийна хила беза. Кхузахъ гIазот ца оьшу.

– Ой, молланашна дуьхьал гIоттуш хилча, молланаш юххе ийно хIунда гIерта хьо? – хайтира Берсас.

– Суна къехойн молланаш оьшу, – Аьрзус Маккхалан бел-ла тIе куьг туьйхира. – ХIара санна болу, халкъан гIуллакхан дуьхьа шайн синош дIа а лур долуш, кхечу молланаша динехъ бIо харцонаш Iора а йохур йолуш, нахана нийсо гойту йолу бIахаллин молланаш!

Берсас, гIайгIане вела а къежна, корта ластийра.

– Ахъ буьйцу молланаш карор бац хьуна.

– Киро беза, Берса, нагахъ вай тIамна кечлуш делахъ!

– Делахъ, ахъ карабехьа уьш.

– Ас ма карабе. Иза Маккхална тIедилла.

– Мегар ду. Маккхал, вайна тешаме хин волу бархІ молла каро веза ахь. Хьо воцург, бархІ хила веза уьш. Цул сов, кху агІорчу молланех дог а дилла. ХІорш бохкабелла бевлла. Кху Іай Сту Бийначу Арахь адамийн цІий Іанош шена гІо дарна, паччахьан Іедало даккхий совгІаташ делла молланашна – ИдагІа Махьмудна, Мустапина. Іедало хІиттийна молланаш вайгІахь бевр бу бохург хьехочохь дац. Іедало дІабаьхнарш, шаьш долийнчунна дохко а бевлла, Дала санна, инарлин хьалха сужуде бетталуш лела.

Берсас, мохь тоьхна, шена тІекхайкхира говрана улло хьийн Болат.

– ДанчІас соьга кхин хІума ала-м ца элира хьоьга?

– ХІан-хІа, – корта ластийра Болата.

– Делахь, вайна садовш лаьтта, цІа гІо.

Баккхийчех кьаста ца луу Болат дегаза цІехьа волавелира

– Ахь хІун совгІаташ хьехадю? – хавгтира Маккхала Берсаса

– Кхузахь нах бойуш паччахьан эскаршца хиллачу вайнехан эпсаршний, царна гІо диначу молланашний орденаш а, ахчанаш совгІаташ а делла, цу тІе чинехь лакха а баьхна. Доцца аьлча кху агІорчу ярташка догдохийла кІезиг ю вайн. Кхузарчу ярташкара буьйлу эпсарш, цІоз санна, деба совдегарш, молланаш Цара дагазбоху нах. Кхин а ду ши бахьана. Кхузарчу ярташна ломахь санна, лаьттан гатто яц. Паччахьан эскарийн гарнигю наш а, гІалагІазкхийн станицаш а йохку кхарна юккъехь. Ерри дегайовхо Нохчмахках, Чебарлах ю. Цигахь дІа а болийна, кху аренга баккха бега гІаттам. Цигахь вайн гІуллакх дика дІагІахь, кхузара ярташ тІаьхьахІуьттур ю вайна.

– Иза-м кхеташ дара. Ткьа галбевллачу цхьаболчу тхьамданашна хІун дийр ду?

– Уьш гІуллакхах гуттаренна а дІахербан бега. Вайна цо оьшу шина дагара кІиллой. Амма цаьрга дІахайита деза, паччахь царан маттаца вайн гІуллакхна новкьарло эккхажь а, уьш Іедалан гІуллакхе хІиттахь а, царах хІара дуьне дуьсург хилар Церан метта муьлш бакъахьа хета хьуна, Аьрзу?

Аьрзу цхьана юкьана ойла еш сецира.

Итга итга алалур дац иза. Тховса-кхана Солтамурд волчу
вайна вела тхойша, цигахь дагадевр ду-кх.

Хьайна дика хуур хьуна, Аьрзу. Доцца аьлча, тлеман куьй-
галхой жаржар хьуна тлехь дуьсу хинца а. Ткьа ахь, Маккхал,
вайна бархI молла караве. Цхьа хаза кхаь бу вайна: Атаби кестта
ица ворта меташ ву.

Аьрзу, Маккхалан яххьаш екхаелира.

Ахь баккьал бохий?

Баккьал боху. Амма Атаби чевнаша сакхт вина, боху.

Ахлад, Дала аьтто бе цуьнан! И цIа кхаьчча-м, вайна хилла
вайна ийсса ах меттахIуттура. Кхин хIун ду керла?

Хинца тлехIюьртира тахана Болатана тлехочучу хенахь Бер-
са айлапашка вожийнарг дуьйцу хан.

Вайн гуллакх дика дац, кIентий, – элира цо, шина накьос-
ан дог ойла аьа, жимма вела а луш. – Вайца дерг цхьалхадак-
кай синам хилла Iедалан. Сийсара вайн стагехула БуритIара
синам кхачча соьга. Вайн лавтта тIе кхин а керла гIалагIазкхийн
ярташ яхка ойла ю.

Цешавьла Аьрзу кIегархиира:

Ой, мичахь?

Аьржачу Ломан а, ГIачалкхойн дукъан а когашкахула
айаьончу вайн яртех цхьаерш Соьлжал сехьа гIалагIазкхийн екха-
чу лавтта тIей, цхьаерш ГIебартий кхалхийна, БуритIара сьха
Хьан-Юьрта кхаччалц.

Берсас ма-доллийнехь, Маккхал кхийтира Iедалан Iалашонах.

Хьай Делан мостагIий-яI! – мохь белира цуьнан. – Мацах
рохчий, гIалгIай къастош гIалагIазкхийн ярташ яхкарца цара
гIалгIайн аьтто ца хилийтира оцу бехачу тIамехь вайна гIо дан.
Хинца кхин цкьа а декьа бохку-кх вай. И хилийта ца деза.

Нагахь шавш шайна луьург дан битахь-м бохку!

ХIаьа, Маккхал, оцу гIалагIазкхийн яртийн керлачу
могIанца нохчийн аренгара ярташ ламанца йолчийх хадор
Iалашо ю церан – кхидIа а дуьйцура Берсас. – Амма оцу тлехь
вайна ойла яц церан. Оцу ярташна тIера хьала Органан чIожаца
а, Ведана боьдучу некьаца а йолу гIаьпнаш чIагIьан а, керланаш

хИитто а, цига керла эскарш озо а бохку. ТПаккха хиндерг хаана хьуна?

Маккхала, вист ца хуьлуш, шозза-кхузза корта таИйра.

– Цкъа-делахь, аренца йолу вайн ярташ ламанца по чийх къастор ю, шолгIа-делахь, Нохчмахке шина декъе скъа ло, кхоазлагIа-делахь, Чебарла ерриг Нохчийчоьнах хада тIаьххьара а – Нохчийчоь ДегIастанах хадайо. И гIуллакх дин маца лаьцна цара?

– Стохка аьхка. И план мацах цкъа инарла Евдокимов хIоттийна хиллачух тера ду, амма иза кхузара дIаваккхаро юкъя йитина. Керла хIоттийнчу начальника Лорис-Меликовс стохка юха а меттахьхьадина иза. Цунах лаьцна Тифлисе, паччахьан веше, кехат яздина цо, амма хIинца цкъа жоп дац. Амма инар лин план резахилла тIеэцначух тера-м ду, дийцарехь.

ДоттагIий, бист ца хуьлуш, цхьана ханна дIатийра. Аьрзу шена уллера схьаэцна цхьа екъа чIешалгI цергашца кег а етI. Шела тIехула дIа вогIавелла Iара. Берса, аркъалтевжина, коьрта кIел куьйгаш дехкина, стигалахь хIетта гучуевллачу мархаша хьежа велира, ткъа саготта Маккхал, гIаьттина, ши куьг бургIа тIехьа диллина, бай тIехула дIасаволавелира.

ХIораммо ойла йора Берсас тIаьхьа далийнчун. Оцу хIаькхехь бина сацам бара Берсин, амма цхьаннах дагавалар до цуш. Цундела, шина накъосте ойла яйта дагахь, вист ца хуьлуш дIатийра иза.

Малх чубуза регIа лахбелча, ломара цIа эха дуьйлира адак. Уьш стерчийн ворданашкахь а, дукхахберш декъа дечиг гехь а гора. Берсина хаьара, и дечиг цара шайн цIерачу кхерчахь дага ца дохьийла. Цхьаболчара боьлххушехь редуте хьур ду иза дотка, ворданаш йолчара – кхана-лама Соьлжа-ГIала. Иштта кхон хьучу дечигах хиллачу шай-кайнах шайна а, берашна а тIеюкIа цхьацца тIелхаг а, туьха-маьхкадаьтта а оьцур ду цара.

Берса хьуьнах вухаверза, ткъа важа шиь Ведана хьалава ха везара. Амма царна хаалора садовш хилар. Кегьеш кхачий на тIаьххьара цергаш юккье лаьцна чIешалгI оьгIазе дIатесире Аьрзус.

Царна хІун мовтту-те, Берса, бажа санна, шаьшка дІаса а
модууыттуш, вай Іен дезаш локру-техьа цара?

Хьанна? – хаттарх ца кхийтира ойланаша лаьцна Іен Берса.
Іедална, инарлашна.

Дера ца мовтту. Шал шера хаьа, шайна вай дуьхьало йийр
ваца. Цундела шайн аьттоне ладоьгу хир ду. Вай кхузара мет-
таслаха боьлча, кхуза дуккха а эскар дало деза церан. Ткьа и
ваца хІинна цкьа паччахьан боцуш бу. Суна хетарехь, полякаша
ваца вайн оьмар.

Юкхьонха тІекволуш воллу Маккхал, саца а сецна, ша хьалха
Іийра охьахиира.

Маьргона дицлора тхойшинна, – элира цо. – ДанчІас
ваца додоьлчу пІераскан сарахь йиллинчу метте вола эли-
ра. Поьншера кесталга ссылке вайитина поляк карийна шена,
сирин дийнахь Соьлжа-ГІала воьду, пІераскан дийнахь цуьнца
кесталга бу, бохура цо.

Іераск лерина ладоьгура оцу хааме.

Поьншерчу хьолах хІумма а хийний ДанчІина? – хаьттира
ваца.

ХІан-хІа. И поляк цунна шена гина вац. Дийцарехь, по-
ваца гаттамехь жигара дакьалаьцна стаг ву иза. Соьлжа-
ГІаларту вайн накьосташа гергарло тесна цуьнца, уьш юкьара
ваца, ДанчІица Шела воьгу бу иза, цунна йолах болх бан
ваца.

Россира дуй керла хІума? – хаьттира Маккхала.

Дан. муьжгийн Говттамаш тІаьхь-тІаьхьа лаьлуш бу. Суна
хетарехь, цаьрга догдохуьйла йовш лаьтта вайн.

Ваьнха хиндерг дийца вай? – эькхийтира нах кхалхор бу
ваца хааме сагатдинчу Аьрзус. – ХІинццалц-м, Россин кхе-
ваца пІаьхьалкхашца тІом болабаллалц бохуш Іийра вай, адам ца
ваца. Нагахь Іедал кхузара вайнах дІабаха долахь, дуьхьало
ваца а тайна кечам бац вайн. Гаттаман куьйгалхой ца тоьу я
ваца бац, маца хІун дан дезарх.

Іераск охьа а хийна, Аьрзуна тІевирзира.

ХІунна хІун дича бакьахьа хета?

– Утгар хьалха, тахана дуьйна билгал а бина, хIара бутт чекхбалале кхеташо а гулйина, цигахь гIовттабийн куьйгал хой чIагIбар. И цхьаь ду. Нагахь, вайнах кхузара дIа а бохуш гIалагIазкхийн ярташ яхка йолаяхь, Россин кхечу пачхьалкхан ца тIом хиларе ца хьежош, сихха гIаттам дIаболор.

– Дера ю, Аьрзу, и юкъяметтиг, вайн докъязалла, Iалам дика, – доьхначу дагца элира Берсас. – Кестта тIом хир бу амметтиг бац. Пачхьалкхана чоьхьа а тийна ду. Амма, ахь ма баххара, вай сихо ян оьшуш гIуллакх а дац, Аьрзу.

– Муха ца хуьлу?

– Кхушара вай меттахьхьедийр дац Iедало. Цара дагалла нарг атта гIуллакх дац. Цунна шортта тIеман ницкъ а, хара деза. Делахь а, цунах цхьана минотехь а догйовха Iен йиш а вайн. Доцца аьлча, хIан-хIан ма-эллинехь, герз карахь дойна ховша кийчча хила деза. Утгар хьалха – тешаме тIеман тхьамда наш. Уьш карор хьан гIуллакх ду, Аьрзу. Амма шайшшима дийриг Солтамурдах дагавалаза ма де. Яртийн тхьамданахь кьа тош лерина хила. Шелахь нах байаро вай кхерийна, совцийна моьгту Iедална. Иза вайгахьа ду. Варийлаш, ларлуш хиланна Солтамурд, Вара, Залма, ШоIип тешаме а, дика а кIентий бу. И Тазу цхьа са аьрта болуш хета суна. Амма цхьана майралла толам баккхалур бац. Хаалаш, вай халкьан аьттонна гIовттун хилар. Суна хетарехь, кеста кхеташо гульян ца оьшу. Иза кхера ме ду. Iай гулделча аьтто болуш а, шен хенахь а хетало. ХIинна ламазаш дина, кьаьстича муха хетар ду шуна?

– Дика хир ду, – Маккхал хьалагIаьттира. – Амма Варас лелочунна реза вац со, Берса. Кху хьаннашца, бIаьн некъашца аьсарш, хьаькамаш дIасабовла ца буьту цо. Хьуна хууш ма ду, цо хIинцале а маситта стаг вийна хилар. Тухий, цхьаь вожа а поь, иза шен обаргашца хьуьнах вулу, ткьа Iедало адамаш хьийгало. Варига дIахайта, цо лелочунна тхо резадацар. Иштта байар кхачалур бац мостагIий, оцу некъаца яккхалур яц маршо. Вийначу пурстоьпан метта цул а далатоьхнарг хIоттаво. Цунах, тьен бен, пайда балац.

– Вара, хьаха, ву шен цхьа буьрса амалш йолуш стаг, – доьхкха садаьккхира Берсас. – Шелахь хиллачу гIуллакхо дог акха

хъуна цуынан. Иза хІинца я Делах а, я Іедалх а ца теша. Ас
деллахъ аццна цуынга и хъуна хеттарг. Аьттехъа ца дуьту.

Іада аьлла ахъ, – Іоттаре тІетуыйхира Аьрзус. – Цунна хаа
делла ша делочара вайн юкьарчу гІуллакхна зулам дойла. Цо биц-
на ца бѣа, дІадаханчу шарахъ кхечаьрца цхъаьна, шел лакхар-
чаьрца ыра кхочушдан а, тешаме хила а биьна дуй. ДІахайта
аццна, нагахъ санна ша бахъанехъ цо кхул тІахъа адамна син-
тІагаь баянІтахъ, иза шен коьртах вериг хилар. ХІораммо а
делла дубууург лелійча, вай вовшахдетта гІуллакх хІаллакхир
аццна иа хуылийтийла дац, муьлххачух хІуьу хилла додахъ
аццна хІораммо, дуйнаца чІагІдеш, пурба делла, нагахъ шегара
аццна аццна, бартах воьхна меттиг хІоттахъ, кхел йоцуш, шен
шай хъанадеш.

Аггун догучу бІаьргаша а, оьгІазечу къамело а гойтура цо
хІуьуург цуьрриг забаре цахилар.

Деллахъ, Берса, хъуна тІе кхин цхъа гІуллакх деана охашим-
на, делла делахъ а, гІеххъачул бехкала вахана долиьра Мак-
сала. Гатт-ІОьртахъ бохам хилла кху некъехъ. И Іоса боху
аццна делла шен кІентан карах.

Максала доцца дийцира Іосин Іожаллин бахъаных лаьцна.

Салкана веанчу прустоьпо лаьцна ГІоьрдала хъалавигна
Іоьдний, Васал. Кхузахъ Васалан бехк болуш хІума дац. Бехк-м
Іоьдний а бицара. Дукха хан яра и боьха жІаьла дийна дІадаккха
аццна Куьг бехке Ловда кІелхъараваккхалур вац. Амма Васал
кІелхъахІийта йиш яц, хІуьу хилла латтахъ а. Хъуна ма-хаъара,
аццна вайтахъа бевлла салтий юха шайн каранисбелча, цаьрца
аццна хуылу Іедалхой. Цул сов, цкъа-делахъ, Васалан кегийра
аццна бусу цІа дуьззина. ШолгІа-делахъ, шен дегІан дола ца
аццна, туд цомгаш ю. Уггар коьртаниг, бевдда ваьшкахъа бевл-
аццна салтийн дола дан деза. Нагахъ вай и ца дахъ, Іедале царна
аццна бийтахъ, тІейогІучу ханна вайх тешам бовр бу церан.
Іауна хъоьгара гІо оьшу, Берса.

Ас хІун дан лаъара шуна?

Деллахъ хаац суна-м, Берса. Оха-м, Іедалера схъа а ваьккхи-
на, обарг волуьйтур вара иза. ТІаккха а цІахъ аьтто боцуш нис-

ло. Цкъа а дегІ маърша хир вац. Тахана-кхана Шела вогу баст
Къурмин Къосам. Цуьнан чІогІа гергарло ду эла Тумановна
Суна хетарехъ, округан начальника, полковника Головаченко
ладугІур ду Къосаме. Оцу Къосамца и гІуллакх дийца а, нисар
а деза ахъ.

Берса вехха Гийра жоп ца луш.

– Суна-м хаац, Маккхал, цкъа-шозза генара гар доцург, кхы
цхъа а тайпа сан тІекере еана стаг вац-кх иза.

– Дерригенах а кхета тхо, Берса. Амма цуьнца бийца мот
хъуний бен карор бац.

– Иза хала гІуллакх дацахъара, охашимма хъуна тІе дуьл
ма дацара иза, – юкъавуьйлира Аързу. – Васалан гІуллакх суь
далале иза кІелхъарваккха веза. Тхан юьрто тІелаьцна стаг
иза, оха дола дан дезаш. ГІуллакх суьде даьлча, гена долу. Хъ
камаш хъастий а, кхерам тасий а схъаваккха Васал.

Берсас корта ластийра.

– Догдохуьйла яц цуьнга. Шуна лаарна, гІуртур-м ву со.

Шийлачу хица ламазаш а эцна, бай цІена меттиг а лехна
Маккхал хъалха волуш, ламазаш а дина, маралелхаш, вонш
Іодика а йина, дІасакъаьстира кхо къонах.

Амма Теркан областан эскарийн командующи, нахана
хІумма а ца хууш, цу Іазапах уьш кІелхъарбаха гІайгІа беш ара

«Хъомсара Государь Александр Петрович!

...Нохчий кхалхоран гІуллакх шена тІе а лаьцна, оцу хъо
ехъ Турци вахана инарла Кундухов цІа верзаре сатуьйсун Іа
И гІуллакх сихха къастор чІогІа оьшуш ду. Малхбузе Кавказа
вайн хиллачу тІаьхъарчу а, чІогІачу а кхиамаша догдохийна но
чийн. Вешан Іалашо вай мел къайлаяккха гІертарх а, вайца шай
йолчу шатайпачу юкъаметтигах делахъ а, я шайн махка оьзна
эскарех шекбевлলেখъ а, я арахъара тІеобхучу нахехула хит
а, царна хиьна, гергарчу хенахъ правительство цигахъ чІогІ
когаш тІе хІотта ойла йолуш хилар. Цундела, кху тІаьхъарчу
хенахъ кхузахъ меттигерчу Іедалшна совцо хала я совцо ниц
боцу тайп-тайпана эладитанаш даьржина.

Графа Гидокимовс соьга делла туркойн эмиссара ламанхош-
а Турци кхойкхучу прокламадин гоч. Цуьнан чулацам чIогIа
гара бу ас со Коджорехь волуш Хьан Локхалле еллачу экзем-
пляр. Ирий дика нохчий, оцу прокламацех Iехабелла, Турци
гара хиларх теша мел хала делахь а, царна юккье яржо ахь
гара хиларх екземпляр яийтар эрна хир дацара. И прокламаци
Гидокимовс пийсачу туркойн матте яккхар доьхуш графа Евдо-
кимовс ядийр ду хьобга...»

М. Лорис-Меликов.

18 июнь, 1864 шо»

КЪАЙЛАХА ЦХЪАЪНАКХЕТАР

Хьуна гина-кх, дерриг гIуллакхаш хийцалуш хигар
цхъана замано велийнарг кхечу замано велхано.

Салих ар Родн

1.

Бетгаса кхетале бохуш, сихвелла вогу Берса пхьуи
ламазан хенахь Шела чувуьйлира. Тховса иза кхуза вогу
МаккхалгIеран дехар кхочушдар Iалашо йолуш. Виначу юрта
вогуш даим цуьнан невцо ДанчIас шен кIант Болат дуьхад
вохуьйтура цунна. Амма тховса иза ша веанера. Цо Берсега х
ийтинера, стенна делахь а, цхъана гIуллакхна, амма пайда
бохуш, шеца милицин йоккха отряд а ялош, юрта майор Му
стапин Довлатмирза веана аьлла.

Берса кхерамах ларван цхъа шовзткъе итт гIулч хьалха
дура ДанчIа. Пурстоьпан конторин цIеношкахь къегина сер
а, чохь хевшиний, хIиттиний, чу-ара дуьйлуш адамаш а гора
Амма йисина ерриг Шела, Нохчийчоьнан и шатайпа сто
ца, хьалххе дIатийнера. Юкъ-юкъа цIеношкахь, гаттий кор
гIийла серладаьхна наггахь чиркхаш догура. Юрта юкъа
къехкаш, юбстаха долчу гаттийчу, гомачу урамашкахула во
ра и шиь. КетIахула хIорш чекхбовлуш меттахьхьов жIа
жимма бага а тухий совцура.

Сема дара тховса ДанчIин мискачу хIусамехь. Хьешан
чохь цIенкъа тесначу къорзачу истанга тIерачу жIайгIантахь
сих-сиха бага а гIиттош, гоьл тIе ког а баьккхина сингата
Iара векъана, хан тоьхна стаг. Цунна уллохь пенацарчу тер
тIехь богучу чиркхан серлоно къегайора цуьнан белшаш тIер
хьесан погонаш. Некха тIехь лепара императоран таж, тар
тIера шолгIачу даржан «Святой Аннин» орден, 1837-чу шар
императора Кавказехула биначу некъан безамана елла даго ме
даль. Кочахь кхозура «Доггах гIуллакх дарна» аьлла тIе я
на дашо медаль, андреевски ленти тIехь лепара «1853 – 1856
шерашкахьлерчу тIемашкахь дакъалацарна» елла бронзови ме

«... Парта дихахь йоллура «Нохчийчоьй, ДегIастий караерзор-
аьт» мовла. Голши юккье а лаьцна ирахIоттийна дара тIе «Май-
ра» ийна ядина дашо тур.

Но аьхьайина Iамийнера кIуьрзо Iарждинчу дерзинчу пенаш
дара мовло дотлана а, сиз а. Цхьана секундана цуьнан хьажар
«...» ийна иеларехь хIобттина лаьттаху жимачу кIантана. Амма
дара «...» сання, кьегачу цуьнан бIаьргашна дуьхьал хьажар
«...» ийна, инари шен ши бIаьрг сихха цIенкьа буьйгира. И кIант
ийна тарIора хеса югIучу мунданах. Йобхна калдаялла, летий-
ийна ийна, етIнах йина ца хуучу яьлла гIовтал. Цунна тIехула
ийна жима шайла. Добхкарх йобллина тапча. КIайчу кха-
ийна тишачу куйна бухара схьахьобжу майра ши бIаьрг. Цар-
ийна гора само а, оьгIазло а, цабезам а. Куьг а ду, воккхачо
ийна, шайланан макъара тIе диллина.

«...» дагахь велавелира.

«Шен дIа а вуй иза? – бохура цо. – Кхечанхьа нисвелча, шен
ийна баьча, со вуьйр а волуш, ткьа хIинца, кху тхов кIел, сан
ийна дIа чо ца талхийта шен са дIа а лур долуш лаьттийца.
Инаьуучу чIеуран а безам бац тховга. Баккьал а аьлча, хIара
ийна ийна меттахьхьедийраш кьона тIаьхье ма ю. ДIабаханчу
ийна ийна халонаш Iаьвшинчу баккхийчу наха-м дог ма
ийна тошмакх».

Шен кIсанара схьадаьккхина шалха тоьхна жима кехат,
ийна ийна, чиркхан серлонга хьалалецира хьешо. Цуьнан
ийна хьалха хIиттира хазачу хотIаца, цIеначу оьрсийн мат-
ийна ийна ийна могланаш:

«...» подни полковник!

«Дехар ду хьобга вайн массеран а юкьарчу гIуллакхан дуьхьа
ийна ийна, хIара кехат хьайга деллачуьнца цо тоьхначу
ийна цо ийна ийна метте вар. Кху стага жоп ло хьан дегIан
ийна».

Ийна тIехь цIе яцара иза яздинчун. ШIега хеттарш дарх
ийна ийна ца вийцира иза. Амма полковникна хьара, и яз-
ийна ийна стаг воцийла. Кехат ийна ларлуш яздинера.
Ийна ийна карадахарх хуур дацара, и хьан яздина а, хьаьнга яз-
ийна ийна. Тахина цо дукха ойла йира, оцу кехато кхойкхучу гIо-

те я ма гю-те ша бохуш. Йиллинчу метте ша ца вогуш йиша киллолла висина аларх кхоьрура. Дукха хан яц цо, эла Тумановна улло а хюьттина, Кунта-Хьаьжин мурдаш байина. Цара дерочунна тенислахь, тоьхна йункар вохуьйтур ву. Тешам бо цуш зама ю хIара. Амма полковник а вац киллочех. Цул сов хIусамда юкьара хилла цуьнан маршонна. Да ойла йича, кьхьа яздинарг а ву оьзда стаг.

Кехат, шалха тоьхна, хьалхарчу кисана а диллина, сьхьа даьккхина сахьте хьаьжира иза. Цхьайтта дала итт минот яра ХIусамда чуьра араваьлла а яра сахьт сов хан. Кертахь хIюьттинчу тийналло а, цIа ван хьевеллачу хIусамдас а, цюькьалоьман кIорни санна, цабезаме шегьа хьоьжуш лаьттаху кIанта а даг чу гIеххьачул кхерам туьйсура цунна. Делахь а, дехьа чохь кхьа кечбеш текх-цаций, пхьегIашший вовшахьеттаху хIусамдас синтем бора полковникна.

Арахь жIаьлин буьрса гюьгIа яьлча, шен голаш юккье лаьттаху туьрах катуьйхира цо. Цуьнан тидам хиллачу Болатам кьайллах велаалар иккхира. Иза тосаделлачу полковника, шен даг чу иккхина кхеравалар кьайладаккха гIерташ, тур нистен кеп а хIоттийна, яйн йовхарш туьйхира. ЖIаьлин гюьгIа сикха дIатийра. Когийн дайн тата неIаре деара, дукха хан ялале цуь хьала цIа чу адамаш девлира.

Шо гергга хан яра Берса виначу юьртахь хилаза. Кхуза кхьаь ча карлайолура генна дIаяхана бералла. ХIара ша вина юрт, беррахь левзина меттигаш гархьама, Басс-хин лаха чу бердаш бIаьрг тоха, цуьнца шен дегIе керла ницкь эцархьама, сикх-сикх цига а вогIий, кху ара бIаьрг бетташ, хойй Iай воьдура иза. Амма кхузахь вац цуьнан цхьа а, еккьа цхьа девешин йоI йоцург Ижарий, вежарий Берсин хилла а бац. Нана а елла, иза жима полуш. Ткьа да, дийна велахь а, цо велла лору...

Дуьхьал цIа чохь ахбодашкахь, цIеран серлонехь, текхьа мижарг хьакхош йоллу Хеда, Берса неIарх чохьа ма-веллинехь сьхьахьажаелла, хьала а иккхина, шен ахьаран мижаргех дуьнна чу куьйгашца иза мара а вулуш, цунна тIекхийтира.

– Докку! Докку! Дела яла хьан нанас ца йина йиша! Хьо мичахула лела-те, лела мукьана?.. Сан нанас биначийн санна, айби

— Карта шийли дакъа дохьур-те я мецачу берзалоша да! Яхкаш
хьан, сутарчу хьарг! Анаша ши б!аьрг мелла, орцахвала ваша
хьан, тийжаш елха йиша йоцуш докъаза вовр-те бохуш, ас-м
хьан сагагдой хьуна, нанас ца йина йиша яла хьан, Докку...

Шен пекха т!е а та!на йоьлхучу Хедин коьртах дай куьг
хьан, цуьнан догъэца г!ертачу Берсин б!аьргаш т!унделира.
Д!а тийжара т!амо да а, ший ваша а вийна цхьа йисинчу оцу
г!ертачу тудчух.

Ма елха, Хеда, ма елха. Берриг а бу Делан белхаш. Цо яз-
динчуш ворш!а цхьа а — шича теян г!ертара иза. — Осала ма хила,
ши осалла гича эхь ду...

Шен шичин вовшашка болу безам а, марзо а, ткьа иштта
хьан, цхьанакхетча хилларш карла а долиш, цаьршинан ойла
ду! Д!а т!а пеларехь, вист ца хуьлуш, х!оьгтина лавттара. Эххар
хьан хьарчачуьра Хеда меллаша д!а а яьккхина, хьешан ц!а чу
хьан Берси.

Аваллам т!алайкум, суьйре дика хуьлда хьан, полковник!

П!аьргар чохьаваларе хьоьжуш т!ачу полковника, ша т!ачура
хьан хьан а г!аьгтина, шен аьтту куьйгара к!айн кара д!а а
хьан хьан, хьешо шег!а кховдийна куьг меллаша схьалецира.

Ма т!алайкум салам, диканца вог!ийла хьо а!

П!аьргар леррина б!аьрг туьйхира цуьнга. Амма, юьхь
ше та!ан коьртах хьарчийнчу башлакха юкьара схьахьоьжу
хьан майра ши б!аьрг, к!еззиг хаалуш дукъ т!едаьлла боккха
хьан, цуьна к!елхьара дуькьа-т!аьржа, хаза хьовзийна мекхаш
хьан, к!умма а ца гора. Делахь а, цуьнан дег!ах, боларх, кьа-
хьан хьан полковникна, иза оьрсийн эскарехь кхиьна нохчо
хьан.

Коьртах хьарчийна башлакх д!аяьстина Данч!е д!а а кхов-
зийна, хьан хьан когахь истанга т!е а ваьлла, ши ког чучча охьа-
хьан Берси.

Т!аькхи, Кьосам, шу могаш-парг!ат дуй? — хьаттира цо, нох-
зийна хьан а, х!етта з!ок тоьхна, чкьоьргара кортош арадаха
г!ертачу шичовинч!и интеллигенцис а, оьрсех тарбала г!ерташ,
хьан хьан йоккхуш ма-хиллара, цуьнан ц!е ден ц!арца а ца
хьан хьан. — Доьзалш муха бу?

– Далла бу хастам, дика Іа тхо. Шу а деца могаш?

– Дала дика кхобу. Суна бехк ма-биллалахь, сайл ханна покх а, юкъяраллин меттигца лакхахь а волу хьо ас схьакхайкхарна. Ца торуш гІуллакх нисделла дира ас хІара.

– Бехке дац, – полковник леррина Берсега хьаьжира. – Сайн хьо цхьанхьа гиний-те, моьтту-кх суна?

– Гина хир ву.

– Тамаша бу-кх, суна гиначу хенахь хьуна тІехь гусарски сан саран мундир а, нагахь со виц ца веллехь, хьан белшаш тІехь капитанан аксельбанташ а ца хиллехь?

– Цул мехалчо тоьхна вайша вовшаш, полковник.

– Хьан некха тІехь Святой Аннин орден а, Георгин жІар и ярий-техьа, моьтту суна.

– Дерриг а хила тарло.

– Делахь хІета, хьайн цІе йийцахьа суна, господин капитан! цавашарца хаьттира полковника.

– Бехк ма биллалахь суна, господин Курумов, – тІаьхьара шо дош, цо санна, кІоршаме хьажош элира Берсас. – Со капитан пону ялх шо ду. ДуьххьалдІа нохчо, Барзин Рохьмадан Берса ву со.

Полковника тидаме а ца ийцира Берсин юьхь тІехь а, кьамелехь а шерра гун кІоршамалла.

– ХІаьа, хІаьа, хІинца дагавогІу! Фельдмаршалан Паскеничан эскарша венгерски мятеж хьошуш инарла Лиддерсан огри дехь гІуллакх деш хилла капитан Барзоев вай хьо-м. Со гІанна вацахь, цигахь доггах гІуллакх дарна капитанан чин а, орденан а елира хьуна. Хьан да гергара стаг ву сан. КхоалгІачу гильдин совдегар. Дена хьалха кІентан декхар ахь кхочуш ца дой-те, моьтту суна. Барзоев тов. Россира цІа вирзича, Соьлжан-гІонска гина суна хьо. Юха Гермчигахь хиллачу тІамера дезертиронан дира-кх ахь?

Курумовс хІинца дуьйцуриш диллина Берсин дагна Іеткьан хІуманаш дара. Да хьахош дина хаттар шена ца хеззачуха дити ра цо.

– ХІетталц вара со дезертир. Оцу дийнахь сайн декхар тІе вухавирзира. Суна а догІу и де дага. Оцу дийнахь дуьххьара суна а гина хьо элан Барятинскийн свитехь.

Юрүмовс цсцваьлла корта лестабора.

Тата ас цецвуыйлуш ойла йора, ванах, цленчу оьрсийн
 цленх, клара кехат яздинарг мила ву-те, бохуш. Вайшинна-м
 вайшин хилла. Амма халахета-кх, дика европейски образовани
 а полуш, пах хьогьуш ирсан новкъахь карьера еш воьду йедало
 воьруш полчу ден клант оцу сагладьхургех а кхетта лелар.

Пичхалкхера тIаьххъара сагIадоьхург а адам ду, паччахь
санна, шийла-кх Фридриха ШолгIачо. Мухха делахь а, сан халкъ
ду, ниц. Оцу сагIадоьхургийн кийрахь, муьлххачу а просвещен-
но адамийн санна, дог ду. Церачийл тIех майра, кьинхетаме,
адамийн ду ала а мегаш. Оцу сагIадоьхургаша шайн маршоне-
кх вьуйсу.

Ши хъаша ма-хуъллу къамел кІеда-мерза дан гІертара. Амма
ца нислора. Дуьнене шайн хъежамашца, стигалий,
санна, цхъаь вукхунна геначу пушиннан ницкъ ца кхо-
ва повинашка болу цабезам къайлабаккха. Цуьнан дІовш
хІора дашца.

Вийн кѣам бодане ду, Барзоев. Бодане кѣам маѣрша хила
биш яц. Иза даим дозуш хуѣлу культурахъ а, юкѣараллин
дѣлѣоттамехъ а шел лекхачу кѣомах. Оѣрсаша серло йохѣу кху
дѣлѣкишшка.

Маршо ца хилча, серлонах хIун до? ТIехула тIе, европей-
сан образовани мел эдна вайнехан стаг шен халкъана тIехъ Iазап
хIотчийн тешаме ялхо а хуьлий дIахIутту. Маситта шарахъ нох-
чийн ций Iенорна, тахана цаьргахъ даллочу Iазапна паччахьан
шарлашка терра бехке ду шу. ХIан-хIа, царал а тIех! Уьш-м
паччахьна, шайна классана гIуллакх деш бу. Шу ямарт хилла
шайн халкъана, даймахкана.

Курумовс шен кисанара схъаяьккхина дешица кечийина луь-
ла, кьедачу томкх юьзна, латта а йина, боккха баьккхина кIур
кутуййхира.

ХІан-хІа, Барзоев, хьо бакъ ца лоб. Нохчий шайш бу шай-
сарту бохамна бехке. Цкъа-делахь, куйна кІел бохккал доцчу
барна хаа дезара, дуьненахь а нуьцкьалчу Российски империца
шайш ларор доцийла. ХІетте а цунна тІеберза ца туьгуш, иттан-
шайш шерашкахь шайн цІий Іенадо цара. Ницкъ эшна кІелбисча

а, Іедал тіелаца ца лаа. Біаьрг тіера тиллачу минотехь, тухий пурстоп а, чиновник а, салти а воь. Дийнна рота салтий бонущ новкъа діасаваха йиш яц. Эрна ціий хІунда Іенадо?

Берсин собар кхачийра. Цуьнан эсала ши біаьрг ціарах кхачи гира, хьажа юккъе буьрса шад хІоьттира.

– Цара хІун дийр ду, уггар тоьлла мохк діа а баьккхина шаьш хьаннашка, чІажашка доьхкича? Шайгара діабаккхини махка тіе тіеман чІагІонаш йоьгІча? Колонисташ баха ховши чача, адамашдайархошна, ямартхошна совгіатна діабекъча? Цара хІун дийр ду, шаьш мацалла леш хилча? Шайн ціеран метт официални зорбанехь лелош «акхарой», «разбойникаш», кхин иттаннаш уггар сийсаз ціерш хилча? Уьш Іедална муьтІахь хилла лаахь, шайна совгіатна делла церан латта аша царна юхадерма де. Царна ца оьшу, цкъа а церан безам ца хинболу крепостной урхалла церан коча ма Іитта. Хьан боьхуш балийна уьш кхуа?

Дуьне девзинчу, шен дахарехь дукха хІуманаш гиначу Курумовс собаре ладоьгура чуьраваьлла хьийзачу Берсига.

– Собар, собар, Барзоев, – куьг хьалалецира цо. – Ахь, дин ма делахь, европейски къаьмнел, къаьстина аьлча, оьрсийн къаьмал нохчий шайн кхетамций, юкьараллин кхиарций лаххара бцхьа эзар шарна тіаьхьабисина хилар. Россис кхуза цивилизацийн йохьу. Цхьа ткьех шо далале кхузахь промышленность кхуьру ю. ГІаланаш хІуьттур ю. Курорташ йохкур ю. Царна оьшу ерриг а таронаш ю кхузахь: хьун, нефть, минеральни хиш, пайда маьІданаш...

– Уьш ерриг а Россис діахудур ю, ткъа нохчийн халкъ къаьмалехь дехар ду! – юкьаиккхира Берса.

– ЛадогІал ахь. Оьрсийн прогрессивни некъашца хийцабелла діахІуттур бу вайнехан патриархальни бахам. Хьуьжарийн метта школаш йохкур ю, Кьурьанийн догматийн метта дунненан Іилма даьржар ду. Европейски культуриц, Державинан, Пушкинан, Лермонтовн Россис кху лаьмнашка серло йохьу.

– Цуьнца цхьаьна Іожалла а, кьиза Іазап а дохьу! – ца кьарлора Берса. – Хьанна оьшу цхьамзанашний, таррашний буьт хьехь йохьу культура? Цхьана а стеган бакьо яц ша санна чуьнгара маршо діаяккха. Цхьана а халкъан бакьо яц ша санна

халкъ халкъ поллехъ латто. Цхъана а Једалан бакъо яц цийций,
 алашхъ халкъа юкъа цивилизаци яржо. Со дуьхъал вац
 оьрсийн халкъана, оьрсийн культурина. Нагахъ Росси респу-
 бликаси слахъара, тлаккха со суо кхойкхур вара сайн халкъе
 алашхъ длакхетар доьхуш. Амма со дуьхъал ву монархически
 Россия, сайн халкъ цуьнан кьизачу Јазапан дукъе долларна. Со
 дуьхъало оьху оьрсийн халкъан прогрессивни кленташна, амма
 рип манар хир бац цуьнан царах махкал чоьхъа а, арахъа а ций
 латт, алашхъ далоьцуш, шен халкъ а, кхидерш а Јазапехъ дах-
 хъа оьрсийн паччахъца, цуьнан ценца, правительствоца, цуь-
 нан горторах хилла лаьттаху цхъаннеца а. Цул сов, халкъ дитт
 алашхъ гле искусственно маргалаш хитта. Цунна маьрша кхиар
 оьшу. Испани лакхарчу культурин пачхъалкх яра, амма испан-
 цина ху дайина американски материкан аборигенийн. Шекспи-
 ров, Байронан, Скоттан даймохк бу Англи, амма хун делла цара
 африкански къаьмнашна, ирландашна, индусашна? Мичахъ бу
 Австралийн аборигенаш? Пушкински стихаша салтийн тоьпех
 лардан шийн маршонехъа къуьйсунохчий, лермонтовски стиха-
 ша дуьдиз, мецачу Јожаллех лардац нохчийн бераш. Мискачу
 ларданхошна хаа ца хаа дуьненахъ пушкински а, лермонтов-
 ски а небаьхъа стихаш ю-яц. Царна маршо, нийсо, сискал оьшу.
 Цуьху гле, хъанна хъан бакъо елла цивилизаци яржайо бохуш,
 алашхъ халкъаш халлакдан? Мичахъ ду малхбузе Кавказера
 ларданаш къаьмнаш? Нагахъ шаьш ламанхойн бала кхаьчна ле-
 гал, кхуна Гилманчаш, хъехархой, лоьраш хунда ца бохкуьйту?
 Кхунахъ оскарш мел лаьтта, тлеман-колониальни урхалла мел
 лаьтта, Россина коьртехъ тиранаш мел лаьтта, цкъа а соьур яц
 алашхъа Российски Империна ен дуьхъало!

Курумовс, чухула дласа а хъаьжна, луьлли чуьра чим чута-
 ра хума лехира. Цуьнгара схъаэцна луьлла ценкъа соне ясса а
 латт, тохаселира Берсас.

Хип-хип, хьо галатвуьйлу, Берса, – корта ластийра цо. – Ла-
 танхойн акха амалш хийцалур яц, туьраций бен. Халкъ бажа бу.
 Цуьна глехъ онда куьг а, члогла дог а долуш ю веза, нацкъара
 гала хъайба хьокха а тухуш сацо, гонаха хъйиза. Нохчий а къар-
 тур бу. Ца къарбала ницкъ а бац церан. Хьох дуьххъалдла Евро-

пехь модни долу ун кхетта. Цуьнан цIе революци ю. Хьо тайн фанатикаш дукха кхоьллина кху тIаьхьарчу замано. Якобинцаш, декабристаш, РиегоГIар, ИпсилантиГIар, ВладимирескоГIар, Iабдул-КъедарГIар, ДомбровскийГIар, Нана Сахибаш. Царо хилларг хаьа-кх хьуна? Цхьаберш эшафота тIехь, гильотинаш тангIалкхаш тIехь хIаллакьхилла, цхьаболчарна тоьпаш тоьхна биснарш, махках а бевлла, сагIадоьхургаш санна лела. Уьш баро хьуна, шайн мехкийл арахаь яккхий зIенаш а йолуш, хьекваь просвещенни тIеман а, пачхьалкхан а деятельш. Уьш тIетийжарш а дара лаккхарчу кхетамехь халкъаш. Ткъа хьо, кху акхачу нох чашца, царан акхачу баьччанашца – IуммагIаьрца, АтабигIаьрца, СолтамурдгIаьрца, фанатикца Кунта-Хьаьжица кхузахь революци ян гIерта. Дала маршалла дойла хьан цамгарна!

Курумов, гIадвахана, цхьа кIоршаме велавелира. Берса цуьн риг воккхавеш вацара шен доладеллачу девнах. И Iалашо маьцара цуьнан тховса кхуза вогIуш. Цо деанчу гIуллакхна чулаь ма далахьара. Амма дов доладелла даьлла. Бакъ шегахьа хетара цунна. Иза тола веза барта къовсамехь. Берса, хьала а гIаьттина чухула дIасаволавелира.

– Цомгуш мила ву, замано гойтур ду, господин Курумов, элира цо, шен сихвалар юха а дерзийна. – Суна а хаьа, нохчанеш шайн ницкъаца толам баккхалур боцийла. Амма зама а, адамаш а тIаьхь-тIаьхьа хийцалуш ду. Адам кхетта догIу. Халкъашно хаа доьлла шайн мостагI мила ву а, доттагI мила ву а. Ахь цIеро яьхна турпалхой хIаллакьхилла, амма цара долиьначу гIуллакхна толам боккхур бу, мацца баьккхина а. Якобинцаша шайгаьхьа кьийсина идейш эххар тоьлур ю Францехь. Дуьненахь цIе яьхачу Наполеонан ницкъ ца кхечира Испани кога кIел сацо. Яьхачу на дIаяха цуьнан импери. Грекаша, сербаша, румынаша шайн мехкашкара дIалаьхкина туркойн тиранаш. Венграша, итальянцаша, чехаша, словакаша дIакхисина шайн яьни тIера габсбургаш. Цара шайн йозуш йоцу пачхьалкхаш кхоьллина. Уьш дерриг а хьан паччахьийн «Священни гIеранан» бертаза хинна гIуллакхаш ду. Англис а, Россис а цIела керчадо шайна кIел соьца ца туьгу халкъаш. Амма царан коьртехь лаьтгачу тиранийн уьш а цкъа маьрша девр ду. Цхьана шайн ницкъаца ца тоьхна

паша кѣаьмнаш наполеонал, габсбургийн, султанан тиранийл. Императори революцехъ венграшца цѣаьна а хиттина австрий-
сий императоран эскаршна дуьхьал леташ бара австрийцаш, че-
чин, полякши, немцой, французаш, оьрсий. Польски гаттамехъ –
партийн хилкъан бакъболу кѣнтий. Нохчашца хиллачу бехачу
панахъ, нохчашкахъ а буьйлуш, цѣран луьйтанах луьита а тоьх-
на. Россий императоран эскаршна дуьхьал лийтира оьрсийн сал-
тий. Оьрсийн декабристаша сатийсинарг, мацца хилла а, кхочуш
аир ду Россихъ. Хъанна хаь, тахана монархин дукъа кѣл бох-
чу оьрсийн ахархоша, полякаша, малороссаша, гуьржаша, ла-
манкоша, кхидолчу халкъаша, заманан йохалла цѣаьна а кхет-
та. Монархи аьтта дѣа а яьккхина, Россихъ Республика кхолла ма
мѣта. Патриархальни демократин юкѣараллин дѣахоттам болчу
нохчашни массо агѣор мѣгаш хир ю республикански урхаллин
пѣнаш. И хир дац ала ваьхьар варий хьо, господин Курумов?

Геренга телхинчу стаге санна хьоьжура Курумов.

Цѣаьна яй чохъ кхехкийча а вовшахьобьтур дацара Росси-
я кѣаьмнаш!

Ас дѣлийнчу масалша кхин гойту!

Ахъ цѣрш яьхначу кѣаьмнашна вовшийн бѣаьрга дан ца
мѣта.

Халкъийн дац вовшашца мостагѣалла. Паччахьан прави-
тельство политико вовших хердина уьш. Амма уьш кхетар
ду Росси йоккха набахти ю, хѣор кѣомана кѣастийна цѣхалха
кѣаьран а йолуш. Оьрсийн халкъо цкѣа кагийир ю шен каме-
ран пѣл, цо гѣо дийр ду бисинчу тутмакхашна шайн камерийн
пѣларш кѣгъян. Тѣаккха цара массара а цѣаьна херцор ду на-
бахтийн тѣулган пѣнаш. Россихъ республика кхуллур ю! Лар-
манаш, господин полковник! Нохчий а кхета боьлла. Царна
пѣаьтерри бѣаьрга бан ца беа Курумовгѣар, Чермоевгѣар а,
Гуьзановгѣар, Белликгѣар а, Мустапингѣар, Ипполитовгѣар а,
мѣаьла Мохьмадгѣар, Головаченкогѣар а. Амма уьш хѣинцале а
Ивангѣаран керта хьошалгѣа эха боьлла. Ивангѣаьрга шайга
кѣошалгѣа кхойкху. Цѣа ткѣех шо даьлча уьш цѣаро а вовшах-
боьхур бац!

Ца кѣасталахъ, цѣргахъ богур бу!

Берса, Курумовна хьалха а сечна, цуьнан бӀаьргаш чу хьалха жира.

– Ванах, Къосум, ахь дуьйцург даггара ду я суна хӀиттон моттаргӀанаш ю хӀорш?

– Стенна оьшу моттаргӀанаш? Ас ма аьлла хьобга, халха бажа бу, цунна Iу оьшу.

Берса, охьа а хиьна, гӀайби тӀе пхьаьрсан гола а гӀоргийна дӀатевжира.

– Со гена ву халкъаш сийсаздарна, цхьаКӀеззигчаьргари дуьйлучарна дийнна халкъ бехкедарна. Вон халкъ хила йина яц. Амма хӀора халкъа юкъахь бу шайн Иудахь а, Каинан а, ГӀажарий вон, къиза халкъ ду ала ца гӀерта со, амма Дариян а, Ксерксан а, Надиршахан а хӀух вуй-те аьлла, хета суна хьо.

Курумовс корта таӀийра:

– Баркалла. Дика кхоссар ю иза-м. Юккъехула аьлча гӀажарийн паччахьаш цхьана заманашкахь малхбалин дай бара.

Берса толаме велавелира:

– Бара. Амма хӀинца бац. Цхьана заманаш гӀажарийн паччахьалкх яра малхбалехь коьрталла лелош. Римлянаш – Малхбузехь. Паккха олалла хийцаделира. Малхбалехь – цкъа Iарбин тIаккха монголаш, юха туркой. Малхбузехь – испанцаш. Наполеоновски Франци. ХӀинца уьш шайн мехкан дай а бац. Нинта ма ду дуьненан хӀума. Демокрита ма-аллара, дуьненахь долу хӀума а хийцалуш дӀадоьду. Нахана даьккхинчу ор чу ша пуаьстаг. Халкъ лоллехь далло халкъ эххар ша а дужу лолле.

Шина хьешан дов хадийра цӀестан тас, гӀумгӀий, гатий дохьуш чохьхаваьллачу Болата. Цунна тӀаьххье юург йохьун еара хӀусамнана. Дечкан доккхачу шуьнахь, тӀера Iаь гӀуьштун ахьаран галнаш, царна тӀехула ехкина уьстагӀан дерстинчу жижиган тӀассаш яра. Юккъехь лаьтгачу дечкан кедахь тӀе хьаькхар хӀоьттина саьрамсекхан берам. Галнаш тӀе боьгӀна ДанчӀи хӀетта бина дечкан ши мӀара.

ХӀусамнанна тамана, цкъа-шозза деккъа жижиг а кхаьллина, цхьа-ши Iайг чорпа а мелла, шуьнара дӀахилира Къосум. Цуьнца яхь лаьцна, ша меца воллушехь, Берса а сецира, тӀаьхьа ДанчӀица парггӀат яа дагахь.

– Тлаккха, Барзоев, схъадийцал хъайн гІуллакх, – элира Курумовс, куьйгех хъаькхна гата Берсига дІа а кховдош. – Суна хетарехь, политически дискуссешна ца кхайкхина ахь соьга кхуза.

– Нийса боху ахь, Къосам. И къийсам буюьтур вайша. Уьш ерриг а замано къастор ду. Хъоьга дехаре веана со.

Берсас дІадийцира Гати-Юьртахь хилла зулам. Амма цо лачкхьира, Васал има диллина оьрси хилар.

Лавцначу шиннах, куьг бехке воцу Васал дІахецийтахъара оьнна, хъоьга дехаре вайитина со Гати-Юьртарчу наха.

Иза сан функцишна юкьадогІуш гІуллакх дац, – аьттехъа а ца дитира Курумовс. – Цигахь пурстоп а, окружной начальник а, кланойн суд а ю. Цара динарг хир ду цунах. ТІехула тІе хаза-рехь, ихь вуьйцу Васал, бевддачу салтех волчух тера ду. Хууш ца хиллара, Іедало, схъа а лобхуш, царна лубра таІзарш до. Ахь вуьйцучу дезертиран кІелхъаравала некъ бац цхъана а кепара.

Цундела ма гІерта уьш и гІуллакх суьде ца далийта. Хъуна оьнна, хъан дерзо ницкъ болуш гІуллакх ду иза. Хъан гергар-то ма ду ола Тумановца хъовха, граф Лорис-Меликовца а. Ахь дІаоьвнике цхъа дош аьлча, цо къамел доцуш, дІахобцур ву оца Гитиоьртахоша чІогІа доьху хъоьга. Цара шайн тайпанна цІаьнна стаг ву иза.

Цъьа ойла хилира Берсин, хъан дай а ма бу мацах ишт-са шоташна тІе а баьхкина, цара дола а дина, хаза нах а бина ца Іигтийна ала. Юха а, иза цунна дагах Іоттадаларна а кхера-оьнна, сецира.

Пешан ойла е вай, Къосам, – доьхура Берсас. – ЦІа дуьззи-ца доьз кегий доьзал бу цуьнан, тховса сахуьлунга яларан а теш шотуш Іуьллуш зуда ю. Де-е а бехк-гуьнахь доцуш да ваьккхина Іаьрехь хъажийча, и доьзал хІаллакьхир бу.

Курумовс вехха Іийра жоп ца луш, шен сирачу мекхех куьг хъаькхуш.

Іаьхьолламо ца лелош хІун дуьсу, – ойла йора цо. – Хъанна хъаькхна хъовр-Іовр хилча, хІокхуьнан разбойникийн кара со а суна динарг нислой а. ХІокхеран лагерехь суна декхарийлахь хъаькхна хилар сен довр дац. И холоп кІелхъарваккхарх суна хІун цаьхь куьлу? ТІехула тІе, да а ву кхуьнан вехаш стаг. Нагахь ний-

сачу новкъа валахъ, ша а ву дика карьера йийр йолуш жимаста
ХЮкхунна дина гЮллакх эрна довр дац сан».

– Дика ду, – элира цо эххар а. – Рохъмадца долчу сайн герар
лон дуьхъа хъан дехарна жоп ло ас. Шуьшинна юккъехъ машар
бар а дехнера соьга хъан дас. Иза гІаккхахула дуьйцур вайша
Ас кханнехъ полковнике, и стаг дІахецар доьхуш, кехат язди
ду.

– Баркалла хъуна, Къосам. Нагахъ санна тховса ахъ суна
бина юьхъІам хъуна диканца берзо сан аьтто хилахъ, сайн през
стаг хетар вац суна.

Араваьлча, кетІахъ соцуна а хилла, ДанчІе масех дош
ра Курумовс:

– ХІусамда, со паччахъан ялхо ву. Тховсалера гІуш
Іедалх кхетахъ, кьинхетае догдохуьйла яц сан. Сайна кхера
велла Іийна ца алийта веана со кхуза. Хъайна хуур ду-кх хъуна

– Кхета со, Къосам. Хъо кхуза вар цхъанна а хуур дац.

– Марша Іойла.

– ХІан-хІа, эвлаюккъе кхаччалц со дІавогІу хъоьца.

– Ца оьшу. Вайша цхъаьна гича хабар хир ду.

– Делахъ, марша гІойла.

* * *

Полковник дІа а хъажийна ДанчІа чувеъча, цуьнца охъаь
на вуззалц хІума а йиъна, эвлара дІавала сихвелира Берса.

– Берса, селхана гІала вахча, Рохъмад гира суна, – ДанчІа
вистхуьлуш хезира цунна. – Цо чІогІа сатуьйсу хъо гаре.

Берса соцуна хилира неІарехъ:

– ХІун оьшу цунна соьгара?

– ДуьххьалдІа хъо гар. Мухха велахъ а, хъан да ву иза. Хъо
цхъаь бен, бер дац цуьнан. Кху деношкахъ вогІур вара ша, хъо
шена тІевалавахъара бохура. Суна-м кьахета цунах...

– Дийцина хІун до ахъ цунах? – ДанчІин кьамел хадир
Берсас. – Со лобхуш, со ган гІерташ кьа ма хъега ала цуьна
ХІан, марша Іайла, ДанчІа.

Сутарчу куралло хъекъал кхолийнчу стагана шена тӀебогӀу кхерам гац.

Эзоп

Цирийн-мийрлан Муса Алхазович Кундуховн долларчу юьрт а мохкан а цле Скут-Кох ю. «Хадийна рагI» я «Хадийна рагI» бокург ду иза хIирийн матгахъ. Ша цIеяханчу хIирийн мийн, гинатийн тайпанах хилла ца Iаш, ткъа оцу тайпанахъ а бокург цIирилах схъаваьлладу Кундуховн Алхазан Мусин доллар асхонд йоккха юрт а, тIулгех доьттина исс цIа а, дуккха а бокург цIирилах а яра.

И тѣмъ дѣла мохъ кѣзга бара Кундуховн. Шен дех биснар.
Тѣмъ а, да веллачул тѣахъа бахам боѣкъуш, ах гергга Мусел
кѣстѣу велнина Афакон кхаѣчнера. Бакъду, дуѣнен чу волу-
а кѣахъ прсе кхаж баѣллачу Мусин дахар тоделира. Тѣламо
кѣахъа деллачу а, хѣалдолчу ден доѣзалехъ кхиѣначу а цуѣнан
кѣахъа кѣири Россихъ деша. Оцу заманахъ кавказски къаѣм-
ахъ кѣахъа кѣири кѣгйраша, къаѣсттина ламанхоша, дахарехъ
кѣахъа кѣахъ бен ца къаѣстбора. Цундела Муса а вахара тѣман
кѣахъа деша.

Дуьхха а эьсарш шех хьобгуш куьцехьчу деҁлахь а, хьекъале
Немайра а волчу Мусин аьтто хилира оцу новкъахь баккхий
Къаьсттина атта дара и кхиамаш баха иза вин-
Кхузахь цунна мохк а, къаьмнаш а, церан амалш
Массо хенахь а оьрсийн эскаран командованин
Шо-шаре мел дели тӀекхетара чин,
Паччахьо, дуьххьалдӀа, чинаш, орденаш елла ца Ӏаш,
Оцу совгӀаташа Алхазан
Мохк ши эзар бархӀ бӀе десятине баьккхинера.

Давиду, оцу шен юрта а вирзина, чомахъ ваха аьтто ца хуь-
д, шь выскхира цо шен дахаран нийсса ах хан. Цо дакъалецира

Шемалан заманан берриг а Кавказски тIамехь. ТIом чекхонан лачул тIаьхьа нохчий гуттар карзахбевллачу шерашкахь. Нохчийчоьнан округан начальник лаьттира иза. Ши-кхо шо дийнахь хIирийн округан начальник хилла, шен цIахь хан токхун волю.

Тахана, цкъа а ца хиллачу тайпанара цкъацкъа воккхана тIаккха гIайгIане вужуш, башха вара Алхазан Муса.

ХIан-хIа, Муса хIуманна а дарвелла вацара. Я цхьана синга тамо дуьне кхолийна а. ДуьххьалдIа и волчу хьошалгIа вогуш. Нохчийчуьра цуьнан шира ши хьаша Iусманан Сайдуллий, Иггин Iелахий вара.

Церан хьошалла тасаделлера Алхазан Муса Нохчийн Орган начальник волчу шарахь. Цигара Муса цIавирзинчул тIаьхьа Iуспин Сайдулла мосазза а хиллера иза волчохь хьошалгIа а амма тахана санна иза лерина тIеэца цкъа а ца кечвеллера Муса.

Ерриг шен орденаш оьхкина, цхьа наггахь йогIу меттиг хIоьттича бен духуш доцу кIайчу исхариин чоа а дуьйна тоьлла герзаш дихкина, Iаьржа верта а кхоьллина, уггар дикка динахь, ваша юххе а ваьккхина юьртах ваьлла, хьешашна дуьхьалвоьдура иза.

Ша даьхьна гIуллакх кхиамца чекх а даьккхина, Константинополера Муса цIа вирзина цхьа кIира сов хан яра. Шена меттиг и чекхдериг хиларх цуьрриг шек вацара иза воьдуш дуьйна а. Алхазан Мусина Петербург а, Константинополь а цхьаь ири Шиннахь а бара цуьнан гергара хьеший.

Цу тIе хьалха дуьйна цига кхелхина, яккхий хьаькамаллийн меттигаш дIалецна дуккха а хIирий, кавказски кхечу кIаьм нех нах болчу туркойн столицехь цунна аттахо дара гIуллакх дийца а, нисдан а. Бакьду, цо хIинца даьхьна гIуллакх, цунна ма-моьтту, атта ца хилира. Туркойн правительствона даттара лаьара, кавказски ламанхойх уггар карзахе, доккхачу кьоман нохчийн пхи эзар доьзал шайн махка эца. Амма дерриг дохийнера цигахь лаьттачу хьолю.

Кавказски тIеман чаккхе хьалххе дуьйна гуш хилла дуьйна молланаш, таронаш йолу нах, Шемал йийсаре вахале а, ваханчу

дѣла а шайн лаамехъ бевдда Турци кхелхира. Церан гѣуллакх лаамехъ дѣлаисделлѣра, хѣунда аьлча уьш шайн кисанахъ шортта дѣла а лаууш бахана дела.

Амма кхин хьал хѣьттѣра дѣадаханчу шарахъ цига кхелхин-на.

Народски бартѣца Іаьржачу хѣорда тѣсхъ кеманаш хила бакъо Россин, Малхбузе Кавказ дѣалоцуш тѣман базаш кубански дѣла Іаьржачий болчохъ яхка дийзира. Граф Евдокимовн пла-машъ сѣггѣшш а, чѣагѣонийн линеш а йохкуш, шайн лаьмнаш-на бакъ таро цахирриг гатте хъовзийра цигара ламанхой.

Царѣбеллачу шапсугаший, абазехаший, убыхаший 1861-чу шарахъ императоре дѣахайтира шайна Россина муьтІахъ хилла Іаьржачи дѣар. Амма цара хѣитто барт ца безабеллачу паччахъан правительствос цаьрга сацамболлуш дѣахъедира, цхьа а тайпа дѣла ца хъехош кѣлсовцар я лаьмнашкара ара, гѣалагІазкхаш дѣла, аьлабѣвлар.

Кубански ламанхой де-дийне мел дели дика кхетара тѣттІа дѣлазѣан дѣкарш шайга совцалург цахиларх. Цаьргарчу хъолах дѣлазѣан Евдокимовс Россина муьтІахъ хила цалуучарна Турци дѣлазѣан некъ битѣра. Иза мич-мичхъахула ца боьдура. Иза лаьт-лаьтѣна бакхийгича, ламанхой оьшур бацара. Цундела цо, уьш дѣлазѣан дуьненах хадорхъама, и некъ хѣордан тѣхула битѣра. Цаьрѣ ламанхошна хьалха хѣоттийра: я, цхьа а тайпа хабар до-дѣла, Россина муьтІахъ хилий, шайш доллучохъ совца, я охъа-дѣла. Тѣа цушинна а резавоцург Турци дѣагѣо аьлла.

Ламанхой холчухѣиттинчу оцу муьрех пайдаэца гѣрташ, дѣарш Турци дѣакхойкхуш прокламацеш яржош, Кубански ла-манхошна юкъа баьржира туркойн эмиссараш. Уьш дукхахберш дѣлазѣан правительствос эцца балийна агенташ бара. Ма-маш цѣла украинцашний, гуьржашний хьалха санна, кхо некъ дѣлазѣа кавказски ламанхошна хьалха: я нийса боцчу кьий-гошкѣ физически хѣаллакхилар, я шайн динехъ йоцчу Росси-на кѣлсовцар, я шайн динерчу Турцих дѣакхетар, аьлча а, цига дѣлазѣалхѣр. Генна хьалха дѣа а хъаьвсина, Россин тѣехиндерг ган-на дѣлазѣан шайн тѣахъенан хинйолу таронаш хаа а хъекъалан дѣлазѣан йоцу ламанхой оцу агитацѣх тѣхабѣлѣра.

Уггар хьалха кхалха буйлабелира таронаш йолу нах. Данн ойла ца еш, бӀаьрзе царна тӀаьхьахӀуьттуш лела кӀехой хӀинца а изза дан сихбелира. Бакъду, массо агӀор кӀиза тӀетелачу паччахьан эскарша хӀинца ойла ян а ца кхийтира уьш. Вуьнтта а тӀамо чӀанабаьхна уьш, деккӀа цхьа даьхни доцург, важа берри шайн миска бахамаш дӀа а туьйсуш, карахь ахча а, тӀехь метари бедар а йоцуш, уьдуш, хӀорда йисте дӀагуллора. ТкӀа цигахь кеманашка ладоьгӀуш цара хьогӀу бала ца бийцабаллала кӀин бара. ДеккӀа цхьана 1863-чу шарахь хӀордаца Туркойн масех воьссира виь бӀе эзар гергга ламанхо.

Турци дӀакхаьчна ламанхой хӀаллакхуьлура, мозий санна Мангало буц санна, адам хьогӀкхуш, кӀиза юкбадаьржира тифан, морзгалийн ун. БӀарзбинера уьш мацаллой, махкаллой.

Оцу хьола тӀе нисвелира Алхазан Муса, паччахьан правительствос тӀедилларца, нохчийн пхи эзар доьзал дӀаэцара хьогӀкхь туркойн Портица дийцарш дан ваханчу хенахь. Цига ра хьал дика доцийла-м Мусина хьалкхе дуьйна а хаара. Цуна хаамаш Мусин шен карахь а бара, цул сов цигара юхаохуьчу наха дуьйцурш даьржара лаьмнашка сиха. Бакъду, ахберцана мацалла мажбелла, сагӀадоьхуш дийна биснарш а, дӀадохкара цхьанхьа Юхку декъий а шен бӀаьргашна Турцихь галлац, оцу ирчачу хьолан сурт цунна, ма-дарра, ца хӀоьттинера.

Стамбулехь мел даккхий гергалонаш шен хиллехь а, н сургича, Мусас догдиллира шен гӀуллакх кхийамца чекхдерин хӀаларх. Амма дерригенна а тӀехь цуьнан гӀо дира хьалкхе дуьйна Петербургера а, Тифлисера а хаам эцна Стамбулехь Ӏачу оьрсийн векало, инарла-адъютанта Игнатовс. Шен правительствос царах Игнатовс тӀелецира нохчийн пхи эзар доьзал кегийчу то банашца, шайн даьхница, сал-палца лаьттахула могаши-маьрша, цхьаннахь а цаьргара зен-зулам ца долуйтуш Турци дӀабана Эххар а, туркойн правительствон араьхарчу гӀуллакхийн министр Иела-Паша резахилира нохчийн пхи эзар доьзал тӀеьца а Саганлуг ломаний, Ван Юманий юккье баха хао а.

Оцу тӀехь барт хилла баьлча, шен гӀуллакх дийцира Кундуховс. Тохара цкӀа ша Лорис-Меликовга, нохчий Турци кхалхоран гӀуллакх айина Россин дуьхьа а, нохчех кӀахеташ а лела цо

и хьалхалдла шенна харц дара. Дуьххьалдла хьекьалечу коьртана
турк. Россихь хуьлуш лаьтга социальни хийцамаш а, цуьнан чак-
маш хуьлуш а, кьаьсттина шех хиндерг а. Кавказски тIом
хьалхалдла, Росси чIогIа кога тIе хIоьттинера кхузахь. Хьал-
халдла сий хирий-ге хIинца хIирийн алдарийн? ХIан-хIа, шайна
хьалхалдла бешла, паччахьан Iедало юьстахтеттира гуьржийн
хьалхалдла, абхазски элий. Изза хиларна кхоьрура Кундухов шех
а. Иза тIе хьекьале, хуььнаре инарла велахь а, кхидIа карьере
хьалхалдла яцара цуьнан. Цул сов, Россихь крепостной ахар-
хой мукьабовлацера. ХIинца изза деш ду Закавказехь а. Кестта и
хьалхалдла Кавказан лаьмнашка а даьржар ду. Долахь леш
хьалхалдла муха хуьлу? ТIехула тIе, ахархой ца хилча, ши эзар
хьалхалдла деша тIе лаьтгах цо хIун дан деза? Хьанна хаьа, Iедало
хьалхалдла ахархоша, тIехьа мийра а тоьхна, дIакхосса тар-
хьа. Иза хьалхалдла меттигаш дукха ю.

Цуьнах кхоьруш, шайн долара ахархой мукьабовлале цаьр-
ца ахархой Турци кхелхинера Кубанерчу ламанхойн мехкадай.
Хьалхалдла Кундуховна иштта ведда ваха ца лаьара. Хьанна хаьа, ци-
гяхь мукьабовла ца нислахь, юхаверза ма деза. Цундела Россира
Царна цуьна правительствона хьалха дикачу царла а хуьлуш,
хьалхалдла цуьна шен латта а, бахам а бухкуш.

Шен доьртчу юьртан ахархошца ваха а ца лаьара Кундухов-
на цуьна тIемло ву. Ткьа цуьнан ахархой, латталелорна бен, кхин
хьалхалдла царна лело латта хир дац Мусин,
хьалхалдла а хIиттийна Турци вахарх, цигахь карьера ялур яц
хьалхалдла. Цул нохчийчуьра угтар паччахьан Iедал ца деза, бе-
халхалдла хьалхалдла цхьа эзар нохчо а эцна Турци кхелхича,
хьалхалдла цуьна йиллина хир ю ирсан неларш. Церан цхьана-ши-
на цуьна иза царавер ву цигахь. Хьанна хаьа, цуьнца цига
хьалхалдла мисех эзарне кхача а мегий. Цхьа дивизи нохчийн
хьалхалдла! Уьш-м цо дубненан муьлххачу пачхьалкхан дийнна
хьалхалдла хуьлуш бацара. Цаьрца дан цуьна шортта гIуллакхаш ду
хьалхалдла а, Анатолеахь а. Нагахь Турцис цхьаьнца тIом бола-
халдла? Цаьрца Месопатамехула, Аравехула, Египтехула
хьалхалдла ву иза. Ткьа Россица-х тIом цкьа а хедаш бац. Росси
хьалхалдла ган ца эза нохчийн, оьрсийн тIеман говзалла а, Кавказ а

евза инарлий – иза кхиаме закълт ду. Веза Дела, цуьнга шен
Шемалан гПарабевлла нохчийн наибаш – шелахойн Телхаг, шен
ойн Ботукъа, гиххойн Сайдулла, бенойн Солтамурд, мичкьхойн
СоДа, веданхойн Эдал бигабелча! Телхаг, БойсагIар дийна ш
лахъара, Iумма а, Атаби а лацаза велахъара.

И ойланаш дукха йинера Мусас оцу тIаьххьарчу ширахь
Турцихь нохчий тIеэцаран гIуллакх а цо дIанисдинера. Циган
цунна сацам боллуш дош деллера, эскарехь лаххара а паша
чин дала. Цкъачунна и тоьур ду. Иза ламин хьалхара тIегIа д
цигахь оцу тIера хьалаволалур ву Муса.

Амма уггар коьртаниг хьалха ду – нохчий цига дIакхалхор

Нагахь Сайдулла а, Iелаха а тIетахь, цаьршингахула биснари
тIеберзо ницкъ кхочур бу цуьнан.

Тахана къасто деза, Мусас дагалаьцнарг кхочуш хир ду
дац. И ойланаш а еш, шен доза доцуш шуьйрачу махке бIаьр
бетташ, накъосташна иттех гIулч хьалха воьдура иза.

Ломан дукъа тIе хьалаваьлча, цунна гира дехъа басасула
меллашчу боларахь чувуссу ши бере.

«ХIаь, Сайдулла, вайшиннан некъ цхьаь бу, – бохура Мусас
берешка а хьоьжуш. – ДIаяхана хьаргIачу дина а хийна хьайн
майрачу дошлошца хьо тIаме хийза хан. ДIаяхана и зама, хьан
маршо а, сий а эцна. Хьо шайгахъа валарна, хьан куьйга хьан
халкъ дIатедан оьрсаша майоран чин делла хьуна. Амма мIа
хьекъале, мел майра, мел хьоьнаре велахь а, царна гергахь, а
ши туземец бен, хIумма а вац вайша. Кхузахь кхин лакхаваларе
догдохийла дIаяьлла. Хьуна уьш мел ца беза суна-м дика хь
ра, амма цаьрга болу сан цабезам хьуна хаахъара!.. Вайшиннан
ирс Турцихь ду. Бакъду, хьан махкахойн баккъаш тIехулий бен
вайша цига ваха-м лур вац. ХIун дийр ду ткъа, цхьаннан бохам
кхечуьнан ирсан лами ма бу. Хьайн ирачу туьраций, болотан
дагций суна улло хьо хIоттахь, сайн хIилланца ас хьо хьайна
гIенах а ца гиначу дарже кхачор ву...»

Уггар хьалха цкъа делкъа-ламазаш дарца Делан декхар дIа
делла, тIаккха токхечу шуьне хевшира хьеший.

Кавказски ламанхошна юккъехь бIеннаш шерашкань
схьадогIу гIиллакх дохо ца лууш, уьш кхача биьна бовлалаш

дешнаш ца деш Іара хІусамда. ТІерачу дерстинчу дилхах цІанло
дІахкан декъаза шуьна оьгура. БІаьрг тІехІотта ца кхиош
дІахкан жижиган а, галнийн а баьрзнаш. ХІинцале дассийнера
дІахкан цинандальски кемсийн дикачу чагІаран масех шиша.
ХІаьр, хІаьр тІей, логаххий дайн хІацар тохар бен, кхин шекба-
рца дІахкан догІмаш долу зоьртала хІусамдай, хІеший.

ЦІаьнна, дешница кхелина стерчийн маІаш уьйуш, хІусамдена
цІаьнна доьзална а, хІирийн, нохчийн кІаьмнашна юкІарчу
дІахкан аІаьнна а тІера кедаш муьйлура цара.

ПІаьхІаьра кад хІала а лаьцна, дош ала пурба дийхира
хІусамдас – Алхазан Мусас.

Сайн хІомсара хІеший! Сайн дешнаш хІуна тІе дерзадо ас,
дІахкан. ЦІаь-делахь, шуьшиннах хІо воккхаха ву, шолгІа-
дІахь, вайша шира ши доттагІ ву. Суна хІо вевзина, я, нийсса
дІахь, хІо гІна, ялхитта шо хІалха, ХІалха-Мартанна уллохь.
дІахкан а хІзна хІла тарло цигахь хІлІачу тІамах лаьцна.
дІахкан-МартантІахь оха хІоттийнчу гІопо салаьцнера шун. Жи-
вІачу Нохчийчоьнан дог ма дара и юрт. Цигара дІа шун ярташна
дІахкан тІо совцо, ТІелхаган меттана дегІастанхойн наиб Абкар-
Дибар ванІгІира имам Шемала. Амма цІуьнан цІаь а гІуллакх
дІахкан ца долура. ХІетахь ТІелхаган хІекІалний, тІан диві-
нийн юкІкІеьхь лаьтташ бІаьрзе Абкар-Дибар ца хІлІеьхь, тІо
дІахкан хІаьлакххІлла хІр дара. Кхин хІун дийр ду а ца хІаьна,
дІахкан куьг ластийна, шайна ма-хуьу шаьш ларде аьлла,
дІахкан битира цо нохчий. Ша цига наиб хІоттийчахІана дуьйна
ца дІахканех утгар хІекІале сацам бара иза. ЦІаьаммо тІехь
дІахкан дан доьлча, цІуьнан бага а хІуьйсуш, когаш-куьйгаш
дІахкан санна, Іа нохчий. Амма шайн лаамехь буьту-кх! Дала
дІахканойн царах! Массо кулла кІелхІара, шерачу лаьттахь бух-
дІахкан, кІаннхетамза етташ, дуьне-м, дера, гатдора. Абкар-Ди-
бар шайн шайн лаамехь битиний хІаьначу нохчех юха а нохчий
дІахкан. ПІаккха, бахий ахь, шайн даимлерчу майраллица, ме-
сараьнна шаьш шайн ларбан буьйлира уьш. ТІан дукхахдолу
дІахкан оу юкІкІеьхь хІлира. ДелахІа, ма дохковаьллера-кх Ше-
ма! Жимчу Нохчийчуьра ТІелхаг ша дІаваккхарна. Амма има-
м шайн гІаьлаг нисдира Абкар-Дибаран метта хІо а хІоттийна.

ХІетахъ тхоеца ца ларийра Абкар-Дибар. Тхо юха ца дахадеши
майрачу, ас даим лоруш волчу, хьекъалечу полководце, шайх
хойн Телхаге а. Амма ахъ, Сайдулла, коьртах хІума туьйхир
тхуна. Цкъа тоьхна ца Іийра, дуккха а йиттира. Суна хІинна
а гуш хета, хІетахъ ерриг Кавказски линин аьрру флангесе
цІеяххана бевзачу хъайн хьаргІачу динахъ, оха тІедетгачу доман
дарц ца тергалдеш, паргІат тхоьга а хьобжуш, хьуьнан йнстесе
ла чекхваьлла хьо. ХІаъа, ахъ цІена этира тхан эспарш. Берри
инарлаш цецбуьйлура хъан майраллех. Пурба лохъа, хьомдар
Сайдулла, хІара кад хъайна тІера дІамала. Дала лардойла вай
ямартлонах, Дала ма дуьтийла вай кьонахалла дІаэцна!

— Амин!

Кедахоша шайн малаш, ясса а йина, охьаехкира, амма Сай
дуллас шениг, юха а юза аьлла, Афаке дІакховдийра.

— Хъан дашна юкьаэккха ца лиъна дерриг а ала витира а
хьо, Муса, — элира цо тІаккха. — Ахъ со Телхагал лакхавоккхун
дош алар нийса дац. Телхаг тхан нохчийн эскаран хье бара
тхо, важа наибаш, цуьнан куьйгаш дара. Цуьнга кхочуш наиб
цхъаь вара — цІонтаройн ШоІип. Цундела суна луур ду кьенару
Телхагний, шотойн Ботукъаний тІера вай цхъацца кад мала.

— Бакълоь хьо, Сайдулла, — тІетайра Алхазан Муса. — Амма
ас айса аьлларг Телхаг лахван гІерташ ца элира. Хьуна ний
са хаа лаахъ, Телхаг нохчийн эскаран хье хилла ца Іара. Дуь
ненна а хаьа Шемал аша вина стаг хилар. Ахульгохъ Шемал
вохийначу дийнахъ Россин когашка юьйжира ДегІаста. ХІетта
яьккхина Шемалан цІе яйра. Тхо тешна дара, Кьилбседа Кавказ
гуттаренна а тхешан карахъ хиларх. ТІаьххьарчу ткъа шараш
лаьттина тІом шу бахъанехъ хилира. ШовзткъалгІачу шараш
шу ца гІевттинехъ, билггал чекхваьллера иза. Ахульгохъ вена
Шемал денвинарш а, цуьнан тІеман сий айинарш а шун наи
баш ма бара, шайн коьртехъ шелахойн Телхаг а волуш. ШоІип,
Ботукъа, СоІду, ГІойтамир! Маса вара уьш. Ткъа Юсуп-Хьаьжа
Сапаров? Алдара, шайх Мансуран юьртахо. Иза тхоегахъа вай
ча вевзира суна. Кхузаманан тІеман Іилма дара цуьнан коьртехъ.
Шера хаьара цунна туркойн а, Іарбийн а, кавказски итт кьоман
мтт. Кхойтта мтт! Юсуп-Хьаьжа вара Шемалан генералний

Шемалан пармашник а, цуьнан премьер-министр а. Доцца аьлча, Шемалан хьа, аьтту куьг. Шемалан яьржина имамаг европейски шемалан кене ялийра цо. Ломара ерриг а тIеман чIагIонаш цуьн куьйгилица хIиттийнера. Амма правительшна везац хьа хьекъале, хьуьнаре стаг. Шемална а ца вийзира и хьекъале хьуьнаре похчо. Боцу бехк тIе а Юьттина, хIаллакван дагахь, цуьн цинди чу воьллира цо Юсуп-Хьаьжа. Амма иза, ведда, цуьн хьа пелира. Со реза ву царна тIера кад мала!

Цуьн а чу ма вита аьлла, Мусас ома дарна, хьешашна цуьн хьа цхьа а ялхо вацара. Цундела царна кад буттург Мусас ваца Афако вара. ЧагIарх юьзна маIаш массара буйна цуьн хьа, Сийдулла вистхилира:

Кавказан сира лаьмнаш мел деха, цуьнан кийрара буьрса тIе бух мел дуьйлу, де-буьйса мел хийцалун, дуьненчохь сара цума мел еха, кху хьомечу лаьмнашкахь ма эшийла ахь цуьн хьа пармаш санна майра, хьуьнаре, хьекъале, тешаме кьонаш! Цуьн а панас ма войла яхь йоцу, тешам боцу кIилло кIант, цуьн хьа пехийла и хIара маьлхан дуьне даа. ХIара нана-лаьмнаш цуьн хьа пармаш хеназа беллачу кьонахашна Дала эхарт лойла, цуьн хьа бисначара хIара Iаьржа латта гIоза хьобшийла!

Амин!

Дала барг цхьаь бойла вайн, кIентий!

Амин!

Цуьн стага маIаш юха а хьалаерзийра. Чохь малар дуьсуш цуьн хьа хIитто йиш яцара. Иза дуккха а мийла Iеминчу Мусас, Афако, сикха яссийна, охьатийсира шайн керарниш. Дагара ца цуьн хьа, цуьн хьа дIамелира Iелахана а.

ХIаьа, дагадогIу суна, Муса, ахь дуьйцу денош, – элира Сийдуллас шен кад дIа а мелла, мекхех куьг а хьаькхна. – Цуьн хьа аьлча, оцу деношкахь оха хIума туьйхира шух. Цуьн хьа шайна хиллачу зено Чехкара-ГIала юхадовла дезийтира цуьн. Амма тхан цкьа а меттиг ца хуьлура тхешан толамех дакIаьн. Шайн Хьалха-МартантIара кIегардовлуш аша кьиза цуьн хьа ярташ, бошмаш, ялташ, цанаш. ГIунаш чу тийсира цуьн хьа чархаш.

– Амма, и хиъначу ахъ, оха хадийначу хІор диттан царна
цхъацца салти-м вийра.

Сайдуллас гІайгІане корта хъовзийра:

– ХІун пайда бу цуънан? Тхан халкъо бІеннаш шерапкхъ
къахъоьгуш кхиййна ярташ, бошмаш паччахъан инарлаша цІа
на дийнахъ чим беш ягайора. ХІинца сагІадоьхургаш санна дед
тхо. Берриг нохчий ломан кІажа таІийна, ткъа мегаш долу латта
гІалагІазкхашний, эпсаршний дІадекъна. Цубдар санна, тхох
кхаш ву массо а. Масех бІе урд латта делла Іудин ВахІабна.
Къурмин берашна, Чермин Орцина, кхин иттаннаш писанна
Эла санна веха Шаммурзин Бота. Цицигашка ун деъча, дахъ
хуьлуш, дехкашка ун деъча, цициг хуьлуш, шен цІокІа ядийна
лела и чагІалкх!

– Ахъ хІунда ца доьху хъайна совгІат? Хъо вац Шаммурзин
Бота санна? И санна, Шемалан наиб хилла хъо, хІинца и санна
майоран чинехъ паччахъна гІуллакх деш а ву хъо?

– Цунах санна, сох тешац Іедал. Суна ца хаъа, цунна санна
халкъана ямарт хила!

– ХІун башхо ю? Цо санна, Шемал дІа а тесна, хъо а ма
лира паччахъехъа.

Сайдуллин юьхъ цІийелира, дуьхьал цІийдина хи тоьхъ
санна.

– ХІан-хІа, башхо йоккха ю. Бота шен лаамехъ велира оьр
сашкахъа. Цо доккха гІо дира царна тхо дохо. Со – тхаш
девлча, толаме догдохуьйла дІаяьлча, адамийн цІий эрна
Іенорхъама. Цул сов, сол хъалха Евдокимовна тІевахара мичк
хойн наиб Эски а, шотойн наиб Ботукъа а.

– ТІаккха ТІелхаг, Умалат, Эдди а, Дуба а. Доцца аьлча, х
къан тешам байна шух, Іедална хъалха сий а дац шун. Ша
мел дукха дахарх, ахъ цІерш яьхначу нохчийн эпсаршка кхочур
дац шу. Ткъа уьш хъан Іаьржачу жІаран меха нах а бац.

– Хаъа суна, Муса. Суна эша а ца оьшу ахъ дуьйцу сий. П
чахъна сайн къам а духкуш оьцу чин, бахам ца оьшу суна.

– Амма мел новкъа хуьлу хаьий хъуна, ахъ ма-аллара, п
писаш коьшкала йовлар? Я хъуна бен ца хета иза? Суна-м, а
дашна, суо церан гихъ лелаш бегІийла хета.

Хуьмнн дац. Жимма сатухур ду оха. Сихалло са диъна,
 цхьа даг биъна боху кицано. Цхьа де дог'ур ду, уьш гира охьа
 цхьа даг биъна, тхешан халкъ маьрша доккхуш.

Хадц, Ахь ма-аллара, тхан нах сох тешац. Оьрсашна г'уллакх
 цхьаь цхьанних а ца теша уьш. Церан г'уллакх кьайлах ду.
 Цераь тьри ду цхьаь вовшадеттачух.

Шай дара 1858-чу шарахь. Шемалан тлеман ницкъян хьос-
та, цушна оцу ткъа шарахь гюртор хилла лаьгтина Нохчийчоь,
иаргарахь тарчийна йогу гишло санна, тлаьххъара а бIогIамаш
малаш, коллуш тIеетталуш яра. Шайн инарлийн майраллел а,
малардел а сийначу цIарах догйовхачу паччахъан эскарин
хьоса юманис цуьнца ягийра ярташ, хъаннаш, бошмаш. Ма-
рсаеий, памгарший, къеллой гIелбина нах бIаьрзе хийзара.
Иаргарчу хьолах кхеттачу паччахъан инарлаша марсаяьккхира
малардел а, агитаци а. Нуьцкъала а, Iехош а, оьцуш а нохчийн
малаш шайгахъа яха гIертара уьш. Цхъайолчу ярташкара дийна
малаша доьвалаш гIалагIазкхийн станицашна герга кхалхабоьлча
малардел а воллуш воллийла хьъна Шемал а хъайра меттах.

«Церин доттагачуынга, сан наibe Телхаге, бусалба халкыйн
на Шемалера.

Делан жима лай Шемал»

«Вежаршка Атабига, Сайдулле, Дубега, Телхаге имам Шамалера.

Маршалла ду шуьга массаьрга а. Тейоглу сара кхачагача нохчийн дерриг а дошлойн эскарш Шела йолчу гулдар тледуьчу шуна. Далла лаахь, оцу дийнахь со хир ву цигахь...»

«Деган доттагчуьнга, сан наibe Телхаге. Вайн везчу Деган ра маршалла хуьлда хьуна. Вайша йиллинчу меттиге вар дош хьобга. Цигахь ас шадерг дуьйцур ду хьуна...»

Имама шен омраллин аз хийцинера. Хинца иза дехарна ваьллера. Нохчийн наибаша шайн тлаьххьара ницкъ вовнахуьн хира. Июньехь кхехка буьйлира тлом. Ялхитта чаккхарма пачча лаьцна хьалхатлаьлира паччахьан эскарш. 13-чу июлехь кьоничу Ботукьан дошлойн бляно атака йира Тенгински полкани Цо халлакйира стрелкови рота. Йохийна яржийра ерриг пачча амма ша, члогла чов хилла, юьстахвелира оцу тамера. Диннахь бусий ца лаглуш боьдура тлом. Кхойтта дийнахь ца сонин хьалхателара мостагI.

Оцу юккъехь гевттира паччахьан Iедало хьаьшна пачча галгIай. Церан гIо лаца сихвелла Шемал, шена хьалха пачча веллачу инарлин Мищенкон отрядаш а отуш, ГалгIайчу эскар чира. Амма тамехь бахчабалаза, мухха а герзаца кечбелла галгIай ледара летира. Оцу рейдан толам нохчех бозуш буьйлу хуучу имама, Бородински арахь Наполеона шен гварди санин кхоош кхобура уьш. Хетте а имаман сатийсар кхочуш паьлира. Боьхна юяхьаьлхинчу галгIаша атака ян аьтто боьхний ра нохчийн дошлойн. Кхузахь вийна виь бIе бIахо а пуьлуш кIегарваьлла Шемал Ведана вирзира, ткьа инарла Евдокимов Органан чIожахула хьала, цкъа а оьрсийн салтичун коькх чанзачу Шотойн дукьа велира. Оцу хала деанчу шарахь бIаьсттина хьераелира тиф, хоршаш. Тамочул дукха синош дошлуш цамгарший, мацаллой. Де дийне мел дели херлуш бара паччийн, дегIастанхойн барт. Царна юккъе мостагIалла дошлуш ра, дIадаханчу шарахь ерриг а йоккхачу Нохчийчоьнан пачча Телхаг мукьа а ваьккхина, пуьнан метта имама шен кIаьб Гезамахьма хIотторо. Ткъа хинца нохчийн ярташ, тлом сонин оьрсашкахьа йийла йоьлча, имама шен кIанте омра дира, хIот

Шемалан амайтана шена адамаш а даладе, берриг нохчийн наибаш дла а бакий, церан метта дегластанхой хIиттабе аьлла. Оцу шера, Шемалх тоьлла наибаш хербина ца Iаш, кхин тIе а марса-меккхара шина халкъа юккъера мостагIалла. Нохчийн ярташ берриг а Iонгахьа кхалхор кхин тIе а чехкаделира.

Шемалш дехарш дора нохчашка. Оцу шеран гурахь цо Шелан бийдира нохчийн берриг наибаш, Iеламнах.

Ма кхера оьрсех! – бохура цо. – Ахульгохь ворхI стагаца Шемалаш а вийлла, ведда шуна тIевеанчу сох шун гIоьнца нуьц-тIеа имам хилла! Ма мотталаш, шаьш дIа а тийсина, со лам а гIур ву! ХIаи-хIа, со кхузахь, шун лаьтта тIехь лийр ву! Шул шара, хьуьнаре халкъ дац дуьненахь! Собаре хила, сатоха! Оьр-тина хьесап ца далла дукха ахча дайина, дукха салт хIаллакбина шера имам дIалаца гIерташ, шу салт даха, шун зударех меташкаш бархана. Цара герз дIадоккхур ду шуьгара, атталла урс а дуь-таран. Шун берриг къонахий Сибрех бохуйтур бу, бисинчех аьхкIий бийр бу. ТIаккха кхетар ду шу, амма тIаьхьа хир ду!

Шу юккъехула, шайн дерриг тукхам паччахьна муьтIахь ду шера, Евдокимовна тIевеара шотойн къеда Сурип-молла. Ма-ракъа дIаьлча, имамана дуьхьал гIаьттинчу шен тайпанна гIодар доккун инарлина тIевеара чIаьнтийн тхьамда Дуга. ХIинца цо Iаьхь херца йолаелира Нохчийчоь. Иза ягайора малю йоцчу цорамка. Ягайора Сурип-моллас, Дугас, имамах веддачу наiba Шемалаша, Шемалан кIанта ГIезамахьмас, инарла Евдокимовс. Иза йогучу цIергахула, чевнаша деринчу дегIаца, кIур туьйсу-чу цIаьнца Соьлжа-гIоьпе Евдокимовна тIевеара майра Ботукъа. Барани цкъа а ойла яцара наибаш байа я Сибрех хьовсо. Мел-лаш, цунна лаьара цкъачунна уьш даржехь лакхабаха. ТIаккха цунна тIебогIур бара бисина наибаш а. Цундела, хьалха санна, Ботукъа шотойн наib витира инарлас, ткъа Сурип-молла цуьнан тIаьхьа хIоттийра.

Евдокимовс сатийсинарг кхочушхила дуьйлира. Нохчашний, аьхкIа гIаьттинхошний юккъе луьра мостагIалла хIоьттира. Цхьаь гIаьттинца тIаьхьа Евдокимовна тIеобхура нохчийн наибаш. Амма цIаьттин гIовза веара цунна тIе Сайдудла. Инарлашка цхьа а шайна гIо ца доьхуш, нохчийн ткъе пхиь юрт гIаттийна, имаман

Иедал дІакхуссуш, уыш паччахъна муытІахъ а йина. Евдокимовоккхаверан доза дацара. ТІелхагал тІаьхъа Нохчийчоь, уытІагараваьлла ши наиб – Сайдуллий, Ботукъий – цунна уытІавара хІинца. Инарлас дагара сийдора оцу майрачу тІеманочу. Цо иза вовзийтира мацах цкъа Хъалха-Мартана уллохъ Сайдулас йиттинчу эпсаршна. ТІаккха Жимачу Нохчийчоьнан пачахъ чин а делла, Іасс, Фартанг хишца йолчу хъаннашкара обарытІотобанаш йохо хъажийра цо Сайдулла.

Бутт хан ялале Сайдуллас цигахъ цкъа а ца хиллачу кенатийналла хІоттийра.

Ницкъ эшна нохчийн ярташ тІаьххий-хъалхий оьрсийн тІаьохура. ТІаьххъара детталора оцу бехачу тІеман дог – Нохчийчоьке. Хъаннаш хъоькхуш, шуьйра некъаш дохуш, тІе мел нисевохъ юрт ягош, Нохчмехкан кІорге оьхура инарла Врангель.

1859-чу шеран апрелан хъалхарчу дийнахъ юьйжира схаьтІехнахъ имаман столица лаьттина нохчийн юрт Ведана.

Ведана дІалаьцча, инарла Барятинскийс приказ кхайкхуш эскарна:

«Сийлахьчу Дала толамца совІат делла шуна аша хъестІаькъина: хІинцалц эшо вайн ницкъ ца тоьна дуьхъалонан хІаьрци, Ведана схъалаьцна, къарийна Нохчийчоь Сийлахьчу Госуран когашкахъ Іуьллу.

Хастам хуьлда инарла Евдокимовна! Баркалла цунна гІоьнчашна!»

Толам декъалбеш шатлакхана оцу дийнахъ коьртакомандующин омрица Метехски гІопехъ бІе цхьозза яккхий тоьнахъ кхоьссира.

Шемал бІаьрга сара кхетча санна хъийзара. Веданан ДарьгІий йоьжначул тІаьхъа ша нохчех догдиллинехъ а, Шеманан юха а нохчех кхета лиира. ХІинца Эрсана бийхира цо уыш

– Шул майра халкъ дац дуьненахъ! – бохура цо юха а. – Деганан нур ду шу, бусалбанийн гІортор! Аша когадахийтира кхъаьлаьмнашкахъ доьжна ислам! Аша дукха пІий Іенийна оьрсийн дукха хІонц якккхина цаьргара, церан цІарна цІе яхана пачаьйсаьре лецна аша! Шух кхоьруш детталора церан дегнаш! Хъаь

ш, со дийна мел ву, со шайн накъост, хъаша вуйла! Ас вайн
чу Делах дуй боу шуна, Нохчийчохь цхьа дитт ирахь мел ду,
дуира дІа, лам чу ца ваха!

Амма имаман хабар эрна дуйла хуу нохчий дІасабахара.
чу майхь ерриг Нохчмахке оьрсийн эскаршна къярьелла
дессира, еккѳа цхьа Бений, цунна гондІара КІотарш йоцург.

Цул тІахьа дукха хан ялале, 25-чу августехь, дийнахь кхо
даьлча, имаман къяьжа корта эла Барятинскийна хьалха
даьттира.

Неман оцу тІаьхьарчу шарахь Барятинскийс лоьруш ле-
тира Сайдулла а, бевдда шайгахьа бевлла важа наибаш а. Амма
ном чекхбаьлла, нохчийн лаьмнашка ондда ког гІортийна шайш
даьттича, паччахьан инарлашна бицбелира уьш. Наибаш
оцу перш яра церан, амма Іедалх хІума дацара церан карахь
оцу Шаммурзин Бота а, Жукин Дуба а воцчун.

Ахь Іоттар йин суна, Муса, – элира, хІетгалц Мусассий,
береханий дечу къямеле ладоьгІуш, амма цара дуьйцург ца хе-
нош йийначу Сайдуллас. – Далла дика хаба, ас динарг сайн цІока
арьон дина цахилар. Тхуна маршо езара, кхетий хьо, тхешан
кхерле дайшкахь лаьттина маршо. Ца лабара тхаьшна юккѳе-
ра элий бовлийла, тхаьш цхьаннан а ялхой хуьлийла. Цундела
даьттира оха Шемал коьрте. Цул хьекъале а, хуьнаре а, майра
а ох тхаьшлахь шортта боллушехь. Оьрсашца дерг сихха чекх
а даьккхана, тІаккха имам шайн Суьйлийчу дІаэккхо дагахь.
Амма дерриг а ца нисло ма-моьтту. ТІом бахбелира, Шемал тхуна
берг тила вуьйлира. Тхуна ца везара я иза а, я паччахь а. Хьуна
а ох, оцу ткѳа шарахь тхобгахь даллийнарг. Имамца а, пач-
чахьа а, повшашца а ца тарлуш, вовшахлеташ хІаллкьхили тхо.
Іаьшо, Хаддаза тІом. Шаберг тхан махка тІехь. ДІадийна ялта
а аьрадойла ца хуьлура. ТІамехь даьккхинарг бен, рицкѳ даца-
ра. Тудрий бераш дан ца кхуьура. Нийсса ах сов хІаллакьхилира
аьра кѳам. Тхо кхераделла ца севцира, ткѳа ницкѳ кхачийна,
Іаьнаш доьза хІаллак ца хила севцира. Кхетий хьо, Муса,
аьра эрна хІаллак ца дан вахара со инарлина тІе!

– ХІета, ас халахетийтина-кх хьуна, Сайдулла? – эсала тӀе хилира шен хьешан кхехка дог хуу Муса. – Ас дагахь хІума цуш аьлла дешнаш дара уьш. Гечделахь.

– ХІан-хІа, Муса, гечдан бакьо тоьллагун бен яц. ТӀа эшнарг ву. Хьо паччахьан инарла ма ву. Хьан цхьаннан доьхбу нохчийн пхи эзар доьзалан боццучул бахам. Хьан сий а хьуна а хиьна хьайна некъ баккха. Ахь Россихь дешна. ЦӀа хьо Іамийна хІара лаьмнаш, кхузара къаьмнаш ца деза. Хьан вежарий байа. Со миска ву, амма шун цӀеша буьзна бахам ца хилийта, сагӀадоьхуш лела реза ву!

Іелахас муьшка йира шен накъостана:

– Сайдулла, ахь ден къамел лан деза ду. Диц ма делахь, ша Мусин хІусамехь хьаша хилар!

Ша Іачура хьала а гІаьттина, кІедачу кузаш тІехула цӀа дІасаволавелира Сайдулла.

– ХІусамдена а хаа деза шен хьешан чевнаш ларьян. Кхетан хьо, Муса? Тхох хІораннан дегІ дуьззина чевнаш, моьннаш а. Ма хьее уьш, ма е Іиттарш, тхан чевнаш Іийжайо аша! ШӀаьна чевнаш ерзайта!

Лом карзахдала доллийла хиьначу Мусас, хьалагІаьттина цунна тІе а вахана, цуьнан белшаш тІе куьг диллира.

– ОьгІаз ма эхахь, доттагІ. Вай дерриг а ламанхой, цхьан вежарий ду. Цхьанна иккхина лазар массеран а дегІе кхерста байа. Со мила ву? Инарла! КхидІа хІумма а вац! Цхьана хенахь, хьан сання, со а эшара паччахьна, хІинца со а совваьлла. Хьох теша чул ца теша сох. Сан кийрахь бац моьтту хьуна бала? Айса шух халкъан Іенийначу цІийно буса наб кхета ца вуьту. Оцу кӀа хьалхавала некъ лобхуш, синтем байна хьийза со. Цунна ваьна ас шуьша схьа а. Нагахь, теша а тешна, ашшимо ас аьллардахь, ас хоуьйтур ду-кх шуьшинна нохчийн дуьхьа са дІаьлаьна со кийча хилар!

Сайдулла, сиха Мусагахьа а вирзина, бІаьрса схьаьца савоьлерина цунна тІе вогІавелира. Амма царна чохь цунна ца гира а ямартло а, я вохар а, я кІиллолла а.

– Схьадийца, Муса, къиза велахь а, амма цкъа а къонахилла ца воьхна хьо.

Цесса симетта а волий, охъахаахъа. Вай дуйцундерг кѣзиг
дѣлалъ дац.

Сайдулла и эцна вахана Муса юха а шен метте охъахира.

Афако, чаг Iарх юзал и маIаш. Сайдулла, ас шуьшинга дуй-
шаша а, вайн хинболчу бартах а доьзна хир ду шун къам
марна дохар ду я хIаллакьхир ду бохург. Цул сов, сан багах
марна дешнаш Iедалх дIакхетахъ, со хIаллакьхир ву. Иза вуьш-
ца ас теша даьлла сох.

Хьуна тхаьш девза моьтту тхуна. Нагахъ хьо тхох ца те-
хьа, Къурьан ехьада, дуй буур бу хьуна.

Цессагунна Къурьан ца оьшу вайна. Амма жимма вешан
хьунмарнаш тIунийр ю вай. ДIалацал маIаш. Дала барт цхьаь
марна вайн!

Амин!

Амин!

Ассанна маIаш Афаке дIа а кховдийна, шен Iаьржачу мекхех
марна ахьахна, забарш йитина, хьешашна тIевирзира Муса.

Шуна гергтара ца вевза со, кIентий, – элира цо, доккха са
хьаьхнаш. – Шуна гергахъ со паччахьан инарла бен вац. Шун
марна даха дог а, шун волах кхера меттиг а бац сан. Амма и ший
хьунна дац ницкъ бу соьгахъ. Сайдулла, юха а моха тIейогIуш
марна хьуна. Собаре а хилий, ладогIа соьга. Ас иштта хIунда
марна вайна, суна шун къайленаш хаьа ерриг а.

Сан къайлаха хIума а дац, Алхазан Муса, – са ца тохаде-
марна Сайдуллинга. – Со тIемало ву, цундела ас лелорг дерриг а
марна ду.

Доккхарица пIелгаш кхелина шен куьг хьалалецира Мусас:

– Амма со цкъа а мотт тухуш вац. Россиях суна Iилма дел-
ла аьна дог ца хийцина. Шу санна, тIемало а, ламанхо а ву со.
Хьунна даха хаьа, шуьшиь паччахьан ши эпсар велахъ а, ашшим-
марна шийн ницкъ кхаьчча, Росси йоккхачу тоьпах оьккхуйтур
марна. Шуьшинна бIаьрга бан ца беза оьрсий. Цул сов, суна
марна хьун ду нохчий керлачу гIаттамна кечлуш хилар...

Икхулахъ тхойша юьстаха ву. Цаьрца бозабелла цхьа хьаса а
марна хьуннаш. Доцург тIекхолла ма гIерта, – элира, тап-аьлла
марна Iапахас.

— Хаа. Амма шуьшиъ цара юбстаха тесна. Уьш тешац Царна диц ца делла масех шо хьалха шу обрсашкахьа дола аша паччахьна доггах дина гIуллакх. Хинболчу гIаттамна цо техь хир бац хьалхалера наибаш а, динадай а. Царах тхьа нах кхин нах бу, цкъа а обрсийн Iедалций, шуьций машар боцуш. Амма зене хир ю оцу гIаттаман тIаьхье. Эзарза гIовтг шун ницкъ кхочур бац шайн махкара обрсий дIабаха. Шелла лохь хиллачу гIуллакхо баьккхина хинболчу гIаттаман юр Цуьнан тхьамданех нийсса ах лецна Росси дIахьовсийна. А оцу гIаттаман дог хIинца а Iалашделла, и нах Iовдал нах а Царна хаа, нохчашка шайн ницкъаца маршо яккхалур йонн Цара адам гIазоте а ца кхойкху, керстанашна дуьхьал а шад Уьш, мелхо а, керста халкъашца бертахь, паччахьна дуьхь гIовтгаре кхойкху. Цул сов, говрашна нуьйраш а техкина, у кийча Iа, Россин кхечу пачхьалкхашца тIом ма-болабелдин чухахка. Амма и царна беа тIом хир бац герггарчу игтех Iа рахь. Цундела цигахула шайна маршо хиларе догдахар обрс нохчийн. Юха а цIий Iенар ду, юха а сийначу цIарах йонн шун ярташ, эххар къарделла кIелсовкур ду шу. И муха хета на, Сайдулла?

Шина куьйга корта а лаьцна корох ара а вогIавелла Iен Сайдулла, цхьа вон гIан а гина, самаваьлча санна, цIеххьана дола са а даьккхина, чухула дIасахьаьжира.

— Со дуьхьал ву оцу гIаттамна, Муса. Суна ца лаа адам цIахьаллакхуьлийла. Амма адам сох тешац. Ас хIун дийр ду цо на?

— Дика ду, Сайдулла, кхидIа а ладогIа соьга. Амма паччахьана муьгIахь а хилла севцича, шаьш маьрша дехар ду а мотталаш. Шун маршо дIаяхана, кхин цкъа а юхайогIур Iа цуш. Ас дийца ца оьшу шуна, шу мел гаттехь дохку. Паччахь гIалагIазкхашний, шун эпсаршний, элашна- IалхьастагIаро ЭльдаровгIарна, ТаймазовгIарна, ТурловгIарна, БековичгIар совгIатна декъна латта шайна юхадерзоре сатуьйсу нохчац Шуна и латта духадерзо а, шу тIе ка а хьобкхуш кхаба а ца бо паччахьо шуьца бIеззарнаш салтий хIаллакбеш кху дотта шарахь и тIом. Амма хIинца долчу хьолехь шу дита а ца тар

– ХІан-хІа, Муса, ишта хила йиш яц! – хъалаиккхира цІи
сиха Сайдулла. – ХІун моьтту царна? Тхо зударий-х даиш? М
хир дац! Тхо летта лиыр ду. ТІаьххьарчу стагана тІе хІиттаи
Со суо вер ву гІаттамна хъалха. Ас хоуьйтур ду халкъана, су
цунна тешаме вуйла!

ХІинца тІехІоьттинера Мусас ша дагалаьцнарг дІаиш
деза хан. ХІинца къаста дезара цуо тІаьххьарчу шарахь ша дуь
ойла йинарг, Тифлисехула, Стамбулехула ша айина лелийнарг

– Сайдулла, лаьий шуьшинна шайн халкъан ирс хуьлийна

Ши хъаша хІусамдега хъаьжира.

– Муха ца лаьа, цуьнан дуьхъа ца летта тхойша ткъа шарахь
мостарІех?

– Муьлхха а гІаттам, мел боккха и хиларх, шу эшна бен, тхь
бер бац. ДегІастанхой шух дІакхетар бац, хІунда аьлча на
хІинццалц шаьш лелийнарг а шун ницкъа тІе а тийжан Іеа
латтийнчу Шемалах кхоьруш бен ца лелийна. Малхбузехьарчу
ламанхошка догдохуьйла а шун яц, уьш, берриг бохург санна
Турци кхелхина. Шун халкъ ткъе пхиь шо хъалхалераниг даи
Нийсса ах хІаллакьхилла. Дийнабисинчех цхъаберш Россихь бу
цхъаберш къаналло кІелбитна. Хъалхарчу чкъуро догдиллина
ша тоьлург хиларх. Дерриг меттахъхьедийриг къона чкъор ду
амма уьш хинйолчу халонех ца кхета. КІелхьардовла кхоь бен
некъ бац шуна: я летта далар, я Жимачу ГІебарта а кхелхина
шайн латта гІалагІазкхашна дІадалар, я малхбузера ламанхой
санна, Турци кхалхар. Къастабе царах цхъаь.

Сайдулла а, Іелаха а ойланашка вуьйжира. Дагца йолчу
цамгаро дуьненах догдаьккхина волу Іелаха цкъа а тІера на
ра къамелана. Цуьнан Іаьржачу аматахь озачу юьхь тІе хъаь
ча хаалора, цамгарочул тІех цуьнан садууш кийрахь кхин бац
хилар. Хеназа къежеллачу шен месалчу мекхех куьг а хъаьк
на, ахь жоп лохъа бохуш санна, Сайдулле а хъаьжна, хъала а
гІаьттина, халла хаалуш цхъана когана астагІ тейаш, вахана ког
дІахІоьттира иза.

– Хъан хаттарна жоп дала хала ду тхойшинна, Муса, – эш
Сайдуллас эххар а. – ГІуллакх тхойшиннан догІамаша, тхойшин
нан доьзалша къастош хилча-м, жоп дала хала дацара. Амма

науқанды, қорға ағлор саттош, ши куыг длатеттира:

И дншн ма яц дерриг шун халкъе сайн къайле дІакхайкхо.

...перин корга бу, цул сов, суна тешаме ши стаг а ву. На-
...халкына дика болх шайш лехахь, хьекъале жоп ло.

Хъахъа хъоттийнчу халачу хаттаро лар йоцуш дайира Сай-
ханн чалахалла. ХІинца цуьнан юьхь ца йогура цІечу басахь.
Цаьран чоьхь ца йогура цІе. Тахана дуьххъара хІоьттинера цун-
на хІинца хъикъях дош дала дезаш хала киртиг. ДІадаханчу
цаьраьхь изи майра тІемало вара. Цо ша ма-аллара, иза
хІахъан куьйгаш дара, ойла ТІелхаган коьртаца йора цо. Ма
та дара ншта! ХьаргІачу дина а хиьна, баттара тур а даьккхи-
н хІоьттин бІаьна хьалха а ваьлла, мостагІий цеста. ХІетахь
ца дара тошамца вухавоьрзура. Ткъа хІинца? ХІинца цунна
хІоьттин цуьнан бІахаллин накъостий, баккхий тхьамданаш.
Цаьр бац кхузахь. Цаьрга юьйцур яц Мусас шен къайле. Тхо
цаьрхь пу царях вохкавелларг. ХІун дан деза? ДІа а вахана,
хІоьттин а ваьлла веача? Амма, царна а ца веза-кх со. Царна
хІоьттин дохкадселла жІаьла ма ду...»

...а жон далалур дац соьга, Муса. Цја а вирзина, цхьац-
...а вавылла, иттех де далале вухавог'ур ву со.

Хъуна хӀинца а дерриг ца хаӕ. Кху
аравалале сецца жоп луо суна.

Таблушн юха а длатийра. Иза ша а вацара керла глаттам
 пашна чекхбериг хиларх тешаш. Шелахь хиллачу гуллакхо
 таблушн цуьнан коьрта тхьамданаш. Нохчашна юккье охьа-
 пашна герзах воьттина биеэзар галагазкхи ву. Гиаьпнашкахь
 керши дуккха а эскарш ду. Стаг чу ца вита атта ду, веанчул
 керха правоьккхучул. Духьхьалда эрна халлакьхир ду адам.
 Та гуьлгуьйттийла дац. Таккха а доху-кх тхо махках. Керстанех
 таблушчу тхьох цхьа бешо хьовзале керстанаш хир ду. Хун дан
 туркойн махка кхалха деза? Муха буьгур бу дина мохк?

...уўйриг хилла хыйзачу ойланаша хорам бина Сай-
...а иккхина, чухула чехка дасаволавелира. «Хун

эр дара-те нохчийн тхьамданаша? Тхо-х, сагIадоьхургаш санна чIана а девлла лела. Тхан-х сий дайна!»

– Ахь муьлха некъ къастор бара? – хаьттира цо Муса цIеххьана цунна уллохь саца а сецна.

– Шун хьоле суо хIоьттина хилча, со Турци кхелхар нара

– Амма цигахь а ма ю тхоьга хьоьжуш Iожалла! – мохь белира Iелахан. – Тхуна дика ма хаьа цига кхелхинчу чергадоьх хилларг! Уьш, мозий санна, цигахь леш бу. Цара-х, меттах Iожаллин кIелхьарабовла гIерташ, шайн бераш духку!

– ХIаь, кIелхIитта тхов боцуш, ерзинчу стигла кIел леш бу уьш цигахь, – тIетайра Сайдулла. – ХIан-хIа, Муса, цул-м тхьам динчу махкахь лийр ду тхо!

Муса кхоьрург цунна дуьхьалтуьйхира хьешаша. Амма беригенна хьалххе кечдина жопаш дара цуьнан.

– Чергазошца шаьш ма дагардел ашшимма, – масIалат дан хIоьттира иза. – Цкъа-делахь, уьш кхайкхаза биссина хьаман бу цига. ШолгIа-делахь, цхьа а низам доцуш кхелхина уьш ДуьххьалдIа керстанаша хьийзош махках бевлла, шайн меттах тIе баьхкина бусалба вежарий дIачовхо а ца тарделла тIе уьш туркойн паччахьо. Уьш богIур бу бохуш, царна меттах кIел хийна ма ца Iара иза. Цундела нисбелла уьш халачу хьоле,

– Тхуна шун кечдина Iаш мила ву цигахь?

– Шуна ма-хаьара, кху аьхка вахана Истамулахь бутт Iаь а яьккхина, цхьа кIира хьалха цIавирзина со. Султанан меттах Iела-Паша герггара доттагI ву сан. Тхойша цхьаьний султан Iабдул-Межид волчу вахача, нохчех лаьцна къамел хилира тIаь. Ас дийцира шуьга хIоьттина Iаьржа Iазап. Ткъа шун маьрза лех а, шун турпалчу кьийсамах а лаьцна ас дийца ца оьшун царна шайна дика хаьара. Султанна чIогIа къахета шух. Цунна ца лаьа, шен майра бусалба вежарий керстанаша хьийзаьн ца. Цунна ца лаьа, шу керстанашна юкъа а даржийна, Мохьмад умматах дIакъастадойла. Цушиммо тIедиллира суна, нагахь шун барт хилахь, шу туркойн махка кхалхар шайна чIогIа дуьш хилар шуьга дIахайтар. Цара тIелаьцна нагахь шу резахиьн туркойн мехкан уггар тоьлладу лаьтта тIе шу даха ховшо а, шу меттахIитталц, массо кепара шуна гIо дан а.

Мусас дуьйцучух шекваьлла, ши хьаша вовшашка хьаьжира.

Цагахь шуьшиь сох ца тешахь, ас Іабдул-Межидан куьг
хьаьх а долуш, цо шуьга даийтина кехат гойтур ду-кх шуьшинна.

Хьанна а гІаьттина сейфа тІе ваханчу Мусас, цу чуьра схьа а
хьаьх а долуш дІакховдийра Лорис-Меликовн дехарца Тифли-
ска хьанна прокламаци.

Туркойн а, похчийн а маттахь яздина ду шуна иза.

Сайдуллаь юх-юха а доьшуш дийшира кехатан Іаьрба йозан-
ца туркойн маттахь яздина моґІанаш.

Ахь кІуп олу, Іелаха? – хаьттира цо, ша дешна ваьлча.

Мусас ма-дийццара хилча-м, Турци кхалхар тоьлаш хета
хьаьх а долуш Мухха делахь а, цигахь берш бусалбанаш ма бу. Кхузахь-
ца хьаьх а долуш хир дац хир вайна.

Ахь дуьйцучун шеко яц-кх, кІентий. И гІуллакх Маккара
хьаьх а долуш шун молланашка Истамулахь хьехийна меттигаш ю.

Іаььду иза, – тІетайра Сайдулла. – Молланаша и хьехош
хьаьх а долуш дукха хан ю. Амма адам тІе ца тевжа цара дуьйцу-
чунна.

Ахьмә царна хаа деза, Сайдулла, кІелхьардовла кхин некъ
хьаьх а долуш, – сцамболлуш элира Мусас. – Ирх-пурх а шу пхи-ялх
цар хьанна Іедало шун махкара дІабоккхуш бу. Шелахь хилла
Іаььдла тІаьмданаш лецна дуьтур ду моьтту шуна? ХІан-хІа,
хьаьх а долуш! Суна шера хууш ду, Кунта-Хьаьжин берриг мурдаш а,
хьанна царнахь адамаш а шайн доьзалшца Сибрех я Жимачу
Іаььдла кхалх Іедалан сецна яьлла ойла хилар. ТІаккха а довлу-
ш олу махках, Турцихь-м шун шайн дин, мотт, кЪоман гІиллакхаш
хьаьх а долуш а, дикачу махка тІе цхьана гулахь даха ховша а аьтто хир
бу. Іела Росси хьовсадахь? Хьанна хаьа шух цигахь хиндерг?

Цагахь хиндерг-м хІинце дуьйна гуш дара. ЦкЪа-делахь,
хьаьх а долуш шело лалур яц, шолгІа-делахь, керстанаш хилла
ахь дуьтур ду, – гІийла элира Іелахас.

Нокъарло еш ши гІуллакх ду, Муса, – доккха садаьккхира
Сайдуллаь, – ЦкЪа-делахь, нах резахуьлий хаац шайн даймахка-
ра дІабонна. ХІинццалц молланаша дуьйцург а тергал ца дина
хьаьх а долуш. ШолгІа-делахь, уьш резахилча а, паччахьан Іедало кхузара
хьаьх а долуш буй-те уьш?

эр дара-те нохчийн тхьамданаша? Тхо-х, сагIадоьхурган чIана а девлла лела. Тхан-х сий дайна!»

– Ахь муьлха некъ къастор бара? – хьаттира цо Муса цIеххьана цунна уллохь саца а сецна.

– Шун хьоле суо хIоьттина хилча, со Турци кхелхар нара

– Амма цигахь а ма ю тхоьга хьоьжуш Iожалла! – мохь билира Iелахан. – Тхуна дика ма хаьа цига кхелхинчу чергаийн хилларг! Уьш, мозий санна, цигахь леш бу. Цара-х, менгIа Iожаллин кIелхьарабовла гIерташ, шайн бераш духку!

– ХIаь, кIелхIитта тхов боцуш, ерзинчу стигла кIел леш бу уьш цигахь, – тIетайра Сайдулла. – ХIан-хIа, Муса, цул-м тхьан динчу махкахь лийр ду тхо!

Муса кхоьруг цунна дуьхьалтуьйхира хьешаша. Амма дигригенна хьалххе кечдина жобпаш дара цуьнан.

– Чергазошца шаьш ма дагардел ашшимма, – маслаьн дик хIоьттира иза. – Цкъа-делахь, уьш кхайкхаза биссина хьеша бу цига. ШолгIа-делахь, цхьа а нIзам доцуш кхелхина уьш ДуьхьалдIа керстанаша хьийзош махках бевлла, шайн пIаьртIе баьхкина бусалба вежарий дIачовхо а ца тарделла тIаьцна уьш туркойн паччахьо. Уьш богIур бу бохуш, царна меттиг бевлийна ма ца Iара иза. Цундела нисбелла уьш халачу хьоле.

– Тхуна шун кечдина Iаш мила ву цигахь?

– Шуна ма-хаьара, кху аьхка вахана Истамулахь бутт хан а яьккхина, цхьа кIира хьалха цIавирзина со. Султанан воьш Iела-Паша герггара доттагI ву сан. Тхойша цхьаьний суьтти Iабдул-Межид волчу вахача, нохчех лаьцна къамел хилира тхан. Ас дийцира шуьга хIоьттина Iаьржа Iазап. Ткъа шун майра лех а, шун турпалчу кьийсамах а лаьцна ас дийца ца оьшуш царна шайна дика хаьара. Султанна чIогIа къахета шух. Цунна ца лаьа, шен майра бусалба вежарий керстанаша хьийзаьнна Цунна ца лаьа, шу керстанашна юкъа а даржийна, Мохьмадан умматах дIакъастадойла. Цушиммо тIедиллира суна, нагахь шун барт хилахь, шу туркойн махка кхалхар шайна чIогIа луьш хилар шуьга дIахайтар. Цара тIелаьцна нагахь шу резахиваь туркойн мехкан уггар тоьллачу лаьтта тIе шу даха ховшо а, шу меттахIитталц, массо кепара шуна гIо дан а.

Мусас дуыйцучух шекваьлла, ши хьаша вовшашка хьаьжира.

Цагахь шуьшиь сох ца тешахь, ас Іабдул-Межидан куьг дехи долуш, цо шуьга дайитина кехат гойтур ду-кх шуьшинна.

Хьала а гьаьттина сейфа тІе ваханчу Мусас, цу чуьра схьа а гьаьттина, Сайдулле дІакховдийра Лорис-Меликовн дехарца Тифли-скае войнна прокламаци.

Туркойн а, похчийн а маттахь яздина ду шуна иза.

Сайдуллас юх-юха а доьшуш дийшира кехатан Іаьрба йозан-ка шокчийн маттахь яздина моґІанаш.

Ахь ХІун олу, Іелаха? – хаьттира цо, ша дешна ваьлча.

Мусас ма-дийццара хилча-м, Турци кхалхар тоьлаш хета гина. Мухха делахь а, цигахь берш бусалбанаш ма бу. Кхузахь-дуьш хир дац хир вайна.

Ас дуыйцучун шеко яц-кх, кІентий. И гІуллакх Маккара хІаьттичу шун молланашка Истамулахь хьехийна меттигаш ю.

Иаьгду иза, – тІетайра Сайдулла. – Молланаша и хьехош шуна хьаьтти дукха хан ю. Амма адам тІе ца тевжа цара дуыйцу-чунна.

Амма царна хаа деза, Сайдулла, кІелхьардовла кхин некъ пашар, – сацамболлуш элира Мусас. – Ирх-пурх а шу пхи-ялх цар динан Іедало шун махкара дІабоккхуш бу. Шелахь хилла Іаьттих тхьамданаш лецна дуьтур ду моьгту шуна? ХІан-хІа, хІаьтти! Суна шера хууш ду, Кунта-Хьаьжин берриг мурдаш а, хьаьтти карзихе адамаш а шайн доьзалшца Сибрех я Жимачу Іаьттих кхалхо Іедалан сецна яьлла ойла хилар. ТІаккха а довлу-ка шу масках. Турцихь-м шун шайн дин, мотт, кьоман гІиллакхаш хьаьтти а, диканчу махка тІе цхьана гулахь даха ховша а аьгто хир бу. ТІеса Росси хьовсадахь? Хьанна хаьа шух цигахь хиндерг?

Цагахь хиндерг-м хІинце дуьйна гуш дара. Цкъа-делахь, хьаьтти шено лалур яц, шолгІа-делахь, керстанаш хилла Іаьттих гьаьтти ду, – гІийла элира Іелахас.

Иаьттих а еш ши гІуллакх ду, Муса, – доккха садаьккхира Сайдулла. – Цкъа-делахь, нах резахуьлий хаац шайн даймахка-ра дІаболш. ХІиницалц молланаша дуьйцург а тергал ца дина хьаьтти. ШолгІа-делахь, уьш резахилча а, паччахьан Іедало кхузара хьаьттих буй-те уьш?

Муса велавелира.

– ХЮьттинчу хьолах кIелхъардовла кхин некъ бац шуьу Росси а бахана, цигахь мацалла, милла лечул я хьакхарчий цуьш шайн зударех кхахьпанаш дина бехачул, Турци кхалхар царна дуккха а тоьлуш ду. Цул сов, Кунта-Хьаьжа а, тIаьхьа дотар цуьнан мурдаш а Россира дIа Одессехула, хIордаца Истамулу буьгуш бу кестта. Нагахь жимма а шайн устаз везахь, кхуьтхь бисина цуьнан мурдаш цунна тIаьхьа гIур бу. Ткъа, паччахьа шаьш дIацахецарна ма кхералаш. Шу мича даьхьана новкIар дохур ду ца хуучу цунна боккха кхаь хир бу шу Турци кхалхар Мелхо а, кхелхачарна гIо дан там а бу. Иштта хилийта ас сайн тIелоцу. Росси дIа а кхоьхьуш, шу цигахь дIатардан гIертану, хецца Турци дIадахийтича атта дац Iедална?

– Суна хетарехь, Сайдулла, Мусас дийриг дикка ойла а йина дерриг дуьстина, озна, вайна тоьлург къастийна деш кIамеа ду. Со реза ву хIокхо дуьйцучунна.

– Резахила-м хала ма дацара, Iелаха, амма гена меттиг юьк Хункаран мохк. Стаг шен дегIаца а хала воьду цига. Кху доьчу хьолаца доьзалш эцна муха гIур ву? ТIехула тIе, Хункаран паччахьа яздинчу кехатах тешна адам меттах муха хьадиьр ду? Хьан лоцу шена тIе и дерриг дуьйцуш ма-хиллара чекхдер ду аьлла?

– Ас лоцу-кх, ас! – шен некха тIе буй туьйхира Мусас. Цига вай, цхьана метте, берриг нах меттахьхьабийр бац. Хьанса дIабуьгур бу вай оьрсийн паччахьна новкIаболу, хьала а, охIа а цо махках баха сацам бина нах. Уьш пхи эзар доьзал хилахь, кхин хир бац. Уьш а буьгур бац берриг цхьаьна. КIез-кIетт тобанаш йина, хIордаца ца буьгуш, ткъа, Гуьржичухула, шайн даьхница, сал-палца. Аьтто боцчунна Iедалера гIо доккхур ду ас. НовкIахь, ша Делера доцург, кхин зен-зулам ца хуьлуьйтуш туркоша царна къастийначу лаьтта тIе дIакхачо а тIелоцу ас.

– Бакьдерг эр дуй ахь, Муса? – хавьтира Сайдуллас.

– Со цкъа а ца лийна харц!

– Масех шарахь нохчийн цIий Iенийна ахь. ТIом чекхбаьлча, цхьана шарахь тхуна тIехь кьиза куьйгалла а дина ахь...

– Амма, со волуш санна, маршо-м яц шуна!

Нан а ду бакъ. Суна хаа луург кхин ду. ХIун ду-те хьобга кхин бакъ кхиннар?

Гий шуна, вежарий, адамийн дог-ойла дайм цхьатера ца
 шире цо глайглане. – Сайн дахарехь дуккха а кьинош
 ийна ас, Далла гуллакх ца деш а лелла, дуккха а адамийн
 ийна а даькхна. Доллучул дагна лаьткьионарш шун тлаьххьара
 лаьткьионар хьашар ду. Маса нохчийн юрт ягийра ас, маса доьзал
 и бинах бохийна аренга кхалхийра, мел синош хлаллакдира?
 Хьа, айса лелийнарг дерриг а сайл лакхарчу хьаькамийн
 инакхундеш-м лелийра, хлетте а оцу шаро хеназа кьанвеш
 инакхундеш, Хлеттах айса бехк боцуш дайинчу адамийн гларташ
 инакхундеш иббарх дуьхьалхлуьттуш, цийн ловрашла керчаш, хо
 ндеш хьалалелха со. Дуьненахь ваха дукха хан ца йисина
 инакхундеш Далла дуьхьал хлотта деза. Кху дезтка шарахь кьи
 на лаьткьионар шун халкъ, тлебогучу балех хьалха а даьккхина,
 инакхундеш инакхундеш дика болх а бина, кьинойх цланвала лаь
 на. Паккха мукъана а ялсаманига догдохуьла хир яцара-те
 инакхундеш.

Муса, со теша, ахь дуьйцург даггара хиларх а, Хонкаран
бергахь хиларх а. Амма сан вац цигахь вевзаш цё
хаац цигарчу къамнийн мотт а, гиллакхаш а.
хьовца барт биначу Хонкаран паччахь а, цуьнан
длакхаьчча, тхо кетIара дIачовхайдой а?

– Ас дерригенан а ойла йина, Сайдулла. Нагахь санна шуьшиннан пхи эзар добзал шаьшшинна тIаьхьахIотто кархдаваха со шуьца дIавогIур ву. Сан сацам тIаьхьара а хиларх шуьшинна шийта, ас дуьхьара йобдучу нохчийн тобанца сайн доьдIахьажор бу, тIаьхьара йобдучуьнца суо а ву.

Ши хьаша цецвелира.

– ХIокху бахамна, хьайн долларчу ялхошна хIун до аза? ТIехула тIе, хьо-х паччахьан сийлахь инарла ву. Уьш дерриг дитина Хонкаран махка ваха ойла ю хьан?

– ХIунда яц? Сайна тIерачу кьинойх цIанваларан дуьхьа хIара сайн бахам сагIина а бекъна, холбата хаа реза ву со. «Сийлахь инарла!» Ас хIун до цунах? Кханалерчу дийнахь Дала дуьхьал хIоттош чинашца кьестор дац адамаш, ткъа, цIара кьестор харцIуьненахь диначу дикачу а, вочу а гIуллакхашца кьестор ду. Сайн латта а, бахам а, оьцуш стаг хилахь, бухкур бу по. Ца хилахь, дерриг дитина гIур ву. Рицкъанаш Делан карахь ас кIентий. Цигахь лохур ду вай вешан рицкъанаш. Шуьшинна гIуллакх цигахь вон ца хилийта дош а ло ас. Кхузахь шуьшинна хIумма а вац, ткъа цигахь шуьшинна лаххара а пашин чин дилийта ницкъ бу сан.

Сайдуллин бIаьргаш чу сутара цIе кхерстира. Баккъал а, кхузахь шен даймакхahь мила ву иза? Мацах цкъа хиллачу пашан ИндагIа а, сагIадоьхурган тIелхагашна тIехула дихкина дитина ца, дитина кхелина герзаш а, цунах биэла санна делла майоран чин а. Ша мел дукхавахарх, кхин лакхавер вац иза. Ша мел дукхавахарх, паччахьан Iедална хьалха кхин сий хир дац цунах. Хьанна хаа, шен ирачу туьраций, болатан дагций цо-м Туринна ирса тIе шена некъ билла а мегий.

– Нах Iадда а битина, тхо цхьадерш тхаьш даьхкича ца мегий хаьттира цо эххар а.

– ХIан-хIа, Сайдулла, ца мег. Нагахь шайна шаьш лобруш, шайн сийдеш, маьрша, ирсе цигахь даха лаахь, лаххара а тIаь эзар добзал кечбе шайца цига дIабига. Шайна и ца лаахь, цIарца цхьана шийлачу Сибрех даха кечло я Iожаллина юкъ еха.

– Дика ду. ЦIа а вирзина, наха хIун олу хьожур ву тхойна. Маца хир ду цига кхалхар?

Нахастепан юьххьехь, буц тейолучу хенахь. Амма хьовсур дуьсуре дуьйцуьр дац вай. Дохо йиш йоцуш чIогIа вовшашна бен, дIасакъаьстийла дац вайн тахана.

Нахана хIун лаба а ца хууш, дош дала хала ду, Муса, – къа-
мани юьславуьйтира Iелаха. – Цкъа цIа а дирзина, нахе хатта

Нахе хотгучу даьлча, гIуллакх гена дер ду, кIентий. Оцу
хотгучу юкъ а йихкина арабевллачу нахана луо аьлла тур-
кча парчахьо Iабдул-Межеда делла эзар туьма ахча ду соьгахь.
ГIуллакх ишшиммо дахь, шуьшинна дуьсур ду иза, нагахь на-
хастий лещахь, цаьрца декъа дезар ду.

Моданийн гIюьнций бен, тхойшиннан гIуллакх нислур

И шуьшиннан гIуллакх ду. Амма нахана гIуллакх ма-дарра
хотгучу а шайн даймахкахь леш хилла, сагIадоьхургийн хьо-
всур дахар, шийлачу Сибрех кхалхар, я Турцихь, бусалба ве-
жарина юккъехь, маьрша, ирсе дахар. БобалгIа некъ – герзаца
Марина юккхар, хьеха а ма дайта. Шу дерриг хIаллакьхирг хила-
ри шайн иц, вуьшта.

Ихата тхо.

Гена пуй шуьшиь?

Иу.

Шайшиннан дашах вухур-м вац шуьшиь?

Тхан дош – иза къонахийн дош ду, Муса.

Модана сейфа тIе а вахана, цу чуьра Къурьан а, цхьа туп
деш а, хьарчийна кехаташ а дохьуш, вухавирзира Муса.

ХIета, вешан барт дуйнаца чIагIбер вай, – Мусас Къурьан
дешуьр дийтира. – Ас, Кундухойн Алхазан Мусас, Далла кIел
теша, Iара Iуспанан Сайдулла а, Цугин Iелаха а теш волуш,
шу Долан дезачу Къурьанах дуй боу, тахана ас кхушинга дий-
тешар дерриг а бакъ ма ду, кхушинна делла сайн дош айса кхо-
вур а дийр ма ду аьлла. Нагахь со сайн дашах вохахь, сайн дуй
дешарбахь, кху шина стагана ас сайн цIий хьаналдо. Тобий шуна
дан дуй?

Охи хьомга ца бийхира и дуй, – элира эхьхеттачу Iелахана. –
Ихата вуьшта а тешара хьан дашах.

– Амма ас шуьга боьху дуй, Сайдулла. ХІара Къуръан дуй хьуна. Дуй баал шиммо а, ас шайга йийцина пачхьалкхан къайле цхьаьнгге а соьгара юй хоуьйтур дац, шайш суна делла донкхочушдийр ду, ас оцу дуйнах маршаваккхалц, даим, масонгге ас шайга аьлларг дийр ду алий.

Шега кховдийна Къуръан схьа а ца оьцуш, Мусига хьаьлжир Сайдулла.

– Кхин ду цхьаь, Муса. Цкъа-делахь, ахь хьалха элира, тоьчашца цхьаьна хьайн доьзалца хьуо туркойн махка кхелхар аьлла. Иза дуйнаца ца чІагІди ахь. Тхох хьо ца тешча, тхан а хьох ца теша бакьо.

– Делахь хІега, ас юха а, хьалха Дела а, шолгІа шуьша а тоьволуш дуй боу нохчийн хьалха йоьдучу тобанца сайн доьзал Турци дІабахийта а, тІаьххьара йоьдучу тобанца суо дІавахь а сайх тешна дІавеана цхьа нохчо цигахь а вуьсуш, кху махка вуьца ца верза а! Кхин хІун оьшу шуна? .

Сайдулла, резахилла, велаькьежира.

– Тоьуш ду. Амма кхин а ду цхьаь. Ахь тхайга йийцина пачхьалкхан къайле-м хьан цІе ца йоккхуш юьйцур яра оха, ахь нахе Хонкаран махка кхалхаре кхойкхучу хенахь хьан цІара тІаца тийжича, тхан гІуллакхан кхиам хир бац. Цунна пурба дуй тхуна?

– Туркойн паччахьца а, цуьнан визиршца а сан хилла къаьна а, барт а, цига кхелхачу нахаца со дІавогІуш хилар а нахе ханшца пурба ду шуна.

Сайдуллас, Къуръан шена хьалха а оьзна, иза, билгал Къуръан хиларх теша лиьна, схьа а диллина кехаташ хаьришра.

– Ас, Іуспанан Сайдуллас, хьалха Дела а, шолгІа шуьшца а тоьволуш, дуй боу, Алхазан Мусас аьлларг, нагахь иза сан сийдойуш а, Далла дуьхьал а дацахь, дерриг кхочушдан а, тхайна юккьехь хиллачу бартана ямарт ца хила а. Суо ямарт хиллачу кху шинна сайн цІий хьаналдо ас, кху шиннах ямарт хиллачуна тІехь кхиэл хІотто тІе а лоцуш!

Оцу дешнашца Іелаха дуй биьна ваьлча, Мусас цаьришра ахча кховдийра.

Хлар, цыбачунна хлара цхьацца бӀе туьма ду шуьшинна.
ДӀахӀа дӀахӀа ду ашшима вайн гӀуллакх дӀадахаре хьаьж-
аьж. Цуь сов, лабдул-Межида нохчаншка яздина хлара кехаташ а
ду шуна. Цара боккха аьтто бийр бу шуна гӀуллакх кхиамца вов-
аьж. Вай схьалаьцначу некъа тӀехь Дала аьтто бойла шун!

Шайн гуулаах дIа муха доьду дуьйцуш, сих-сиха хаам бер
Ийна буйса йоьлла. Тахана сарралц некъ бина шуьшиь
Фидован хир ву. Цул сов, соьга хьоьжуш хьаша а ву. Ас, иза
дуьду а пахана, Афакко схавоуьйту шуна. Тховса дика садаIа,
Кана киндерг Делан кара дуьллур вай.

Штот іачу дийнахь хьеший дІа а хьовсийна цІавирзинчу Кун-
доцца кехат яздира Лорис-Меликовга:

Наибє Сайдудле, дуьххьалдIа а, кхетош а дийцира ас, хIинца
иш болчу хьолахь битина нохчашна хиндолу зен а, оцу хьолахь
иш бити таро яцар а, ткъа оцу хьолахь баха реза боцчарна хIара
иш а битина Турци кхалхар тоьлаш хиларх уьш кхето безар а.
Сайдудла массо кепара соьца резахилира, шайн гергарчу нахаца
иш иш шайш уггар хьалхачаьрца кхелхина цига дIадоьлхий а
иш иш иш, ма-хуьллу сиха халкъ дIакхалхор, хIоьгтинчу хьолах
иш иш хьар даккха цхьаь бен боцу некъ хиларх а тийшира. Со
иш иш, иза а тешна ву, адам дIакхалхар зен-зулам доцуш, машаре
иш иш иш хиларх, иза дIадолор ду буц яьллачу хенахь. Мартан
иш иш иш дийнахь хьо волчу, Владикавказе, дIавогIур ву со.

...Шена чохь 30 миллион ахархоша мацалла хьонь
мохк, бIеннаш белхалошна тоьпаш егтарна тIехIотта ви
шена луьург дан хецна дитинчу Iедало паччахьалла дит
то мохк, шена чохь итт эзарнаш маршонехьа кьийсалхон
каторгехь бIарзбина хьийзо мохк – и мохк уггар хьонь
паччахьан Iазапах маршабаккхар оьшуш бу.

В.И. ПИЛИН

ШолгIа дакъа

ЧАККХЕНАН ЮЬХЬ

ГІАЙГІАНІЙН ІА

I.

Адамашка цхъа бохам бѣча, къабстгина карзахдолу
Я царна хиллачу бохаман дакъа кхочий, дарлой, гІеллой,
хъавъза а хаац, я адамаша шен пусар цадарна, хаддази
гІехъ латточу къизаллина бекхам эца гІотту а хаац.

Иштта деара хІара шо а. Карзахе. Йокъане яра дІахъна
аьхке. Бекъачу бодано хьулдинера гондІара лаьмнаш. Ца гора
кьилбседехъара шера аре а. Товно ягийнера догІанах догІа
лина ораматаш. Кхарзаделлачу лаьтта тІехула хьийзара до
ха хІаваъ. Йокъано даржийнчу дехкаша орамаш цовстур
маргІалъелла лоьдгаш охкийна лаьттачу можачу хьаьжкІи
Кхаш тІехула марха а хІоттийна хьийзара кьилбехъара сха
ху цІоз. Цамгаро хІаллакдинера даьхни. Ца араваьлла хьаь
ча, урамашца а, некъашца а адам горий ткъа? Атталла, жІа
а, тІехволучунна гІалх ала а мало еш, мацалло а, йовхона
гІелдина, ИндагІашкахъ, чожош чу а эгна, чохъ синош до
санна, дІа а деттаделла Іохкура.

Массо садолчу хУмано сатийсира догІане. Амма и ца дегІа
ялташ а, буц а якъаелла, ягІна дІаяьллачул тІаьхьа бен.

Бохамашна аьхкенца кьуййсуш санна, буьрса тедсари ла а
Цхьа кIира дара, цкъа, дулий, де-буьйса лоций, семса ло дуь
луш, тIаккха чехкачу мохо иза хIаваэ ойий, лоьллуш, бIаьрт б
ла меттиг ца буьтуш, дуьне мадду хоьхкуш. Цо дуькьнера
ташна юккьера некъаш. Цо кIелхьарчийнера коьллийн керташ
Месала, кIайн куйнаш тIеоьхкича санна, лавтта юьйципчу кер
тийн хьокхий, кевнашкара утармаш а.

Буьйсанан тийналла йохайора лийн дозаллина кӀан
«ТӀаххехь» лелхаш, кеглуш, охьадетталучу диттийн гаьннаша
Лийн саьнгарша дӀадуькӀнера юьртара готтий, гомий урамаш

Шелона хьовзийна юрт д'атуьйра маьр'кажан бодашца, и
сил дехъара схьахьажча, серло ца гора иттх ц'а чохь а.

Амма тховса семо ду Шахьбин кертахь. Арахь шийла дарц
Цуьнца кьуйсуш йогу рагун маьШехь, мох ца кхеттехь,
тхула пурх биллинчу гуркхах зенаца
ешна клелхьара цле. Хьерабаьлча санна кхехка
кудал йобду цестан кхо яй. Хьалаайа-
я мохо яржайой тлепаза йойу царна чурьа гуьтту лаь.
дйора дерстина доьчу жижи-
на хедийна цуьргаш. Гонаха чоп а гуллина хехкало
бецаш, мохо генна длакхобхьу гурмин чоме хьожа.
аьзна, вовшашна тле а таьла, кьюро баьргаш а
гонаха хевшина ла оцу куьпара бераш. Эттлачу
а, цецах санна, чекхбуьйлу шийла мох, кочах
дарц. Амма бераш ца ца доьлху. Мовладе баьхки-
на хлума йиьна бевлча, царна а кхочур ю сискалан
кад. И хьал царна ганза дукха хан ю.

Шенна гуотуйсуш лела кхерста жлаьлеш, цигиаш. Тахана
бежанна шаьлта хьаькхначохь сих-сиха вовшахьхьерча
а.

Амма тоьхча санна, адам ду хьешан ца чохь а, сени чохь а.
Адам ду йинличу неара тле гоьртина а, корашкахь а. Догмех
бекъа мох. Иза ца сецало беркьачу бедаршка. Ше-
на когаш. Хетте а, уьш дла ца бовлу неарера а, ко-
а. Ткъа чиркх чу а аьзна, ахбодаш хиттийнчу чурьа
бурко етало. Цуьнца схьаобху клон-муьста хьацаран
Оцу чу гулбелла тховса Гати-Юьртара Кунта-Хьаьжин
а. Масех зуда а.

Гуьлналах!

Гуьлналах!

Хетало, и дерриг адам, уьйриг хилла, керчаш, ткъа и ца цар-
на хьийзаш санна. Чуг хинцца йолаелла. Хюр керлачу
схьа а йохуш юьстахуьйсу кетарш, чозш, говталш.
тхула меллаша охьаийдало. Моданечу кучамийн
цкъа хьалха пелг биллал хьобкх хутту, тлакха,
ерриг коч, хи чу юьттича санна, тладайо.

Гуьлналах!

Шовкѡаца массарех а кѡеста тховса кхуза веана мичкѡѡи
Мада а, билтойн Нуркиша а. Мезал дегІарчу Мадина хапа ду
чІагарехъ хѡийза. Хѡуѡхѡѡлла иза. Лелалац деза дегІ. Ама
Нуркиша шек а вац. Векѡана, веа, дайн дегІ долу иза хІинца а
гена ву кІадвала.

– Я хѡайюн!

ЧІагаран гуо юханехѡа хѡаѡвза.

– ІуѡллалахІ!

Зуькаран чІагарехъ дакѡалаца меттиг боцуш, сени чоѡхъ а
арахъ а, корашкахъ а лаьтгарш шаьш болччоѡхъ дІасатехка.

– ІуѡллалахІ!

Шовкъ хилла царех цѡѡаѡ кертал арахъ гуотуѡйсун волу
Цунна хаа а ца ло йѡѡхначу неІармачашца чудеана ло. Семѡѡѡ
лайлахъ кІоргга лар юѡтуш уѡду иза. Цѡѡаца-шишша хІуттуш
цунна тІаѡѡхІуѡтуш, беа могІа бо бисинчара. Арабуѡѡѡ
сени чуьрнаш а. Цѡѡа масех минот ялале кертал арахъ зуькаро
йоккха чІуг хуѡлу.

– ГІийли Киши!

– Киши-Хѡаѡжи!

– Орцахвала!

Зуькаро юкѡа хѡѡ зударий. ГІабалин тІемгаш юкѡах хѡѡа а
теІѡш, чІагаран магІаре хІуѡтту уѡш.

– ІуѡллалахІ!

– Дазделаш, вежарий!

Цѡѡанаѡшшара кхийсалун нехан идаро дегадо цІѡѡѡѡ
Арахъ цІийза иттаннаш когаша хѡѡшун дато, гІѡрийна до
Цаьрга хѡуѡсучу берийн яхѡаш тІехъ кхерам а, гІѡрасиѡѡѡѡ
а го. Ирча ду и сурт. Шело. Дарцан цІийзар. Моѡѡ етта шѡѡ, бе
дашкахъ, цІѡран серлонехъ, синкхетамах девлла, маѡѡѡарийн де
таш, кхийсалун уѡду и тІѡлхаг даѡлла адам. Зударийн узарш

– Я кѡайюн!

Чуьрчу а, арарчу а мурдаша цІѡхѡѡана саѡайѡ чІуг. Ама нѡѡѡ
хан йѡлу, кортош метта ца догІуш. Цѡѡабѡрш шаьш лаьттарѡѡѡ
техка, кхиссало. ХІѡраммо а ша-шена зуькар до. Ама хІинца до
юѡѡѡанцарлера гІѡвгІа. Йишхаѡлла, кІадбелла, хІиттина. Кѡѡѡ
кхийн месала куйнаш кІѡлхѡара беснешна, маѡѡѡна тІѡхула, хІѡ

...а, хьалбийдало модане хьацар. Цен а, мокха а, кIайн а бес-
...а, бIаьргаш, бIаьргаш. ОьгIазе, пхенийн хьесий цIийх дувз-
...а, хьалелха дохкурш а. Дехаре стигала хьовсий-
...а хилла севцца, делча саннарш а. КIаделла, хIиттина,
...а, цIаьрш тIе а озна.

Айымак, байгаш луо!

позначення шолгІачу р

Азиса пунна ницкъ лора гай юзо кестта шен аьтто хир буйла

Поздноташна хьалха чуваьлладу МӀаьчига, цӀенкӀа юккӀехь
 ... чухула бӀаьрг туьйхира.

Мацалла йоьхьаш уьйриг хилла хьерчаш хетахь а, пта тла ца кховдура юучунна. Вокх-воккхачо хьалха дла ца эцча, хьалха а иккхина яа волавалар гиллакхе дацара. Тлехула тле, пта на дагадогIур дара, хIара-м леш воллуш хилла аьлла. Цуьнан бIаьргаш ткьесах кхерстара шена хьалха Iуьллучу шуьнна а цунна гуолаьцначу нахана а тлехула. Эххар а, царалахь воккхачо ГIойтамара, сискалан юьхка тле куьг даьхьира.

– Же, дIаэцал, кIентий. БисмиллахIир-рохьманир-рохьнийм!

Шен ма-хуьллу сих ца вала гIерташ, сискалан юьхк, тIаьсса дечиган Iайг схьа а эцна, тлехула яьгна якъаеллачу сискалан оьккхуьйтуш цергашца йист а яьккхина, иза Iовша а ца Iошнуш тле чорпа мелира MIаьчига. Шен мацваларе ладобгIча, пта на моьттура, и сискал шег дийнна дIакхаллалур ю. Амма хIинца кьурдаш дарх а кьамкьаргах чохьха ца йолуш, багача еха керчийра цо дуьххьара Iаьвшинарг. БIаьргашна хьалха ра дла ца довлура цахь кхорийн цу а биьна охьадийшина бераш. Мокха яххьаш, тлехь кхозучу тIелхагашна юккьесах охьакьеда пIендарш, пханарш. ЧIораш санна, юткьий настарш пхьаьрсаш...

Шеца шуьнехь болчу накьосташка хьаьжира MIаьчиг. Уькк юуш бара, амма церан бIаьргаш чохь а гора иза гIайгIа. Хьал на хаь, церан доьзалш йиьна бийшина хила а мега. Цкьа ойг хилира MIаьчиган цхьа-ши юьхк кьайллаха чета таIо. Цхьаши гахь хIун дан деза? Ца гойла-х дац. TIаккха-м эхь ма ду кийгIа. Мовладе вахча сискалан юьхкаш лечкьайо бохуш, вуйгIур бу Амма бераш иштта дуьтийла-м яц. Мовлад доьшуш юккье доь линчу бепигах даьккхина шена делла цастар-м дитинера цо парна. Амма иза цхьанна логах хьакхал а дац. Ткьа кхуьнан цхьа уьш ялх ду...

MIаьчигна хIинца а шена гуш хетара ша цIера араьолуш гIийла тIаьхьахьийсина берийн кхоьлина бIаьргаш. «Ахь-м юьй яра, ткьа тхо?» – хоьттура цара.

«Текхahь йиснарг, тIаьхьа а сецна, дIалачкьор аь», сапаргIатвелира MIаьчиг.

Амма текх дассалора, чу нуй хьоькхуш санна. Чуьра ан жиган цуьргаш кхачийна йисинчу чорпи чухула дуьхь-дуьхьа

Майна хьомкхура накъосташа. Ткъа МІаьчиган къамкъаргал
ХІинца а цуьрг ца даьллера.

«Небохьург хир ю цара...»

Хъо ма ледара веттало, МІаьчиг? – эккхийтира ГІойтамара,
Хъо ма хьомкхура. – Вай йиьначух Шахьбин хьал кхачалур дац.
Хъо ма маьна пара хьо, Янаркъа! Кхуза сискал а, гІурма а дал.

Шай а тІам лаьчна, кхаба а айбина цхьанхьа-м хьаьдда
Янаркъа, Янаркъас, тІе а веана, кхарна хьалхара бога, дуккха а
дубуш, гІурмех дубзира. Таккха цІеьхьана яа вуьй-
тира МІаьчиг. Йоккха йоккхий сискал цкъа-шозза Јовшуш, тІе
керла а боьлий, гай чу оьхуйтура. Сихбелла дІасалелара логан
аьхьа. Юха а ши сискал а, цхьа кхаба гІурма а деана Янар-
къа. ХІинца шеко яцара, юург царах юьсург хиларан. Амма
МІаьчиган сапарІат ца делира накъостий: «АлхьамдулиллахІ,
деана ма аьнадойла хьо бусалбанна а, керстанна а», – аьлла, шуь-
ра царна дІахиллалц. Таккха текхахь йисина сискалан кхо юьхк
маьна юьшуш къайллах чета йоьллира цо. Царна тІаьххье
деана маьнаган масех цуьрг а. Цара накха багабора МІаьчиган.
Амма по садеттара. Сатухур дара, цІийделлачу эчиго санна, на-
хьа маьнаш хилча а. ХІинца-м майрра цІа гІойла дара цуьнан.
Йоккха юьхьдалахьара хІара мовлад!

МІаьчигу гурахь дубйна схьа корта тентак баьлла МІаьчиган.
Шекъаьна моттало цунна ша хьераволуш воллу. ХІюр Делан
аьхьа дубйнахь керл-керла хабарш хеза. Цхьаь вукхул а ирча.
Цхьаьбонара дубйцу, бІаьста яьлча Іедало нахера герз дІаьбцу,
керла нах салт бохур бу цигахь царна хьакха яор ю, уьш керста
аьхьа бертор бу бохуш. Вукхара дубйцу, нохчий берриш Сибрех
аьхьаьтиша царан мохк оьрсашна дІалур бу бохуш. Ой, Сибрех
аьхьаьтиша царах хиндерг хьалххе дубйна гуш ма ду. Махкалло,
аьхьаьтиша, шелоно, мозий санна, хІаллакбийр бу-кх. Шайн не-
хьаьт а, лаьмнийн гІиллакхаш а дицделла, керстанаш хилла
аьхьаьтишур ду бераш...

Цуьйцург мил-милла а ма вац. Иза-х цІарна а цІе яханчу
аьхьаьтиша дубйцу. Шеца цхьаьна Хонкара кхалха бохуш, нахе
аьхьаьтиша. Цуьнца цига кхелхаш ву хІирийн эла Алхазан Муса
аьхьаьтиша. Шайца цхьаьна шайн йиша-ваша а дубгу, кху-

захъ царех керстанаш ца хилийта. Цаьрга хьакха ца яийта, мларш ца мийлийта. Зударех тлехъ шарбалш йоцу кхакханаго ца хилийта.

Цхьанхъа вахана юьртахо цавирзича я эвла кхечанхьар хъаша веъча глйгла хуьлу Млаьчигна. ХIун хезна-те цунна, аьушшилла кхаъ беана-те цо? Наха тоххара догдиллина дикачух.

Мовлад чекхдаьллачул тлаьхъа, хIума а йиъна, цла бахана дика нах. Бухахъ севццарш берриг а Кунта-Хъаьжин мурдан бира Тховса кхуза веана Киши-Хъаьжин уггар гергарчу векалех пхен волу Мада. Тховса кхузахъ ву хабарна говзалла Нохчмакхакъ тлаьхана молла билтойн Нуркиша а. Лаа ма ца баьхкина уьш.

ХIума йиъна, каяьлларг лачкьийна паргIатваьлла Млаьчигна баккхий нах чохъ болчу цийнан неларе гIоьртира. БуьхьаргIа тина, пхенаш тIедийлла шен дуткъа, деха лаг а дахдина, гIоьртинчу нехан кортошна тлехула чухаьжира иза. Баьрччакъ Iара ши хъаша. Кхалкъе беснеш, гIина диллина цIен маж-мелс долуш стоммачу дегIара Мада, меллаша суьлхьанаш хьийиш цIенкъа ши бIаьрг боьгIна Ia. Цунна куьг аьрру агIор – Шлаьт би, аьтту агIор – Нуркиша. Шен мукъамечу, лохачу озацIа цхъаь-м дуьйцу Нуркишас. Цуьнан аз цкъацкъа, лахлой, шаьре долура, тIаккха, кIез-кIезиг, кхерамаш туьйсущ, къекIара Цкъацкъа цуьнан бIаьргаш чохъ доза доцуш йоккха глйгIа гора Млаьчигна, тIаккха оьгIазе суйнаш туьйсущ, ладоьгIуш севццачу нехан яххашна тлехула ткьесах кхерстара...

Ма мотталаш, кху юькьачу хьаннаша, лаьмнийн чIежана шаьш деха лечкъор ду. Хьаннаш дагарца хьокхуш, цIарца ягIа чIана боккхуш бу мохк. Вайн мехкан массо маьIе бIаьн нехаш дохку, массо маьIехъ гIаьпнаш йоьгIу. Салташа сийсабо хIара мохк зингатиьн туьйлигах тарбелла. Ярташ арен тIе лобхку, тIе къехула вайн мохк ирх а, пурх а боькьуш, гIалагIазкхийн ягIа таш ехкина. Цига баха ховшийнчу гIалагIазкхашкахъ герз дуьш доццунна ло, ткъа вайгара дIадоккху. Оцу харцонна дуьхьаь йинарг тухий воь я вуха ца воьгIучу сийначу Сибрех хъажано.

Дуькъа, къоьжачу цIокъамашна бухарчу цуьнан сийначу бIаьргаш чохъ доза доцуш йоккха глйгIа гора Млаьчигна. ЧIаьс тап-аьлла дара.

Хара де шайна тlехlоьттича, чергазойн а, эдагойн а къаьм-
р шайн долгалшица лахъабелла Хонкара кхелхина. Вай ца
шайн шайн тийшира вешан ницкъах, вешан майраллех, вешан
шайн шайн долгаллах. Вайн ницкъ эшна, мохк талийна. Ма мот-
ти, шайн шайн тlехъ долу хlара екха мохк шайгахъ буь-
су! Хlан хlа, сан муьма вежарий, иза дац, шуна моттахъ а.
Шайн шайн устаз Киши-Хъаьжа. Лецна Делан бакъдин лардан
шайн шайн динан тхъамданаш а. Бlаьста яьлча вайнах бер-
г-м, воккха дlа а кхалхийна, вайн махка тlе керстанаш ховшо
шайн шайн долгаллани. Цара сийсаздийр ду вайн дайн кешнаш. Ткъа
Делан кхалхийна вайн бераш ца дерзахъ а, берийн бераш кер-
станаш доьрзур ду. Бицлур бу вайн къоман мотт... Дицлур
шайн шайн долгаллаш. Цlе йоцуш, дуьненара дlадовр ду вайн
шайн шайн вайна хьалха ши некъ лаьтта: я, керстанах летта
шайн шайн длар, я, царна муьгlахъ хилла кlел а севцца, жаlарна
шайн шайн долгаллани...

Мlастамма ца йогlу йовхарш туьхира, ткъа Мlаьчигна
шайн шайн долгаллаш зударшлахъ къорра белхар иккхира.

Тийн хlун дан деза вай, Нуркиша? – моттаргlане вагийна
шайн шайн царна дуьхьалвирзина хиьна lачу Товсолтас. – Герз
шайн шайн ницкъ берг-м, воккха а, жима а, стен а, боьрша а, летта
шайн шайн длар, Тlаккха а вайл тlаьхъа кегий бераш ма дуьсу, къе-
шайн шайн зlа буьсу. Дола дан дай боцуш бисина уьш сийсазбийр
шайн шайн керстано.

Тударий, бераш а вешан куьйга даьа а дайина, летта лийр
шайн шайн! – эккхийтира цхъамма. – Маса юьрто дира иза тlом
шайн шайн длархъ!?

Адам вовшахтоьхна, коьрте хlитта тхъамданаш беза. Ткъа
шайн шайн корта боцуш ду! Цхъаберш байина, цхъаберш Сиб-
шайн шайн длархъ, биснарш lедалехъа бевлла!

Хlиттург хаьттина а, ала луург аьлла а валлалц, ши бlаьрг
шайн шайн, ладогlуш lийначу Нуркишас, уьш дlатийча, юха а
шайн шайн долиьра.

Хlун гlуллакх ду эрна хlаллакхила? – дуькъа, сира ши
шайн шайн лекхачу хъаж тlе хьала а тесна, нахе хъаьжира иза. –
шайн шайн долгаллани са ма даккха боху Дала, хъайн ницкъ а кхочуш.

Луучарна кѣлхъардовла кхоалга некъ бу. Кху харцудуьненар хьо дѣакхелхинчу дийнахь, готгачу лахьти чохь хьо цхьа шенчу дийнахь, хьобга бартхатта догѣур ду Делан ши малик Мукир, Некир. Цаършимма хьобга хоттур ду: – «Я ІабдуллахІ ибн Адам, хІай Делан лай, Адаман бер, хьайн махкахь дийнал-ислам хьийзочу дийнахь хьо мичахь вара?» Нагахь ахь, оцу дийнахь хьуо хьайн махкахь вара, амма хьайн ницкъ бацара керстанна кьийса аьлла, жоп лахь, цаършимма юха а хьобга хоттур ду: «Я ІабдуллахІ ибн Адам, хІай Делан лай, Адаман бер, и де хьайн тѣхІоьттича, керстанал тола хьайн ницкъ ца тоьъча, Делан салават-салам хиларг, хьайн пайхамар Мухьаммад санна, и хьайн мохк битина, дийнал-исламана маршо йолчче, кхечу махка дѣа хІунда ца вахара хьо?» – аьлла. Дуьненан Іалам кхоаллине лекха хинволчу вайн Дала боху, шен пайхамар Мухьаммад санна, динан дуьхьа махкахь ваьлларг кханалерчу эхартан дийнахь шена дуьхьал декъала вогѣур ву, цигахь даржана лакхахь хире ва. Ва амма, хьалий-охьий, цхьана дийнахь пусар доццушнелхь бу, сур болчу шен махкахь ца валавелла, керстанна кѣл сецаруьнене ша хьукма а дийр ду-кх...

ХІетталц вист ца хуьлуш, суьлхьанаш хьийзош Іийначу Мадас, карахь гулдина суьлхьанаш хьарчийна гІовталан кисана тийсина, доцца дога дина, ши куьг юьхьах а хьаькхна, яин паш харш тоьхна, йиш тайира.

– Тахана вайн махка хІоьттинчу кхузахь керстанан Іедан тоьхну ду дѣа хинйолчу мацаллех а, иза дѣайолуш а кочара бер болчу керстанан балех а хьалхавала луучунна кхозлагІа некъ бу шуна, – элира цо, шен мекара бѣаьргаш нехан яххьаш тѣхІоьттича а кхарстош. – Дала тхуна, Іеламнахана, тѣдиллина декъар тѣхІоьттайна хуург шуьга дѣакхайкхор. И ца дича, кханалерчу дийнахь Дала тхобга жоп доьхур ду, тхайна тѣдиллина декъар тѣхІоьттича кхочушцадарх. Цундела вайна тѣхІоьттинчу кху халчу кире гехь тхаьш ала хьаькьдерг дѣаолу оха. И кхоазлагІа некъ – дийнал-ислам маьрша долчу, бусалба паччахь волчу Хонкара махка дѣакхалхор бу. Вола бохуш, цхьанне ницкъ бийр бац, цига кхалхар цхьанне тѣе а дожор дац. Амма тхо цхьадерш цига кхелхаш ду. Шуна ма-хаьара, шайн доьзалшца цига кхелхаш бу ГихІаьра.

...а, аьрстхойн Цугин Йелаха а, шуна буйцу
...а Йийл дехъара Боташ, Жанар-Йели, Хъаьдаз, кхин дуккха
...а царна а це яхана нах бу уьш. Мацалла гIаддайна
...а боьлху уьш цига. ДуьххьалдIа кхана
...а шайн вежарех, къомах хиндерг гуш боьлху. Цига
...а шуна Киши-Хъаьжин ваша Мовсар а. Делан ла-
...а йедата йедало цига дIавуьгуш ву вайн устаз Киши-Хъаь-
...а тIаьххье лецна махках баьхна вайн берриг динадай
...а дIавуьдуш ву шуна со а, хIара Нуркиша а, Зандакъара
...а. Ас цIерш яьхна и берриг нах шайн доьзалшца, йи-
...а дIакхелха цига. Дерриг шайн тайпанца дIабоьлхурш

Дерригас и, Мадас а дуьйцург хIумма а керла дацара гати-
...а, Дукха хан яра и хабарш кхуза Йийдало. Яьссина
...а, тIаьхара охьа а, дукьал тIехъара схьа а. Амма бакъ ца
...а. Эндигта а хилла дисарга догдохура. Ткъа тховса це-
...а хезнарг бакъ ца хуьлийла дац. ХIара шиь лула
...а, я цигара хьошалгIа еана ши зуда ма яц. Далла кIел
...а хиндерг дийца йиш йоцуш Йелама ши стаг ву. Амма кху
...а дийнахь лулахойн чу сакъера ваха а, тIедуха барзакъ
...а, дIога, дуьненан йисте, ца бевзачу, хийрачу махка
...а муха гIур ву?

Шуна шайн теттина таронаш йолуш нах дара, Мада. Шу-м,
...а дара цига, ткъа тхо къечара хIун дан деза? – аладе-
...а, ша муха олу ца хууш. – Тховса хьакхо рицкъ а
...а мела доьзалш охьа а бийшина Iачу. ТIеюха а, кога
...а. Докха даьхний дац. Тхо муха гIур ду цига?

ДIахьалча, цигахь а хIун хир ду тхох? – тIетуьйхира ул-
...а ИбрахIима.

ЯцIа кечвелла Iачу Мадина хьалха иккхира Шахьби.

Шахь биьр ду-кх, цIахь! Яа шортта хьакхарчий хир ю
...а, йоIаршна шарбалш еш къахьега а дезар дац.
...а хьатIари а беш, дIалелар бу! КIентий салт бохур
...а шу, цIахь!

Шахьбин шогачу дешнаша догдатIийнчу МIаьчиган и чов-
...а. Амма, ша цуьнан хIусамехь а, хIинцца цуьнан

шуьна тІера гІаьттина хилар а дагадеана сацавелира, тІаьна
МІаьчиг цуьнца гІиллакхе хила везара.

– Оха хоьттург-м хазахета даций, Шахьби, шуьгара хьовх
оьшуш хоьтту, – бехкбаьккхира цо.

– Нийса хоьтту, нийса, – шозза-кхузза корта таІийра Мадас
Шаьш цакхетарг хатта аша. Хаьа, аьтто боцчарна хало хир
Амма кхин цхьаь ду. Мухха а цига дІакхачавелларг ша махка
валарх дохковер воцийла-м хаьа суна. Хонкара паччахьо шен
чу дІабоьху шен динан вежарий. ХІара кехат ду цуьнгара.

Мадас гІовталан хьалхарчу доккхачу кисанара схьадийла
на деалха тоьхна кехат шена уллорчу Шахьбига кховдийра.

Шахьби цуьрриг цец ца велира оцу кехатах. Схьахетарг
цунна хьалха гина, цо дешна дара иза. Шена уллохь хилла
Зуре делира цо иза, тІехула бІаьрг тоьхна. Цхьа элп ца хуучу
рас, иза Іарбин йозанца яздина дуйда хича, бисмилла а шена
шена уллорчуьнга дІакховдийра. Кехат, кер-кера доьдуш чуха
го а баьккхина, юха а Мадин гІовталан кисана дахара.

– ХІокху кехатца Хонкаран паччахьо Іабдул-Межеда шен мах
ка дІадоьху вай, – элира цо, шен цІечу можах куьг а хьаьккх
Вешан доьзалшца, ца тору йийбар а эций дІадуьйла, боху. Мах
кьастийна, хІор доьзална шена-шена цІенош дойтуш ву ша, боху.
Вайна хІусамаш кечъеш гІо деш бу цигара вайн муьма вежарий
туркой. БІаьсте ма-йоллура новкъадовла, боху. Цкьачушна дуьш
ялтин а, дуьйчу хІуьнан а гІайгІа ма хила, боху. И дерриг а мах
за лур ду, вай когаирахІитталц гІо дийр ду ша, боху. Хаьа рен
доллуш шу даха ховшшалц Іедало шуьга цхьа а тайна текхаваш
бойтур бац, боху. Шун даймохк шун бац, иза гаураша шуьгара
дІабаьккхина. Шу Сибрех дигна даржор ду, керста динс дигреш
шун кьам довр ду, боху. Шу шен махка дагІахь, дерриг а хьаьккх
гулахь даха ховшпор ду, тІаккха шун аьтто хир бу шайн кьаь
гІиллакхаш а, дин а Іалашдан. Шен тІома кІел мел ду, дуьш
цхьана а паччахьера кхерам хир бац шуна, боху...

– Кехат кехат ма ду, Мада, – вистхилира юха а ІбрагІим
Цунах тепна цига вахар ма ду доккха хІума. ТІехула тІе, мах
ка цига кхелхина эдагий, берриг бохург санна, мацаллой, уьш
хІаллакбина бохуш, дуьйцу. Иза ма хилахьара вайнахах а

Догошца дерг ша ду, — иза юкѣхвъаьккхира Нуркишас. —
Цаа делыхъ, уыш, оьрсийн эскарша лаьхккина хЮрда йисте а
бана, цыхъ а тайпа низам а, я, дЮгахъ, бухахъ бина кечам бо-
ноттала, шайн сал-пал схъаэца а ца кхиош, бахана цига. Сила
боху дан дан а деана шен махка схъадоьссича, уыш дІатарбан а,
боху дан дан а ца кхиавелла Хонкаран паччахъ. Вайниг ша ду.
Махкашу аьхка Истамула а вахана, цигахъ Хонкаран паччахъца
аьхка дІаулакх дийцина цІа веана хІирийн Муса. Іабдул-Межеда
аьхка селата тІехъ ма-яздарра, цигахъ вай тІеэца кечам беш бу ци-
таран бусалба вежарий.

Цуа сов, Сайдуллас дийцарехъ, цхъа таронаш йоцчарна не-
бана таржана аьлла, Хонкаран паччахъо гЮьнна дайитина ахча
хъа боху. Оьрсийн Іедало гЮо даре догдохуьйла а ю.

Ца цохъ гЮовІанаш евлира.

Іертин яьстина чухъаьжча хуур ду-кх, аьлла боху мацах-
аьхка.

Даран дІакхъчча хуур дара-кх!

Даран, ма хала дара-кх, оцу хабарех тешна, со махках ва-
аьхка.

МІаьшца, иист ца хуьлуш, хЮьттина лаьттара. ХІинца иза ца
Іатаран цІеший ган. Цо дахдина лаг, меттадеана ца Іаш, бел-
аьхка селата охъа чутоьхча санна, хебба, дацделлера. Мадъелла,
Іатаран растарш а. Ма боккха болх бу-кх кхузахъ хІара къаьхъа
Іаьшан Іийшар. Амма муха вер ву винчу юьртах, махках?

МІаьшца ца хезара мурдаша долийна керла зуькар. Ца хи-
аьхка аьхка араволуш а.

Іаьшанаш дІалаьцна иза меттавалийра, кертал араваьлча
аьхка аьхка а хъаьрчаш, кочах чухъаьддачу лайн шийлачу
аьхка.

II-гIа КОРТА

БАРТАХОЙ

«Кавказехь бечу тIамехь вай дIакхоьхьучу
некъашна дуьхьал хIинццалц гIаьттинарг то
дуьххьарлерниг а, цхьаь а ву. Цундела хIара ера
йита дийзи сан. Кавказехь вай дечу гIуллалц
дагабохкуьйту испанцаша Америка дIалолуш
юьхьанца хилла берриг бохамаш, амма кху
суна гац и дIалолуш Писсаррон, Кортесан
хилла кхиамаш а, турпала хьуьнарш а.
Оцу мехкашдIалецархоша Испански истори
тIехь йитинчух тера цIийн лар ма юьтуьттица
Дала Кавказ дIалацаро оьрсийн истори тIехь

Инарла Н.Н. Рибак

I.

Гуьйренан тIаьхьара бутт хаза беара цу шарахь. Кхоларш
цуш декхна денош, дегIана там беш кьилбе бовха малх, Азия
суьйранна-Гуьйранна, лергийн тIилдигаш зийзош, шело хуь
Дукха хан яра лаьмнийн баххьаш сирделла. Де-дийне мен де
лаьмнийн когашка гIертара ло. ХIинца а кхераме дара Гуь
БIаьн новкъахула дIасаваха. Делахь а, Кавказехь вина, кх
волу Михаил Тариелович ца кхоьрура кхузарчу Iаламан б
саллех. Цунна дош ца хетара лаьмнашкахула, чIежашка
тIешарша кийчча, кхозаелла лаьттаху лийн токхамаш к
кхераме некъ. Iай бIюзза Тифлисе вахар гIоли яра, эккха
Нохчийчу ладобгIуш Iачул.

Тифлисе селхана кхаьчнера Михаил Тариелович. И
казски столице валийнарг кIезиг гIуллакх дацара. Бак
коьртачу Штабан Начальникна Александр Петрович Кар
а, я Коьртакомандующина Цуьнан Императорски Локх
Воккхачу элана Михаил Николаевична а гуш бацара кан
Иедалшна хьалха лаьтта кхерам.

Коьртакомандующис инарла Кундуховна бакьо елира
тантинополе ваха а, нохчий Оттомански империс чуьцаран
цигахь дIатарбан хьокъехь туркойн правительствоца к
дийцарш дан а, барт бан а.

Барта дон хин яра, г'уллакх кхиамца чекх а даьккхина, Кундуховн д'а виртина. Константинополехь волчу оьрсийн векалан цера майоран Игнатьевн г'юьнца цо диначу дийцаршца цера барт хилира кхузара нохчий д'акхалхо а, ткъа туркойн прапорщикос т'елалцнера уьш шайн махка д'аэца а, билгалтеш т'елалцнеру меттигашка уьш д'атарбан а. Коьртакомандующи Кундуховн штабан начальник а тешна вара Кундуховн мисси кхиамца бексманлла хиларх. Амма Кавказ а, Азиатски Турци а, кхула-кхула долу дерриг къаьмнаш а, цера амалш а, г'иллакхаш т'елалцнеру п'елг санна дика девза Лорис-Меликов реза вацара бартан ц'хьанн а'лонна. Оцу г'уллакх т'ехь шина а правительстван д'ан шен аьтто, пайда лобхура. Хиллачу барта т'ехь Португалиячу г'уллакхийн министра Тела-Пашас хаза кхоччуш бартан ц'хьанн Кундухов а, граф Игнатьев а.

Т'елалцница ц'къа оцу хьокъехь Михаил Николаевиче кехат яз-заш ойна хилира Лорис-Меликовн. Т'аккха, дика ойла а йина, бартан ц'хьанн цо иза. Воккхачу эло кехат бен доцуш дита а тар-таро а кху халчу новкъа д'асадобдуш хьедала а мегара иза. Т'елалцница г'уллакх, д'атетта йиш йоцуш, сиха дара. Цундела, дерриг Португалия тешна а дитина, Тифлисе веара иза.

Д'аккх санна, дуьххьарлера буьйса Баронски урамехь шен ден д'аьттоьшк, ванна волчохь якккхира цо сийсара. Мухха делахь а, бартан ц'хьанн д'ира г'алин азиатски декъехула, базарийн майданаш-таьса т'елалцний г'уо аьлла. Цара карлайоккхура цунна шен бералла.

Цуьхь дуьхьал ерзош йиначу туьканийн шина мо'г'ланах цо цара эрмалойн базар. Массо туькканан ши ц'ла дара. Дуьхьал цуьхь мах бора, ткъа вукху, т'ехьарчу чохь – баккхал. Юкь-кьеза европийски стилехь дина ц'енош го. Амма цара и базаран ц'енош ц'ог'ла тарйо, шена т'ера т'елхаг евлла бедарш д'ла а т'елалцница, кхин керланаш эца ахча кхоош, т'е ц'ена йоманаш цуьхь ц'елачу хьалдолчу б'аьрмециг стагах. Базаран т'ехула ц'елачу декъа т'ехь стоьмийн туькканаш ю.

Цо цара схьахеза бес-бесара маьхьарий:

Ай аблук, ай виноград, ай виноград, ай персик!

Па-па-па! Дашов аддам!

Пожалуй, барин, ай киняз, издесь хороши!

Урамашкахула ловзу бераш. Буйнаш детташ а, охъагозарш а.
Тротуарашца го шашлык йотту пешаш. Царна тѣра схъаош а,
чомечу хъожано тѣейзабо уллошха бийраш.

Эрмалойн базархула чекхъяълла пайто Татарски майда
елира. Кхузахъ гѣажарийн базар ю. Майда готта, маско рѣту
тѣкхозаелла цкъа а, шозза а, кхузза а тѣкѣлейина гѣиш
Когаш кѣл йоцуш хѣума яц. Дахкаделла стоьмаш, тѣна мѣиш
тѣлхагаш, хатт, ѣаьмнаш. И майда сийсош адам. Царна тѣра
корта а айина йогѣу киранах йоьттина ѣожа эмкал. Юьхъ
вогѣучу гѣажаричо охъайзайо цуьнан мерах тесна чухи, Мѣ
лазо эмкал, гѣйла узарш деш, месала корта а лестош, гора
на, корта дѣаса а хъийзош нох даха юьйлира.

Эрмалойн базарна уллохула чекхволуш Лорис-Меликонна
ха схъаѣоьттира азиатски дуьне. Атласан гѣовталш, дѣа мѣл
чу когаца шах-ших деш, позументаш тегна атласан шуьйра
балш, буьхъйгаш ирхъхъаьвзина лекха эткаш юьйхина гуьржий
Дуьхъалвогѣу цуьнан махкахо – эрмалойн совдегар. Тѣлуь
кавказски чоа, коьртахъ московски картуз. Йоккха, горга гѣи,
лергина мекхаш. Цунна гац гонаха дерг цхъа а. Схъахетарес
нан ерриг ойла дѣалаьцна шен коммерчески гѣуллакхаша. Цунна
тѣаьххъе схъагѣртара букъа тѣе бихкина кенех буьзна гѣаѣа
луш имеритинец-муш¹. Иза къеста шен бѣгѣаган куйнаца. Иза
йолу гѣажари ву цхъа аьрша лекха хъаьрса куй коьртахъ, шуьйра
гѣовтал тѣехула оба а кхоьल्लीна, гѣовтала тѣехула дихкинчу
ѣовлакхах йоккха шаьлта а кхозуш. Адамашна тѣехула а хъоь
вогѣу чергазо. ѣаьржа маж, ира хъажар, коьртахъ холхазан куй,
гахъ цѣечу тѣаьрсиган кѣархаш, къевल्लीна юкьах дихкинчу
чу добхкара тѣехъ шаьлта а, шиь тапча а.

Юьстах а хѣоьттина лаьтта къона курд. Цунна тѣехъ юь
а, можа а чимчаргѣаш тѣетегна цѣен куртка. Шуьйра сийна
бал, еза цѣен эткаш, коьртахъ хъарчийна къорза чалба, хъаь
кхозуш туркойн гоматур.

Нахе некъ бита бохуш, мохъ бетта хи чохъ доккха
тѣехъдолчу говр-ѣаспаран юьхъ лаьцна вогѣучу тулухчас². Ка

¹ Муш – гихъ кирлелорхо (гуьржийн маттахъ).

² Тулухча – хи кхоьхьург (гуьржийн маттахъ).

аши ечинан кѣлаш тѣулгех детташ меллаша дѣасалела когашка-
ра ечинна коьрте кхаччалц дерриг догѣмаш кѣадешла хьарчийна,
ахьа дуьхьал кѣийн чадраш оьхкина зударий. Яккхийчу мажаш-
ахьа ечинна муьжгий, стаммий зударий. Сих-сиха дуьхьал нисло
тѣх форменни сюртукаш йолу салтий.

«Хѣуш оьцу аша? Схьадуьйла, йорах лур ю!» – тѣхбийраш
ахьа тѣххуш, пондарш лѣххуш, шайн туьканаш хьалха хевши-
ла ѣа баккхалчаш. Мачийн пхьалгѣанаш чуьра схьа – жѣавнийн
сѣра, тѣа кетарш ечийн цѣношкара схьа шайн ницкъ маббу
ахьа махь хьѣххуш иллеш хѣза. Герзийн пхьалгѣанаш чохь
жѣавнийн тѣганаш, херхийн а, кевнийн а цѣийзарш. Ураман
ахьа ахьа тѣор цѣнойн лѣгѣана тхевнаш дѣалецна зударий, бѣраш.
Цѣношкара схьахѣза зурманан йиш хаьлла гѣовгѣа, детта гѣараш,
сѣра ахьа. Цѣгахь хѣлхарш ду. Кхузахь го тайп-тайпана ворда-
наш. Шѣа, дукхахьолахь ялх сту я бугѣа йѣожна схьагѣрта гуьр-
жийн сѣа ворда. Цуьнан стаммий еза чкьургаш семанца хьийза.
Ахьа тѣхь сѣраца бугѣанаш лѣххуш вогѣу тѣлхагваьлла кѣант.
Шѣа кѣрт лѣкха чкьургаш йолу хѣирийн, лезгинийн ворданаш
ахьа ахьа, дерга потгарчий хѣиттош.

Ураман гола тухучухула дѣахьавзича, пайто Эривански май-
на ахьа. Кхузахь иттех гѣулч тѣсча, Азера Европе волу. Амма
сѣра ахьа ахьа цѣано. Гонаха даккхий цѣнош дина тѣулг хьажоза,
ахьа ахьа гѣыллѣц догѣуш оьрнаш дийлла. Майда. Аьхка кху-
захь ураманца гѣыллѣц йогѣуш чан хуьлу, ткьа тахана хатт бу,
ахьа ахьа лѣаьтгаш. Майданна юккьѣ йѣьттинчу дѣчигаш тѣе а
ахьа ахьа, повнашка эладитанаш дуьйцуш ѣа мукьа гѣалахой. Кху-
захь ахьа гонаха долчу цѣношкахь ю Кавказски эскарыйн коьр-
та ахьа ахьа, гѣаллин полицин урхалла а, дежурни-инарлин урхалла
ахьа ахьа топографически отдел а, инарла квартирмейстран ур-
халла ахьа ахьа, семинарски цѣнош а, кафе-ресторан «Опера» а.

Семинарщина уллошха тѣх а яьлла, коьртакомандующин ре-
зѣвнийн корпусашна уллорчу Коьртачу Штабан цѣнош хьалха
ахьа ахьа пайгон.

Цуьнан ширачу доттагѣо Александр Петровича, даим сан-
ахьа ахьа цѣейцира Михаил Таризлович. Вовшийн доьзалшка-

ра хьал-де а, беа-бевзарш а хиттинчул тӀаьхьа гӀуллакхехь ларш
на дийцарш долиьра цаьршимма.

– Дийцахьа, хьомсара Михаил Тариэлович, муха ду шен
нохчашца долу гӀуллакх?

Лорис-Меликов резахилла велавелира.

– ТӀехдика, ала ваьхьар ву со, Александр Петрович, ЦӀаь
агенташа доггах болх бо цигахь. Цхьццаберш гуттар тӀех а беа
ла, масала, Сайдулла.

– Ма-дарра дийцахьа суна, Михаил Тариэлович. Селхана
ду-кх, цуьнан Императорски Локхалло цигарчу хьолах ларш
соьга доклад йоьхуш.

– Чоьга бакъахьа ду, – креслох дӀа а тевжина, гоьл тӀе ду
баьккхира Михаил Тариэловича. – Дукха хан йоццуш кӀаьхь
долу хьал толлуш чекхволуш суна хааделира, Турци кхалха
ойла йолуш нах Ӏаламат дукха хилар. Эла Тумановс а, шен
Кундуховс а яздо, кхалха луучийн барам денна алсамбуьйду бо
хуш. Эла Тумановна ас юха а тӀедиллина, гӀуллакх чоьга кӀаь
лах а, ларлуш а, вайна тешаме болчу туземцашкахула доьрш
гӀуллакх долор вайгахула хилар ламанхошна цахайтар, мелхо а
царна гергахь вай уьш кхалхарна дуьхьал долу кеп хӀотто аьр
нохчашна юккъехь и политика дӀакхехьа а, кхалхаран гӀуллакх
ма-дарра довзийта а цига ярташка полковник Муравьев коман
дировать вар. Суна хетарехь, кху сахьта хӀоьттинчу хьомсара
дуьстича, гӀуллакх ма-дарра царна довзийтича вайн гӀаьхь
хӀумма а дац, мелхо, тӀаьхьалонна уьш шаьш бехке а хуьлуш
доьрзур ду. Кхетий хьо, вай иза ца дахь, гӀуллакх вайна цӀа моь
тучу агӀор дерза тарло. Эла Тумановс шен тӀаьхьарчу кесана
тӀехь яздо соьга, Сайдуллас халкъе дӀакхайкхийна, нохчийн до
лахь долу цхьа коржам латта уьш дай болуш дац, цигара уьш дӀа
а баьхна, иза оьрсашна дӀалур ду аьлла. Оцу эладитано, вайна
машаре боцурш хьовха, вайна муьтӀахь хилла кӀелсевичарш а
карзахбаьхна, боху. Майора Ипполитовс яздо, вайн Ӏаланна кхь
чушъярехь Сайдулла нийсса харцахьа хийза, цо бечу кесана
нохчий Турци-м муххале а кхалхор бац, мелхо а, уьш гӀаьхь
тӀебуьгур бу бохуш. Инарла Кундуховс Сайдуллегахьа гӀо долу
ХӀуьу хилахь аьлла, ас инарла Тумановга омра дина, нагъа

Турци нахана юккъехъ и эладитанаш леладахъ, иза, Турци хиларан меттана, Россих гIуриг хилар цуьнга дIахайта аьлла.

Тарис резавоцуш меттахъхайра.

ХIан, Сийдулла кхераме стаг ву, – элира цо корта а теIош. – Цуьн амалца иза бIаьсте яллац Нохчийчохъ витар вайна пайде турца, Суна хетарехъ, шен наибски чинаца сихха я Турци, я Турци дIахьажо веза иза.

Ца моьттуш со а ву, Александр Петрович.

Инарла Кундуховс лелорг а ду со резавоцуш, шеконе цуьнгах, Цхьана агIор, кхалхор, цхьа а тайпа гIал хIума доцуш, хиларан чекхдер ду бохуш, вай тешадо цо. Вукху агIор, нохчий, цуьнгах, вайна дубъхал гIаттаме уьйчу Сайдуллехъа гIо доху. Ца цуьнгахъ коьрте вала Малхбузе Кавказехъ гIаттам кечбеш ву.

Тарис Меликовс, корта а хьийзош, куьг лестадора.

ХIан хIа, иза аьттехъа а дац, Александр Петрович! Хьуна цуьнгахъ цхьана а агIор хила йиш йоцуш гIуллакх ду. Керлачу цуьнгахъ коьрте а хIоьгтина, кхузахъ вайн болчу ницкъашна хиларан шина шарал тIех ша латталур ву боху стаг хьераваьлла цо веза. Ткъа инарла Кундухов хьекъал долуш стаг хиларан аьттехъа хаьа. Цул сов, цIе езаш волчу цунна дуккха а тоьнхъа цуьнгахъ ханна кхузарчу гIаттаман баьчча хуьлчул, цуьнгахъ нахана коьртехъ Турци вахар. ТIехула тIе, цхьа бутт цуьнгахъ цо областехъ дIакхайкхийна, ша доьзалца Турци кхелха, цуьнгахъ мукъа а ваьлла, аьлла.

Хьанна хаьа хиндерг, Михаил Таризлович. ХIара гIуллакх цуьнгахъ цо моьттучу агIор дерзахъ а, дерригенна кийча хила-кх.

Ца м кхеташ деца. Суна дика ма бевза сайн нохчий. ХIинца цуьнгахъ хIоьгтинчу хьолахъ кхин халкъ хилча, вай лелорг кхиам-на цуьнхдериг хиларан шеко яцара. Амма ойланаш, мох санна, цуьнгахъ цо сонтачу нохчех цхьана минотана а тешийла яц. Шайн цуьнгахъ цо хIоьхкина уьш новкъабевлча, тIаккха а тешар вацара со цуьнгахъ лелорг бакъал а хиларх. Къийвелла Турцира вухавеан-на цуьнгахъ цо, я моллас, я цхьана хабарчо юьртахъ аьлла дош цуьнгахъ цо уьш дохкобаха. Цундела, кху цхьана юккъехъ вай чIогIа цуьнгахъ цо ладугIуш хила деза церам эшаре, массо а минотехъ це-

ран муьлхха а дуьхьало кагъян. Эла Тумановс яздо соьга, б
а, полковникан Муравьевн а агенташа нохчаша дIа мел тоь
кога тIехь тергам лагтабо, цара дуьйцург а, дагахь дерг а он
шайна тIекхачадо бохуш.

– Ткъа эскарш тIамна кечаме далоран гIуллакх муха ду?

– Дика ду. Цуьнан Императорски Локхаллин а, хьан а п
банца, цхьа гуттар цатерш доцурш, инженерни а, некъийн
белхаш цкъачунна совца а бина, Iамо гулдо аьлла бахчан
хIоттийна, полкаш, батальонаш шайн штаб-квартиранка о
ас. Ткъа карабогIучу беттан хьалхарчу деношкахь Iаморан
хIоттош ши отряд Нохчийчу лагершка хIотто ойла а ю сан
кечамо ши гIуллакх дийр ду вайна: шайн махках дог а диги
тина, уьш Турци кхалхарна тIетоттур бу я церан дагахь
гIаттам беллахь, цунах шайн гIуллакх хир доцийла хоуьйтур

– Шен хеннахь дина гIуллакх ду иза, Михаил Тарновс
Цуьнан Императорски Локхаллина боккха кхаь бу ахь бейнар

– ТIаккха, Александр Петрович; ахь тIеман министре до
чу запискина жоп дуй? – хаьттира Лорис-Меликовс.

– ХIинцца, кху деношкахь кхаьчна-кх.

– Къобалдой цара вай долийнарг?

– ХIунда ца до? Хьобга ца кхаьчна ткъа Милютинан кехат
копи? Ас дIа-м ма яийтина иза. Хьо цIера ваьллачу кхаьчна
ю-кх.

Карцовс, стоьлан гIутах диллина, цу чуьра схьашина п
кехат Лорис-Меликовга кховдийра:

– Соьга дуьйцуьйтучул, айхьа дешахьа.

ТIеман министерствон штамп тIе а тоьхна, элпех чкъург
еш, хазачу хотIаца яздинчу кехата тIехула сикха бIаьргаш
стийра Лорис-Меликовс:

«Цуьнан Императорски Локхалле, Кавказски эскарийн Ко
такомандующига, Воккхачу Эле Михаил Николаевич.

1864 шо, 3 ноябрь, № 1

Кху карарчу хенахь Кавказехь хIоьттинчу хьолах лIагIа
Кавказски Эскарийн Коьртачу Штабан Начальника соьга до

тІаьххьарчу таронашка кховда дезаш меттиг нисъяла а тарона
цундела, иштта меттиг тІехІоттахь, Государ Императора Хан
Императорски Локхаллина пурба ло, хьайна хетта некъ дІабаха
а, амма, ца хуьлчу далахь, хІуьу дина а берриг нохчий Соьлжа
а, Теркан а аьрру агІон тІе кхалхорна тІехь юха ца довла а.

Тіеман министр инарла-адъютант

Миллюит

– ХІинца кхеташ ду, – резахилла корта таІийра Лорис-Ме
ликовс, записка Карцовга юха а ерзош. – Кхийолчу ерри таро
ронех пайдаэцарх гІуллакх ца хуьлуш кІелдисахь, герзийн нух
къаца нохчий шайн обаргийн баннашкара дІалахкар а, цигара
дІабевлчахьана, шайна луьучу агІор уьш дІабаха битар а.

– Хьо нийсса кхета, хьомсара Михаил Тариелович.

Лорис-Меликовс цхьаь ала лууш, амма муха долор ца хуьш
чухула дІаса пенашха бІаьрг тоьхна, жовхІарша кхалинчу
пІелгашца стоьла тІехь яйн вота йолийра.

– Амма инарла Кундуховс туркойн правительствоца бина
бартана а, аша иза къобалбарна а со реза вац, – элира цо эхкар
а. – Кху халачу некъашкахула леррина оцу хьокъехь веана со

Карцовс бете хьош йолу луьлла сацийра.

– Хьо реза ца хила бахьана ду ткьа?

– Іаламат доккхачу маьІнийн.

– Хаа мегар дарий?

– И дерриг Цуьнан Императорски Локхалла волчохь дІа
дезар ду.

Александр Петровича резавоцуш корта хьовзийра:

– Хьобга ладегІа цуьнан хан хир ю ала ма хаац сунa.

– ХІунда?

– Иза цхьана масех денна садаІа Коджаре воьдуш ву тахана

– Амма сан гІуллакх дІатетта йиш йоцуш ду. Сан хан яц оц
цигара цІа верззалц Іен. ХІинца цо лундолчу жобпах дозуш ду
нохчий кхалхо болоран гІуллакх. Ткьа кху сахьта Нохчийчоь
хІобттина хьал кхин хилча ца маггал кхераме ду. Мел жина
а гІалато, гІуллакх бохамехьа дерзорца, вай итт баттахь хь
на къа тІепаза дайарна кхоьру со. Цул сов, хьомсара Александр

Потомъ, хлара гѹллакх дѹдолорхо вѹшшиъ хиларе терра, хлара аш дала дезар ду хѹкхуьнан тѹаьхьалонах. Цундела, дѹла аш дѹлрѹн дикка узущ, сѹх ца луш дан деза вай.

Хѹа бакълоъ, Михаил Тариѹлович. Со реза ву хьѹбца. Амма хѹа аш дѹлрѹн кх бартах галдаьллагх. Хьан гѹллакх дукха дахлур

Хѹа хлара, цхьа сахът хан тоьур ю суна.

Потомъ, Ола новкъавала кечвелла Іаш карийра цаьршинна. Хѹа аш дѹлрѹн сѹхъаваран бахьана дийцича, гѹххьачул чам дѹлрѹн пунна.

Хѹа ма-хаъара, Хьомсара государь Михаил Тариѹлович, хѹа аш дѹлрѹн кечамбина Іаш ву. Сан дехар ду хьѹбга Хьан гѹллакх дукха дахлур.

Шен дахаран дуккха а шераш европейски адамийн гонна юк-хѹа аш дѹлрѹн воллушехъ, азиатски гѹллакхаш ца дуьту Лорис-Меликов, дѹлгу куьг даг тѹе а дуьллуш, лохха суждане вахара.

Хьан Императорски Локхаллин пурбанца, нохчий кхал-харан хѹа аш дѹлрѹн кѹайлах дийцарш дан Константинополе вахан-цара дѹлрѹн цунчу Кундуховс соьга дийцира, туркойн прави-тельство рѹн ю нохчийн пхи эзар доьзал кху тѹедоглугчу шарахъ дѹла аш дѹлрѹн Азиатски Турцин декъа тѹе – Саганлук лома тѹера Іспироваши, Мелизгерд, Патносехула дѹла Ван Іома тѹе кхаччалц хѹа аш дѹлрѹн маька тѹе охъаховшо а барт хилла шайн аьлла. Тѹаккха хѹа аш дѹлрѹн соьга хѹа аш дѹлрѹн, нохчашна Турци кхалхар марздеш, хѹа аш дѹлрѹн хѹа аш дѹлрѹн юьххьехъ, буц тѹейолучу хенахъ дѹахьовсо ке-дѹа аш дѹлрѹн гѹллакх дѹадола мегий ша. Амма Константинопо-ле дѹла аш дѹлрѹн бартана реза воцчу ас, сайн резахиларан бахьанаш Хьан Императорски Локхалле дийцалц, гѹллакх дола пурба аш дѹлрѹн цунна. Хѹа новкъарло хилахъ а, пурба лохъа суна аш дѹлрѹн дийца.

Штѹицале а собар кхачо воьллагчу Михаила доцца кхѹбссира: Со дѹдуглугш ву-кх хьѹбга, хьомсара государь.

Хьан Императорски Локхалле айса хьалха йиначу докла-дѹа аш дѹлрѹн запискица а даим ас гойтура, латга кѹезиг, адам дѹла аш дѹлрѹн Нохчийчуьра, ахѹе шарахъ вайна дуьхьал лат-тинѹау кѹнйсамехъ кхиьна, дахчаделла долчу адамийн цхьа

дакъа мукъана а цигара дѣдаккхар нохчийн гѣуллакх къаста
рехъ а, Теркан крайхъ машар, синтем хѣотторехъ а, цаьрга гѣо
данственность гѣеэцийтарехъ а йоккха гѣулч хиларх суо тѣм
хилар. Амма кхелхина нохчий вайн Азиатски Турцин дозана
йолчу областашка дѣатарбан туркойн правительствос тѣлапаш
вайн гѣуллакх буххенца хуьйцу. Терски областера кхалхийна т
земцийн пхи эзар доьзал оцу меттигашка охъахааро машаран
тѣман а заманахъ вайна доккха зулам дийр ду...

– Со кхеташ вац, Михаил Таризлович, вайн дозана дехъабан
на терски туземцаш вайна зуламе а, кхераме а хир бу бохучу
– цуьнан къамел юкъахдаьккхира Карцовс. – Вайна коьртан
нохчий шайн махкара дѣабахар ду, ткъа Турцихъ туркойн прав
тельствос хьобгунда шена вай цаьрца кхузахъ хьегначулла база

– Иштта хета тарло Кавказ а, Азиатски Турци а, цигарчу ба
хархойн амалш а, гѣиллакхаш а ца девзачунна, – Карцовашка
а вирзина, бехкала воьдуш хьастаме велахъежира Лорис-Мели
ковс. – Амма тѣаххъара тѣом болчу хенахъ Карски областан
чальник хиллачу суна дика евза и меттигаш а, цигара адаман
Вайн а, Турцин а дозанаш къастош болчу Арарат ломан къаст
седехъарчу агѣонца кхелхаш лела вайн ѣедална кѣл болу курдой
Оцу ломан къилбехъарчу агѣонгахъа – Баязиданий, Меликер
даний гондѣа а, Муша тѣе кхаччалц болу мохк дѣалаьцна безам
а бу туркойн курдой. Евфратан тогѣин лахенца а, Эрзерумехъа
меттигаш ю эрмалой бехаш. Дукхахболу курдой ѣа даккха шов
кхелха. Оцу дерриг къаьмнийн вайга, хьогѣал сов, безам бу эр
малойн – шайца цхъана динехъ а, цхъатера халкъан гѣиллакхаш
а хиларна, курдойн – вайн агѣонгахъа болчу курдошца йишаш
шалла, гергарлонаш а хиларна. Цул сов, дежийлаш лобхуш кѣр
аьхка шайн жашца вайн дозана сехъа, шайца цхъана тайпаш
болчу курдашна тѣеъа дезаро а вайца доттагѣалла лело доьзун
ту церан.

Лорис-Меликовс дало бахъанаш кѣезиг маьѣне хетта Карсон
синтем байна кресло чохъ дѣасахъийза наместник тергалвелла
къамела юкъа вуьйлира:

– Бехк ма биллалахъ, Михаил Таризлович, хьуна дика хаьа паш
Терски областехъ ваха охъахайна бѣеэзар гѣалагѣазкхи хилар

...нигахъ йиллина лаьтташ яккхий эскаран гарнизонаш
...нищкъ клезиг а хетта, дукха хан йоццуш тхоьга ехна
...областера ши полк ялийна ахъ цига. Хетте а ву хьо
...нищкъ на тешаш. Суна хетарехъ, оцу ахъ буьйцучу уг-
...нахах пхи эзар доьзал Нохчийчуьра длабаьккхича,
...латтош болу боккха эскаран нищкъ мукъаболу
...Пул тоьлуш дац вайна, изза а дина, дозанера кордонаш
...Нохчийчуьра цхьа полк дозане а яхийтина, йисина пол-
...оьшшучу дIайигча?

Александр Пётрович, сан чоIа дехар ду хьоьга суо дийца
...дехарца штабан начальнике хьаьжира Лорис-Меликов.
...ара дара ахъ хьайн дош. Ас юьйцург, Хьан Импера-
...Локхалла, цхьана а маьIне йоцу машаре зама ю. Амма
...аманыхъ кхузахъ кхин сурт хIутту. Шайн схьабовларца
...къомаца юкъяра дерг клезиг долуш я данне а дац ала
...курдойн къам даим туркошца мостаIалла долуш ду.
...вайна, вайна нохчий санна бу туркошна и шайн курдой.
...туркойн правительствоца мостаIалла ду Карски паша-
...доинашца дехачу каракалпак къоман а. Таьххьара а, оцу
...хьачу къаьмнийн туркошна клезиг кхераме белахъ а,
...туркойн правительствоца церачул тIех мостаIалла долуш
...хайтинчу меттигашкахъ бежа эрмалой а, несторианаш
...хай, Мосулахъай бежаш болу айсораш а. ТаIийна кхобу
...халкъаш цабезаме хьуьйсу шайна тIехъ Iазап латточу
...къоме. Цундела, туркошца вайн цхьа Iоттабакхам
...и къаьмнаш вайгахъа довлу. Иза ду оцу меттигашкахъ
...хьачу тIемашкахъ вайн кхиамаш хиларан коьртачу бахъанех
...Масала, туркошца вайн тIаьххьарчу тIамехъ курдойн ах
...экарийн магIаршка хIиттира, важа ах нейтральни сеци-
...туркойн эрмалоший, гуьржаший вайн лаьцна гIо шуна
...аьа.

Барцов хIинца кхийтира, Лорис-Меликов мича гIерта. Лери-
...доьгIура Михаил Николаевича а.

Нийса бакъ ду иза, – тIетайра Михаил Николаевич. – Оцу
...инарла Бебутовн кхиамаш хиларан коьрта бахъана,
...хетарехъ, цуьнан тIеман говзалла лакхара хилар доцуш,

ткъа вайн аътто бина цигара мохк, бахархой цунна гергтары
заш хилар а, царех пайдаэца хаар а дара.

Лорис-Меликовн горга юьхь екхаелира:

– Хьан императорски Локхалло нийсса схьаэли бо
гертарг, – корта таййра цо. – Амма цигахь нохчийн пхи
дъзал хиллехь буххенц кхин сурт хIуттург хиларан цхьа а
па шеко яцара. Партизански тIамна, лаьмнашкахь-хьаннаш
бечу тIамна нохчел говза нах бац тахана дуьненахь. Итти
шерашкахь Нохчийчоьхь хаддаза лаьттинчу тIамо зийна б
дерг ду иза. Церан майралла а, аьрхалла а вайна дика сина
сов, доза дац нохчийн вайга болчу цабезаман а. ХIинца ой
шайна, Хьан Императорски Локхалла, Нохчийчуьра угтар
захе, вайца цкъа а машар хинбоцу пхи эзар доьзал туркойн
вительство вайн дозанца йолчу областашка баха охьахь
хинйолчу тIаьхьалонан.

Михаил Николаевича резахилла корта теIабора. Лорис-
Меликовс дуьйцу бакъдерг хьалххе ца гина штабан нача
шена хьалха Iуьллучу цIеначу кехата тIе кьоламца цхьа
суьрташ дохкуш, тийна Iара. «Баккъал ван а ву хIара
хьекъале стаг – ойла йора цо. – Гена гIур ву хIара».

– Туркошца вайн тIом болабелча, вайн эскарш ког дIата
дуьтур дацара цара! – и шиь вист ца хуьлий хиьча, шен
мел юха а дIадолийра Лорис-Меликовс. – Кегийчу гIеранаш
а бекъабелла, хаддаза тIелетарш деш, дерриг некъаш кхер
кIел латтор дара цара, цкъа. ТIаккха вайн дезар дара, тур
на дуьхьалбаьккхина цхьаьнатоьхна ницкъ, дакъошка а бек
оцу гIеранаш дуьхьал баккха. Шеко яц тIейогIучу хенахь
дIадолийна муьлхха а гIуллакх цара сецорг хиларан. Шон
нохчаша атта шайна тIаьхьахIиттор бара туркойн агIонгаш
курдой хьовха, вайнаш а. Бандитийн барт атта ма хуьлу. Я
шайна тIаьхьа а хIиттийна, вайна дуьхьал ца бахалахь а
хIинцалц санна, курдойн баьччанаш вайгахьа буьйлуьчу
атта совдор бара. Иза, цхьа а тайпа шеко йоцуш, бакъдерг
Кхин кIезиг кхерам хир бацара вайна машаран хенахь а. Н
чий цига баха ховшийча, дозанашкахь вешан кордонаш хIи
йолчийл шозза-кхузза алсамгяха дезар ду вайн. Амма тIакк

Масаид Николаевич, хъала а гъагтина, чухула дласавола-
ри Лорис-Меликов теобдуш цо тоьхна хан тоххара чекхъ-
ара. Магъа хинций-хинций чукхочу бохуш, собар кхачийна
Лорис-Омута а. Амма графа дуйцург а ду доккхачу маъне
магъа дигетта йиш йоцуш. Ша йачуьра хъала а гъагтина,
гъагтина гъагтинчу шина инарлина уллохь саца а сецна, Лорис-
Меликов гелбирзира иза.

Императорски Локхаллин пурбанца, цунах лаьцна
эр ду ас, – корта тайийра Лорис-Меликовс. – Тур-
к правительствос гайтинчу меттигашка нохчий кхалхий-
ла дулагу зулам гучу ас хьобгара цхьа гайтам хиллалц и
ца доладойтуш сацыйна инарла Кундухов. Суна хе-
ра, нохчий кхалхорна кхо некъ хIутту. Хьалхара, туркойн
правительствос инарла Кундуховна гайтинчу меттигашка нох-
чий кхалхорна ремихилар. ШолгIа, оцу меттигна реза ца хуьлуш
а, Эрзинджанна а, Эрзерумана а, Диарбекирна а, Эрзурум-
на а, ийина кхераме хинбоцчу дIатарбар тIелоцуьйтуш
турк правительствоса керла дийцарш долор. ТIаьххьара
турк правительствоса карахьйолчу хенахь туркойн правительствос
а, оцу барта тIе ца яккхалахь нохчий кхалхоран гIуллакх
а, оцу барта тIе дIатарбар.

Александр Петрович? – хайттира цо, Карцов-
получи, саца а ца соцуш.

– Михаил Тариелович бакълоь, – къера хилира Карцов.

– ХІета, хьомсара Михаил Тариелович, сан дехар ду хьомсара и айхьа дийцинарг дерриг дІаяздеш, сан цІарах записка хІоттор.

– Хьан Императорски Локхалла, иштта записка ас кийица сайца схьаеана.

– Иза кхин а дика ду. ХІинца цІера ваьлча со хьелур ву, Андрей сандр Петрович. Цундела, сан дехар ду хьомсга, кхалхош бекъ нохчийн пхи эзар доьзал Азиатски Турцин вайн дозанца доьзал областашка дІатарбича вайн хиндолу зулам а гойтуш, уьш Дибекирна а, Эрзерумина а малхбузехьа дІатарбайта берриг иштта тІебахийтий, туркойн правительствоза керла барт бар тІедуглаш граф Игнатъевга кехат яздар. Сихонца. Юха а боху ас, вай цІера яхначу кхаа гІалина малхбалехьа йолчу областашкахь иштта нохчо вита йиш яц. Кхин хеттарш дуй, Михаил Тариелович?

– Доцца, цхьа масех. Инарла Кундуховга хІун ала ас, Хьан Императорски Локхалла?

– Гуллакх дІадола пурба ду шуна. Кхалхийнаш ахь бохуч меттиге Турцихь дІатарбарна тІекхочур ду вай. Мел гена дІада а, декабрехь Игнатъевгара жоп догІур ду суна. Со тешна ву, иштта вайна товчу аГор доьрзург хиларх. Туркошна чІогІа оьшу иштта зара шайн динан вежарий.

– Ткъа инарла Кундуховгара мохк а, цІенош а эцарний, иштта Турци дІавахийтарний хІун ала ас?

Михаил Николаевича сихха жоп делира:

– Иза жимма чолхе гуллакх ду. ХІара мохк дика бекъан кхузахь дукхий, даккхий гергарлонаш долуш а, лаьмнашераз лоруш а, тІехула тІе, вайн тІеман система дика евзаш а, лаккхорна тІеман говзалла йолу хьуьнаре инарла вай гуттаренна а Турци дІахецца, тІаьхьа вайна ваьшна бале ваьрий-те? Турцина иштта тІом болабелча, мостагІийн лагерехь вайна уггар кхераме сар хир ву иза. Цкъа а тІом ца хилча а, ша цигахь воллушехь, Терек крайхь синтем а, машар а хила буьтур бацара цо. Цундела суна бакъахьа хета, нохчий кхалхоран гуллакх, ницкъ кхочуш, Кундухов кхузахь а сацош чекхдаккхар.

– Хьан Императорски Локхалла, Кундухов кхузахь санийца нохчий кхалхоран гуллакх галдолу вайн, – Михаилна уьш а

буш, нушца волавелира Лорис-Меликов. — Ас дехарш дина
а, хьсхар дала а гиртира, кхузахь висахьара хьо бохуш. И
риа хили сан. Ша нохчашца кхалхавезаран хьокъехь цо
ахьа бахьанаш, суна хетарехь, бух болуш ду. Иза, бакъ
уш, тешна ву, Турци длабоьлхучаьрца ша шен доьзал дла ца
баьла, массарах а тешамза бевллачу нохчаша а, царна коьр-
а бичу церан тхьамданаша а, шайна мел лаахь а, цхьа ког
Турци длабосург пахиларх. Цул сов, суна лаламат дика хаьа,
Турци Кундухов Турци кхалхахь, шайш а кхелхар ду аьлла Сай-
дугов а, Тешахас а Кьурьан тлехь дуйнаш биьна хилар.

Дика ду, Михаил Тариелович, нагахь гуллакх ахь ма-
хьахь делахь, цо шеца пхи-ялх эзар нохчийн доьзал махках
ахьахь, длавахийта ахь иза. Хинца, ахчанах дерг. Нах Тур-
ци кхалхарна тлехьттуш агитаци лело царалахь цхьа цле яххана
ахь ахьа цца цкьачунна харжана хьуна итт эзар сом длахеца
ахь ахьа елла моьтту суна?

Хин, Хьан Императорски Локхаллин пурбанца, оцу наха-
хьахьахь дайа инарла Кундуховга и итт эзар сом дладелла ас.

Нуьнан махках а, ценойх а дерг аьлча, Кундуховн доьзал
ахьахь Владикавказера меттахбаьлча, пхи эзар сом луо цун-
ахь Сайдуллин, нуьнан доьзалшца лаххара а цхьа ах эзар
ахьахь, шийн махкара дла а баьлла, Турци новкьабалахь, важа
ахьахь шовтгкьа эзар а луо.

Шаьна лучу ахчанах шовзткье шиь эзар сом дешица далар
ахьахь по.

Метар ду иза.

Цул сов, Хьан Императорски Локхалла, уш длакхелхича
ахьахь пхи гоьрту болу масех стаг ахча а делла Турци кхал-
ахь ахьахь ша эцначу агенташна дала итт эзар сом детин
ахьахь соьга Юккьерчу отделан начальника эла Тумановс.
ахь ахьахь ахча кхооро вайна пайда бийр боцийла хууш, царна
ахьахь ахьахь а аьлла, Терски Дошлойн-Иррегулярни полкан
ахьахь ахьахь Тумановна ши эзар сом, Нохчийн округан на-
ахьахь ахьахь полковникна Муравьевна пхи бле сом ахча делла ас.

Михаил Тариеловича, стоьбла тлехь гуьллу шен фуражка, схьа
ахьахь коьрта тиллира.

– И дерриг а хъан бакъонехъ гІуллакх ду, Михаил Тариэлович. Вай долийнчу гІуллакхна ахча ма кхоаде-кх. Нохчийн цӀар эзар доьзал цигара дІабалар а ду итт эзар соьман меха. ТӀа а ду цхьаь, Михаил Тариэлович. ДІадаханчу Іай Россин аьрссылке бахийтина Кунта а, цуьнан гергара мурдаш а цигара а а баьхна, Одессехула Трапезунде бига безаран хьокъехъ аьрслийна дош кьобалдо ас, нагахь Терски областехъ бисина пурбавирдех болу берриг нах царна тІаьххье Турци дІагІахь.

– Цуьнан шеко яц, Хъан Императорски Локхалла. Кхуьношкахь Кундуховс хаам бина соьга, Кунтин ваша Монсар Таци кхалха реза ву, ткьа берриг зуькархой цунна тІаьххьа кечлуш бу аьлла.

– Дика ду, Михаил Тариэлович. Со тешна ву, хъан, Александр Петровичан, Кундуховн хьекъалечу кортоша ношкатоьхна хІара жоьпаллин гІуллакх кхиамца чекхдериг хилла. ТІаккха шуьшиннан хьокъехъ сайн веше, Цуьнан Императорски Воккхалле, дош ала тІе а лоцу ас. Ткьа хьобга сан дехар Александр Петрович, вайн хиллачу бартан хьокъехъ яздина барина кехаташ Михаил Тариэловиче дІадалар. Шуна ма-хІа аьрсо новкъавала кечвеллера. Кхин хеттарш дацахь, шун пурбаво со новкъаволу. Хьо дІавахале юха гур дуй вайна, хьомсара Михаил Тариэлович?

– Дала мукъ лахь! Дехар ду хьобга вайн еза лоруш Ольга Федоровне соьгара маршалла далар.

– Баркалла хьуна, Михаил Тариэлович!

– Ахь Коджорехъ хьайн доьзалца дика садоІийла а, хьомс мукъане йоккхуьйла а лаьа суна. Хъан Императорски Локхалла пурба лахь, шу новкъадаха а лаьара суна...

– Баркалла, Михаил Тариэлович, хъан догдикаллин дац...

Халкъаш, Іама царах, маърша диса луу
адамаш стенна хъуьнаре ду.

К. Маркс

Чекхтели дуьненчохъ тийна деана 1864-гІа шо.

Амма буърса'яра и тийналла. ТІехъ юкъара куьйгалла цахи-
рча а, идеаларг доцуш къона хиларна а пролетариат эшначу
1848-1849-чу шерийн европейски революцийн деятелш дуьне-
на пролетарски а, къаьмнийн маршонехъа боламан а ницкъаш
революцион юкъарчу реакцина дуьхъал цхъа буй бан вовшахтухуш
Іама.

Іама тди пукху аьхка тІехъ вовшашна Іожаллин кадеттара де-
мократически ницкъаша а, эхъечу лайдолахоша а.

Іама европейски монархийн реакционни «Священни союзан»
Іама а Іама тина, дуьненаюкъарчу жандарман декхар кхочуш-
ахъа Іама паччахъан Росси, шен цІахъ а, нехан хІусамашкахъ а
Іама Іама тина, садаІа сеццера.

Іама Іама европейски революцеш а, къоман-маршонехъара
Іама а хъаши. Хъаьшира шен махкал чоьхъара ахархойн кре-
дети бакъонашна дуьхъал кыйсам, набахтешка боьхкира,
Іама Іама хъашира революционни демократаш. ЦІела карчийра
Іама Іама тина.

Чекхдоуш дара Кавказан ламанхошца дерг а.

Іама, Кавказ, яІ! Масане буърсачу экхано сутара цергаш
Іама хъуна. Амма масаммо кегйира уьш, хъан мокхазан лаьм-
ахъа Іама. БІешерийн дохалла къилбехъара къиза йорура хъо
Іама Іама шахаша, туркойн янычараша. Цергех оьхучу тезачу
Іама Іама деш, генарчу гІайри тІера хъоьга бІаьргаш кьер-
Іама Іама британски лъомо. Йиш хаьлла, къамкъарг яхйина, ша
Іама Іама тинамаш детташ кхойкхура французски боргІал. Шо-
Іама Іама тинамаш герга Іама тинамаш къилбседехъара тІешершара ши

корта болу самодержавни аьрзу. Бехк бацара! Хьан па
Іалам, кийрара маьІданаш ца хьехийча а бара царна хь
пайда. Царна атта дара хьан лакхенгара дІа казахийн шу
аренашка, Юккьерчу Азин гІамаршка, хьолечу Инди, стр
чески хьесапна мехалчу Месопатаме, Балкане кхийсабал

Хьалха бацара уьш Іовдал! Амма хьалхе паччахьан
ьяккхира.

Чохь промышленность кхианза я кІезиг кхийна, к
шайн патриархальни дІахІоттам ларбелла мехкаш деша
пачхьалкхашна. Цига юхкура цара шайн промышленни
ци, цигара йорах дІауьйзура аьргалла. Цигахь шаьш ба
латто кьинхьегамхой кьинхетамза бацош туьйранахь дуь
заза хьал ІаІадора цара. Оцу пачхьалкхийн помещичьи бу
ни правительствошкахь дакьалоцучу капиталистийн гІер
шайн сутаралла дешех юзаран тІемашкахь хІаллакх
эзарнаш салтий. ТІеман цІерга туьйсура халкьан цІни Іу
гулдина миллионаш ахчанаш. Церан сутаралло, кьиза
маш гІовттамашка, мецачу Іожалле дуьгура.

Оцу политиках пайда оьцура граждански а, оьск
гІуллакхашкахь лакхара меттигаш дІалецна Іачу дворяно
банаша. Оцу политико церан аьтто бора колонеш дІало
хенахь чинашна лакхабовла, хьаькамаллин меттигаш дІ
шайн «хьуьнарш» гайта. Оцу дворянийн, оцу капитали
чиновникийн тобанийн хьашт-дезарийн дуьхьа, бІаьрг
ца тухуш шайн халкьийн сий духкура буржуазни прав
ствоша.

Йоьхна Іанаяха яьлла помещичьи-крепостнически
ирахь сацайойла лобхура оьрсийн дворянаша. Матарйоб
пери хьалакхуьур бохург хьехочохь а дацара. Іза шорта
зара. Я вуьшта аьлча, керла мехкаш дІалецарца шайн
чІагІьян гІертара уьш.

Цара кхиамца дІакхоьхьура шайн агрессивни политик

XIX-чу бІешеран ткьейтталгІачу шерашкахь кав
малхбалин лаьмнашкахь гІарикьатан, я вуьшта аьлча, м
дизман байракх кІел ламанхой гІовтторца цхьа йонцачу
ГІезамахьмас, тІаккха Шемала ткье пхеа шарна болабо

ни антиколониални болам. Европейски революцеш, кьоман
 ривизхъа боламаш, шен империна чоьхъара классови кый-
 ма шена оърсийн царизмо лийрина дуккха а ницкъаш оцу
 шена шеран дохалла шена сецийнчу кавказски ламанхойн
 шерани ницкъ хилла лаьттина Нохчийчоь кьарйина, шен
 шена шараши юккъе гъамий, паччахъан таж лаьцна, кхуза охъа-
 шираши корга болу аьрзу.

Азакш похчий кърбала ца туьгура. Уьш длабаха безара нов-

Циклий кхалхо кхаа инарлас Тифлисехь барт бечу денош-
е танарчу Лондонехь, Маден-виллерчу Мейтлнед-парк Род
марчу номер цхьаь йолчу доьазза тІекІелдинчу цІеношкахь
цІенд южкІе яханчул тІаьхьа а цхьана хІусаман корехь гІийла
догура.

Тохъри охъабижнера оцу хIусаман доьзал. Тийна яра ара-
 тохъри буйса. Пенах кхозучу венециански сахътан боца
 тохъри кхалнал тIехъиккхинера.

Тоду пигаьркан кIур хIоттийна, хьийзина когаш болчу
 горгачу стоьла тIе юьхьар вахана яз деш воллура цхьа
 тIе. Стоьла тIехь бендоцуш юьстахтийсина Iохкура сихачу
 цхьа лийна цхьа сал кехаташ.

Кутан шуьйрачу белшаш тӀера месала корта, ло санна, тӀаьххӀора, Амма болатан бос бетталучу цуьнан юьхьан тӀаьххӀана гуобеш хьийкӀинчу можаний, мекхашний юккӀехь тӀаьххӀа а тӀаьржа чоьш хаалора. Куьзганан тӀехьара кехата тӀе тӀаьххӀучу цуьнан тӀоргачу, тӀаьржачу тӀаьргашна гора дуьне-
н паттахийн дворецашкахь, дипломатически корпусаш-
кахь, штабашкахь, белхалочун а, ахархочун а къечу
тӀаьххӀашкахь хуьлуш долу дерриг чолхе тӀуллакхаш. ХӀетахь
тӀаьххӀа тӀаьрж тӀехь ши стаг вара чехка керча историн чкъург мича
тӀаьххӀа, анчахь сокур ю а хууш, цунна тӀехь терго латтош.

...ау павъярчу тѣа шарахъ и Іаѣржа Ёаѣргаш лерина хъуѣ-
...ау павъярчу Кавказан ламанхоша шайн къоман маршонехъ лат-
...ау павъярчу кѣийсаме.

Хусамдас, язdechура а сещца, стоыла тйерачу цигаьренн
гIутакхара схьаэцна бага йоьल्लीна цигаьрка чиркха тIе ланан
латийна, масеххаза оза а йина, тIаккха боккха баьккхина тIе
чутоьхна, коре а вахана шалха раманащ дIайиллира. Даккх
сирбинчу бодашкара схьа тIуьна, шийла хIаваь хьаьдира тIа ч

Вехха лаьттира иза бодашка бIаьргаш доьгIна, ойлане ваьна
ТIаккха кораш тIе а чIаьгIна шен метте охьахитна, тIаьхьар
кIур баьккхина цигарькан юьхьиг чимтосурга тIайийна тIа
йийна, кьолам караййцира цо. Кьоламо кехата тIехь туьнчу
кIеззиг аьрру агIор тийжачу элпийн могIанаш:

«...Корта Санкт-Петербургеьхь, ткьа куьйгаш Европин маьт
кабинеташкахь долчу Россис, оцу варварски державо, Кавказ
ламанан чIагIонаш шен дола яхаре, турпала Польша ере, цхьа
нггера а дуьхьало йоцуш цо даккхий мехкаш дIалецаре Европин
лакхара классаш эхьдоцуш кьобалдаре, моттаргIане догIаьрча
идиотски биэлла дацаре хьийсаро, белхалойн классана шен п
хар гойту – халкъашна юккьерчу политикин кьайленаш кIар
ерзор, шайн правительствийн дипломатически деятельность
тIехь тергам латтор, ткьа оьшуш меттиг хилахь, шайн кIар
болчу берриг гIирсащца цунна дуьхьалоьр, нагахь санна и де
тельность сацо шайн таро яцахь иза Iораяккха а, цуьнца цхьа
на, адамаша вовшашна юккьехь лело езачу оьздангаллин, тIа
сонан чолхе доцу законаш халкьийн юкьаметтигийн даккх
законаш хилийта а цхьаьнакхета дезар.

Иштгачу араьхарчу политикехьа болу кьийсам белхалойн
класс маршьяккхарехьа болчу юкьарчу кьийсаман дакьа ду

Массо а мехкийн пролетареш цхьаьнакхета!»

Ялх де дара Карл Маркс Хьалхарчу Интернациональн Хан
на устав а, Учредительни манифест а язъеш волу.

Манифестан тIаьхьара могIа язбина, паргIатваьлла, ханна
садаьIира цо.

И де чекхделира Марксан, массо де санна, цхьа минот а
мукьа йоцуш, Грин-стрит урамерчу № 18 йолчу шозза тIе
диначу цIеношкахь.

Оцу цIеношкахь болх беш яра Хьалхарчу Интернациональн
Генеральни совет.

Цаца сикха г'уллакхаш чекхдаха лиъна, делкъана а ца ца
хьарий дукха болх бина к'адвелла, накъостийн Юдика а йина
хьарий ариполун воллу Маркс лаха чохъ, не'арехъ, зобрталчу
хьарий дукхаликхийтира.

Цаца шуйра юьхъ ерриг а екхаелира, Марксах б'аьрг
хьарий.

Маршалла ду хьоьга, хьомсара Маркс! – шен доккха куьг
хьарий цо ша хьалха чувалийта к'егарваьллачу Марксе. – Со
хьарий хьуна?

Бакунин! – шегх кховдийна куьг доггах йаьвдира Маркса. –
Хьарий дарцо кхачийна кхуза?

Дукхас мадду лелаш, схьакхечи-кх.

Хьарий, иало, д'юга жимма охьахуу вайша, – фойехъ лаьтта
хьарий стоьла улло д'аозийра цо иза, пхьарс лаьтна. – Со
хьарий доккхаве сайна хьо могош-маьрша гарх. Хьуна хилла
хьарий патимаш хиира суна, амма г'ю дан ницкъ бацара.

Хьарий хьуна, Маркс, баркалла, – к'едачу кресло чу везза
хьарий Бакунин. – Баккъал аьлча, ца моьттура, сайна мар-
кс а, накъостий а гур бу. И ший а ца хилийта, шайн ницкъ мел
хьарий д'ира кхаа тирано. Ткъа, хьо-м, хьомсара Маркс, верриг
хьарий ву! Мича яхана со даим хьегна йаьржа месаш, маж а?

Дукхас хьарий бераш леш а, кьелло хьийзош а дуккха баланаш
хьарий Марксана ца лиира шен сирваларан баккъал бахьа-
наш хьарий.

Набахтехъ бен г'айг'анаш яц моьтту хьуна, Михаил? – ки-
хьарий схьадиккхина цигаьркийн г'утакх стоьл т'е охьадилли-
ра Маркса. – Нийсса аьлча, х'ара Европа ша ю дийнна цхьа на-
бахте. Цаьхьара суна хьо гичахьана ялхитта шо даьлла. Иза
хьарий к'езиг хан яц. Т'ехула т'е, болх а бу логтец. Цаккха,
хьарий хьехархочо дукха х'уманаш кхиййна хир ву хьо?

Ахъ х'ун дуьйцу! – воьлура Бакунин, шен дуькьачу мекхех
хьарий хьокхуш. – Вовшашка дегабаам ца байта, кар-кара а луш.

Шуйра юьхъ, лекха хьаж, месала маж йолчу зобрталчу Баку-
нина аьрки амалш хаалора б'аьрг ма-кхийтти. Ткъе уьтталг'ачу
хьарий оьрсийн революционни демократашна гергавахана
хьарий цовткьалг'ла шераш долалуш паччахьан, цуьнан прави-

тельствон цкъа а машар хир боцу мостагІ хилла дІахІовсІ
Иза цІахъ воцуш паччахъан Іедало кхел йинера дозанаІ ар
ра юхавирзича, берриг бахам, бакъонаш дІа а йохуш, иза СІ
вахийта. Амма Бакунин кхин Росси схъа ца веара. Герман
революци йолуш Дрезденехъ хиллачу гІаттаман куийІаІ
цхъаъ волчу цунна прусски правительствос цкъа вен суд І
юха велла дІаваллалц набахтехъ валло сацийра иза. Дукха
ялале цара австрийски императоран каравеллачу цунна цІаІ
изза кхел йира. Австрийски правительствос шен роІехъ І
лай І дІавелла иза, цкъа Шлиссельбургски набахтехъ валло
Іаккха Сибреха хъажийра. Кхо шо хъалха цигара ведда ІаІ
хула, Америкехула хъаъвзина Лондоне веанера иза.

ХІетахъ, Герценан хІусамехъ Бакунина жимма хан йоккІ
иза гойла ца хилира Марксан. Бакунин мел анархистски дІаІ
йолуш велахъ а, Марксана хазахийтира тахана шена ІаІ
Росси хІоккха дегайовхо яра Марксан. Тахана цкъа Росси
ненаюкъарчу реакцин чІогІа гІортор елахъ а, Маркс теІІа І
тІейогІучу хенахъ дуьненан халкъийн революционни центр
йоьрзург хиларх. Цундела цигарчу революционерашца хІаІ
зІе латтор чІогІа оьшура цунна.

– Цигаьрка узий ахъ? – диллина цигаьркин гІутахъ Ба
не дІакховдийра Маркса. – Хьо маца кхаьчна кхуза?

– Масех де хъалха.

– Кхузахъ саца ойла-м яц хъан?

– ХІинца цкъа-м яц. Зудчуьнца Итале воьдуш ву со.

– Дукха ханна?

– Хаац. Ойла-м, са а доІуш, цхъана шарахъ цигахъ Іен І
Маркса лата а йина сирник кховдийра Бакунине.

– Росси хъ долу хъал хаьий хъуна? – хаьттира Маркса
цигаьрка а латийна.

– КІезиг хаьа. Хъан корреспонденташ ма бу цигахъ.

– ХІаь. ГІуллакхаш дика дац хъан декъазчу даймаІаІ
Польски гІаттам а хъаьшна хилар суначул дика хаьа хъуна. І
казски ламанхошца дерг а чекхдаьккхина. Ахмиллион черк
лаьхкина Турци, хІордал дехъа баьхна. Реформина резаб
карзахбевлла муьжгий а цІарций, шпицпругенашций, сср

Догь бертэ бигиш бу. Доцца аьлча, оьрсийн царизм шен сатий-
ленин дакхенга кхаьчна. Ткьа хьайн деятельность муьлхачу
кхор ерзо ойла ю хьан?

Бакунина боккха баьккхина кIур, чу а оьзна, татанца арахий-

Тунна хьалха цхьаь бен некъ бац. Аша кхоьллинчу орга-
низацин чIогIа воккхаве со. Цхьа а тайпа дIасахьийзар доцуш,
аьрзонг маIаре хIуттур ву-кх. Польски гIаттам дIабаьллагчул
доккха социалистически боламехь дакьалаца сацам хилла сан.

Маркс леррина Бакунинан хьекьалечу бIаьргаш чу хьаьжира.
Пуний, Энгельсаний чIогIа хазахетар дара хьой, Герценний
интернационала юкьавеача, – элира цо. – Амма тхуна оцу орга-
низацин бакьболу интернационалисташ беза. Новкьа ду вайн
пайн хьекьамашна юккьехь яккхий галморзахаллаш хилар.

Циоваркин юьхьиг чимтосурга чу а таIийна, гоьл тIе ког баьк-
кхире Бакунина.

Тхойна интернационалист вац бохург ду-кх иза?

Парриг вац. Герцен вуьззина панславист ву, ткьа хьо а,
дIаьдара Михаил, цунна дукха гена ца ваьлла.

Оцу агIорхьа мелла а гIулч ма якккхина ас.

Маркс корга ластийра:

Галлу хьо, Бакунин. Ахь славянашка немцошций, венграш-
ний изьалла барте кхайкхарх, хьох интернационалист ма цу
дIаьд. Ахь хьесапе ца оьцу пролетариатан революционни ницкъ
хьуьнан гегемони а. Хьан «ахархойн социализм» дуьххьалдIа
хьуьнан ю. Ткьа ахь кхайкхо славянски федераци, кхолларан ло-
дIаьд бугхенц бIаьрзе хилла ца Iаш, зуламе ю.

ХIунда? – цецвелира Бакунин.

Славянски федераци кхоллалур ма яц, Европин карти тIера
Герм, Пешри, ах Германи дIа ца якккхича. Цигара схьахедийна
дIаьдIаьд Россия тIехотта дезаш хуьлу.

ГIй, и идея кхочушхилча, ши пайда ма хуьлу: славянаш
дIаьдIаьд хьалхабахар а, реакционни Австрий, Турций гIелъяр а!

Цахьалонан ойла ян а йой ахь? – стоьла тIе а таьIаш хьалха
дIаьдIаьд Маркс. – Славянски федерацин коьрте паччахьан Росси
дIаьдIаьд хиларан? Цуьнан ницкъ кхин уьттаза стамлург хиларан?

Цул тІаьхьа, шайн тІехиндерг чІагІдархьама, ерриг Европа кІел ерзо дезар дара славянийн. Шен долахь бархІ бІе эзар пІама за болу панславизм, динан символ йолчуьра дІа а яьлла, политически программе йирзина тахана. Европина хьалха альтернатив хІоттийна цо: я славянашна кІел сацар, я славянийн тІелатаран ницкьан центр йолу Росси гуттаренна а йохийна дІаяккхар!

Бакунина, вист ца хуьлуш, схьаэцна цигаьрка латийра.

– Цул сов, хьомсара Бакунин, Россия хуьлчу цхьадоггу гІуллакхашка бІаьргаш хьаббина хуьйсу шу.

– Оха, я кьаьстина аьлча, асий, Герценый тхайн ницкьаьс чург дина гІевттинчу полякашкахьа гІо доккхуш, царизмо маькал чохьха а, араха а дІакхоьхьу эхье политика йорайоккхуш Суна хетарехь, революцин гІуллакхна кІезиг гІо дац иза.

– Оцу тІехь оха доккха баркалла олу шуна. Европа шаьс идиотски хьежна паччахьан Россис польски гІаттам хьашар а Кавказ дІалацар а кху тІаьххьарчу шовзткье итт шарахь хинь чех уггар доккхачу маьІнех ши гІуллакх лору ас.

Бакунина, ца кхеташ, белшаш хьалатуьйхира:

– Полякех лаьцна-м иштта ала догІура иза, амма канкаьс ламанхой... Эшарий-те и бодане ламанхой революционни бодтам болчу полякашца цхьана магІара хІитто?

Маркс, шен кІайн цергаш гучу а йохуш, гІадвахана вепаьлира.

– Хьомсара Бакунин, хьуна хетарехь, революционни дара лацархой берриг а университетски образованеш йолуш шаьс беза-кх! Ткьа хьо хьуо-м ма ву беккьачу цхьана оьрсийн цархойн ницкьаца социализм хІотторан идеяш кхайкхош!

– Ткьа халкьан революционни кхетам?

– Дайшкара охьа помещикийн леш хилла боданехь кхьаьс оьрсийн крепостной ахархойнчул лахара хир бу, ткьа, маьІна кхьаьс кавказски ламанхойн кхетам?

Бакунин вуьйхира.

– Дерригенна а кийчча жопаш ду-кх хьан, Карл.

Маркса, шен велар сацийна, лерина кьамел долиьра.

– Хьомсара Михаил, шун, оьрсийн революционерийн, цхьа декьаза амал ю: шайн оьрсийн а, царех тІехдевлча, славянийн гІуллакхаш бен, дош ца хеташ.

Гудлакшаш инен хIусамера дIадола ма деза. Цул сов, ев-

Воси шесех махкахь хиллачу революцехь дакъалаьцна ас...

Руса ну со! Ас даре до, дерриг хьайн дахар революцин хьажийна, майра, хьуьнаре стаг хьо хиларна. Амма, хьайн гIалитиш, хьомсара Бакунин, идейни гIалаташ. Ахь хьайн йаьалла уьш нисдийриг хиларх теша лаьа суна. ХIетте а, хьайн кIамел Россина тIера доладаларна а, социалистически революцехь дакъалаца хьайн сацам хилла ахь аларна а, кьомсара Гудлакшна тIсвоьрзу со. Коммунистийн Iалашо дуьненахь хьайн тически юкьаралла кхолларца дерриг халкъашна ирс хьайн ю. Амма, и Iалашо кхочушгьархьама дуьненан халкъашна итгIар хьайнхьа – дуьненан халкъийн пролетариато, цхьаьна хьайнхьа, реакционни ницкъаш бохийна, аьтта дIабаха беза, цу хьайнхьа коммунистийн девизо: «Массо мехкийн пролетариат хьайнхьа!» Цундела коммунистийн а я социалистийн хьайнхьа революционни боламехь халкъаш динций, расашций хьайнхьа.

Оцу и дерриг шен хIусамера дIадола ма деза...

Сибар, Бакунин, хIинцца оцу тIе кхочу со, – сацийра иза хьайнхьа. Хууш ма-хиллара, Росси кху тIаьхьарчу бIешарахь хьайнхьа царина тIегIерташ держава ю. Амма 1789-чу шаро хьайнхьа хьайнхьа дуьзна дуьхьалонча кхоьल्लीна цунна. Ас юьй-хьа хьайнхьа революци ю. ХIетахь дуьйна схьа европейски хьайнхьа тIехь дуьхь-дуьхьал лаьтташ ши ницкъ бу: цхьана хьайнхьа – Росси а, абсолютизм а, вукху агIор – революци а, демократин а, Оьрсийн царизман толам революцин а, демократин а толам бу. Оьрсийн царизман эшам революцин а, демократин а толам бу. Кавказски ламанхойн кьийсам бахьана долуш, хьайнхьа кхутткъа шарахь цигахь лаххара а кхо бIе эзар сал-хьа хьайнхьа дийзира оьрсийн царизман. Иза доккха гIо дара евро-пийски революцина а, шайн лоллина дуьхьал кьийсам латточу хьайнхьа ахархонна а. Цундела оьрсийн царизмана дуьхьалба-хьа хьайнхьа а ницкъ декьалбар вайн, революционерийн, хьайнхьа декхар ду.

Суна хьайнхьа, хьомсара Карл, тхуна даггара лиьна, Поль-хьа а, Понгrehь а оьрсийн царизман эшамаш хуьлийла.

– Бакъду иза. Амма шуна лаац царизм массанхъа а оьшыйла Масала, тIаьххъара хиллачу оьрсийн-туркойн тIамехъ. И тIаьххъа а агIорхъара агрессивни Iалашонашца бара. ХIетте а оьшыйла даггара лиира, цигахъ Росси оьшыйла. Оцу тIамехъ тоьллекхъара Россин ницкъ, я вуьшта аьлча, революцин мостагIчун ницкъ шозза алсамболура. Цхъадика, и ца хилира. Дуьхъала дIа хIуьнча олу иза, шун мехкан прогрессивни интеллигенцина дуьхъа долчу декъана ца тайра оцу тIамехъ Россин кхиамаш цахъа. Цигахъ хьуьнарш гайтина инарлаш хесто лиьнарш а гучубеша ра. Доцца аьлча, шайн даймехкан тешаме кIентий ду шу. Шун дог лозу шайн крепостни ахархойх. Аша кьинхетамза Iоратехъ эхъе крепостни долалла. Шу орцахдовлу Оттомански имперекх Iазап хьогучу славянашна. Шу орцахдевлера гIевттинчу цIа кашна а. Уьш шайца православни цхъана динехъ хиларна а, Россин мостагIчунна – Турцина, дуьхъал уьш гIовттарна а. Аша оьрсийн царизмо кху тIаьхъарчу кхузткъа шарахъ Кавказан цIа нашкахъ лелочу варварски гIуллакхашка бендоцуш хьуьнчу. И бIарздина даймахках даьхна, лаххъаделла Турци кхелхачу моста черкески кьомах дог лезна аша дош олу ца хезна суна. ХIуьнча аьлча уьш шун цIийх, шуьца цхъана динехъ бац. Уьш ашатап басурманаш бу. ХIан-хIа, хьомсара Бакунин, хъан революционерни хьежарш цхъаьна ца догIу коммунистически идейшца.

Маркс хъалагIаьттира.

– ХIун дийр ду, ткъа, Маркс, – куьг кховдийра Бакунина Вайх хIораннан а шен-шен идейш, принципаш ю-кх. Суна кхетарехъ, уьш цкъа а цхъаьнайогIур яц. ХIоранна шен-шенигI Нинас ма-кхоччу нисвала хьожур ву-кх.

– Суна Iаламат хазахетар ду, оцу кхачамбацарех хьо цIапаьшега кховдийна куьг лецира Маркса. – Нагахъ кхин ца гуш хьадIавахар нислахъ а, некъ дика хуьлда!

– Баркалла. Дозале маршалла ло.

Бакунинах дIа а къаьстина ша ураме ваьлча, гIайгIане корта ластьира Маркса:

«Миска Бакунин! Тамаша бу-кх, кошо бен хьо нисвахъ».

КОРТА

КОРТА

«...Цкъацкъа аьтто хуьлу халкъ Iехо,
амма цхъана ханна; тIаккха – халкъан цхъа дакъа
дехха Iехо; амма массо а хенахъ Iехалац».

А. Линкольн

Коринтска гIонс дечиг кхехъа яхийтина кхо салаз дукъаца коринтска меклаша хъалагIертара.

ХIаьхъарчу буса диллинчу лайно хIиттийна саьнгарш йогIаьхъа диттийна ло гай кIел хIуьттуш, хьуьхьдоьлла хъалха хIаьхъарш стерчий. Хеталора, церан мерех туьйсучу Iаьнаро нов-хIаьхъа диттийна, татолашка дерзор долуш санна. Шийла яра хIаьхъа стерчийн вортанех а, накхойх а дуьйлу хъацар, оцу хIаьхъа ша а бой, човш тIе кIац лоций, дIадовра.

ХIаьхъа некъ буьлллуш гуттар хъалха баха шина старана хала хIаьхъа салазаш роьгIана хъалха а йохуш боьгIура уьш. Некъ хIаьхъа хIаьхъа, Гити-Юьртехъа чухъаьвзича, аьтто хилира хъайба-хIаьхъа.

ХIаьхъа метта кхаа дийнахъ Ийра IелагIар цигахъ дечиг хIаьхъа, Шен, Чорин цхъацца сту а боьжна ваханера иза, Бена хIаьхъа цIавахархъама. Долахъ сту-ворда ерг мукъавоккхура хIаьхъа хIаьхъа болх бечуьра. Кечанера хъала Бена а, Майртуьпара хIаьхъа хIаьхъа а керла некъаш дохуьйтуш дара Iедал кху Iай. Ин-хIаьхъа болх бара иза. ГIорийна жагIане латта. ЗIокберг тоьх-хIаьхъа хIаьхъа туьйсучу. ДуьххъалдIа латта ахъар бен, кхин болх хIаьхъа а лацара хала. Цкъа хъалха, тIера хьун, хъаькхна, юьс-хIаьхъа хIаьхъа, яго дезара. Кхааннан а мара ца тарлуш, стигала хIаьхъа хIаьхъа хIаьхъа кьена пепнаш. ТIеюха йоцу йовха бедар, и хIаьхъа хIаьхъа. Цигахъ когаш а бахьийна цIа веанера Гати-Юьртара хIаьхъа. Царах цхъаь миска Васал вара.

ХIаьхъа хIаьхъа гаттийчу, гомийчу урамашкахула дIасаекъаели-хIаьхъа хIаьхъа. Шайн цIадерзарх башха воккхавеш а вацара кхо стаг. ХIаьхъа хIаьхъа, ваьккхина, кхечухъа хъажо тарлора. Керла юьрт-хIаьхъа хIаьхъа кьизаллица Iосел тIехваьллера. Мел кьиза велахъ

а, Јоса майра стаг вара. Хъаькамашка бийца мотт а карабора цунна, цаьрга ша ларийта а хаьара. Ткъа шен цюканах а, хьомна вогу сутара килло Хортла, Једална хьалха дикачу цларна хьомна герташ, чуьраваьлла хьийзара. Хъаькамаша ша хастон донна дуила хийча, и ерриг Гати-Юрт яго реза хир вара иза.

Стерчийн юьхь а лаьцна Јела кетларчу зларах чохьаьларца едда цунна тееара Айза. Зудчун екхаелла юьхь а, йоккхачу догу бляьргаш а гича цецвелира майра.

– Кхоана хIун ло ахь? – мохь бетгара Айзас геннара дуьйна.

– ХIун хилла?

– Ахь кхаь ца биллахь, дуьйцу дац!

Цхьа бляьрг-негIар тухучу юкъяна Јелин коьртехь масех хьомна тар а, царна жопаш а хIиттира. Ванах, хIун ду-те хIара ошун йоккхае хилларг? Сан белларш денлойла а дац, суна тIедна кхон йиша-ваша сан а дац. Аьрзус зуда ялийна-те? Хьехош хIуьм дацара. Атто старгIа я кхело бекъа йина ала меттиг а баш. ХIун ду-те хилларг? Сийсара дуьйна мербуьхьиг кIамлуш-м вара кхо со. Цхьа хазахетар ца хуьлу-те?

– Алий ялахьа, токхи, хIун ду хилларг?

– Эр дац, ахь кхаь ца биллахь!

– Ас хIун лур ю хьуна? Со верриг а хьан ву-кх. Кхин хьуна дала со да волуш хIума дац-кх сан.

Майрачун карапа дуьхьалоцу схьа а лаьцна, шен эсала лаьраши бляьрг лахара хьала Јелина тIе а боьгIна, ховха балдаш хьомна хаалуш дегош хьалха кховдийра цо.

– Иза-м хиндерг дарийца! – зудчун балдаш тIе байн шен талийра Јелас.

– Вайга хьаша веана! – бер санна, кхоссаелира Айза.

Јелин хIинца бен тидам ца хилира кертал арарчу цхьана гьоман салазан а, рагIу кIел хьаьвдех тесна хIоь бууш лаьгтару ертинчу йоккхачу кхелан а.

– Мила ву иза?

– Тидал!

Иза мила ву хьажа сагатделла Јела, стерчий Айзехь а дотона, чухьаьдира. Амма цIа чохь цхьа а вацара. Хьаьа виньа а цхьаммо вина дечиган жима пелхьо а ловзош, товхана хьомна

шана тен Гумар, шен ловзарехъа ваьлла, схъа а ца хъаьжира
шана. Атанахъ ховха наб еш Гуьллура Гусман. Амма ца тахана
хъаьжире доттагИй кечдинера Айзас. Баьрччерчу поппаран маьнги
де дараьйна дара хийра хъаша веъча бен схъа ца оьцу Айзин
хъаьжире бен доцу къорза истанг. Товхана оьллингчу цIестан яй чохъ
де дараьйна кхехкара котамаш. Иштта чомехъ кхача сих-сиха
де дараьйна ИелагIеран хIусамехъ. Ца чохъ тонкийн кIуьран хъо-
ра дараьйна. Хъаьна ара дIасаваьлла хир ву-кх аьлла дагадеана
дараьйна дараьйна воллучу Иелин цхъамма, тIехъашха куьйгашца
дараьйна дараьйна дараьйна, корта лецира.

ИелагIеран маьнги куьйгаш хъаькхира шен бIаьргаш тIерачу
дараьйна. Даккхий, айраш санна, декъа дара уьш. Лакхо кхевдича
дараьйна стаммий нуьцкъала пхъаьрсаш. Коьрте кховдий-
дараьйна дараьйна, морсачу можа юкъа дахара. Цхъаццаннан йок-
дараьйна дараьйна доттагИйин цIерш ехира Иелас.

Амма тIехъа лаьгтарг вист ца хуьлура.

Суна повзац хъо, ас къурд олу, – элира хIусамдас, гIаддайна.

ИелагIеран бIаьргаш дIа а хецна, шехахъа а верзийна, къевллина
дараьйна дараьйна иза.

Де дараьйна хуьлда хъан, хъомсара доттагI! – хезира бIаьргаш
дараьйна дараьйна дараьйна Иелина оьрсийн маттахъ.

Анри!

Хъаьна цо иза къийлара шен мара.

Иела, Иела! – шен морса маж Иелин бесни тIе теIайора
дараьйна. – Дийна-м хилланий хъо! Кхо шо дара-кх суна хъан
дараьйна дараьйна. Кху агIор цхъа хъовр-зIовр хилла аьлла хезча,
дараьйна дараьйна-те, махках ваккханза висин-те иза олий, масане
дараьйна дараьйна ас. Кхин суна гучу ца волуш, Иевеллий хъо!

ИелагIеран а, велларг а цхъаь ву, Анри, – бохура Иелас,
дараьйна дараьйна схъаьккхина ГIорийна кетар неIарехъ пенах боллу-
дараьйна дараьйна стоммачу хъостамах хъала а уллуш. – Къелло стаг
дараьйна дараьйна, безачех а хадаво. Иза мел майра, хъуьнаре, хъекъале
дараьйна дараьйна, шин кепек мах бац цуьнан кху заманахъ. Охъахаа, Ан-
ригI, ма дика ду-кх хъо веана.

Хъаьна лаьлаш а, цхъана дийнахъ, хъаьвзий, тIепаза йовш а
дараьйна дараьйна. Иела, – поппаран маьнги йисте охъахиира Андрей. –

Коьртаниг вайгахь адамалла а, озьдангалла а хилар ду. Иаьхь ма хьовза хьо!

Андрейна дуьхьалдерзош лоха гIант хIоттийна, оцу тIе пIаьхьна, шен когара неIармачаш дIаяха вуьйлира Iела:

– Иштта-м дара иза, Андри. Хьуна хьалха сайн декхар вачуш ца дина ас. Ца Iийна хьуна со, ахь дина гIуллакх динделаро шу ца дезашший-м. Тхан нохчашна цкъа а дицлац шайна дика а, вон а. ДуьхьалдIа кху неIалт хиларо, къелло, тIаьхь меттах ца волуьйтуш Iийна-кх. ТIаккха, Андри, хьо хьуна вачуш?

– ХIан-хIа, накъост ву соьца. Сан гIоьнча Яшка. Хьуна вачуш зар вац, керла ву иза.

– Дийцахьа, хIун деш ю Наташа? Могаш юй хIара? Иаьхь нисделла бепиг а доттуш Iа хир ю хIинца а?

– Могаш ю, массаьрга а маршалла дайити. Амма ахь герга Iо дIатасарна чIогIа хьуна оьгIазьяхана!

ХIетта дIадаьлла вохар юха а гучуделира Iелин юьхь тIе...

– Бехк бац, – бехказвала вуьйлира Iела. – Валлах! Доттуш мукъа де-м ца хуьлу. ГIопехь ворданца болх бан, я неси баьхьа я цхьа хьаькам цхьанхьа оьций вохуьйту. Тахана-м цIаьхь вачуш со аьлла сайн гIуллакх дан кечвеллачу меттехь, воккхий, тIаьхь на агIор дIавохуьйту. Я хьажжийнчу дIаваха веза, я гIуда тIаьхь деза. Шортта хьал делахьара-м, Iедална гIуда а тоькхуш, Iаьхь Iийр ма варий.

– Ас-м забар йора, Iела, – юяхьовзийра Андрейс, иа олуьхь Iелина забар ца хуьлий а хьйна. – Йоккхачу стагана шера хьаьхьан аьтто боцийла.

– Ткъа, Ванка хIун деш ву? Зуда-м ца ялийна хIокхо?

– Ванях стаг хилла. Стожка зуда а ялийна оха цунна...

– ЭхI, Андри! Кхин эхь ца хетий хьуна! – баккъал а доттуш аме велира Iела. Шен коьртара баьккхина куй баьрче кхочуьхьа цо. – Ишттачу метте тхо догIур ма дара, кху цIенойх цIе яьхьа а. ХIорш дага а дитина. Дийца оьшуш дац, ледара хьенний а вай. Кьонах вац вайша ший а!

Вохьна Андрей шен юькьа Iаьржа маж, ахкарца саьхьа пIелгашца шарьян вуьйлира.

Айхна хІун дуйцу хабий хуна, ва Іела? Шун шайх лавцна,
Шоах нах байина юкъ ма яра иза. ХІинций-хІинций тІамца
ца станицаина тІедогІу бохуш, буса тоьпаш марахъ буйшура
ІааІазкхий. Вуьшта а гІоьртина долу вайна юккъера хьал!
Шоана пуьзна хьераваьллачу гІалагІазкхичо шуна зулам дича,
шота долур ма дацара. Іедалца кьийса ницкъ ма бац со санначу
анчанан. Тохара хьой, Айзий дуйххьара тхан станице деъча,
шотанина тІсхъ хІоттийнарг дицделла хуна?

Іерний паргІат а даьхна чуеанчу Айзас юкъахдаьккхира
ІааІанан кьамел.

ІаІІий суна кхаъ? – йоьлуш, Андрейга а хьоьжуш, хаттар
аранца.

Іа-м муххале а богІура хуна иза, амма чам бац-кх, цхьа
хьах хьахетар хуна дан ницкъ бацарна!

Хьаній хуна, Іела, тахана схьакхаьчча, сан мел таро йоьх-
нера? Хетта а, дийца а дезаш дукха хІуманаш дара, ткьа тхой-
ца воьшийн маттах ца кхетара, – Айзигахьа корта ластийра
ІааІе. – Хьо а, Аьрзу а цІахъ ца карийна таро йоьхнера сан.
Ахьа Іумарца сихха юкъара мотт карийра тхуна. Къаьсттина
шота доттагІалла тасаделла кхуьнан сан накьостаца Яшкица.
Айца дукха хийцаелла хьалхачул. Тхан зударий баккхий мел
доттагІалла, шуьнаш азло.

Тхан хилац берстина нах, стеган дегІ дуткъа, элдара хила
шота. Целла вала со делаІ, уггар хьалха хатта везарг вицвина Іаш
ІааІа со! ХІун деш ву сан орцахо Корни? Цуьнан доьзал буй
ІааІа?

Могаш, дика бу. Логгец оцу шен кьоьлла юкъа а вахана
шоту-кх. Цкъацкъа, буйсанна дІасаволий, катуху. Шун обар-
шотта бергахъ ву иза.

Могаш хилчахьана, кхидерг-м тарлур дара. Амма майра
ІааІа пу-кх! Оцу дийнахъ иза майдана ца нисвеллехъ, эхартахъ
ІааІа со! Дела реза хуьлда цунна! Дала аьтто бойла цуьнан!

Чу чоьлна а хьовзийна, чуьра котаман тІам схьа а эцна, иза,
ІааІа хьоьжуш, Іелгашца оза а бина, галнаш ян тохае-
шара Айца.

ІааІа важа хьаша цІа кхайкха веза, стаг. Сан галнаш сихха
ІааІа ю.

– Ой, стенга вахана иза? – хаьттира Јелас Андрейга
хІинций-хІинций чувотІу бохуш, хабаре валларх ма Іай со
– Юьрте бІаьрг туху ша аьлла, аравелир-кх иза.

Јела, шена тІе кетар юьйхина, кога мачаш туьйдина, пр
лира. Чохь шаьш дисина Андрей, Айзий, вовшашка бийша
боцуш, дІатийра. Ахьаран мижаргах галнаш еш йоллчу
кадечу куьйгашка хьобжуш а Іийна, тІаккха Іумарехьа
Андрей. Шен пелхьо ловзо гІерташ, амма гІуллакх ца ху
мара хьалауьйзуш, вехьаш воллу иза, шена тІе а вехна, ко
цира хьешо.

– Ма кьонах а ву! Мера кІел седа а кхетта! Схьайта
киснара схьадаьккхинчу йовлакхца Іумаран мара схьале
цо. – ХІан-хІани, «хІинкх» алал! ХІай-хІай! Вуьззина
ву! Обарг! Таппа ша Јела! Амма Дала тІе ма доуьйтийла
хьайн ден, дедайн новкьа лелар. Дала ирс лойла шуна му
Дала Јалашдойла шу кху дуьненан харцонех!

Ша мижарг хьакхо йоьллачул тІаьхьа бен ца гира
кІентан бехбелла мара. Галнаш йина ца яьлча и цІанбойла
Іийна иза, хІинца Андрейх эхь хеташ, текха тІе юьхьар
ла йоллура. Оцу юккьехула самавелира аганара Іусман а
тІе ког а теІош, Айза ага техко йоьлча, иза шена уш
Андрейс.

– Дита, ас тахкор ду, – элира цо Іаьржачу можаний,
ний юккьехула эсала воьлуш, ондий кІайн цергаш гучу и

Хьеше бийца мотт боцчу Айзина шарал яхьеллери
араваьлла и кІезиг хан. Цхьадика, дукха ца Іаш, Яшкина
ра иза.

– Аьрзу стенга вахана, Јела?

– Делхьа хаац суна-м, иза мичахула лела. Со цІера
кхо де а дара. ХІинца, Яшка, хьайна тІера сов бедар
кхий, паргІатвалал.

– ЦІа вогІург хир ву иза?

– Аьрзу бахий ахь? Хаац, тахана-кхана кхача мега.

Шена тІера дабагІа диначу кхекхийн типпа кетар, ко
тийна еза эткаш дІа а яьхна, маьнги йисте охьа а хьйна, Ан
гара аганан гІаж схьайцира Яшкас.

Павкка, Јела, кху шара ялташ муха хили шуна? Кхузахь а
бохура, йоккха йокъа?

Циета хилла ца Јара и, Андри. Дуьххьалда латта кхарзадел-
ла. Циета санна, лилхинера иза. Цхьаннахь а гуш соьналла-м
аьнаш, Хилла хиларг а хІаллакдира стигалахь бода бина де-
лаш. Хаац, Далла хьалха оцу таІзарна тхо мича бехке хил-
ла. Мошшана бохура, тхан Јосаллина Дала боссийна бала
буна. Далла хьалха а, Једална хьалха а вонаш хилла-кх пекъ-
а. Шиннах цхьаь мукъана а тхоьгахьа делара. Доцца аьлча,
Цхьованш доьхна ду. Дерриг галдаьккхина латта кІезиг хиларо.
Цаь аьнахь диснарг а дац дуьйш-дерзо мегаш а. Къена хьаннаш,
Јаьнаш, тоькманш. Дукхахдерг – саз-латта. Халла лаьттах хьала-
шарг а маьсдой дІахІутту. Адам, бахий ахь, дукха ЈаьІна. Тхо ца
аьнаш а бераш дебаш а дац иза. Хьалха Теркаций, Соьлжакий хил-
ла. Берийн яргашкара нах, Једало шайгара мохк дІабаьккхича,
Цхьованш кхелхина тхуна юкъа, лам чу баьхкина. Те-кІел кху
Јаьнаш доькку-кх. ХІинца, бІаьсте яьлча, кхузара а дІадоху боху.
Цаь аьнаш а кхалхийна, кхуза гІазакхий балор бу бохуш дуьйцу.
Цхьованш, дуккха а нах Хонкара кхалха кечлуш бу.

Кху гІаьххьарчу хенахь станицашкахь дІа мел ваьллачохь
аьнаш цхьаьна мел кхеттачохь а, нохчий Турци кхалха кеч-
луш бу бохуш хезара. Амма билгалдерг цхьанна а ца хаьара.
Цхьованш биькхийбера нохчий кхалхош, амма дукхахболчу
Цхьованхийн дегнаш лозура царех. Гора цаьргара Јазап, гІело.
Јаьнаш бехке шайш хетаро дегнаш огура.

Павкка аьлча и хІун ду, ва Јела? Со кхетавехьа цунах!

Јаьнаш дан а дац. Тхайга хІоьттинчу къеллой, мацаллой
Јаьнаш лаьла-кх. Тхоьгара дІадаьккхина уггар тоьлла латта
аьнаш гІалагІазкхашний, тхоьца хиллачу тІамехь шена гІо дина-
ш. Цаь аьнаш кьомах евллачу цхьаьца писашний декъна шун Једало.
Јаьнаш мохк ца оьшура гІалагІазкхашна. Церан долара ах мохк,
Јаьнаш оьцуш дезар доцуш, тІе кьух даьлла лаьтта. Ткъа тхо,
Јаьнаш ца тоьуш, мацалла Јуьйшуш ду. Цхьана хІусамехь ши
Јаьнаш муха вехар ву? ГІалагІазкхаша тхан латта схьалур дац,
Јаьнаш тхуна юккъехь цкъа а машар хир бац. Дерриг тхан рицкъ
Јаьнаш ма ду. Цунах хаьдча, тхо делла. Кьобллина а сатухур

дара оха. Амма Једало тхаьш сийсаздар ца лало. Муьлху а оьрсичунна ша тхан хьабкам хета. Ша тхуна хІуьу дан хьа моьтту. Тхан лаг ши корта болчу аьрзуно Іуьйду. Де дийна м дели мІараш кьуьйлу цо. Хьаннаш хьобкхуш, ягош хІаннаш. Тхан чІагІо дІаяккхархьама, массо маьШе гІепаш йовІин, аь эскарех юьзна. Кхана Іуьйрре эр ду, хІан-хІани, нохчий, оьс диллал герз, довлал салт, дитал шайн дин. Резавоцчунна сина Сибрех ю шуна. Хиндерг ма ду иза. Цунах бевдда боьлху паш

Андрей вист ца хилира. Јелас дуьйцург цхьадерг бакь дара. Андрейна тахана дуьххьара гинера нохчийн юрт, церап Іа дахар. ПІе латта тесна я гІодамашца кьевлина тхевнаш доьу мІа ска цІенош. Цхьана а корана тоьхна ангали дац. ЦиганІа паш стерчийн ахкаргаш ду, я гІелхагашца, я хьардашца дуьххьонаш йина. Чекх дарц хьийзош неІарш. Чохь йиллина товханах аь чу цІаро Іарждина дерзина пенаш. Іаьнан заманахь чухра аь довла йиш йоцуш, оцу кІуьрехь хан тоькху дерзина бераш. Іаь кхийчарна гІехь а дац мегарг чоа, кетар. ГІехула аьчкан мІа текхийча санна, кердигаш тийсина ю бедарш.

Тахана АндрейгІар баьхкина юьрта кхаьчча дуьххьан мІа кхеттачо сецош, кхушиннан куьйгаш лобцуш, маршалла дІагІа ла хобттура. Шайгий-шайгий кхойкхура. Эшахь, гІо кхийла мІа ра. Иза церап гІиллакх дара. Гуттар гІом карзахбаьллачу шерам кахь а иштта гІеобцура цара машарца шайн юьрта веана оьрс. Цуьнан гІуллакхе а хьовсий, и кхочуш а дой, могаш-маьриш мІа хьажавора. Бекхам цара кхечухьа оьцура. ГІеман арахь. ГергІа арахь шайна дуьхьалваьллачохь, герз карахь гІамца шайн яьриш на гІегІоьртинчохь. Царна хІинца а хаац оьрсийн халкьан паш ца мостагІалла доцийла, шаьш санна иза а паччахьан Једало кІел гІело хьобгуш дуйла. Ца хаьа дукхахболчу гІалагІахьан мІа и гІом а, хІора денна хуьлу тийсадаларш а, хаддаза ирлуш хІора мостагІалла а кІордийна сих а, похах а чекхдаьллийла, шерам санна, цара а машаре, маршоне сатуьйсийла.

Оцу жимачу халкьана гІехь хІоттийнчу харцоно, кьадала дог огура Андрейн. Цунна ша бехке волуш санна, хетара.

Стенна делахь а, тахана цунна дагадеара дуьххьара шерам Јела вевзина де.

Гарсан галаргазкхийн шатайпа столица яра Оьрза-Гала. Хуучин хуучахотга чувэрзаза ТӀех ца волура Кавказе веана муь-
хӀах а шӀерхана стаг. Кхузахь хиллера инарла Ермолов а, эла Га-
барин а, Воккха Эла Михаил Николаевич а, гӀараваьлла Алек-
сандр Дюма-да а, Лев Толстой а.

Покчмехкан дозанерчу станицех уггар хьалдолуш яра иза.
Ше гетт чаккхарма дIасадаьржина дара цуьнан ши бIе эзар деся-
ти гатта, хIор гIалагIазкхичун доьзална, юккьерчу хьесапехь,
ше гетт десяти. Ткъа, оццу хенахь, нохчийн долахь бисина
хIор дохк 70 еакIов миль бен бацара. ОьргIалахойн мохк
дIадаьнтийна вон амалш йолуш бара. Аьхка, хIор денна бохург
аьхь, кхечухьа доцчу тайпана кьилбседа-малхбалехьара цхьа
хьаьхь мох хьоккхура кхузахь. Йоккхачу гIовгIанца цо гIатточу
хьаьхь мохк дохк хIоттадора бIаьрго ма-лоццу. Оцу юккьехула
аьхьаьхь гуш хуьлура, цIестан шун санна, горга маьлхан цIен
Iаьхь. Ишттачу деношкахь араьхь гуш садолу хIума ца хуьлура.
IаргI санна, хIавааьхь хьийзачу гIамаро бIаьрг белла а, садаIа а
Iаьхь сагура, Iза гIертара бIаьргаш чу а, мера чу а, бага а, лергаш
чу а. Хитилора, Iза пехаш чу оьхуш санна.

Това дукхъара цига вахара тлом чеххбаьллачу шолгачу паракъ, Агетта, Айза а ялийна, ваха хиъначу кхунна бахамехъ абуьт дукха хлума дара. Сту-варда хьовха, атталла марс-мангал абуьт ала а дацара церан долахъ. Оцу шерашкахъ, ламчохъ абуьт ала, къен дара эчиг а, туьха а. Уьш каро-м хала а дацара, абуьт ала хилча. Ткъа Йелин долахъ дацара бурамах вала шай а. Абуьт хьаннашкара леххийна кхораш, хьамцаш, цлахъ бина абуьт ала кюрый эцна, шен а, Чорин а цхьцца сту а боьжна, абуьт ала Оьрта-Гала вахара иза.

Цига герга мел гЮьрти дохковуьйлура иза новкъаваларх.
 Цига хьаннаш яра, тоьхча, юкъа чЮу а гЮур боцуш юькъа.
 Цигаште чуьра дечиг ца хьадойтуш, чЮгІа Іалашъеш. Юокъе-
 цига хьа, иийса некъаш. Чуохучу сирлачу шовданийн хиша
 цига куйга баккхина боккха хаза Іам. Цунна гонах, бурсане-
 цига гІагІа кІел, гІе охьаховша дина гІанташ, тховкІелош, лекха
 цига цуьнаш. Дуьненчоьх цхьаннахьа мацалла а, эшам а боцуш

санна, оцу исбаьхьчу хьаннашкахула сакъоьруш доладелла адам. Б!аьрго ма-лоцу ийиг!ина кемсийн бошмаш.

Кхузахь хьанна оьшура х!окхара дохьу хьаьмцаш, кхораш х!ара дечиган к!ора?

Ломахь санна, т!елхагдевлла дацара кхузара адаман а, т!елхийн бустамаш долу чоэш дуьйхина, коьртахь чукагбеш, т!елхоттуш, б!аьрга т!е таллош техкина холхазан куйнаш, похьмаш безачу механ герзаш юкьахдихкина божарий. Зударшна т!елхашуьйра пхуьйшаш а, яххаш а йолуш кучамаш. Дег!ана хьаьмцайиначу чилланан кофтанаша т!ехь лепара чарпанийн т!елхадина дато туьйдаргаш, юкь кьовллуш дихкина шуьйра даьдояхкарш. Коьртахь – бес-бесара чилланан корталеш.

Ши чаккхарма еак!ов йоккха яра Оьрза-Г!ала. Ерриг юрт бу лоцуш йина юьйцина керт яра, т!ехула к!охцалийн коьлмаш лаьцна. Еа аг!ор юьрта чу ван дитина, т!елхог!уш онда не!араш а йолуш, диь ков. Х!ор ков лардеш пхийтта-ялхитта шо хьаьмца божабараш.

Т!елаг!ар станица чу а болале массарна а хиира х!орш бог!ийра. Х!орш кьилбехьарчу кевне ма-кхеччинехь, ведда станице вахаьчу цхьана к!анта, х!орш х!ун нах бу хьажа, г!алаг!азкхи валлийра. Цунах чекхбевлла Т!елаг!ар станица чу боьлча, цхьацца-шиниш гуллуш, берийн йоккха тоба х!оьгтира х!окхарна т!аьхьа. Похьмашка маьхьарий а детташ, кет!а буьйлура зударий а, нах а. Станицин нийсачу, шуьйрачу урамехула д!адоьду х!ара похьмаш юккьерчу йоккхачу майдана кхечира. Цигахь дара Червлеск!а г!алаг!азкхийн полкан командиран шозза т!ек!елдина ц!енора. Уллорчу гауптвахтин не!арехь баттара даьккхина тур буйнаш лаьттара г!алаг!азкхи. Гауптвахтех аг!о тоьхна дара похьмаш правлений ц!а. Царна уллохь кхозучу вечевой горгалина гоната гулбелла пхьоьханахь лаьттачу г!алаг!азкхаша, т!е а баьхкинахь гуо бира майданахь сецначу Т!елин ворданна.

Яхьбаш, б!аьргаш. Юкьа ехий, шуьйрий мажаш. Ч!агарин санна, хьийзина, охкийна а, меха йокха тойича санна, юкьагаш яь!на, нийсса д!асадахийтина а мекхаш. Сийна а, !аьржа а, боьмаша а, оьг!азе а, догц!ена а б!аьргаш. Цхьадолчарна чоьх Т!елина гора оьг!азе йогу ц!е, бекхаме сутаралла. Цхьадерш бес

...хьуййсу, вуыш — кьинхетаме, доглазарца. Моьттур
...цкъа а гина доцу
...Тле пѐлгаш а хьийсош, цхьацца яппарш еш,
...Месалчу мажошна а, мекхашна а юккъехула схьа кье-
...а, можа а, Іаьржа а цергаш. Буьйлура, аьлча а, терсара.

Цаьрца хьожучу Іелин дог, кѐжтуйсуш, кхехкара. Мотта-
...беларан маьхьаршца шен юьхьах цѐйидина хи детта-
...Айца Іара, кхераелла, кулла кѐл таьІна пхьагал санна,
...шен кхераделла даьхьна Ёаьргаш оцу цадевзачу,
...терсачу адамийн яххьаш тѐхула а кхерстош.

Хьонийша цуьнан Ёаьргашка!

Ший мала кховса а дина деца!

Децко хлума тергалъян веана-кх!

Цаькха тьа! Стуннана йолчу хьошалгІа веана-м ца моьт-
...хьуна!

Цаьна йохначу буса обаргийн гѐранца вухаван!

Йоьарий, хлунда дубьлу шу оцу мисканех?

Децки ма баьхкина уьш.

Хьий, беран! Же, гѐрзолгаш тохал оцу кІунзална!

Домка! Охьатаса хьайн керара гѐрза! Яхийта цѐхьа хьайн
...цана

Цетохал!

Ма тохидаш, беран! Камков, хьуо оццул майра велахь, лам
...латихьа царех.

Цехуахь цунах лата цхьаь вала!

Велахь дер ю цо гай охьахьцур!

Циет ца хуьлуш цаьрга хьожуш лаьттаху Іелин дегІ, чекх
...санна, цѐххьана дуладелира. Оцу минотехь иза
...гера царя жан-жаьлеша юкьахьовзийнчу барзах. Ткье-
...цухула цуьнан Ёаьргаша схьаловцура шена гуо биначу
...меттахьхьайина хІор меже, тѐх ца туьлура це-
...долу цхьа а дош. Амма цо герза тѐе ка ца хьора. Бехк
...кхоьрура. Мичара йогІу а ца хууш, еана, цхьа
...гѐрза пханарх кхийтира. Лерга юххе гѐрза кхетта Чо-
...тукь малаш тѐе а кхеташ, кѐгархиира. Іадийна мохь бе-
...Іачу Айзин. Ёаьрг-негІар тухучу юкьана чоин

Шуна палангаскхичо, буйнаш дина, чукхосавала кийча,
 охъа а таъйна, гуо туъйсуре.

Поварий! И мезаша юьзна нохчийн тIуьйлиг бахьана до-
дешийн диркxаш ата дохку шу? – маслаIатана юкъавуй-
шаш пухавелла лекха гIалагIазкхи. – ДIасакъаста ший а!

Илэр-м х'унда хьехадора, делла охьаэггалц летар-м ду!

Allyum?

100

Discussion

CHOCOLATE!

Шуна тобниѣ бекъалуш, лата кечбелла гІалагІазкхий совций-
 ннотехь правленин цІеношкара ара уча ваьллачу ста-
 ндартан полковника Беллика.

Кыркш хлун гПовгІанаш ю? – буьрса мохъ туыйхира цо,
ащасеймаш дусийна. Шина буйнахъ тапчанахъ йолуш вордан-
ащасеймаш шытта Іела а гина, тІаккха цуьнгахъа вирзира иза: –
Іага змида ну?

Хьан сийлалла, иза нохчи ву, цхьана эшамо вайн станицина, — элира тобанах къаьстина хьалхаваьллучу беркъа-
на хьалхачичо. — Хара цхьа масех станичник цунна етта
бана, тегерта. Вайн станицина хьовха, берриг Теркан
хьалхашна эхь ма ду иза, ваьшка веанчу стагана еттар.
Хьан ма-хьара, хьан сийлалла, нохчаша цкъа а ца долуйту
хьан шайгара.

Имашлов хьо, Пантелей, — тетафра Беллик. — Йоккха май-
 цо аь цхьаннах масех латар. Цул сов, нохчий шайца вай бер-
 цо даха дезаш лулахой хилла ца Iаш, ткъа вай санна, Цуьнан
 Императорски Воккхаллин Iедална кIел нах бу. TIом чекхбаьлла,
 аь цхьанна бергахь даха деза. Мила вара дов долийнарг?

Мини хир вара и? Фролов ву-кх. Корней нохчичуынгаха
Фролов хир вара.

Дика дац, Фролов, ахь лелорг. Хъан цийнехь товш дац
Фроловна пелг ластийра Беллика. – Машарца вайна
Беллику стеган некъ хадийча, ас могуьтур дац. Ткъа ахь, Кор-
нели хъошалла де хъайн нохчичунна!

Говорде ахь, гирзаш даьлла жӀаьла! ХӀара де цкъа ас ма-
жӀаьла ду хуна! – цегаш хьакхийра Фроловс, полковни-

ка букъ берзошшехъ. – Ткъа хъуна, Никифорович, и хъан ботт мотт, схъа а хадийна, вукхахъа ца боллахъ, со Фролов вац хъуна!

– Господи, ма хала лелар ву-кх со хьох кхоьруш! – цунах та ваьшна, юьхъ чІачкъийра Пантелейс. – Ворта стомма хилар хадор йолуш ду хъуна сан тур! Хъайна корта безахъ, хъайн шо куьг, зударийн мотт сацабелахъ.

– Схъаяйта, кунак, хъайн ворда суна тІаьххье, – элира Јелина тІевеанчу Корнейс. – Кху станицин махка тІехъ хъайн коьрта тІера чо хъабарна ма кхералахъ.

Оцу гІуллакхна бехке ша волуш санна, майданара дІаваьцц, Јелина хъалха бехказвуьйлура Корней:

– Кунак, хъайн АллахІан дуьхъа, оцу масех стага и гІовиІа пІа нера алий, тхох вониг дага ма далахъ. Тхо дерриг иштта сийдо цуш ду ма мотталахъ. Хьоло дузийна цхъа ткьех цІа ду кху тхьа яІини тІе а хиьна, тхо хьийзош. Тхо мисканашна ца оьшу шуга ца мостагІалла. Вайн дай, вовшашца цхъа а тайпа мостагІалла доцуш, бертахъ, чукере, доттагІалла а, гергарлонаш а доцуш баьхна. Једало Јехош, питанаш туьйсуш, мостагІалла доьлчаш юкъа. Тхо, цхъадерш, хІинца кхетта. Кхин Јехалур дац. Тхо а хьа ду, шу санна, тхешан синош дезаш адамаш.

– Баркалла хъуна, Корней, – элира Јелас догтаха. – Со Јожа а, сан зуда сийсазаллех а яьккхи ахъ. Ас цкъа а дицдийр доь хІара де...

Корнейс куьг ластийра.

– ХІара-м кІезиг гІуллакх, дера, дара, – цІеххъана гІайн Іана хилира Корней. – Кунак, ахъ бехк ца биллахъара... Хъуна хъалха юьхъІаьржачу хІотта герга ву-кх со... Сайн кунакан цІе а пІа хъайи суна-м?

– Сан цІе Јела ю. Нохчмахкарчу Гати-Юьртара ву со. Гезлоин гІап лаьттинчуьра дІа лакхуо. Яьсси йистехъ ю иза. Аьрзу цІе йолуш ваша а ву сан. Нагахъ цхъа гІуллакх хилла, хьо цу агІора хьа вагІахъ, тхойшиннан герз а, синош а хъан долахъ хир ду.

– Баркалла хъуна, Јела. Лам чохъ шуна юккъехъ дуккха а кунакаш бу сан. ХІинца Дала хьо а вели суна. Дика доттагІий цкъа а сов ца бовлу. Ткъа хьо мича гІуллакхо валийна тхан агІора!

– ХІара зуда дукха хан йоцуш ялийна ас, Корней. Бахаш вовшахтоха доьлча, массо хІума оьшуш карий. Кертахъ оьшу

Бахаман гирсаш кхузахь атта каро там бара-кх аьлла,
схьанехьа ваьллера со. Кхузахь тиш-киша хIума эца
дацара.

Наран тIехь ерш хIун ю шуьшиннан? – тIехьа корта теси-
Корней,

Но а хатир дича, эхь хетта, цIийвелира Iела. Амма аьшпаш
дацара.

Iора а, хьаьмцаш, кхораш а...

Корней, резавоцуш, корта ластийра:

Дийна гуьлакх ду вайшиннениг, Iела.

Схьанехьа ваьлча хии суна, суо галваьллийла.

Шегара сираг схьаэчна, вордана хьалха а хиьна стерчий локх-
Корней майданна гена мел вели геллуш гора Iелина.
Корней дуькьачу, сирдала доьллачу Iаьржачу цIокьамашна
Iаьржачу бIаьргаш чохь а, хебарийн шеддаш хIиттинчу
хьаьж тIехь а цхьа йоккха гIайгIа яра. БIаран дечигах
куьйго а, кIуьро а Iаржийнчу луьлли чуьра схьауьйзу
Корнейн чу а бетташ, цхьана хIуманан ойла йора цо.

Iела, хийн Делан дуьхьа, бехк ма биллалахь, – долийра цо
Сайн ницкъ хилча, ас хьуна дийр доцуш дика дацара...
хьосанна, кьен стаг. ДIо разьяьлла тоьла гой хьуна? –
эззан тхов болу, лоха, кир тохаза тиша жима цIа
Иза бу сан бахам. И тоьла гIанк-аьлла юьзна бераш
хIумма дац со да волуш. Шу оцу тоьла дигар...

Шегара хиьна Iелина, шен керла хьаша стенна гелвелла.

Ахь хIун дуьйцу, Корней? – бехк баккха вуьйлира иза. –
Хьан деган доьлаш доьлаш дуьненан бахамал еза ю. Ма дийцалахь!

ХIан хIа, Iела, ца лаьа суна шу сайн хIусаме дига, – корта
Корнейс. – Ас Андрей волчу дуьгур ду шу. Иза мел
ду, хьайна хаахьара!.. Цуьнга бен далур дац шун
дига дIагIур ду вай.

Iелина дика хьара кьечу стеган хьал. Хьаша-стаг шена мел
ду, а, нунах ида деза цуьнан. Гиллакхна а шен хIусаме вола
иза варна кхоьруш. Доцца аьлча, иза мел воккха
ду, а, кьен стаг воцчу новкьа ву.

Оцу дийнахь бевзира Јелина Андрейн озда доьзал. Шата хІара шиь кхачаре сатуьйсуш Іийча санна, деладелла, декхиде ла гонаха хьаьвзинчу Андрейс, Наташас сихха чу а дигна, аьд манихь санна, и буйса а яккхийтина, кхушинна обшург а доьла шолгІачу дийнахь цІа хьажийра Јелий, Айзий.

* * *

...Оцу шеран Іаьнан цхьана дийнахь, суьйре цІевзинчу хІаьн Оьрза-ГІали чу воьлла вертанех хьаьрчина ши бере, новелла дІаса а ца хьожуш, чаболахь вахана, Корнейн мискачу хІуьнса герга гІоьртича, говрашкара охьа а воьссина, церан урх лавна кетІахь сецира. Цигахь севцца береш гина араваьллачу Корнейна ца вевзира бІаьргаш тІе таІийна куйнаш техкина, коьртех башлакхаш хьарчийна, эсарх воьгтина лавтта кІайн ши стаг.

– Де дика хуьлда хьан, Корней, – элира лохачо, башлакх беш туш, куй хьала а теттина. – Хьеший оьций ахь?

– Јела! – вахана тІекхетта шен ондийчу куйгашца маргев лира цо иза. – Дийна-м баний хьан аьрха корта! Ткъа суна аьд тура, хьо я вукху дуьнена кхелхина, я тоххарехь ахь со виьвона!

– ХІан-хІа, Корней, суна цхьана минотана а ца вицвеллеріа сІа ХІетахь дуьйна хІинцца машар ма хІоьгтина тхан Нохчмахкхаш Јела дІа а хецна, цуьнан накьосте хьаьжира Корней.

– ХІара сан ваша Аьрзу ву. Хьуна а, Андрейна а баркалла аьд веана тхойша леррина.

Оцу буса Корнейн, Андрейн хІусамехь доттагІаллин бевзира на йисира, Аьрзус цаьршинне совгІатна аьлла, даьргІхойн паша рашка леррина яйтина уггар тоьлла, детица кхелина ши шавта...

3.

Хьеший буьзна паргІатбевлча, церан гІуллакхах лавцна хІаьн тарш дан вуьйлира Јела.

– ХІара ду аьлла, гІуллакх а ма ца деана оха-м. Хьонан Іаьн хар а хир, нагахь белахь, кхузахь мехах жимма болх а бер шавта аьлла, веар-кх.

— ХІинца, шарбал хилчахъана, кІантана-м зуда яло а кІа
ду, — воьлура Іела, шена хилла хазахетар кхин дІа лечкьо шена
а ца тоьна.

Іела дуьненчу ваьлчахъана, тахана и дуьххъара хазахетар
анера цуьнан мискачу хІусаме...

4.

ХІетта чубуза регІа тІе лахбеллачу Іаьнан маьлхан шийнен
зІаьнаршца оцу дийнахь тІаьххъара хьоьстура лан шаршо ево
къайладаьлла Іалам. Суьйренан шелоно лергийн тІилдиган а
мерабуьхьиг а, беснеш а къийзайора, ира маха Іитталуш
Амма ламанан цІена хІуо дегІана там беш дара. ХІетте а юьртан
гомачу, гаттийчу урамашкахь дІасалелаш адамаш а, суьйренан
хи тІе лохкуш хъайбанаш а гора. Шелонна чидам бону гов
шаш, хи мелла йовлушехь, цІа уьдура, шайн даккхийчу, доьна
догІамашца кхиссалуш.

Охъа чохь, эвлаюккъехь, юьртана тІехула стигала ира бон
кховдийна лаьтгара маьждиган момсар. Говза цостуш, тІе
буьллуш диначу доккхачу маьждигна хъалхарчу еаклон маьла
на пхьоьхана гуллуш бара нах. Кхуза пхьоьхана а, хин юьрте
а дохура наха дерриг эладитанаш а, керла хабарш а. Кхуза
юьртан хІор цІа чу дІаса а даьржара уьш.

Лахо гу тІехь севцинчу хъешашна кераюккъе йиллича гена
на, шера гора жима юьрт, охъа тогІи чухула, лекхачу бердаш
а, шина агІор тІетеІачу шашца а къуьйсуш дарделла гІомІа
чІуг етгаш аренга гІерта чехка Яьсси.

Хъешийн берриг а тидам гена доццуш дехъа басахь салаан
хоьхкучу берашна тІехь сецира. Церан салазаш цхъа шатаьна
башха яра. Дечиган, наггахь эчиган а ГІоьнаш тІе, ІаддаргІа
на, хьовзош тоьхна лекха хІазарш схъа а ледна, нийсса ира
хІуьттий хоьхкура цара уьш. Гу тІера охъа чу уьш хецабонна
мотталора, уьш цхъана нуьцкъалчу Іодаца кхуьйсу. Цхъанна
хъа, залк-мулк йолчохь, кхийсалуш, хІаваэхь айалой масех
гена боьлхура. Мохехь ловзура этІа гІовталш, кетарш, юьртан
дуьйлуш дІакхийсало кердагдийлла кхакханан куйнаш. ОгІа
бедарш юккъера схъакъедара шелонна цІийелла, сенъелла

Говаш, Охъабетталора, лазабора, амма, шайн салазаш белшех
шайн, юх-юха а гу тле хъалабуьйлура уьш. Салазаш шайга а
хъахъ хохкуьйтурга догдохуш, милла бегош, хИиттина лаьт-
ра шийн уьш йоцуш. Къаж а, лоьдгаш а чуехкинчу тишачу
Гармачаш чохъ шелло когаш бохбан гIерташ, куьйгаш чучча
шайншан чу а доьхкина, куйнашла бахана, шаьш лаьтгачохъ
Гармачара цхъаберш, вуьш леташ, керчаш ловзура.

Андрейна тахана дуьххъара гора нохчийн эвлан машаре да-
гар. Нохчех лаьцна зорбанехъ яздийриг, цхъаболчу станични-
на дуьйцуш, хИинца хЮкхунна гушдерш аьттехъа а цхъа-
на догIура. Цаьрга ладоьгIча, хIара ламанан бахархой шайн
шайнш, гергарлонаш, доттагIаллий ца лоруш, цийна сутара,
шайн повшийн къамкъаргаш хедош, къолин бен кхин ойла ца
шайнш, «ахъа» нах бара. Андрей цкъа а ца тешара оцу
шайнш, амма хИинца шена ма-гарра хЮрш хир бу а ца моьтту-
ра. ХЮкхарна-м ца оьшу цхъаьнцце мостагIалла. ХЮрш-м бац
шайнш мискачу тоьланашкара арабовла де долуш. ХЮра а воллу
шайнш, мидалла ца вала гIерташ. Къызачу тIамо аьтто талийна,
ахъа хIаьлакбина. Дийна бисинчийн синош а цхъа тай тасаделла
шайнш. И тай ца хадийта гIерташ, шайн ма-хуьллу цунах тийса-
шайнш бокку.

«Мисканаш-яI, ма дукха хIума ца оьшура-кх шу Iехо, – ойна
шайн Андрейс, юьрте бIаьрг а бетташ. – Ма адамна новкъа хир
шайнш кху шайн лаьмнашкахъ шаьш дитича. Гора, адаман су-
тарана, яI! Ма боккха болх бу ахъ нахе вовшийн Iенадойту ций.
Ма боккха ду хIара дуьне, мел дукха ду дуьненахъ эрна Iуьллуш
шайнш. Адам кхин хЮккхул бIе эзарза алсам хилча а тоьур яра кху
шайнш токко. Амма тоам ца бо. Сутара ду адам. Вовшийн къам-
къаргаш хедош бен, са тец. Массо воллу шел гIорасизниг кхалла
шайнш. Адамаш дукха дайинарг даржехъ лакхавоккху. Цунна
шайнш, орденаш ло. Цунна мохк ло. Цара, цуьрриг эхъ ца хеташ,
шайнш паккош тIе а ухкий лелайо и эчигаш. Эхъ-м мича хетара
шайнш, мелко а, дозалла до. Ма дика хир дара и орденаш шайн
шайнш куьйгашца къахъоьгуш адамаллин гIуллакхна хъуь-
шайнш сайтинчарна луш хилча, ткъа адамаш дайархойн коча цхъа
шайнш эхъе мидалш ухкуш хилча! ЙогIур юй-те и хан?»

Андрейн гІайгІане ойланаш юкѡахѡеҳира лакхо, дукъа шийлачу хІавазѡхъ декѡа лилхинчу тоьпийн татанаша. Уьш ача Іела, вухавоьттича санна, цІеххѡана хийцавелира. Тоьпийн татанаш хІор минотехъ герга гІертара. Кхеравелла бос бѡкѡа на Яшка Андрейн шуьйрачу букѡа тІехѡа иккхира. Кхерам хІа беллачу Іелин бІаьргаш ткѡесах кхерстара дукѡара охѡа доьгІу доьгІу чу некѡашца. Кхоссадала кечделла цуьнан деьгІ оьну минотехъ чІогІа тера дара цІоькѡа-лоьмах. ЦІийделлачу хѡажа тІаьгІа кІайбелира аьтту агІор бІаьрга тІехулара мацахлера ченнаи бѡкѡа муо. Амма Андрей шек вацара. Цунна хѡара, кху сахѡа тІаьгІа чѡахѡан эскарш даьхкина, цара и юрт сийначу цІарах ягІаьттича кхузарчу наха шаьшшиннах пІелг хѡаххор боцийла.

– Андри, дІадаха деза вай, – элира тоьпийн татанаша, – ца хиллачу Іелас. – Генара йогІу чу даьндарго кѡаставац доьгІу а, хѡаша а, мостагІ а.

Царна гена боццуш, регІара охѡа эвла богІу некъ шина тІаьгІа хѡа юкѡеҳула араболучухула, оцу минотехъ гучубевлира доьгІу хѡахкина богІу дошлой. Хѡалха сирачу динахъ воьгІу чу беречу бІаьрг кхетча, Іелин, хазахетта, мохъ белира:

– Чора! ХІорш-м тхан бераш ма хилла! – доккха садаьттича ра цо.

Оцу бІаьрг-негІар тухучу юкѡана юха а тохарлера доьгІу а эсала Іела хилира цунах.

Масадевлла доьгІу урх хецна а дитина, хІаваз тоьпаш, татанаш етташ, лахо боьрахула тІехлилхира уьш. Берриг а цѡаьттича кѡона, дейтта-пхийтта шо хенара бераш. Мохо ловзадора цѡаьттича вертанаш, башлакхийн тІаьмгаш. ХІорангахъ деьгІо ма-доьгІу герга дара. ГІончакхе дихкина таьлсаш, дагарш, белаш, коьжжиган чуханаш, серех дуьйцина хІазарш – нохчийн лыжаш.

Дуьйлу герзаш а, хѡаьсарте баханчу береша детта маьхьарий а юьртана герга гІоьртича, боьхна хѡаьвзира майданѡахъ пѡаьттича на гулбелла нах. Андрейна гора, шайн керахъ герз деьгІу маьхьарий ган тІулгийн пенаш тІехѡа чІагІане буьйлуш, герз доцури гѡаьттича чу урамашкахула цІа уьдуш. Амма уьш дІасахѡаьвзина бѡкѡа а юьртан майдана лилхинчу бераша сацийра и хѡвр-зІонр. Уьш гар хѡалха шайн доьгІу, тІаккха бераш а девзинчу наха, чІагІане

Цхьара сыха а буйлуш, гуо бира царна. Оцу минотехь момсара
боьлхуш цхьаммо, юьртана кхерам цахилар хоуьйтуш,
иерийна юкь йолуьйтуш, кхузза топ кхоьссира. Береш лома-
ра иа биринийла хиъча, уьш декъалбеш тоьпаш йийлира массо
боьлхуш. Цхьана юкъяна, баккъал а тIом болуш санна, кхехка
иерийна юрт.

«Мисканийн цхьа минот а яц-кх синтеме, – ойла йора Ан-
дрей. – Шайн синош лардан кийчча Iаш ду-кх шу массо хенахь».

Уьш кIун береш бара? – хаьттира цо Iелига гIовгIа дIатийча.

Iдан юьртахой!

Хьорш стенгара'богIу?

Iомара.

Цига кIунда бахана Iаьна юккъехь? – дуьхе кхиа гIертара
Андрей.

Iдан сыхха жоп ца делира.

Iунах хьо муха кхетор вара? – куй хьала а теттина, хIетта
боьлхуш шен коьртах мIараш хьакхира цо. – Гой хьу-
на Андрей, тхан дахар даим кхерамехь ду. ТIом чекхбаьлlexь а,
иерийна бац шун Iедалца. Муха хир бу иза, тхо тхешан риц-
пан охьаь бен доцчу хьостанах – лаьттах, хадийна хилча, ма-
раш лаьт, махках даха хьийзош хилча. ХIуьу цхьа меттиг еача,
иерийна лата тIемалой оьшу тхуна. Къена а, къона а, зуда-
раш а бераш – берриш хила беза тIеман говзалла хууш. Цунде-
раш иерийна шаре гIоьртина бераш тIеман говзаллина Iамадо.
Iертара уггар хьуьнаре, хьекъале, каде, майра тIемало коьрте
иерийна, рогIехь массо бер аьхка цхьана баттана, Iай цхьана
иерийна даьмнашка дохуьйту. Цига цо уьш нийса топ тоха а, гов-
раш иерийна а, тур-шаьлтанца лата а, кхечу хьуьнаршна а Iамабо.

Iй, цигахула дIа ца бигча, кхузахь ца Iамало уьш?

Iдан юьрта ластийра.

XIan-xIa, кхузахь Iамомах тоам хилац. Iай цига боьлхуш
иерийна я даа хIума а, я говрашна хIоь-докъар а ца хьо. И
иерийна де буйса эрна араьх даккха деза цара, хIусамехь бо-
раш. Шайна баа кхача акхарошна толлуш каро беза. Говрашна
иерийна, цуо кегош, цу кIелхъара яккха еза.

Шел ца ло уьш?

Шелло дера-кх. Сатоха деза. Бакьо яц йовха бедаро
Шан денна цIахь лелораш хила еза. Шелонах а, мапаш
муьлххачу халонех а болийта беза уьш. Муьлхха хало Iом
иштан, цунах кIелхьарабовла Iамо беза? Уьш иштта Iамо
нашкахь угтар кхераме меттигаш лоху. Шан тархан, дай
кхамаш, чехка хиш...

– Иза-м забар ма яц, Iела.

Iела гIайгIане велавелира.

– БIе шо сов зама ю шун паччахьо тхьотца тIом бен
ткьа забар?

– Меца, шийла уьш муха лела беза? Кьа ду-кх церан

– Дера ду. XIун дийр ду ткьа? Иштта бу-кх тхан кх
Цигахь хала хилла царна, ткьа кхана, тIаме нисбелча, а
ду. Шаьш мацаллий, шелонний лахь а, церан бакьо яц
а, я Iуйшкара ехна яа а. Малх а чубуьзи, Андрей, цIа гIуо

Кхо стаг меллаша ирх хьала, цIехьа волавелира.

– Уьш Iамочу стагана мах лой аша? – хаьттира Яшкан
кетIа кхочуш.

– XIундо ло? Цуьнан яц хIара эвла, цуьнан дац
цIенош, доьзал? Ларьян еза юрт тхан массеран а юкьара
Бакьду, и цаьрца ваханчу баттахь цуьнан цIахь цхьа гIуо
болх нисбелча, иза-м до оха.

Яьссил дехьарчу дукьа тIехула схьагIертара цIемча
Стигалахь хIетта гучубаьлла маьркIажан седа гIийла кь
Тахана биначу некьо гIелвинчу шина хьешо садаIа сатуьш
хаьара хIусамдена.

– Ой, юха а тIом бан ойла ю шун? – хаьттира Яшкан,
ойла еш а Iийна.

Iелас доккха садаьккхира:

– Тхо-м, дера, IадIийр дара, тхаьш дитахьара. Дитан
дитича, ца летча ца довлу. Ша ца битича, дехко а юкку
бохуш кица ду тхан.

«XIорш шайца забарш йойтур йолуш бац, – ойла йора
– Тхан муьжгий а белахьара иштта майра, барт болуш. ТIа
оха сийна цIе юьллур яра оцу помещикийн цIоганаш
XIумма а дац. Тхо а догIу кхетта. Дукха Iехор дац цара тхо

**«Паччахыйн хъашташкий, лаамашкий
хъаьжжина – халкъаш духкура, оьцура,
къестадора, цхъаьнадеггара».**

Ф. Энгельс

Ортомански Иортин арахьарчу гIуллакхийн министр Йела-Паша бартахе дIасахыйзара шен резиденцин уггар дика кеч-деггара цIа чохь. Цо оза дагахь яийтина кальян хъаяза лаьттара. Цо оза хьалха-м иза оза ойла яра цуьнан. Амма хийцаелира. Цо оза цIа лаш цо тIезца везара Стамбулехь волу оьрсийн чрезвычай-пачаьр полномочни векал, инарла-адъютант граф Игнатъев. Ткъа инарчу графца къамел дан сирла корта а, могаш хъекъал а деггара. Цундела Йела-Паша къехкара опиумах.

Иа похсхивийна а ца волура яханчу бIаьста инарла Кун-деггара шен хиллачу бартах. Кхиамца чекхбаьлла и барт бара Йела-Паша султанна хьалха айинарг. Шайх Мансуран заманахь цундела цхьа туркойн султанаша сатийсинарг, амма цхъаьнгге а инарла-адъютантларг Йела-Пашин чекхдолуш лаьтта. Доцца аьл-ла оза цIа хан яра туркоша Кавказехь юха а шаьш чIагIбаларе сатийсинарг. Малхбузе Кавказехь а кхиамаш хилира церан цхъана хан-на. Бувалба дин чIагIа долчу элийн Йедал кIел йолчу ДегIастанца а тIезаьк догIура туркойн султанан. Амма Къилбседа Кавка-зарчу ланамхойх барамехь массарел дукха нохчий цаьргахь а бовура. Го-м дезара царна. Герз а, кхиболу тIеман гIирс а инарла-адъютантларг, Гоьнна дубхьал мах ца безара. Кавказан дегехь бовура Цехтинчов а, цигахь деха майра къам а оьшура цунна.

Амма похчашна лаац цхъаьннан а Йедал тIелаца. Цхъаь шайн цундела цуу цIа оьшу шайна, олу цара. Шайна хIун башхо ю инарла-адъютант а, жима хьалха а – оьрсийн паччахь а, туркойн султан а, боху. Царна, цхъаннех а ца бозуш, маьрша баха лаьа. Инарла-адъютантларг цуьнаш цхъа буйн латта цхъаьнне а лур дац

шаьш я цхьаьннен а ялхой хилла, чу а хIуьттур дац шаьш, бовла Туркойн эмиссарашка ког а ца буьллуйту шайн махка тIе Царна дела туркоша царна гIо ца до. Вуьшта, багахь моз-м дутту. Кху дуьненахь мел дерг шаьш царна дIалур ду моттуйту. Амма хIинццалц схьа, кху десткьа шарахь цара цIий Iенош, царна гIоьнна цхьа хьостам белла бац. Я хIинцачул тIаьхьа бара ац а яц. Хабар-м дуьйцур ду. Цунах ма олу политика, дипломатия.

Ткьа хIинца уьш шаьш тIегIерта. Курачу нохчанаш царна хIусаме дитар доьху туркошка. Иштта пусар а доцуш, кхелхина эдагий а.

Кавказера бусалба ламанхой чIогIа оьшу туркойн Iаьхьарчу. Кху тIаьхьарчу заманахь карзахбевлла Балканера керестанаш. Оттомански империх дIакьаьстина Греци, Сербии, Дунаеца элаллаш. Туркойн неIалт хиллачу мостагIчун России бовла а иза. Болгарех а иза дан гIерта Александр II. Ткьа Кавказера дIахудуш кьамкьаргехула ах чохьаьккхинчу хенахь оьшаш багара дIа а яьккхина бити. Массанхьа а, массо хенахь а Царина новкьа гIерта Росси. ХIинца туркойн махка тIеьхь бовла гуьржий, эрмалой шайх дIатоха а гIерта. Питанаш туьйту царний, туркошний юккье. Амма царна дан хIума а ду Iела Царина. Хьалха схьакхелхина ламанхой Болгари хьовсийра цара. Бовла кIезиг бара уьш. Оьрсаша туьрций, цIарций царан даймакьаьш дIалаьхкина, цхьа а тайпа низам доцуш, бевдда кхуза бовла ахмиллион ламанхой, берриш бохург санна, хIаллакьхуьш а.

2.

1863-чу шарахь инарла Евдокимовс етташ бIарIинчу Iаьхьарчу бански ламанхойх, цо шайна Iожаллера бовла маьрши бовлачу беккьачу цхьана некьах-хIордах пайда а оьцуш, 470703 кху Турци кхелхира.

Кхелхинчу ламанхошка хIоьттинчу ирчачу хьовсийра Iовжадора мел кьизачу стеган а. Кхалхар Iай доладелира. И дIаршна, берашна, кьечарна хала дара хIорд лан.

Амма кхелхачаьрга хьоьжуш лаьтташ хIордал дехьахь а яьржа Iаьржа Iожалла. ТIе-кIел кеманаш тIе боттабеллачу ламанхой на юккье уггар кхераме цамгарш яьржира. МорзгIалний, цо

и шамакдора адамаш. Уыш шайн хъашташна пайде хъовзо
ишо йолчу, цундела уыш шайн махка бехначу туркойн йедало
ишо дийнахъ тейцира шина кеманца уггар хъалха Варне
ишо. Арахъ шийла йолудела, пристанехъ церш латий-
ишо гиначу суьрто ша вовшахтоьхначу глуклахх дог-
ишо туркойн йедалан: кеманаш тйера охъадиссо долийра
ишо, гийла, цомгуш адамаш, царна тйаххъе цхъана буса
ишо алабийн шовзткъе ялх дакъа.

Иа тохъыг яра. Туркошна хиира, тйаххъе кхин а ирча хир
ишо. Цундела цара дуьхъало йира тйахъадогъу кеманаш тйеэца.
ишо кеманаш, схъа а оьхуш, туркойн бердашка дйахуьттура.
ишо догъина. Оцу адамашна юхадерза некъ бацара. Церан
ишо диймохк. Хилча а, церан ницкъ бацара тйехъа йисинчу
ишо юха а чехъдовла. Ламарой схъаоьхура Варне, Тра-
ишо, Стамбуле, Чурук-Су, Керашинде, Ач-Кале... Ерзинчу
ишо кел бисина мисканаш хйаллакхуьлтура, мозий санна.
ишо дийнахъ-бусий юккьерчу хъесапехъ 200–250 стаг лара.
ишо туркойн махка даржа кхерам туьйсура уьно. Ламанхош-
ишо и, уина дуьхъал кыйсам латто а ницкъ боцчу тур-
ишо йедало уыш керста бахархойн ярташкий, кварталашкий
ишо. Белларш а керстанийн кешнашка дйабухкура. И
ишо лора цхъа йалашо йолуш: тйебахъкинчу ламанхошний,
ишо керста бахархошний юккье цабезам болла, мостагйалла
ишо.

Цамариний, мацаллой, йожаллой бйарздинера адам. Туркойн
ишо лора дийнахъ син цйарах кхачанан дакъа лора ламан-
ишо. И дакъа дерриг схъаэцархъама, шайн доьзалера велларг,
ишо дачъавой, шаш дехачу буьнахъ, четарш кел лаьттах
ишо цара.

Иа ницкъ ма-кхоччу ламанхой Варней, Кюстенджей дйа
ишо, цигара дйа Добрудже а, Болгаре а кхалхо гйертара
ишо йедал. Цигахъ ламанхойн гйонца туркойн йедало кьиза
ишо кеттигера бахархой.

Тйа Кавказера ламанхой, тйаххъе а ца хедаш, схъаоьхура.
ишо цигара дйабовлар шина паччахъна луург дара: Россина –
ишо мукъабаккхар, Турцина – уыш шайн махка а балий-

на, Россина дуьхьал латточу кыйсамехь а, махкахь дехачу еста халкъашна тIехь Iедал латто а пайдаэца.

Оцу Iай абазехашкий, шапсугашкий, убыхашкий, патуай-цашкий, кхечу ламанхошкий хIоьттина ирча хьал гиначо чIаьра «Цкъа а метта догIур дац Новороссийски бухтехь гунгелачу 17 эзар ламанхочуьнга хIоьттинчу ирчачу хьоло Iоьттина сан дог. Шеран уггар шийлачу, ткъевнечу хенахь, мацалла Iа бала рицкъ а доцуш Iохкучу царна юкъа яьржинчу тифли, Iаьра галийн цамгарша холчухIиттийнера уьш. Хьенан дог Iаьра дацара, ерзинчу стигал кIел, тIуьначу лаьттахь, тIелхатIаьра елла Iуьллу къона черкешенка а, цунна уллохь даладолла сица къуьйсус Iуьллу – цхьаь, шен мацаллина рицкъ докIаьра ненан шелбелла накха цIуббеш долу важий – ши бер а гора Iиштта суьрташ дуккха а гора...»

Шен дешнаш дукха шога а хетий, уьш кIаддархьама, тIаьра цо:

«XIX бIешарахь таж лелийначех-уггар адамалла долун император Александр II Iаламат гена вара, 1609-чу шеран 23-ю сентябрехь шен паччахьаллин омрица Испанера мавраш хIаьра хIаллакьхилийта Африкан яьссачу ара кхиссарца Iларань Iаьра Филиппан III политикина.

Шен паччахьаллин лаам кхочушбеш цо граф Елдоьра хаьржира, ткъа иза пачхьалкхана пайденна дечу гIуллакхон шен хьежаршца Iаламат лакхахь вара герцог Лермел а, муьлха чу Дон-Жуан-де Рибайрал а...»

3.

Iела-Паша, дивана тIе а вахана, бархатан кIеда назбар кIаьра оьзна, охьахиира. Цуьнан бIаьргашна хьалха хIуьттурса Ач-Iаьра ваханчу хенахь шена гина сурт. Меца, дерзина, цомгуш адIаьра Декый. Цхьа шатайпа боьха хьожа... ХIинца а шен мерак а хьожа кхетча санна, муцIар чIачкыйра цо.

Цхьа шо хьалха кхелхина ламанхой дуккха а белла. Берг бохург санна. Белча хIун ду? Iела-Пашин нанас бина-х бина уьш? Кавказан лаьмнашкара сагIаьдохургаш. Шайн дайхачу оьрсашна дIа а белла, евдда яьхкина кIиллой. ГIорсизнаш бина

агларш бисна. И дийна биснарш султанна г'уллакх деш бу. Цара низам лаггадо болгарин ярташкахь. Церан отрядаш хый-агларш эрмалонна, грекашна тагларш дан дезаш меттиг нисъел-агларш. Амма уыш к'езиг бу. Уыш Турцин европейски декъа т'ехъ агларш. Ванкагларш Россица долу дозанагларш ч'аг'адан деза Портас. Цига агларш бахы ховшийча, оцу аг'лор сагатдойла хир яц. Цара совзор агларш оьрсашкахъа буйлу курдойн баьччанагларш. Нохчий ша-агларш к'ам ду. Цхьаннан а оларлина к'ел йен ца йемина, маьрша агларш. Церан цкъа а машар хир бац оьрсашца. Царах дошлойн агларш кхушлур ду, эпсарш кечбийр бу. Россица т'ом хилча, уыш агларш летар бу шайн мостаг'лех. Меттигаш а, цигара адамаш а, агларш а девзаш болу уыш Портин г'уллакхна дика агларш а агларш а хир бу. Церан бартаца агта г'овтталур ду ци-агларш агларш къаьмнаш а. Доцца аьлча, уыш схьабаг'лахъ, тхуна агларш агларш дарадан ж'аьлеш ца оьшу.

Т'ега туркойн империна чохъа низам латто мел дика бу уыш. Царнагларш шайна дуьхьал т'ом бина гуьржий б'аьрга бан ца беза агларш. Т'ехула т'е, цаьрца т'ом бина оьрсийн инарлаш а дукхах-агларш эрмалойн, гуьржийн къаьмнех бу. Нохчашний, кхузарчу агларш къаьмнашний юккъехъ даим луьра мостаг'алла латторал агларш г'уллакх ма дац. Амма бог'ур буй-те уыш? Царна къаьсттина агларш шайн даймохк. Уыш х'инца а, къар ца луш, леташ бу агларш. Дала агтто бойла Муса-Пашин. Цо дош-м делла оьрсаш-агларш агларш машар боцу нохчийн пхи эзар доьзал схьабало. Царна агларш лаххара а пхи эзар т'емало хир ву. Х'ан-х'а, х'инца-м агларш дари царна ламанхой т'еэца. Йоккхачу хенахъ к'ез-к'езиг. Агларш доцуш, ткъа лаьттагула.

Оьрсий б'аьрга бан ца беза, цаьрга иттаннагларш шерашкахъ би-агларш агларш вахчавелла пхи эзар майра нохчо, церан коьр-агларш оьрсийн эскаран г'араваьлла инарла Муса-Паша а, ц'арна а агларш Шемалан наиб Сайдулла а!

Нохкха Эла Михаил дуьхьал ву, боху, нохчий Россин дозанца агларш коьшпорна. Цунна шена дага-м ца деана хъуна иза. Лорис-агларш агларш ву и дерриг цунна дагатуьйсург. Гаур, хъекъал долуш агларш бу оцу эрмалочун. Х'умма а дац, реза ца хилахъ, йийр бу-агларш. Уыш шайн ма бу ламанхой схьакхалхор долийнарш.

4.

Гена Кавказан лаьмнашкахь бегахчу нохчийн пхеа эзар догдалан кхолламна гонаха шина державин дипломаташа ира кхьамсам латто масех де а дара. Ткъа тӀаьххьарчу дийнахь, тахана цаьршиннан цхьаьнакхетар хьалхачул деха а, дукха кхьамсам а девне а хилира. Амма Николай Павловича кху деношкахь хьамсам къя хӀумма а эрна ца дайра. Тахана Йела-Пашина тӀехь балхаста на толам Турцихь шен дуьххьарлера толам хиларна, минимал дворецера цӀавирзича, я делкъе яр а, я садаӀар а доцуш, дикъа охьа а хиьна, Тифлисе депеша язъян вуьйлира иза.

ХӀаь, таханлера де кьовсаме а, шина аҀонна довхи а дара. Ерриг дипломатически мекарлонаш, гӀирсаш кхачийна, дикъа ригенах ша догдиллича, тӀаьххьара козар юкьатеси́ра Николай Павловича.

– Нагахь кхелхина Турци богӀу нохчийн пхи эзар догдалан Ресин дозанашна гена, Диарбекирний, Эрзинджанний малхбузе хьа, шайн мехкан кӀорге баха охьаховшо аша тӀе ца ланнахь, дикъа цхьа а нохчо шун махка схьаховцур вац, – аьлла, ону тӀехь оццира иза.

ХӀунда бохуш, хеттарш Йела-Пашас а ца дора. Вовшийн дикъа вуно дика кхуьура и шиь. Цундела эрна дара хеттарш дар, бохьанаш дийцийта а, Йехо а гӀертар. ХӀетте а, шиммо дог на дуьс лура шаьшшинга вовшийн Йехалург хиларх. Амма оьрсийн аьккалан позици чӀогӀа яра. Цунна шера хаьара, туркошина нохчийн стенна оьшу, мел оьшу. Ткъа оьрсийн правительствон шортӀа а нохчий бахийта меттигаш, бохура графа Игнатьевс. Амма та ца хоуьйтара, уьш кхечухьа кхалхо шайна мел хала ду а, а дикъа ницкъ кхочург хиларх шаьш шеьххилар а, уьш шайн махьара дӀабаха уггар атта а, борах а некъ Турци кхалхор хилар а. ТӀехь Йела-Паша тешна вара, яханчу бӀаьста шаьш инарла Кундуьхьа бина барт а, шайн кӀайлаха план а оьрсашна хууш хиларх. ОццӀа балхо дог тешна дуьхьало ян ца вуьтура иза. Цо юьхьанца чӀогӀа еш хилла дуьхьало эххар малъелла, леста юьйлира.

– Оха хьалха хӀитто таронаш аша тӀе ца эцахь, тхо рета дикъа нохчий тхешан махка бита, – чӀагӀдора цо. – Уьш мехкан бахалла малхбузехьа балош новкъахь меттигерчу бахархошна дикъа

Бити бийкъам хилаза дуьсур ма дац. Ткъа нохчий, хьуна ма-
шара, акха, ций сиха адамаш ду. ХІан-хІа, граф, Дала лардой-
ца тхо оу разбойникех. Вуьшта а, царал цуьрриг тоьлаш доцу
адамаш амакхон акха адам тІе а эцна, кхузахь дІатардина оха.
Тхо тІе оха шайна дина гІуллакх кІезиг хеташ, нохчий тІеэца
бара. Уш биха ховшо меттиг къестош, тхан мехкан чохьарчу
Николаха юкъа а гІерта.

«Амакхон адам дІатардина, тов! — цуьнга ла а доьгІуш,
адамаш вольура Николай Павлович. — Моьттур дац, оха
адамаш амакхон цІера балийна! Шун басурманаш бу-кх уш.
адамаш дІатарбина. Лаьтта буха. Нохчий схьа ца бохкуьйтуш оха
адамаш ма кхоьру хьо. ОххІай, ма чІогІа кхоьру!»

Тхуна-м башхо яц. Шуьца цхьана динехь, шун динан
адамаш бу-кх уш. Тхо-м хІумма а уш совбевлла ца лела.
адамаш цара дехарш до-кх, шаьш бусалба Турци дІадахийта
адамаш. Тхан правительство шайн махкара уш дІабаха гІерта
адамаш харц ду. Царах царан мохк мукьабаккха лууш хил-
ла, адамаш махкана чохьба, кхечухьа кхалхор бара. Шуна ма-
шара, рейс-эфенди, Кубанехь, Донехь, Сибирехь, тхан дукха
адамаш мохк. ДуьххьалдІа тхешан бусалба нохчийн дехар кхо-
адамаш гІерта тхо...

«Цагахь баккъал хІокхара нохчий, схьа ца бохкуьйтуш, сов-
адамаш — шен дуьхьалонах шеквуьйлура Іела-Паша. — ТІаккха
адамаш амакхон тхан план. ТІаккха оха гуттаренна а догдилла деза
адамаш, ХІан-хІа, жимма малвала веза со. ТІехула тІе, суна
адамаш хуьлу, кхара бохург тІелоцуш дош даларх? Дозанал се-
адамаш, тхан карахь бац уш? Тхаьшна луьучу уш бахахон-
адамаш тхан кирахь ца дуьсу тІаккха? Россин дозанашкахь совцор
адамаш»

Араьолу кеп хІоттош, хьалагІаьттина Игнатъев, ши куьг букь
адамаш а дІашина, карзахе чухула дІасауьдучу Іела-Паше а хьоб-
адамаш, хІаьттина лаьттара. Цо лерина тергалдора Пашин дерриг
адамаш, адамаш. Ехо екьана юьхь, гІалмакхойн уьстагІчух тера
адамаш, адамаш хьовзийна Іаьржа ши мекх, дуткьий балдаш, нийса
адамаш, адамаш лер. Цуьнан къамелехь, леларехь цхьа а моттаргІа ца
адамаш Игнатъевна.

«Баккъал хІокхара нохчий тІе ца эцахь? – юха а са картх дуьс
лура Николай Павловичан. – ТІаккха хІун хир ду? Нохчий цо
гахь буьтийла-м дац. Цу тІе, кхузахь дуьххьара суна тІедидина
доккха гІуллакх кхочушхилаза а дуьсу сан... жимма кхин
вухаІоьртур со. Собар, собар, юха а цкъа собар».

– Делахь хІета, хьан жоп ас цуьнан Императорски Вокзал
ле дІакхачор ду-кх. Аша хьалха хІитточу некъашна Кавказ
хьаькамалла реза дац. Со тешна ву, цо цхьа а нохчо Турцих сел
хоьцург цахиларх. Нохчий схьакхалхоран гІуллакх, кхин хьан
ца оьшуш, оцу тІехь чекхдолу.

Кхузахь кхачаделира Іела-Пашин собар. Цуьнан нинц
кхечира кхидІа моттарІанаш лело.

Депеша ешна ваьлча, горгали а тоьхна, секретарь чуьнц
цо.

– Ма-хуьллу сиха Тифлисе кхачо деза хІара, – юха
дІакховдийра цо. – Кавказски бердашка доьдуш кема ду, мот
суна. Сиха а, кьайлах а. Инарла Карцовга. Ялхочуьнга суна
ло а алахьа.

Лаьмнашна тIехьа лаьмнаш ду,
Маршонах а хадийна,
Балано Iаьвдина,
Довха цIий хуьйдина.
Вайи кьинхетамо дIадаьккхина
Мисканийн долахь мел хилларг,
Мархаша хьарчнйна,
Экха санна, хьийзабо...

Т.Г. Шевченко. «Кавказ»

1
Цага ю Iаьнан буйса. Амма МIаьчигна йолчу тIе а яхьелла
Цара, вIордадаллац нахехь сакььоруш Iийна цIа веьча а. Ях-
тур ядара, гай юзош бовха кхача а биьна, йовхачу хIусамехь,
Мовну метта охьавуьжуш велахьара-м.

Цага ю кьоблла кьикьйоблладу кху лаппагIаш чохь ларьян
бидна.

Пованиш тосу кхакха товхана хьалха баржийна, коьрта
Цага кинийн гIайба а биллина, гоьл тIе ког баьккхина, аркьал
Iаьсура МIаьчиг. КIур бина сийса товханара тIуьна гуьйриг.
Цага ю чохь. Хьерадаьлча санна, чугIерта дарц. Товханан
Iаьрарчу туьггалгехула чу а иза доьлху. Попан аннех йиначу
Iаьрарчу кIажан тIехь лаьттаху боьжаг йийлладу неIаран херал-
Iаьрарчу чу а иза хьобкху. Зазус цига ца Iуттуш тIелхаг ца йи-
цина, амма дарц чекхдуьйлу, юьйдинчу кертах санна. Пехьчул
Iаьрарчу хIиттина дуьхехь. Мохо, тоттий, цкьа чу доуьйту,
Цага ю, Iера даккха санна, арайizado коре тоьхна стеран ах-
Iара а. Цагах дича санна хетало хIара цIа.

Цага ю мере озна, горгамаш санна, горгделла Iохку бераш.
Цага ю перан кортош. СадоIу а ца хаало. Наггахь царех цхьам-
на а корчуш меттахьхьайо и тIелхагийн оьла. Жимма а йов-
тур ю вьлла хета хIума ерриг царна тIетоьхна. Хьалаайича,
Цага ю цхьана агIор доьдий, ахдуьзначу галех тарло этIа,
Цага ю кьекха текхийча санна, кардадаьлла, летиьна кьарздел-

ла, боъза доккха юргIа. Цунна тIехула тийсина кхекхий а, тIа
рийн цIокарчий а, даъсса галеш а.

Жимахдолу диъ бер-м хала а дацара, андааьлла нини а
хала. Маре гIурриг хилла Зару. Коъри а ву пхийтгара нини а
Берашца цхаьна юргIи кIел дижа ийзалучу цушинна кIаьна
къаьстина дахка меттанаш дац. Жимма адамашка терра а
хьулдина арадала лаъа цаьршинна. Хазаниг духуш, мергаш
дууш сакъоьру хан яра, МIаьчиган таро елахъара. Кхуьнан
нанас а, МIаьчига а, Зазус а иштга кьен диъна дуьне. Иза
берашка а кхаьчна.

Бераш-м бераш дара. МIаьчиг ша а ву верзина. Цхаьна
йоцу цуьнан кетар а ю, берзалоша кадиттича санна, лIаьна
коржамаш тийсина, чухулара кан маьI-маьIПехула тIе а дийнах
Миска, хебба жимьелла иза. Муха ца хеба, дийнахь сарра
догIанехъ, дарцехъ хилча, буса сахиллац товхица хьала нини
кхаьзча.

МIаьчиган аьтто бацаре ца хьоьжу хIара Iа а, неIагт хилла
Iедал а. Керлачу юьртдас ХортIас туркх ваийтина, кхана, нини
дарц техъ, Бена боьду некъ баккха ваха веза аьлла. Цига баьна
чех масех стаг когийн пIелгаш дахьийна веана. Шена а нини
хиларна кхоьручу МIаьчига шен неIармачаш дика якъа а нини
йоккаш хьаькхна екъа лодгаш чу а еккина дIахIиттийна.

Боккха болх бу-кх цигахь итт де даккхар. Аьхка-м гIур а нини
цига. Iа, шело, дарц. Къаьсттина дукъаца буьрса хуьлу шело
дарц. Тоьхча чIу а гIур боцуш, юькъа хьун. Хьун хилла а ца Iа
иза-м. Нана даккхий пепнаш, пха. ЗIокберг тоьхча суйнаш туь
суш гIорийна латта. ДегIерчу ницкъах а, тIерачу тIелхагех а нини
кху оцу балхо. Итт дийнахь маьхза болх бан деза-кх, оьршо
эскарш мичча хена а, мичча метте а дахалурриг, некъ боккхун.

МIаьчигна уллохъ, кхерчан гIийлачу серлонехъ, тIаргIа кIаь
беш Iа Зазу а, йоккхахийолу йоI Зару а. Зазун коьртарчу Iаьржачу
чухти кIелхъара схьакъеда сира гиччош. Голаш мере овзна, нини
на тIе корта а биллина, букархьаьвзина йоллу иза. IаддаргIа сан
на, хьаьвзина цуьнан буткъа букъ. Хьалхе ду. Шовзткъа шо а
кхачале къаньелла. Цхьана хенахь Гати-Юьртахь уггар товн йоI
яра иза. Къелло ца деш хIун ду!

Цъаа эшара лобхуш схъа а дохуш, баълаш юбстахтуьйсу
Цъаа тамашийна, мара багош кӀон хьожа йогӀу
Шело, мацалла, муьста хьожа.

ПотӀагийн барз меттахъхайра. Ха харца гӀобьртинчу йола
ПотӀагийн нанас лерина гонах теӀийна тӀелхагаш. Юбстах
ПотӀагийн кӀентан дерзина деӀг гучуделира. Чораш санна, дут-
таш пхъаьрсаш, хадда доллу лаьржа лаг. Букъа тӀе летиьча
ПотӀагийн пхъевинна пханарш, тур санна, ира букъасурт. Хъала а
ПотӀагийн тӀеяханчу Зарус дӀахьулдира вешин дерзина деӀг.

ПотӀагийн лаьргӀахъ мовлад хиллачул тӀаьхъа бутт сов хан яьл-
ла. Эшара дикка нах бара Хонкара кхалха сацам бина. Амма
ПотӀагийн ойла йиллина керчара. Бус-буса хуьлура цуьнан, За-
мӀагӀу гӀушакхах лаьцна къамел. Я хӀаъа а, я хӀан-хӀа а ца олура
ПотӀагийн хъайна луьург де олий, йоьлххий дӀайоьдура. Амма тхов-
ла тӀаьхъара а сацам тӀеийцира МӀаьчига, къечу кхерчахъ гӀийла
ПотӀагийн тӀаре бӀаьрг а бетташ. ХӀара дуьне иштта къиза дуучул-м,
ПотӀагийн дӀа а вахана, я адамашка терра ваха хаар, я велла
ПотӀагийн гӀоли ю. Хала-м дера ду винчу махках валар. Ишта а,
ПотӀагийн цунах воккхур ма ву иза, пусар доцуш. ТӀаьхъа салтий
ПотӀагийн лаьллина хьалха а ваьккхина. Эзар шарахъ кхузахъ
ПотӀагийн са а догӀур дац. Муха догӀу, дуьйш-дерзош кха а, керта
ПотӀагийн хъайба а ца хилча. Уьш хир ду ала меттиг а буй ткъа? Кху
ПотӀагийн тӀлош вуьйр ву кхузахъ-м. ХӀан-хӀа, Хонкара дӀагӀур
ПотӀагийн кхин хӀума дацахъ а, латта-х лур дай цигахъ. Лаьттаца
ПотӀагийн цуьнан дахар. Латта ца хилча, велла ву иза. Ценош дар
ПотӀагийн дош ца хета. Уьш-м цо оцу тӀаьхъарчу ткъа ша-
ПотӀагийн лаьхара а ткъозза дина. Цъхана дийнахъ паччахъан эскар-
ПотӀагийн шолгӀачу дийнахъ, оцу овкъара тӀехъ цо юхахӀиттош.
ПотӀагийн бераш ду. Сибрех лахъ, ша а кийрахъ лийр ву иза,
ПотӀагийн берех керстанаш хиларна кхоьруш. Ткъа бусал-
ПотӀагийн махкахъ валар-висар цунна болх ца хета.

ПотӀарап тайпа, гӀорийна тата а доккхуш, еллаелира. Шело,
ПотӀара лобхуш чувелира Коьра. Коьртара схъабаьккхина кхакха-
ПотӀара куй а бегийна, чои тӀера ло а дожийна, пенах тоьх-
ПотӀара кӀентан хьостамах уьш хъала а оьхкина, мачаш дӀаяха
ПотӀара иза.

– Хьо мичахь вара, кІант? – хаьгтира дас лехаме.

– КъайсаргІаьргахь.

– Муьлш дара шу цигахь?

– Кегийнаш.

– Мичара ву цаьрга веана кІант?

– Симсарара. Олдаман кІант Іаьлбаг. ДІаяханчу аьхка цхьаьна дара тхо.

ХІаь, МІаьчигна хезнера и кІант вуьйцу. Аьрзус вийцира Хене хьаьжжа воцуш, хьекъале, хьуьнаре кІант ву, бохура.

Мачаш дІа а яьхна паргІатваьлла Коьра, охьа а ца берзинчу когашца чухула дІасахьийзара. МІаьчигна хаьара, цхьаь ала лууш, амма ца хІуттуш лелийла.

– Дада, кхана-лама берийн шолгІа тоба йоьду лаьмнаш элира цо эххар а.

Диснарг МІаьчигна кхеташ дара.

– ТІаккха?

КІантана хаалора, ден аз тІаьхь-тІаьхьа оьгІазе стамлуш

– Цхьа меттиг тІехІотгахь, со массарна а тІехьа хир ну

– ТІехьа ду вай-м даим а, – хецавелира МІаьчиг. – Къен даим ву цІоганехь. Хьуна иза хІинцца хиьна? Хьо цигахь ла а хууш, лергаш таІадай ІадІе. Нах-м шайн говранкахь бара, ткъа хьо гІаш-гІуркхахь ваха воллура цига?

Нанас бІаьцаш еш а гина, цкъа дІатийра Коьра, амма шайн лийнарг я чекхдаккха, я догдиллина саца лиьна, тІаьхьара дехар дира цо:

– Іелига говр ехахьа суна...

Шога жоп делла кІентан догдохо а ца лиьна, вист ца сецира да. «Ванах, боккха болх бу-кх хІара, пхийттара ца кхета-кх хІара соьгарчу хьолах», – оьгІазьоьхура иза, кІант човхо ца лаьара.

– Цо-м, дера, шеге ехча, говр лур ма яра, кІант. Амма еха хьа ца хета-кх, – элира дас, аз лахдина. – Кху аьхка а йиги цо хьоьга. ГІиллакхе дац юх-юха а ехар. ТІехула тІе, хьо дІавахуьйтийла а дац вайн. Вайгарчу хьолах хІунда ца кхета Хьо-х жима а вац, Коьра? ТІехаа говр, божа шубьстуй-м хьехор ра ас, шуна яа сискал, догІамаш хьулдан тІелхагаш ца леталуш

...а сан ойла ян а ца йо ахь? Ца го хьуна, тховса пІерасканан
...Айне сатІина деанчу ахьаран канех йина чорпа а мелла охьа-
...и бераш? Узуш бежана дац вайн, дожа хьайба дац. Тховса
...а тых деана ас. Ткьа ахь лома вахар хьехадо.

...тїишлала хІобттира. ТІелхагаш кІел Іуьллучу деа берах
...мара уйїзуш, хур-тІур дора. Хушшехь сийсара кхерчара
...а. Хьерадаьлча санна, массо маьПехула чугІертара
...а. Деа ала хІума дацара Коьрин. Иза бакьлоьбра. Коьрина шена
...а шара шайн боцу аьтто. Готанна етт, старгІий доьжна хала
...а ато тІера хІумма а ца елира. Йокьано дагийра ялташ. Етт,
...а ацаран. Етт боьхкича, бераш шурин Іайгах хеда. СтаргІа
...а, тоькучу хІумане догдохийла дІайолу. Цхьаьццангара ялта
...а, дьсхарийла боьлла уьш. Ткьа тахана карахь ялтин цинц
...а. Берн ятта тІедан хьовха, бІаьсте яла а бу ши бутт...

...а тІе, кІант, керстанах хІара мохк марша боккхур
...а ацхуш, хабарш юьйцуш, и герзаш меттахьхьедечу ке-
...а ала уьш а ма гІерта. Бус-буса цхьаццанхьа тобанашка а
...а, ала ен хьаьжар-гуьжарш цуьрриг товш вац со. И дер-
...а аду. Ёшо кхочуш доллу вай гІазакхийх лета. Сан деда
...а, сан да Мантак а велла церан карах. Со а кьанвелла оцу
...а. Ий тоьлачуьра даьлла хІара.

...ахь, берзина когаш шелбелла Коьра, шена кІел цхьа
...а, когаш кхерча а берзийна охьахира. ЧІогІа тата
...а, кьенкїира чуьйраш. Хеталора, йоьхьаш вовшийн худа
...а, хьерчаш санна. КьайсаргІаьргахь кхоьш йиьнера кхуо.
...а. Хьана неана аьлла, хала вовшахтоьхна кхача бара иза.

...а бІаьрг туьйхира ден а, ненан а, йишин а яххьашка. Хол-
...а, коьхь тІехь бос бац шина зудчун. Шовзткьа
...а ала а, вуьрхІитта шо долу йоІ а цхьатерра кьена хета.
...а аьхна ден мокха юьхь а. Сирьелла маж. Сийна пхенаш
...а, гІарладоьлла куьйгаш. Хебба белшаш, царна чуийзи-
...а ала лас. Биллина тІехь лаьтгачу безачу балано саттїйна
...а. ЦаргІаш чохь дохк ю. Цара догдиллина дуьненах...

...а терго тховса дуьххьара ца йинера Коьрас. Дукха хан
...а а ахїйтгара валаре сатуьйсу. Стага стагаца санна, деца
...а ала шена бакьо яларе сатуьйсу. ХІинца тІекхаьчна и хан.

— Дада, сан пхийтта шо кхаьчна даьлла хIинца, — долийра до-
кьонахчо санна, паргIат, сих ца луш. — Тахана доьзалехь хьаь
гIоьнча ву со, кхана, хьол тIаьхьа а висина, доьзалан да хилла
а мега. Хьо воккха хилла. ТIе могуш а вац. Суна кIордийна хIара
мацалла, хIара кьоблла. Сан дог деша, мацалла мажбелла, боршна
сайн йижарий, вежарий гича. Тхуна дан гIо доцуш, кийрахь беш
хуш якъаелла чекхийолуш лаятта нана. ПайгIанаша кIелитина
хьо а. ХIинцалц аша со кхаьбна, хIинца шу кхаба паргI соьлахь.

Ден юьхь екхаелира кIентан тIаьхьара дешнаш хезча. Теш
са ши сацам бинера цо: Хонкара кхалха а, Коьра бIаьсте ашар
йолах ХортIагIарна балха вахийта а. И ший а сацам доьзал
дIакхайкхо а безаш, амма ца хIуттуш Iара иза. Кхалхар-м Iара
доьзалехь дукха хьехийна гIуллакх дара, иза-м хала а ца аш
ра цунна, тIаьхьара хIаь аьлла чекхдаккха. Халаниг важа дара.
Шен кIант нахана ялхо хIоттор. Иза дара цуьнан дайшна душ
цу а цахезнарг. МIаьчигна шена гIенах а цагинарг. Ша саинчу
боьршачу стагана ваца шен кIант хIоттор. Амма кху кIаьна
дуьнено тIе ца хIоттош, ца гойтуш хIун ду?

Зударий шайн тIаргIа а къажбеш тап-аьлла Iара, шина боьр-
шачу стеган кьамеле ла а доьгуш.

— ХIаь, Коьра, вайн доьзална гIортор ца хилча ер яц хьо,
долийра дас и хала кьамел. — Мацалла дала йиш яц вайн. ХIуь
таро йина а, бIаьстенга довла деза. ТIаккха кхелхина паргIа
Хонкара гIур ду вай...

Коьра, вагийча санна, хьалаиккхира. ШагIулгаш хIиь
санна, тIаргIа дIасаоззийнчохь лацаделла дисира зударийн куш
гаш. Пенах цхьана эрчоно кхерийнчу йобIан, нене кхойкхуш
Iадийна мохь белира тIелхагаш кIел. Зару цунна тIехьадира.

— Вайшиннах цхьаммо ХортIагIарна йолах болх бан беш
Баттахь жа дажийча, мазала хьаьжкIаш ло цо.

Коьрин оьгIазаллех догу бIаьргаш цIеххьана кхоьлира. Беш
бос богу ховха балдаш, чуьра са дIадаьлча санна, кIайделира.
Цхьана безачу мохьо тIаийча санна, настарш егош охьаьхуь
дегI. Иза юха а гоьрга тIе охьалахвелира.

ХортIагIарна же хIоттар! ХIан-хIа, цо иза дийр дац, хIот
дуьненан дерриг хьал шена схьадаларх. Цуьнан шина кIант
хьалхара. ТIехула тIе, Ровза...

Оцу минотехь Коьрина хьалххІоьтттира кьайлах езачун
турсари сурт. Дуткьа, хІинцца хецаделла, меженаш юза йоьл-
ла. ПургІезан санна, дехо кІайн лаг, цкьа а Коьрига, ма-
рра, сурт ца хІоттало оцу тамашийна, цхьа шатайпачу куьце
Уримехь дуьхьалкхетча, Коьра шегга хьаьжча, цІийлора
хонха беснеш. Кьоьзан-Іам санна, сийна, цІена, кІорга
ши бларг дІахьулбора дуткьачу, Іаьржачу цІоцкьамаша.
Иаьржачу, саца а соций, кьайллах цунна тІаьхьахьоьжур
Дайн болар, букь буьззина стаммий, еха, дешин бос бет-
тарш. Дукха хан ю Коьрина иза кьайлах еза. Вовшашка
дист ца хиллехь а, хаьара Ровзина мелла а кхуьнан
буйла. Амма Коьрина кхин а хаьара. Шен кьоьл-
лорш, перни хьоланий юккьехь лаьтташ ворхІ лам, исс корта
хилар. ХІетте а цо дог ца дуьллур шен безамах.
Иаьржачу пхийттара волуш воллу. ЦхьакІеззиг хан яьлча, мич-
аьржачу дІахІотта бакьо йолуш, вуьззина стаг хир ву цунах. И
хьийзораш, Теркал дехьа, гІалмакхойн аренашка а
боьлху. Бакьду, шайн доьзална напха даккхар бен, кхин
напху цига боьлхучара. Наггахь накьостийн декьий
тІехь луьра чевнаш а йохьу наха цигара. Цуьнан-м
бора Коьрас. Цкьа дуьсур долуш дуьне ду хІара. Тховса
аьлча:

Вай делча денлур дац,
Къанделча къонлур дац.
Вай динчу наноша
Вай духа дийра дац.
Жимачохь цабиьнарг
Безам вайн мерза бац,
Ша висча лахьти чохь
И биьна стаг ма вац...

Хьайна хаьа, накьосташна коьрте а хІоьттина вахча, пачча-
нан дегга ягІалии банк яккха аьтто нисбала а там бу цуьнан. Оцу
дІаьржачу цуьнан аьтто бала тарло и ворхІ лам хадо, оцу
исс корта божо. Тпаккха цо Ровзе майрра дІахьебийр
аьлча оццул лерина кьайлах латто безам! Амма Коьрас,

ша я да, ХортІагІеран хьовх, хьеннан а чухІоьттича, цо Іоьттича догдилла деза. Коьрин тІаьхьенна а тІехь юьсур ю и цІе.

Еккьачу цхьана Заруна хаьара вешин кьайле. Цо а саттІа, ра, вашас зуда а ялийна, ша ловзарга хьийзаре. Мел Ронг додохуйла яцахь а, тІекхаьчча Зарус хьестара иза. Вешин беша Вешин самукье. Вешин дуьне.

– Дада, ахь дуьйцург хиндоцург ду! – хезира МІаьннІа Зарун сацаме дешнаш. – Вай мацалла лийр делахь а, я хьа а Коьра а нахана чухІуттур вац! ХортІел хьо а ца оьшу, Аьлбоьт сан нана а ца оьшу. Сан вешел куьце, майра кІант кху тоьртІа вац. Сайн нийсаршца яхь ю сан.

Да цуьрриг оьгІаз ца вахара. Ах оьзна дІа а яйина ша оьтти йиллина лобдгах хьарчийна цигарька бага а йоьल्लीна, хаьтти ца и лата а йина, боккха баьккхина кІур чутуьйхира цо.

– Кьонахалле а, майралле а дІаьккхина аьлча-м вайл на тІоьлура уьш, йоІ. Хьоло толийна-кх. Цунна кьера ца хилча ца довлу вай.

– Кхалхар саций ахь? – тІаьхьара а йистхилира Зару, ша кьажбен тІаргІа охьа а биллина, гулийна латтийна тІаьстара садаІа дІа а хьоцуш.

– Нах боьлхуш хилча, ца дахча довлий вай?

– Берриш-х ца боьлхий цига.

– Пуллакх галдаьлларш боьлху.

– Доккха хІума ду-кх махкахдовлар... – елхар иккхира Зару МІаьчига аз айира:

– ЦІийзар диталаш. Дукха дийцина вай. Бус-буса дуьйцург Тоьур ду. Мичча девлла а, рицкь ца лехча ца довлу. Со сун а вай нехан йолахо хила реза. Амма кхин некь бац. Я и дан деза, я кьола дан деза, я сагІа деха деза. ТІаьхьарчу шиннал тІоьтти хьалхарниг.

Коьра, шен берзина когаш цІенкьа а беттан, чухІа дІасахьавзира.

– ХортІагІар боьлхий цига? – хаьттира цо дега, цунна уьш соцунгІа а хилла.

– Мича?

– Хонкара.

Ца боьлху дера-кх.

ГибсоггагIар, ИбрахИм-ХъаьжгIар, кхин и тайпа нах?

Царна кхузахь а дац вон.

Вай хIунда доьлху ткъа?

Вайн аьгто бац, кIант. Уьш, шайн теттина мохк а, даьхни
бехаш нах бу, вай пекъаршна гатделла кхузахь хIара

Царна минчара даьлла и хьал?

Минчига, жоп ца луш, доккха садаьккхира. Царна и хьал
хьетпачу кьих ца IаьIнийла хаар дара цуьнан саду-
ца IаьIа-кх, нах бухкуш, шаьш духкуш, гIийланиг хьошуш,
IаьIа-кх, Шайн ден марчо а дуур дара цара.

ХIан-хIа, дада, со реза а волуш гIур дац вай Хонкара. Амма
IаьIа-кхуш ца дича-м ца довлу тхо. ГIалагIазкхий, паччахьна
IаьIа-кхуш вайнехан писашший кхузахь ког хецца Iайтархьама,
IаьIа-кхуш махках вала веза-кх? Цхьаболчара Сибрех дохуьйту,
IаьIа-кхуш Хонкара кхелха, боху. Цул, цхьаннахьа ца дахча?
IаьIа-кхуш махкахь летта делча?

КIант, и Аьрзу а, Маккхал а, Берса а дика кьонахий а,
IаьIа-кхуш дика вежарий а бу. Амма церан хьехамаша нахана
IаьIа-кхуш ду. Цаьрга ла ма деIа.

Уьш бакьлов! – ша тешарг лардан хIоьгттира Коьра. – Сиб-
рех вайнхьахь а, лийр ду вай, Хонкара дахча а лийр ду. Мацал-
ла, IаьIа-кхуш дина! Со хIунда волу сайн махкара дIа? Кхузахь
IаьIа-кхуш доьстадерг дIавала! Цул а вайгара дIабаьккхина мохк схьа-
IаьIа-кхуш хир ма яц хIара кьоьлла а, мацалла а! Я гIазакхашца
IаьIа-кхуш, ХIан-хIа, тхол кегий долуш герз караэчна аша! Оцу кьий-
IаьIа-кхуш IаьIа-кхуш шу! Шу юьстахдовла. ХIинца рагI тхоьгахь ю!
IаьIа-кхуш чкьурехь. Шун некъ оха дIахьур бу.

ГIора, Аьрзу, яI, хIун дан гIерта-те шу? – ойла йора MIаьчига. –
ХIара кьона гIаьхье а хIаллакьян дохку-те шу?»

ХIань, тхо дIадевр дац тхешан махкара, – карзахувьйлура
IаьIа-кхуш – Оха цIанбийр бу гаурех хIара. Я летта лийр ду! Ткъа
IаьIа-кхуш а вайна оьшуьйтур дац! Со охьенца кьолах гIур ву!

ХIейт, гора, кIант, яI! – гIадвахана велавелира MIаьчиг.
Амма оцу веларца доза доцуш йоккха гIайгIа гора. – Цхьана хе-

нахь тхешан дега ас дийцдинарг ду ахь хІинца соьга дуьшар
Шен дега цо дина хила а тарло изза къамел! ХІан-хІа, Коьра, мегий
гий ду шу хІинца а. Селхана йина хьозанан кІорнеш. Теламан
хьехор а дацара вай, атталла тхин чо а божаза. Вайна юкъа
маршо хир ю бохург дІадаьлла. Дукха бу керстанан. ХІара а
не дуьзна. Байарх уьш совца а ца белла, диси вай. Вайна
масех тІаьхье летта царах. И ахь боххург дуьйцуш гІуьгІуь
царна дуьхьалиййлла хІора къона тІаьхье. Тхол баккхийчара
тхобга кхойкхура шайн метта хІиттаре. Уьш тешара тола
ХІетахь мостагІ вайн махкахь вацара. ХІетахь цунна дуьшар
ян хІинчачул атта дара. ХІинца оха, даккхийчара, догІа
толамах. Зингат санна, вайн махка ваьржина мостагІ. Ше
на, талийна, хІаллакбина вайн мохк. Вайна юкъа гІала
ярташ ехкина. Церан гІап, эскарш доцуш маьІг яц. Да
на вайн. Денна тІекъуйлу иза. Садукъош лаьтта. Кхон
на юкъа доьхкина. Шу карзахдохуш АьрзугІар бу. Цар
дегІа. Вешан устаза бохург де вай? Дала цаелларг мар
шан болх Даллий, элчанний, устазаний тІе а билли
нахаца Хонкара кхелхар ду вай. Хьанна хаь, цигахь
вон ца хила а мегий. Кхузахьчул хала-х хир даций. Му
а, вайца цхьана динехь бусалбанаш ма бу уьш. Бусалба
ву цигахь. Оцу тІехь сацам чекхболуьйтур вай...

Дас биначу сацамо харцийра Коьрас йобгІна дашо гІала

Даймохк ларбеш гайтина майралла – кьонахалла ю,
разбойникан майралла – зуламалла ду.

А.А. Бестужев-Марлинский

Обнастан эскарин командуюцин Лорис-Меликовн омрица
Нохчийцкх вена полковник Муравьев, цуьнца кхин цхьа керла
по ар валонш, тахана Гати-Юьрта кхаьчнера Ичкерински окру-
гн пачалыник полковник Головаченко.

Керлачу юьртдас ХортIас доккха шун хIоттийра хьешаш-
ца. Ишттичу меттигна цо Соьлжа-ГIалара эцна, чохь сурт гун
иьржа пак хьаькхна йоккха стол, тIе кIайн шаршу а яржийна,
иьрж малаьрх йобттина яра. Хьеший стоьла гонаха ховшуш чук-
иьржа шара шайна талмажаллина кхайкхина ГIачалкхан дукьа-
иьржчу ярттийн наиб, милицин майор Шамурзин Бота.

Чалаш, хьеший, ялаш! – гонаха хьийзара ХортIа. – Шайна
иьржур анал аша. Хьозанан шура а карор ю вайна! Хьан озь-
на оь, хьо юьстаха кхийдаш ма хетало! ХIара чагIар доттий ас
иьрж?

Сатталц диьна, мелла бевлча, хIусамдена баркалла а аьлла,
Ботина ГIевирзира Муравьев:

Господин майор, хьуо дукха кIадвелла вацахь, хIусамдеца
аравелин, юьртгара нах майдана гулбехьа.

Шен лахарчаьрца кьиза а, кура а, амма лакхарчу хьаькамаш-
ца хьаьставала доггах ГIуллакх деш а шел говзаниг кхин хуьлийла
иьрж Бота, шозлагIа ца олуьйтуш, ХортIица цхьаьна аравелира.

Иш хIун нохчо ву, господин полковник? – хаьттира ду-
кьа иш йонцуш Нохчийчу веанчу штабс-капитана фон Рихтера,
Ботин букь иьларх ма-тилли. – Хабар, лелар а кадрови эпсарчух
иьрж ду цуьнан, тIе оьрсийн мотт а хаьа шера.

Полковник Муравьев велавелира.

Иштта шера хаьа цунна французски а, польски а меттанаш.
ГIевирдески эпсар ву иза. Нийсса аьлча, хилла-кх.

Фон Рихтер цецваьлла ладоьІна висира.

– Хьуна ца хезна цуьнан истори? – цул а цецваьлла хьуна Головаченкос.

– ХІан-хІа. Со керла ма ву кхузахь.

– О, тамашийна стаг ву Шамурзаев.

– Полковник, ахь йийцахьа цу майоран истори. Дукха йицина, хьожа йогІу суна-м цунах.

– Дийцахьа, господин полковник!

– Дика ду! Мукьа ца Іар хир! Цхьацца ца дийцахьа, Іуьргахь сагатделла а лийр ву. Амма цкьа хьалха кьамеори тІуньян еза.

Фон Рихтера, каде хьалаиккхина, чагІарх шайн кхо стаг дуьзира.

– ХІаьа, тамашийна ю Шамурзаевн истори, – воьавелла Муравьев, дассаделла шен стака охьа а хІоттийна, мекхехьа хьаькхна. – Тохара, Алексей Петровичан заманахь, найн аьар ша цхьа юрт дІалоцуш цигара беррийш бахархой хІаллакхна исс шо кхаьчна цхьа кІант воцург. Иза а карийнера чов хІотІуьллуш. Салташа шайца гІопе веана иза, чов йирзича, хІотІуьллуш корпусни командир хиллачу баронан Розенан вашас шен далазале дІавигийтира. ХІара нохчий, шаьш акха бехаьш белаже хІуманах дика кхуьуш, хьекьале адаман ду.

– Хезна суна, иштта вигначу шина кІантах тІаьхьа Розенан цІеяххана ши стаг хилла бохуш, – мелла а шен хаарин гайтаьна, юкьавуьлира фон Рихтер. – ШийтталгІачу шеран тІаьхьа гІараваьлла майра инарла Александр Чеченский а, художник академик Петр Захаров а.

– Розенан доьзалехь лакхара европейски образовани а, кхоттам а болуш кхиира хІара Бота а. Боккхачу кхиамца экараьшкола чекх а яьккхина, башха эпсар хилира цунах. Цкъа пІаьхьа Бота гиначу Воккхачу Эло Константина шен свигте анїаьра иза Розене. ХІетахь Польски паччахьаллехь ша наместник волуш. Паччахьан вешин дехар кхочушдан дийзира баронан Кестта Воккхачу Элан уггар гергачех цхьаь хилира Ботан дІамайра, хьекьале эпсар даггара везавеллачу наместника, цуьнзуда яло дагахь, шена иза керста дине верза лаар хьахнийра цуьн

Аман Ботас, баркалле хьовзош, ша цу балхана резавацар хачица цуьнга. Берахь ша ваьккхинчу махке сатуьйсучу Ботас Гованехь г'уллакх дечу эскарехь хила шена лаар хайитира гованчинчу дехарца.

Майра, оьзда дехар ду иза-м! – Ёаьргбуьзна вистхилира Ботас Рохтер. – Иштта нах к'езиг нисло.

Пачхье ца хууш Гехавеллачу штабс-капитанах велавелира Головаченко.

Оьзда г'улч яра якккхинарг, бакк'ал хиллехьара.

Константина кхочушдира Ботин дехар, – дуйцура Муравьев. – Кхуза схьавеана иза Ташкичу-Гопехь г'уллакх деш седире. Х'етта юк'аваьллачу Шемалан Дег'ластанахь цк'а кхиам, кхуза цхам хуьлучу шерашкахь дара иза. Дег'ластанахь вохийна оьзда оьзда Нохчмахка вар а, кхузахь шовзтк'алг'ачу шарахь т'аьла г'иттам а, вайн юьхьанцара эшамаш а хьуна хууш хир бу. Оьзда хуьлучу г'уллакхашка лерина хьобжу Бота вайн эскарин юьхьанцарчу эшамех, нохчийн кхиамех Гехавелира. Суна оьзда оьдлера, Бота инзаре сутара а, ц'е езаш, кура а хилар билгалар. Шемал тоьлур вуй, т'аккха ломахь феодальни пачхьалкх администратор юй, хьалххе цигахь ваьлларг оцу пачхьалкхехь имамеа дуькха дахахь хир воций моттаделла Бота вайн администрация оьзда а даьккхина, ведда нохчашна Г'евахара.

И шен сугаралла бахьана долуш, цхьаьнца а тар ца велла, – дуйцура Головаченкос, схьаэцна котаман г'олг' саттийна каг а оьзда.

Шамма воккхавеш Г'еййцира майор Шамурзаев, – бендоцун дуйцура Муравьевс, ша хьалалаьцначу хрусталан стаканахь шара а хьобжуш. – Муха ца оьцу, оьрсийн эскарин т'еман гован оьзда кхушдира вайн эскарш, инарлаш шен пхи п'елг санна, шера оьзда оьдлар. Ботех наиб а, шен разведкин начальник а вира оьзда. Дуькха хан ялале цуьнан кара велира Нохчийчуьра масех наиб. Царна юкк'ехь вара Г'араваьлла мичкахойн Эски а. Шен маь хууш воьлу Бота сихха куравелира. Шен куьйгаллин к'ел оьзда наибаш хьийзо а, Шемал ца лера а вуьйлира. Иза а к'езиг хийтира цунна. Хьолана сутарчу цо мел боьхачу нек'аца а стам-шара шен хьал. Нохчийн наибашлахь уггар к'езий, сутарий наиб

хилла дIахIоьттина волчу цуьнан мостагIий де-дийне мел дIа
алсамбуьйлура. Хаддаза имамана тIеоьхура Ботина ден аьрз
наш. МагIарчу нахера хьовха, наибашкара а. Царна юккьехи
тригаш йолаелира. Оцу интригашкахь дакъалоцуш вара ДегIа
ДIателлича, Ботина ден аьрзнаш бакъ карийначу Шемалан
коьртачу наибан декхарх мукъаваккха дийзира. Ботас
лечкъабора имаме а, шен мостагIашка а, наибашка а болу
зам. Аьтто лобхура бекхам эца. ТIехула тIе, Шемалан
юханехьа дирзира. Кавказски линера берриг тIеман ницкъ. Нох
чийчу берзийнчу вайн эскарша хаддаза толамаш бохура. Ботин
гире Нохчийчоьнан оьмар еха цахилар. Хиира, цунах
Шемал дIаволийла. Хьалххе шен цIока кIелхьараяккха
бан сацам хилира цуьнан. – И кепекан мах боцу цIокарчин?
ойла юханехьа хьаьвзинчу штабс-капитана кхардаме ладон
майоран биографига.

– 1851-чу шарахь вайн командованис Нохчийчу йоккха
педици кечъеш юйла а хийна, Шемал цунна дуьхьал ницкъ
шахтоха вуьйлира. Нохчийн эскаршна гIоьнна ДегIастанара
масех эзар стаг гулве аьлла ома а дина, царна сурсаташ
тIедуьллуш, Ботига дуккха а дато ахча делира имама. Ома
ахча керакхаьчча, ши бIаьрг хье тIа белира Ботин. Цунах
эцаран меттана, оцу ахчанца ведда веана, тешамций, бача
чуьнций Барятинскийна гIуллакх дан хIоьттара иза.

– Ткъа фельдмаршала тангIалкхех хьала а ца озий иза? –
вуьйлура фон Рихтер.

– Мичара! – велавелира Головаченко. – Мелхо, мирас
та, коьртах куьг а хьаькхна, хьаьстира. Хилларш дагалом
бIаьрг болийла аьлла.

– Эрна витина, эрна, – корта лестабора штабс-капитана
Иштачу нехан хIу даьа ма деза.

– ХIан-хIа, хье гIалатвуьйлу, капитан, – дуьхьало йира Мур
вьевс. – Бота тайпа даххаш чIогIа пайдехь хуьлу тIеман
мостагIунна дуьхьал. Фельдмаршал, хьаха, вара хьекъале,
дийнахь дуьйна Бота шена уллора дIа ца ваьккхира цо. Нох
чийчоь йохочу 1852-чу шарахь Бота шена уллохь ца хиллехь,
кхиамашка догдохуьйла яцар чIагIдора Барятинскийс. ДегIа

дара, ону дийнахь дуьйна вайн инарлийн карахь дийна кьилба, материически карта дара Бота. Некъаш гойтуш иза хьалха ца хьалха, къемага а кхачалун доцчу юкъаршка дигира цо вайн дигир, тен-зулам ца хуьлубуйтуш.

Цун сов, господин капитан, вайгахьа волуш цо шеца ялийра дара Шемалан Гуллакх деш хилла ерриг разведкин аппарат, — Петухисира Головаченкос. — Хьалхарчу дийннахьехь цо Баря-гобийна хьалха охьаяржийра шен махкахойн тлеман кьайлеш. Пиккха полковник Бартоломейца Эндри-эвлахь имамана диккхад диверсин, шпионажан центр кхоьлтира. Доцца аьлча, диккхад куьце а, озда а хеталучу цуьнан кийра хьо хьаьж-дигартионах дуьзна, стешха, сутара дог карор ду хьуна. Тата д кийн куьйгаш бахий ахь, шен кьоман цийх дуьзна ду цуьнан.

Хий, зуд, я! — мохь белира капитанан. — Доккха хума дара, цуьнца къамел деш, цунна дуьхьалхьобжуш лела везахь! Цуьнан бляргашна реза ца хилира со. Мукдехкачу тера, кегий, дигирш тфу!

Ш-ш-ш, меллаша, капитан! Чуволуш ву иза...

Цуьннигехь Хортла тлаьхьа а волуш чохьаваьллачу Ботас дигирш цамехь хаам бира, юьртара берриг божарий маьждиган дигирш гуьлбелла лаятта аьлла.

Баркалла хьуна, господин майор, — хьалагъаьттира полковник Мурашев. — Ткъа хинца, господа эпсарш, кху комаьршачу хьаьршири иридовлале, хусамден царах цхьацца кад малар вайн дигирш хета суна. Далацал бокалш. Хьомсара Хурда, цкъа а хьаьршири ма оьшийла хьан хусамера! Ахь дагалаьцнарг дер-диккхад куьчунхуьлда хьан! Цуьнан локхаллин, областан началь-никан Лорис-Меликовн царх ас баркалла олу хьуна тахана ахь диккхад дигирш гуллакхна.

Баркалла хьуна, Хьан Оьздалла. Со воккхаве сан мискачу дигирш шу дахкарх. Цуьнан Локхалла Лорис-Мелик а, Тума-на а дигирш хила мегар ду, тхо оьрсийн йедална муьтлахь лэш дигирш.

Хьан пурбанца, господин полковник, ас баркалла олу ма-мурзаевна а, — тетуьйхира Головаченкос. — Дала ма

эшабойла Нохчийчоьнна а, Цуьнан Императорски воккхалла
а шен халкъана серлоне боьду некъ лобху майра, Шамур
санна, хьекъале, озда кІентий!

– Амин!

– Амин!

– АллахІу амин!

2.

Гати-Юрт йилличахъана дуьйна мел доккха а, жиьм
гІуллакх дийца, къасто дезаш меттиг нисълча, рузбанан ма
диган майдана гулло гатиюьртхой.

Теман заманахъ даим орцанан хаам ма-хеззинехъ, кху
лора адам. Кхузара дІабоьлхура уьш тІаме а. Цуьрриг да
кхерам боцуш. ХІоранна а хаьара, цхьанахъашха шайн юьртан
тІевогІуш мостагІ вуйла. Нагахъ шаьш и ца сацавахъ, по
ягор юйла. Цкъа дина ца Іара ишттаниг. Гатиюьртхой бо
дерригенах а. Іожаллех а. Уьш цунах кхерац, цкъа а ца кх
на. Кхерар-м хІунда хьехадора, цунах боьлуш, цуьнца л
уьш. Амма хІинца, маьждиган майдана кхойкхуш юьртан
хан аз хезча, церан кийра ша лацало. Куьйгаш малло. Де
Іийжаш хьуьйсу уьш шайн ахдерзинчу берашка. ТІаккха,
бІаьра а ца хьовсалой, сихха дІабоьрзу. Хьалха тІом ба
хьал а хІоьттина мостагІчух латар кхераме дацара, мел
мукъане дара иза. Шен даймехкан дуьхьа садІадаларал
ирс хила йиш яц. Кьонахчун декхар ду иза. Амма даймо
кешнаш дитина, генарчу хийрачу Хонкара я, тоьпана х
ваьлла, шийлачу Сибрех вахар. И хала ду.

Даяьлла церан дуьненан самукье. Царна гина а да
денош. Мацах цкъа, оьрсийн паччахьо шен эскарш кху
нашка ца лобхкучу хенахъ, церан дайша эцна хила
ирсах марзо. Амма кху тІаьхьарчу кхаа тІаьхьенна ца
цуьнан чам. Дала массарна а цхьатерра лепа кхоьлли
царна дІабуьзна дуккха хан ю. Массарна а лепа декхар
иза – адамашна а, дийнаташна а, ораматашна а. Дерриг
доккхаде цунах: схьакхеттачу хенахъ и декъалбо цара,
хенахъ, Іодикайой, дІахьажабо. Ткъа гатиюьртхошна ба

ца Хинца дуйна дла йиллина буйса хир ю царна. Хлан-хIа, дуйса а буйса йоцуш, ткъа хийрачу махкахъ, Iаьржа, Iазапе хIаьра.

Цена молланаш, гIаккха хъаькамаш богIуш, гIаьхье ца хен-хен хIа бу Гати-Юьрта оьхучу нехан. МIаьчиган корта хьов-хьовна цар. Тахана а веана боху ши полковник, цхъа эпсар. И Шамурзин Бота боху жIаьла а далош.

ХIуи дохьуш баьхкина-те уьш?

МIаьчиг маьждиган майдана кхаьчча, кхузахъ гулбелла бара барриг гатиюьрткой. БеакIов цостуш тобинчу гIамаран можа-можа дунгах доьгтинчу маьждиган лекхачу пенаца диллинчу хьоварна тIехъ Iара юьртан тхьамданаш. Вокх-воккхачо царна хьоварна шен-шен меттиг дIалоцуш, юккъехъ беса гуо буйтуш, дIаьдигири нах. Царна юккъехъ бара хено тишбина шуьйра на-хьов хьовдина кIайн мажош йолу баккхий нах, гIеметтахIиттина хьоварна, хIинца маж-мекх дала доьлла кегийраш. Даим сан-на хIора а пенаера герзах воьттина. Беркьачу барзакъна тIехула хьоварна шайттанаш, коча тийсина тарраш, доьхкарех йоьхки-на оьбанаш. Наггахъ волчун букъа тIехъа вертанан баттарчий цоь барI са болу мажарш. Кхоьлина яра кьонахийн яххаш. Тьом шентемза хьуйсура полковникаша кьамел долоре. Ткъа Бота шакбоцуш лаьттара. Малхехъ лепара белшаш тIера дашо царна диллина погонаш. Лергашна лаха довллалц дуйкъа, хьий-хьоварна дуйтуш, цIена яьшна мажош, юьхьигах ирхьхьийзийна хьоварна. Дусаделла цIоцкъамаш, хабийна хъажан яккъаш. Деза, дIаьдигири, лекха догIамаш. Дерриг царан арахьарчу куьцо гойтура царна шайш кху мехкан дай хетар. Лен чов йина охьадиллина хьоварна тIехIоьгтинчу таллархочуьнга санна хьуйсура цар-на хьоварна гулделла адамаш.

ЦIена санна, хъаькамашна хьесталуш, балдаш хаддаза де-дIаьдигири хIиллане Шамурзин Бота а лакхара хьовжура шен хьоварнаш. Горга, юьзна юьхь-марш, йоца Iаьржа маж, шина хIора доьхки охкаделла Iаьржа мекхаш. Бага кхевддина нийса царна, лекхи хьекъале хъаж. Айаделлачу дуйкъачу цIоцкъамаш хьоварна Iаьржа, кегий мекара бIаьргаш сих-сиха ткьесах кхер-хьоварна тобанна тIехула. Оьрсийн сийначу машех диначу чоьина

тІехула ѳзна гІодаюкІ Іовддуш дихкина кхелина доьхки а, нах тесна кхелина шаьлта а.

– ЛадогІал, нах! Соьлжа-ГІалара веана полковник кІаьдан воллу! – кхайкхира ХортІа гонна юккІе а ваьлла.

МуравІевс, ши гІулч хІалха а тесна, мекхех куы хІаькхна, яй йовхарш тоьхна, кІамел долийра. Шен маьхІарча озаца, амма паргІат, чам боккхуш санна, массо дош дахІаьцхІана ткІех минотехІ кІамел дира цо. Гулбеллачу нахІаьаьлла ладоьГІура. Царна юккІера ши-кхо стаг воцург, цхІаьаькхетара цо дуьйцучух. БакІду, иза туркойн а, Мусан а шІаьаьвоьлча царна хиира, цо дуьйцург нах Хонкара кхалхарх ладІаьдуйла.

ПолкІвник, шен кІамел чекхдаьккхина, Ботига хІаьаьДолчунна хІаьстаделла зуд санна, корта талощ, цунна виьаькІежна, гонна юккІе ваьлла дІахІаьІогтира Бота.

– ХІан-хІани, гатиюьртахой! ХІокху шуна хІалха ладІаьаьэпсарех цхІаь, шуна ма-вовззара, Нохчмехкан округан начаьник ву, ткІа хІинІца шуьга кІамел динарг Теркан областан начаьльника, Цуьнан Локхалло, инарла-лейтенанта Лорис-Меликовс вайитина полковник МуравІев ву. Областан начаьник а Цуьнан Императорски Локхаллин, Кавказан сардалан, ВокІаьчу Элан а бартаца хІара полковник нохчийн ярташка хІаьаьаьХонкара кхалха ойла йолчу нахе кІамел дан, уьш кхето. Вай нахана юккІеьхІ эладита даьржина, бІаьсте яьлча нохчанІаьаьцкІа герз, тІаккха латта дІадоккху, юха махках баьхна оьрсІаьаьмахка а бигна, цигаьхІ, дуьне мадду, уьш баржор бу, кхуза баьаьгІалагІазкхий ховшор бу бохуш. Оцу эладитано догдаьккхна дуккха а нах бІаьсте яьлча дийнна ярташца Хонкара кхалха кІаьлуш бу. И ойла йолуш нах шун кхузаьхІ бу. Сардала хІара полковник вайитина, нахе и хабарш бух боцуш хилар хайита. Шуьгаьаьлатта цхІаьаммо дІадоккхур дац, мелхо а, шуна тІечІаьІдйір дуьбоху хІокхо. Шу махках даха ойла яц Іедалан. Шу салт даха даьаьаьца деана. Іедалан хІун гІуллакх ду шу махках дохуш, шенІаьаьбала бан? Амма кхин цхІаь ду, боху хІокхо. Шайна латта тоьаьбохуш, диллина Іедале деш аьрзнаш ду, боху, шун. Іедалан дан шуна дала латта.

Хор ду, тхоьгара дIабаьккхина мохк бухаберзабахь! – юк-
мара хьа мохь туьйхира цхьаммо.

ГIаьтIаьн! Дийцина валийта!

ГIедал шера кхета шуьгарчу халачу хьолах, – шеквоцуш,
шера шамел дора Ботас. – Амма йоцчунна тIера шарбал яккха-
шарбал порхIанга а. Доцург доцуш ду. Шуьгара Iазап гучу инар-
шарбал Кундуховс, ГIедало шег аьлла хIумма а доццухехь, сардале
шарбалшера, ГIедало бакьо лахь, шеца кхалха резаболу нохчий а
шера, шера Хонкара кхелхар вара бохург. ТIаккха буьсучу нахана
шарбал шорго хир яра аьлла. Сардала цунна жоп делира, цхьа а
шера нуьцкъала махках воккхур вац, амма шена дIаваха луург
шарбал а вац аьлла. ДIабоьлхучийн а, бухабуьсучийн а дуьхьа.
Амма ГIедална бен дац, нах цига бахча а, бисча а...

– Села дуьхьал бахча а! – эькхийтира хьалхалерчу озо.

ТIаккха, яханчу аьхка инарла Кундухов Хонкара вахара.
Шера Хонкаран паччахье цо дийцира, ДегIастанера хьан ди-
шарбалшера хьолчохь бохку, латта доцуш мацалла бIаьрза хьий-
шарбал хьайн махка битахьара аьлла. Хонкаран паччахь Iабдул-
Мамед рехишлла вайнах тIеэца. Мусина цо дош делла, цига
шарбалшера похчашина, хаза, хIокху махкаца богIуш, къастийна мохк
шарбалшера шенонш дан а, уьш кога-метта хIитталц ялтиций, хIуций
шарбалшера а. Оцу хьокъехь цо хаам бина Тифлисерчу сардале.
Шера а боху шуьга, нах! ГIедало нуьцкъала цхьа а стаг цхьаннахьа
шарбалшера вац, амма ваха луучунна шуьйра некь буьту. Бакьду,
Хонкара кхалхар цхьаболчарна ма-моьтту атта а хир дац. Шуна
шарбалшера хир ду, шайн сал-пал хьарчийна, вординаш тIе а хевши-
шарбалшера аьлла, шайш дIадахчахьана чекхдолу. ХIан-хIа. Кхечу
шарбалшера махка воьдучун карахь оцу паччахьо дIавоьхуш кехат
шарбалшера ГIедалан паспорт а хила деза. Кхин хIун ду? Дерриг адам
шарбалшера дIакхелхича, туркойн ГIедалан ницкъ кхочур бац,
шуна а, шайна а юьхькIам боллуш шу тIеэца а, дIатардан а. КIез-
шарбалшера тобанаш йохуьйтур ю. Кху бIаьста цхьаберш, тIедогIучу
шарбалшера кхин. И ца дахь, шайх хIун хир ду хаьий шуна? Стохка
шарбалшера тIекIел масех бIе эзар цига кхелхина эдагий нийсса
шарбалшера хIанлакьхилла. Шух и ца хилийта гIерта ГIедал. И боху кху
шарбалшера.

Ботас, ша ваьллийла хоуьйтуш, тохара санна, къажа а кьаф на, корта а таЮш, полковнике цхьа-ши дош элира.

– Хеттарш дуй церан? – хаьттира полковника.

– Полковнике хатта хЮмма а дуй шун? – сихха пахине тЕвирзира Бота.

Нах цхьана юкъана ладоьГна бисира. Хатта а, дийна а хЮманаш-м дукха дара церан. Амма ша-ша хьалха гЮрца гИллакхе ца хетара. Церан хьийсарш соьцура юьртан тхьамаш на Бештона а, тхьамданашна уллохь лаьтгачу Маккхалний, Аьрзуний тЕхь.

– Вуй шух цхьа а хаттар дан лууш? – мохь туьйхира Бештон Пурба ду шуна.

Юккъехь лаьтга Млаьчиг, нах дІаса а теттина, хьалха веьдир – Ас хоттур дара.

Бота цЮцкъамаш хабийна, жергоне хьоьжура коьрта тЕхь на, чорха тЕ лаьцча санна, йистош яшаелла, кхакханан куй а дерзинчу дегІа тЕхула юьйхина модаша юьзна тиша гЮмман а цунна тЕхула, этГІа, летиьна, хьакхарша Іаржйина кетар а долуш оза вехачу стаге.

– Цига кхелхачунна Іедало гЮ дийр долуш, доцуш муха ду? Ботас хаттар гочдира. Полковника сихха жоп делира.

– Некъана харж йийр ю Іедало. Новкъахь даьхнина доьдгар а... Цул сов, шайн сов-ков хЮма йохка луучарна аьттонна Шлаьхь, Несарахь, Оьрза-ГІалахь базарш ехкина. Амма цІенан лагтий докка бакъо хир яц.

– Ткъа Киши-Хьаьжа а, цунна тІаьхьа лецна нах а Хонкоре бохуьйту бохург бакъ дуй?

– ХІаьа, уьш цига дІабахийта аьлла омра ду паччахьан.

Майданахь гЮвГІанаш евлира. Мила хьаьнга лоб ца хьаьра Цхьаболчара эпсаршка маьхьарий деттара, вукхара вовнанаша кьуьйсура.

– ХІинца-м аьшпаш буьттура цара!

– Киши-Хьаьжас дуьненан паччахье хьоттур дац шена дуура.

– Иза-м, набахтин тхов меллаша хьалаайина, ара а шаьна дІа, хьаха, ваханера.

– Латта тоац, бохийца! Тоьур ду, тхан махка тІера гІана гІазкхий дІабахь!

Цул, Шамзурзин Бота вац, ткъа, масех бѣе урд шен дола а
ирийнаш! И нахана дѣа хѣунда ца ло ахъ?

И, и мохк, и хъсан погонаш яха гѣрташ дукха айкхвийлла
иш!

Гѣзби!

Къомана ямартло йина, шайна ялхой хилла дѣахиттинчарна
ишѣтта мохк белла!

Говгѣанаш! – мохъ туьйхира Бештос, шен карара ѣаса хъала
ишѣтта. – Хѣара хѣун ду аша тахана дийриг? Шу ма гѣллакх
ишѣтта? И стаг, мѣл жѣаьла делахъ а, вайн юьрта вѣана ву. Шен
хѣунме вѣанчу стаге юьйцу и хабарш? Шайн цуьнца нисдан
ишѣтта Ботин кѣотара а гѣой нисде! Кхузахъ аша гѣовгѣанаш ярх
ишѣтта цѣур яц шун. Тоийта! Бота, тхо кхеташ ду полкона дуьйцу-
ишѣтта. Шена ваха луург Хонкара гѣур ву, ѣен луург цѣахъ ѣийр ву.
ишѣтта кхеттарш дац тхан.

Ша сийсазвеш наха кхуьйсучу дешнаша юьхъах цѣе лета-
ишѣтта Ботин. Ша цигтахъ верина вовшахвоккхург хилча а, тѣе а
ишѣтта оцу бѣтах хѣума тухур яра. Лакхара охъа омра дара: нахе
ишѣтта хуьйлу хаза хабар дийца, царна юккѣе маслаѣат де аьлла.
ишѣтта, мел хала делахъ а, садѣтта дезара.

Хъан сийлалла, кхузара гѣуллакх чѣкхдаьлла-кх вайн, –
ишѣтта по Муравьевга, улло а таьѣна.

Цара и маьхъарий хѣунда хъоькхура? – хаьттира лерина не-
ишѣтта Говгѣанашка ладоьгѣуш ѣийначу фон Рихтера.

Шайн ѣовдала хабарш ю!

Транспортца долу гѣуллакх муха ду?

Ае хъалххе дѣа-м аьлла. Мила вара хъо, Хортѣа, хѣорш
ишѣтта бига салазаш кѣйиний ахъ?

Кѣйича ю. Говрийн ши салаз.

Дерриг кийча ду, хъан сийлалла.

Хъаькамаш дѣабахарх ца буьйхира гулам. Мелхо а, адам
ишѣтта таьѣира. Яцара хъалха хилла гѣовгѣанаш а. Гонна юккѣе
ишѣтта молла Маккхална тѣехъ сецира массеран а бѣаьрг.

Ѣоргахой! – мохъ туьйхира цо шен кѣѣдачу озаца. – Ирча
ишѣтта ду шайнахана тѣехъѣоттинарг. Шайх Мансуран заманахъ дуьй-
ишѣтта шай хъѣгнарг гѣан хуьлуш лаьтта. Хъалхалера ницкѣ бац

вайн. Тіамо нийсса ах кхачийна. Дийна бисинчийн дегнаш өтө
 Маршонах догдиллина. Іедало кхерийна. Тебазбеллачу баа
 но хьаьшна. Кху масех баттахь Нохчийчохь а, ГІалгІайчохь а
 дуйцург цхьаь ду. Біаьсте яьлча адам Сибрех дохуйту, хьара
 мохк гІалагІазкхашна дІало бохуш. Кхечара дуйцу, кхуи масех
 юьрта эскарш оьзна, массо хІусаме салтий а хІиттийна, пайона
 керста дине берзо ойла ю бохуш. Цунах кхерабелла нах Хон
 кара баха кечлуш бу. Суна хаьа, тІехьа агІорхьара дийнна ар
 таш, дийнна тайпанаш ду цига даха кечлуш. Кху вайн юьртара
 а бу дикка нах и дагахь. Цхьаммо а біаьстенна ялташ ден бе
 гІайгІа бац. Ца элира олу даций шун, нах, цкьа доьлхур ду вай
 кху гІуллакхах. Махках ваьлла, кхуьнга сатийсарал доккха Іа бо
 дац стаге хІотта. Суна хіьна цуьнан хьал. Ас йийсарехь кхуи
 яьккхинчу хенахь сан дагна хилла цамгар хІинца а кьаста
 сох. Ванах, летта велла велара со, я накьосташка всійтна
 лара, кхарна кара а веана, махках воккхуйтучул бохуш Іара
 ЧагІонаш йора, хІинца цІавирзича, дегІа чохь са а долуш, кхара
 махках ца кьаста. Ма хьехаде, нах, Хонкара кхалхар. Іза буса
 ба паччахь хиларх вайн тадала хІума дац. ЦІа-цІе а, дайзак
 а боцуш, сагІадоьхургаш санна, оцу хийрачу махкахь нека
 неІаре хІуьттуш, делла дІадевр ду вай. Цига кхалхар доьлийна
 Алхазан Муса а, Іуспанан Сайдулла а, Цугин Іелаха а — и нах
 хаза шайн даьхни а, ахча а долуш бу. Уьш тарлур бу циграхь
 Ткьа, ши куьг ластийна, царна тІаьхьахІиттина шу хІаллакхур
 ду. Хьегахь, вон а вешан махкахь хьобгур вай, хьегахь, дига
 кхузахь хьобгур вай, мацалла лахь а, вешан цІахь лер вай.

— Сибрех дахийтитча а лийр ду-кх вай, Маккхал! — кьаьхь
 мохь белира хьалха лаьтгачу МІаьчиган. — Вайл тІаьхьа дига
 берех хиндерг а хаьа-кх.

— И хир дац, МІаьчиг. Дала хуьлубуйтур дац ишттани.

— Ткьа вайн махка эскарш стенна гулдо?

— Латта дац вайн, мацалла дала деза вай?

Маккхала пІелгаш даьхна конжах тера шен аьтту куьг хьа
 лалецира.

— Хаьа суна, вайн латта доцийла. Хаьа, делла дІа ца доьлуш
 вай сауьзий. Хаьа, вайн махка эскарш уьйзуш дуй а. Хьаьн а

...а нийса ах нах кхузара цхъана агIор баха ойла ю Iедалан.
Иттан шeko яц. Амма Сибрех буьгур бац. Иза бакъдерг ду. Ва
...Iедало, хьалха а даьхна, дIасалехка вай уьстагIий-м дац?
Маккхалин аз цIеххъана айделира. – ХIунда ца кхелха Хонкара
Ивоурмин Бота, Iудин ВахIаб, Къурмин Къосам, Чермон Орца,
Иттанан Пурло, Мустапан Девлетмирзи, Чулган Уллуби, Жу-
ран Дуба, Бачин СарIела, кхин бIеннаш? Уггар тоьллачуьра вайн
...Iа а лавцна Iа уьш. ГIумкийн, гIебартойн элашна бекъна
...мохк. ГIалагIазкхий, хаза когаш дIа а хецца, бахахевши-
...макка тIехь. Уьш кхузахь а битина, сагIадеха арадовла
...вай? Хонкара а дахана дала деза-кх вай? Я вайгара бор-
...Iа? ХIан-хIа, кIентий, гIур дац вай цхъаннахьа а!
Иттан мохк, вснан маршо схайоккхур вай, я, зударий, бераш
...летта, дерриш лийр ду вай!

Халхалера ницкъ бац вайгахь, Маккхал!

Дегнан-х дай вайн!..

Гуьвхъанаш хьовзийна ваьлла молла Шахьби, доцца доIа
...мохк куьйгаш хьаькхна, Маккхална тIевирзира.

Маккхал, нах карзахбаха, дагазабаха ма гIерта. ДIаваха
...Хонкар мохк а бу, мацалла вала луучунна хIара а бу.
Керстанах летта вала луучунна уьш а бу, абаде кхаччалц ба-
...Iа. Шайна луьург дан бита нах. Шуна мас-
...хIара даймохк безаш, дог доьлхуш воьду со цига.
...таро ца хилла а ца воьду. ХIара вайн къам
...дилла бакъдинах тилла, керстанашкахьа дIадирзина де цагар-
...воьду. Сайн устазана тIаьхьа, салаллохIу IалайхIи васа-
...Делан элчанан весет кхочушдеш воь-
...Шена иманчоьхь виса луург, шена устаз везарг бусалба макка
...кешо!

Кхузахь шайн гIуллакх дIадаьлча, кхидIа хан яйа ца лиьна,
...дIабахча, майданахь гIовгIанаш евлира.

Цхьаллиг цхъанхьа гIур дац вай-м, кху махкара дIа а
...!

Хьо кхузахь хьан вуьту ткъа?

Сайн дегIа чуьра са дIадаллалц летар ву-кх со! Летта лийр
...макка дIа-м вер вац!

– Хан, вейтахъа итт, бе, эзар керста! Уьш беррин бийагъ буй хьобга? Эххар хьо вуьйр ву, зудий, бераш Сибрех дуьгъур ду. Цигахъ уьш хъан кхобур бу, церан дола хъан дийр ду?

– Кезиг доьзал болчу хъуна атта ду иштта дийца! Цуь соь миска нах талош хъал а лагъина ахъ. Дерзинчу берашна, даьхъа чу кисанца со мича воьду?

– Сибрех!

– Хъан хила хъайн ворхъа а дена негалт!

– Пис!

– Хьо мезийн туьйлиг!

– Ас и хъакхийн гай охъахьцур ю хъан!

Юьртара къехо Дасу, суйн метта тхьум йоллу, совр тхьум баттара, галакх санна, йоккха шаьлта а яьккхина, сондагъа Мазина чугъюртира. Амма уллохъ лаьтгачу Акхболаган Ахъан да шен ондачу куьйга пхьарс лаьцна сацийра иза.

– Давалахъа делахъа, Дасу, оцу тингарх юьттина и шен ла шаьлта бехъян воллу хьо? Шена луург гон шена дуьхьан маьШехула дла! Вай кхузахъ ийр ду. Цхъа ког дла-м боккхур цхьаннахъа а! Я Хонкара а, я Сибрех а!

– Уьстагъий санна, хъалха лохкур ду шу!

– Уьстагъ бу-кх хьо! Гирзаш даьлла уьстагъ!

– Зударий, бераш дайина, лам чу кегар девлла, ваьш дийа кхачадаллалц паччахъан эскарех летар ду-кх!

– Хан-хъа, кентий, со Хонкара гур ву, – элира нехан даьнашка ладоьгуш ийначу Ибрахима, доккха са а даьккхина Паччахъа соьгара дладаьккхина суна дезаш мел дерг – да, божарий, латта, маршо. Хинца динах хадю а воллу. Иза хилитъа йиь яц сан. Нагахъ туркойн паччахъа баккъал латта лахъ дикъ ду, да лахъ, хун дийр ду, иза кхузахъ а дац-кх сан.

– Цигахъ лелар ву хьо длакхьессина цигиг санна, я маьхъа лийр ву!

– Хумма а дац, велча а. Со ийманехъ а волуш, тлаьхъаьхъ бераш, церан тлаьхъей бусулбанаш хир буйла а хууш-х лийр ву со. Сайн сал-пал а эцна кханнехъ Шела а гур ву! Кхелхьарина гоьнна базар йиллина, боху, цигахъ.

– Хъан телхагаш хъанна оьшу, Ибрахим? – са а ца тоьхъа ла хьаттира, хетталц тийна, ладоьгуш ийначу, лелас.

Шайн мах лур бу хьуна царех. Вайна гондларчу къаьмнийн
гондларчи бу боху, кхерста жлаьлеш санна, марош айбина, хьо-
ва бохуш, массо ярташкахула буьйлабелла лелаш цигахь.

Хлар, — тлетайра тела, — цхьаннан бохам вукхуьнан ирсан
хьуна бу...

* * *

Цуьнан Сийлалле Эла Александр Георгиевиче!

Жамачу Нохчийчоьнан наибо Осмонов Сайдуллас туземцаш
Турци кхалхо талашо йолуш шен эмиссарашкахула халкъа юк-
ккьехь цхьа аьттехьа доцу, зуламе эладитанаш даржадо. Нохчий-
чоьн доккхий гергарлонаш долу Аргунски округера нохчий дог-
варина хьуьйсу цигахь деш долчуьнга, шаьш Нохчийн округе
баьна, Сайдуллера эцца харц хаамаш, цла а боьрзий, наха юкъа
баравдо. Кху сахьта адам тешна ду шаьш кхалхориг хиларх, герз
цла а эцца, шаьш керста дине дерзор ду, салт а дохур ду, шайгара
эцца дла а доккхур ду бохучух. Тлехула тле, царна юккьехь эла-
дита дьержина, хлор син цларах яккхий налогаш тоьхна ца таш,
бахмерчу уьстагийн, котамийн кортош тлера а налог йоккхур
бохуш. И эладитанаш мел бух боцуш делахь а, сонта ламанхой
барих тоьшу. Уьш царах тешаран бахьана и эладитанаш наиб
а оьрсийн эскаран эпсар а волчу Сайдулলেখула схьадийлар ду.
Оьрсинаьца герггара юкъаметтигаш йолчу цунна вайн правител-
ство дагалаьцнарг шера хаьа, цундела, ша а, шен гергарнаш а
керста дине берзорах клелхьарбахархьама, Сайдулла, шен хьаь-
хьамалла а, чин а, оьрсашкахьара шена хуьлу аьттонаш а битина,
шен лаамехь Турци кхелха мьотту туземцашна. Цо дуйцучух
дерриг халкъ теша бохург члагдац ас, амма дукхахберш даггара
теша цунах. Чантински а, Шатоевски а наибствашкарчу бахар-
жонн ялташ дерна беш цхьа а тайпа кечам бац. Хьан Сийлалле
даханйта лаьа суна, уьш цхьа а бертахь Турци кхалха ойла йо-
луш цахилар: шайн хиллачу юкьарчу гуламехь цара схьахьеди-
ва, шаьш Турци кхелхар ду, нагахь ерриг Нохчийчоь кхалхахь,
а нуьцкъала кхалхадахь аьлла. И тайпа ойланаш суна инзаре
ахераме хета, хлунда аьлча цу тлехь вайгахьара даьлла талат

цхъана Іалашонца динарг лорур ду цара, кху сахъта хьолехъ къоман а, динан а царах цхъаъ хьалхавалахъ, п багъаа тоур ду кхузахъ гІаттам бан.

...Аргунски округехъ цхъацца нах бовлу вайн порядант резабоцуш, хьалхалера маършачу дахаре сатуьйсун, тхьа п оу а йолчу нехан парти цахиларна, гІаттам бан дагахъ хеталан жетам амма оцу тайпанчу эладитанаша адам шен кхетамца, маьршачу кІез-кІезиг, амма тешам боллуш гІаттамна кечдо, оцу хьолан кахъ цо деш дерг хаа а, хьалхе яккха а янне таро яц. Пхьаъ а эладитанаш вай омрица дІа ца хедадахъ, хуьлуш долчу гІаттам кхетамца куьйгалла дан таро-м муххале а хир яцара вайн, тхьа ваьш а цунах дозучу хьолехъ хир ду.

Нохчий кхалхаран гІуллакхан Іаламат доккхачу маьршачу а цунах вайна хуьлучу пайдана а кхетачу ас, вайн правительствон агент, Жимачу Нохчийчоьнан наiba Сайдуллас шен Іалашон кхочушъян хаьржина некъ харцахъа хилар а, оцу некъо хьолан кхалхарал хьалха гІаттам тІе дубург хилар а Хьан Сийла оу дІахайтар сайн декхар лору.

Хьан Сийлаллин тешаме ялхо

А. Ипполитов
Шатоевски Іалаш

ПАРТ ВАРИН ТІАБХХБАРА БУЫСА

«Уьш вешан мостагІий хиларе терра, мас-со агІор а нохчий сийсазбеш, церан оьзда дерг а сийдоцчу даккха гІертара вай, церан кхетамций, амалший, гІиллакхашций, да-харан кепашций цхьаьна ца богІу вайн ле-хамаш кхочушбан царна цалаарна.

Вай уьш бехбора, царна тІехь ца товчу, аз шогачу, шайн само къарьечу вайн шедаг кІел хелхабийла царна цалаарна...»

Инфантерин инарла М.Я. Ольшевский

Іа. Дукха хан ю Шебарлойн ло-ман когашка а кІац йиллина сийсара.

Шийла а сингаттаме а ду ерзинчу хьаннашкахь.

Шийла ю тІулгийн ширачу бІаьвнаш чохь, тІуьначу хьехаш

Амма обаргІийн кхин меттамотт бац. Цецах санна чекх мох шийла партіелла, тІелхагьевллачу бедарех. Мотт-гІайба йицъ-а а дукха хан ю. Тахана кхузахь хуьлу, кхана мичхьа хир, хаац. БІац бІаьвнаш, кхин хьехаш. Уьш ерриг а цхьатера ю. Шийла, сингаттаме, Наха ярташка кхойкху обаргаш, шайн ницкъ кхочу тІа а цо царна. Кхераме доллушехь. Амма обаргашна лаац яр-ошша гІерта. Цкъа-делахь, Іедална и хааделча, уьш тІеэцначу вортІа дуьра таІзар до. ШолгІа-делахь, хІинца цхьа а юрт яц ворта мохь цхьаь хилла а даррехь я къайлах паччахьан Іедалан аьхь вонуш. Уьш кийчча лаьтта Іедална тІе мотт бахьа. Ткъа Парин коьртах пхи бІе туьма ахча кхайкхийна инарла Тумановс. Паринадлачу обарган коьртах и ахча кІезиг хета айкхашна. Іедала инарла Тумановс боху, паччахьо Шемалан коьртах кхай-кхийнар а дацара эзар туьма бен. Пхи бІе туьма. Іедало цхьана аьхьнахь доккху Нохчийчоьнера эзар туьма. Цхьанхьа цхьана коьртах махка тІехь, вийначу паччахьан ялхочун дакъа карадахь, аьхь туьма гІуда доккху.

Инарлин ахча шорта ду. Хіетте а, хіара буърса Вара динч
я вийна шена тіе валориг пхи біе туьма бен ца ло. Хіумма
Собар дийр ду. Юьхьанца кхайкхийнарг біе туьма дара, хіин
пхеа біе туьмане даьлла. Жимма Іийча, эзарне а дер ду. Ш
лан коьртах санна. Собар динчуьнгахьа ву дела.

Иштта ойла йо Варин мостагІаша. Халкъан мостагІаша.

Амма Вара, мел кхераме делахь а, тховса юьрта гІерта, Ш
нан доьзал Жимачу АтагІахь бу. Ши-кхо де хьалха бара-ка. Ш
гахь цхьа гуш боцу кхерам тІе а гІоьртина, кхечахьа ца баь
хІинца а цигахь хир бу. Дукха хан ю Варина шен зуда а, бер
а ганза. Дукха хан ю иза ша виначу юьртахь хиланза а, Нан
кІордийна цунна, меца борз санна, хьаннашкхула, лаьмнан
ла лела. Амма цІа воьрзийла а дац. Цуьнан машар бац пар
Іедалца.

Хіунда?

Оду хаттарна жоп доца ду: Варина а, дерриг халкъана а
шо еза. Хіара лаьмнаш маьрша хила лаьа цунна. Хіара
гІорйоблла ворта паччахьан дукъа кІел йобллина, лай хил
лаац цунна. И ду оцу дезткъа шарахь цаьрга герз охьа ца
лубйтург, цаьрга шайн а, кху шайн махка а баьхкина шай
чийн а цІий Іенадойтург. Цхьана а инарлин, цхьана а пачча
а бакьо яц, Варин хІусаме а иккхина, иза а, цуьнан доьзал
а баьккхина, кхузахь долахо хилла охьахаа. Вара а, цуьнан
дедай а, цуьнан халкъ ца гІиртина цхьаннен хІусаме, цхьан
махка, цара куьг ца айина цхьана халкъан маршонна тІе, Хіара
паччахьан инарлаш кхуза бахккалц, Варин дай тийна, т
Іий- на кху лаьмнашкахь. Шайн лаьттан коржамашна тІе
болх беш, шайна кхачанна дийначу экханан бен, кхечу са
хІуманан цІий ца Іанош. ЦІеначу дагца безаш хьеший тІе а
цуш, шайш хьошалгІа а боьлхуш.

Варин шовзткъе итт шо ду. ТІеман цІергахь ваьлла и
ненчу. Ша хаал хилчхьана даима цунна гург цхьаь ду. ТІе
ЦІий. ЦІе. КІур. Маьхьарий. Узарш. Вара витац шен хІусам
ваха. Хьо вац оцу хІусаман да, шайш ду, боху. ТІаккха
Ва- рас дайх дисна герз кара. Амма Варин ницкъ ца кх
шен цІа паччахьан инарлех лардан, эхь ца хеташ, коган

ири батоваша, шен хIусаме охъахиъна мостагI араваккха. Ницкъ
ири ну оирсийн паччахь. Хьесап далур доцуш дукха ду цуь-
на ири, яккхий тоьпаш. Вара ца ларийна царца. Вара а,
ири дай и тешна бара, шайга герзаца и мостагIа лаьмнашка
ири нуьцкъалчу сацалург хиларх. Ерриг а церан дегайовхо шайн
ири батлах, доьналлах, шайн даймахка безамах, тешамах, хIокху
ири батлах ханнех, лекхачу лаьмнех яра.

Амма церан майралла а, доьналла а, даймахке доза доцу
ири батлах а, тешам а ца ларийра оцу нуьцкъалчарна юкъ-
на а нуьцкъаличу паччахьана дуьхьал. Инарлаша хIаллакйора
ири батлах, батманш, хьаннаш, дагадора ялташ, докъарш. Дерзинчу
ири батлах а ехачу ханна ца лардели шен бераш. Пулгаш тIехь
ири батлах ятта. Лаьмнашкахь меца Южалла ю царга хьожуш.

Цара Делаш тешара. Цундела, кхузахь а шен бIаьхаллин
ири батлах дIа а къаьстина, Iеламнахана тIаьхьахIоьттира иза.
Ири батлах хьанноьхуш дехаре даханчу адамийн хьалхарчу моIарехь
ири батлах. Ша хаал хилчхьана, оцу дийнахь дуьххьара юкъаха-
ра ери охьа а диллина, баьццара жима байрахх кара а лаьцна,
ири батлах болчу Деле орца а кхойкхуш, мостагIчун тIопе волавели-
ра Вара. ТIаь тIопан пена тIера Iаьржа багош а тIаттийна цунна
ири батлах сура яккхий тоьпаш. КIур туьйсу милташ карахь царна
ири батлах лаьттара зорьтала салтий. ТIопан баролал арахьа нийса-
чу ири батлахкахь хIиттина лаьттара тIашлой а, дошлой а. Iаьнан
ири батлах малхехь къегара ира цхьамзанаш, дерзина даьхна тар-
лаш. Ситтем байна, лаьтташ тIа деттара дерстинчу дойша.

ТIаь Вара, мохь бетташ Деле, пайхамаре, эвлаяшка а кхойк-
хуш, ша сатна эзарнашца, карахь герз доцуш, оцу буьрсачу ниц-
къаьна тIа хьалхаоьхура. Вара тешара, Дела а, пайхамарш а, эвла-
чаь батина тIоьнна орцахбевриг хиларх, цара шаьш оцу кьизачу
ири батлах лардийриг хиларх. Iеламнаха тешийнера уьш цунах.
Ири батлах хьанналалц, хIуьу хилахь а, цигара юха ма довла аьлле-
ра. Оцу дийнахь керстанан хIоь-молханах латта хир ду, Дела а,
ири батлах, маликаш вайна орцах девр ду, аьллера.

Цара тешара Iеламнахах. Цундела иза вуха ца хьожуш, майр-
на тIуьш йоккхуш, хьалха дIаоьхура. Амма царна цхьа а орцах
ири батлах, таурийн хIоь-молханах латта а ца хилира. ДIадаханчу

десткъа шарахъ санна, Южаллин сийна цѣ туьйсусх ийишх а
кхий а, кегий а тоьпаш, догѣмех эхара ира тарраш, цхьамзанан
Татолашца Іенара довха ций. ХІара де дІадаханчех къаь
деккъа цхьа хІума дара: карахъ герз доцусх мостагІчунна хІа
хІиттина бІахой, къена нах, зударий, бераш а...

Оцу дийнахъ адамех тешам байра Варин. Даг чу гІахьа
Іесалла а йоьссира. Хиира, даймохк а, маршо а шайгара гуь
ренна а дІаяьллийла, иза а, важа а юхаерзо шайгахъ шикъ
цийла а. Амма ... ва амма ... Варин а, цуьнан тІаьхьенан а
эхье лолла лан дезар ду-те? МостагІчо байинчу шайн, веза
рийн, йижарийн кешнийн баьрзнашка, сийсазбинчу дайма
кхузахула курра волавелла лелачу мостагІчуьнга а хьомаш
лаьмнийн чІажжаш декош, нанна хьежош, цо ечу яппарш
доьгІуш, мостагІчун лай хилла даха деза-те хІара декъа
халкъ? ТІаккха, ша боьрша ву аьлла, зудчуьнга вист мух
веза Вара? ТІаккха, велча, эхартахъ дайшна, наношна, хІа
лаьмнаш, маршо ларъеш турпала эгначу бІахаллин накъост
на дуьхьал мух хІотта веза Вара?

ХІан-хІа, мостагІчунна тІехъ толам ца баккхалахъ а, к
къарвелла, сокур вац. Иза ша цхьаь летар ву, цо цхьамма
оькур бу шен халкъерчу бохамна бехке болчех.

Дукха а, еха а ойланаш йиначул тІаьхьа и сацам тІе
шен цІа а, доьзал а битина, дарийна борз санна, леланаш
нах вахара Вара.

Вара, атагІойн Вара хьалхара вара халкъан бекхамхойн
къа ваьлларг. ТІаьхьа цІарна а цІеяханчу нохчийн
дуьххьарлера сирла седа хилира цунах.

Варас къинхетамза бекхам оькура олаллахойх, уьш муь
чу къомах, муьлххачу динехъ белыхъ а. Хьолахочун бахам
боккхура, мискачунна дІабоькъура. Иза кхочура Теркан
а, салойн аренашка а, тІелетарш дора нохчийн ярташна, тІе
гарнизонашна а, кІелонаш йора хьаннашкахъ, чІажашкахъ,
санхьа накъостий, доттагІий а бу цуьнан. ГІалгІазкхийн
пашкахъ а, Гуьржийчоьнан, Дагестанан а, ХІирийчоьнан
нашкахъ а. Цигахъ массанхьа цкъа а машар хир боцун
а бу. Паччахьан инарлаш тІе ца кхуьучу, бІаьргана гуш

хъахъау эскаран баьчча ву Вара. Цуьнан бIаьхой бу кху Iедале, хъахъау Иолдохонка цабезам болу нохчийн а, луларчу къаьмнийн Iедрин къехой.

Шелахь цIий Iаьнначул тIаьхьа шина тобане бекъабелла нохчийн баьччанаш. Шена юккъехь лакхара динадий болчу цхьана бекъа Итирахь туп тоьхна. Оцу тобано Iедалца барт, машар а доцу Шайна аьгто хуьлчу агIор.

Царас дIа а къаьстина, Бенахь туп тоьхна Нохчмехкан бIаьхъийн баьччанаша: бенойн Солтмурда, майртуьпхойн ШоIипа, цхьаьйи Дадас, гатиюьртахойн Аьрзус, Маккхала, шелахойн Варас а. Вара Бенаρχу тхьамданашна тIаьхьаIоьттира. Амма Маккхалчу аьхка шайна тIе а кхайкхина, цара сацам боллуш доктори Варина паччахьан хьаькамаш байар. Уьш байарх кхайкхар бии. Вийначун метта цул къизаниг валаво. Варас вийначу Вара хьаькаман цIарах бIеннаш адамаш Сибрех хьийсадо. Царачинара даккхий гIуданаш доху. Оцу балхо малбо гIаттамна туп болу кечам. ХIора бIаьхо цуьнца оьзначу дешин меха вайн бIаьхъийн къонахий Сибрех дIахьийсабо, паччахьан эскарша ярIалла оцу тIаьзариьн экспедицино цкъа а меттахIуттур доцу зен до оцу тIаьхьарчу хенахь дийнахь, буса а къахьоьгуш кечбечу Итирашца, Вара кхета веза цунах. Нагахь баьччанийн кхеташонан ещадмаш къобалбан Варина ца лаахь, цара хьакъ доллу тIаьр дийр ду цунна. Варас Къурьан тIехь дуй ма биьна кхеташонан сацамаш кхочушбан.

Мат, Варина ца бицбелла ша биьна дуй. Лурчах Iай дара оьш бенахь, дуьхьарлерчу кхеташонехь.

Идала пазвина вайитинчу Мохьмад пайхамарехула бусалба хъахъауна доссийнчу Делан хIокху дезачу Къурьанах дуй боуш, цхьаьйи до, – Къурьанна тIе куьг диллина, цIоггIа, хIор дош аьмгуьйтуш, Маккхална тIаьхьара элира Варас, – мостагIаша тIаьхьабен сайн даймохк маршабаккха, сайна чохь са мел ду, тIаьхьаьн маршонехьа къийса, цуьнан дуьхьа сайн са дIадала са- оьш болуш догцIена кхуза со веана хиларна. Ас дуй боу, тховса Итираш а, тховсачул тIаьхьа а тхьамданийн кхеташонехь дийци- нарт, гинарт, хезнарт къайлехь латто. Ас дуй боу, кхузахь а, кхе- зина а, тховса а, тховсачул тIаьхьа а тхьамданаша биначу бар-

тана муьтIахь хила, нагахь церан и барт, цара суна тIедожийна
сан а, сан халкъан а сий дойуш дацахь. Нагахь ас хIарг
къарбахь, халкъан гIуллакхана ас харцо яхь, сайн ций хIаь
ас кхузарчу тхьамданашна а, сайх бекхам эца цара билгални
муьлххачу векална а. Амин!»

ХIаь, иза лурчах дара. Цул тIаьхьа Варин дог-ойла, буссен
ца хийцаелла, тIекIельяьлла. Вара догдика, къинхетаме стIаь
вара. Амма къинхетамечу даг чу юссуш а хилла-кх и кхIаь
Цуьнан шен бертаза. Вара къиза хилар цуьнан бехк бац. ТIаь
хьан Iедал ду и къизалла, оьгIазло, харцонаш а адамийн дотнаш
чу яржош. ЦIаро дагийна, цийдина, кIуьро Iарждина, хIаь
хазза алу янза сийсаш лаьтта паччахьан эскарша ягийна яртан
ХIинца а тIе буц ялаза ду тIаьхьарчу тIамехь байинчийн
наш. Дийна бисинчийн догIмаш тIехь чевнаш а ца кхIаь
хьовза. Уьш лозу, уьш даима лозур ю. Iедалан харцонаш
уьш ерза. Даим дIа кегош, дарьеш. ДIа ког мел баьккх
кешнаш, йохийнчу, ягийнчу яртийн херцораш, са доцу
чархаш санна, ирахь лаьтта дагийнчу диттийн ханнаш...

2

Вара а, кхин эзарнаш адамаш а машаре дехар ма дара
хеташ. ХIокхеран къамкъаргаш Iуьйдуш, мацалла бераш
болу машар хьашт бац царна. Уггар хьийкъина аренгIера
цаьргара дIа а баьккхина, хIорш уьшалечу хьаннашка а, тIаь
лаьмнашка а тIийна. Кху къеначу хьаннашкахь, тIуьган
нашкахь, ирзойн коржамаш йохуш, шашь кхиочу ялтица
а ца бовлало нах. Царна-м даа а, тIедуха а дезий. Иза а,
эца дезаш хуьлу. Стенах оьцу? Ахча а, даьхний а ца хилча?
хний кхаба дежийлаш, цанаш ма яц. Хьалха церан дайша
лам тIе, Iай аренга дуьгуш кхобура шайн даьхний. ХIинца
церан яц. Иза цаьргара дIаяьккхина. Шашь а, шайн доь
хене баха некъ лобху цара. Кхузахь пхи некъ хIутту: хьун
кар, йолах балха хIиттар, къоладар, сагIадехар я мацалла

Хьун шорта ю. Амма кхузахь иза цхьаммо а дIа на
Соьлжа-Пала, Орз-Пала, Чахкаре, Пизларе яхь эза. Муса
Геххий? Хьенан бу ши сту я бугIанаш? Цхьа наггахь

Хьоларш ийлах болх бан реза берш кезиг карабо. И хьоларш хьоларш мостаггий ма бу. Хюкхеран берриг бохамашна бех-
а бу. Царах цхьаболчара паччахьан эскаршна гю дина шайн
хьоларш дуьхьал тламехь. Бисинарш юьстах лаьттина, ярташ
хьоларш доцуш хьуьйсун. Халкьан бохамах пайда а оьцуш
хьоларш шайн хьал, бахам а.

Хьоларш паха, бахамера цхьацца хума йохка, оьшург эца маьрш-
а тата паха бакьо а яц. Цига вьодуш пурстоьпо, юьртдас я
хьоларш билет хила деза карахь. Иза а доцуш цхьанхьа кара-
хь. Схьа а лаьцна, талийна набахте вуллур ву. Ткьа и билет
хьоларш цуьрг а ма ца ло, шайна кхьа ца белча. Ишта ду
хьоларш тата. Галахь дуккха а бу белхаш, амма цигахь ваха
хьоларш бакьо яц могаьрчу нохчочун. Билет а карахь вахча а вьутий
хьоларш мегарг волавала? Дуьхьал мел кхеттачо нанна яп-
а хьоларш. Уьш боьлу хьох, цара сийсазво хьо а, хьан кьам
хьоларш Дела а, дин а...

Тата Нарас сагадобхур ду бохург хьехо а ца оьшу. Сагадехар
хьоларш хьоларш лору нохчаша. Хинцалц схьа оцу халкьах цкьа а ца
хьоларш куьг кховдош стаг. Мацалла вала веза? Хлан-хла,
хьоларш яц мацалла вала. Цо а, и санначара а тлаьххьара некь
хьоларш. Кьола. Аренца бехачу хьолахойн шортта даьхний ду,
хьоларш хьоларш халкь талош талийна цара. И ямартхой, та-
хьоларш а талор кьилахь дац. Ткьа цхьаццаболчу молланашна
хьоларш мел хила а мега. Шелахь ций танош инарла Ту-
хьоларш гю дина нохчийн эпсарша а, масех моллас а. Цундела
хьоларш парна мидалш а, латта а делла.

Хьоларш аьлча, нийсо яц цхьаннахьа а. Вара хинца тешац
хьоларш молланех. Тедална товчу аглор дасахьийзадо цара
хьоларш. И гаурш делан а, бусалба динан а мостаггий бу, боху-
а вара тгтех шо хьалха. Ткьа хинца керста паччахь а, цуьнан
хьоларш а кхечу басара бина. Паччахь Дала хюгтийна, иза а,
хьоларш хьоларш а Делан лаамца лелаш бу, боху хинца. Царна
хьоларш цахилларг, царна дуьхьала ваьлларг жьожхатин цер-
хьоларш ур ву, боху. Хьеначу кхачанах дуьзна гай а, ахчанах дуь-
хьоларш а долчу моллина атта ду и дийца. Амма Вара оцу туьй-
хьоларш тхивалийта хала ду. Цунна хьина, оцу хьолахоша аьшпаш

буттий, хІара Вара санна мискачу нехан уыш мостагІий хІауу.
Халкъан оцу цІиймалархойх бекхам оыцу хІара нохч
хъаннаш сийсош болчу обаргаша. Амма хІокху цхъаццэ н
шаммо къаьст-къаьстина латто кыйсам а, хъаннашкахъ, да
а гена гІур дац. Акхарой санна, хъаннашкахъ, лаьмнаш
лечкъаш лелла бевр ма бац уыш. ТІехула тІе, Нохчмахкара
цуынга тІаьххъара ма хайитина, нагахъ и айхъа дІакхохъу
Іадда ца битыхъ, айхъа биъна дуй ца ларбахъ, шаьш хъуна тІ
нийса хъукма дийр ду аьлла.

«Мел дийцича а, и баьччанаш соьл хъекъале бу, – ойна
Варас. – Къона велахъ а, хІокху Нохчийчохъ уггар баккхІий
Іеламчех цхъаь ву Маккхал. Петарбухехъ оьрсийн Іилма а
на, церан гІиллакхаш девзаш стаг ву Берса а. Ший а догІе
оьзда ши къонах а ву. Халкъалахъ сий а ду церан. Царах к
стина со мича гІур вара?»

Чехкачу Органан аьтту агІор берда тІе хъала а ваьлла, Жи
чу АтагІа бІаьргбетташ вехха лаьттира Вара. Цуьнан само
лоьцура гондІа мел тийна шур-шур. Варин мостагІий бу дука
а. Царех уггар кхерамениг – Чебарлара ГІудантан Мудар а
луш. Стешха, ямарт жІаьла ду иза. Чебарлахъ наиб волчу пу
гахъа ду Іедал а. Мудар санна къиза, сий доцуш хилла цу
ваша вийна Варас. Дукха хан ю шен вешин чІир екха гІерта
Варин лар толлуш лела. Амма иза тІекхиац Варина.

Буьрса терсаш, тІулгийн бердах леташ охъахъаьдда до
Орга. Аренга мел дели кІадлуш, гІеллуш, чож детташ тийна
доьрзу иза. Адаман амалх тера. Къоначу хенахъ дахарехъ мар
лоьхуш иштта карзахе некъ бо стага а. ТІаккха, шовзткъа шар
тІех ма-тиллинехъ, воло. Нагахъ йовхарш тухуш, ша висча, н
заршна узарш деш, кхин гІар-гІовгІа йоцуш тийна лаьтте во
зу. Эхарта.

Варин хъажар юьртан лаха йистехъ гІийла ша къегачу с
лонна тІехъ соцу. И къуьда богучу цІа чохъ вехаш ву цу
доттагІ Вагин Паша. Къайлах обарг ву иза. Обаргашна къ
лах гІо а до Пашас, нагахъ цаьрца къола дан а вогІу. Шена
шен доттагІ дика вевза, моьтту Варина. Амма вовзац. Вар
хаац, и шен доттагІ ГІудантан Мударна ахчанах вохкавеллий

На хьаа тховса ша Пашин хIусаман неIарх чохьха ма ваьллина, хIусаман Мударе мотт эсна чехка бере хьажор вуйла а, ткьа Царантан Мудара гIопера ялийнчу гIалгIазкхийн отрядах кхаа тхьотхь ша леттачул тIаьхьа, хIоь-молха а кхачийна, баттара шайна а яьккхина, мохь бетташ еса а доьшуш, дуккха а бара-шайну мостагIашна чухьодур вуйла а, цара ша таррашца вери-ца хьануьлтур вуйла а...

ЦахIинца кхечу хIуманан ойла йо. Цунна дагах гилгаш дуй-цу йона кестта шен доьзал гург хилар дагадеача. Ойланца цо кестта шен жимахйолу йоI Беди. Хетало, ша цуьнан Iаьржачу, аIаьрчу месашна куьг хьобкхуш санна, иза кегийчу куьйгашца шьаа яьла сирьелла шен маж кегош, хебаршка ихна лаг мара а куьйлуш, йоблуш санна. Кхо йоI ю цуьнан. KIант вац. Ва-рел тIаьхьа цхьа а боьрша стаг ца вуьсу царан доьзалехь. Варел тIаьхьа оцу зударийн дола хьан дийр ду-те? Наха дуйцуш ирча кесттанаш ма ду. Кестта берриг божарий салтбохур бу, халкь царта дине дерзор ду, тIаккха гаурша зударий сийсазбийр бу болуш...

Царин цхьа KIант вара, царан доьзалехь дуйххьар хилла бар. Лах шо хьалха тIамехь вийна. Кьона, куьце, майра, хаза KIант вара Леча. Нохчмахкан хьаннашкахь воьжна. Зуда яло а на хьан...

Ванах, ништа кьаьхьа хир долуш ду-те хIара дахар? Я оцу шьакхьан, цуьнан инарлийн, эпсарийн, хьаькакийн дай-наний, инжарий, зударий, бераш а дац-те? Я царна ца деза-те шайн бе-рант? Я шайна бен, доьзал бецац моьтту-те царна? Я оцу пачча-хьан, инарлийн, эпсарийн кийрахь дегнийн метта тIулгаш ду-те? ХIунда белхабо цара нохчийн наной?

И ойланаш дуйххьар еш яц Варас. Лаххара шовзткьа шо ду цо а ойланаш ен а, оцу хаттаршна жоп ца каро а.

Варас халла хаалуш урх озайо. Беречух кхетта дин, Iад санна дуьлой, дIаьккха кечло. Хьеречу Органна чу а баьлла, шуй-рочу пекхаца и пурх хедош, дехьа берда тIе а болий, шийла хи паччадожон бегало и.

Моллашчу боларехь юьрта воьду Вара. Доьхкарх йоьлличу царин макьара тIехь ду куьг, ши бIаьрг, берзан санна, бодашка-

хула кхерста. Амма ойла юха а, хьоввзий, довзална тле йову.
Цхьа масех минот яьлча зуда а, бераш гур ду цунна. Ткьа цхьа
пхеа баттахь сатоьхча, чекх ер ду цара хьогьу Iазап а. Бланта
яьлча Туркойн махка баха кечлуш бу нохчий. Уггар хьалха бот
хучаьрца новкъа вер ву Вара шен довзалца. Оцу тIехь цунна тIе
дийр ду Iуспанан Сайдуллас. Цхьана хенахь ши доттагI пар
шиь. ТIаьхьарчу ткьа шарахь цкъа а вовшех ца къаьстан пач
чахьан эскарех летта. Воккха наиб хилира Сайдуллек. ХIинца
паччахьан эпсар ву. Тамашийна хIума ду хIара. Шемалан пача
болу наибаш, молланаш паччахьан Iедало шена герга оийор.
Церан шортта алапаш, даьхний, мохк а бу. Доцца аьлча, тIе
яц-кх кху дуьненахь. Туркойн махкахь мукъана а карор батта
синтем, сискал а? Дийца-м дуьйцу, бусалба паччахь волчот
далалур ду-м, боху. Дахана хьовсур ду-кх. Шайн дайма хьовс
бIарзбелла хьийза хIорш. Кхузахьчул хала хир дац хир ду
гахь. Хила декхар дац.

Оцу ойланашна Вагин Пашин керта воьллачу Варина
хаьара, кхана схьакхета малх шена гур боцийла...

БАЛ ЧЕКХБАБЛЧА...

...Мохк тѣман хьолехъ хиларо вайна тѣдохкура,
 ламанхой шайн ѳздангаллех бохор кхиондолу,
 амма вешан ницкъ чѣагѣбен долу гѣуллакхаш царна
 юкъадаржор, хѣтахъ вай къобалѣора нохчийчун
 сутаралла... Хѣтахъ бохо безара вайна зуламе
 болу ламанхойн шайн даймахке безам, дезара
 царна юккъе девнаш, питанаш тийса...
 Хѣтахъ царгара тѣман шпионство а, ямартло
 а ѳшура вайна... Хѣнца цигахъ чѣога ѳшу
 нийсо енийолу, диканнг луу, ѳзда администраци...»

Н.А. Добролюбов

Догъу денна кечъелча санна яра тахана Владикавказ. Кху-
 ахъ гѣалин урамашкахъ а, Теркан областан ѳскарийн шта-
 бан цѣношний, командующин квартириний хьалха а гора ле-
 вѣна кѣбелла областерчу ѳскарийн тайп-тайпанчу дакъойн
 цѣарин

Петербургера вухавирзина Карцов ган баъхкинера уьш.
 Хѣоранна а лаъара Кавказски ѳскарийн коьртачу штабан началь-
 никѣна хьалха хѣотта, империн столицера цѣавирзина иза декъал-
 лѣн. Хѣоранна а лаъара цунна билгалвала. Бѣагѣара инарла
 шѣарчу тѣмначальникѣх вацара. Кавказехъ гѣуллакх дан вале
 Александр II, цуьнан вешиний тѣман тактикѣх лекцѣш ѳѳшуш
 цѣалѣчу цуьнан хѣинца императора догъѳцура. Кхин ца хилча
 а Карцовчу штабан начальника-х вай иза. Хьанна хаъ, тахана
 цунна дѣухьалхъабжна велакъажарх, цунна дезалучу агѣор дош
 ѳѳѳѳѳ, хѣстинг гѣиллакх лелорах ѳѳѳѳ хила а ма мега цѣран хин-
 лѣчу каръера.

Догъагѣчун сийнна сийсара Лорис-Меликовѣ хѣоттийнчу
 ѳѳѳѳѳ ѳѳѳѳѳ хьѣший тахана дѣасаѳѳѳѳѳ. Гѣалин цѣхъацѣ
 агѣор цѣайнийлира кхѳккѣа говр ѳѳѳѳ пайтонаш, дошлойн ков-
 райн. Карцови лаамца кхузахъ биснера ѳделенийн а, округийн а
 начальниканш, полкийн командиранш.

Михаил Тариэловичан кабинетехъ баърччехъ пенах кхозуш шен ерриг регалешца дийнна даьккхинчу Александр II суьрт кIел лекха гIовла йолчу венециански кIедачу кресло чу а погIа велла, ехачу стоьла гонаха хевшина Iачу эпсаршка бIаьрг туйхира Карцовс.

– Господа эпсарш, – долийра цо дуькьачу озаца, – шуна ма хууш дац кху сахьта Терски областехъ хIоьттина хьал. Кхузар машар а, синтем а хилийтаран дуьхьа правительствос цхьанна Iа сацамаш тIеэцна. Царах коьртаниг – Кавказехъ уггар вайна ескармечу мостагIех, нохчех, берриш ца бахалахъ а, ах мукьана а кхузара дIабахаран хьокьехъ сан кIамел хилла, Цуннан Цо ператорски Воккхалло кIобалдо кавказски Iедалийн дIадоьтIа Пуллакх зен-зулам доцуш дерзаран жоьпалла уггар хьалху шуна тIехъ дуьсу. Цундела суна хаа луур ду Нохчийчохъ тахьа долу хьал. Областан начальниакша сан дехар ду шайна хууш дерг, цхьа жиманиг а буха ца дуьтуш, схьадийцар. Амма уггар хьалха суна ладогIа луур ду юккьерчу Отделан начальниг.

Теркан гIалагIазкхийн эскарийн наказной атаманна, инарла-майорна Христофер Егорович Попандуполонна а, Гребенско гIалагIазкхийн полкан командирна, полковникна Петр Гаврилович Белликна а юккье хьина Iен зобртала инарла-майорна Александр Георгиевич Туманов везза хьалагIаьттира. Вуьт дегIа тIе йижина мундир тIемгаш лаьцна охьа а озийна, спийчу ленти тIехъ кхозу св. Аннин орден а нисийна, яйн йовхару туйхира цо.

– Хьан Локхалла Александр Петрович, шуна ма-хаьара, оьт карахъ ю вай кIарийинчу Кавказехъ уггар карзахе кIам шена чохъ деха Терски областера Юккьера тIеман отдел. Кхузарчу хьона лаьцна айса регулярно областан эскарийн командуюцниг, Цуннан Локхалле инарла-лейтенанте Лорис-Меликовга донесени елlexъ а, амма Хьан Локхаллин лаамна жоп луш, кIезниг дор а кIел ца дуьтуш дуьйцур ду ас...

Инарла-майорна Кундуховна уллохъ Iен 77-чу Тенгинск полкан кIона командир, флигел-адъютант, полковник эла Николай Иванович Святополк-Мирский резавоцуш дIасахьаьттира Цунна дика бевзара кIамелана тIера гуьржий. ХIара эла хIинна

шолур ну, цкъа аьлларг юх-юха а олуш. Ткъа Николай Ивановна Ишлина хан ю Лорис-Меликовн кхаа йолах жимачуьнца цхьаьнахета. Хинца кхозлагIа гинера цунна хIетта дуза доьлла дуьтла дегI долуш, оьрсийн а, кавказски а ций ийна Iаьржачу аьттахь, горга юьхь-марш а, ховха балдаш а, халла хаалуш бут-ка реттина хаза мара а, ши седа санна догуш Iаьржа бIаьргаш а шиу и самукъане йоI. Хинца а лерехь декара и шиь сийсара ба-ваьн цхьаьна хелхадуьйлуш къоначу Соняс цуьнан лерехь дина доьдоре къамел. Мундирана тIера схьаьтталора цунах йисина аьтту IагIаран хьожа.

Ткъа йоьлан нана Нина Ивановна резахилла хьоьжура цу-оьрца. ОххIай, кху Кавказе веачахьана цуьнан самукъадаьлла буйна и цхьаь яра-кх. Кхин йогIур юй-те иза?

Кху махкахь вешан олалла чIагIдархьама вайна оьшург оьрчийн къоман бIахалла кагъяр ду. Амма иза дан вайн ницкъ оьшург бац, нагахь санна, Iедало сацам тIеэцна ма-хиллара, ца-рах цхьа дакъа кху махкара дIа ца даьккхича. Нагахь санна уьш аьттиьшла махках баха вай гIортахь, гIуллакх вайна инзаре зен доьдуьлуш доьрзур дац. Цундела, герзан ницкъе ца кхевдаш уьш махках баха вайна цхьаь бен некъ ца буьсу – царна юккъехь аьттиьлах агитаци лелорца уьш Турци кхалхарна тIебигар. На-гахь и гIуллакх кхочушдан вайн ницкъ кхачахь, цунах ши пай-ла болу; царалахь уггар карзахе нах махкахбахарца бисинчийн бIахалли кагйина, керлачу гIовттамех гуттаренна а цаьрга дог-оьттиьттар, цхьаь. ШолгIа, махках бевллачех дуьсучу лаьттаца вайна бухабуьсучарна кхачо ялур ю.

«Цуна хаьара, хIара вахлур вуйла, – оила йора Святополк-Мирский, Тумановн хьаьвзинчу, бехачу мера кIел ловзучу «пол-ковник беш тодинчу морсачу мекхашка а, дуькъя, дехачу гиччош-ка и хьоьжуш. – Къамелана дукха тIера бай хIара кавказцаш-м. Цунна оьшу, шозза шиь диь хилар чIагIдеш, оццул деха хабар?»

Цунна уллохь хиьна Iен 79-чу Курински полкан командир, Ишкерински округан начальник, полковник Николай Никитыч Геновиченко шена хьалха Iуьллуцу кехата тIе къолам хьоькхуш, оьургаш дохкуш воллур. Святополк-Мирскина гира цу тIехь доьд-береш, зударийн кортош, дехьо хиьна Iачу 78-чу Навагин-

ски гІашлойн полкан командиран, полковникан Дмитрий Васильевич Комаровн, кІунзале корта а. Амма элан хъажар дахь сецира цхъана маъПехъ лерина йиллинчу тагІалкхах корта рабабккхина кхозучу ламанхочунна тІехъ.

«Чов йина йийсаре а лаьцна, ша Хаси-Юьртарчу килсан данахъ ирхъоьллинчу БойсагІаран сурт-м дац хир ду цо дотарнарг?» – иккхира элан дагчу.

– Амма нохчий Турци кхалхор а дац атта гІуллакх, – дуйлаш ра хІинца а гІуллакхна тІевала гена волчу эла Тумановс, – Халонаш яккхий хир ю. Цига кхалха шайна лаар схъахъединаро тахана цкъа дуккха а бу. Дийнна ярташ, тайпанаш. Вайна оьдучийл а сов. Амма дІабаха кечбелла, новкъабевлла белахъ а, шаа сацамах уьш бохо тарло Турци кхелхинчу кубански ламанхочу карчу хъолах лаьцна деанчу хабарой, цига кхалхаза буйсуьнцогІуллакх жимма а толур дуйла хаарой. Хъалха ас цІетогІахъ новкъарлонех-м графа Игнатъевс Іалашдийр дара вай. Коьртин хІун ду аьлча, нохчий кхалхор долийнарг вайн правительство хІлар дукха йоккхачу къайлехъ латтор ду. Нагахъ правительство берриг нохчий Турци кхалхо ойла ю аьлла шайна хеталахъ, берриг цига дІагІоьртур бу уьш, я цхъа а ца воьдуш, дубхъалберриг бу, шаьш нуьцкъала махках ца бахахъ. Цуьнан Локхаллю Лорис-Меликовс сайна тІедиллинарг кхочуш а деш, сайн лазутчикан кахула ас лерина терго латтайо нохчийн ойланна тІехъ. Царна тІекхъохъучу хаамашка ладоьгІча, цхъа дакъа нохчийн кхалхачийча бу. Кхалха массарна а лаь, амма вай шаьш дІацахъарча а кхоьру. Ткъа ас, аша тІе ма-диллара, оцу гІуллакха юккъехъ вай дакъалоцуш хилар ца хайта, кхалхорна вай дубхъал берриг чуха, амма кхалхарх церан дог ца доккхуш, ларлуш, политик дІахъо царна юккъехъ. Шен хан тІехІотталц церан ойла чІагІагІа еза. Кхин ду цхъаь суна ала лууш. Кхалхо беза хан тІехІотталца кхелхачаьрца дІаваха кечвина цхъа наха лоруш болчех, царна тІаьхъахІуьтту болчех кхелхачийн коьрте а ваьккхина угтар хІалха новкъаваккха вешан масех стаг хила веза вайн. Цкъа-деллахъ и гІуллакх дийриг, царна уьш резабеш ахча дала дезар ду вайн шолгІа-делахъ, вай тІелаца деза, нагахъ и масех стаг дІахъаьрча цигахъ виса реза ца хилахъ, царна бухаберза бакъо яла.

Корах чу хьобжучу гIушлакхе баьллачу маьлхан асанна кIел
бохвелла, дегI бодделла, хьалха Iуьллучу кехата тIехь кьоламца
ночий йозанаш деш хиьна Iен Карцов, хьала а таIна, бIаьргех
нохку дашочу хIазаран куьзганаш хьаж тIе хьала а теттина, Ту-
мановга хьаьжира.

Хьомсара Александр Георгиевич, ахь бехк ма биллалахь
нохкахаккхарна. Суна хетарехь, иштачу нахана хьажийна харж
ахчанна Михаил Таризеловича тхайга дина дехар оха кьобал-
тина. Карцов хаттаре Лорис-Меликовга хьаьжира.

Ас итг эзар сом деIица ахча дIахецна цунна. Суна хетарехь,
Александр Георгиевича иза гIуллакхна дойуш ду.

Iосьахваьккхинчу Тумановс, оила ца гуллуш, масеахза яйн
нохкахарш туьйхира.

Хьан Локхалла, Нохчийчоь кху сохьта кхаа декье екьаелла:
Турцира схьакохьхьучу хабарех Iехабелла а, бIаьсте яьлча шайш
Терсил дехьа кхелхар ду бохуш даьржинчу эладитанех кхера-
белла а цхьаболу нохчий Турци кхалха лууш бу. ШолгIачарна,
ахь бахирхой кхузара дIабевлча шайн аьтто хир буйла хууш, бу-
хьаь совца лаьа. КхолагIчара, оцу эладитанех пайда а оьцуш,
бIаьсте яьлча нахера герз дIадоккхур ду, налогаш йохур ю, нах
сагг бохур бу бохуш, шайггара эладитанаш а даржош, адам
пIаттамна тIетотту. Баккхийчара догдиллина шайш тоьлург хи-
ларх. Карзахбевлларш кегийрхой а, зикришаш а бу. Шайш вов-
наш а тоьхна, шайн коьрте хIотта цхьа тIеман баьчча хилча, та-
хьаь а пIаттам бийр бара цара. Шеко яц, арахьарчу мехкашца
вайн тIом болабелча я чохьха муьлхха а цхьа хьовр-зIовр хилча,
а баьчча гучувериг хиларан а, вайн аьтто бацарх цо пайдаьцург
хиларан а. Сан агенташ мукьа Iаш бац. Вайна дуьхьал аьлла дош
а, дIатесна ког а сиха суна тIекхачабо цара. ПIаттамна кечлуш
бу боху хаамаш саццаза тIекхохьхь. И эладитанаш бIаьсте йо-
луш данм хуьлу нохчашлахь. Цкьацкьа вайна зуламе довлу уьш,
аьцкьа, хабар хуьлий, дуьсу. Амма адам кхалхо долиьча, цара
сагам боллуш дуьхьало йийриг хиларан шеко яц. Хьехориг мар-
гIин бутт чекхбаьлча бохуш ду. Цундела Нохчийчоьхь вай кийча
силла дечи муьлхха а пIаттам юьххьехь хьаьшна дIабаккха. Цун-
дела ницкь оьшу. Суна хетарехь, кху областехь болу вайн тIеман

ницкъ кІезиг бу. Нагахь нохчий нуыцкъала махках баха деза
я муылххачу гІаттамна хьалхе яккхархьама, цкъа-делахь, и ре
гулярни эскарийн дакъош Воздвиженский, Ханкалехь Гро
нина уллой, БердкІелий оза деза. ШолгІа-делахь, шина деза
декъна и эскарш муылххачу минотехь сихха гІуллакх дан басы
а йолуш, къаьсттина полномочеш елла начальникаш коьрте
болуш хила деза. И гІуллакх дан дезар ду апрель бутт юккъе ба
лале. ТІаьххьара а суна ала лаьа, инарла Кундухов дуьхьалло
чура, майоран Османовн, майоран Ипполитовн галморзахаллаш
къасто езар...

Лорис-Меликовс, резавоцуш, корта хьовзийра:

– Александр Георгиевич, оьшурий техьа иза? Майора Ип
политовс сайга язйинчу донесенин копи ас Муса Алхазович
елла, цо суна кхоччуш жоп а делла. И эладитанаш Сайдулов
схьадуьйлуш ма дац. Хууш ду, цуьнан мостагІий, арахьа хьонс
цуьнан шен бартахошлахь а хилар. Церан болх бу иза беран
а. Делахь а, массарна а кхеташ хилийта, Муса Алхазовича шен
къамелехь доцца аьр цунах лаьцна.

Кхеташо кестта чекхьериг хиларх тоххар догдиллина С
тополк-Мирский, Лорис-Меликовна аьтту агІор, хІумма а лаба
ре доцуш, вусавелла Іачу областерчу эскарийн штабан парти
никан, полковникан Александр Павлович Свистуновн тІаьххь
коьрте хьежа хІоьгтира. Цуьнан ехачу юьхьа тІерачу мукадехь
чух терачу кегийчу бІаьргаша а, тІехабийнчу дуткъачу балла
цунна дагатосура къиза стаг. Баккъал а, дукха хан йоццуш Но
махкахь а, Органца а хилла гІаттам хьошуш цо а гайтира шта
ра массарчул тІех къизалла. ХІинца нийсса шийтта шо даь
Мозлакана уллохь цуьнан безамна боккха барз беш, иза Петер
бурге дІа а хьажийна, цо Лорис-Меликовн меттиг дІалоцур ба
Оццу шарахь цо къиза хьошур бу Нохчмахкахь хилла нохчий
тІаьххьара боккха гІаттам.

Стенна делахь а, мекарчу Беллике КІоршаме хьоьжуш, ш
туьран макъарх тесна хьесан кІужал ловзош Іен Кундухов к
хьалаиккхира.

– Мотт социйла Сайдулла аьшнашвеш, харц хабарш дуьйну
чийн, – эпсаршна тІехула оьгІазе бІаьрг кхарстийра цо. – ХІуь

дууш дуйцу уыш майора Ипполитовс? Шуьйта-Гоге хиьна
 цуьррийн эладитанашка ладеглар бен, цо деш хIумма дац. Суна
 хаац, иша ону цхьогална эзар десятин сов латта хIун диначунна
 дедна. Массарна а хьестало! Нохчо а ялийна, вуьшта а кьечу ла-
 вехьоникара схьа а дохуш, латта шен стунцахонна дIадекъна. И
 ону Аргунски округехь нах карзахбийларна бехке. Шен доне-
 сени тIехь цо яздийраш дуьхь-дуьхьал ду. Ас дуьхьхьалдIа боху,
 Ипполитов клеветник ву, цо Сайдуллина тIекхоьллинарш шена
 а цавестарна ду. Ша хIуьттаренна ца лелахьара, цо яздинарш
 дIаца бух болуш, нийса хир дара. Ткъа Сайдуллек дерг аьлча, ас
 сайн декхар лору майорах Сайдуллек дерг шуьга нийса дIаалар.
 Цо маIарел шек вац цо дIахьуш болу некъ нийса хиларх. Цул
 сов, нагахь вай долийна доккхачу маьIне гIуллакх кхиамца чекх-
 таллахь, ону кхиамна правительство уггар хьалха декхарийлахь
 цуьр ю майорана Сайдуллина. Цул сов, со цуьрриг шек вац,
 иша тIехь и харц эладитанаш кхоьллина шен мостагIий хьагIе,
 асша туьганаш хилар цо кестта бакъдийриг хиларх. Майоран
 Ипполитовн кехато сан дог дохийра. Амма правительствона
 доккхачу маьIнин, ткъа сайна жьопаллин кху гIуллакхах кхета-
 чу ре, цхьана стеган гIалато иза дерриг а тIекIелдоккхур дуйла
 дууш, цхьацаболчу окружни начальникашна ца хаййтира сайн
 оьIагIахар. Сой, Сайдуллий тешна ву, тхойша цавевзарш шайн
 цуьррийн эладитанаш дийца а буьтуш, кхалхаран гIуллакх кхи-
 амна чекхдериг хиларх! Амма ас гIуллакх тешна дийцарх, ма
 юьтталаш, вайна кхерам бац. Нохчийчоь шуна евза. БIе шарахь
 ону кху Кавказехь хьовр-зIовр латториг и ю. Вайна ма-хаьара,
 Нохчийчоь хIинца а къярьелла кIелсецца яц. Иза Россин уггар
 эвераме а, нуьцкъала а чохьара мостагI ву. Нагахь вай схьа-
 лашна гIуллакх ИпполитовгIар тайпачу наха ца дохош, вайга
 бехьлаккхалахь, Кавказехь гуттаренна а машар хIуттур бу!

Кундуховга безам цахиларал совнаха, Ипполитовца гIехьчул
 гIаргIара юкъаметтиг йолчу 80-чу гIашлойн Кабардински полкан
 командирана, полковникна Экельна ца тайра цуьнан къамел.

Кундухов къамел дан волавелчахьана дуьйна, юьхь цкъа
 дийдуш, тIаккха макхлуш меттахьхьеш волу иза, кхин са а ца
 дIагIаделла, шена дош даларе а ца хьобжуш, хьалаиккхира.

– Кхузахь цхьаццаболчу накъосташа, уггар хьалха теша дина Кундуховс, шайна пайда хилийтаран дуьхьа, Нохчийн хIоьттина хьал дестийна дуьйцу. Сурт ма-диллара кхераме а даи шайтIа! ТIехула тIе, суна ирча хета, господа эпсарш, Нохчийн чохь оццул нуьцкьала, кхераме мостагI шуна хеталуш. Вай эскаран нах ду, господа эпсарш. Вайх хIоранна а дика хаба Россин истори. Дуй кху дуьненахь оьрсийн герзана кIел соцул догуд халкъ? – пенах кхозучу Российски империн доккхачу картI тIе а вахана, Днепран а, Волгин а лакхенна гонахара латтанаш юкка дерзош пIелг хьаькхира цо. – ХIара хилла оьрсийн хьалхестийн славянски тайпанийн дуьххьарлера мохк. БIеннаш шерамса царна тIелетара золотоордински кочевникаш, немецки рыцарь шведаш, полякаш, туркой, персаш. ХIун хили царах? Россин шина бIе шарахь сов олалла дина татаро-монголаш шайн моста чу аренашка дIалаьхкина. Тахана триумфальни маршаца перо мехкаш тIехула хьалхадоблху толамийн оьрсийн эскарш. Цо шопо далале церан мохк Российски империх схьатухур бу. Шведаш а, немцой а меттахьхьа ца баьхьа. Польша вайн кога тIе а ю. Туркой а, персаш а, отуш, дIалоьхку. Висла-хи тIера Тийна океанна тIе а, Александрополна тIера Кьилбседан шан океанна тIе а болчу оцу боккхачу мехкан дай оьрсий бу, ерриг Европери паччахьийн а паччахь цуьнан Императорски Воккхалла Александр II ву. Ткьа кхузахь, хIара куйна кIел бохккал боцу дестий нохчий буьйцуш, хабарш дуьйцу!

Чохьболчарна тIехула курра бIаьрг тоьхна, охьахиира Экелин Кундухов цуьнга дIахьажа а ца вешира.

– Суна хетарехь, господин Экелин кхиьна вац Российски империн истори Iамо, – эккхийтира цо кIоршаме. – Ас цунна боккка ца буьллу. Ахча а, чинаш а оьшуш, шен махках ваьлла, кхуь веана стаг ву иза. Амма цхьадерг мукъане а довзар эрна хир аьл цунна. Оьрсийн халкъо шена тIера дIакхоьссира татаро-монголийн олалла. Россина цхьа шо а, цхьаКIеззиг эскарш а тоьхна Казански а, Астрахански а ханстваш дIалеца. ГалагIаькхийн жимачу отрядаца ерриг Сибирь дIалецира Ермака. Шайн маькара дIалаьхкира немцой, полякаш, шведаш, французаш, Хаьлдаза етташ, туркошкара керл-керла мехкаш схьадоху вай. Ас

дѣлавацца Закавказ а. Дуьхьало йоцуш хьалха оьху Туркестанехь а. Аьма похчийн жима мохк дѣлаца гѣрташ вай хаддаза тѣом бѣш дѣткъа шо кхечи. Дѣткъа шо ду Российски уггар тоьлжачу эскарша, гѣрабевлладу полководцаша, и дѣлаца гѣрташ, цѣа бѣш. Хѣтте, тахана а Российски импери кѣл сецца яц Нохчийчу. Вай кхечу даккхийчу къаьмнашна, дийнначу пачхьал-ккхийн тѣкхийсинчу хьалхалерчу дерриг куйнаш кѣл совца нѣац одѣкьаза нохчий», цара уьш, этѣош, дѣакхуьйсу. Массан-дер а тоьлмбавьхна оьрсийн герз кхузахь артделла сецца, госпо-дин полковник. Тахана, уггар машаречу хенахь а, шовзткъе ялх батальон гѣашлой, Донски гѣлагѣзкхийн кхо полк, драгунски полк полк лавтта цигахь йиллина. Кху некъехь Кубанера ши оьш а элийна Нохчийчу. И герзан ницкъ бу хьуна Терски а, Кубански а гѣлагѣзкхийн пхеа бригадал совнаха. Кхечу мех-танца тѣом эьккахь, Нохчийчуьра нийса ах эскарш дѣадига де-ар ду шѣн. Тѣаккха цигахь хиндерг, ас ца дийцича а, хаь шуна. Ас оьшга аьлча, со хьаставала гѣрта, ма моттийла шуна, хѣра уьш а, кхузара адамаш а дика девзаш воьлу Михаил Таризѣлович аьнуш, кху областан коьртѣхь кхин стаг хиллѣхь, кхузахь хадда-ца цѣа цѣнарг хиларан шеко яцара. Ткъа господин Экельна Кав-казски тѣман истори тѣмо езий-те, моьтту суна. Нагахь хьайна цѣа цѣа къахьѣга ца лаахь, хьайн полкан истори мукъана а тѣмае. Цѣа Нохчийчоьнах тийсало нийсса бѣе шовзткъа шо ду хьуна!

Хьан Локхалла, ахь урокаш ялор оьшуш вац со! – цѣа тѣахана, балдаш дѣгош кхоссар йира Экельна.

Цѣкхетарг цуьнан шен бертаза тѣмаво кхузахь!

Господа, девнаш цадар доьху шуьга, – хьалагѣаттира Ло-рис-Меликов. – Девнаш даьта ца гулдина шу кху чу. Хьомсара тѣуьрд Филиппович, хьо дукха тѣхула хьѣбжу мостагѣчун ниц-къа. Хьан бѣаьргашца вай Нохчийчоьне хьийсахь, цо хѣнца а тѣуьш а къаьхьѣгуйтур ду вайга. Ипполитов бѣхке ван а, цѣа цѣаммо иза бѣхказаваха а ца воьгу. Иза хьѣкѣал долуш а, цѣа цѣа цѣнарг цѣена кхочушдеш а администратор ву. Бакъду, кху оьшѣхь Сайдуллин хьѣкѣхь гѣлатваьлла иза. Цуьнан донесени, цѣа цѣа йоцуш, догтах язѣина ю. Ткъа аша, господа окрѣжни на-чѣа цѣа цѣа, нохчашкара герз дѣаэца а, уьш салт баха а, керстдине

берзо а, царна тIе текхамаш бахка а, латта дIадаккха а, ушн пун
къала махках баха а вайн Iалашо йоцийла хаййта халкъе. Ярташ
ка ас командировать виначу полковника Муравьевс халкъе а
ма-хъедарра, правительствос цхъа а нуьцкъала Турци кхалхор
вац, амма воьдург сацор а вац. Луурш а бохуьйту, бухабуьсунно
аьттонна. Лаххара а, апрель бутт чекхболуш кхелхачийн халкъе
ра партеш новкъаяха дезар ду вайн. Ас юха а боху шуьга, берзо
нохчий кху цхъана шарахь кхалхалур бац дIа. Кху шарахь бац
дIахьовсораш вайн Iедалца цкъа а машар хир боцурш бу. Биедин
чаьрга шайна ялташ дерна гIайгIа байта беза. Царна юккъе
дIакхайкхо деза, ГIумкехь а, ХIирийчохь а, Гебартыхь а латтар
гIуллакх къастош йолу комисси, цигара яьлча, Нохчийчохь бац
бан а йолалур ю, нохчашна латтан токхо а йийр ю аьлла. Сун
хетарехь, Александр Петрович, хIинца хъайн ала дерг ахь ала
аьлла, господа эпсарш паргIатбитча мегаш ду.

Карцов, шен бIаьргех дохку куьзганаш дIадаьхна, стоьла тIе
охъа а дехкина, ши куьг стоьла тIе а дуьлллуш, креслон гIовар
тевжира.

— Доцца аьлча, господа эпсарш, гIуллакх, шух цхъаболчар
ма-моьтту, атта дац. Михаил Тариеловича цкъа соьга ма-алпар
тахана Нохчийчоь эkkха йоллучу вулканах тера ю. Бакъду, хал
халера бехачу, халачу тIемийн зама дIаяьлла цигахь. ХIетта
кIеззигчу ханна, амма довхачу тийсадаларшна ницкъ оьшучу
тIех бу нохчашкахь. Правительствон чIогIа сагатдо зикристин
стамлучу тобано а, ярташкахь берашна вовшахдеттачу спар
тански ловзарша а. Нохчийчоь къаръяла дагахь яц. Иза пIаь
кога кIел соцур яц, вай кхин а бIе эзар гIалагIазкхи нохчан
юккъа охъа ца хаавахь, цигахь йолу тIеман гIаьпнаш чIагI а
кхин керланиш ца йогIахь. Иза дан доьлча, дукха хан а, нохч
харж а еза. Цига гIалагIазкхийн керла станицаш яхка доьлча
ах нохчий махках баьхна, Россин кIоргерчу губернишка кхал
хо деза вайн. Амма нохчашкара дера дуьхьало йоцуш иза
дац. Терски областехь машар хIотторна уггар аттаха болу
нохчий Турци кхалхор лору правительствос. Шуна ма-хапар
кху итт баттахь къайлаха цунна кечамбеш ду вай. Нагахь са
на кхалхоран инициатива правительства схъаяьллийла царна

галах, Пуллакхан кхиаме догдохийла яц вайн. Цундела, коьр-
танн и кьайлехь латтор ду. Нагахь цхьаммо и кьайле еллахь,
вайн цг багтахь хьегна кьа дайна ца Iаш, Нохчийчоьно дуккха а
вайнаш хьобгуйтур ю вайга. Ишта а, вуьшта а, цхьа дакьа нох-
чий махкахбахар правительствон хийца йиш йоцуш сацам бу.
Вайна цкьа вай схьалаьцнарг бертахь некъ бу, амма ца хуьлчу
вайна, тернан ницкъе кховдаза а девр хир дац. Цундела, бал-
лоьн а тактически Iаморна алий, кху областера дерриг эскарш
Нохчийчу лагершка хIиттаде. Уьш кийча хила деза муьлххачу
Iаьцотехь Пуллакхна. ХIара бIаьстенан юьхь утгар жоьпаллин
вайна Цундела, хьомсара Христофер Егорович, сан дехар ду
вайна, араьхарчу мехкашкара кхерам болу баьхана а хIоттадай,
вайна Iачу запасан гIалагIазкхий муьлххачу а меттигна кийча
вайна тоьна кIел хIиттор. Соьгахьара мукьа ду шу.

Деврш арабевлча, хьалагIаьттина, куьйгаш дIаса а тосуш,
вайна цгтийна, меллаша чухула дIасаволавелира Карцов.

И Кундухов кхераме стаг хилар, тахана хии суна. Кьайла-
белелина иизаре боккха цабезам бу цуьнан Россига. Амма цуь-
нан бертаца цкьацкьа гучуболу иза. Со воккхаве, иза кху махка-
ра дIаволуш. Хьо реза вуй соьца, Михаил Тариелович?

Дорис-Меликов жоп ца луш хьевелира.

Хьо гIалат ца ваьлла, Александр Петрович. Цо хIинца
вайна, шена лаахь а, ца лаахь а, вайн правительствона доккха
гIалахь ду. Дслахь а, со тешна ву, мацца а цкьа иза вайна ямарт
вайна хиларх.

Гена Сайдулла?

Игн олу ас цунах лаьцна а. Цаьршиммо дIахьуриг нийса
вайна бу. Кху гIаьхьарчу хенахь Кундуховс башха лечкьа а ца бо
вайна болу шен цабезам. Амма кестта, Дала мукъ лахь, иза а,
вайна а шийн берзалойн ардангаца гена вер ву кху махкана. Цу-
вайна Iаьцот хуьлуш, садетташ Iа со.

Делкьал гIаьхье цIевзина еара. Малх цIеххьана кьайлабели-
ра, дIа корех бетгалуш цIийзара кьилбседехьара хьобкху ший-
вайна, Корех араьхаьжча, стигалахь Iаьржачу мархийн жIомар
вайна догдуйхира Карцовн. Нагахь йочанаш йолалахь, кестта
вайна цIаьцна ломан дукьах чомахь тIехвалалур вац иза. Ткьа Пе-

тербургера цо дохьурш сихха длакхача везаш г'уллакхаш а
Ма хаза яра иза Петербургски Императорски т'еман академик
профессор волу хан. Цо т'еман тактика хьийхира паччахьна П
колай I, Михаил Николаевична а, Николай Александровична а
Хинца ялх шо кхочуш доллу иза Кавказехь волу. Кхуза иза к
чарна бехкениг цуьнан хьоме дешархо Михаил Николаевич а
Бакъду, кхузахь Карцовна хиллачу кьинхьегамна ял-м елла цо

Цхьана ханна Лорис-Меликов араваьлча, пенах кхозучу п
чахьийн суьртех б'аьрг кхетча, Карцовн ойла хьавьззина П
чийчоьнна т'ейирзира.

Нохчашца Россин дуьххьарлера тасадалар хилла Петр I
1722-чу шарахь Дербентски экспедици еш. Х'ордан кеманаш
Астраханера схьаваьлла ткъе итт эзар салти Агрохански
вехь х'ордан йисте охьа а воьссина сецира, лаьттачула йог'у
шлойн отряд цига кхаьчча, цаьрца цхьаьна Таьркха д'а а
т'аккха Дербентехьа д'абаха.

Амма Пачалкхан дукъан когашкачула йог'учу дошлойн
отрядана даккхий дараш дира Яьсси т'е кхаьчча г'лумкийн
Уцмий коьртехь цунна т'елеттачу нохчаша. Ямсун т'екхача
бригадир Апраксин вохийна д'аваьккхинера, ткъа Петр I р
тараш, т'аьхьа Внезапни-г'ап йиллинчохь, бердах а д
к'елхьарабийллера.

Цул т'аьхьа нийсса итт шо даьлча, 1732-чу шеран ш
инарла графа Дугласа Нохчийчу хьажийна подполковника
хан отряд а йирзира цигара юха, нийсса ах х'аллак а хилла.

Х'етахь дуьйна сих-сиха тийсадаларш хила дуьйлира
чашца. Амма хаддаза т'ом Екатеринан II заманахь бен ца б
ло. Росси дуьххьара нохчашца тасаелчахьана б'е шовзтк
шо даьлла. Х'ара Александр II Россин шуьйтталг'а пачча
Нохчийчоьнца дерг чекхдаккха г'ертарг.

Ткъа х'ара х'инца а кьарьяла дагахь яц. Легехь йис
ч'еран даьлахко санна, диллина сагатдо.

– Х'аьа, Михаил Таризлович, нохчий кху махкара д'а
бен синтем лур бац кху махкана, – элира цо Лорис-Меликов
веьча. – Сиха а, гена а мел беги, дикахо ду. Нагахь вай
нарг кхиамца чекхдалахь, вай веа стага – вайшиммой, Ендоки

Милотиний, цкъа а ца дицдаллал доккха гІуллакх до
Василия.

Дала аьгто бойла вайн! ХІинца цкъа-м дика дІадоьдура
Царна. Делахь а, кхоьру-кх. Сацам хийца дукха хІума ца оьшу
царна. Молханах тера къам ду иза. Цкъа суй тоьу иза эккхийта.
Цуьна гІе, Нохчийчоьхь даим вайн аьгто бохориг цуьнан геогра-
фическ хьелаш ду. Кубански ламанхой махках баха-м хІордо
аьгто бара. Ткъа кхузахь нохчий Турци бига беккъа цкъа Гуьр-
жийн Ілаам некъ бен бац. Суна хетарехь, Александр Петрович,
хІтир хьалха, ма-хуьллу сиха, вешан векалехула туркойн прави-
тели еври визиріальни кехаташ даха деза. Царна гІехь гайтина
хІаа аьт нохчий дІатарбан Портас гайтина меттигаш. ТІаьхьа
аьт оьжа ца бахийта. Нохчий вайн дозанашкахь сецо гІуртур
бу уьш шийн ма-хуьллу. Кхелхарш маситта партишка а бекъна,
хІтир партина юккъехь кхаа дийнан некъ буьтуш ца бигча. Цкъа-
делахь, пхи эзар цкъана метта дІабига йоккха ІалагІожа ю иза,
аьт Іа-делахь, оцу некъан бохалла зуламаш ца деш Іийр бац
гІаа. Цкъа хьалха, цкъа тешам боллу эпсарш коьрте а хІиттийна,
аьт пхи парги дІа а хьажийна, церан лорах буьгур бу вай бис-
парш а. Ас хьалха ма-аллара, Іаламат дика хир дара, кхелхачийн
гІуллакхин чрезвычайни а, полномочни а бакъонаш елла цкъа
гІаа боллу эпсар хьалххе буха дІавахийтича.

Охи билгалвина иштта эпсар. Хьоггара хаам ма-хиллинехь,
ГІуьрме гІур ву Генеральни штабан капитан Зеленый. Іаламат
пихом долуш, оьзда эпсар ву иза. Ткъа тобанийн эпсарш кхузара
аьт билгалбаха.

Церан список-м хІинцале а хІоттийнера ас. Хьалха со Тиф-
лис аьтча, аша деллачу пурбанца ас Кундуховга аьлла, цуьнан
аьт пхи а, махках а догІу ахча хьалхара итт парти новкъаяьлча
аьттур ду, важа пхи эзар сом – цуьнан шен доьзал Владикавказе-
ра дІа новкъабаьлча. Сайдуллина пхи эзар, ткъа Цуговна ши эзар
сом дІа дош а делла ас. Кхалха аьтто боцучу къечу нахана сту-
гІур оьцуш дойур ду Сайдуллина деллачух ах. Цугов дог иккхи-
та аьт хьана кхалхаро гІеххьачул хало йина тхуна. Амма цуьнан
аьт пхи кхин стаг карийна. Цуьнан вешин кІант Шамхалбек.
Суна хетарехь, кхалхош хинйолу ерриг харж кхузткъе итт эзар

соьмал тІех ер яц. Цул сов, Александр Петрович, вай ссыныт
хийтина зикришаш Одессехула Трепезунде бигарна сыха аҭа
хьа. Уыш Турци бигна аьлла, даржийна оха нохчашлахь.

Цаьршиннан кьамел юкьахдаьккхира яй неІ тухуш, дари
кош чохьаяьллачу хІусамнанас.

– Александр Петрович, эхь ца хетий шуьшинна! – оаҭа
яханчух балда а дахдеш, барт туьйхира цо. – Селхана дуьйна тьа
ҭалахь ву хьо. Хьайца охьахаа аьтто-м муххале а ца хийти
ахь, тІе соьгара майра а дІаваьккхина. ХІун ду хІара ша! Дри
нахь-бусий шайн ҭуллакхаш айбина. Декьаза адаман ду-кх
шун зударий! Валол ший а цІа. Сан мехкарий бу шуна сааг

– Нина Ивановна! Бехке ву со! Тховсалера суьйрс хьан
Вало, Михаил Тариелович. Ваьшшиннан хьомсара нохчий тьа
са парҭат буьтур вайша. ХІаа, дагахь долччуьра. Михаил Тари
лович! Петербургехь волуш, Цуьнан Локхалле инарла-адьютан
те Милютине записка елла ас нохчийн хьокьехь. Цуьнан
лур ю хьоб полковника Черкасовс. Дехар ду хьобга иза с
кхузахь кхидІа айхьа бечу новкьахь цуьнца куьйгалла дар

* * *

Карцов Тифлисе дІаваханчул тІаьхьа, цхьана дийнахь
са а даьІна, шен декхарш кхочушдан охьахийначу Михаил Тари
эловича уггар хьалха схьайцира Александр Петровича
ийтина запискин копи.

Кисанара даьккхинчу цІеначу йовлакхца цІандина, тьа
стоммачу мера тІе дашо хІазарш долу куьзганаш доьхкина, д
кьолам лаьцна, записка еша вуьйлира иза.

* * *

*«Теман министре, Цуьнан Локхалле, инарла-адьютан
Милютине. № 1, 3 январь 1865 шо.*

Тифлис

...Билгалдаккха деза, – доьшура цо, – Малхбален Кавк
зан дерриг дакьош вайца цхьатерра мостаҭалла долуш а, ва
на цхьатерра кхераме а цахилар: цундела царах лардалирхьа

Дегластанца зле лагтош долу Аргунски а, Ичкерински а округаш кара лабмнийн чѣжаш а, къеначу хъаннаша юкѣйна лабмнийн Ломан рабгІнаш а. Цигахъ карадо обаргашна кхерамаза туш.

Оцу хъолехъ йолчу Нохчийчоьнера кхерам ма-барра гучу графа Евдокимовс, Малхбале Кавказ дІалацар чекх ма-деллехъ. Іалашо хІоттийра лабмнийн Ломан когашкахула дІа вайн станицийн а, чІагІонийн штаб-квартирийн а керла лини йилларан нохчийн аренцара ярташ ламанца йолчех дІакъастор...

– Ма эхъ доцуш адамаш ду-кх хІорш! И план дуьххъара ма хІоттийна. ГІалагІазкхийн станицийн керла лини йилларан хъокъехъ кхачамболлуш язйина записка а, цуьнца цхъаьна проектни карта а дІадаханчу шарахъ ас дуьххъара хІоттийна Командуячу Штабана хъалха. ХІетте а, цхъаннахъа а сан цІе ца ялкъош на Карцовс.

«...Вай дан гІертачух кхеттачу нохчаша луьра дуьххъало йира Ичкерихъ а, Аргунски округехъ а гІаттам хилира, ерриг хъаннашкахъ обаргийн гІеранаш яьржира. Граф Евдокимовс юкхъар лаьцна и хала, амма доккхачу маъІне вай вешан Іалашонна тІедубгу долу система сацам боллуш дІаяхъар юкхъадисира, цо Кубански эскарийн Командующи хІоттор бахъанехъ. Цуьнан метта Терски эскарийн Командующи хІоттийнчу инарла лейтенанта Эла Святополк-Мирскийс, Турци кхелха ГІебартой доьвца а бина, церан махкахъ станицаш йохкур яцара, станицаша къастийна латта церан долахъ дуьсур ду аьлла нохчашка дІа кхайкхийна, эрстхошна а, аьккхошна а шайн ярташка юхьберза бакъо елира. Эла Мирскийс диначу оцу гІуллакхаша хенахъ цхъаьнатарлур боцчу хъоле хІиттийна нохчий, Владикавказца 2-чу полкан гІалагІазкхий.

Лакхахъ ма-аллара, шен план кхочушгъан воьллачу графа Евдокимовс нохчий охъакхалхо болийра...»

– Аьшпах! Граф Евдокимовн заманахъ ца бевлира уьш аренга.

«...КхидІа уьш ГІебарта кхалхо дагахъ, церан махка тІе гІалагІазкхийн станицаш ехкира цо. Ткъа ГІебартой Турци цо кхалхор бахъанехъ шайн махка тІехъ бисина нохчий кху сахьта 70 квадратни миль лаьтта тІехъ инзаречу гаттехъ бохку...

Карцов дийцарехъ, кхузахъ хилла кхиамаш берриг Евдо-
кимовн бахчанехъ бу-кх, — ца вешаш муцлар члачкыйра Лорис-
Меликов, — Шен ма-хуьллу граф малхе ваккха, ткъа со Индаге
Таса Герта. Ахъ Евдокимовн яра бохуш юьйцу планаш баккбал
аренан хиллехъара-м, цо политически Талашонца инарла Кун-
духов Нохчийн округан коьрте хЮоттор ма вацара. Нийсса аьлча,
Инданца и, Нохчмахкахъ а хиллачу гIаттамо Евдокимовна хайи-
тира, цо новшахтоьхна гIуллакх иза оьшуш доьрзур дуйла. И
аьла гIадат инедан, нохчашна хьалха дикачу цIарла хила дагахъ
ахъ хЮоттийра цо Кундухов царна тIе.

«... Кху сахъта Нохчийчохъ хЮьттинчу хьоле хьаьвсича,
аьла цурт цуьрриг тера дац нохчий эшна халкъ, ткъа вайн пра-
вительствон ницкъ ца кхо-
те, кхузахъ Тедал хЮоттийна, чIогIа когадаха, ткъа карахъ герз
Талашонца нохчий кийча бу шайн аьтто баьллачу минотехъ вай-
на луьра дуьхьало ян.

Оцу властам боцчу, амма вайна халачу хьолах кIелхьардовла
нин бац некъ бац: сацам боллуш тIейогIучу хенахъ гIаттам
сатарна кхерам гуттаренна а дIабоккхуш болу хьалхара некъ
берриг нохчий Теркан, Соьлжан аьтту агIонаш тIе кхалхор,
Соьлжан 1-чуй, 2-чуй полкийн станицаш яхкарца, аренан
Нохчийчоь Терски областан, ДеГIастанан ламанан округех
Талашонца. Амма и план кхочушгъан доьлча, вай кийча хила
аьла нохчинкахъара хинйолу луьра дуьхьало кагъян. Кху сахъта
Талашонца болчу вайн ницкъе хьаьжча, и тIом бахлур бац, вай
аьла кху кIиранах чекхбоккхур бу иза, амма юьххьера тасада-
тарна Талашонца луьра хир ду...»

«Хин... — мерах вистхилира Лорис-Меликов. — Со кхеташ
Талашонца дийц-кх хIара. Коьртачу Штабан Начальникан дехарца,
Талашонца шеран ткьолагIчу июлехъ айса хЮоттийнчу записки
Талашонца ма гайтинера цунна, нохчий Соьлжан аьрру агIон тIе
Талашонца, царан махка тIе гIалагIазкхийн станицийн керла лини
Талашонца лаххара а ши шо хан езар ю аьлла. Ткъа хЮокхо ши-кхо
Талашонца боху. Кхеташ дац, инарла Карцов, нохчийн бIе эзар вахар-
Талашонца кхаа кIиранах хIун дан воллу. Я нохчаша, бIаьхаллин
Талашонца дIа а хIиттина, тIеман Илманан ерриг бакъенаш лъ-

руш шеца тIом бийр бу мoьту-те цунна? ТIаккха-м, дeра, кaa
кIира а дукха ма ду. Ткъа со тешна ву, цара, тхан дагара шайна
ма-хиънехъ, шайн доьзалшца лаьмнашка а бахана, тхунн ду
хьал, даим санна, партизански тIом болориг хиларх. ТIаккха-м,
кхаа кIиранах хьовха, кхаа шарахъ ларор дац цаьрца. ХIара сани
начара шайна цахуург дийцаро галдоху кхузахъ гIулаькхон
Тфу!

«...Нохчийчуьра хьал хийца вайна таро луш кхин а бу цIаь
некъ: кхузара бахархой Турци кхалхор. Хьалхарниг санна, те
шам болуш а, кхузахъ вай башха чIагIдеш-м бац иза, делахъ а,
ца хуьлучу даьлча, тIелаца мегар долуш бу. Цул сов, кху новь
дахча, цIий Iанорах а ларлур ду вай...

И план кхочушгъян доьлча, вайна оьшу лаххара а пхи аь
шо хан а, оцу ерриг хенахъ арахьарчу мехкашца чIагIа маьнар
а, нохчийн муьлхха а гIаттам хьаьшна дIабаккха Терски обла
стехъ диллина латто тоьалчу барамехъ эскарш а. ТIаккха а цIаь
хьалххе дуйна гуш доцучу бахьаница кхузахъ цIе летар иц аь
а даьхьар дац вай. Цундела, иштта меттиг тIенислахъ, кивир
ски кхечу къаьмнашна хьалха вешан Iедалан сий лардархьаь
ас гайтинчу шина некъах хьалхарниг дIабахьа, я, вуьшта аьт
берриг нохчий Соьлжан аьтту агIон тIе кхалхорца, тIейогIу
хенахъ гIовгтамаш хиларна болу кхерам гуттаренна а дIабаккха
Коьрта-командующина и шолгIа некъ дIабахьа бакъо яла сIаь

КЕЧАМ

Цкъа схъа карадуьйлал шу,
Тлаккха сихха гойтур ю
Тхайн набахтийн чIогIалла,
Юьйцинчу шодмийн ондалла,
Болатан буржалш туса а,
Сибрех шелехъ уьш лело а, –
Дерригенах кхетор ду, шайн
Хьоме лаьмнаш схъа ма-делли...

Т.Г. Шевченко «Кавказ»

Кхушара хьалххе еара бIаьсте. ХIетта хьалакьеддачу буьй-
ачу бацо сенйинера маьлхан басеш. Хьаннийн йистошкахъ
буьйчуьйлтура кIайн, можий, сийний зезагаш. Сенарш даьхнера
кхьарсачу хьечаший, туьркаший. Цхьа бутт бара даьхний дажа
кхьарсачу. Дежийлашкахъ хIинца а буц яцара, амма сарралц кхаш
гIара гIовда лехьайой, туьппалгаш санна а хуьлий, цIа доьрзура
гIан.

Амма бIаьстенна аха араволуш ХортIий, кхин цхьа масех
етта бен вацара Гати-Юьртахъ. Хиндерг цахааро дог даьккхи-
нера дерригенах а. Шаьш кху махкахъ дуьсург хиларх тешам
байинера нехан. Я Турци, я Россих – цу шиннах цхьанхьа шаьш
кхьарг хиларх тешна бара дукхахберш. Шахьби коьртехъ во-
луш, цхьа иттех доьзал Турци кхалха кечлуш бара. Бисинчийн
етта яцара махках бовла. Нагахъ шаьш нуьцкъала махках даха
а керста дине дерзо хьовзадахъ, зударший, бераший цхьаьна
етта хIаллакьхила сацам бина севццера уьш. Амма ялташ дер-
га кечам бан гIерташ вацара цхьа а. ХIун до эрна къахьегна?
Етти балица оханаш а дина, даа а доцчу ялтех даьккхина хIу а
етта, цара и кхиййча, тлаккха а ма ду иза салташа буьйда дол-
гаш хьаькхна охьадуьллур.

Маллига бехк ца буьллур нахана. Кху тIаьхьарчу ткье ит
шарахъ масазза хIаллакдинера церан ялташ. ТIаьхьара минот

тІехІотталц летий, дийна биснарш орца кІегарбовлұра уш
ТІаккха йолалора акха кызалла. Уггар хьалха цІе тосұра тарчу
цІенойх. Дагадора цара Іаьржачу денна хьежо рицкьанаш,
Іаьнна кечдина докьарш. Дагаршца хедош охьадох кура
хиллачу стоьмаша саттийна бошмашкара диттан. Хьаьна
наш шаьш лароччул дІадуьгура, дуьсучарна тоьпаш сггара
дуьгура кхаш тІера хилаза долу ялташ а. Мангалшца хьобьсуш
говрашца хьобьшуш, хІаллакдора.

Дайшкахь дуьйна схьа масех бІешарахь цара хьанарна
ІаІийна материальни а, духовни а хьал цхьана дийнахь акхара
лица хІаллакдора кьацахетарша.

Селхана шайн хІусамаш а, даа рицкь а, кертахь даьхши, хьан
тІехь кхуьуш ялташ долуш хилла доьзал шолгІачу дийнахь уш
цхьа а доцуш, ерзинчу стигал кІел буьсура. Бахам хІун дара
Оцу дийно дийнна доьзалш хІаллакбора, ткьа юккьера цхьа
щиь ца хьош цхьа а доьзал ца буьтура.

Ма дукха догІура иштта денош Іай а, бІаьста а, гурахь а, ш
ка а. Дуьззинчу ткьа шарахь. Нохчийчоьнна тІехь халдаш
таш Іаьржа кІур бара. Муьлххачу а буса гІаьттина, гу лекха
ваьлла, дІахьаьжча, маьІ-маьПехь гора стигал яжа гІертан
хІаваэхь цкьа дахлуш, юха сетташ ловзу цІерийн цІен меттанаш

Цкьа хьалха талора дой, тІаккха и кьемат-де а хІоттадан
шайн гІаьпнашка юхадобьзура паччахьан эскарш, ткьа ш
алу хилла лаьттаху юьрта бухабирзина бахархой шайн м
хІусамаш йогІа хІуьттура. Іаьнан шелах а, бІаьстенан, гуь
нан йочанаш кІел а.

МІаьчигна цкьа а ца дицлора ишттачех цхьа де. ГІаь
талийна, ягийна, бошмаш хедийна охьа а ехкина, кхаш тІе
ла отряд, хІетта пхьаьрке баккха йоблла хьаьжкІаш хІаллак
юьйлира. Салташа болх бора мангалшций, маьрсашций, т
рашций, шаьлтанашций. Юккьехула говраш хьийзош, о
охьадохкура сийна гІодмаш. Мукьа ца Іара эпсарш а. Мукь
ца Іийра оцу дийнахь инарла а. Юккьерчу дегІахь, горга ю
лекха хьаж, Іаламат хаза дуькьа Іаьржа мекхаш долуш
куьцечу, кьоначу инарлас, салташна хьалха а ваьлла, тур
таш, цхьа догдах хьобькхура МІаьчиган ирзо тІера хьаьжкІаш

Салтийн дог-ойла гатто сих-сиха цаьрга мохь а тухуш, забарш
куйсуш. Клайчу йовлакхца нагтахь хьажа тѣра хьацар дѣа а
хьокхуш.

Мѣачигна ца хьабара цуьнан цѣе. Иза инарла барон Ипполит
Александрович Вревский вара. Элан Александр Борисович Кура-
нчан крепостной гаремехь кьотІалгІа вина кІант, ден доттагІчо
австрийски императора Франца І баронски титул елла.

Россирчу крепостной лоллина эхь кхайкхош, декабристех
дог дозуш волчу барона Вревскийс, чим беш ягайора нохчийн
кІаш, кьѣза хьобштура империна чобхьа, океанна юккъехь
жимн гІайре санна, кху лаьмнашкахь тІабххьара йисина маршо.

Цо, салташна хьалха а ваьлла, доггах хьобкхура Мѣачиган
ордон коржам тѣра сийна хьаьжкІаш.

Шьѣш хьегначу кѣих изза хиларна коьруш, ялташ дерна ке-
чанна беш Іара Гати-Юьртара дуккха а нах.

Мѣачига ша тІеобцу сацам шортта ойла а йой обцура. Цкъа
бичану сацам тѣра вуха а ца волура. Шахьбин гІоьцна, кхелха-
чийн списки тІе а язвелла, новкъавала кечамбан вуьйлира иза.
Дерриг дІадоло дезара паспорта тѣра. Кхелхачарна паспор-
таш дахар шена тІе лецира ХортІас. Делан дуьхьа доцуш, ткъа
Кориммо а шена цхьацца туьма делча. Иза шена обцу-м ца бо-
хура цо. Пурстоьпана а, округан начальникна а шун хІоттой,
БуритІахь хьабкамаш хьастий деза шена, бохура. Кхалха луурш
дуккха бу, ткъа Іедало уьш массо цхьана шарахь дІа ца хобцу.
Шен куьг хьаьстинчун гІуллакх до. Дерриг дІадолало пурстоь-
пана тѣра. Кхалха безарш, язбой, цо округан начальнике дІало,
но, цигахь лубттий, БуритІа шел лакхарчуьнга хьалало. Цигахь
сардана чІагІбо. ХІетте а, паспорташ язdechеран гІуллакх ца до
тайина жим-тІама хІума ца елча. Цул сов, ХортІас кхин гІуллакх
а дІа Мѣачигна. Сту эца Іедалера кхо туьма даьккхира, цунах
а шена лург. ТІаккха, паспорт хьайн карахь долуш санна, шек
доцуш, новкъавала кечам бе, элира цо Мѣачиге.

Кхин йохка хІума-м яцара Мѣачиган, шен етт а, старгІа а
йохка тахана Орз-Пала веанера иза. Юххехьуо, Шелахь а, дера
вир керла йиллина базар-м. Амма цига дуккха адам листало-
ра. ХьастаргІа цу базарахь де дайира Мѣачига. ДегІастанара

а, ХІирийчуъра а, Гуържехара а адамаш дара нахера даъхни
эца цига татгаделла, и базар сийсош. Массарна а йорах сори
оьцург. ДІаюхкучу хІуманан ахмах хедабора, цхьа барт бигла сан
на. Хаъара, шаьш ца эцча, цаьргара уьш эца кхин воццйна. Уьш
хьелий дорах, дужу хьайбанаш деза дара. Нохчийчоьхь цхьаьхь
а ца духкура стерчий, бугІанаш. Кхелхачарна ворданашна, тхьа
цІахь буюсучарна бахамехь оьшура уьш. ГондІарчу кхалхара
болу нах, цунах пайда а эцна, санаш йохуш лелара. ШІаьшара
даладой стерчий, бугІанаш меххала духкура, ткьа кхузахь дорах
эцча хьелий, дІа а дуьгий, йоккха сайоккхура.

Оцу мехашна реза а ца хилла, гІалагІазкхашлахь муьшар
жимма мехехь шен даьхни духкийла а, стерчий оьццйна а хьа
дацара-те аьлла, веанера иза Орз-ГІала.

Сийсара АндригІаьргахь буйса а яьккхина, Іуьйрара
хьалххе базара ваьллера иза. Вуьшта а хала Іаьнах даьлла ет
старгІий беҳачу некъо гІелдина, гуттара дакъаз даьллера. Сийса
на иза а, Коьра а кхуза кхаьчча, чожаьш чу а кхетта, массо пІенца
тІе а баьлла, настарш егош, халла ирахь сецара уьш. Сийсара
Андрис сийна йол, хІоь баййна, диларш мийлийна думийна а
шиь тахана жимма бІаьрла гора.

ХІара кхалхар юкьадаллалц бежнийн мах туьманера сІаьш
кхаа туьмане пхеа соьме болура, ткьа стерчийн мах пхийтта соь
ши туьман пхи сом бара. Кху некъехь мел дикачу аттах а ца йора
шина туьманал пхеа соьмал тІех. Стерчийн мах хьалабаьлдара.

Базарахь даьхнина улло хІоьттина латтар бен, цхьаьхь
мах буйцуш вацара МІаьчиг. Оцу дийнахь шен болх а, саьлар
а дитина, цуьнан гІуллакхна араваьллачу Андрейс, цІаьш хьалх
МІаьчигца мах хІоттийна, етт а, старгІа а дохкаран гІуллакх
караийцира. МІаьчиган етт дІора дикачу даьхнех а боцун, амма
хаза дегІ долуш, машина дика етт бара. Хьалха-м лаххара а кх
туьма лур дара цунах, амма тахана цхьа а пхийтта соьмал хь
ла ца волура. Цхьадика, старгІа Іуьйре дІаюьхкира цара шен
туьманах кхаа соьмах.

– Пхийтта сом лур ду шуна аттах, – олура тІе мел веанера

– Хьо хьера-м ца ваьлла? Пхийтта сом бохург хІун ду
хІоккхул нисбеллачу аттах? – оьгІазьоьхура Андрей.

Бтг хилла латтара хlара залар! – пlендаршна тlе пlелгийн
 нaшн етташ, вота санна, гай екайора гlалагlазкхаша. – Пхийтта
 латтара, дхнн кепек сов лур дац.

Гон дала гІортинарг кхечара вухавоккхура:

Шш мах белла, и кьуй сихха гучура дIабахар гIоли ю!

Миланг ца кхетара цара дуйцучух. Амма церан терсаро а, абаимца кьегачу бӀаьргаша а иза кхиавора церан кӀамелах. АгӀрейс дов ца дора цаьрца. Резавоцун корта а лестош, доцца кӀауура:

Ша деш хГумма а доцуш, цига хЮбттина латта кЮрдийна
Масех, Андрейца Коьри а витина, цІа воьдуш накьост карорга
а доцуш, вевзарг гойла хьажа, базара юкьа велира. Дохка даь-
тти дилош а, цхьацца йийбарш йохьуш баьхкина а дуккха нох-
тти бира цигахь. Ша мел хьаттинарг Теркйистера хуьлура. Масех
ацц лара Гуьмсера а, Борганера а, УстаргЮрдалара а. Амма ца-
ра цхьа а МІаьчигна вевзаш вацара. Нохчмахкара стаг карорах
а а диллина, вухавирзина иза цІеххьана тІелоттавелира шина
цІахочунна. Шиннах цхьаь – ДанчІа – МІаьчагна вевзара. Цкьа-
бига Берсица цхьаьна Аьрзу волчу веана гинера цунна иза.

Gа! Гаалайкум салам! Делера маршалла хуьлда хьуна!

Механа веана-кх.

Севдгалла! Хонкара кхалха кечамна араваьлла-кх.

Ой, хьо-м вац хир ву цига кхелхаш?

Үгтэр хьалха боьлхучаьрца.

Цецваьлладу МІаьчига дІа ца хьџура ДанчІин куь:

— Ой, хьан доттагІий Аьрзуй, Берсий, Маккхаллий туьра дитт хилла дуьхьалбевлла ма бу оцу кхалхарна?

ДанчІин догдика юьхь кхоьлира. Цуьнан біаьргаш чоьхь бџа сингаттам гора МІаьчигна.

— Реза волуш ца воьду со, МІаьчиг.

— ТІаккха?

— Тхан цІийнан тхьамданаш бу цига кхелхаш. Ас дукха юьрт биттира цаьрга, цІахь Іе бохуш. ЛадогІац. Кунта-Хьаьжин ширџа ма ду тхо. Шайн устаз цига вигна, цунна тІаьхьадоьлху шайн боху. Царах а кьаьстина, цІахь муха Іийр ву со? Сан лелар-м дџа сан бертаза ма ду. Ца ваьлладу денна. Йиша-вешех ваьлла ца Іе.

— ХІаь, дерриг дІагІор вай! — оьгІазе вистхилира пхьаре бџа ДанчІин накьост. — Цигахь вайна цІенош дина, бошманш кьаь ийна, ялтех доьрчий дуьзна, вай дІакхачаре хьуьйсун, шџа хІџгтийна Іаш бу туркой. Іовдал нохчий!

ДанчІас, резавоцуш, корта хьовзийра.

— Цхьаберш Іехабелла кхелха, важаберш кхерабелла кхелха. КхозлагІниш тешна бу, кхузахьчул цигахь шайн дахир дџа хирг хиларх.

— Боьрша бац! — уллохь лаьтта нах цецбохуш мохь хьаьхьа Іалхас. — Боьрша бац нах! ХІара латта керстанна дІа ца дџа леташ белла вайн дай! ХІинца вай, цхьаммо когаш тоьхча, дџа кечделла Іа. Яйна тІаьхье!

— ХІай, кьонах, хІай, и хІун ду ахь дуьйцург? — ша волчуьра схьа вистхилира дџа лаьтгачу нахах цхьаь. — Нах-м хьаьхьа та ца боьлхий цига, ца бевлладу денна боьлху. Кхузахь мџа ца бала. Шайл тІаьхьа шайн берех керстанаш хиларна кхоьруш шайн зударий сийсазбарна кхоьруш. Шен са дадийна ца волчу цхьа а!

Оцу стагаца Іалха дов деш а витина, Адрейний, Коьрний тІевахара МІаьчиг. Ша дІатесначохь и цагаре догдохуш, тџа дуьйна біаьргашца шен етт лџхура цо. Амма етт цара Іуьйраша дІатессинчохь лаьттара, чоьхь чу а кхетта, настарш тІехула тџа кхош ихна, кхузара дІагІо вай бохуш санна, тІевогІучу МІаьчиг гІийла хьџжуш.

Шина туьманал тІех кепек ца ло цхьаммо а, — элира цуьнга Андрейс, доккха са а даьккхина. — Ткѳа кхуьнан лаххара а ткѳе пхьа сом мах бу.

ДІалур бара-кх. Ас-м берхІиттанах луо ма элира хьоьга. ДІахний дорах ма ду. ТІехула тІе, ши сту боцуш дІагІойла а ма дац сан. — ТІелвелира МІаьчиг. — ТІаьхь-тІаьхьа даздала мега стерчий.

Гуш лаьтташехь, пхи сом зен а муха дийр ду? Хьо санна-чу мисачу стагана, махках волуш а хилча, цхьа кепек дерг а цхьа ахча ма ду. Де суьйренгахьа лестича, ткѳе пхий даларга доьдохура ас. И шцѳъ безаш хьо гонаха хьийзина ши сту хІетале нисаммо эцарна а кхоьру-кх. Дика мехехь, кегий догІмаш до-луш, кхаби атта хир болуш ши сту бу и ший.

МІаьчига гІийла бІаьрг туьйхира дехьа кертах тесна лаьттачу мисачу шина старе. Лоха, горга, кегий догІмаш долуш, каде сар болуш ши сту бара и ший. Дика-м, дера, даккхий стерчий бацара. Амма, цкѳа-делахь, МІаьчиган ницкѳ бацара даккхий стерчий эца, шолгІа-делахь, хьанна хаьа, гена новкѳа лело хала доьдо а ма тарлора. Кхаба атта хир болуш, ламанан ши сту бара доьдо а бухкурш. Гуьйранна-м ворхІ туьма доцуш ца белира доьдо ший. Оцул ахча МІаьчиган хуьлийла а дацара.

Оцу шина старах хІун дала реза хир вара хьо? — хаьттира доьдо Андрейс.

МІаьчига, цхьана кога тІера вукхунна тІе а вазвелла, доьдо ахча чу мІараш хьаьккхира.

Жимма хьалха-м, шина стеран мах, мел дІасабиттича а, доьдо туьманал, деа туьманал пхеа соьмал тІех бер бацара. ХІинца доьдо ахча-кх уьш. Тхан бохамах пайда эца гІерташ воллу-кх мас-тича. — доккха садаьккхира цо.

Иштта кхоьल्लीна-кх хІара дуьне. ХІора воллу дІакхаллла пхьа гІорисизниг, цхьана бохамо юкѳахьарчийнарг локхуш.

ДІахний хьекхалуш, адамаш тІехуьйшуш, тІетийжаш кѳа-гІийчу юьйцинчу кертах тевжина цхьана ханна дІатийра Ан-дрейс. Шен сийна ши бІаьрг лаьттан бІаьра а боьгІна, стаммийчу мисачу мисала Іаьржа маж а кѳежъеш, цхьана хІуманан ойла доьдо цо. Пуллакх ца хуьлуш МІаьчиган цІаверзар нисдаларна

кхьорура иза. Цхьана гIуллакхна юх-юха а базара эхаро до. ТIехула тIе, даьхни дено-дено дазлур ду. Миска, кхуьуш пхьуйшашна чубча а доьхкина, корта белшаш чу а оьнна, хана букь тоьхна, боьбан гIерташ, ша волччохь когаш бетта воллу. Амма кхузарчу шийлачу мохана дуьхьало ялац цуна тIерачу этIа, цаца хилла кхозучу чордачу машин чойна а, чега а, чу кьаж йоьллина, берзинчу когаш тIе юьйхинчу ялац лачу неIармачашка а. Кху юккьехула, цхьа хIума кхосса дац кхоьлуш ю стигал а. Сенбелла Коьрин мара. Юьхьа тIера кхоь чойш ирахиттина. Ткьа хIара де хIора сахьтехь шеллуш ду.

— Хьобгахь ахча мел ду, МIаьчиг? — хайттира Андрейс цIеххьана.

— Ас цIера деана пхийтта сом а, старгIех делла ши туьман кхо сом а ду-кх.

— КIезиг ду.

ТIаккха жимма Iийна вуха а вистхилира иза:

— Оцу шина старах хIун дала реза хир вара?

— Делхьа хаац суна-м. Пхи туьма, пхи туьман пхи сом доцу хьала а, охьа а лур бац-кх цо и шиь.

— Цунах белча, оьцур барий ахь?

— Муха ца оьцу? ТIе, базарахь кхин а деза хир ма ду уна.

— Делахь, вало, вайша мах буйцу. Нах тIегIерта боьлла цуна. Цецваьлла МIаьчиг акьваьлла висира:

— Етт ца боьхкича, мах буйцийла ма дац.

— Ас сайна буьту хIара етт, — элира Андрейс.

МIаьчиг ца кхийтира. Селхана дуьйна цхьаьна ву и шиь. И Андрейс а, я цуьнан зудчо Наташас а, етт оьцур бара аьлла, хьа хош ца хезира цуна.

— Цхьаммо ца лахь а, кху аьттан мах ткье пхиь сом ду. МIаьчиг, — элира цо. — ХIокхунах и лур дац базарахь кху цхьаьна шина баттахь, шу кхелхарш кхелхина дIа а девлла, хIуманний мехаш шайн лортIа бовллалц. ХIара етт сайна а битина, и тIе пхиь сом лур ду ас хьуна. Жимма Iийча, базара ма-баьккхине а, и ахча суна хьаьа а лур ду кхунах.

Дагахь доцуш, цIеххьана шен хиллачу аьттонах воккара МIаьчиг, цхьана агIор, хIаь аьлла, резахилла тIе а тайна, туь

Андрейна коча бала муха тосур а ца хууш, воьхна, шондочлачу куйгийгн пелгаш сеттош лавттира.

Андрей, суо бахъанехъ хъуна бала хуьлийла ца лаъа суна.

И на дийца. Нагахь ас диначух хьуна г'уллакх хилахь, цул
хилахетар дац суна.

Цыдына эхасыхтэхь мах бийцинчул тІаьхьа, гІумкичуьнгара
 ҫаа гүлманах пхеа соьмах эцна и ши стуй, Андрейс шена бити-
 ртнҫий хьдҫах а лаьллина, АндрейгІаьрга дІавахара уьш кхоь.

Танахь лийн чимаш хыйзадоьлча, шайн шийлачу ду-
ш джаравелла ца ваха тохавелла Данчий, Іалхий урамехь
Іахьан полковник Белликна теІоттавелира.

Надхашца члогла тӀекере стаг вара полковник. ТкӀа царна
хӀахара, цуьнан хаза хабар, цо лело гӀиллакх – уш дерриш
хӀахара лапаш юйла. Айкхашкахула гулбечу хаамех кхачо йина
хӀахара, миччакхьа а ша тӀекхачначуьнца говза хабар доладой,
хӀахара а хаамаш гулбора цо.

О, сани хъеший шелахой бац хІорш! Марша догІийла шу!
Ма вокхале со шу гина! – даим, ша цхьа Іалашо йолуш, цхьан-
на Іоххигча ма-хиллара, тІекеревелира полковник.

Марша Гойла хьо, Беллик! Берриг нохчий Турци боьлху, —
Гура Даушлас, маршалла а хьаттина.

«Хіара нохчий Турци кхалхаран гІуллакх гІаьхь-гІаьхьа та-
лабінна хулуш ма лаьтга. ХІокхара ишта тІекхачча схьадуьй-
са дуьша ладобгІча, шеко яц аьлла хетало. Амма дагахь ма-
тарца муьх дийцийталур дара-техьа?»

Полковник секундехъ и оила йиначул тIаьхьа, полковника сацам

Гуна хьенаша сайца бепиг-туьхий кхоллийла лаба. Дуьлоп
пелггу хьоналгIа!

Мин хла, Беллик. Тхан ца даха деза, — вухаГоьртира
Субйиранна Иласхана-Юьрта кхача веза тхойша.

Цунах-м бахъана хир дацара. Юърта веъча, ас ма йоу шун
Цхьахънний охъахевшина, цхъацца кад чаглар мер вай.

Торжени барзакъе хъаъжча, шийла дара и де. Цунна тегна
ан а шийлеллачу чордачу човэй, дерзинчу дегла тле юййхин-

чу гловталей дубхало ца ялора шелонна. Хлугтарсина ена, цеххана шелделира хлара де а. Беллика чаглар хьахна тлабхалотта лиира цунна.

«Хлара глорош лаьтта ций жимма долалур ма дара, цхьа шикад чаглар мелча», – ойла йора цо.

– Валохьа, Данчла, глo вайша, – элира цо, Данчлега дубхало тейта, шайшшинан говраш а човхош. – Хьошалгla кхойкхун хире хлан-хла бахар гиллакхехь ма дац. Пехула те, Беллик сардац. Цхьана сохьтана вайша тлабхависарх галдала хлумма а дац.

Хьеший шен кабинета чу бигира Беллика. Довхачу шайш а ваьлла охьахиьначу лалхин дог-ойла глаеттира. Пенах кхочу дерриг деглаца доккха диллинчу императоран Александр II суьрте а хьожуш, чехкка дуург-мерг чударе сатуьйсун лара тей.

– Иза хьенан сурт ду, хайий шуна? – хаеттира полковнико шен хьаша цуьнга лерина хьожуш а гина.

– Дера хаьа. Цо хайитина тхуна, ша мила ву, – сикха шелделира лалхас. – Лалелай, цуьнан дукха мидалш! Уьш хлун цунна елла цунна?

– Россис мостагашна тлехь боху толамаш цо бохун ма бу. Иза-м вайн массеран а да вай.

– Дера ву дика да! – ца вешаш муцлар саттийра лалхас. Ца а, цуьнан дайша а тхан халкъан ленийна ций, тхоьга хлоттийна балий бицлур бац тхуна цкъа а. Хлинца а цуьнан мидалш хьожуш хетало, царна тлера ций ледаш санна, уьш адамий кортойх йича санна. Дукха адамаш дайаран билгало ю-кх мидал? И жалар маса стаг вийча елла хьуна? – хаеттира цо Беллик.

– Со паччахьан лай ву, лалха. Цо аьлларг дар сан декхар ду. Ткъа цо длакхобхург Дала шена гайттина некъ бу. Хьан мидалш яц, амма ахь асчул дукха дайина адамаш.

– Адамаш даьа, хьо санна, цхьаннахьа а ца вахана со. Ас бай инарш соь, сан доьзаллий хлаллакбан, соьгара маршо длаьккх, сан махка, сан цла чу глертарш бай! Ткъа аша хлун леладо, суьна хаац. Тхо хлаллакде, шайн муьжгий иштта лазапехь бахкабе боху цуьнга Дала? – суьртехьа корта тесира лалхас.

Даар-малар чохь шун карахь цла чу ялхо ваьлча, хах-аьлш дагна там хилира цунна.

Шайга аьларг деш, вон а ца лелаш Iахь, хир дац шу xIаллак. Шайн лаамехь Россих дIакхеттачу шун лугарин – ГIебартойн, xIирийн, ГIумкийн, таркхойн, гуьржийн, ашIа джарийн гIалгIайн, цIий ма ца Iаний? Гой хьуна, аша кар-мехь тхуна кьарбелла дегIастанхой а. Ткьа тхан муьжгийн марш вон дац. Царна маршо еллийла ца хаьа шуна? Гой хьуна. Иен, уьш п дитий, вешан кад мала вай! Шаьш Турци кхелха, бах, аша? XIин, дIаэцал кедаш. Дала некъ нисбойла шун!

Аьши!

Iалха шен кад, вист ца хуьлуш, дIамелира.

ДанIа, цхьа кад мелча, кхин ца молуш сецира, амма Iалха Iаьрх ицилина мала волавелира.

Шу xIунда доьлху Турци? Тхобца вон ду шуна? – хаьттира Iаьрх ДанIага.

Мен вон делахь а, Iийр дара тхо-м. Латта ца хилча, оха xIун аьр ду кхузахь? Тхан латта аша дерриг дIадаьккхина, цундела нисбойчу нехан туркойн махка кхалха ойла ю. Нагахь тхо бер-аьх цига ца кхалхахь, нуьцкьала тхобгара герз дIа а эца, xIор сан Iарах цхьацца туьма ясакх яккха, салт баха уьш аьлла, дина аьр ду, боху, паччахьан. XIинца хаьий хьуна, кхузахь дийна Iен сан цин иоцийла?

Уьш-м хабарш дара! Полковника Муравьевс ца дийцина аьр ца хабарш цхьа а тайна бух боцуш хилар. Паччахьа ишта эр аьр цунна шу дукхадеза.

XIан-xIа, Беллик, иза бакъ ду. Полковника тхуна дийриг аьр аьр дIа маслаIат ду. Нохчийчохь цIарна а цIе яхана, Далла Iаьрх, паччахьана муьтIахь тхан наиб Сайдулла, IалгIула, Бо-гоьт, кхин масех молла ву халкье и дIакхайкхош. Тхо туркойн аьрх цин дахча девр дац. Цигахь, тхо санна, бусалба паччахь ву, тхуна кьастийна, xIара санна, дика латта а, xIусамаш а ю, боху.

Ткьа нах реза буй Турци кхалха? – иза зен ГIертара Беллик.

Дай баьхна латта а, дайн кешнаш а дитина, винчу мах-каьт полар мел хала делахь а, Iедалх кхерабелла цхьа кIезиг нах шайн миска бахамаш бухкуш, цига дIабаха кечлуш бу. Иштанахь аьр бу. Цхьа таронаш ерш. Амма дукхахберш кхузахь совцур

бу тІаьххъара минот тІехІотталц, шайга, дала лаъа шуна я лаъа лаъа шуна, аша аллалц.

Белликан, ДанчІин къамеле сема ла а доьгІуш, шена дусту чагІар а муьйлуш Іачу Іалхас, цергаш а хьакхийна, цхьаь тІе боцу шен беа буй стоьла тІе тоьхна, пхьегІаш ирхьахнийтира.

«Варраш-яІ, лергаш деха варраш! Шу-м, шайга жимма а лаъа вистхилча, ца мегий», – шен дагахь кхин а маьттазчу денпаша хьешашна неІалт хьежош, мундира тІе деттаделла чагІаран цоу цапашна йовлакх хьаькхира полковника.

Накъоста динарг ца тайна ДанчІа бехкбоккхуш хьаькхира Іалхе, амма цуьнан бехна, цІийбелла богучу бІаьргаша иза кхеттира, цунна моха еана хиларх.

– Ишта лелча гІиллакхехь дац, Іалха, – элира Беллика шен оьгІазвахар халла дІа а тедина. – Хьо-м нехан хІусамехь пай.

– Со вац нехан хІусамехь, хьо ву! Со сайн махкахь ву, тхьа хьо хьан кхайкхина веана кхуза? Хьайн цІа делахь, цІахь Іа? Іалха, ша волччохь хьала а айавелла, полковникна тІекхендире. Цуьнан багара Іаь шен юьхьа тІе кхетча, важа дІахьаьитира. Суна оьздангалла Іамо гІерта хьо? Цул со къаьркъа мада аь Іамийнехь? Шун къаьркъано, шун къизалло адамийн гІиллакхехь а, тешамах а вохийна, адамалара ваьккхина лелош вац со?

Іалха дукха гена вала воллийла хиьначу ДанчІас, хьала а гІаьттина, нуьцкъала гІанта охьахайра иза.

– Хьуна ца гира, ДанчІа, ахь вай Хонкара гІур ду аьлча, ан захетта цуьнан екхаелла юьхь? Дера бохку вайн махкахь ховши ког хецна, шайна парггІат баха ховша! Хир дац шуна пай хезий хьуна? Тхо гІур дац туркойн махка я баха гІергарш а бо хуйтур бац! Цигахь а ю Іожалла тхоьга хьобжуш, кхузахь а ю иза, бага а гІаттийна, тІехула хьийзаш. Амма кхузахь Іожалла тІеэцар хІумма а доцург ду, хІунда аьлча хІара тхан даймохь тур кху лаяттах бохку аша байина тхан дай а! Хезий хьуна, полковник, тхо гІур дац туркойн махка?! Ткъех шо хьалха хилла тур а ца дисина тхо, амма вай кхин цкъа а тарраш морзахдохур ду!

«Эххар а схьаІеттий цо шайн дагахь дерг. Кхин кІорге гІерта а ца оьшу. ШовзткъалгІа шо юха а карладаккха гІерта кІорге. Иза дара-кх суна хаа луург. ХІинца гІиллакхна жимма кІаькхира

анна, ара а даьхна, дІахьовсо деза хІара акхарой, – оила йора Беллика, – Тахханехь Михаил Таризловиче дІахайта деза хІара гІудлакх...»

ДанчІас бехк боккхуш човхийна Іалха дІатийра. ТІаккха пача ханна тийналла хІобттира чу.

Іалха, хьо гІалатваьлла. Тхуна ца оьшу хІара шун лаьттан воржам. Доза дац Россин мехкан. Цуьнан цхьана йистер а вукху шесте цинна шеран некъ бу. Іедалан законаш кьобалдина кІел ца оьшвахь, цкъа а кху махкахь паргІато хир яц шуна.

Шун законаш а Іожалла ю тхуна, туркойн махка кхалхор а, хІобтира герз дІадаккхар а Іожалла ю тхуна. Тхо Іаддадита, оха а ца кхийдадо цхьангте а тхешан гІиллакхаш!

Карзах ма вийлахь, Іалха, – хьаьстира иза Беллика. – ХІинца шу санна, карзахбевлла бара кхобІе шо хьалха казански татараш. ХІетахь хиллачу оьрсийн паччахь Иван Грознис пуьшталла караберзийра церан мохк. Шайгара герз дІаэца доьлІа, ХІинца шуна санна, шаьш лийр ду, моьттура царна. ХІинца, гой шуна, топ муха кхуссу а ца хууш бу уьш, амма цхьа а хІума ца оьлуш, шайна токхе беа. Аша хІун до герзах? МостагІех оха шу лардийр ду, ткъа шу, шайна маьрша къа а хьобгуш, дехар ду.

Оха тхьаьш лардийр ду тхьаьш! Тхо зударий дац аша лардан! – мохь хьекхара Іалхас.

Хьанна хаьа, Беллик-сардал, ахь буйцу и казански гІезалой санна, тхешан бераш салте алуш, цигахь царна хьакхарчий яйой-туш хила мега оха мацца а цкъа, – элира ДанчІас, доккха са а лавкхина. – Амма Дала ша тхуна белла мохк цо ша тхобгара Іабаккхалц, тхо бусалбанаш мел ду, иза хир дац. Оцу хьола гІе доплучул, тхо туркойн махка гІур ду, ткъа Іалхас ша вехха хабар дуйцу.

Кхин хабар ца дуйцуш хьалагІаьттина ДанчІа, Іалхица ара а павла, иза халла говра а ваьккхина, Орз-Палех аравелира.

Ткъа шаьшшиь араваьллачул тІаьхьа охьахиьначу Беллика, шаьшшинца хилла къамел, Іалха паччахьна лер доцург, дерриг гІе а дуьллуш, Лорис-Меликовга донесени язьяр цаьршинна цкъа а ца хиира.

ГАТИ

**Сайн лаамехь ихара
Цу пана махка,
Тилаелла лийлши.
Дакъаза яьлла...**

Зударийн шар

1.

Юьртахь уггар таро йолчу нахах цхьаь волчу Шахьбин до-
лахь тӀе оьрсийн гериг йиллина, тховх хьала уй тоьхна, кораша
ангали диллина, лекха пурхе долуш даккхий цӀенош дара. Ба
жалахь шиь гомаш яра, ялтех дуьзна даккхий доьрчий лаьттар
раздевлла, хаьн тӀе гӀорторах хӀиттийна. Йоккха ши бугӀа а, ма
ситта уьстагӀ а бара. Ша дӀа куьг ца тухуш, нахе юкьахь я йонах
лепначу суьйлашка лелабойтуш масех урд мохк а бара цуьнан.

Ларми чохь кӀовделла лаьттах масех гиба даьтта а, дуккх
ла, шекар хилла лаьттах масех гуьмалк моз а хуьлура. Вакх
лахь кхозура дакьийна жижигаш, йоьхьаш, цӀийделла дуьмен
Цуьнан ахча – кехатниг матардоблла, детиниг – Iаржделла, олу-
ра наха. Бахам де-дийне мел дели стамлора. ХӀун дара а хаан,
ирс тӀехьажаделира цунна. Иза цунна тӀедогӀура, нахе вон деьча
а, дика деьча а. Бес-бесарчу басаршца бустамаш дохуш кечдин,
тӀехула кӀайн эчиг лаьцна, ши догӀа тухуш долу доккха тӀоран
дуьззина духар дара цуьнан, цо лийчийнчу беллачу нахах дӀе-
ина, цунна сагӀина делла. ДӀа ойла йича, цунна оьшуш хӀума
дацара, цхьа Делан ун доцург. ХӀетте а реза вацара иза шен
кхолламна. Дахарна сутара иза кхоьрура я цӀе яьлла, я тӀаме
хӀаллакдина, я шена бу моьтгучу шен дуккха а мостагӀаша тӀе-
лийна и бахам цхьана дийнахь хӀаллак а хилла, ша, нах санна,
верзина висарна. ХӀара керла Iедал ша санначу стеган дола дан-
кийча делахь а, цунах ца тешара иза. Тешар-м хӀунда хьехадора,
и оьрсий а, церан Iедал а бӀаьрга ган ца дезара цунна.

Шахьби фанатик вара шен тӀамарца. Дуьненчохь цхьа а
ницкъ бацара иза ша дешначу Къурьанан, жайнийн хьехамехь

некккхх. Керстанаша махках ваьккхина пайхамар. Керстанаща кьуьйсусх хIара дуьне дитина цо а, цуьнан асхьабаша а Керстанашна дуьхьал гIазот кхайкхош кху харцдуьненара дабахана Воккха-Хьаьжа а, цунна гонахара баккхий Iеламчаш а Цара вийна Шахьбин воккхахволу ши кIант а. И де Шахьбина хIахIугтур дацарна юкьара хила ваьхьар волуш стаг вуй ткьа? Эцар шарахь вахарх, керстанашца машар хир бац цуьнан. Цара шайн паччахь вина и дIахIоттийча а.

Пом чекх ма-белинехь ведда Турци ваханчу ткьех эзар стагца цига вахар ца нисделира Шахьбин. Шен бахамна сутар-малли висира. Бахам бохкар, эцар бохург хьехочохь а дацара кIахь. Сийна цIе яра гуобаьккхина кхерсташ. ХIинца дерг ша ду Нах Турци кхелха аьлла хезча, боккха кхаь хилира цунна. Оцу хIбарх ца тешна, ша а вахара иза цкьа хьалха Сайдулла, даьккха Алхазан Муса волчу. ХIара, дIа вист ма-хилла, шаьш бохург вуйла хььначу цара, хIокхуьнца дIабахка луучу ми-марна гIоьнна аьлла, кисана итт туьма а таIийна ваййтира ца.

Шахьби Турци тоьттуш кхин а дара цхьа бахьана. Цо масса-рах дечкьош, кьайлехь латтош. Атталла шен нанас дена винчу ошсига а ца дуьйцуш. Цхьа кIант воцург, кхин доьзалхо ваца-ра Шахьбин. Иза башха дега хьаьжна воцуш, хьекьална ира, маьрша стаг вара. Шена хуу Iилма дерриг цуьнга дIаделира Шахьбис. Цуьнан аьтто хиллера керстане болу цабезам берриг элте бала а. Деккьа цхьана оцу гIуллакха тIехь амалш юьззина цхьална йогIура цаьршинан, ткьа йисинчу амалшца и шиь во-шанна ген-гена ши стаг вара.

Шахьбин берриг дуьненан безам оцу кIантана тIебирзинера. Цо ситуйсура цунах наха лоруш, гIараваьлла, цхьа а эшам бо-пун прее стаг хиларе. Шемалан оьмар цхьана иттех шарна яхь-малехь, шен дагахьдерг кхочушхиларе догдохуьйла яра цуьнан. Амма, кху оьрсийн Iедална кIел мел ву, Iедална нийсса дуьхьал йолчу цуьнан шен а, кIентан а амалшца иза даржехь лакхава-дара догдохуьйла яцара. Дин маьрша дисинехь, шен устазана Кунти-Хьаьжина улло а тесна, хьалауьйур вара цо иза. И догдо-хуьйла а хаьрцина тIекIел яллера. Iедална дуьхьал йолчу тобан-

на юкъя кІант Іотта ца лаъара. Хъекъалечу Шахъбина дика хьыра, нах оърсийн паччахъал тоьларг цахилар а.

Шахъби кийча вара Турци кхалха. Шеца дIабига кху юьртора итт доьзал а кечбинера цо. Царна паспорташ а даьхнера, цхьа кепек ца луш. Амма ХортIица берта а вахана, хаькамашна цхьа кхаь белла бохуш, хIор доьзалера цхьацца туьма-м даьккхире цо.

2.

Paŕŕy kŕelx̂ara sx̂atakxiyna dečkan nox uýtŕa ara
daŭkkxiyna, vokkxavesh, yoxa a cuyn̂ga x̂eža x̂oŭttira
Đađaxanču ŕaŭ, lerrina x̂uyn̂ax vašana, x̂aeržina xadn̂iyn̂u
nožax ĝir̂s baŭkkxiyna, diŭnna šaraħ bax̂t̂iŕa čo ŭza. Aŭka
diča san̂na, čŕoŕŕa đara nox. ŕaerža-siŭna boš bettalora
a laŭttaħ baħazču x̂onxalŕin, pxat̂ođin. Aiŭna ŭza vorđana
diŕŕina, božala vašara ŭza.

Сихха дукъа валаре сатессера цо. Таханлера де массо агӀора
дика дара нох лагӀтах догӀа. Кхо де хьалха дилхинчу доккхачу

голамо к'алд йинера лаьтта. Кху кхаа ден чохь лакхаяьллера
руа а. Охана кхин т'аьхьатоьттийла яцара.

Х'инца а таьлсаш кечдина ца яьллера Эсет. Мукъависина
Гати уца а х'оьттина вехха лаьттира бес-бесарчу зазаша къярз-
инчу бешарчу дитташ т'ехь «ч'ир-ч'ир» деш, генаш т'ехь
оьносалуш, ловзуш лелачу хьозарчашка хьоьжуш. Хил дехьарчу
рога т'ехула ах гучубаьллачу малхо садуура цуьнан. Х'инца кха
т'ехь хила везара иза.

Чуьхана, Эсете чехка яла а аьлла, йоькаш чуьра кхийра кад
ини аьлаьлла иза, юха а вордана гонаха хьаьвзира. Стомара
интина зайлаш д'а а дохуш, яккхий чкъургаш схьа а уьйзуш,
инкшина йоькаш хьаькхира цо. И болх бина а ваьлла, стерчий
ардахи д'аволавелча, лахара хьала шега вешин к'ант Хьабиб
оьк'иьку хезира цунна.

Ва ваши!

Ва-вай! – вистхилира Гати.

Дадас схьавола боху хьоьга!

Вог'у ала.

Гатин хеназа хебаршка ихна, эг'аза юьхь, т'еелха кечъелла
сингал санна, ц'еххьана кхоьлира.

Зуда, со схьавог'у хьуна! – чу мохь туьйхира цо.

Чолакх аьрру г'ог' текхош, цхьана аг'ор ласан т'е а тийжаш,
хьаьлла, охьа чу волавелира иза.

Ша вешин керта кхаьчча, чуьра схьа цуьнан сингаттаме
мукъам хезира Гатина:

Х'ай Делан ц'ена дин, ма г'оьнча вац хьан,
Хьо тадеш, кхиадеш, да-нана дац хьан,
Хьоьца сакъералуш доттаг'ой бац хьан,
Ма байлахь диси хьо, я дийнал-ислам...

Гати, не'арх чохьха а ваьлла, дуьхехь сецира. Маьнги т'е
теьначу жимачу, к'едачу г'ажарийн куза т'ехь гора а хь'на, цхьа
уьг' лере лаьцна, ши б'аьрг хьаббина мукъам беш вара Шахьби.
Хьаьхна юхкура схьадилина жайна а, яздиний, долиний ц'ена
векиташ а, чух'оттийна эрзан кьолам болуш, кхийра шекъа-
дугтург а. Баьрчечу терхи т'ехь т'ек'елдоьттина дара маждед-

ла жайнеш. Ваша неІарх чуваьлча, ца хиънехь а я хуьлушеш
Іийнехь а, шен мукъам ца хадийра цо.

...ДегІ доцуш цІе ю хъан дуьненахь йоккхуш.
Хъан нуьре дегІ лоьхуш, орца дац доккхуш,
Хьо сийсаздиначух беж ма бац боккхуш,
Ма байлахь диси хьо, я дийнал-ислам...

Масане да-нана дуьнено дийна,
Масаммо доттагІа, Іехавеш, вийна,
Йиш-ваша къестадеши, марзонаш хедда,
Халкъ байлахь диси-кха, я АллахІ Дела...

Назманна шовкъе хилла ваша юкъахваккха ца хІуттуш
ладоьгІуш лаьтгара Гати. Аз кхин дІора хаза а дацара вешин
Амма цуьнан кІеда, дуькъачу озо а, цІен бос бетталучу беснеши
а, кІайн ехачу можо а, къаьсттина и назма олуш хъаббина хуьлуш
чу бІаьрг-негІаршна юккъехула схьаІийдалучу бІаьрхиша а до
кІаддора муьлххачу а стеган. Карлабохура хилла бохамаш, ойна
йойтура хІоьттинчу хьолан, уггар тийна дог а шовкъе дора.

...ХІара дуьне даима дуьсур ду моьттуш,
Дуьненах дин духкуш, эхартах буьйлуш,
Ва кхана хиндолчун ойла яр доцуш,
Мунепикъ сов вели, я АллахІ Дела.

Дела вац аьлла, кераста вели,
Ва цуьнан теш хилла мунепикъ хІоьтти,
Цаьршиннан юкъ тойина шайтІа ма дели,
Вайн Дала гІо де хъан, я дийнал-ислам...

Назма чекх а яьккхина, бІаьргех гІовталан тІемиг хъаькхин,
жимма хан яллалц вист ца хуьлуш Іийна, Гатигахъа вирзира гІа

– Аха ваха кечлуш ву, ма боху, хьо? – хаьттира цо, велхари
букъбинчу мерах а луьйш, дегочу озаца.

– Вара со-м.

– Ткъа ас дуьйцург, лелориг дош дац-кх хІета?

Гати, вист ца хуьлуш, корта а оллийна, Іасан тІе а тевжина
лаьтгара.

Къаналла коша когаш охкийна со цигашха дла а хъажийна, ахъ еща воллу хьо?

Шахьби, ас масазза аьлла хьоьга, со цигашха лела стаг вац, — астагла кога тле вазвелира Гати. — Айса халла вовшахтоьна миски бахам бохийна длавеъча, цигахь муха тарлур ву? Со лелачун стаг ма вац. Хьуна сайх мохь ца бан глерта, аьтто белавара, меттара глоттуchoхь а вацара. Цигахь, хьох валахь, кхерста аьлла санна, цхьанхьа къен лийр ву...

Со хлун, цкъа а лийр вац аьлла воьду цига? Кхузахь керста а вийн лелул, цигахь къен валар ца тоьлу?

Сох керста вийр вац цхьаммо а. Дала оьмар лахь, и де тлехоттац вехар ву со, тлакха... сан герз хлинца а пенах кхоьун ду, хьакхар хьоькхуш. Могаш долуш айса ца кхоййна сайн дег, и де тлехоттича, цуьрриг кхоор дац. Со а витий, дларьуо хьо, Шахьби.

Хьо витина вахча, наха суна аьндолчун ойла йиний ахь? — барткетта волавелира Шахьби. — Цхьаь бен воцу ваша ша а витина, наха, эр ду. Ма кхералахь, кхузахьчул вон хир дац вайн тлехоттац цигахь. Теламстеган сий довр дац бусалба махкахь. Ас шортг даьккхина хьуна. Хьан керт-ков Товсолтас оьцу. Ас мах вийшина цуьнца. Царах-м йоккха хлума лур яцара хьуна. Ахча шортг ду. И тоьур ду вайшинна валлалц!

Вашас хлун олу хьоьжуш, длатийра Шахьби. Амма Гати вист ца хуьлура.

Шахьби, со валалур вац хлокху махках, — элира цо эххар а витина, — Хлара бахьана долуш, заьлап хилла со. Кхунах къаьстичу дийнахь сан деглах са къаьстар ду.

Валанза Дела ша воцург ца волу. Махкахваьлла велларг, молхо, глзот хир ву. Кханалерчу дийнан ойла а ян ма еза.

Хлара къамел уьттазза хиллера шина вешин. Даим дуьйцург ахь дара. Ктордийна хьех чекхдаьллера иза Гатина. Цо сацам бира, тахана и тлаьхьара а хадийна чекхдаккха.

Шахьби, со ца воьгу хьоьца. Длакхаьначу дийнахь сайх Хон-вират паччахь вийр велахь а. Де-дийне мел дели, хьеглаш, оьшуш, аьллуьсуш ву со. Сайн хлусамехь южал хила а, дайн кешнашкахь лаш хуьлийла а лаь суна. Кхин суна оьшуш хлума а дац.

— Дика ду, — Шахьбин хъажа юккье шад гулбелира. — Суна хаба, хьо цӀахь стенна соцу. ХӀара мохк бац хьо цӀахь сенорин. Ас мацалла лечух кӀелхьардаьккхинчу Эсет бохучу оцу зундо сенорин цаво хьо! Цунах ваьлча, хьоу валарна кхоьруш! Иза хьайна хьан ялийна, дицделла хьуна? Цуьнан кучан юх дӀа ца хецалуш сенорин хьо! Я цунах еш хӀума а елира! Боьрша йоцу тӀаьнчакх! Kola!

Гатис, шен буйнара Iаса тӀехьа а яьхьна, астагӀ эккхаш цӀаьна гӀулч хьалхаяьккхира. ТӀаккха меллаша Iаса цӀенкьа а гӀортинна, вахьийча санна, сецна вогӀавелира. Хорша еьча санна, дего доьдла, цӀеххьана бос баьхьана кӀайделлачу балдех бухарнин, цергаш юкьа Iаьвдина, сацийра цо.

— Со боьрша ву-вац хьуна хуур дац, соьца пхийтта шарахь тӀеман дарцала хьийзинчу нахе ца хаттахь, — цергаш юккьесхуна схьалиттира цо, оьгӀазлонах кьурдаш деш. — И ахь аьлла доьд наха соьга ца олуш кху дегӀа ваьлла со. Аьллачун мотт ас ошӀа на схьа а боккхур бара... Со сакхт винарг герз ду... Ткьа хӀийна стаг ву, и... меже могаш йолуш, кийра пхьагалан дог доьдла на кьанвелла. Дика ду, Шахь, со хьоьца дӀавогӀур ву. Кхунах ахь сан мел доладо, вайшинний, Даллий дика хаба. Хьо хьолани вукьвелла веха, ткьа со мацалла ца вала гӀерташ, кадеттан воллу. Хьуна тӀаьхьа а хӀоьттина дӀавеьча, сайх хиндерг суна шара хаба. Цхьанхьа кертан маьӀпехь кьен лийр ву. ХӀумма дац. Мухьа велахь а, сан нанас сан дена вина ваша ву-кх хьо. Цхьана цӀийх схьаваьлла. Хьуна аьлларг а, динарг а суна тӀедогӀу. Со хьолна дӀавогӀур ву, амма хьуна ма-моьтту вогӀур вац... Ас дӀахонур дац сайн дех дисина кха а, цо кхийна беш а... Нагахь, хийрачу махкахь вала доьгӀнехь, сапаргӀат лийр ву со. Цхьанхьа сайн даймохк, сайн цӀарах лаьттан коржам юйла а хууш!

Аравала тохавелла Гати неӀ йиллинчохь сацийра Шахьбин.

— Хьо хьанна бита воллу и хьайн кьелг бахам? Кхуьуш кӀентий бу хьан? — элира цо хӀинца жимма кӀедо.

— Цхьа гӀаддайначунна!

— Стуннанний?

— И сан гӀуллакх ду!

ЧӀогӀа тата доккхуш неӀ тӀе а тоьхна, араиккхина Гати, шен гӀогӀ текхош, цӀехьа вахара.

Иа цѣ кхаьчча, ворданна ши сту а боьжна, чохь кхача болу
мелаш ялкханах тесна, майрачуьнга хьоьжуш лаьттара Эсет.

Заларехула чувогІу майра гича, кхераелира иза. Цо, озийна,
дуьш даьхьна юьстахтесна зІар, юккѣехула ког кагбелла, шалха
ахари. Цуьнан догдика, кьинхетаме бІаьргаш, хьераваьллачу
сеган санна, цІийделла схьалелха дохкура. Даим беса хуьлу
воьх. Іаржьелла. Эсетана цкѣа а ца гинера иза оцу суьртахь.

Хьуна хІун хилла? – хаьттира цо, ша муха хотту а ца хууш.

ХІумма а ца хидла. Схьаяийта ворда!

Шина вешина юккѣехь хІиттина галморзхаллаш и гІуллакх
аьадаьллачу буса дуьйна хаьара Эсетана. Кхалхар хьахаделла-
чу дуьххьарлерчу буса, ша цѣа ма-веьанехь, вешаца шен хилла
сѣмел зудчуьнга дийцира Гатис. Эсета цхьа дош ца элира цуьн-
на, хІара я важа де аьлла. Цигара цѣа масазза вогІу кхоьлина-м
хуьлура иза, амма тахана санна карзахе цкѣа а ца хиллера. Шина
вешина юккѣе йоккха вас йоьжнийла хиьна Эсет, хеттарш ца
аьш, дІагийра.

Іуьйранна хиллачу гІуллакхах кѣамел ца хилира цаьршин-
нан кха тІе дІакхаьчча а. Зудчуьнга вист ца хуьлуш, гота кхан
воьххье а хІоттийна, хьаьжкІийн хІу чохь таьлсаш коча а тийси-
на, ши-кхо гІулч шуьйра лоцуш хІу а тесна, дуьххьара гуо баь-
хьара цо.

Стерчийн юьхь лаьцна лелачу Эсетана дагара ца волура
аьш хилла майра. Цхьана хенахь кху юьртахь уггар каде, май-
ра тІемало вара Гати. ДегІ куьце дара цуьнан, юьхьа тІехь а ца
аьш прча вацара. ТІом чекхболучу шарахь хиллачу луьрачу
чевно гуттаренна а заьІап вина кІелвитинера иза. ДегІ дара цуь-
нан чевнаша дерина, амма хаьн тІе хиллачу чевно кІелвитинера.
Цо дайиннера цуьнан куц а, дуьненан самукѣе а. Шо-шаре мел
дош гІора оьшуш, хьегІаш, азлуш кІелвуьсуш лаьттара иза.
Ца телхаш цуьнца Іалашделларг цуьнан майра, кьинхетаме
дош дара.

Гати, ала хІума доцуш, дика вара Эсетана. Дика вара иза цуь-
нан нанна а, кегийчу вежаршна а, йижаршна а. Эсетана дика хаь-
ара, Гати ца хиллехь, уьш тоххара мацалла белла хир барийла.

Уыш мецачу Южаллах хьалхабахархыама санера иза зындар
цуынга. Аьрзуга болу шен бовха безам, цуынга яхча шен хиндара
ирс дIа а теттина. Эсетана хаьара, майрачунна ша чIогIа сIойна
Хаьара, шайн доьзал мацаллин багара баьккхинарг иза цуына
Цундела цуынца ша доккхучу деа-пхеа шарахь даим шен кIон
рахь цуынга безам гIатто гIиртира Эсет. Амма иза ца хуьлур
Муха гIотту боцург? Цуьнан дуьххьарлера а, тIаьххьара а бе
зам Аьрзуца кхерстара. Цхьана минотана а цунна тIаьхьара цо
болуш.

Шабьшинна юккье доьзалхо воьлча, доьзалхочуынг а безам
безам дега баларе догдохуш, и дуьнена валаре са а тийсира цо
Амма Эсет доьзалхочух ца хьаьрчара. Чевнаша заьлап шина
Гатин, хIуьу делахь а, оцу агIор цхьаь галдаьллера.

Гати дика кхетара зудчун дагах. Хаьара, иза шег а хIунда
еана, шег ахь хIунда Iа а. Цундела цо йовхо ца йовхура Эсет.
Цкьа а дов ца дора. Мелхо а, Гатин чIогIа бIаьргбуьзнера шайн
доьзалан ирсан дуьхьа шен ирс а доьхкина, шеца дуьне декьа а
дуучу оцу зудчун кьонахаллех. Цамгаро кIелвитина ша кьотта
лийриг хиларх тешна вацахьара, кхечуьнца хьайн ирс лаха аь
ла, тоххара йитина а хир яра цо иза.

– Эсет, вайшиннан доккха кьамел хир ду тахана, – элира Г
тис, гота дIахецна, стерчий дажа а лаьхкина, делкье йина шаь
шиь паргIатдаьлча. – Ас дош делла Шахьбина Хонкара дIамаж

Шен ехий, стаммий Iаьржа кIажарш дIахьерчош йолу Эсет
ши куьг тIехьа даьххьинчохь йисира. Шена хаа а хууш, чок
каделира цуьнан деган деттадалар. ХIинца хили иза кхьорур
Я ша церан дуьхьа безам а, ирс а дIаделла дуьне декьа а
кIелсецначу доьзалх а кьаьстина, ца везачу майрачуьнца махка
яла еза иза, я и заьлап майра хийрачу махка ша дIа а хьажинна
нехан неIалта кIел цIахь саца еза...

– Ахь хIун до ткьа, хIокху кха тIехь хIара кьахьонгуш?
хаьттира цо саметтаьча.

Цунна иза гуш яцахь а, Гатих кьайла ца делира зудчун кхьор
ялар. Иза шера гора цуьнан дегочу озаца.

– Йоха ма йоха хьо, Эсет! – гIайгIане велавелира иза, – Х
на бохамехьа доккхур дац вай хIара гIуллакх. – ТIаккха вохьа

шот ца хуьлуш Ийна, тІетуьхира цо: — Суна ца хаьа моьтту суна, хьо сайга муха еана? Дерриг хаьа. Хала ду дезарг дита а, дезарг тІелаца а. Тутмакхо санна даьккхина ахь соьца хІара цо пхи шо. Соьца цхьана тхов кІел юьжуш-гІоттуш, цхьаь-и шуьше хуьйшуш, модайоьлла сан бедарш юьттуш, этІарш цош. Ишлина суна хьалха хьийзаш. Амма со тІулгал башха ца хеташ, Цул доккха Іазап дац адаме дан. Ший а дара вайша Іаьохь. Вайша и дерриг ловра. Ас — суо заьІап хиларна, ахь — кайи мискачу доьзалан дуьхьа.

Майрачун хІиттица бІаьргаш кхуран дерзинчу генаш юьккьехьа окхначу стигала хьуьйсура. Гаьннех чекхийллачу маьлхан цаварина серлаяьккхинера Ийшинчу халонаша аьхна хеназа хьаьхьа оза, еха юьхь. Багах долу хІора дош, садаца гІертачун цош, лгашкахь соьцуш, хала долура. ДегІах цІийдина эчиг гІоттуш санна, нагтахь егайора гонах нилхха чоьш дийлла бок-саь муо тІехь болу аьтту агІорхьара бесни.

Го дуьхьал вара вайшинна юьккьехь диначу захалонна. Хьара, хьуний, Аьрзуний вовшийн дезийла. Хаьа, хьо сан тІусаме сьчахьана цкьа а шуьшиь вовшашка дист ца хиллехь а, вийшиммо вовших дог ца дуьллийла. Ас а Іаьвшина безаман хьаьхьа. Сан кьона безам лаьтта бахана бархІ шо хьалха. ХІара цо тІаьхьара а йохош йийначу Белитица. Шуьшинна санна, цоьйшимна а дезара вовшийн. Охашиммо дукха сатийсира ма-шарачу дийне, вовшаш а кхетта даллалц хаза цхьана хІусамехь дала. Амма иза Іужалло хеназа яьхьира. Оцу дийнахь сан кийра баша ца башо йовхо ца хили дуьненахь. Амма, ас иштта аьл-ла, хьуна ма мотталахь, суна хьуо ца еза. Еза, амма хьоьга сан баша цхьа шатайпа бу. Муха эр дара иза? Гуттар дика, тешаме цош Іачуьнга санна. Ткьа, ванах, хІара сан зуда ю-кх аьлла, и баша ца гІотту сан даг чоьхь. Мел со гІаттийта гІертарх.

Сидийчу, лекхачу накхош тІехь гола тухуш охьаеана карахь гІаьлшинчу стоммачу шина кІажаран юьхьигаш кьажьеш, лери-ца ладобІура Эсета. Ша хІун до а ца хууш, цоьстуш юьстах хуьйсура цо Іаьржа чоьш. Довха хьацар тоьххера логах а, бу-сан суьргата а. Аразккха санна, хьере детталора кийра гатбел-ла дог.

– Шахъис динарг ца дохо, тӀе а тайна, сецира со. ХӀара пер-
 риг хьалххе дуьйна сайна гушшехь. ЗаӀап суо царна сомбар
 на кхерра. Ткьа суна кертахь зуда оьшура. Зуда аьлча а, сайн
 кхача кечбан, йоьхнарг лато, бежьелларг йитта. Дено-дено тӀе
 оьшуш кӀелдуьсучу дегӀе сайн мискачу хӀусамехь цхьалха да
 дегӀа. Лечкьийна хӀун до цунах, тӀаьхьо со везаваларга дог а
 хура ас. Хенан йохалла цунах а догдилла дийзира. Хьанна не
 вара чевнаша верина кӀелвитина, дено-дено худалуш, чекх
 луш воллу заӀапхо? ХӀаьа, хьуна суо везийла лиира суна. Цо
 дуьхьа доцуш, хьан дуьхьа. Хьобгара Ӏазап дайдалийтта. И
 хуьлийла хиьча, хьо йита дага а деара. Амма и дан а ца хӀутгурс
 Кьонахалла ца тобура. Тахана-кхана бохуш, хан юьйлуьтурс
 Цхьа буйса а сайца чохь адам долуш яккха лууш. Сайн омар
 еха йоцийла хууш. Сайл тӀаьхьа суо да волу хӀума хьуна а, хьан
 цӀерачу доьзална а дита...

Эсетан кийрахь гулло шад легашка гӀертара. Даккхий
 чу кьурдаша юханехьа кийра теӀадора уьш. Цуьнан даккхий
 Ӏаьржа бӀаьргаш, тӀаьхь-тӀаьхьа кьегаш, сирлачу хих дуьнра
 Уьш ара ца хьалхийта гӀерташ, бӀаьрг-негӀарш тӀетӀадора
 Амма царна юккьехула схьаӀийдало уьш негӀарийн дуьнра
 дехачу, Ӏаьржачу цӀоцкъамех тасаделла, чухьалха кхоьруш
 на, гуллуш лаьттина, тӀаккха цӀехьхана охьахеаделла, нийс
 меран шина агӀонца охьахьаьлхина, мохо даккхийнчу балдин
 кьайладевлера. БӀаьрхиша хӀиттийнчу мархаш юккьехула
 на минотана цунна хьалхахула чекхвелира итт шо хьалха
 Гати. Юьртах болучу я юьрта боьрзучу бӀоне хьовса араб
 чу мехкарийн бӀаьрг тӀехь соьцура карзахечу хьаргӀачу
 хуьлучу кьоначу тӀемалочунна. ХӀетта маж-мекх даьлла, о
 юьхь, лекха хьаж, седарчий санна, догу Ӏаьржа бӀаьргаш.
 Шуьнра белшаш а, юткъа гӀодаюкь тӀе кьуйлуш дихкина кхелина
 гӀезаш а. Иза велавелча гучудолура, шагатӀулгаш санна, кӀайчу
 гӀийн нийса могӀанаш, шерачу беснеш тӀехь кӀаьгнаш хӀутгурс
 ХӀетахь жимачу Эсетана гора мехкарша цунна туй туьйсун,
 кхажбаьллачу Белитега уьш хьегарца хьуййсун. Ткьа хӀинна...

– Хонкара кхелхаш хилча, хӀара къа хӀунда хьобгу, бах пхь?
 аркъал Ӏуьллу Гати, пхьаьрсан гола лаьттах а товжош, Эсетан

вертири. – Хіара кха а, вайн ціенош а, даьхни а хьуна дуьсурсу ду. Суо д'аволалучу дийнахь Маккхал а, Іела а, Чора а схьа-
хьаьхьа, уьш тешаш а х'иттийна, и дерриг хьуна урдонна кха-
хьа, поцур ю ас хьо. Шахьил т'аьхьа хьобгара уьш д'айизо стаг
хьаьхьа. Тхойша Хонкара д'авоьду. Со, д'а ма-кхеччи, лийр ву.
Д'авоьхьа а, хаац.

Белита сецочу елхаран кьурдийн дуьхьало хедира. Ціеххьана
хьаьхьа, кьаьхьа мохь аьлла, яхана, иза мара а вуллуш, Гатина
д'авоьхьа.

Ма елха, Эсет, – цуьнан яьржинчу к'едачу месех куьг
хьаьхьа Гатис. – Белита дуьненахь йисинехь, и йоцург, зуда
хьаьхьа ас. Иза даг т'ера яьлла минот яц сан. Хьан ойла йил-
хьа д'а Аьрзуна т'ехь лаьттийла а, хаьа суна. Могаш велахь а,
хьаьхьа, декъаза стаг ву иза. Шуьшиь ирсах хадийна ас, суо
хьаьхьа а висина. Амма Аьрзу кьонах ву, шел т'ех дуьненахь
хьаьхьа хир воцуш. Кхин хаац суна, паччахьан йоІ яхча к'езиг дара
хьаьхьа. Шуьшиь цхьаьна ирсе хир ду. И д'адели. Х'инца, же
хьаьхьа стерчий схьадаладе...

Гатис меллаша д'атоьттура шен логах пхьаьрсаш хьарчийна,
хьаьхьа т'е корга а таийна, дерриг дегІ, хорша еьча санна, дегош
хьаьхьа зуда.

Хьо дуьненахь мел ву, хьох кьаьстар яц со! – кьаьхьа
хьаьхьа белита цуьнан. – Ший а я шиннех цхьаь делла дуьненара
д'адаладе, х'ара декъаза мур буур вайша...

Гатис пакха багийра этг'ачу човина, некха т'е даьллачу чов-
ина юкьсехула лешаш чкьура т'е кхаьчначу Эсетан довхачу
хьаьхьа...

XII-гIа КОРТА

ДИВАНЕХЪ

«Машар лойша Кавказана,
ма лехийша дуьненан ялсамани Евфрата тIеши,
Иза-м кхузахъ яй, кхузахъ!»

А.А. Бестужев-Маринский

1.

Нохчмахке.

Иттаннаш шерашкахъ бахбеллачу Кавказски кьизачу тIеман истори юкьаяхана иза «Ичкери» хилла.

Мансур коьртехъ волуш хилла антиколониальни бодам чекхбаьлча, цуьнан меттиг дIа а лаьцна, нохчий, гондIари халкьашший цхьаьна а тоьхна, паччахьан Россина дуьхьало ии гIоьртигчу Таймин Биболатан коьрта гIюртор а кхузахъ яри.

ГIезамахьмин заманахъ кхузахула цIарций, туьрций дуьхьаьна хьара чекхваьлла инарла барон Розен I.

Шемалан имамаллин хьалхарчу шерашкахъ цуьнан дIакхеттарг а яра Нохчмахке. Ахульгохъ вохийна, ДегIастано дIатесна, цигара ведда Шемал, ма-вагIара, веана, кхуза, Бена, хьошалгIа иккхира. Кхузара бара цуьнан гIарабевллачех цхьа болу наибаш – цIонтаройн ШоIип, ДаьргIара Жовтха, ВеддIара Эдал, бенойн БойсагIар, аьккхийн ГIойтмар, Уллуби, мичкойн СоIду, Эски.

Кхузахъ 1842-чу шарахъ цхьана дийнахъ хIаллакьхилари инарлин Граббен эзар ворхI бIе салти. Цул тIаьхьа кхо шо даьлча кхузахъ хIаллакьхилари «Сухарни экспедици» аьлла истори юкьаяхана элан Воронцовн поход а. Цул тIаьхьа догIучу пхийтта шарахъ оьрсийн салтичо ког ца биллира цига, Шемал ийгIа ре вьду шо кхаччалц.

ХIара яра, паччахьан эскарша Нохчийчоь дIалаьцча а, бIар ца луш, дуьхьало йийриг. ХIара Бена яра БойсагIар коьртехъ хиллачу гIаттаман центр.

Кхузара дIаболабелира цул тIаьхьа шийтта шо даьлча хилла Россия тIаьхьара а боккха ахархойн гIаттам – симсархойн Iаьлбаг-Хьаьжа коьртехъ волуш хилла гIаттам а.

Кху Бенахь яра тахана кечбечу керлачу гIаттаман къайлах
иер.

Чысний, Ямсуний юккъехула охьадолчу дукъах малхбу-
зда дIакъаьстинчу ТIерг-Дукъан шина агIон тIехь къеначу
иерниш юккъехь яьржина Iохкура бенойн кIотарш. Дукъа тIе
а Iолуш, цуьнан кьилбседа агIон тIехь Iуьллур нохчийн уг-
тар оирчу яртех цхьаь – мятежни Бена. Юьртахь урам бацара.
Чуьн чохь маI-маIПехь схьакъедара гIийла серлонаш. Кху-
за тийна дара, ерриг юрт чIогIа наб кхетта йижина Iуьллур
иерниш. Игтахь маI-маIПехь хезара жIаьлийн дера летарш.

Iуьлсанан шина беречо, юьрта вулуш дой а совцийна, гона-
ш бIаьрг туьйхира. Кхузара дIахьаьжча гора, охьа чохь, Яьсси
иерниш шерачу экъан тIерачу Бенойн-Веданахь а, дехьо ла-
гара, ДьаьргIахь а, цунна тIехула агIор дукъаца Цоьнтарахь а
иерниш серлонаш. Кхузара дIахьаьжча кера юккъехь санна гора
иерниш а, зандакьойн а кIотарш.

Жимма цигахь сецца, дIаволавелла ши бере, эвла йистерчу
иерниш тIе кхочуш, Iин чу воьссича, хIетта сенарш даха йоьлла-
ш чуьн чуьра схьа лохха аз деара.

Муьлш ду шу?

Шина беречо, доьхкарахь йохку тапчанахь схьа а яьхна,
иерниш кIегархIиттийра.

Нохчий ду, – жоп делира хьалха воьдучу Аьрзус.

Шуна хIун оьшу?

Маршо.

Ца хилахь?

Iожилла.

Хьалхалаьцна тоьпаш йолуш, хьуьн чуьра араваьлла ши стаг,
иерниш леррина хьаьжира берешка.

Мичьара ду шу?

Гити-Iюьрара.

ХIокху стагана тIаьххье дIагIо.

Гиттийчу гIашнекъашкахула, беттасан серлонехь тIера мех-
калгIан бIаьргаш лепа тийна Iаннаш хедош, веана эххар а
иерниш дехьа йистехь цхьа лаьтгачу цIенна герга гIоьртира ши
иерниш. Шина Iина юккъехь, лекхочу гу тIехь лаьтгачу оцу цIа чуь-

ра гуш серло яцара. Инах чубиссича дуьхьалваьллачу кхай цига
га юха а совцийра хІорш.

– Муьлш ду шу? – хаьттира воккхачо.

– Нохчий.

– Шуна хІун оьшу?

– Маршо.

– Ца хилахь?

– Јожалла.

– Шу хьенан цІарах догІу?

– Делан а, пайхамаран а.

– Чекхдовлий, чугІо. Некь маьрша бу шуна.

ХІорш кетІа кхаьчча, кхеран говраш дІалецира герзаша кетІа
веллачу шина жимхас. Кертал арахь гуш адамаш а, я говраш а
яцара. Мотталора, хІусаман дай чІогІа набарш кхетта бийшина
Јохку. Амма чуваьллачу кхушинна чоь юьззина нах карнийра. Са
лам делла, дуьхехь болчаьрга, куьйгаш луш, маршалла а хаьт
тина, царна юккье охьахиира и шиь. Терхи тІехь кІур туьйсуш
богура чу Іаьржа мехкадаьтга а доьттина, чу тІелхигаш юьхьуш
бина кхийра чиркх. Боданах бІаьргаш доьлча, цаьршинна тІур
кІуьро Іарждина, сегІаз хьаькхча санна кьсга дерзина шогІа
наш. Ледара хьаьхначу, дуьйцинчу царах дуьхьало йоцуш маь
маьПехула чу мох хьоькхура. ЦІа чу воллучохь пенах тоьхначу
дечиган стоммачу хьостамах хьалатесна кхозура неларан метІа
оьллина тиша палс. Мохо чутюьттуш, арайзош лоьлхуьйтура
кегийчу корашка диттина стерчийн дуткьа ахкаргаш. Пеший
баьрчера ога лоцуш тоьхна доккха кьорза истанг дуьзна мотІа
захдохуш оьхкина кхелина герзаш. Товханахь стоммачу цІестан
кхозучу боккхачу цІестан яй чохь Іаь туьйсуш, тІекІелдуьйсуш
кхехкара дерстинчу жижиган тІассаш.

ЦІенкьа даржийнчу истангашний, кхекхашний тІохь
настарш кІел оьзна, хевшина Іара нах. Баьрчера метІа
дІалаьцнера баккхийчу наха. Царна юккьехь вара бенойн Соб
тмурд, регІатойн Болатха, зандакьойн БІагІало, зумсойн Залар
Дуьхехь болчу нахана юккьехь хевшина а, хІиттина а бара Јо
мин Дада, цІонтаройн Сулима, шелахойн Берса, гунойн ГІубка,
махкатІхойн Іабдул-Хьаьжи, майратуьпара Муслойн Шолон

хьаь тIаьхьа шийтта шо даьлча хинболчу гIаттамна коьрте
хьуьтту волчу Iаьлбаг-Хьаьжин да Олдам а, ваьша Iелаьмха а.

СоттIмурде лохха масех дош аьлла, ламаз кхайкхийра Бо-
латхана, Ценкьа яржийнчу хьардаш тIетийсинчу кхекхашна
Болатхана шайна тIера схьадаьхна чобьэш, гIовталш яржийна, Бо-
латхана тIаьхьа ламазна хIиттира нах.

Хьай-йоIалассалат, хьай-йоIалапалат... – дуткьачу озаца
Болатхана дикхира Болатхана. – АллахIу-акбар...

АллахIу-акбар!.. – имамана тIаьххье суждана вахара ткъех
Болатхана.

Дехха масех ламаз диначул тIаьхьа, пIелгашца а, пIелгийн
дешна а дагардеш, кьулхIанаш дешна, доIина куьйгаш лецира
Болатхана.

Субхьана раббика, ва раббил Iиззати, Iамма ясипун. Вас-
саламу Iалал мурсалийн, валхьамду лиллахIи раббилIаламин...

Миссара доIина куьйгаш хьалалецира.

Я АллахI, хIай Веза Дела, оха диначу ламазан а, дешначу
куьйхIийн а, диллинчу салаватан а мел хьалха элчанна, тIаккха
пIуьн аьсхьабашна бели оха. Элчанан, асхьабийн карахула и
мел миссо эвлаяшна а, ахь кьобалвина вайитинчу тхешан уста-
дана Киши-Хьаьжина а бели оха...

– Амин.

– АллахIу амин!

Я АллахI, хIай тхан сийлахь Дела, цаьрга кхайчча биси-
на мел кху декъазчу тхан лаьмнашкахь дийнал-ислам лардан
сертанш, пайхамаран, эвлаяийн цIерш йохуш, керстанан Iазапах
хьаькь лардеш беллачу тхан дайн, нанойн, йижарийн, вежарийн,
доьзалийн синошка кхачабелахь...

– Амин!

– АллахIу амин!

– Я АллахI, хIай Воккха Дела, оха дагалаьцначу гIуллакха
тхьа тхо юьхькIайн делахь, и кхочушдан тхуна ницкь лолахь,
керстанан Iазапах тхо хьалхадахалахь.

– Амин!

– АллахIумассели Iала, Мохьаммеди ва Iала, али Мохьамме-
ди васеллим. Патихьа.

ХІораммо шабарца бисмилла а дешна, куьйгийн кераяккына
яххьех хьаьккхна чекх а яьхна, шаьш, тІера схьа а дохуш, ламаз
на тийсина шайн миска барзакъ сихха тІедуьйхира.

ХІорш ламазаш дина ма-бевлли чувеанчу шина жимхас, тоь
ханара схьа а эчна, яй, кІай чухула хьокха а бакккхина, айбита
дуьхе чу баьхьира. Дукха хан ялале хьешашна хьалха хІиттийра
даарх дуьзна шаннаш.

2.

Дуьйлинчу аьрзунан тІемех тера, шуьйрачу хьаьжана цхьан
ца аГор декъаделла, гІеххьачу мекхашка гІоьрташ, месала, даь
кхийчу цІоцкъамашна бухара схьахьоьжу Солтмурдан майра
ши бІаьрг, массо зуьйш санна, кхерстина нахана тІехула чекхбо
лира. Цунна шера вевзара царах хІор а. Уьш цуьнан бІахалла
накьостий бара. Массарна резахилла, шен даккхийчу, хьаьрсачу
мекхех куьг хьаьккхна яй йовхарш тоьхна, кхеташо йолийра по

– КІентий, цхьа-ши стаг воцург, дерриг схьагулделла пай
Кхин ладегІарх, буйса ялар бен, тІекхета хІумма а дац. Кхета
шо дІайолийча бакъахьа хета суна. Аша хІун олу?

– Бакъахьа ду, – хезира юкь-юкьара.

– Делахь хІета, шун пурбанца, вешан гІуллакх дІадоладо пай
Махкахь тахана хІоьгтинчу хьолах лаьцна доцца къамел дар
доьхур ас Барзин Рохьмадан Берсига. ТІаккха кху чохь волчу
хІораммо шена хетарг эр ду кху шина гІуллакхах лаьцна. Хон
кара кхелхачу нахана хІун де вай? Цхьаь. ШолгІа, Іедална дуь
хьал кху бІаьста тІом болабо вай я цхьана аьттонга дІатотту пай
иза? Къамелаш доцца хила деза. Амма Берсас къамел доладла
хаттар ду нахе. Вуй шуна юккъехь даг чу ямартло, кІиллолла
йоьлла, шалхонца ойла йолуш веана стаг?

– Вац.

– Нагахь, ишттаниг велахь, меллаша аравала.

– Вац, Солтмурд, вац.

– Делахь хІета, Берса, хьуна пурба ду-кх дашна.

ХІума юучу хенах пайда а эчна, шен доттагІашна Аьрту
ний, Маккхалний уллохь дІатарвелла Берса, хьала а гІаьттина,
цІенкъа юккъе велира.

Вежарий! – лоххачу озаца долийра цо шен къамел. – Кху гу-
раж нийсса десткъа шо кхечи вайн къомо Россина дуьхьал, шен
маршонехъа къийсам латто. Десткъа шо кхечи нохчийн лаьтта
тӀехь, хи санна, хаддаза цӀий Іена. Десткъа шарахь лийтира вай-
наш шайн мохк, добзалш, хӀусамаш, дин лардеш. Оцу тӀамо ах
хӀаллакдина вайн жима халкъ. Цхъа а юрт яц Нохчийчохь масе-
хьа ягонза, кхалхонза. Цхъа а добзал ца бисна цо наной, йижа-
рий белхоза. ХӀинца а кӀур туьйсусх лаьтта ягийна вайн ярташ,
бешманш, хьаннаш. Кешнаш санна, шийла, тийна лаьтта чуьра
адамаш хӀаллакдина байлахь йисинчу яртийн херцораш, даьгна
аӀаьделла, кӀуьрзаша дуьзна пенаш, ирахь доллушехь дагий-
речу диттийн гӀаддаш. Іарбийн махкахь мохо яржо гӀум санна,
ах бешманш лаьттара гӀуьтгу яьгначу яртех, хьаннех йисина юкъ.
ЦӀийн хилкъ лийтира, оьрсийн паччахьна кӀелдаханчу вайн лу-
гарчу къаьмнаш тӀехь латто Іазап, харцо гуш, и шиь тӀелаца ца
зууш, даим санна, маьрша даха лууш. Амма вайн жимацу хал-
къан ницкъ ца тоьура дуьненахь а нуьцкъалчу паччахьна, къи-
тиралахь а къызачу оьрсийн паччахьна тӀехь толам баьккхина,
вешан мохк, вешан маршо ваьшкахь сацо. Вайна тӀехь герза-
на толам баккха шайн ницкъ ца кхаьчча, цара ярташ, хьаннаш,
аьташ сийначу цӀарах дагош, зударий, бераш хӀаллакдеш, ма-
даьлница гӀелдина, кӀелсовций вай. Вайгара уггар тоьлла, токхе
латта дӀа а даьккхина, цунна тӀе гӀалагӀазкхийн ярташ, гӀаьпнаш
аьташ цара. Тахана дӀа ког мел баьккхинчохь карадо сийлахь-
чу гӀаьгӀотехь, мацалло, шелано, шаьш биначу ярташна генахь
аьташчу вайн дайн, йижарийн, вежарийн, кӀентийн кешнаш.
Церан цӀийца хьандина, церан даьІахкаша къарздина вайн мех-
ван латта. Вайн вежарийн даьІахкаша дуьйдина Сибрехан латта.

Іоьхьанца лоха доладелла Берсин аз, тӀаьхь-тӀаьхьа стам-
чун, стелахаьштигах къекъа дуьйлира. Оза-еха юьхь, йогучу
аьтар тӀе хьовзийча санна, цӀийелира, оьгӀазлонах буьзна цуьнан
аьташ Іаьржа ши бӀаьрг тььесах къегара. Чохь болчу наха тийна
аьташ Іура цуьнан доккхачу къамеле.

Оцу инзаречу ницкъана вай кӀелсевцира, дерриг хӀаллак
аьтилархьама. Вай кӀелсевцира, паччахьан инарлас ваьшца бин-
чу машинан бартах тешна. Амма, шаьш вайн хӀусамашка кхаьч-

ча, цара стешха бохийра и барт. Шаьш дІадаьккхина латта вайна
духа-м муххале а ца дерзийра цара, мелхо а, вайн карахь диг
нарг дІа а даьккхина, шайца цхьаьна вайн цІий Іенийнчу, вайн
халкъана ямарт хиллачу писашна совІатна дийкъира. Мацаьн
лечу, дерзина лелачу вайга теттина ясахх йийхира, арен тІе ваьн
ла стаг сийсазвеш ца вуьту, кху хьаннашкахь, чІежашкахь
цара вайна нанна хьежо яппарш. И Іазап, и харцо, и сийсазан
ла ца лайна гІевттина вай цІийлахь лийчийра. Шайн кьинарту
урхалли кІел вай ца совцийла хиъча, Іедална дагадаера, кху
махкара ах Россих кхалхийна, дисанарш юккъехула доьстун
лаьмнашкара ярташ аренца йолчех къастош, вайна юккъе кхин а
цхьа бІе эзар гІалагІазкхи хао, Соьлжа-ГІалитІара хьала Ведаьн
а, Органца Шуьйта кхаччалц а гІаьпнаш йогІа, кхузахь биьт
на нохчий, шайн ирачу мІараш юккъе къевлина, совцо. Церап
и Іалашо кхочушхилча, вай пхеа декъе декъалора, хедара во
вшийх а, арахьарчу а орцанех...

– Хьий, Делан мостагІий, яІ!

– Вай, жа санна дІаса а лобхкуьйтуш Іийр ду, моьтту царна!

– ЛадогІа!

– ХІан-хІа, и ца моьттура Іедална, – кхидІа къамел дора Бердаьн

– Царна хаъара, вай дуьхьало йийр юйла. Цундела церан Іалашо
яра, кху чу эскарш оьзна, вайна юкъяра тхьамданаш леца а, вай
гара герз дІаэца а, цхьа карзахе берш, салтбаьхна, Россих дІабина
а, ца хуьлучу далахь, и шайн Іалашо нуьцкъала кхочушъян а. Оцу
эрчонах вай хьалхадаьхнарг цхьаболу нах Хонкара кхалхар юккъе
адалар ду. Шуна ма-хаъара, дуккха а адам ду цига кхалха кечуш.
Цигахь шайна ялсамани хир ю моьтту нах галбевлла. Цигарчу
бусалба туркойн Іедал, оьрсийнчул тІех аьлла, кьиза ду. Цига
кхелхина эдагий мацалло а, цамгарша а хІаллакбина. Мацалла ца
далийта, шайн бераш духку цара. Шаьш йолах туркойн эскар
хІуьтту уьш. Даймахках хаьдда, цІа-цІе доцуш, сагІадоьхурган
санна, буйлабелла лела уьш. Изза дакъа ду цига бахча вайнах
кхочудерг а. Амма мацалло а, кьелло а бІаьрзебинчу вайнах дІа
эцац шайна лун хьехар. Уьш кхелхачуьра совцо ницкъ бац вайн
Иштта ду, вежарий, тахана вайн махкахь хІоьттина хьал. КхидІа
ваьш дендолчух цхьа сацам бан беца вай тховса.

Берса шен метте охъахиира. Цхъа хан елира, цхъа а вист ца дуьттуш. Шена улло деана, цюганах хюз бина, букъ саттийна «кур-тур» деш настарх хъекхадала доьлла месала кIайн-къорза ииш кира а эдна, цуьнан букъа тIехула шен доккха, онда куьг кIоккуш, и хьеста вуьйлира Солтамурд. Оцу минотехъ цуьнан ииш тIехъ ца дисира хьалхалерчу буьрсаллех хIума. Хеталор, цуьнан къекдала доьлладу дуькьачу меккаш бухара стамтий балдаш хьовха, дукъ сеттина боккха мара а, дуьхьалдирзит доккхий лергаш а эсала доьлу. Майрачу бIаьргаш чохъ гора еттихетаме йовхо.

Сихдинна суьлхьанаш дохуш, шабарца «лаилахIа-иллаллахI» аора голанш тIе шалха а вахана, шена хьалха цIенкъа ши бIаьрг болгIи сецначу кьоьжачу Болатхана. Цхъаь ала ойла хилла йоварш еттанш, ша Iаччохъ меттахъхьера Залма.

Ас ала мегар дарий? – хаьттира цо эххар, цхъа а вист ца дуьттий хийча.

Цингиган букъа тIехула дIахьо куьг саца а дина, Залме хьаь-жира Солтамурд.

Алал, Залма.

Вай сихха тIом болийча, адам Хонкара кхалхар юкьахдиса иташ хетара суна.

ХIан-хIа, тIом хьехочохъ дац вайн, – юха а хьалагIаьттира Берса. – Цкъа-делахъ, Хонкарахъ шайна далалур ду моьттуш, ита са дахана Iен нах, цхъаьна а тоьхна, Iедална дуьхьалбаха кала хир ду вайна. ШолгIа-делахъ, кху некъехъ Нохчийчу кер-ла эскарш далийна Iедало. Зингатиин туьйлиг санна, салташа еттишIо Нохчийчоь. КхоазлагIа-делахъ, вайн тIеман баьччанех тийсса ах дIадаханчу шарахъ лецна, хилларг ца хууш, Сибрех бу. Нагахъ ши-кхо шо хьалха толаме вайн догдохийла хиллехъ, ита дIаььлла. Польшера тIом чекхбаьккхина, оьрсийн муьж-сийн дуьхьало кагIина, уьш а дIатебина. Кхечу меккашца йолу аьстаметтигаш Iаламат дика ю Россин. Цаьрца кесталгIа тIом куш бац. Цул сов, кхаььнаш, чинаш, совгIаташ луш, вайха нах шайгахъа баьхна, вайна юккъехъ шена гIортораш йина Iедало. Хьалхалера барт бац тахана вайлахъ. Вай болийна тIом бутт ба-лане чекхбер бу, вай хьаьшна дIа а дохуш. ТIаккха, цкъа-делахъ,

Иедална кийчча бахъана хуьлу вай махках даха, шолгIа-деланъ, дан атта а хир ду цунна.

– Ткъа хIун де вай? – хъалаиккхира векъана, вежа харачоий Таза. Берсина тIекхета санна, ши куьг хаьн тIе а хIоттийна, ма со пха буййсина, лаг дахдина хъалха а кхевдина: – И дан а, пача дан а мегаш ца хилча, вай стенна гулделла кхуза? Лахь, шир ду-кх. Дала гIо дийр ду вайна! Кханнехь орца ала дези маьIе! Котам хилла вежачул, нIаьна а хилла валар гIоли ю!

– Таза, хьо сих ма лолахь, – сацийра иза Маккхала. – Дала гIо дийр ду аьлла, стохка Iай Шела паччахъан эскаршна чухьан хинчарна хилларг сиха дицделла хьуна. Ахь оцу шайн агIор на халахь беш болу кхайкхамаш хезаш, хьуна резастоцун Iа тIа. Ахь схъалаьцначу некъах зулам дер ду нахана.

– Хьо хIун ала гIерта? – шаьлтанан макъара тIе ка а дилланна Маккхална тIевирзира Таза.

– Сих ма ло, ала гIертара со-м. Сихо дика яц. Деш дерг, во вшех дага а девлла, дан деза.

– Маккхал бакълоь, Таза. Охъахаал. Кхин вуй ала лууш? Цай хIун дича бакъахъа хета шуна? – хаьттира Солтамурда, шен ирачу хъажарца Таза охъа а лахвина.

– Со охъа-м хуур ву, амма со бакъ-м лоь! – ша волчуьра схъалоьра Таза. – Хонкара кхелха нах совцалур бац бохург доо ду ткъа? Царна хъалхаваьлла воьду Алхазан Муса а, Iуспанав Сайдулла а, IалгIуло а, Боташ а, Хъаьдаз а, ЖанарIела а, и цIаь масех стаг вийчахъана, цIахь бисина бац уьш? Халкъ гIазотана гIатто деза! ГIазот! – мохь хъекхара цо, цIеххъана шовкъе хилла.

– Ахь хIун олу, Болатха, хьо вистхуьлуш ма вац? – шена уьлорчу Болатханна тIевирзира Солтамурд.

Шен карара суьлхъанаш кIоргте гIовталан кисана а талийна, доцца доIа а дина, кIайн еха маж буйнах яьккхина, пIахь тIевирзира Болатхо.

– ХIор денна лъоцуш, Сибрех хьийсош бу вайнах. Цига ва ханарг вуха ца вогIу. Мацалла а леш ду вай. Россих кхалхар в хъехад. Цхъаберш Хонкара баха гIерта. Дено-дено оьшун, кхачалуш ду вай. КIезиг мел диси, ницкъ алсам бийр бу вайна. Хъанна хаьа, вайн лулара хIирий а, дIо хIуьнехдинчура гIезалой

а сина, керста дине дерзо мега. Латта а, маршо а дАяьккхина
ойгара. ХІинца дІадаха деза я гІазотана гІовтта деза. Шиннах
цхьаь. Кхин некъ бац.

Кунта-Хьаьжин уггар гергарчу векалех цхьаь вара Болатха.
Цуьнан ойла шайн Іалашонца цхьаьна ца йогІийла хуьушшехь,
Іаттам кечбархоша шайн диванна юкьа озийнера иза, Кунта-
Хьаьжин Нохчмахкарчу мурдашлахь иза чІогІа сийдеш а, ло-
руш и стаг хиларна.

Устазан векалех вацахь а, ма-хуьллу цунна герга гІерташ,
даржехь лакхавала дагахь вара хьекъална гена воцу, амма хабар-
та динм шена тІе' адамийн тидам бахийта хууш волу Таза. Мак-
кхала къадийнчух шера кхетара чохь болу нах. Кху тІаьххьарчу
хьенхь Тазас эладита даржийнера ша эвлаяийн дакъа долуш
волчуха. Цунах тешаш беллахь а я цунах пайда эца Іалашо йо-
луш делахь а, Харачуьра а, гондІарчу ярташкара а дикка нах
тІаьхьахІиттинера цунна. Маккхала и гІуллакх хьахийча, цаьр-
шинан дов дер дуйла хууш, гена ца долуйтуш, Таза охьахай-
ра Солтамурда. Къена Болатха шен амалшца тера вацара Тазех.
Цуьнца дерг ларлуш дерзо дезара.

— Ахь хІун олу, Залма? — хьяттира Солтамурда.

— Со воккха велахь а, Берсас, Аьрзус, Маккхалий хІун олу ца
хьаьча, ІадІан лаьа суна.

— Аьрзу, хьан дуй ала лууш хІумма а?

— Сол хьалха дош долуш ши стаг ву кху чохь. Молланаш —
БІагІалой, Маккхаллий.

Зиндакъойн молла БІагІало Нохчмахкахь гІараваьлла къа-
меланна говза стаг вара. Іилманна а, къамелан говзаллина а
цуьнца къийсалуш стаг кху Нохчмахкахь цхьаь вара — билтойн
Нуркиша. Юьхьанца ша а кхелха бохуш, нахана юккъехь Турци
кханхарехьа эладита лелош хилла Нуркиша, гІуллакх баккъален
гІе даьлча, вухаваьллера. Мекарчу цунна дика хьаьра Іедалца а,
хьалкъанца а, тховса кху чу гулбеллачу тхьамданашца а тарвала.
Нуркишан Іедалца юкьаметтиг нисъян аьтто бийриг цуьнан гер-
гари зиндакъойн наиб Шахьболат вара. Бакъду, тхьамданашна
говкъехь хьалхалера сий дацара Нуркишин. Ткъа тІаьххьарчу
хьенахь хьаьл тешам а байнера цунах. И дара тховса дуьххьара

Нуркиша диванехъ вацар. Ткъа Благало шен дог-ойланца, шен
хо йоцуш, цуьнан амалшна нийсса дуюхъал вара. Благалона, ги
тиюьртахойн моллина Шахьбина санна, бляьрга ган ца безар
оьрсий а, царан Іедал а. Цо нах Турци кхойкхура. Ша а вара у
гар хьалха боьлхучаьрца новкъавала кечвелла.

– Благало, ахъ алал.

– Болатхана аьлларг ду сан дагахъ дерг а. Я дерриш Хонкара
кхалха деза, я гІазотехъ летта, дала, – доцца хадийра цо, атта
ла хьийзочуьра суьлхьанаш а ца совцош. Схьахетарехъ, паспор
кисана а диллина Іачу цуьнан ойла яцара шел тІаьхьа Нохчий
чохъ хиндолчу гІуллакхашна корта бехка.

Шена тІе рагІ кхаьчча, Солтамурда дош даларе а ца хьожуш,
хьалагІаьттира молла Маккхал. Шелгаш даьхна, конжех тера
шен аьрру куьг мекхах хьаькхна, яй йовхарш туьйхира цо.

– Делахъ хІета, ас эр ду цхьа-ши дош. Нагахъ сан ойла ба
кхийчаьрца ца ягІахъ, сайна бехкцабиллар доьху ас. Угар хьал
ха эр ду ас, нах Хонкара кхалхарх лаьцна. Махкахвалар кІези
хІума дац, кІентий. ТІехула тІе, дийнна халкъ. Со тешац цІахъ
вай цхьаьна гулахъ даха ховшор ду бохучух. Вай иштта дІатардан
паргІат мохк бац Хонкарахъ. Цига кхелхина вайнах, маьІ-маьІ
баржа а бина, хенан йохалла ненан мотт бицбелла, къоман юьхь
яйна, бовр бу. Нагахъ берриг нохчий цига гІахъ, цхьа-ши тІаьхь
хийцаелча, нохчийн къам боху цІе дуьненара дІаер ю. Изза хир
ду Россих кхалхадахъ а. Хийцам цхьаь бу. Россих кхалхнийн
чийн тІаьхьенах керстанаш хир бу, ткъа Хонкара кхаьчнарш бу
салба динехъ буьсур бу. Амма, кху вешан махкара дІадовлахъ,
нохчийн къам боху цІе йов вайн. Цул доккха вон дац къоме дан
Цул сов, вайнахе лалур доцуш, къиза ду туркойн Іедал. Цар
ницкъ бо, сийсаздо шайн махкара кегий къаьмнаш. Вай санна
болу бусалбанаш. Цхьаннан долахъ воцуш маьрша стаг ван ш
гахъ, цхьа хьалдерш бен. Изза хьал ду Россихъ а. Шиннахъ а
суна сайн бляьргашна гина. Хонкара боьлхурш вайга совнаур
бац. Цкъа-делахъ, царна коьрте хІиттинарш, хІокху Нохчийчоь
нах сийна цІе яьлча а лерган дуюхиг ухьур доцуш, таронаш йо
луш нах бу, туркойн Іедалехьара цхьана дикане догдохуш боь
хуш. Цара Іехийна тІаьхьахІиттина царан гергарниш. Хонкара

хъовха, кху Бенара дIа ДаьргIа кхалха а таро йоцуш. Ца-
рар кяхета. Амма дан хIума дац. Уьш Iехабелла бевлла. Уьш
аIаьхнийтар бен, кхин молха дац. Со тешна ву, цига дIакхаьчча,
уьш биллал дохкобевриг хиларх, уьш юха цIагIертарг хиларх.
Цаьрга хIоьттинчу хьоло бен совзор бац цига кхалха ойла йо-
цуш, амма кхушара Iедало дIа ца бохуьйтуш хьелурш.

— Ткъа ахь хIун некъ гойту, Маккхал, хьуна хIун хета? —
похьаьхьаьккхира иза Солтамурда.

— Кхушара кхелхарш кхалха а битина, цаьрга кхаьчна декъа-
н даьта нахе дийцарца, кхул тIаьхьа цига ойла ерш, оцу махках
аьдубьллуйтуш, совзор.

— Кху шарахь тIом боло реза вуй хьо? — хаьттира Залмас.

— Вац. Цунах дерг Берсас аьлла. Амма Берсиний, Аьрзуний,
суний лууш цхьаь ду. Оьрсийн паччахьан кхечу паччахьашца
тIом ца болабелча, шена дуьхьал ма-гIевттинехь, цо шен бер-
синицкъ вайна тIетоттур бу. Цхьаьнца тIом болабелча, кхузара
дуьхьалболу шен ницкъ цига дIаоза беза цо. ТIаккха вайна боккха
аьтто хир бу цунах. Тхо кхаанна луург хIун ду аьлча, керла тIом
аьттинчу аьттоне дIататтар, хIетталц дерригенна а сатохар, амма
оцу денна хаддаза кечамбар. Цул сов, даим санна, со дуьхьал ву,
аьтто гIазоте кхайкхарна. Оцу гIазот бохучу дашо а машар хир
боцуш, мостагIалла дожадо вайнаханий, керста къаьмнашний
боккхе. И ду Шайх Мансуран заманахь дуьйна схьа кху махка-
ра керста къаьмнаш вайх херадаьхнар, кьийсамехь вай цхьал-
ла дуьтург. Вай хIинца боло тIом, керстанашна дуьхьал боцуш,
оьтто вешан маршонехьа хила беза. ТIаккха вайна накьостий а,
оьтто карор ду Гуьржех а, Россихь а. Цигара адамаш а ду вайга
аьттигташ Iазапехь, вайна санна, оьрсийн паччахьан Iедал ца де-
ваьш. Хьалха вешан дайша дийлийтина гIалаташ гуш а, нисдеш а
аьтто деза вай. И дара суна ала луург.

— Хьайн а, Берсин а, Аьрзун а лаам бу-кх ахь буьйцург?

— ХIаьа.

— Ахь хIун олу Залма?

— Царна тIетов со а.

— Сулима?

— Цаьрца ву со а.

– Олдам?
 – Кегийраш бакъ лоь.
 – ГІубха?
 – Тхан ойла цхьаь ю.
 – Іабдул-Хьаьжа?
 – Кху некъехь тоьлур дац вай. Собар дан деза.
 – ШоІип?
 – Со реза ву Маккхала бохучунна. Амма кхин цхьаь ду суна хеташ. Кечамбарх лаьцна. Паччахьийн тІом болабаран дац. Вайна дагахь а доццохь, лап-олий, тІом обьккху. Оцу Поьша бохучохь тІом болабеллачу а, Россихь хьовр-зІовр доьцу хенахь гІовгта вайн кечам хиллехь, кху гІуллакхах цхьа агІо ила хир яра. Маккхала ма-аллара, вешан ницкъаца тоьлур дан вай. Цхьа аьтто боллу юкъ лехна гІевттича а оьшу вайна гІо Суна хІун хетара аьлча, вайнах Хонкара кхелхачу юкъах пайдаь эцна, церан паччахье гІо дехча бакъахьа дарий-техьа вай?

– Цкъа а цаделларг хІинца ло цо? .

– Мацах цкъа вала воллучу майрчунна юххе хиьна зуда хьала, боху-кх, хьол тІаьхьа ша маре гІур яц хьуна, сапарІат хил лалахь бохуш, цуьнан догъэца гІерташ. «Делхьа, зуда, ма хала дара-кх, хьох тешна, ас со валийта», – эли, бохура, майрац Цунна дайна, ма хала дара-кх, туркойн гІоьнах тешна, боьт тІом болабайта, – ца вешаш кхоссар йира Олдама.

– Суна хетарехь, ШоІип бакълоь. Шуна хІун хета, наз? хаьттира Солтамурда.

– Бахьана леладе, аьлла-кх Дала а. Аьтто лахарх, зен дер дац.

– Ишттанехьа гІо дийр ма дац цхьаммо а. Диканна дуьхьа дика дезар ду. Ткъа вайн ницкъ бац и дан.

– Суна хетарехь, хьовсарх зен дер дац, – вистхилира хІеттало ладоьгІуш Іийна Берса. – Паччахьашна юккъехь тІом цахивар, даим дІа лаьтташ мостагІалла ду. Цхьа меттиг иккхича, шайн мостагІчун махкана чоьхьа шайш тІетовжа гІюртораш хІитт хьовсу уьш хьалххе. И лаханза Іийр вац туркойн паччахь а. Діадаханчу десткъа шарахь цо гІо кхийдийра вайга. Амма оцу гІоьнна дуьхьал хІара мохк безара цунна. Ткъа вайнахана ца йира цу безачу мехах и гІо эца. Цундела туркоша вайна гІоьнна

пача хьостам а ца белира. ХІинца цара догдиллина кху агІонах. БагІахь оьрсий чІогІа чІагІбелла. Амма оьрсийн паччахьо вай санна, туркойн паччахьо нуьцкъала шайна кІелдерзийна, Кавказь патточу церан мехкан малхбузе декъа тІехь дехачу керла кьоммашна тІехула дов долуш ю ший пачхьалкх. Нагахь нагахь шийн дов эккхяхь, Россина тІаьхьашха тІе вай а хІума шайн кердалийта гІо дан а мега цара.

Массара а шайна хет-хетарг аьлча, Солтамурд, кхин хеттарш йа ден, нах вовшашка дар-дацар ала а битина, ойлане велира. Кху чу гулбеллачех, цхьа Болатха воцчул, массарел воккха вара иш. Кавказски тІамехь тІараваьлла майра тІемало, диь шо хьалха Нохчмхкахь а, Органца а хиллачу гІаттаман баьччанех цхьаь хиллачу цуьнан доккха сий дара тахана а. ХІетте а цунна дика аьлар, шен кьоначу накьостийн хьекьал шечул цуьрриг оьшуш пазилар. Хаьара, хьалха лаьтгачу кьийсамехь коьрта меттиг аьлар децарг кьона тІаьхье хилар а, цунна кьона баьччанаш йаьлла и. Цундела цо лобрура, шена зеделларг дІалуш тІамабора кху шохь хевшина Іен кегийраш а, кьона нах а – ШоІип а, Іабдул-Веджа а, ГІубха а, Сулима а. Ткъа Берсий, Аьрзуй, Маккхаллий цо цо тІех лорура.

Берса, оцу Польшехь а, Россирчу муьжгашлахь а дерг хаьтти хьун? – хаьттира цо цхьа хан яьлча. – Керла хІумма а дуй-те шайн хьедеш?

Дейхьа, Солтамурд, хІара ала, керла хабар ма дац цигара. Россин чоьхьа гІуллакх галдаларе хьежахь, дехха Іийр ду вай.

Делахь а, цигара хьал хууш хилча, бакъахьа ду. Нагахь туркойн цхьабарт бан вайн ойла елахь, цаьрца дийцарш дан цига аьлар шен стаг а, Польшера хьал талла цхьа стаг а вахийтича, цигахьа хета суна. Оцу нахана некъан харжаш ян вайн шортта аьла а ду. Шуна хІун хета?

Іапамат бакъахьа хета...

Хонкара воьду ши стаг, Іедал шек ца далийта, шайна бакъо-вайн а пхьна, кхелхачаьрца новкъаваьлча дика хир аьлла, хета суна, – дуйцура Солтамурда ойлане. – Дийцарш дарал совна-ха, парна тІехь хир ду, дІакхаьчначу вайнахах хилларг ма-дарра хетина, вайна тІе хабар кхачор. Нагахь шу реза делахь, цига ба-хийта нах билгалбан а лаьа суна.

ица. Цахула дикка галморзахаллаш хилира церан. Кунта-Хъаь-
ица бирдехъ болчарна новкъадеара Болатха дуйна юкъавалор.
Цахула Хъаьжас шел т'аьхъа устаз хила хъакъвеш вагарвинчу
ица. Истагана юккъехъ вара иза. Ишттачу стагах теша деза, бо-
лчарна царна. Амма х'етахъ дийна хиллачу атаг'ойн Варас доцца
ица бири дов:

Делан! дац ткъа адам? Дагций, деГ'аций айп доцуш цхъа а
ица бири

Иста кховдийна атлаза юккъе хъарчийна Къуръан схъа а
ица, уттар хъалха Солтамурд т'евийхира Маккхала. Солтамурд
ица меттера т'аьттина т'е а веана, Къуръан т'е куьг а диллина,
ица кховдийна т'аьххъе дуйнан дешнаш ала кечвелира.

Атуу биллах'и мина-шойт'они рожим. Бисмиллах'ир-
ица маипрохъийм... — шен дуькъа, тамехъчу озаца дуй боли-
ица Маккхала.

Цуина т'аьххъе, х'ора дош, нийсса ала г'ерташ, карладок-
ица Солтамурда.

Далаз вазвина вайитинчу Мохъмад пайхмарехула бусалба
ица бири дуьнен чу доссийнчу Делан кху дезачу Къуръанас ас
ица боу, тховса кхузахъ дийцинарг, лелийнарг, сайна хезнарг, ги-
ица а бирта а, я йозанца а, я эшарца а, я сайгахула а, я кхечаьр-
ица а цхъангге ца дийца, сайн халкъан а, динан а мостаг'ех
ица к'ато, и дерриг къайлехъ латто. Ас дуй боу, сайл лакхахъ
ица бири тхъамданийн омра дуьхъало йоцуш кхочушдан. Ас дуй
ица дуьненан бахаман дуьхъа сайн а, сайн къоман а сий, оздан-
ица бири ца йохка, сайх тешна сайна улло а, т'аьхъа а х'иттинчу
ица бири тешнабехк, ямартло ца ян, сайн къоман, бусалба динан
ица бири цхъа къийсам латто, царна эшначу меттехъ, б'аьрг-
ица бири па тухуш, церан дуьхъа сайн са д'адала. Сайн дел-ненал
ица бири ишел а, доьзалал а сийлахъ а, лакхахъ а сайн къоман
ица бири парн. Нагахъ ас царна ямартло яхъ, айса тховса а, тховса-
ица бири хъалха а биьна дуй къарбахъ, кху чохъ болчу нахана а сайн
ица бири хъаналдо ас...

Цхъанца т'ех'уттуш, оццу дешнашца дуй биира х'ораммо а.
ица бири, доцца дола а дина, д'асабахара...

ПХОЪАЛГІА КАВКАЗСКИ СУЪЙРЕ

«Іедалхойн зуламаллина цара Іедал тІехъ,
латтораш бехке бан мегар дац: правительство
цкъацкъа бандиташ хуьлу,
амма халкъаш цкъа а ца хуьлу бандиташ».

В. Г. Г.

1.

Оцу буса, империн вукху маьПехъ, хьоло а, къелло а тогъ
йинчу Петербургехъ, кавказски тІеман турпалхочун, инарла
майоран Викентий Михайлович Козловскийн хІусамехъ гуьлбел
ла кхин нах бара.

Парадни неІарехъ маІарш дина лаьтгачу пайтонашна, киро
ташна гонаха, месалчу кетарийн пхьуьйшаш чу куьйган а доьс
кина, шодмаш пхьаьрсаш кІел а йоьхкина, шел ца бала тІертан
шаьш лаьтгачохъ ирхлелхаш, когаш бетташ, вовшашка къаме
лаш деш бара долахьчу экипажийн ямщикаш.

Массо кор серладаьллера инарлин цІенойн. Хьеший тІеовуш
неІаршкахъ хІиттина лаьттара ливрейшца кечбелла ялхой. Хье
ший гулбеллачу зала чохъ тховх а, пенех а дашо варкъ даьккати
чу канделябраш чохъ догура бІеннаш чІурамаш.

Стоьлаш тІехъ – баьрзнаш дина бес-бесара даарш. Царь
юккъехъ, бІаьвнаш санна, лаьттара тайп-тайпана маларш чохъ
лекхий, горгий, чІапа шишанаш а, графинаш а.

Ехачу стоьлашна гонаха хевшина Іара тІеман мундиран
юьйхина шайн ерриг регалишца бІагІара инарлаш а, Іаьреш
сюртюкаш, кІайн кучамаш юьйхина, логехъ «полларчий» дохку
штатски хьаькамаш а. Хьешашна тІехьахула лаьттара пхьаьреш
кІайн гатанаш а тийсина, муьлхха а омра кхочушдан қийча ялхой.

Тховса кхуза, шен роІехъ хуьлуш йолчу пхоьзлагІчу кав
казски суьйренга, гулбеллера кавказски тІеман турпалхой, хев
шина Іачарна юккъехъ бара Сийлахъ Эла Михаил Семенович
Воронцов а, фельдмаршал эла Барятинский а, инарлаш – граф
Евдокимов а, Милютин а, баронаш – Розен, Вревский, вежарин

нан ойланаш а, схъалаьцнарг чекхдаккха собар а, хъуьнар а до
луш хилар. Иза ду кавказски тIом вайга толамца чекхбаккхий
тинарг. Кавказски тIамо весет дитина вайна а, вайн тIаьхьешна
а. Лаа ца аьлла поэто:

...Ткъа, ахь, Ермолов, вицлун воцу,
Россин – хастам, ламанхошна – кхерам,
Хьурмате весет деш, хьайн цIе
Цхьамзанашца язйина лаьмнех!

Кавказски тIом дIатийна дукха хан йоццуш, амма и лаьмнаш
оьрсийн шайн гIуллакхна муьтIахьаллина гуттаренна а дагвар
цамийн хIоллам хилла дисина. Цигашха тIехволучу некаяхон
эр ду: «Кхузахь баьхна, кхузахь летта, кхузахь шайн кортош
охьадехкина шайн декхар сийлаллица кхочушдинчу бIе эар
наш оьрсаша». Оцу хIолламна геннара суждане а оьхуш, некая
хочунна тIаьххье ерриг Россис эр ду: «Даим хастам хуьлда тIаь
хьехамчашна! Даим хастам хуьлда оьрсийн лаьттан кьонгаш
на, гIарабевллачарна! Паччахьан дош кхочушдарна, оьрсийн
цIарна эхь цадарна! Даим бехийла Кавказски тIеман беям!»

ЦIен морса чохь лаьтта бокал схьа а эцна, цхьа кьурд бина
шен легаш тIундира Соллогуба.

– Сайн къамел оцу дешнашца чекхдаьккхича а тарлора а.
Амма кху чубра цхьацца накъосташкара хезначу цхьашна а
барша кхин а дийцарна тIетоьтту со. Цхьаццаммо олуш хетире
суна, кавказски тIом чекхбаьлла, хIара суьйренаш кхидла гут
ян оьшурий-те бохург. Царна хетарехь, тховса вай тIаьхьаьара а
дIадоха дезара, уггар дукхавеза, тешаме, зевелла догтарI ласт
тах а воьллина, гIийла дIасакъаьста нах санна. ХIан-хIа, Хьон
сара Государаш, оцу ойланашна дуьхьал аз цаайар зуламашна
хета суна. Кавказски тIом чекхбаьлла. Амма чекх ца даьлла вайн
декхар. Вай, кавказски крестоносцаш, дIасадоха ца дегIа, малх
а, ваьштатаIа деза, керлачу походе, кавказски лаьмнаш кхетамна
карадерзо. Хьанна ца хаьа вайх, Азин тIаьхьабисина синкхотан.
Азин даьIнаш Россин лоьралле, Россин серлоне хьобжуш хил
лар? Керста дино ваьшна елла серло малхбалехьа яржо ела вай.
Оцу сийлахьчу декхарна хьалха, тIехиндолчунна хьалха, дIада а

...ида, тхо кхин кавказцаш дац, эр ду-те вай? ХІан-хІа, и хила
...и яц! Вай маьІ-маьІе некъашкахула дІасадаьржина, амма,
...цахь цкъа мукъана а, вешан «доьзалехь» цхьаьна а кхетта,
...кавказехь дан дезачу керлачу гІуллакхашна ваьш тешаме хи-
...арна, кавказски жІаран весеташ ваьш сийлаллица кхочушдеш
...арна тоьшалла дан деза вай.

Цундела, Хьомсара Государаш, Хьомсара Государынаш,
Пурба ло суна сайн къамел балхамашца ца дерзош, ткъа хаста-
...чю дашца чекхдаккха. Пурба ло суна, хІара кад, вайн къар-
...тург къарвинчу, бодане верг серлаваьккхинчу, вайн хьоме
...мохк сийлалле кхачийнчу вайн бартана, вайн майраллина,
...ин яккхийчу ойланашна, декхарна, муьтІахьаллина тІера айна.
Пайна езачу, даим дагахь лаьтгачу, ваьш миччахьахула лелахь а,
...ини законашний, тІехиндолчунний гІуллакх дан вай кийча
...чу генарчу, амма дагна гергарчу, цкъа а вайна йицлун йоц-
...у Кавказо заа доккхийла, иза могаши ехийла! Декъала хуьлда,
...инаш шерашкахь хастам а хуьлда Кавказана!

Повшахтоьхначу хрусталан зов дийкира.

«Дела, паччахь Іалашвелахь!» имперски гимн йолийра ор-
...стро. Цунна тІаьххье деха къамелаш, тІаккха хелхарш дола-
...тира...

* * *

Біе эзарнаш оьрсийн ахархой кьинхетамза хІаллакбеш, дий-
...бисинарш сагІадоьхургийн хьола тІе бохуш, оьрсийн поме-
...и-буржуазни тІерано къардина хІокхера «хьомсаран кав-
...ски лаьмнаш» тезетахь тийнера.

Ткъа оцу бегаху тІамо тІера дай, кІентий хеназа кхалхийна
...бисина оьрсийн ахархойн эзарнаш доьзалш лаьтте бер-
...и-мецачу Іожалло. Маса эзарнаш бара уьш букъа тІехьа
...диг тесна, кара тІаж лаьцна, мацалла ца бала шайна рицкъ
...уш дуьне мадду буйлабелла лелаш?

Маса эзар ахархо вара, кхара цІий Іаьвдина, мацалло бІарз-
...ина, харцоно бІарзвина, хІара латта иштта къаьхьа хьобшучул
...двалар гІоли хеташ тховса набарза буйса токхуш, кав-
...лаьмнашкара шайн классови вежарий санна, оцу харцон-
...и дуьхьал кьийсам латтош?

ГУСАРИЙН ПОЛКАН КАПИТАН

«Оьрсийн царизмо халкъашлахь лело политик
маршонна, халкъашна дуьхьал, демократин
дуьхьал, белхалойн классана дуьхьал, адаман
дуьйцу а ца хезначу зулакийн, уггар боьхачу,
сийдоцчу интригийн еха цхьа зIе ю...»

В.И. Ленин

1.

Сатоссучу хенахь Бенара арабевлла БерсагIар, Iуьйранна
кхеттачу малхо Яьссина аьрру агIор лаьтта лекха дукъ къагичча
цунна вукху агIорхьарчу Сесана-Коьрта басара тогIи чу когаш
хецна Iуьллучу Сесана кхечира.

Кхузахь, лакхо гу тIехь, ширачу кешнашкахь дIавоьллина Iу
Нохчмехкан шолгIа шайх – Ташу-Хьаьжа. Кешнашна юккъа
айделла го тIулгех дина, тIе кIайн эчиг тоьхна тхов болу деакIов
зиярт.

Хин аьрру агIон тIехь лакхара схьа тIе а кхевдина кхоу с
лаьттан, гIамаран стаммий чкъоьрнаш долу лекха берд. Оцу
берда тIера дIа малхбузехьа доьду ткьа шо хьалха гIарабевллачу
нохчийн наибаша инарла-адъютант Воронцов вохийин
Кобжалкин-Дукъ. Цуьнан кьилбседе агIонца ю, лахо хин Iу
стехь, лекхачу берда тIехь, Iаьларара дукха хан йоццуш хьа
баьхкинчу наха ехкина ярташ – Iиси-юрт а, ТIуртIи-КIотар а.

Дукъан кьилбехьарчу агIонца боьрахула хьала малхбузехьа
боьду некъ Шоьнахула, Ялхойн-Махкахула, ЖугIуртахула дIа
Бачи-Юьртехьа арен тIе болу.

Сесана кхаччалц цхьаьний веара Болатха а, ШоIип а, Берс
а, Маккхал а, Аьрзу а. Тоба йина кхидIа цавахархьама а долун,
Болатхий, цIа кхача воллалц Берсин накъост хинволу ШоIипий
кхузахь сецира, шаьшшиь, зиярте хIуттуш, делккъалц собар
дина, тIаьхьавогIур аьлла.

Яьссил дехьаваьлча мар-мара а иккхина, дIасакъаьстира
важа кхо доттагI а: Аьрзуй, Маккхал – хин аьрру йистаца охьа,
ткъа Берса – Шоьнахула хьалабоьдучу новкъа.

хинчу этгІачу чоьин юккѣера схѣакѣдара якѣаелла меженан
КІоргте хѣх чубоьжна гІайгІане ши бІаьрг баркалле хѣоьжу
Берсега. Воккхастаг говра а хаййна, цуьнан мохь шен белна тІа
а биллина, тІаьхѣаволавелира иза.

– Йожа сту-хІума яц хѣан? – хѣттира Берсас.

– Дера дац со да волуш, цѣхѣа кѣна газа йоцург, беа кѣн
тІехѣ хѣайба.

– Хѣо хІунда веана дечиге, кІант вац хѣан?

Воккхачу стеган юьхѣ цІехѣхѣана кхѣолира.

– Ялх вара.

Берса валлал дохковелира и хаттар ша дарх.

– Уьш ялхе а дІо кешнашкахѣ воллу, – воккхачу стага лѣа
чуьра, гу тІера, юькѣа хІоллабийн хѣун хІѣйттина кешнаш гІаь
тира, пІелг а хѣажийна. – Шемалан заманахѣ суна улло вѣа
лелаш вийна пхѣь. ТІаьхѣарниг – БойсгІар имам ваьллагчу пѣ
рахѣ. ГІаж санна, висина со ву-кх хІара зовкх хѣоьгуш.

Эвлайисте кхѣьча Берса вухаверзо гІѣьртира воккхастаг
Амма Берса, цо бохург ца деш, гѣхѣ мохѣ болуш юьрта вуь
лира. Гонаха ледара кертан лол тоьхна, агІонаш баьгна, гѣнаш
тедда, чолакх диначу стоьбийн диттийн беша юккѣехѣ лѣьтгачу
лохачу лаппагІа хѣалха сецира и шиь. Кѣрта девзиг хѣоькхуш
жима зуда а, воккхачу стага йийцинчу кѣеначу газанѣра кѣий
рачу кеда шура яккха гІѣрташ йоккхастаг а яра уьйтІахѣ. Лѣьтгачу
хІуттуш еха, тиша гІовтал а, чорха тІе лѣьцча санна, йистош лѣ
елла боккха куй коьртахѣ, берзинчу когашца, гІаш юккѣе гІурѣх
боьллина, цунна сараг бетташ, кѣртахула гуотуьйсун ледара
ворхІ-бархІ шо хѣнара кІант. И беркѣа духар цунна дѣх дѣьна
хилар гуш дара. ХІара шиь кѣх чоьхѣаволуш гѣначу цо, пѣь
«дин» охѣа а тесна, ведда тІевеана говран урх дІалѣцира. ТІа
сана, маршалла хѣттира шина зудчо Берсега.

– Цѣхѣана кІанта бен зуда ца ялийнера сан, – элира воккх
чу стага, леррина кІанте хѣоьжу Берса а тергалвелла. – Цуьнан
ву хІара кІант. Сан йоккхачу стеган дуьненан дерриг самуьс
хІарий, кхуьнан наний ду. ХІа, валол, чоьхѣавалал. Мала шурѣ
чай хир ду, цуьнца Іовша сискалан юьхк карор ю.

– ХІан-хІа, чувѣана Гийр вац со. Баркалла.

Ой, дера вохуйтур вац, цкъа кхаल्लीна а, тхан рицкъах ца
кхасташ-м!

Гюга йоуыйла, — кІентан карара урх схъайцира Берсас. —
Хун дийр ду ткъа, воккхастаг? Белларш ирсе хетачу кхачийна-кх
вайи гуллакх. Церан къахьо а, хІара Іазап а лан дисина-кх вай.
Дала собар лойла шуна! Дала аьтто бойла шун! Марша Іайла.

Дала дукха вахавойла хьо! Дала ирс ма доиййла хьан! Мар-
ша бойла, аьтто хуьлда хьан ахь дагалаьцначу тІехь!

Гюга ца хууш, цуьнан юьхь лаьцна эвлах ваьллачу Берси-
ни хьалха схъахІоьгтира шера аре. КІез-кІезиг лахлуш, арен тІе
хуьттучу хьаннаша хьулийна еха раьгІнаш. Юьхьа тІе бетталу-
чу молчу мохо дегІана там бора. Хьаннашкахь декачу олхазар-
ша локхура бІаьстенан цІена хІаваь. ХІинцале а заза даьккхин-
чу хьаьрса-хьечаша юкь-юкъя, кІац йиллича санна, кІайийнера
хьаннаш. Ма хаза дара кху тийначу къеначу хьаннашкахь леч-
кхаш делаш эзарнаш адамаш дацахьара, дерриг халкъан дегІа
цІохь йиллина лаза йисина хала чов яцахьара. Амма и ерза
шарш-кх, иза ерза йитац-кх. Цхьана минотана цхьана хІуманаш
Іазапаша валлахь а, цунна юххерчо гойту, дагатосу баккъал ша
шарш-кх поллу эрчо.

КІентан докъа тІехь кийрара мохь ца болуш, тийна йоьлхучу
шарш-кх ненах тарделлачу оцу исбаьхьчу Іаламой, хІинца ша
шарш-кх хуьттучу мискачу доьзалой, дІо генахь, шерачу арахь
шарш-кх винчу юьртой цкъа а кхин юха ца ян дІаяханчу бе-
рсино шьхьира иза. Дагавеара ша цІийх схъаваьлла да. ХІара
шарш-кх масазза воьгу, цунний, Берсиний юккъехь маслаІат
шарш-кх даим ДанчІас ден къамел. Дагадаьхки мацах цкъа
ДанчІас шегга тІаьхьара аьлла дешнаш а:

Мухха велахь а, хьан да ву-кх иза, Берсас...

2.

Берсин дахаре хьаьжначунна моьттур дара, цул ирсе стаг
шарш-кх тахана ван а вац. Берсин дегІа тІехь дац ша санначу
шарш-кх нехан догІмаш тІера шеддаш хилла лаьтта чевнийн
шарш-кх. Амма цуьнан даг тІера чов чІогІа ю царал. Цунна хе-
тарехь, хир а вац и санна кийрахь боккха бала болуш стаг. Оцу
шарш-кх а бехке цуьнан да ву.

Ткъе пхиъ шо хьалха шена чугертачу паччахьан колонна торшна дуьхьал ерриг Нохчийчоь Готтучу, цара имам Шеман шайна коьрте хIотта кхойкхучу, халкъан кIентий шайн дайма кан маршо ларъян хIиттинчу деношкахь ведда Соьлжа-ГIала вахара цуьнан да. ХIаъа, вахара, шен жимачу туьканара тесна туьманан межа баккхал стерчийн вордана а йобьтина, царна тIо зуда а, хIетта пхийтта шо кхаьчна Берса а хаййна.

Берса ца кхетара дас лелочух. Даймакхана оцу халачу муь рехь, цунна хIор боьрша стаг оццул оьшучу деношкахь, шен юрт хьовха, шен халкъ дIа а тесна, ведда мостагIашкахь хIунна ваьлла иза, хIун ду цуьнан цаьрца юкьара? Цунах тIаьхьа кхиттира Берса.

Соьлжа-ГIалин уллохь, Рохьмад санна, бевдда баьхкичу нохчийн кхин а масех цIа дара. Уьш а бара, Рохьмад санна, хIаьа IаIо гIерташ, муьлххачу некъашца лелийна а, оьрсашца волу шайн гIуллакхан зIенаш ца хадийта лууш нах. Дукха хан аьа Рохьмада совдегаралла лело. Шелахь даим цхьана барамеьх лаьттина цуьнан бахам иза Соьлжа-ГIала веана ши-кхо шо дара ле адам цецдолуш стамбала буьйлира. Амма Берса хIумма а шен ца волура ден ахчанах. И кхета воьллера дас лелочу харцискахь. Оьрсашца совдегаралла лелор дихкинера Шемала. Росси ваха а, цигара товар дан а бакьо лора, нагахь оцу совдегаро дохка дара чохь кьен долу эчиг дахьахь. Цундела Рохьмада Нохчийчу дук кучу товарах коьртаниг эчиг дара. Нохчийн ярташка а наьхна ша юха гIопа вирзича, шен хIусаме ца воьгуш, хьодий, оьрсийн эскаран штабе воьдура иза. Цо лелочух юьхьанца ца кхетара Берса. Масех шо даьлча Берсина хиира, шен да халкъана ханачу дийнахь юьстахьиккхина, ведда, цуьнан мостагIашкахь наьхна, ямарт хилла ца Iаш, ткъа оьрсийн эскарийн командованехь дук гах гIуллакх деш шпион хилар. ХIан-хIа, шен халкъана ямартан йина ца Iара иза. Цо ямартло йора ахчанах ша эцначу паччахьан Iедална а. Цо ахчанах юхкура шина а агIорчийн тIеман кьаьленаш. Амма наибашна цо юхку оьрсийн кьаьленаш цхьана а маьIне йоцурш яра.

Берсин хьекьал ца кхочура дас бечу эхьечу некъан баьх мах хадо. Дас гулдинчу хьоло ирсан неI йиллира цунна хьалха. Рохьмадан аьтто хилира шен цхьаь бен воцу кIант гIараялчану

Петербургсѣ прапорщикийн школе вахийта. Мил-милла а ца сачура оцу оърсийн столице. Амма ахчано ца деш хІун ду! Душпанн кезиг ойла еш яьккхира Берсас цигахь и шен дахарин утгар ирсе кийсак. Шен халкъан цийх доккхуш, дас цунна даьлаьхьхуйтура шортта ахча. Самукъане столица. Къонал-ла. Чамах, мехкарех бен, къамел дацара. Къаьсттина дукха хьетафора карзахе Кавказ. Цигахь яра церан массеран а дог-ойла. Иначу дворянаша сатийсара, школа чекх а яьккхина, сихха сийлахь, акхачу ламанхошца тІаме баха. Цига оьхура, Россира сьонх, ерриг маяхбузе Европера кыйбелла, шайн бахам кеха-ток лонийна я зударех хийцина тайп-тайпанчу къаьмнех дво-рянскин. Цигахь ламанхойх оьху ций, деший хуьлий, церан оьх бончу кисанашка Іенара, орденашка доьрзий, накхош тІехь, хорсан кІужалш хуьлий, белшаш тІехь лепара. Амма хийланна карадора цигахь шийла каш а.

Полкодержавни хоршано сацам байинера школерчу къона-чу пахан. Сатуьйсура кавказски романтике, турпалчу хьуьнарш-ла, састимечу совІаташка, чинашка. И ун кхетаза ца висира берса а. Амма шовкъечу кегийрхойх дІакъаьстича, цхьанхьа ша шоча, деІа тІера и хоршин чарп айаелча, цуьнан ойла а, дер-риг еш а генарчу, хьомечу лаьмнашка дІадоьдура. Дерригенна а тІехь тодам боккхура даймахе, халкъе болчу бовхачу безамо. Доглодура цуьнгарчу инзаречу бохамаша Іарздинчу шен жима-чу халкъах, куралла йора цуьнан турпалчу хьуьнарех, сатуьйсу-ра сихха цига вухаверзаре. Ткъа хьуьнарш, хастам? Цунна уьш оьхчухьа а карор ду. Къоначу цунна ца хаьара, муьлххачу а хал-къан Іонийна ций шена тІехь эхьан томмаІа хилла гуттаренна дуьсур дуйла. Цо, цкъа а синтем ца буьтуш, диллина шен дог-лоур дуйла... Ткъа масех сахьт даьлча, хьоло а, къелло а сийсо-чу столицин кІорге вахча, и дерриг дицлой, дворянски империн даймеккан йийсаре воьдура Берса.

Амма оцу шерашкахь малхбузехьа даьллачу революцин буьрсачу дорцала нисвелла иза цигара вуха Росси кхин стаг а хилла вирзира.

3.

Ісходламо вигна, европейски революцин буьрсачу цІеран куьрка кхоьссина Берса теш хилира 1849-чу шеран 13-чу авгус-

техъ венгерски революционни эскарийн коъртакомандующия инарла Гергеяс оърси-австрийски эскаршна хьалха Виллагон на уллохъ герз охьадуьллучу эхьечу дийнан. Цо глалагларкхийн дошлошца цхьаьна конвоировать бира австрийски императорски Іедале длабала буьгу йийсаре баьхкина венгерски эскарш Тлаьхьо цунна хиира оьрийн паччахьо ямартлонца длабелару оцу эскарех исс инарла ирхьоллар а, веанна тоьлаш тохар а, кхо бле шовзткъе ялхитта набахте кхоссар а.

Венгрехъ ша яккхинчу клезигчу хенахъ Берсина хиира, дуьненан халкъаш шайн къоман маршонехъа турпала кьийсам латтош хилар а, оцу турпалшна а юккъехъ турпала шен жима халкъ хилар а, ткъа маршонехъа къуьйсус мел глаьттинарг плер карчош, Іаьржа ун санна хьийзаш, Николай І коьртехъ а волуш, европейски паччахьийн цхьаьнакхетта гІера хилар а.

Цунна хиира дуккха а оьрсийн эскарш а, салтий а шайн паччахьо лелочу оцу кьизаллина резацахилар а, цара революционер дакъалацархошкахъа даггара гІодоккхуш хилар а.

Хлаь, дерриг а адамаш дацара адамаллин дегнаш кийраш доцуш, кьиза. Цара нийсо лобхура шайн даймахкахъ а, кхузахъ, нехан хийрачу махкахъ а. Церан даймохк бара адамалла дерриг, церан Іалашо маршо а, нийсо а яра. Ма бларг-неглар ца тухуш тІеобцура цара кьиза Іожалла! Ткъа стенан дуьхъа? Шайн дай мехкан сийн, шайн халкъан маршонан дуьхъа. Масане вара царна юккъехъ цуьнан дуьхъа шайн ирс, хьал дитина, я харцонна тІехъ толам баккха, я луьра Іожалла тІеэца кечвелла, герз карахъ араваьлла.

Цунна цкъа а ца дицло ехачу набарх ша самаваьккхина цхьа де. Иза дара венгерски революцехъ дакъалаьцначу поляканийн гІаттам хьаьшначул тлаьхъа шайн даймахка бухаберза кьайлаьк гІо дина гучубевлла оьрсийн эскарш лобцу де.

Царах цхьаь – Алексей Гусев, герггара доттагІ вацахъ а, Берсина вевзаш, безам болуш, озда, догдика стаг вара.

Гусев лаца хьовсийнчу эскаршна юкъа нисвелира Берсина. Кхерам гергахъ хилар тосадалаза волу Гусев шен накьостанна цхьаьна парггІат кехатех ловзуш Іаш тІехІиттира хІорш цунна.

– Господин капитан, командующия приказаца лаьцна ву хьа, Хьайгара герз схьало, – элира цуьнга тІеваханчу полковника.

Капитан цуьрриг ца вуьйхира, я кхера а ца велира. Схьахе-
вцехь, цунна хууш хиллера, и де цкъа шена тIехIуттург хилар.

Со мича бехкана лоцу, хаа мегий? – хаьттира цо шен карара
ваьдгаш ваьшта а тоьхна, стоьла тIе бертал охьа а дохкуш.

Цуьнан Воккхаллина императорний, даймахканий ямартло
шана.

Гусев, хьала а гIаьттина, ши седа санна, догу Iаьржа бIаьргаш
позовникна тIе а доьгIна, курра вистхилира:

Со реза вац оьрсийн паччахьан правительствон кьизачу
позовникна. Амма со даймахкана ямарт ву бохург данне а дац
на. Со кийча ву сайн даймехкан дуьхьа муьлххачу минотехь са
алала.

Господин капитан, со хьобца политика йийцаре ян ца веа-
на, командованин приказ кхочушдан веана.

Бастари даьккхина шен тур, гоьл тIе саттийна, каг а дина,
позовникке дIаххвдийра Гусевс.

Капитан Барзоев, лаьцнарг гIопе дIавига! Цигахь цунна го-
нада чIогIа ха а хIоттаде!

Шена шиь гIалагIазкхи а эцна, лаьцнарг хьалха а ваьккхина
гIопе дIавахара Берса. Цигахь набахтин камера хилла лаьттачу
оьройк цхьаннан неIаре кхаьчча, цуьнан тIам а лаьцна, цхьана
савулдана соьунгIа хилира Гусев.

Господин капитан, ахь пурба лахьара, хьобга хьайгга масех
аьр ала лаьара суна, – элира цо Берсига французски маттахь.

Кьайлаххий?

ХIаь, гуттар кьайлах.

Берса дIасахьаьжира. Сени чухула хаддаза дIасалелаш гора
аьтабни эьсарш.

Кхузахь адамаш ду.

Соьца чуван тарлур дацара хьан?

Берса воьхна хьаьвзира.

Иза муха хир ду?.. Бакьо ма яц. Дукханна хаьа вайшиннан
аьтIметтиг дика хилар. Ойла ехьа тIаьхьа хиндолчун...

Делахь, хьуо кхерахь, дIагIуо хьо.

Гусевс, неI схьа а йиллина, боданечу, тIуьначу камери чу ког
тIира. Амма Берсас, катобхна пхьарс а лаьцна, озийна вуха-
ваьккхира иза.

— Господин капитан, сан пхенаш чохъ кхехкарг нохчийн ций дуйла хьуна хаба, моьтту суна. Ткъа цара шайна кийлло бу ам меттиг ца йитина дуьненна.

Гусев кIоршаме велакъежира:

— Берса, хьуна ма-дарра хаа лаахъ, со-м хьо баккъал нохчо вуйла хьажа воллур. ХIунда аьлча, со даим шек ву, хьан пхонашкахъ кхехкарг нохчийн ций хиларх.

НеIсарги тIехъ ах вуха а вирзина лаьтта Гусев чутегина, цунна тIаьххье чоьхьа а ваьлла, неI тIечIагIйира Берсас.

— Сан майралла зен гIерта хьо? Вада лаба хьуна, Алена? Гой хьуна, со хьобца ву-кх, сайн герз а, сайн са а хьан дола дIало а?

Гусевс, къевллина мара а воьллина, бесни тIе бовха барт бале кхира Берсина.

— Суна ца оьшу хьан герз а, хьан са а. Иза оьшуш меттиг хьан винчу лаьмнашкахъ ю, Берса. Майра кIант ву хьо, Берса, амма а сонта ву хьо, я юххец къонаха вац хьо.

— Господин капитан, ахъ со емалво!

— Сан дешнех хьайна ма-луьу кхета пурба ду хьуна, Берса. Ахъ боху, хьуо нохчо ву, амма мичахъ ду цунна тоьшалла? Мичахъ хачу а халкъан тешаме кIант, шен халкъана бохам хилча, цунна хуьлу. Ткъа хьо мичахъ ву?

Оцу дешнаша, дуьхьал цийдина хи тоьхча санна, ягIира Берсин юьхъ. Иза воккхавера шен йогу юьхъ бодашкахъ Гусев на гуш яцарх.

— Берса, хьуна новкъа ма далахъ, ас бакъдерг дуьхьал дIааларх. Гой хьуна кху Европехъ хуьлуш дерг. Халкъашна кIордийна феодальни Iазап. Халкъашна кIордийна монархийн, церан гIеранийн леш хилла даха. Гой хьуна, цара герз буйнахъ шайна маршо, нийсо лобху. Адамашна адамаш хилла даха даха, ткъа иза паччахьашна дезалац. Оьрсийн император коьртехъ цхьаьнакхеттачу монархаша хьаьшна французски, испански, неополитански, немецки, итальянски революцеш. Дадахануш шарахъ цIела карчийна Париж, Вена, Итали, Германи. Кхушара сийначу цIарахъ ягий хIара Венгри. Хьуна гой паччахьашна дуьхьал цхьаьнакхетта халкъаш? Кхузахъ Венгрин эскарнийн магIарехъ церан салтийн белшахъ белш тоьхна лета полякаш, немцой, австрийцаш, французаш, итальянцаш гирий хьуна?

Уш бари хьуна кьонахий, шен кьоман тешаме кІентий! Царна хаьара, венграша толам баьккхича, и толам шайн халкьийн а толам буйла, Царна хаьара, шайн массеран а юкьара мостагІ – иза ахьаьракхеттачу паччахьийн Союз юйла. Ткьа вай, бІе шовзт-аьш цар оьрсийн салти, царан чалтачаш хилла схьадаьхкина. Уш ший вай. Ма доккха хьуьнар ду иза! Вай, схьа а лецна, царан пьарлаш, эьсарш австрийски императоран кара дІабелла. Царанш ирхьухкур бу. Шу толам а баьккхина цІа доьрзу, чинаш, царанш яьхна. Хьанна оьшу и толам? Кхузахь оьрсийн эьсар-на баьккхина толам оьрсийн халкьан историн агІон тІехь эьхан ахьаьра а хилла буйсур бу...

Сени чохь когийн тата а, тІаккха комендантан девза аз а хез-на, тусов цхьана минотана соцунгІа хилира.

Амма оьрсийн эьсарша лелийнчунна оьрсийн халкь бех-ке ду. Эьарнаш оьрсий со санна доглазарца хьуьйсу дуьненан халкьашна шайн кьоман маршонехьа латточу кьийсаме. Кавка-зий шьмьнашкахь оьрсийн империна дуьхьал кхузткьа шарахь суронна кьийсам латточу хьан халкьана а моьтту хир ду, шена царан кьизаллина дерриг оьрсийн халкь бехке ду. Шел лак-таран омра кхочушдаза ца волу салти. Хьуна ма моьттийла, ас берриг эьсарш бехказбоху. Дукхахберш уьш акха дегнаш долуш, эьсарш адимаш ду. Сан хабар дахделла, Берса. Ас элира, хьо майра аьаьт ву, амма кьонаха вац я сонта ву аьлла. Оха-м ца девллачу эьна гІуллакх дора тхешан императорна, ткьа хьо мича декха-ра валийна цуьнан эькаре? Гой хьуна, европейски халкьашна аьаь, венграша латто кьийсам бакь кьийсам буйла. Цундела вен-гранш, цхьаь санна, берриш шайн даймохк ларбан дІахІиттина. Царна гІоьнна баьхкина дуккха а халкьийн кІентий. Ас хьуна аьаьна оьшуш бац гречески, польски, французски, итальянски халкьашна латто турпала кьийсам. Царна-м кхечу халкьаший, цхьаьхалкхаший гІо деш меттиг а нислора, амма кху кхузткьа шарахь хьан жимачу халкьана ца хилла цхьаьнгтера а гІо. Ткьа хьо, хьийн халкьана кху халачу хенахь, цуьнан мостагІчун эька-ран магІаре а хІоьттина, цо санна шайн маршонехьа кьуьйсурш Европехь хьоьшуш лела. Венгерски халкьо австрийски импери-на дуьхьал беш болу тІом хьан кьомана гІо дара. Кху гІуллакхо

кавказски тIамера бIе шовзткIа эзар салт цхъана ханна схъаши
кхина. Хъан кIомо шена тIе паччахъан дуккха а ницкIа озоро ома
яхйира европейски халкIийн революцин. Ойла ел хъайна, кху
революционни эскарех летча а хъайн халкIан аьтто бохабо
Ахь хIинца лелориг а, кавказски фронтехь нохчашна дуьхьал
ча а цхъабосса ду. Мила ву фельдмаршал Паскевич? Ермолон да
а ваьккхина, паччахьо цуьнан метта Нохчийчу хъажийнарт
ТкIа Лиддерс? Хаддаза хъан халкIан цIий Iенийна, амма, Да
бу хастам, нохчаша масазза а йиттина гIиба ваьккхина инарла
иза. ТкIа хьо, кхин эхь ца хеташ, жIаьла санна, царна гIулаш
деш лела. ХIан-хIа, Берса, хьо нохчо вац, велахъара, тахана хъайн
халкIаца хир вара хьо. Хъайн халкIан цIийх прапорщик хилла
хьо, венгрин цIий Iенийна, капитанан чин даьккхина ахь.

Кисанара схъадаьккхинчу даточу гIутакхара схъаэцна
гаьрка а латийна, боккха баьккхина кIур чутуьйхира Iуссе
Берса, мотт сецча санна, вист ца хуьлуш лаьттара. Цунна ца х
ара, хIун аьлла жоп лур ду. Иза бехке вара. Цунна кIера а хилла
кIел сеццера иза.

– Хъуна хезарий, Берса, полковника сан бехкевар? Импера
торний, даймахканий ямарт хилла, бохийца! ХIан-хIа, Берса, н
иштта дац. Уьш кхетац сох. Даймохк! Амма император, цуьнан
хъадалчаш – иза Росси яц. Иза бац сан даймохк. Росси иза ми
лионни оьрсийн халкIа ду. ХIаIа, цкIа а цхъанне а дохкалуш
эцалуш а доцу бодане, миска оьрсийн халкIа. Дагарш, шаданаш
мангалш кара а эцна татаро-монголаш, польски, немецки, фран
цузски мехкашдIалецархой нана-Россин махка тIера дIалихкина
муьжгий. Со дворянин ву, амма со уггар хъалха сайн халкIан
кIант ву. Со цунна тешаме хилла. Цуьнан маршонан, цуьнан
сийн дуьхьа, цуьнан ирсан дуьхьа со гIоттур ву, сайн импера
торна дуьхьал хьовха, сайн дена а, Далла а дуьхьал. Со теш
ву, сайна уггар луьра таIзар дийриг хиларх. Делахь а, со н
гIертар вац я, кIинхетам боьхуш, дехарш а дийр дац. ТкIа хьо,
Берса, маьрша вуьсу. Дика гIуллакх де ахь Николай Хьалхарчу
на. Паскевича а, Лиддерса а аьлларг нийсса кхочушдеш, хъайн
вежарий байа гIо де. Кестта инарлин чине кхочур ву хьо. Хъанна
хаьа, графски титул яла а мегий хъуна-м. ХIинца аравала.

Гусеве шегә кховдийна куыг кьевллина шина куыйга схьа а вала, цде санна догучу тлаьргашца цуынга а хьаьжна, ара-
хьажна Берса, цигахь лавтгачу тлалаглазкхашка неларна догла
тоза а вала, длавахара.

Кхин ца гира Берсина Гусев. Амма, цул тлаьхьа цхьа хан яьл-
ла, цунна хезира, тлеман-аренан суьдан кхелаца Алексей Гусев-
ий, цуьнан ялх накьостаний Мински набахтин кертахь тоьпаш
тоьпаш бохуш...

Цул тлаьхьа ша даймахкана генахь йоккху хлор минот шарал
валора Берсина. Цо хаддаза дехарш дора, ша кавказски эскаршка
валора бохуш. Мел дог ца даглахь а, цо гергарлонаш тийсира Кав-
казски тламехь гуллакх диначу эпсаршца, ца клордош ладоьгура
валора шен махкахойх лаьцна дуьйцучуынга. Эпсарех нагтахь волчо
дуьйцура цигара хьал ма-дарра, хестайора ламанхойн майралла,
валора цуьш лобра цигахь акха кьизалла хлитточу паччахьан инар-
ланна. Амма дукхахболчара емалбора нохчий, дозаллица дуьй-
цура шайн эхьечу хуьнарех лаьцна. Ткьа мискачу Берсас царга
валора гура цкьацкьа догдоккхадеш, тлаккха догтийжаш.

Ма ца тибаш йобшура цо Кавказах лаьцна Лермонтовс, Бес-
тлеров Марлинскийс язйина произведенеш! Ма лаьара цунна и
лангах пийса могланаш яздина, оцу халачу шерашкахь шен де-
стачу халкьах доглезна и оьрсийн бакьклентий шен маракьов-
на. Амма иза хуьлийла дацара. Паччахьан харцоно уьш хеназа
валора оцу Кавказан лаьмнашкахь.

Берса ша виначу махка вухавирзира шен халкьана уггар хала
валачу 1858-чу шарахь. Дийначу ярташца паччахьан тедалехьа
валора даа рицкь а, тлеюха бедар а, берашна шура яккха бежана
валачу, ткьех шарахь, цхьана сохьтана а ца хедаш, хаддаза хил-
ачу бурсачу тламо тлелбина, ницкь кхачийна, ах сов божарий
тламо клаллакбина нохчий. Берсина шера хаьара, толам паччахьан
божарийн карахь буйла, Нохчийчоьно тлаьхьара сауьзийла.

«Хун де-те ас? – хоьттура цо шегә, ша дуьххьара Нохчийчу
валачу поьдучу дийнахь. – Со сайчаьргахьа валарх уьш тоьлур
вал. Тлаккха юханехьа некь а суна хир бац. Тлаккха йов тлеман
валора. Тлаккха дуьненах хаьдда, таллархочо хьийзадо эхка
валла, лаьмнашкахула, хьаннашкахула ваьлла лела дезар ду сан.

Нагахь со сайн меттехь Iахь, ахча а, чинаш а, самукъане дахар а хир ду...»

Дерриг къастийра оцу дийнахь Гелдагана уллохь хиллачу тIамо.

Берсина оцу дийнахь дуьххьара гира тIамехь леташ нохчий Царна юккъехь бара сирбелла баккхий нах а, маж-мекх далам бераш а...

Берсина хаьара, паччахьо шен эскарш керла мехкаш дIалена кхидолу къамнаш тало, дворянийн хьал-бахам алсамбаккх тIаме лобхкийла. Инарлаша, эпсарша салтий тIелобхку, хьера бевлча санна. Цийх ца Iеба церан сутара бIаьргаш, тIулган дегнаш. Тахана цийIанорна царна чинаш, хьал лур ду. Цаьргаш герз ду, шортта тIедуха а, даа а ду церан. Ткъа царна дуьхьал лотачу къобжачу нехан, берийн? ХIан-хIа, цара, дуьххьалдIа маршоней бен, кхин хIуммане а са ца туйсу. Уьш, шайн даймохь, шайн доьзалш, шайн синош лардан гIерташ, оьгу. «Уьш би ткъа сан дай, сан вежарий?» – хоьттура цо ша шега, гу тIера дIа тIаме а хьобжуш. Ткъа иза юкбахь волу полк, цкъачунна тIаме юкба ца йобдуш, резервехь лаьттара.

Эххар зурмано хаам кхайкхийра. Шен сотнина хьалха а пача ла, хьалалаьдна тур а долуш, гух чу говр хийцира Берсас.

Амма ойланаша цуьнан синтем байинера. «Алешка Гусев на цара ткъа оьрсийн дворянин, эпсар? Цуьнга ца хьобжура ткъа хьалхахьа ирсе дахар, чинаш, тIеман карьера? Шайна аттани лобхуш эгна ткъа кьийсамехь испански эпсарш Риго, Квиоро, грекийн эла Ипсилантай, валах Тудор Владимиреску. Шен ойла йора ткъа Шегошварена уллохь оха вийначу Шандора Петерфи? Ткъа Гаррибальди стенан дуьхьа лела дуьненахь, маршонан байракх мел айинчохь, герз буйнахь гIийлачийн магIаре хIуьттуш?»

Мохо шок еттара лерехь. Молханан кIуьро бIаьргаш Iийжа бора. Лергаш кьардора юьйлучу тоьпаша, вовшахдеттачу болате а, хьобкхучу маьхьарша а, дечу узарша а. Берсина хьалхариниш хIинцале а лета боьллера. ХIара хIинца а тIе ца кхаьччера. Амма шера гора нохчийн къобжа а, къона а, амма оьгIазе, майра яхьхьаш.

«Дуьненан даьхни лаха, чинашкахь хьалабовла баьхкхине ра ткъа паччахьийн кьизачу туьра кIел ций Iеночу Венгрия

Панна баъркина полякаш, итальянцаш, австрийцаш, францу-
аш, чехаш, сербаш?.. Горалера, венски студенташ, я! ма дера
штитри уыш цигахъ шайн импраторан эскаршна дуьхьал. Ма
штити мехах дладелира цара шайн дахар! Цара массара а мар-
штити, шийсонан дуьхьа шайн дахар дладелла кхечу мехкашка а
Берсаш, ткъа со...»

Ошцу минотехъ цунна гира шена хьалха волчу полковника
тур тоьхна цхьана воккхачу стеган сира корта дегIах къастош...

Нохчий! Со шун ваша ву, со шуьгахьа волу! – мохъ белира
штити си ца тохаделлачу Берсин...

* * *

«Мухка нелахъ а, хьан да ву-кх иза, Берса...» – декара цунна
штити дешнаш.

Дешна. Ма доккха, дагна гергара дешнаш ду уыш. Къаьстти-
штити дешнаш поьру уыш нохчичо. Мел оздангалла яйначу, мел акха
штити шитрахъ долуш кхуьучу кIанта а сий до шен ден, ненан. Цо
штити шитра а дIа ца тосу, диццац ша мел боккхачу бале вожарх,
штити ша даялал йоккхачу халонга нисваларх. Берийн бераш а
штити, шитселла воккхастаг хилла ша дIахIоьттича, тIаккха а,
штити дешна, панна хьалха нисвелча, хIинцца пхи шо кхаьчна бер
штити кхуьу иза. Цаьршиннан дош цунна Дала аьлларг ду. Ишт-
та ду дайшккара схьадогIу цуьнан халкъан гIиллакх. ХIинццалц
штити шитра вац и дохош кIант. Амма Берсас дохийна иза. Кху
штити шитраш ткъе пхеа шарахъ пхоьазза а ца гина цунна шен да. Я
штити а иза гаре са а ца туьйсу цо. Иза къехка шен дех, цуьнан
штити. Длац цуьнан цIе йоккхуш хаза а.

«Ахъ, цуй-те со?» – хобтту цо ша шега.

Шитакх цунна хьалха хIутту полковника тур тоьхна дегIах
штити говрийн когаш кIел боьжна воккхачу стеган сира кор-
та дIашиша ша керта хIоьтина ялх кIант тIамо вийна цхьалха ви-
штити воккхастаг. Уыш эзарнаш бу цуьнан декъазчу даймахкахъ.

«ХIаь, хьо бакъ ву, – хеза цунна шен деган кIоргера. – Оьзда-
штити шен даймахкал сийлахъ а, лекха а хIума хила йиш яц
штити. Цунна ямарт хиллачу стагана къиза Iожалла йогIу!»

ВЕЖАРИЙ

Ярташ йогу. Орца дац царна.
МостагІчо байина даймехкан кІентий.
ЦІерийн меттанаш метеорех догу,
БІаьргкхеттарг Іадавеш, морханках.
Дерачу экханха цхьамзанаш буйнах.
Машаре хІусамашка толамхо лелха,
Къена нах, берашший цо къиза дойу,
Ткъа цІеша цІийдинчу куьйгашца
Цо къона наной, мехкарий хьобсту...

М.Ю. Лермонтов. «Измена Іава»

1.

Дукъаца, Лома боьдучу новкъа охьавогІу Аьрзу, Іаьрг хьа
дехъа басахъ шайн ирзохъ дежаш Іелин, Чорин стерчий а тина
Маккхал цІа а хъажийна, цигахъ Іела хІун деш ву хъажа дагале
дукъан аьрру агІонца чухъаьвзира.

Аьрзу шех дІакъаьстича цІеххъана сингаттамо дІалектора
Маккхал. Кестта махках ваьлла ваха дезар а дацара иза кхорий
нарг. Махках ваьлла-м дикка леллера иза. Цкъа Шемалан цІаран
туркошца дийцарш дан Стамбуле воьдучу Сапарчин Юьсупа
Хъаьжица вахана Турцехъ бутт хан яьккхира цо. Шарахъ гер
га оьрсийн йийсарехъ а Іийра. Махкахвалар-м дуьххъара цІа
ца догІура цунна. Цкъацкъа, де а бахъана доцуш, шен цхьаьн
санна, еза ойланаш хъаьвзара цуьнан коьрте. Кху дукъа шад
малхбузехъа аренах бІаьрг кхетча, мел иза къехко гІертарх кар
лаюьйлур а бералла, вина юрт. ХІара ша волччохъ вуьтний, цІек
айалой цига дІадоьдура са. Цуьнан ирсе а, декъаза а миноташ
уьш яра, и гена яхана хан дагалецар.

Маккхална халла дагабогІура шен да а, кхо ваша а. Цуьнан
ялх шо долуш, цхъана дийнахъ хІаллакхилира уьш виь. Нана
хьалххе еллера. Йижарий хилла а бацара.

Шен схьавалар Гермачигара дара Маккхалан. Цуьнан да
Іабдурахъма Нохчийчохъ а гІараваьлла воккха молла вара. Цо
йиллинчу Нохчийчохъ дикачу масеханнах цхъаь лоруш йоду

Тейир хь маъхаз доьшуш дара къечу нехан бераш. Ерриг шен
Дала Дала Тейирзинчу воккхачу стага, шен веа кІантана цунах
Дала Дала кхоьруш, зуда а ца ялийра, церан нана елча.

Тіама Маккхал теш хилира ден а, вежарийн а кызгичу
Оцу аьхкенан дийнахъ шайн цІенна гена доцчу Іинах
берашца лувйчущ вара иза. Юьртана малхбузехъа
топаш а, орцанан маьхъарий а девлира. Берашна
царал тіаьхъа хуьлуш дерг. Топаш карахъ аралил-
лечу бажарша юьртал ара сихбира зударий, бераш. Цхьадерш
пуьш марахъ, кхечийн куьйгаш лаьцца тіаьхъаийзош,
аг'lor' д'лауьдура зударий. Цуьхарш хьалха а баь-
ри парци ведда тіехвелира баккхийчех масех мутаІелам.
КІелхарбовла уьдучу зударийн, берийн могл'а хадале эвла-
маш доьлладу яккхийчу тоьпийн цІийделладу хІоьнаша
керш оькира аьхкенан малха кІел кхарзаделладу цІенойх, бо-
доктаран холанех. КІелхъарбовла ца кхиьначу зударийн,
кърдира хІаваь. Ловчкъа меттигаш лоьхуш,
тІома уьдура котамаш.

понаш гуолабцнийла хиъча, шеца кхузткъа стаг, цаърца шен
полунш, хуьужар чу къовлавелира къена Iабдурахьма.

Ценошхана диначу телатаро бохийнчу нахера дукха дуьхьало
тоуи уттар хьалха юьрта иккхира Московски глашлойн полк.
Тоуи бариан ценошкахь кьовлабелла нах буйла хиьначу майора
Ценошхана цел кагьян омра дира. Амма чуьрачу наха корашка-
ра ара нийса тоьпаш етташ, ценош хьалхахула шайна тле ца
дуьхьало салтий. Дуьхьхара йиначу штурмехь синметта топ кхет-
та дуьхьало жира майор а.

Ташотехь южал тІеэца нигат дина кІел сеццера и кхузткье
Карадуьйла аьлла шолгІачу эпсаро шайга мохь тоьх-
Іа нэммица жоп делира цара:

АллахI-Дела, тхо хъайн делахь,
Хъайн гIазотан орца лолахь,
Хъайна гергахь сийлахь делахь
Сийлахь дарже кхачаделахь.
Буйса йоцуш бода богIу,
Марха йоцуш кхолар йогIу,

Бехке доцуш тIом тIеборIу,
АллахI-Дела, тхан гIо делахь,
Велча, гIазот лийчор ма вац,
Цунна марчо хьарчор ма дац,
Моллас заIам доьшур ма дац,
Лакхти чохь барт хоттур ма бац...

И чалх хIоьттича массарна а вицвелла висина жима Маккх
кхеравелла, ша хIун леладо ца хууш, эвла юккьехула ведда а
ла, эххар а шайн керта нисвелира. ЦIенна гуобина салтий а
ра ара егташ тоьпаш а гина, лулахойн цIийнан маьЦехь со
иза. Цигахь Iадийна воIавелла лаьттаху цунна гира масех
тичо, тIехьахула тIе а вахана, пенаца йол а йоьттина, цунах
тосуш. ТIехула поппар хьаьхна дуьйцина диначу цIенойн по
дага ца туьгура. Верстана, лекха эпсар, баттара даьккхина
а лестош, шайн маттахь салтий чехош, мохь хьоькхуш, хьа
да лелара. Дукха хан ялале еа говраца такхийна ялийна лекс
чкьургаш тIехь йоккха-топ хIоттийра цIенна дуьхьал а ер
на. Цуьнан Iаьржа бага хIоь-молханах а юьзна, кIур туьна
йогу милт лерга Iоьттира салтичо. Чуьйнан стоммачу бирIа
кIегара эькхаш, цIе тосуш даьккхинчу татано лерга поттан
хIиттийна Маккхал ша лаьттахохь голаш тIе лакхелира. Ц
хан яьлча ши бIаьрг биллинчу цунна хьуьжаран неларний
раний юккьехь доккха Iуьрг гира. Юх-юха а юзуш, масех
туьйхира цара йоккха-топ. Амма цIа чуьра араетта тоьпаш
зманан мукъам ца соцура.

Дуккха а дараш хилла эпсар воьхна, дарвелла хьаьх
дига кхечира инарла-майор Волхонский. Эпсаран рапорте
доьгIна, цо омра дира, цIе а латай, туьнкалгехула чу йол а
каш а кхийса аьлла.

ДIасахьаьлхинчу салташа оцу минотехь кхочушдира ин
лин омра. Алах кегий цIевнаш дина, цIе а туьйсуш, уьш ш
хьалха чу а кхийсина, тIе декъа дечкаш тийсира цара. ЦIийн
корашкахула а, йоккха-тоьпо даьхначу Iуьргашкахула а сий
кIур тийса буьйлира. КIез-кIезиг лагIлуш, севцира чуьра
етта тоьпаш. Оцу кIуьра юккьера схьа иллин буьрса аз хьаьр

...Болатан шаьлтанах
Баттара яха вай.
Къизачу мостагИйн
ДогІмаш тІехъ кегъе вай!

Делерчу орданца
Кхолха гуо хадабай,
МостагИйн декъаш тІехъ
Ваьшна некъ билла вай!..

И АллахІ! Я АллахІ! – маьхъарий детташ, буйна шаьлтанах а лаьцна, неІарех, корех ара а лелхаш, салташна чухъаьлхирепах. Амма шекбоцуш лаьтгачу салташкарчу тоьпаш буьххъерамех, ира цхьамзанаш пханарш юккъехула чекх а дуьйлуш, шекбоьхура уьш. Чуьра аралилхинчаьрца вацара Маккхалан хана да а, кхо ваша а. Церан декъех чим хилира...

Цуь дийнахъ байлахъ висина Маккхал Нохчмахкарчу цуьнан ден доттагІчо ша волчу дІавигира. Іабдурахъмина къаьсттина духавезара жимахволу кІант. Иза хьалхе ненах валарна а, Іуьманан тидам дика болуш, хьекъале бер хетарна а. Цунах яра ден арриг дегайовхо. Шена хуу Іилма цуьнга дІадала сацам хилера цуьнан. ДоттагІчун ойла кхочушгъархъама, къеначу Чербис Нохчмахкара уггар тоьлладу хьуьжарехъ дешийтира Маккхал. Масех шо далале иза Іилманца лакхавелира шена хьобхучу шиланел, Цо ца Іебаш доьшура кара мел деана жайна. Шерра везавелира Іаьрбийн а, туркойн а меттанаш. Амма Маккхалх оьзна цІ хилира. Шен ден а, вежарийн а Іожалло диллина дог доттагІ шайн агІор цІеяханчу мичкахойн Эскин бІаьн магІаре хьабсттира.

Цуьнан адамаллин даг чохъ биллина лаьтташ беккъа цхьа лаьцна бара – шен да а, вежарий а байинчу мостагІашка. Маккхал дуй биьнера церан чІир екха.

Шен дуьххьарлера бІенча – къона Аьрзу – гиначу хьалхарчу дийнахъ везавелира Маккхална. Даим тийна, ойлане, амма майра, тешаме, къинхетаме. Аьрзуна а везавелира къона Іеламча.

Цунна иза оьшура дІа ког мел баьккхинчохъ. Леш воллучуна а, веллачуьнга а хъжа. Наибашка кехат яздан а, цаьргара деша нарг деша а. Цхъа шо далале Маккхала Іамийра Аьрзу Іаьрша йозанна. Цаьршинна юккъехъ тасаделла доттагІалла чІагІара тІеман цІаро.

Аьрзу дуй биъна ваша вара Маккхалан. Аьрзус валлийра оь оьрсийн йийсарера цІа а.

Нийсса кхойтта шо хьалха Шемална ямартло йини цІа. Хъаьжа-Мурд ведда оьрсашкахъа ваьлча, цунна вен кхей а. Эвтара гулбира берриг набаш а, Іеламчаш а. Кхайкхинна цІа ваханчуьра цІа вогІу Маккхал, Мичка тІехъ оьрсийн оттагІа тІе а Іоттавелла, цаьрца хиллачу кхийсаршкахъ дагна лавлахуьн некхах чекх даьндарг яьлла, йийсаре лецира. Маккхал Іеламчаш вуйла а, иза Шемалан диванера вогІуш вуйла а хийпанчу инарлас – барона Врейскийс, Соьлжа-гІопарчу госпитале а инарлас. Іеламчаш лерина дарбанаш а леладайтина, Псковски губернерчу Вревскийс уездерчу шен имени дІавахийтира.

Жимма а нохчашлахъ цІе йоккхуш болу нах шайн йийсарен нисбелча, лорий Іалашбора паччахъан инарлаша. Цхъа делатеш шайн именишкахъ маьхза бацо леш бара царна уьш. ШомІа деллахъ, къаьсттина кху Нохчийчохъ ца хуьлуш хІун дукхуш тІамехъ шайн веза-гергарниг нохчийн йийсаре нисбелча, цунна хийцархъама.

Иштта меттиг тІекхачаре вежа хъежа ца дийзира Вревскийс. Дуй биъна ваша доь доцуш вайна, бІаьрга сара кхетча сарна хийзара Аьрзу. Цхъана баттахъ лийлира иза цунах хилларг ва хууш, кхин цхъа бутт а белира, и мичахъ ву ца хууш. Маьхза вахара иза, маьрша нохчо хилла, оьрсийн агІонга разведка, маьхча дайира доттагІух хилларг хаа гІерташ лазутчиканна цунн Эххар а цунна хиира, инарла Вревскийс иза Росси дІавигнийтІа хилар. ТІаккха ойланаш кІезиг йира Аьрзус. Хийла йоьхна буьтІа са ядийра цо инарла я цуьнан герггарчу доттагІех цхъаь йийсарелаца гІерташ, Іелий, Чорий юххе а ваьккхина. Эххар а цунна маьхзаьтто белира Вревскийн уггар гергара доттагІ, цхъа полковникан йийсаре вало. Иза а валош шаьш Гати-Юьрта дирзинчу буьтІа полковникан куьйга бароне доцца кехат яздира цо:

«Нарина Вревский! 14-чу ноябрехь Эвтарара вогу сан
доттагI, дуи биъна ваша, хъан отрядана тIенисвелча, луъра чов
на вожа и вина, йийсаре лаьцна, хъайн махка дIахъажийна
а. Цунна дуьхьал ас йийсаре лаьцна валийнчу хъан хьомечу
доттагIчо яздо хIара кехат. Хъайн паччахьан хьал хьовха, кху
доттагI дуьхьенарчу паччахьийн хьал, хIара лекха лаьмнаш, цIен
хъан дини, ахь суна дитарх, доттагI дIа хир вац хьуна, ахь сай-
ни сьанидлалц. Цуьнан цIе Маккхал ю. Аьрру куьйган пIелгаш
а дац цуьнан. Йийсаре лоцучу дийнахь дагна лаккха некхах чов
на а а, боху, цунна. Нагахь ши бутт балале ахь сан доттагI схьа
на ахь, хIара хъайниг дуьнен чохь хир вац.

ХIара кехат хъайна деанчу стагехула суна жоп дайта. Йий-
сарийн хуьйцур бу вайша ахь сан доттагI ваьххьинчохь, Мичка
Восток.

Гати-Юьртарчу Абубакаран Аьрзу»

Цунна кIел полковника шен масех могIа язбира:

«Хьомсара доттагI Ипполит Александрович! Со йийсаре
доттагI кху Ичкерихь лоруш тIемало, кхаабIенан командир
а. Ша асаройн хIух велахь а, рыцарски амалш йолуш стаг ву
сара. Сан дика дола а до хIокхо, оьшуш хIумма а дац, вайша
хьомсана шацар бен. Ша эрна хабарш дуьйцур доций хIокхо ха-
воьшшайна. Сан са хъан буйнахь ду. КхидIа дийцар совнаха
сар ду.

Коша верззалц Хъан Саша»

Аьртус йиллинчу меттехь ши бутт балале полковникца хий-
нина Маккхал юха Гати-Юьрта вирзира.

Оьрсийн махкахь яккхчинчу хено а, Гуьржехула дIа Турци
дIа апаро а цунна хьалха схьадиллира нохчашна кьайле
хьомсана дуккха а гIуллакхаш. Цунна шен бIаьрга гира
оьрсийн ахархошкара кьелла, лолла, цхьана кIеззигчу наха цар-
а тIехь дагто кьизалла, сийсазалла, муьжгаша шайн маршоне-
а дагто гIийла кьийсам. Хиира, оьрсийн халкъана нохчашца
хьомсана оьшйла а, аьтто нисбелла салти, водий, лам чу хIунда
аьртус а, шен дайн, вежарийн Южална бехке и салтий цахилар а.

Хлетталц ша туркх хиллачу гӀазотан идейшна цигара аӀа
вирзича сацам боллуш дуьхьалвелира Маккхал. Нохчалашни
махкарчу керста къаьмнашний юккъехь мостагӀалла дац
гӀазоте кхайкхам дӀабаккхар, Россияхь миччахь а йеданна
дуьхьалонах пайдаэцар, церан куьйгалхошца бертадахар,
кхачу къаьмнашца ма-хуьллу машар латтор хьалха хӀингтадора
тӀеман баьччанашна. Оцу тӀехь цуьнан яккхий галморзахалаш
хилира, къаьсттина Йеламчашца. Цара «мунепакъ» олий Йов
ра цуьнан цӀе. Шен ваша Аьрзу воцург кхин шена тӀетеман
стаг воцуш, еххачу хенахь оцу шен идеяца цхьа висира Мак
кхал. ТӀаьхьо кхоалгӀа накъост – Берса – кхийтира цуьннахь.

Керла гӀаттам кечбечу кху тӀаьххьарчу муьрехь церан аӀа
хилира иза вовшахтохархой шайна тӀеберзо.

Урх мела йитина Маккхалан говр меллашчу болажахь юьр
та юьйлира. Тахана къаьсттина яьсса хийтира цунна ГӀагӀа
Наггахь, кетӀахь гуьйрагаш тӀе а хевшина, лохха вовшашца
мелаш деш я лаьтта бӀаьра а богӀабелла, меллаша ког боьккун
буьйлабелла лелаш нах гора. СингӀаттамо дӀалаьцнера маьс
ДӀабоьлхурш а, бухахь буьсурш а. ТӀехволучунна олуш тӀа
а доцуш, кевнашкахь кӀегархевшина йара кенах довла доь
жӀаьлеш. Еккъа цхьа котамаш яра хӀуманна а бала боьун,
урх мехь шайн мӀарашца некъаш кегош, шайна таро ян гӀерт
аш.

«Шовзткъа шо кхаьчна дели сан, – ойла йора Маккхалан
Дина хӀума а дац, хьалха гуш ирс а дац. Йиша-ваша хьон
а тала сайн доьзал а, хӀусам а яц. АьрзугӀар вежарел а д
суна, гатиюьртахоша сий до сан. Амма къаналла ю-кх тур
гӀерташ. ХӀун хир ду-те кхунах?..»

3.

Йаьрч-хин кӀоргачу боьран тӀулгийн бердех, дӀа ког мел ба
кхинчохь бухдуьйлуш, ша санна шийла, сирла шовданаш
ХӀун ду а хаац, йай мела, ткъа аьхка, кӀел лаьцна куьг
луш, шийла хуьлу уьш.

Шал-Дукъан коьртехь, зобьталчу попан орамаш юккъеху
кӀеззиг гучудолу Йаьрч-хи лаха мел дели стамлуш, хь
тӀулг хьовззол хуьлий, муттанечу Мичках дӀакхета.

Ини чу буссучу готтачу, гомачу гІаш-некъана тІекхаъчча, ди-
чара повесина, урх нуьйран хІоьах тесна, чуволавелира Аьрзу.
Дато дуйтганаш а декош, безза ког буьлллуш, нагтахь Аьрзун
буьлах корта а Іуттуш, тІаьхьайогІура хьажа тІехь сет а, когаш
аІайн а болу цуьнан расха говр.

Гопре хи а молуьйтуш, ша ламаз дан дагахь, тодинчу цхьа-
на поудина тІевирзина Аьрзу хих юьзна чІуьжалг бай тІе а
аІогІийна, чаччари кІел цхьа ког лаьцна, охьа а тІаьІна, настарш
овлуш йоллучу къоначу зудчунна тІеІоттавелира. Цуьнан букь
буьттина охьахецна еха, Іаьржа месаш гича, шена а хууш, юьхь
аІаьлша, воьхна, настарш лехча санна, ког дІа ца тасалуш се-
опра гІа.

Іубаьккхина лаьтта къена, юькьа, йоккха хьун. Ша йоцург
кху аІогІ адам дац моьттуш, коч хьала а оьзна, хи кІел шен кІайн
настарш ловзайо. Милла а ма яц иза, Эсет ю-кх. Ерриг Гати-
Іаьртана хаьа цуьний, Аьрзуний юкьаметтиг. Аьрзу, шагатІулг
аІаьна санна, вогІавелла лаьттара. Хьалха дІавахча а цунна ул-
аьлуш тІехвала дезара. Ша ца гойтуш тІехволийла дац. Вуха-
воьртича? ТІаккха цунна гахь? ХІокху минотехь веана цхьаь
тІекхачахь?

И дерриг бІаьрг-негІар тухучу юкьана коьрте хьаьвзира Аьр-
зун. Меллаша вухаверза дагахь говран урха тІе куьг кховдийра
йо. Даним тешаме доттагІ хилла схьайогІучу говро оцу мино-
вохь тешнабехк бира цунна. Говро тоьхначу хьоршамо кхерий-
ову Эсета, коч сихха охьа а хецна, дерзина пхьаьрсаш букьа
тІехьа ловчкьийра. Аьрзу гича цецдевлла цуьнан Іаьржа, дак-
кхий бІаьргаш къаьрззинчохь дисира, хьажаюкь хабош айделла
Іаьржа цІоцкъамаш гІатта айаделлачу чІегІардиго даржийнчу
тІомех тера дара. ХІетта шийлачу хица йилина цІен бос бетта-
во цуьнан горга беснеш гуттар а йогура. Чуоза хІаваь ца тоьуш
санна нІалора лекха накха. Тахана дагахь а доцчохь яьхкира кху
тІехьарчу деношкахь къаьсттина цо сатуьйсун миноташ.

Эсет, хьо хитІа сана? – элира цул хьалха меттавеанчу Аьр-
зун.

Хьаьхетар тІехдаьлла Эсет, мотт сецча санна, йист ца хила-
луш йиснера.

– Бехк ма биллалахь суна, – шена тІекхозаделлачу бІахьанган генахь бухь а кегбина, цунна тІера схьайохуш буьйда чІенган юьстахкхуьйсура Аьрзус. – Іела волчу вогуш ламаз дан даггахь схьавирзира со. Ахь хьайн гІуллакх де, со кхечухьа вогуш.

Ежаш лаьттачу говран юххера урх лаьцна, Эсетана уллохуан тІехвелира иза.

– Аьрзу! Ма гІохьа! – Іадийча санна, мохь белира цунна тІехьа.

Саца а сечна, вухахьаьжира Аьрзу. Эсет, корта охьа а баьцна тина, йист ца хуьлуш сецира.

– Жимма собардехьа... – халла кьаьсташ, ши дош деггара цуьнан багах.

– Цхьанна со хьобца кхузахь гича муха хир ду-те, 'Эсет' хьаьттира Аьрзус, воьхна дІаса а хьаьжна. Цкьа а кхерам хІуьн ца хьина майрачу тІемалочун дахчаделла дог, тахана оцу кьаьнчу зудчуьнца цхьа висча, кІилло тохаделира.

– Аьрзу, сан майра Аьрзу, суна-м тахана тІаьххьара гой хьаьн.

Хала дара Аьрзуна езачу йоІах кьаста. Шен коьртан цунна Эсет маре яханчу буса кьежделла хетара цунна. И шо, юьртан ца сацалуш, шен ницкь ма-кхоччу цунна генахь, дагна хьаьн чов ерзо гІерташ нехан ярташкахула волавелла лелаш даьккхуш цо. Хено и чов ерзийра, амма даг тІехь ирча муо а буьгуш. Оцу пхеа шарахь цкьа а Эсете вист ца хиллера иза, цуьнан саца а ца хезнера цунна. Аьрзус масех шарахь садетташ хала баьккхуш на толам херцош, юха а меттахьхьайра безам, цунна хаа а хуьн ов деттара хІетта йирзинчу деган чевнна. Моьттара, 'Эсетан' бІаьргех оьхучу сирлачу, дуьрачу хиша Іийжайора и чов.

– Уьш ма дийца, Эсет. Уьш дІадевлла. Хьо нехан зуда ю.

– Хьуна ца хаьа, со цуьнга муха яхана! – мохь белира 'Эсетан' Ас и ца динехь, тхан доьзал мацалла белла хир бара...

– Цундела ас бехк ма ца буьллу хьуна. Цхьаь даькьазвоккхуш бен ца хуьлу кхечуьнан ирс. Амма шайн доьзалера хьал соьга а хайитарна бехке ю хьо. Сайн ницкь кхочу гІо дийр дара ас.

– Хьайн дегІал сов хІумма а доцчу ахь муха дийр дара тІуна гІо? – бІаьрхиша цІийбина шен боккха ши бІаьрг Аьрзуна тІебуьйгІира Эсета. – ТІехула тІе, БойсагІарна тІаьхьахь юьртан

ацара хьо... Ас ца яьлладу денна дира иза... Ас хьегна Iазап аьаьна хьахьара, ма дуьйцур дацара ахь. Ца веза майра, дил-
лина хьобга туьйсус са... ШолгIачу дийнахь хьо гаре сатийсаро
виьйара суна и еха буьйсанах... Геннара хьох бIаьргкхетча сер-
вацур суна хIара Iаьржа дуьне... ХIинца дIаделли хьо гур ву
бохуш а, Кхин хьо ца гуш, лийр ю-кх со...

Ихушра дIадала вайша бохуш санна, тIе а еана, Аьрзун бел-
ноьх юьгга хьобкхура говро. Ерриг шен оьмарехь кхузахь Эсета-
ца даьтарх кIордор доьчу Аьрзуна хIинца яхьеллера хIара масех
мьотт. Диллина дуьхьал лаьттара заьIапчу Гатин гийла юьхь-
сифат...

Дала яздинчух девр дац вай, Эсет. Иштта хила боьгIна
хIинца кх вайн кхоллам. Гати тахана заьIап хилар цуьнан бехк
бес. Цхьа иттех шо хьалха кху Яьссин тогIица цхьа а йоI яцара
хуьнан туда хила дуьхьало ийир йолуш. Тахана цуьнан дегI ца
тIеа. Юьхь эрчаяьлла. Амма цуьнан кийрахь долу майра, кьин-
сетама, тешаме дог делара хIораннан кийрахь.

И заьIап хилар дац цунах сан дог ца лотуьйтург, – йоьлхура
Эсет. – Иза дашо-дато хилла дIахIоттарх суна хьо бен гур вац...

Ас санна, сатоха. Ваьшшиммо хIинцалц лардина Гатин
цаьхь кIокху кьамелаца доьур дац вайша. Гатина чохь са мел ду,
аьнна тешам ларбе...

Эсетин бIаьргаш цIеххьана ткьесах кьегира.

Аьрзу, ас лечкьа ца до сайна хьо везар. Сайн майрчунна
аьхьартло ийир яра аьлла, дагадеьна-те хьуна? Иза-м хир дац,
аьхьинчу цIарах ягийча а. Кху махкара тIаьххьара а дIайолуш
хьаьга йистхилаза ца Iеелла лела. Сайна хьо дика вевза дела,
хьох тешарна, хьо сайх а теша моьттуш. ДегI сацо-м хала даца-
ра, йимм дог сецалац-кх. Марша Iойла хьо, Аьрзу. Дала эхартахь
хьуна а цхьаьнатухийла вайша!

БIаьргаш тIе охьаеана тIеда кIужал кортали кIел а таийна,
цIеххьана юха а хьаьвзина, берзинчу когашца жагIа а бекош,
дIайомелира Эсет. ГIаргIа санна цуьнан нийса дегI оцу мино-
таьхь букархьаьвзина хетаделира Аьрзуна.

Эсет! Хала ма хеталахь, хьуна моьтгучу агIор дацара ас
аьдлар! – тIаьхьа мохь туьйхира Аьрзус. – Соьгара яьлча а,

хьобгара ямартло ер йоцийла хаа суна. Нехан меттанех кхоьру кх. Йоха ма йохалахь! Со хьобца хир ву хьуна. Со а ву Хонгаре вогIуш!

Эсетан настарш, деГе хорша хьабдча санна, цкъа стийра тIаккха голаш мелъелира, деГе лазар деъча санна, некхакх а тухуш, ша лаьтгачохь меллаша охьалахьбелира иза...

4.

ОбгIазе шокь етташ кьилбседехьара схьахьекхна шийла мох эцна дIадахара Ia. Дешна, хи а хилла дIаделира лаьмнан ца Иллина ло. ХIора шарахь шайш Iеминчу кIоргийчу хьараш нашкахула шайна хьалха нисъелла хIуманаш текхонш, шорачу ара хьаблхира Iоврийн татолаш. Шийлачу, безачу мохьа паргIатдаьлла Iалам сийна духар духуш кечделла дIахIомгIтира.

БIаьстенан бовхачу малха кIел мелачу мохо тупIенанаша техкайора сийначу дитташий, бес-бесарчу зезагашый кьарийна раьгIнаш. Мотгалора, самадевлла зезагаш шайн дIасатсехьара вовшашка кортош лестош, вовшийн хьобстуш къамеле девIла. Оцу хазчу Iаламе хьажа, цунах марзо эца гIерташ санна, гуьбIа ккхина дашо зIаьнарш а яржийна хьобжу малх эсала белакх жараша. И исбаьхьа Iалам, и хаза бIаьсте декъальеш, цуьнга маршалла хьоттуш санна, шабарш деш, эшарш локхуш, шакарш етташ, хьаннашкахь декачу олхазарийн аьзнаша дуьзнера лаьмнан цIена хIаваь.

Массо хIума самадоккхуш, беамах дузуш, ону хьараш Iаламца Iехош еана бIаьсте Iелин дагах ца кхеттера. Гуьйренан дохк санна, кхоьлина, Iаьнан мархашла хьарчийча санна, шийла, гIайгIане дара иза. Массарга а ирс, безам кхийдочу ону самукъанечу Iаламо цуьнан даг чу сингаттам, къаьхьа бала буттура.

Шуьйра генаш даржийна лаьтгачу зьорталчу попа кIел хьараш Iара иза. Цуьнан ондийчу орамашна юккъехула схьакхийделла ра ша санна шийла, сирла шовда. Акхароша бехдарх Iаламца, цхьаьннан мелечу куьйгаша гонах керт а йина, хьокха тIе кхийра зока обIлина. Нийсса ткъе дейтта шо хьалха кхузахь, хIомгIа попа кIел, ваьлла иза ненан кийрара. Кхузара дIадоладелла цуьна

дан декъашчу дахаран хьалхара де. Ма-дарра аьлча, цуьнан дахаран ах денеш хьуьнах дӀаихна.

Теге дейтта шо хьалха Гати-Юьртахь, хӀинца цуьнан ценош динчу меттига тӀехь, тӀе латта тесна тхов а болуш хиллачу кетийчу ценойн мискачу хӀусамашкахь машаре бехара цуьнан Абуьбикаран бертахь жима довзал.

Амма хӀетахь дуьнена валазчу Јелина ца доьгӀнера шен да а, иш чохь ваьхна ценош а ган.

Јаьржа Јожалла йохьуш, ярташ сийначу цӀарах ягош Јьссица тӀаьлилавлелачу инарлин барон Розенан яккхийчу тоьпийн татанаша цхьана дийнахь дохийра сийначу бошмаша тӀехула тхов а тесна Јуьллучу Гати-Юьртан машаре дахар. Јелина ца хезира шу яккхийчу тоьпийн хӀоьнаша юрт отуш, цӀеран меттанаша ценойн кудуш, ца хезира цӀеххьана хӀоьттинчу оцу кьемат-дий-то чаре диначу даьхнино хьоькху акха маьхьарий, ца гира гат-тийчу уримашкахь Јохкучу декъашна кӀелхула йолаелла цӀийн Јаьржан. Цунна ца хаьара хӀумма а. Иза оцу дийнахь ненан кий-раш пар, ткьа нана кхечу зударшца, берашца цхьаьна оцу кье-мат дийнахь едда, орцахь, кху Јаьрч-хехь лечкьина Јара.

Ненан кийрахь Јуьллучу цунна ца хаьара, шен да а, дейтта шо хӀаьнаша шаьна Лоьми а йогучу юьртахь мостатӀех леташ вуйла, тӀеьнаша, пхи шо кхавьча Аьрзуй, цул йоккха ши йошӀий мара хӀуьллуш, важа зударий санна, юьрта са а диллина Јаш юйла.

Цунна цул тӀаьхьа масех шо даьлча бен ца хиира, оцу буса байиштийн декъий дохьуш орца юхабевллачу юьртахоша майра-зуй цӀаьна а, чов хилла Лоьми а шена хьалха веьча шийла мохь баьлла охьайоьжначу нанас хӀокху зорьталчу попа кӀел ша хена-ш дуьнен чу ваккхар. Берзан кӀеза санна, шен дуьнен чу валар аьлчу хьуьн чохь, йоьхначу буса хилар.

Декъаза хилла цуьнан дуьнен чу волу буьйса. Јаьржа буьйса цӀаьна дӀаӀоьду цул тӀаьхьа цо дуьнен чохь йоккху хан а.

Даттийнчу ценойн метта керла ценош дуьйгӀира цара.

Цул тӀаьхьа дейтта шо даьлча уьш лардеш шен кьона дахар аьлаша дийзира ЈелагӀарна ден метта висинчу Лоьмин.

Оцу дийнахь паччахьан эскарша цӀеххьана диначу тӀелатаро даттийнчу инзаречу суьртан теш ша а хилира Јела.

И де гуттаренна даг чохъ дисина цунна. Оцу дийнахъ байн чийн декъий наха дладухкуш иза а вара кешнашкахъ. Декъий ба рамашкахъ ца кхоъхура кешнашка. Цунна боърша нах ца тоу ура. Уьш ворданашкахъ кхоъхура цига. Оьгазаллех юьднечу яххашца, герзах боьттинчу наха, бист ца хуьлуш лаьтте дора шайн дайн, нанойн, зударийн, йижарийн, вежарийн, келттийн йоЛарийн декъий. Хетталц баьсса лаьттинчу сийначу бай теск оцу цхьана дийнахъ цхьа бIе сов кошан барз, хЮлламиин хуьн хЮьттира.

Иза тIаьххьара де дацара буьрсачу тIеман. Дуьненчохъ а нуьцкъала, йоккха пачхьалкх, дуьненчохъ къизачарлахъ кIинч паччахъ шен берриг ницкъаца церан жимачу, маьршачу махха гIертара.

Жимачу халкъо шен маршонехъа къуьйсура.

Вийначу ден метта кIант хIуттура, вийначу вешин метта ваша хIуттура.

Лоьмин метта Аьрзуна улло дIахЮьттира Iела а.

Оцу дийнахъ дуьйна юкьахдихкинчуьра герз ца достуш, нуьйрара ца вуссуш, бовха кхаа а биьна, тхов кIел кIедачу кIот та охьавижа аьтто ца нислуш дIаяхара цуьнан къона хан.

Уьш а дара адамаш. Церан кийрахъ а бара маршоне, дуьнен не безам. Амма уьш дера летара шайн а, шайх летачийн а цIий Iенош. Гор-яI, ма лаьара царна цкъа а адаман топ ца йолийла, тур шаьлта ца ойийла, цхьаьннан а нана, йиша ца йоьлхийла! Пайг бацара цхьа царна и лаарх! Шайн доьзалш, шайн догIмаш, шаьб цIенош, шайн даймохк ларбан дезара церан. Царна ца лаьара шайн махка эскарш лоьхкучу генарчу оьрсийн паччахьо шаьб хьийзадойла, дуьненах хьегадойла.

Iелин кийрахъ а догура бовхачу бебамах дуьзна дог. Цунах цIий йиллира цуьнан юьртахоcho Айзас. Цаьршимма сатийсира тIаьб чекхбаларе, цхьаьнакхетта, бебамах марзо а оьцуш, маьрша до харе. Сатуьйсура, ши сту а боьжна дечиган нахарца дукъари ирн охуш, цхьа етт, тоьли долуш даха а хиьна, доьзал болоре, Амма церан сатийсар кхочушхила гена дара, тIеман чаккхе гуш ятара.

Яртех чим беш, хийла доьзал байлахъ буьтуш, хийла даьнна доьзалх доккхуш, дийна бисначарна цкъа а дицлун доцу ирн сурт дуьтуш чекхбелира и бахбелла буьрса тIом.

Масех шаряхь лаьттинчу тIамо лаьхкина лелийна гIелбелла
шаьш шайн йохийна ярташ меттахитто буьйлира. Масех шаряхь
пошох хьсгначул тIаьхьа Iелин, Айзин аьтто нисбелира цхьаь-
изакета.

Машаречу кьинхьегамах хьаьгначу кьоначу цаьршимма
уьш па луш кхьаьгарца мацах цкъа шайн дас цIенош динчохь
аIоналера лаппагIаш юьйгIира. Етт а, дужуш хьайба а даца-
ра цаьршиннан кертахь. Уьш хьехочохь дацара. Чохь цхьана
машахь пошпаран терхи тIе хIоттийна дечкан, кхийран масех
аIоналий, цIенкъа тесна цхьа-ши кхакхий, соне хIоттийна ка-
марий, цунна юххехь кIеззиг хьаьжкIаш чохь чорда галий –
аьтто бара цаьршиннан бахам. Амма и шиь хьага кхин тоьлла
воьш болуш доьзалш ерриг Нохчийчохь кIезиг бара. И шиь
воьшнакхетча я ловзар а, я синкьерам а ца хилира. Ца ихира
аьтто сонгIагашца зударий а. И гIиллакхаш цкъа а ца хилча сан-
на воьшлица мах а бина, тийна дIадирзира нускал далор.

ГIагIаттаме дара керла даха хиьначу цаьршиннан цIенойн
аIонина пенаш. Оьшург бен, хIума дацара, хIетте а шаьшшиннел
аьтто адам дуьненахь ца лорура цушимма. Дахар хала мел хили,
аьтто аьсам мел дели, чIагIлора юккьера безам. Вовшийн де-
дари аьшург ца гойтура, безамах дуьзна ши дог юх-юххехь до-
дари атта дара денна тIетеIа халонаш лан. Амма иза боца, кIезиг
аьтто бара. Меца борз санна, бага а гIаттийна тIехIоьттина лаьт-
тоту мацалле, кьизалле хьалахьажа цу лууш, шаьш шайн Iехо
аьттош цаьршимма тоькху денош а чекхдевлира.

ГIар-иI, ма атта дара гуш волчу мостагIчуьнца герз буйнахь
аьттош лагто! Ма атта дара иза! Амма муха кьийса деза тIамал а
аьттош мацаллица, кьеллица? Муха йицьяла еза дайшкахь дуьй-
на цаьттина маршо, муха лан деза ийза ца Iемина олаллин дукъ?

ГIага хIинца стенга сатуьйсуш, стенах Iехалуш ваха веза?

Iелин бIаьргашна хьалха хIуьттуш чекхдуьйлура цуьнан
аьттош буьрса денош. Цунна хIинца а дагахь дара бераллин
аьттошкхь синкхетамехь дисина машаре масех шо. Сийначу
аьттошна хьульина бIешерийн кьена раьгIнаш. ТIулгаш юк-
кьакула схьакхийсало, зурманах кIар-кIар деш, шайна IиндагI
аьттош тIекхзаделлачу дитташна хастам беш эшарца уьду шийла,

сирла шовданаш. Сийначу стиглахь бамбин соьмалкхех терачу морхашна бухахула тIам хьобкхуш лела ламанан леча. Чехкачу Яьссин кьора гIовгIа, цуьнан бердашца хьийзачу маьрсалдин гийн цIогIане маьхьарий. Эвларчу мехкарийн самукье эшарин паргIате, ирсе, маьрша дахар. Оцу исбаьхьчу Iаламах даккхийн деш лелачу берийн тобанаш... ЦIеххьана тIом... Хедош, ягон ерзина ехира сийна хьаннаш, бошмаш. Овкьаран чим беш ягийра ярташ. ЦIен бос ийцира сирлачу Яьссис. Молханан цIеран кIуьро малх кьайлабоккхуш кхолийра сийна стигал. Лаьтгах докказа дисина декьий лобхуш, тIехула хьийзара Iаьржа хьаргIанаш. Сискал йобхуш доьлхучу берийн, мацалла Iобхучу даьхнийн, байинчийн декъашна тIехь тийжачу зударийн маьхьарий. Шайн дайн махкахь дуьне гатделла хьийза адамаш...

И дерриг хIора дийнахь, иттаннаш шерашкахь...

IелагIар хеназа кьежбеш чекхбелира тIом...

Мел хала делахь а, хаза ду-кх тIом боцуш!

Xинца ца хеза яккхийчу тоьпийн дур а, зударийн, берийн белхаран маьхьарий а. Гонаха машаре ду. Зурманах декан, тIулгаш тIе Iена, ша санна, шийла шовда. Мелачу мохо эсала хьобсту попан гIаш кхераеллачу йоIстагах тера дегадо. Цуьнан лекхачу буьхьа тIехь кхур-р-кхур-р деш бека машаран кьор-кхокха. Дахарх воккхавеш, исбаьхьчу Iаламах марзо оьцуш ваха везара. Амма Iела цуьрриг воккхавец. XIунда аьлча, цунна ха зац шена гонаха деттачу дагарийн тата а, стерчий лобхкуш ахар-хоша детта маьхьарий а, кегийрхойн самукьане иллеш а, мехкарийн эшарш а.

Ялта ден лаац цхьанне а. Цхьаберш Хонкара кхалха кечбелла. Мелла а таронаш ерш. Шайн сал-пал а йобхкина, паспортан а эцна Iаш бу, шайца дIабогIучу инарла Мусигара хаам хиларе хьуьйсун. Ткьа Хонкара кхалха хьовха, лула юьрта хьошан Iа баха а де доцу важа бисина нах кIелсевца. Шайга, Сиброх доьлху шу я паччахьан эскарех летта ле шу, аларе ладонгIун. Цундела я охуш а, я дуьйш а вац цхьа а. Ирх-пурх а, дIадийнарт тIедаллалц шаьш кхузахь дуьсур дац, боху цара.

Дехьа басахь цхьаммо-м дог доруш цхьа сингаттаме мукьам болийра:

Дависа хъан делаІ, хІай мерза ва дуьне,
Хьо диънарғ мила ву, бохуриг ва хилла?
Давала хъан делаІ, кийрара дилхан дог,
Хъайна там ва хилча, лом санна айалой,
Йишин бер ва хуьлий, мел коча качло хьо.
Хъайна там ца хилча, дера ча ва санна,
Мел дера дарло хьо, кийрара дилха дог...

Йишин хаац, хІун дан деза. Цунна-м Хонкара ваха лаъара,
Мел долгал а эчна, амма Аьрзус и аьттехъа ца дуьту. Мацалла-м
Хунда хъехайора, хІара лаьмнаш даш хилла лаларх, хІара латта
лоламах оккхарх, ша кхузара дІа ког боккхур бац, боху. Нуьц-
лола уьш а совцалур бац.

«Патихъ Сибрех дигахъ? – ойла йо Іелас. – Цигара цхъа а дий-
ца оІа ца воьрзу. ТІе, берашца цхъаьна. Ванах, цуьнан Іумарх,
Іеьнаш керста хир ву-техъа? ХІай веза Дела, Хъайн бусалба
аьттехъа Іалашдан ницкъ лолахъ тхуна! Ма дика ду-кх, сан
аьттехъа Іелентий болуш. Уьш йоІарий белхъара, хІун дан дезара?
Сибрехъа сол тІаьхъа царех...»

Іели!

Белгачу маьхъаро ойланаш юкъахъехира цуьнан.

Іа-а Іела!

«Аьрзу ву-кх иза! ХІара схъа хІунда веана? Лаа-м дац хуна
аьттехъа...»

Іа-вай!

Хьо мичахъ ву?

Хоккхузахъ, шовданехъ ву-кх! ДІабогІу со!

Іа оьшу, со чувуссу!

Шовдан тІе богІучу гІашлойн новкъа дукха хан ялале гучу-
аьттехъа юткъа гІодаюкъ, шуьйра белшаш, дайн болар долуш эл-
аьттехъа дегІахъ стаг.

Хъаш а иккхина, дуьхьалхъаьддачу Іелас цуьнан карара
аьттехъа, тур а схъайцира. Аьрзус, вист ца хуьлуш, шовдан тІе а
аьттехъа, голанш тІе а лахвелла, сих ца луш шен онда ши куьг а
аьттехъа, канаш чохъ схъа а оьцуш, хих цхъа масех къурд бира.
Іаьттехъа юьхъах шийла хи а тоьхна, чобин тІам а хъаькхна, дІаса

а хьаьжна, пѣнда санна горгачу попан орам тѣе охьахнѣра
иза.

Телас хеттарш ца дора. Вешин худаеллачу юьхье, гѣайгѣанна
буьзначу хьекьалечу бѣаьргашка хьобжура иза. Дагардира нун
нан лекхачу хьажа тѣера хебарийн хершнаш а. Аьрзу а ца ху
лура вист. Хѣара диканиг дохьуш ца веана. Шен Іаьржачу, хьа
чу можа тѣехула куьг а хьаькхна, дуькьачу мекхийн юьхьин
хьовзийра цо.

– Охуш ма вац хьо? – хаьттира цо эххар а.

– Чорин сту сиркхо хилла. Шуьста ца бужуш дѣахийцира ас.

– Кхин хѣуьу цхьа гѣуллакх дийр дара-кх, мукьа ца Іаш. Бѣа
бохор бара-кх. Дакьаделла, куьзга санна, лепаш Іохку бѣаьлла
Айзех хѣун хили?

– Цѣа яхийтира-кх ас.

Хеттарш совцийна, гонаха бѣаьрг а тоьхна, хьала а гѣаьттин
вахана, дехьа лаьттачу жимачу, сийначу бай тѣе аркьалвелѣра
иза.

– Ма тийна ду-кх кхузахь, – элира цо цхьа хан яллалц, нун
бѣаьрг хьаббина, ладоьгѣуш а Іийна. – Олхазарийн, цаьнца
гийн эшарш, дехкаший, моьлкьарчаший дѣасаьдуш ден шур
шур бен, гѣовгѣа яц. Адам дистхьулу а ца хеза. Схьавогѣуш не
кьашца бѣаьргбеттара ас. Цхьа са-м дер дац. Хѣара-х бѣавст
ю. Ахархочунна уггар сиха хан. Дийнахь а, буса а кха тѣехь Іен
везаш. Хѣинца дѣадийнарг бен карор доцуш. Хѣетте а, кхин
тѣехь цхьа а вац. Моьттура, массо велла, хѣара дуьне дассаде
ла. Делхьа, ма пайда бер бац нахана кху гѣуллакхах, бала тѣа
Хѣинцалц гинарш йицъеш, ирча мацалла ма хѣоттахьара. Цу
нах кхоьру-кх. Хонкара кхелха, Сибрех дуьгу бохуш даьржинчу
оцу эладитанаша, массо гѣуллакх карара а даьккхина, бохийна
баржийна нах. Маситта шарахь оццул яккхийчу халонашка нун
эшабелла нах хѣинца кѣелбаха. Минотана даг чу боьссинчу кх
рамо пана бехи.

– Кхин хѣун дийр ду цара, Аьрзу? Латта ма дац церан. Ваьш
рицкъ дерриг лаьттаца ду. Ишта а, вуьшта а лийр ду адам
тѣехула тѣе, Сибрех... Цигахь дуьйш а, дерзош а дац, боху. Дани
шийла Іа. Хьалха со суо а хуьлура мехах моькх лаца Теркал де

Хинца цхъаннах и бехк баккха меттиг
Ша хун дийр ду ца хууш, доьхна хыйза адам...

Хумма дац, Јела. Нагахь ирх-пурх а валаза ца валахь, маьр-
ац ватар тоьлу. Даймохк а, цІа, цІе а доцуш, сагІадоьхург хилла
хьаьхь маьхкахь нехан неІаре хІуьтгуш лелацул, кхузахь летта
хьаьхь аІвертар гІоли ю. Амма наха ла ца дугІу тхо цхьадолча-
хь ацхь хьохаре. Иза цкЪа марах ма далахьара царна. Горлера,
Іа, аІ, хІумманах а кхета тигац-кх сан корта. Кегаделла, худар
хьаьхь кху дуьненах. Ягийнчу яртех туьйсучуьра кІур хІинца
хьаьхь ойна, оьланах хилла цІенойн херцарш. ХІинца а лозучуь-
ра оь гийнш шира чевнаш. Царна моьнаш а ца хьаьвзина, ткЪа
хьаьхь уьш кІаргІо, керл-керла кхин тІейо...

Шн ваши, ойланашка ваьлла, цхъана ханна дІатийра.

Іенахь хІун ду керла? – хаьттира Јелас, и сингаттаме тий-
ацхьа вохорхьама.

Хумма а дац. Дерриг хьалха санна ду. Солтамурд, Берсий
хьаьхь хьаьтгуш. Маршалла дайитира.

Маршалла хуьлда царна а. Хьо цІа ма хьалхе веа?

Цигта нисдели-кх хІара. Сой, Маккхаллий Хонкара воьду.
Ја, цешваьлла, вешеге хьаьжира.

ХІа, не баккЪал а боху, Јела.

Шуьшиг шаьш ма вара цига баха гІертачу нахана дуьхьал-
ацхьа?

Тхойша-м кхелхина ца воьдий. Баьчанийн дивано цхъа
хьаьхь тІедиллина вохуьту.

Шуьшиг воцург кхин стаг вацара царна цига вахийта?

Цигта сацам бина-кх дивано. Тхаьшшинна паспорташ
хьаьхь Соьлжа-ГІала воьду тхойшиг.

ХІун, стенна вохуьту, ца хоттура Јелас. Хаьара, иза тІеман
хьаьхь тоьла.

ТсЪа со?

ХІун хилла хьуна?

Сун а ма деза паспорт?

Ахь хІун до цунах?

Ой, хьоьца дІаван ца веза со? – ша хІинца дІаволавала
хьаьхь ойна, сацам боллуш хьалагІаьттира Јела.

- Стенга?
- Хонкара.
- Хьо хъераваьлла?
- ХIунда? Со витина ваха-м ца воллура хьо?
- Со цигахь Iен воьдуш ву, моьтту хьуна? Со-м сийна цIавоьрзур вай.
- Вирзича, хIун ду? Цхьаьний бакъахьа ву вайша. Со юкхасе воцуш, цхьа ког дIа-м тосур бац ахь.
- Iела!
- ХIун хилла?
- Кхин ахь хъахадойла-кх соьга и! ХIинца хьо вара суна бац вала висинарг. ДIога, шен ирзе тIехь карийна Чора а, хIокху дуьнен тIехь мел болу дуй биьна дIахIоьтти, ша витина цигахьа дIа гIур ма вац хьо аьлла.
- Гой хьуна! Хьан доттагIчунна а ца лаьа хьо хьоу цигахьа дIахьажо, ткьа ахь вешеге цIахь Iе боху, хьоу цхьана пана маько дIа а хъажавай. ХIан-хIа, Аьрзу, со воьгIур ву хьоьца.
- Эрна бага ма еттал суна! – Аьрзус шен аз айдира. – Хьан зуда а, бераш а ду. Ахь царна Iуналла де. ТIехула тIе, цхьана монотана а ма дицде, вайн ерриг дегайовхо хьайн шина кIантIаь тIехь хилар. И шиь кхиа веза, вайн цийнан кIур ца байта. Чорсов, Чорин доьзална гIо дан а веза хьо.
- Шен дахарехь тахана дуьххьара вешин юьхьа-дуьхьал хьанна, сацам боллуш вистхилира Iела:
- ДоттагI вуьгу ахь, соьга цIахь Iе боху! Эхь-бехк Дала доьрийла, нагахь тахана со хьоьца Хонкара дIавеьча, кхана сийна доьзал сийначу цIарах богург хиларх воьгIур вара со.
- Хьан бераш ду!
- Бераш! Чорин а ду бераш! Бераш кхин а хир ду, ткьа хьан виначу нанас суна кхин ваша вийр вац... Бакьдерг алахьа, Аьрзу, гена, ца бевзачу, хийрачу махка со дIа а хьажийна, кху цIахь сацалур варий хьо?
- ХIаь, нагахь ас и дар даймахкана оьшуш хилча!
- ХIинца-м аьшпаш буьттура ахь, Аьрзу! – велавелира Iела. Хьан шина бIаьрго Iоравоккху хьо! Со цIахь висарх даймахкана хила пайда бац!

Тийти, мералуьрг! Цхьаннахьа а гIур вац хьо, цIера ваьл-
ла. Сомари пурба дац хьуна!

Хьан пурба ма ца оьшу суна. Хьо мила ву, суна некъ бех-
ла! ТIом чекхбаьлла, хIинца сан бIаьнча а вац. ТIехула тIе,
хьа пIовьса ду, вешехчул бIо доттагIчух а боьлла, ахь иза
хьагIур.

Со хьан воккхаволу ваша ву! – оьгIазе тIечевхира Аьрзу. –
ТIехула тIе, тIом чекхбалаза хилар а ма дицде. Иза чекхбер бац,
хьа дешан маршо юхаерзаяллац! Цул сов, хьо бIахо хилар а, со
хьан бIаьнча хилар а ма дицде цхьана а минотана. Баьчанийн
хьатанонан омра кхочушдар суна тIехь хилча, сан омра кхо-
чушдар хьуна тIе а дужу!

Иза Iаламат дика ду-кх! Сайн воккхачу вешина, сайн
Iаьннина улио а ваьлла, цуьнан омра кхочушдан, маршонан
Iаьннина пайдenna хила Хонкара воьгIур ву-кх со!

Хьуна паспорт дезар ду!

Эна-кхи!

Оьшур дац!

Донуш а воьгIур ву!

Иза! Ас дешначу Дела Къуръанор воллу хьо, соьга хьайна
Iаьннинга!

ХIеттIац Аьрзус аьл-аьлларг забарехьа а дохуш цуьнца къуьй-
тIаьнничу Iелина, хIинца дIахьажавелча, вешин бIаьргаш чохь
Iаьнне цIе гира. Тевжинчуьра кIегар а хьъна, ши куьг лаьттах
Iаьннинна, тIекхета воллуш санна, схьа а кхевдина, Iара иза.
Аьрту цкъа а ца вахана цунна оьгIаз. Иза оцу хьола тIе ваккха
бIаккха бехк бала безара. ТIевахана ваша мара а къевлина, шен
Iаьнни цуьнан кара биллира Iелас.

Аьрзу, сан цхьаь бен воцу ваша... Хьо-м сан ваша хилла ца
Iаьн... Ден а, ненан а, йижарийн а метта вай хьо-м. Со а витина
ваша воллу хьо?.. Хьох къаьстина цхьана дийнахь а сатохалур
Iаьн-кх соьга. Буьйсанна наб ца кхеташ, дийнахь саца меттиг
Iаьнни синтем байна хьийзар ву-кх со. Эххар а, оцу ца бевзачу
Iаьнни суо хьуна тIаьхьа гIуртур ву-кх со. Хьуна цигахь цхьаь
Iаьнни, ас са муха тоха деза, Аьрзу? ТIаккха-х со хьеравер ву...

Дуьненчу ваьлчахъана цкъа а хъан дош ца кагдинера-кх цъ, теттахъа со оцу тӀе, Аьрзу...

– Йела! Вайшиннан марзонах пайда эца хӀунда гӀерта хӀа! Дика дац! Хьо доьзалца цӀахъ виса веза. ЦӀахъ боьрна оьшу!

– Вайша цӀаваллац Айза шен да волчохъ Йийр ю... Аьрзу, уьйтур вуй ахъ со? Пурба лохъа суна...

Аьрзун дог кӀаддира вешин безамо. Иза лерина хъаьжира деш хар деш, лахара хъала шегӀа хъоьжучу Йелин чу хиш хӀиттинца гӀайгӀанечу бӀаьргашка. Дукха хан яра цаьрга иштта лерина хъажаза. ХӀаь, бераллехъ дуьйна ца хъаьжнера. ДуьххьагӀа хъажа хан ца хиллера. ХӀетахъ дуьйна оццул дукха хан яла шехъ, царна чохъ Аьрзуна гург, маж-мекх сирдала доьлла, доьзалан да Йела вацара, ткъа жима кӀант Йела вара, царан доьзал хӀаллакххиллачул тӀаьхъа, мацалла, шело, гӀело ловш, дерриг на а садетташ, Йай а, аьхка а виллина хъаннашкахула, лаьмнашкахула шена тӀаьхъахӀоьттина лелла, тӀаьккха герз кара а эца шена улло ваьлла ялхитта шарахъ тӀом бина Йела.

Оцу бӀаьргаш чохъ Аьрзуна гора шен дагна хъомениг, цкъа а шена юха хиндоцург дерриг а – гена дӀаяхана синтемза бералла а, ден Йуналла а, ненан хъастаме куьг а, йижарийн безам а, вешин тешам а...

Мацах цкъа, беран хенахъ, горга буо хилла висина шавшиш дуьненан баланийн йозалло таӀийча ша иза ма-хъасттара, Йела тӀе а озийна, цуьнан корта шен даг тӀе а таӀийна, жимачу беран санна, цуьнан коьртах куьг хъекха хӀоьттира Аьрзу...

БЛАСТАР

«Вайна сийлахь ду вешан да-нана, сийлахь ду бераш,
йиша-ваша, гергарнаш; амма оцу массаьрга а
болу безам деккъачу цхьана дашна тегулло вайн –
Даймохк. Шен Южалца цунна ша пайда лур
буйла хиъча, валаран ойла йина соцур варий ткъа
муьлхха а оьзда стаг?»

Цицерон

Хьилхха а, тлаьхьа а цена добрчий а дехкина, пхонан стам-
пину серех хлазарш деш, ялкханаш а къуьйлуш, тле тиша-киша
танган тоьхна, тхов биллина сал-палах йобьтина ворда лаьт-
та Маминган кертахь.

Хьилхирчу буса Кобрас бажо бигина бузийна ши сту, док-
кун пох доцуш, бетак чопаш оккийна, кортош агтор а хьийзош,
йина хьобжура баккхийнаш ундечка тле а хевшина, кьонанаш
йа хиттина учакь лаьттаху зударшка.

Божарша ворда юттуш, цла чуьра декъий арадохуш санна,
тарнаш тле узун, ченга кел телаш коьрта техкинчу корталийн
тарнаш блаьргех а хьобкхуш, тийнера уьш.

Цеххьана охьа чохь, маьждиган майданакь, мел вахчавел-
чу кьонахчун а дог кладдийр долун зударийн белхар, маьхьа-
ни девзира. Иштта къаьхьа белхар ца хезнера Коьрина, тамехь
йинчу пехан цла деана декъий оцу майдана охьадехкича а.

Цаьхьара дисина текх-цаца а, горга дечкан шун а, клуьрзаша
цестан яй а мотт-глайбина тлехула тлехкинчул тлаьхьа,
йин долу-доцу барзакь тле а оьзна, шайга тлеховша аларе хуьй-
ш вордана уллохь лаьттаху жимачу кхаа берана тлевирзира
Маминг:

Же, длатлеховшал хинца!

Шен хьаьрса цюцкъамаш а дусийна, хьажа юккье шад гулби-
на, уллохь лаьттаху Васала, цхьацца оьцуш, вордана ховшийра
бераш. Гуш боцучу бохамах дог кхиьначу жимахволчу кьентан
белхар иккхира.

Учахъ лаьтта зударий меллаша кIетIа бевлира.

Дассаделлачу цIенойн дерзинчу пенашка тIаьххъара бIаьрг а тоьхна, билхина ши бIаьрг а цIийбина, кийрара арагIерга хьаьхъа мохъ шен ницкъ ма-кхоччу сацо гIерташ, кIайелла, докIаьхъа баса а яхана араелира Зазу.

– Яьллий хьо, куда? – кхайкхира цуьнга МIаьчиг.

Йист ца хуьлуш, корта а таийна, шаш новкъадаха баьхъаьхъа чу зударех уггар къеначу Кебиратна маракхийтира Зазу.

– Кебира-а-т, хIун хир ду-те тхох, даго диканиг ца хьаьхъаьхъа суна, дистина эккха доллу-кх иза...

– ХIумма хир дац, Зазу, ма елха. Дала гIо дийр ду шуна, а лаяаш орцах бевр бу шуна...

ХIетталц тийна, кийрахъ боьлхуш лаьттинчу зударина шайн дегнашна маршо елира. Цара тайп-тайпанчу аьзнашца хьаьхъаьхъа чу маьхьарша къардина хIаваь. Хуьлуш долчух ца кхета берин Iадийча санна, тийна Iара. Вуьшта а кийрара дог эккха долчух МIаьчигна болчу тIе а хорам бира цара.

– Ворда аряккха, кIант! – омра дира цо Коьрега.

Зуькаран аз тIаьхъ-тIаьхъа герга гIертара:

АллахIу ма сали Iала,

Мухьамади ва Iала,

Али Мухьамади

Ва сали, амин...

Зударий кех бовллалц кетIахъ сецца, тIаьххъара бIаьрг туси хира МIаьчига. ТIера хьахарш охъа а эгна, юккьера зIараш туси а дийлла, тIе латта тесна тхов болу цуьнан жима цIа тIаьхъа хьаьжура цуьнга. Дуьхьалара хIуманаш дIаьхна Iаьржа кораш И цIа якъаеллачу коьртан туьтанах, ткъа и кораш оцу туьтанан бIаьргийн кедех тарделира МIаьчигна.

Цуьнан хьажар бешахула кхерстира. Юкъ-юкъа гIадлаш агIошца нагтахъ маргIалш а тесна, мацах цкъа салтана кIан хетамза генаш, баххъаш тедда, дагарш диттина дакъийна гIош мийн дитташ лаьттара ирахъ, якъаелла адамийн чархаш санна.

Кхузахъ баьхнера цуьнан дай. Оцу лаьттан коржам тIехъ наьхъа лера иза ша а дуьнена. Кхузахъ баьккхинера цо дуьхьалара кху

«Уггера дубххярлера ши дош – «нана», «дада». Уггар хьалха «уушра дАболалора цуьнан даймохк. Эвлайистхехь, гу тIехь, ду цуьнши ден, ненан, вежарийн, кхечийн кешнаш. Тахана са ма- тIеснхехь вахана, тIаьххьара Юдика еш, царна тIехЮьттина иза.

Баттара яккхина шаьлта Юьттина кетIарчу утарми уллора
буьл буй латта а даьккхина, иза шен чоьин бустамаш чу а доьх-
хина, шен тиша месала куй бIаьргаш тIе а теттина новкъавелира
но.

Делахъ, МІаьчиг, маршо лехна ас, цкъа битина вина мохк,
 ийина-ваша а, халкъ а. Цигара схъа суна тІаьххье кху лам
 а са хІара харцой, Іазапхий. Дуьненчохъ цхьаннахъа а ян а
 техъа маршой, нийсой?

Хіан-хіа, дукъе валлалц дІавогІу со...

Дейха ма делхалап. Жимма делалой, декхалой дІахьовсадел
апа тхо. Марша Іайла! Шу ца дезаш, хІара мохк ца безаш ма ца
апа тхо. Цигахь цхьа рицкъанаш язделла хир ду-кх. Марша
апа иайна!

«Хо диц ма делаш!

Урамо голатухучухула схьа гучуелира дошлойн кол.
 Ёлаштинга тIе таллош тиллина Iаьржачу холхазан лекха куй а,
 ёлашачу дегIа тIе оьзна дуьйхина дато бустамашца Iаьржачу
 аьхариш чоа а долуп, сирачу динахь массарна а хьалха воIура

молла Шахъби. Шен шуьйра, еха, кІайн маж некха тІехъ шалха кагйина, ши бІаьрг говран шина лерга юккъе а боьгІна, зукъаран мукъамца меллаша корта техкабора цо.

Цунна тІаьхъа кхо гІулч юкъ юьтуш боьгура Аьрзуй, Маькхаллий, Чорий, Іелий. Царна тІаьхъа бежа моьгІа бара кхелхаран новкъабаха боьгучу нехан.

Дошлойн кол тІехъаьлча гучуелира кхелхачийн къепал, Маьсарна хьалха йогІура яккхий маІаш йолу боккха тайша ши сту а боьжна, тІехула гІажарийн куз тухуш тхов бина Шахъбин верда. Ворданна хьалха хіъна яра тийла дилхо дегІ кепак дохийна кхалкъ кхозу чІениг некха тІе еана Шахъбин зуда – стомма боьгІа Говрахъ улло ваьлла стерчий лобхкуш воьгура церан цхьаь боьвоцу кІант Хьабиб.

Миска кечийнчу шолгІачу вордана улло ваьлла пхонан ераца стерчий лобхкуш, шен чолакх гІогІ текхош, дохк санна кхоьлина воьгура Гати. Боьлхуш тІаьхъагІоьртинчу шен кетийчу йижарийн, вежарийн марара халла схьаьлла Эсет, бидзина бистина ши бІаьрг цІийбелла, белшаш тІехула месаш яьржана сауьйзуш хІинцца тІаьхъакхира майрачунна.

Ткъа мелчу мохо охьачуьра схьа хаддаза тІаьхъакхоьхуьр зударийн тийжар.

Дукъе ХІолламаш дехккинчу кхаьчча, дошлойн кол сенира Схьакхира тІаьхъайогІу къепал а.

– ХІа-хІани, кІентий! – шайна тІаьхъабевлачу павоьт тІевирзира Аьрзу. – Сарале Шела а кхаьчна, цигахъ гулбелачу нахаца буйса а яккхина, кхана Іуьйранна хьалххе гІевитина БуритІа дІагІур ду тхо. Цига гуллуш бу кхелхарш берриг а. Вайна мел цалаарх, къастаза ца довлу вай. ХІара Ахьмад а, Япарга а, Абкар а, Солта а, Суьлти а, Сулима а воцург, вуьш кхузари духадерза. ХІорш ялх тховца БуритІа кхаччалц дІавогІу. ХІокхаре тхох лаьцна хабар дохьур ду шуна. Тхуна са ма гатде. Хьажоьла оьхучу наха хІор шарахъ вовшашна тІе хабар кхачор ду пайна. Цу тІе, Хонкара башха гена меттиг а яц. Вай а Іийр дац вовшашна тІе ца кхочуш. Амма, тхох хІун хуьлу хаьалц, цхьа а доьзал кхузари меттах ма балийта. Дохий ма хьийза. Вайгахъ товн дац ица. ХІара Іаьржа латта бухдийларх, и сийна стигланаш тІеелхарх.

Хьомсара лаьмнаш!
Добхначу кху дийнахь
Бертаза къастарх,
Тхуна шу дицлур дац
Хийрачу махкахь...

– ХІейт, гор, кІентий, яІ! Доха ма дохалаш! Вайга хьуьбуш бу шуна оцу хІолламаш кІел Іохку вайн дай, вежарий!

Баккхийчарна тІехьа а хІобттина, тийна ладоьгІуш тачу Коьрас гІийла бІаьрг беттара шена тІаьххьара гучу дай мехкан Іаламе. Кху шарахь къаьсттина хаза кечделла и Іаьтан тахана кхоьлина хетара цунна. ХІетта гІа даьккхинчу хьаннаша хьулийнера дуккха а эрчонаш гина раьгІнаш, гунаш, Іаннаш. Юкь-юкьахь акха кхиьначу стоьмийн кІайн а, моьла а, цІен а, сийна а зазанаша къарзийна и беркате къена хьаннаш бІаьрго ма-лоццу даржийнчу хаза хьийзинчу бес-бесир бетталучу инзаре доккхачу холхазах тера яра. Амма хеталар и хьаннаш, кху нехан гІайгІанечу мукьаме терра, хезаш цу цуш, кийрахь йоблхуш, техкаш санна. Шех къаьсташ дог Іаьвжина, бІаьрхиш къайладаха санна, ира кортош кІайн мархаш юкьа а доьхкина, дІатийнера нохчийн къоьжа а. Генна охьа чуьра схьахезара бІаьстенна дистинчу Яьссино ден къора къурдаш. Коьрин доьхна дог хьаста санна, кортош лестош, когашна кІел эсала техкара бес-бесара зезагаш.

ТІаьххьара а вовшашна мара а лилхина, дІасакъастира кхелхина боьлхурш, бухабуьсурш. Шина а агІорчийн доьлхура, амма церан буьрсачу яххьаш тІехь и ца хаалора.

Некь хьуьн чохь къайлаболлучохь дой юха а хьовшийн юьртахошка тІаьххьара бІаьрг тоха цхьана минотана ссина дІабоьлху береш. Кочара схьа а яьхна, хІаваэ хьала а цхьабосса кхузза тоьпаш кхоьссира цара.

Царна кхузахь жоп делира, хІолламаш дохкучохь, хІорго бІаьргана гучуьра бовллалц тІаьхьа хьуьйсун хІиттина чучу юьртахоша...

Ша баькх-баьккхинчу когаца генна тӀаьхьаюьсучу дай баьх-
рагӀаппа юха а хьобжуш воьдучу Коьрина, шаш Мичка
на хьагча дохкучу хенахь дукъара охьа шайна тӀаьхьабогӀуш
гӀура.

Коьрина санна, и гина нах цецбевлла хьуьйсура урх тӀейил-
ла дой хецца шайна тӀаьхьабогӀучу берешка. «ХӀун дохьуш
гӀура уьш?» – ойла йора хӀорамма а. Уьш герга гӀоьртича на-
хьа уьш хьагча шайн эвлара дой, тӀаккха царна тӀера береш
гӀура. Амма Коьрий, Чорий воцчунна цхьанне ца девзара бе-
ринна кхьин доххал хьалхабогӀу сира дин а, цунна тӀехь Ийриг а.
Ша Коьрин доттагӀ Симсарарчу Олдаман Іаьлбаг вара.

Нухабирзича некъ эгӀар бу бохург дицделла, шен карара са-
на оьца а тесна, доттагӀчунна дуьхьалхьаьдира Коьра. Мох сан-
на хьагча богӀучу динара, иза лагӀ ца беш, каде охьа а иккхина,
гӀуна тӀехьаьдира бере.

Коьра! – ДоттагӀ маракъевлира беречо. – Сайна а ца гуш
гӀаьхана вели моьттуш, ма дог доьхнера сан!

ХӀунда? Сайн даг чохь ас хьуо дӀахьош вуйла ца хаьа
гӀуна?

Амма, хьуна тӀаьхьа ца кхиьча, со вуха-м воьрзур вацара,
гӀуна кхиьчалц дӀавеьна а!

ГӀараш шайн доттагӀчун некъ дика бан даьхкинийла хьӀча,
гӀараш шайн дар-дацар ала а дитина, дӀабуйлабеллира нах. Шаш
гӀарашу кегӀирхойн кӀамел доладелира.

ГӀахар новкӀа вели-кх хьо, Коьра? – бахара Іаьлбага,
доттагӀчун куьг дӀа а ца хобцуш.

ХӀун дийр ду, Іаьлбаг? – доккха садаьккхира Коьрас. – Дас
гӀараш ца дича ма ца воулу.

Баьккхийчаьрца шуна тӀаьхьадовла гӀиртира тхо, – бохура
гӀараш эвларчу доттагӀчо Къайсара. – Цара ца дахкийтира. Шу
гӀараш дечича, веана Іаьлбаг кхечира. ХӀокхуьнца гӀаш дукъе
гӀараш дохкуш бухабирзинчарна тӀеоттаделира тхо. ХӀара
гӀараш бахьана долуш, цара говраш елла, тӀаьхьакхий-кх.

Баркалла шуна, кӀентий, – баркаллица цаьрга хьобжура
Коьра. – Хала ду нийсаройх валар. Амма даймахках кӀастарал

доккха вон дац стаге дан. Ши бІаьрг бекъа белыхъ а, дагах пІаь
Іийдало сан. Шу гича, сан даг тІера ах бала айабели. Дела рѣ
хуьлда шуна! Іаьлбаг, яханчу аьхка лам чохъ цхъана буса ван
биьна дуй ас цкъа а бицбийр бац. Тхьаьш цигахъ дІатардѣла
цІа вогІур ву со. Шу маршонна гІевттинчу дийнахъ шуна ула
дІахІотта!

Нах Мичкал дехъа а бевлла, цунна йистерчу эвла буьйши
ДоттагІчун сибат гуттаренна а шен даг чу дижо санна, лери
на Коьрега хьобжура Іаьлбаг. Тахана дуьххъара тидам хилла
цуьнан Коьрин беркьачу барзакъан. Зарзделла, летийна тІа
чоа, цхарбоьлла кхакханан куй. Голаш тІе йоманаш йитина
чордачу жІаймашин хеча. Якъаелла, салазан мІаьчиган санна,
буьхьигаш ирхъхъаьвзина неІармачаш. Юкбах йихкина соврах
мерцхалгаш дийлла тиша шаьлта. Стохка лома а веанера пІа
хан говрахъ...

– Шек дІа ма вала хьо, Коьра! – шен юьхъа тІе йовсина
гІайгІа дІа а эккхийна, векхавелла Коьрин белша тІе куьг туь
хира Іаьлбага. – Лелар – кІентан ирс, цІахъ Іер – йоІан ирс олуш
ду вайн. Цкъа дуьненчухула гуо тасий, цІа вола хьо. Амма но
чочун кьонахаллех, обздангаллех ма вохлахъ, хьоу шаьлтганна
воруш, кескаш еш охьавиллича а. Кхин ду цхъаь, Коьра. Тур
коша шайн эскаре дика дІаобцу, боху, вайн мехкан нах. Царан
эскаре хІотта. Со тешна ву, царна юккьехъ хьо сихха лакханерин
хиларх. Вайн баккхийчара догдиллина маршонах. Герз охъа а
диллина, доІана куьйгаш леца боьлла уьш. Амма, доІанаш дарх,
маршо хир яц. Иза туьрца яккха еза. И аьлча-м цара аьттехъ
а ца дуьту. Текхуьучу чкъурах ца беша. Яйна тІаьхъс ю, олу
Царна моьттург бакъ доцийла хоуьйтур ду вай, ваьш даккхий
хилча. Цхъа масех шо даьлча. И дерриг дийцина вай. Нагахъ
хъайн аьтто хилахъ, цигахъ эпсарийн дешар дешалахъ. Шема
лан наиб хилла Алдара Сапарчин Юьспа-Хъаьжа вуьйцу хетий
хьуна? Вай санна, жима волуш Хонкара а вахана, цигахъ деша
а ваьлла цІавѣьна нохчо вара иза. Шемалан хъе хилла лийла
ра иза, нехан хьогІе меттанаш юкъа а доьлла, ша эккхаваллаш
Иза вара Шемалан ерриг гІаьпнаш йоьгІнарг, цуьнан Іедал а,

шарин а цхъана низаме далийнарг. Иттех шарахь Шемалан аьт-
те куш хилла лийлира оьрсийн махкахь эпсарийн дешар деш-
ла, цхъан эскарехь лаьттина веана Шаммурзин Бота. Жима бер-
ладуш Ярмол-инарлас ша Дадин-Юрт йохош цигара йийсаре
кхин кишлера иза. Ша итт шарахь вайнахана диначу гуллакхал
Цаца сон зен дира цо, ведда юханехъа оьрсашкахъа а ваьлла,
тукху итт шарахь. Вайна оьшурш Юьспа-Хъаьжа а, Берса а сан-
на шарин бу. Вайн халкъан, вайн мехкан дуьхъа шайн синош,
Цаца цигар ца тухуш, дIалурдерш. ХIинца хьо кхин сецор вац
ца. Цайна мел ца лаахь а, къаста деза.

Цаьлбага шок тоьхна тIейийхира некъана юьстах ежаш йоллу
шарин говр. Ден шок хезна иза, ши лерг дуьйлина, хъала а таьйна,
Цаца тарса а терсина, едда тIеэара.

Коьра, хъуна эшахъара, тахана сайн са лур дара ас хъуна, —
шарин цо, — Ткъа тахана цкъа иза изшац. Амма хъуна изша а
шарин, сайн са санна, суна дукхабеза хIара дин ло ас хъуна,
сайн ботамна.

Цацибьлла Коьра къаьрззина доттагIчуьнга хъаьжжинчохь
шарин. Цецбевллера гонаха лаьттарш а. Цаьлбага хъовха, цара
шарин хъоме лелайора и тамашийна говр. Цаьлбага, чехка
дин гуьнуманан хи чу а иккхина, бердах йоллучу куллах а таса-
ваьлла, бекъа тIейийхира. Едда бердан йисте а еана, чухъаьжча,
цхъа цхъавелла мохь хъоькхуш Цаьлбаг гина, Цадийча санна, и
Цаьлбаг декош, терсаш уьдура иза. Мел чехка едда йоьдуш хи-
ларх, Цаьлбаган омрица цIеххъана соцура. ТIехъарчу когаш тIе
шуттура, мел генахь хиларх. Цаьлбага шок тоьхча, тарса а тер-
саш, йодий тIейогIура.

Цаьлбаг...

Далаца! — Коьрин буйна урх телайора Цаьлбага.

ХIан-хIа, Цаьлбаг, дуьне дохарх оьцур яц, — ши куьг хъал-
ла а тоьхна, вухагIоьртира Коьра. — Кхидерг хъайна луьург луо,
шарин говр ма кхийдае. ХIара суна елча, ахь хIун до?..

Тхьан кхин йиь ю.

ХIара саннарг яц. Ахь хала кхиййна иза.

Бакьду, хIара саннарг яц. Амма дика йиь говр ю. Хъан цхъа

– ХІан-хІа, Іаьлбаг, ма дийца. Массарна а хаьа, шуьшинна вовшийн мел дукхадеза.

– Цундела лаьий суна-м хІара хьуна яла! Тамаша бандара сайна езаш ца хилча, ас хьуна хІара ялар-м. Иштта ши кугь латтийна вахча, туркошна юккьехь сий хир дац хьан.

– ХІан-хІа, Іаьлбаг, дукха безачу механ совгІат ду хІара, – ца ца дуьтура Коьрас.

Іаьлбаг дегабааме велира.

– Коьра, хьо кхоьллинчу Делан дуьхьа, вай дуй биганчу Гуллакхан дуьхьа дІаэца хІара! Суна чам бойуш воллу-кх хьа...

– ОстопираллахІ! Ма алахьа иштта!

ХІетталц цаьршинга ладоьгуш Іийначу берийн гІовІанан евлира:

– ДІаэца, Коьра, цунна халахетар ду!

– Ахь шена дендерг ду хьуна цо дийриг!

– Делхьа, ма дош дац-кх ахь лелориг, Іаьлбаг, – чам бандара корта а хьийзош, урх схьалецира Коьрас. – Хьо ца гуш дІаэца велира со...

Шен юкьах схьадаьстина, детица кхелина шаьлтий, доьддехь делира Къайсара.

– Сан безамна хІара шаьлта лелаехьа, Коьра.

– Ас хІан-хІа бахарх, вуьтур вац-кх аша со. Дела реза хьуна шуна!..

– ХІан, хьан накьостий гена бевлла, Коьра, – сихвира дІа Іаьлбага. – Хьо говра тІе валале, цкъа маралелхий вай!

Массарна роггІана мара а иккхина, кхоссавелла гонра пелтира Коьра. Шена тІехь хийра стаг хаавелла говр, мерІуьргаш екийна, тІаьхьарчу когаш тІе а хІоьттина, тІаккха хьалха дІакхосепири, ІаддаргІа санна, ворта а саттийна, цІингаш кхуссуш дІанккхара. Амма тІелатийча санна нуьйрахь Іачу Коьрас, кладьелалли хьа на а йитина, тІаккха урх юха а оьзна, хьовззийна юхаялтира аь. Дарьелла говр, мерІуьргаш екош, бехк боккхуш санна, Іаьлбаг хьоьжура.

– ХІумма дац, Сира, хІинцца йоьр а ю хьо цунах. Амма сире деа деза. Вайн цІахьлерниг хир дац шуьшинна а.

Іаьлбаг шен говра а хайина, цунна тІсхьа хиира Къайсар.

Хто Минчах дехъа валлалц дIадогIу тхо, – элира Iаьлбага.

IаькIал дерг аьлча, Коъра, хьох къаьсташ велха дог догIу

Аамин вайн ойланаш а, чIеIамаш а цхьаьна догIу дац. Къай-

аьнши вайн дайн илли!

Iаьйсара, яйн йовхарш тоьхна, йиш тойина, илли долиира:

Тхо цкъа а цхьанненна
Къарделла совцур дац,
Маршо я Iожалла –
Шиннах цхьаь йоккхур ю...

IаьгIада доьллачу гIоргIачу аьзнашца тIаьхъара гIигI

Бершна:

...БIаьстенга тхаьш довлахъ,
Цу кхахъпа элашка
ХьотIца цIий тийсийта
Делах дуй биъна ду!

Iаьйсарица тIаьхъара ойуш волчу Iаьлбаган болат басахъ

ХьотIаь, воккхачун санна, буърса яра, оцу къоначу аьрзонан

дIаьргаш ткьесах лепара:

Мокхазан ламанаш
Даш хилла лаларах,
МостагIийн арданго
Тхо гора дегор дац!
Бос Iаьржа ва латта
Молханах лелхарах,
Тхешан сий доьхкина
Тхо лавтте доьрзур дац!..

ХIеит, гора, вай, кIентий, яI!

Мацалло хьовзадахъ,
Орамаш дуур ду,
Хьогалло тхаьш бIарздахъ,
Бецан тхи мийра ду!

Цу лаьмнийн хьехнашкахь
Шах цIераш летор ю,
Тхайн таррийн юьхьгашца
Уьш марсайохур ю!..

– Аз айде, кIентий!

...ХIоьнаша зарзйина
Тхайн чорда башлакхаш
Кьоначу воIарийн
Белшаш тIе туьйсур ю!..

– Маршо я Iожалла!

...МостагIех летачохь
Iожалло тхаьш лецахь,
Тхайн метта дIахIиттар
Царна тIе дуьллур ду!..

Илли ца сецира, уьш Мичка тIе кхаьчча а. Кхузахь, ца сонун шен дин цуьнан муттанечу хи чу а тесна, дехьаваьлла Кьона аьтту агIор бисинчу доттагIашка тIаьххьара бIаьрг тоха, пуа хьаьвзина, цхьана минотана соцуьгIа хилира.

Илли ца сацош, доттагIчун Iудика еш, хIаваэ лаьцна тапча наш туьйхира цара.

Шен доьхкарх схьаяьккхина тапча, злок кIегар хIоттиьна хьала а лаьцна, доттагIашка мохь туьйхира Кьорас:

– Маршо я Iожалла!

Яссаелла кIур туьйсучу тапчин биргIи чу хIуп аьлла, ио юханехьа доьхкарх а йоьллина, урх оьзна говр тIехьарчу бIа гаш тIехь хьовза а йина, тIаьхьа ченан кIур хIоттош, маIоттош малхбузехьа дIахийцира цо.

Ткъа берийн хIинца а чIагIдалазчу аьзнашца декачIу похIийн бIахаллин иллин аз декара Мичкан лохачу бердашца кхотташ дуь йлуш.

Оцу иллица гIиттинера церан дай, дедай, церан а дай. Мичкан тIаьхье. БIе шовзткъа шарахь. И илли шен роIехь хIинца а берашка кхаьчнера.

Масгаран а хьалха лаьттаху лаьлбаган аз Коьра гучуьра во-
нн тӀаьххана, доьхна, дегийра. Дегийра бӀаьрг-негӀарш а, бе-
на зӀаьххана билдаш а. БӀаьрг-негӀарш юккъехула схьаӀовдабелла
БӀаьрг-негӀарш тӀадам, цӀенчу беснеш тӀехула керчина охьа а беана,
негӀарш тӀе буйжира.

Цунна а ца хабара, и болатан басахь жима кӀант таханчул
Цунна шӀесса шийтта шо даьлча Нохчийчохь хинболчу уггар
Цунна тӀагтаман баьчча хир вуйла а, Нохчмахке дӀа а лаьц-
а, нӀа шена тӀаьхьа доккха эскар долуш кхузахула Мичках
Цунна мӀаьхбузехьа нохчийн аренаш тӀе вер вуйла а, дуьззин-
а, нӀахь паччахьан колонизаторшна луьра дуьхьало йиначул
Цунна и тӀагтам дакъалацархойн цӀийлахь лийр буйла а, тоьл-
а, нӀахь мӀаьхбузехьа кӀизаллех ярташ кӀелхьараяхархьама, и жима
Цунна шена лаамехь, гуш лаьттаху Ӏожална тӀе, инарла Смекалов-
а тӀе тӀур вуйла а, оцу инарло иза а, цуьнца кхин вуьрхӀитта а
Цунна тӀаьхь тангӀалкхех уллур вуйла а...

Цунна хабара лаьлбагна шена а.

Цунна муттане Мичка, церан иллигий, цара ечу кхийсаршкий
Цунна тӀаьхь, шек доцуш охьаохура.

Цунна дукха хеззера и иллеш. Цунна тӀехь дукха кьийкьине-
ра Ӏаьрса герзаш.

Цунна чу дукха Ӏеннера адамийн цӀий. Татолашца.

Цунна пӀаьхь эрчо ца йисинера дуьненахь...

Муылххачу а цхъана халкъан амалх,
хъекъалх кхетархъама, хаа деза,
дІаихначу шерашкахъ цуьнан дегІан чидамечу межен
хІун лайна, хІун инзаре бохамаш,
эрчонаш ган, баланаш Іийша
дезна, стен артдина цуьнан хъекъал, кхетам.

Н. В. ШЕЛГУНОВ

КхоалгIа дакъа

IABPЖA ДЕНОШ





III ЦХЬОЛАГІА БУЪЙСА

Ма Іаържа, ма къайле,
Мел хала бу хьо, некъ,
Настарийн садаьлла,
Со-м хьалха дІатекха.
Ас мичхьа садаа,
Со мича верза-те,
Беха некъ соцучохъ
Собга хІун хьобжу-те?

О. Туманян. «МухІажаран илли»

Іаьс чу шеран август беттан цхьана буса хан яьлпачу хенахъ Мурат-хин тогІица дІаболчу лекхачу лома хьалаваьлла исс стаг, цхьана бай баьлла меттиг а лехна, сецира.

Шайн биначу лами тІехъ айина вохъу уьтталгІаниг меллаша цхьа а виллина, вовшашка бист ца хуьлуш, даккхий си-
паш дохуш, охьа а хуьйшуш, дІахерцара уьш.

Къоь охьа а ца лахвелира.

Царах цхьаь, лекхачу дегІара, шуьйра белшаш, юкъ-юкьа шайн чоьш дийлла Іаържа маж-мекх, еха екъана юьхъ, шуьйра цхьа хьаж, боккха ала мегар долуш мара болу шовзткъа шаре цхьаь, шен накъостий дІа а хирцина дІатийча, охьа а ца хуьш, шист ца хуьлуш, Мурат-хин тогІе а хьобжуш, хІоьттина цхьаь, шолгІаниг юьстаха, варша велира.

Охьа а ховпий садагІийша, Аьрзу. ХІинца цкъа катоьхча, цхьаь, ду вай, – вистхилира накъостех цхьаь.

Амма Аьрзус жоп ца делира, я охьа а ца хиира. Охьа ца хуура цхьа а.

Цхьа а воккхавер, ирс хІун ду ца хиьна, амма, куьзган чохъ шайн, кьегина кьонахалла а, болатан чІагІо а шайна чохъ гуш цхьаь, кхоблина бІаьргаш хин тогІи чу хьуьйсура.

Уьш ца хьуьйсура гена йоццуш, серлонаш кьегаш яьржина цхьаь, Муш-шахьаре а, я цунна сехьа ламанан басех летта цхьаь, туркойн, эрмалойн ярташка а, маьІ-маьІнехъ лаьмнаш-

кахь даьржинчу курдойн четаршна хьалха йогучу цӀершка а тӀехула хӀетта гучубаьлла кӀайчу мархашна юккъехула паргӀанекъ беш боьдучу батте а. Царна ца хезара гена йогучун паргӀанешахь мецачу чагӀалкхийн цӀийзаш летар а, дехьуо гу тӀехула паргӀанекъ берзан роьгӀана дуьхь-дуьхьал дера угӀар а.

Царна кхин, генара, аз хезира. Хезира охьа, тогӀи чохь, бӀаьрш ма-лоццу дӀайолчу акъари тӀехь цӀерш йолчуьра гӀийла а. ЦӀаьрчуьра лаккха хӀаваэ хьалаоьхура оцу мехкан боцучу маттахь а тӀаьрш лин аз. Цуьнан маттахь ца кхетачунна а хуур дара, иза хӀаваэ гӀуллакх тоделла, дуьненахь самукъадаьлла тесна кӀеж бӀаьрш ла. Мурат-хин кьорачу гӀовгӀанахь ийна хӀаваэхь дека пӀаьрш а тӀаьрш йовжош, лайн чимаш санна, шийла аьрцнаш тӀе охьадоьхура.

Ва Делан суьйре хьо, ма гӀайгӀане еа хьо,
Ва Делан суьйре хьо, ма гӀайгӀане еа хьо,
Масане да-нана доьзалахь кьаьстош еа хьо,
Ма гӀайгӀане еа хьо, Делан суьйре, хьо...

Денна хӀаваэ хьийзачу оцу иллин мукъамо мерцина, дӀаьрш ча санна хетара кьилбан аьхкенан йовхоно чахчийна, дӀаьрш даьхна и лаьмнаш. Оцу дешнаша, гӀийлачу мукъамо кьорачуьра цӀаьршиннан бохамаший, халонаший, шаьш дина мукъамо лаьмнаш санна, чӀагӀдина дегнаш. Оцу тогӀи чохь ерзинчуьра тӀаьрш гала кӀел, аьхкенан бовхачу малхо боттуш, догӀанаша гӀуьлчуьра хан токхуш бара паччахьаша тӀехийна даймахкахь баьккхина тӀаьрш чийн пхи эзар доьзал. Кхо бутт кхочуш боллура шаьш бӀаьрш лаьмнех кьаьстина, оцу хийрачу махкахь массеран кьинхастаьрш хаьдда, массара а дӀатийсина уьш болу.

Ткъе бархӀ тоба а йина, гонаха салтий, эпсарш хӀиттийна. Нохчийчуьра гӀаш кхуза схьабалийра уьш. Оцу ткъе бархӀ тоба нах май беттан ткъе кхоалгӀачу дийнахь Буру-ГӀалара дӀа угӀар хьалха Турце хьажийначу тобанца нисбеллера АьрзугӀар. Оцу дийнахь Кавказан лекхачу орца тӀера дӀа даймахке тӀаьрш хьара бӀаьрг а тоьхна, тӀаьрш хьара маршалла а делла, орцан кьинхастаьрш хьарчу агӀох чубирзира уьш.

кийча хІусамаш а ю, цига дІагІо. Изза дара даймахкахь пег
га дукха дийцинарг а. Ткъа меттигерчу эрмалоша дийшарехь,
цигара латта, хи доцуш, ерзина, еса меттиг яра. Бешернийн д
халлехь цхьаьнгтера а дикий, къинхетаммий ца хилла масарехь
тешам байна нах, и мохк цкъа хьалха шайн бІаьрга ца гича, пина
ца боьлхура. Оцу махке хьажа вахана воІура и итт стаг Цара
дохьу долчу хабарх бозура махках баьккхинчу пхи эзар доьла
лан кхоллам.

Амма некъахоша царна шийла кхаь бохьура.

Эрмалоша ма-йийццара, еса, екъа аре карийра царна шийла
Оцу аренан малхбале йистехь яьржина Іуьллура Диарбекир. Ц
нара хьаьжча а гора цу гІалара тІехь хаддаза сема ха лавтан
тІулган лекхачу, стаммийчу пенаший, горгачу бІаьвнаший тун
бина арахьахула эчиган чІорех дина зІараш диттина гІаттий, ве
гий кораш долу диарбекирски набахте.

Дуьйцура, туркойн Іедалан къизаллина дуьхьало сн Іеда
гІаьттинарг, болатан буржалш тухий, цу чу, кхуссу, тІаькха ш
ерриг шен оьмар дуьненан серло ца гуш йоккху бохуш. Хьаьна
хаьара, оцу набахтина гергахьа лехкарий а цара нохчийн кІелтий

Кхузахь а ца каро йоллу-те цара иттаннаш шерашкахь кІел
самца лехна маршо а, синтеме а? Оцу хеттаршна тІехь ойла йора
шина дотІагІчо, ткъа жоп дала ца хаьара. Амма и ший тІаьна
вара, диарбекирски есачу ара дахча, цигахь а, бІаьргашна хьаьна
Іуьллучу Мурат-хин тогІи чохь севцича, кхузахь а – шийнахь
а, и махках ваьккхина ткъе кхоь эзар стаг дІахуда сутара баьна
гІаттийна тІекхевдина лавташ къиза Іожалла хиларх.

Чекхболуш лавттара аьхкенан тІаьххьара бутт. Ша тІаьхьаьна
хІума дотгучу къилбен бовхачу малха кІел йовхоной, панаьр
ший хьекхара адамаш. Тіамой, паччахьан эскарший ташийна
берзина баьккхинчу шайн даймахкара цара деана кІезиг ринг
чекхдаьллера. Меттигерчу бахархошна уьш дІаелла бевлла пана
кхаллал рицкъ дуьхьал лун долу шайн мискачу бахамеьа масан
хІума.

ТейогІуш яра йочане гуьйре, цунна тІаьххье, борз саьна
буьрса, шийла Іа. Ткъа оцу Іаламан ницкъаца къийса гІор доьу
ткъе кхоь эзар са ерзинчу стигала кІел лавттара...

Чорас доккха садаьккхира. Цунна хаъара, Аьрзус шега ца
иьнахь а, шен дагахь цо цхъа сацам бинийла.

ХIун де вай, Аьрзу? – хаьттира цо.

ХIун дийр ду? Кхузахь Iаьн кIел дахча а, лийр ду, Диарбе-
кире, оцу йийнарг ца кхуьучу мецачу, пана махка, дIадахча а,
ийр ду вай.

Миччахь делла а далаза ма ца довлу вай. Ткъа хIун башхо
Диарбекирехь делча а, кхузахь делча а?

Башхалла-м йоккха ю, Чора. Нехан хийрачу махкахь мацал-
ла вала, я сагIадоьхург хилла лела, я лай хилла ваха ца Iенийна
де кху ткъа шарахь сайн дегIан цIий, – аьлла, цхъана минотана
пана а сецна, тIаккха: – Къемат-де хIоттийнчех бекхам а оьцуш,
сецнамехь лийр ву.

Иш-м эрна хабар дара, Аьрзу. Суна хIинца бен ца хиъна,
иш-м парчахан мел ницкъ бу. Дикачу динахь дийнахь сара-
м аьлана маьIера вукху маьIе кхочура нохчийн махкана. Доза
иш парчахан мехкан, чот яц цуьнан эскарийн. Ткъа вайн хIун
иш? Не куй тоьхна схъалеццал доцчу вайга хIинццалц царна дуь-
не аьла гIом лагтабаларх цецвуйлу со.

Аьрзу гIайгIане велавелира:

Бакъ ду. Амма хIумма а йорах-м ца ели цунна вай вешан
аьла. КIезиг ду вай, вешан ницкъаца мостагI эшалур вац.
Нехула те, цкъа а вовшашлахь барт бац. Даим вовшашца ца
аьлаш хьаьгIаш, мостагIаллаш!.. Амма кху тIаьхьарчу шина-
сала битто дуккха а хIуманаш довзийти суна. ХIара кхидолу
саламаш юххера девзичхъана, суо ехха кхетгачу набарх ваьл-
ла сина, хIинццалц сайна къайле хилла лаьттина дуьне довза
иьла сина, хетаделла суна. Хъажал хьо, Чора, дика хьоьгуш
ду тIаь вийна гина гуьржий, кхузара туркой, эрмалой, курдой?
Иш биккхийбе ткъа шайн дахарх? Цхъа гуш боцчу Делан ниц-
къа тIийна кхобу уьш. Эзарнах итт хьалдолуш ву, биснарш
царна беца. Маккхала ма-аллара, берриг оьрсий а ма бац вай-
гачу Iаьанна бехке. Доцца аьлча, Iаьржа къайле ю хIара дуьне.

Делан къайле ю ала, Аьрзу. Азаллехь вай кхуллуш Дала
иьнаш хьаькхначу сиза тIехула бен дIагIойла дац вайн.

Иштта ала-м дера олу. ДIа ойла йича, дерриг шеконе долу-
ш. ТIаь хIунда ца елла цо ша синош кхуллуш адамашна ний-

со? ХІунда яц вайна кху ворхІ стигал кІел охъаховша меттеш
Даймахкахъ а вай хъийзий, махках девлла кхузахъ а, мошш
на, леш, кхачалуш лаьтта. Цхъанна а новкъа ца гІерташ, веша
лаьмнашкахъ машаре Іаш ма дара вай, дуьне кхоьлличхь
ткъа и маьрша дахар дохий-кх генарчу оьрсийн паччахьо. Мана
бехкенна хъйizado? ХІан-хІа, Чора, ахъ дуьйцург дац хІара

Аьрзун къамел цхъанна хазарна кхоьруш дІасахьоьжун
Чорас, аз лахдеш, мохъ туьйхира:

– Ишта ма ала, Аьрзу. Со а Іеса воккху ахъ. ОстогІнируда
субхъаналлахІ, Дела, Хьо цхъаъ ву, элча, хьо бакъ ву. Аша
чунна реза ду-кх тхо. Шайн эвлаяш тхуна орцах бахийша.

Чорас, къилбехъа а вирзина, ши куьг хьалха а лаьцна, дола
дола дира, цкъа хьалха хозуьйтуш, юха шабаршца. Нагтахъ
кха са а доккхуш, цо аз стамдича хезара нана-Нохчийчу, дай бакъ
начу махка тІе юхадерзор Деле доьхуш цо ден доІанаш.

Хьалха цуьнан ойла а, хъежар а оцу тогІи чохъ йогучу
тІехъ хиллехъ, хІинца иза оцу регІан когашкахъ Іуьллучу
туркойн юьрта тІехъ сецира цІеххъана. Цхъана кІезигчу
цунна вицвелира тогІи чуьра берхІитта эзар нохчо, динц
ша хъегна вон а, хьалха лаьтта Іазап а, эрчонаш а. Мухха
а, хІуманан бала боцуш, набаро ятийна Іуьллучу туркойн
шачу юьрто цунна карлаяьккхира шен къона хан, дуьххьар
безам. Цигахъ ю Эсет. Дийна вуй-техъа Гати? Амма ях на
и хан дагалобцуш цо ен мерза ойла. ДуьхьалхІитта дуьй
цул хьалха а, тІаьхъа а, зІенан чІагарш санна, вовших
бохамийн денош. Ирча гІан гуш набарха ваьллачу стагахъ
цІеххъана хьалаиккхира иза. ХІетта шен доІин тІаьхь
гІерташ воллучу Чорин белша тІе куьг туьйхира цо:

– Вало, доттагІ, болх Далла тІе а биллий. Вай диканн
хьуш кхачаре сатуьйсун Іаш хир бу и пекъарш.

Шина доттагІчо, чехкка волавелла шайн накъосташна
а вахана, цомгашниг тІехъ Іуьллу лами лаьттара хьала
Буьрсачу дахаро даим кийча, сема хила Іамийна важа
тий а, хІетта озийнчу набарх а бевлла, шайга ца кхойкху
гІевттира.

Цомгашниг халла хезаш вистхилира.

Хьуна хлун лаба, Данчла? – хаьттира Аьрзус, цунна тле а
хьуна.

Хи дойша, хи...

Пиндичу некъахойх цхьаммо шен хаьн тлехь доьхкарх кхо-
ра схадаьстинчу хи чуьрачу китан бертиг, цомгушчун кор-
а варбеш хьала а айина, кийрара схьа йовхонан тов етталучу
дана бете яьхьира. Жимачу бери ненан некхан юьхьиг санна,
бертиг бертиг а лехна, са ца долуш кьурдаш деш, китан чож
доьхкири цо. Таккха, корта длахьовзорца, иза шен бетера дла
длаьхкина, гийла узам а бина, длатийра. Кхин вовшашка бист
аьрулуш, тогли чу охьабуйлабелира некъахой.

Татан серлоно кьегадора церан этгачу чобьш тлехула юкбах-
ачу дотина кхелина герзаш. Тата доцуш тлулган некъ хьобшура
варганичу когаша. Хезара цомгушчо наггахь бен гийла узам.

Уш гина бевлча, юьззина хьобтина тийналла йохий-
ра, дуьх хан ялале коьллашлара схьа а иккхина, дехьо сечна-
а цина чагалкхо. Адамаш йиначохь цхьа а воцийла хича,
йуьбар гьуттуш, латтах хьожа а яьхна, стешха дасахьобжуш, и
маш а телшина, юха муцларш ирхьерзийна, цкъа-шозза хьожа
а байкина, некъахошна тлаьххье гашлойн новкъа охьайолае-
тира и шигь.

Цорш йогура хин тоглица йолчу нийсачу экъан тлехь а, ирх
аьхначу боьранашкахь а.

Шалаш диначу, дехачу хлусамашкахь, ярташкахь цхьана дий-
наш бавча, шолгачу дийнахь йойла доцуш леллера и нах дуьз-
ачу тьа шарахь. Ткъа масане хилира инзаре ирчаниг. Марта,
а Мича, я Яьсси хин йистехь, юкьачу хьуна юккьехь сийначу
адамаш тле тхов а лавца тахана жима юрт латтинчохь кхана
аьх сург хлуттура. Теман царо дагийнчу ценойн пенаш кхар-
аьхна, цийделла, клуьро ларждина товханан кхерчах тарлой
аьхлуттура. Са далада ца лууш, дахарехьа кьуйсуш санна,
аьх дийнахь ирахь догуш латтара стоьмийн дитташ.

Ону халачу шераша дагахь йоцу говзалла ламийнчу зудар-
аьх, бераший цхьана ханна шайн кхерч хлоттатора декъазчу

шайна кѣинхетаман тѣам хиллачу юкѣачу хѣаннашкахъ. Ааааа
дегнаш дѣагѣртара шаьш дина хѣусамаш хиллачу, безарш пааа
тах боѣхкинчу оцу лаьттан кийсак тѣе. Юкѣах герз, карахъ да
гарш долуш божарий, гихъ бераш, карахъ поппаран карчолан
йолуш зударий сихлора кѣинхетамза дохийна шайн баннан 1080
меттахитто.

Иштта дѣаихира и буърса шераш. Цара Іамийнчу наха, кѣа
захъ, туркойн хийрачу стигал кѣел, сихалха хѣиттийра и чѣааа
йоцу хѣусамаш.

Буьйса тѣаьхъа яхана хан елахъ а, адам дижаза дара. Тѣиин
йогучу цѣерашна гонаха хѣоз бина хевшина адамаш гора. Дѣа
кѣайн мажош йолу баккхий нах, замано дукха белхорна хѣаа
эгначу тѣайгѣанечу бѣаьргашца, баланаша деттинчу дегнаша са
бийнчу беснешца зударий, дегѣан даьѣахкаш тѣе а евлла, сѣеи
чу сийначу гайшца, дуьне девзичхъана ирсан де ганза декѣаа
бераш а.

Туьпа тѣе кхоччушехъ лаьтта ворданах йина хѣусам. Цуи
на хѣалха яржийнчу истанган бѣегѣага тѣехъ дѣатаьйна Іа кѣа
жа Жонса. Карахъ хѣийзош ду цо ша дина шога суьѣхъанаш
ТѣетаПийна тиллинчу месалчу куйна кѣелхула хѣуьйсу бѣаьр
цхъана хѣуманна тѣе богѣабелла севцца. Ворданан Іаьрчан хѣаа
ойуш кѣелхѣоттийнчу гажарх оьхкина ю Іаьржа совра долчу ба
та чохъ пийлан кѣомсаран кѣайн мукъ болу йоккха шаьшта, дѣа
гѣирмин мажар, хаза кечийна тапча. Тѣехула тѣе – тиша истан
чорда палс, ткѣа уьш кхачазчу хѣардаш а туьйсуш, гуо кѣевинчу
оцу вордан кѣел тѣар яйна Іа цуьнан шина кѣентан ялх бер а, по
сарий а. Жонсин йоккхастаг кхелхина цхъа кѣира хѣалха. Ткѣа ши
кѣант тѣамехъ воьжна-м дуккха а хан ю. Церан кешнаш Мичка
хин йистехъ, цхъана гу тѣехъ, лекха ши хѣоллам коьртехъ дисина
Цигахъ дѣабоьхкина дай, дедай. Кхин гур яц цунна Іалароин
Эвла, гур дац жима Мичка, сийна, юкѣа хѣаннаш... Хѣинца иѣ
гена ву даймахкана. Цуьнан берриг бахам хѣара ворда ю. Дуккха а
дуьне девзинчу оцу вордано а догдиллина шена боьжна лелийи
чу шина тайшех. Кѣоьнгий мацалла ца балийта, царна бао цхъа
жигина бийна Жонсас, мазал хѣаьжкѣех важа туркошна боьхки
на. Хѣинца кхин чкѣург ца карча сѣцна хѣусаме йирзина кхуьнаш

Тотъ лиманан басаца, лавттахъ яхъкхинчу цхъана тобли чохъ
 баса доиде ду. Пхеа бери цхъатерра сихдинна дохучу нахарийн
 баса хеза цу чуъра бодашкара схъа. Берийн дас Мовлас оцу
 баса цхъанхъара лачкъийна мукх беана. Цестан яй чохъ цхъа
 баса мукх п кхерзина, нанас хIоранна цхъацца буй бекъна цар-
 а. Амма цхъа ялхалгIаниг дац меттахъхьовш а. Иза цамгаро
 баса царнийна, мотт сецна Гуьллу.

Полкши яй чуъра аракхиссало мекхан буъртигаш схъа а ле-
теш, топхъа хьгъна Іа кІант, йоІ. Болате шен карабеана буъртиг,
а ца кхоллуш, жимачу йишега ло. Кхерзина цІийбелла мукх
берашна кедда а хьаькхна, кегош шелбинчул тІаьхъа берашна дІа
берашна, биснарг шен буйна а эцна, берашка а хьоьжуш, сих ца
ш, мукх Іийша йолало зуда. Бераш дийшича а ца юьжуш, алу
ш, сехи хуий Іа иза. Туьпахъ дІасалелачу божаршна юккъехъ
Іийша гучу ца волу-те, цуьнан аз ца хеза-те бохуш, бІаьрг бет-
теш, сехи ладоьгу цо. Мискачу цунна хаац, иза, Іожалло кадет-
теш, никъосташа айина валавойла. Ладоьгуш кІадъелла зуда,
шарчу а йолий, берашна улло охъаюьжу...

407

юьхъа тІера цуьнан буткъачу меран ира буьхьиг. Амма чуьркана на цуьнан озачу дегІа тІе доьлхуш кевнаш карадо этІачу бедарех чекх. КІанта сих-сиха катуху цІий мала дегІа тІе хіаьна чуьркана. Цигара бедар цуо ваьшта озьча, кхечанхъара дІаьна йоьдий, кхин масех ков долу.

Чуьркаша бен са ца гатдахъара, хІун дара. Уьш-м, цІераь кІур бина, къахко а хала дацара. Амма къахко ницкъ боцуш кхана бала бу цуьнан жима кийра буьззина. Кхуза кхаьчначул тІаьхьа да а, шел жима ши йиша а делла цуьнан. Ткъа хІинца, Соинца гІоьнца бен кІегар ца хаалуш, буьнахъ нана Іуьллу. Иза-м, чуь вахана, охъавуьжур вара хазахета а. Нанас наггахъ дечу уьрший, кхетамах яьлла дечу башхачу къамелой, ткъа къаьсттина садоІу а ца хезаш цуьнан дІатерой наб кхета ца вуьту-кх, Соин пехъ шегахъ а дацара дика хьал. Мацалла букъах летта чоь, мекх доккха садаккхарх, хьала ца севса. Ткъа оцу суьйранна ца ваьдлачу денна цо йиьначу татеша, хедо санна, хьийзадо йоьхьан.

Луларчу туркойн юьртарчу бошмашкара хилла Іаьржаьчу буьртигашца лаьтта кхийдина кхозу кемсийн хорханаш, цІеь Іежаш, можа хьорматаш дагаяьхкича, хІинца а цергех хи доьлхуш цунна. Ткъа мел дагна тамбеш а, догдохош а яра цхьаннан кертахъ тандара чоьхъ доттучу керлачу бепиган чоме хьожал! Уьш дерриг тахана гина, амма, гучул, цагар дукха гІоли ю. Керта вахана, еха эхъ хетара Соипна. Нохчочунна эхъ ма ду сагІаьхьар. Ткъа, хІан, хІара бепиг, хІара кемсаш хьайн нанна хьуо акаь, цхьа а гучу ца велира. Иштта такха деза-те тІедогІу денна а Жима велахъ а, Соипа ша-м сатухур дара, ткъа яла йижинчу мотачу нанна хІун дер, хаац-кх...

Къаьхъачу ойланаша лаьцначу цунна хаа а ца ло, ціццго санна, байн ког буьллуш веана шена тІехІоьттина Болат. Цо муьш ка йича, цІеххъана саметта воьІу Соип. Вист ца хуьлуш, цуьнан кара шен буй тІаьбо Болат. Шен карахъ довха буьртигаш хаьл Соипна.

- ХІара хІун ю? – хотту цо доттагІчуьнга.
- Мукх.
- Хьуна мичара баьлла?
- Мовлас беллера тхуна цхьа кад.

Дето куыт Исыйзадо Соипан. Гергахъ ижо хааслла чуйраш,
гергахъ сання, къекъа. Цергех теза хиш долало. Амма Соипа
буьртин а ца кхоллу.

Banka, Coop.

Соип вист ца хуьлу. БӀаьргех гӀийла хиш леда. ЦӀоцкъамаш
малой, церан юьхьигашна тӀехь гуллой, тӀадамашка а доьр-
маш, чуьмачу беснешна тӀехула охьахьолху уьш. ХӀаьа, дика
тӀагӀа тӀу цуьнан. Изий бен вац байлахь висинчу Соипах кьахе-
маш, доьлзуш.

Ах, хуанда ца боу? – хойту Болат. – Я клеизиг хета хуна?
Илиа ххачначух ах беъна ас...

Хъи-хъа, Болат! – цуьнан якъаелла белш шен ирачу не-
 цуьн цо. – Хъайна битнехъара ахъ... Нана ю чIогIа...
 Магдалло кIелйитина...

Ийым, дера, Болатна а ма хаѳа. Амма гЮ дан ницкѳ ба-
ца. Ишт ци хуылуш вехха хиѳна а Иийна, дѳвавахара Болат. Буѳ-
вад занаПехула доттагІчун букѳ кѳайла ма-беллинехѳ, хѳала а
Іѳо оицѳ, мукх бадарна кхоѳруш санна, буй кѳуѳйлуш буѳн чу
Бадара Сонп.

Дуьнахь, Ёаьржа яра, Ёаьрга Ёуьттина пёелг гур боцуш. Ткъа
 Ёирриг бевза кху чуьра массо кёаг, бог а, тхевнах охкаелла чам-
 ёааш, паш а. Гуш санна хета ненан азьелла мокха юьхь, бут-
 та маьра, хьех чуьгна Ёаьргаш, сирделла гиччош, дакъаделла
 ёааш. Цо садоу а ца хезий, дог шелло кёентан.

Пана... — кхойкху иза меллаша.

Ах, хун бах, Соип? – халла хезаш йистхуьлу ЖовхIар.

Хызыстар тЕхдаълла Соипан дог хъере тохало.

Ас мукх беана хьуна, баахьа... Кхерзина бу.

Ханцаро гунбина мукх шен буйнара ненан кераюккье боьх-
нара цо.

Где же мы?

Ас быгына, нана... цул а дукха...

Чинис бургигаш Иуйшу хезча цергех хи доладелла Соип
 промдирн. Жимма Иийна чувевча, юха а чохь тийналла карийра
 чинис.

— ХІаъ. Иштта яахІума елахъара, толур яра со. Дависарг, саш елара, цхъа кан. Уьш дагаяьхкина суна...

...Туьпа юккъехъуо йогучу царна гонаха къаьсттина ду кха адам ду. Цунна гонаха хиъна Іа ткъех сов стаг. Церан герло тІекхетехъ волчу иттех стеган бен, яххъаш къастац. Бисаран бодаша къайлабаьхна.

Буьйса йовха йоллушехъ, царна гонаха гІерта нах. Цесделлахъ, къечу стеган самукъе царца ду. Цо йохайо ерриг миса ла, йокъу гІайгІане ойланаш. Цар тІе ши куьг лаьцна хІаъа Іа хъаьрса Къосам. Цуьнан мацах цкъа безамехъ хилла юкъь орчана кхина ира герз тухуш бесни тІехъ йиначу чевно. Бесни тІехебна цхъаь бен боцу аьрру бІаьрг, забарна санна, даим кьар зина лаьтта. Иза вистхила воьлча, бехха бегабо агІо. Ткъа Мовлин чоьин пхьош деса кхозу. Массеран тидам шена тІебахийтІа цхъаь дуьйцуш воллу горга юкъь-марше, велавелла бен, старан дуьхьал ца хьожу Іаьржачу аматахъ молла Маккхал. Шен пача тел ирс долуш ваьлла иза оцу буьрсачу тІамах. Цуьнан пІеьр дІатедда аьтту куьг, цІеххъана хъаьжча, кьнжих тарло. Амма даг йоккха чов ю Маккхалан а: тІамо дай, вежарий баьхна цуьнан.

ТІеюьхкина бедарш цхъатера ю массеран а. ЭтІа, тІа гІовталш, чоьэш, чордачу машин хечеш, коьртахъ кхакхалла я бІегІиган куйнаш, когахъ якъаелла лилхина нелармарта ХІораннан голаш юккъе лаьцна я улло охъайиллина тон, юккхашаьлтанаш, доьхкарех йоьхкина тапчанаш.

Йиталац иттаннаш шерашкахъ церан шайн бертаза чІаь бодла амал. Герз церан тешаме накъост ву. Изий бен, цхъа а пача декъазчу церан гІо дан, уьш харцонах ларбан. Шайн даймаркахъ а ца хилла церан герзах юкъь яьстина, тІера сов бедар дІа а якккхина охъабийша аьтто, ткъа хІара нехан хийра моьх ду. Кхузахъ тешам бац цхъана а куллах.

Хъанна хаьа, хІун хир?..

ШЕРАН ГОНАХА

«Хумма а цецдовлийла яц, ша латта оху
тлаьххара стуй, ша берашна шурина Йайг боккху
тлаьххара еттий телатарш дечу хенахь
вай дладуьгуш, нохчий вайх дера летарх...»

Властов

Сингиттаме а, дог доруш а ю туьпара тийналла.

Хетте а шайн забарш йитац наха. Цхьамма дийцинчух бий-
боина нах юха а берзале, кхечо доладо.

Цаа лаьлара кел тлом хуьлуш тхан эвларчу цхьанна хил-
ларе хийи шуна? – бодашкара схьа вистхилира цхьаь. – Бутла
де богуш, деглана зорчала, ги доьллича, хьаьжкелх дуьзна суьй-
рини сорза гали лаьнда а хьур долуш, дерстана боужа дара иза.
Ибо богу аьлча, зударший, берашший орца а волий, цигахь
варша лечкий а Йай, ца вогура иза даим. Кхехкачу таме а,
божарина гун хало ялхош, царех кьахеташ синош дохучу зу-
дарона ладобгуш а Йай, олу, бохура, цо: «Хлаь, иштта декьа-
е хуманаш яй тхо, божарий-м». Цхьана дийнахь тлом хуьлуш,
аьл даьна, орцахь левчкьина а Гийна, суьйранна маьI-маьIхь
моя дари герзаш дуьйлу а хезаш, шайна юккье хюьттина хара
бутла а иолуш юьрта богуш хилла зударий. Маьрклажал тлаьхьа.
Цхьанхьа дукха гена доццуш мажар яьлла, ткьа кху божин не-
аьа де цхьа хума кхетта. «Я АллахI!» – аьлла, маьхьарца, шен
аьа де ка а тоьхна, ша волчче длахаьрцина хара. «Ой, хьуна
хьун хийи, Бутла?» – гонаха хьаьвзина зударий. «Топ кхийти,
аьа вол!» – бохуш, мохь хьоькху хюькхо. «Ой, дакьаза ма вала
хьаь, ошцул ахь идорах келхьара ца дели-кх и хьан са!» – аьлла,
шайн кучимех этлош асанаш а яьхна, чов ехка дагахь гловталан
шанаш дладаха боьллачу зударшна хун гина, хайи шуна? Цхьа
аьа боккьа бумбари!

Цаа, Гойл дехьара цхьа стаг веана хиллера Гилана
хьанаш ла, – дийца вуьйлира зандакьо. – Цхьа буьйса а, ши буьй-

са а яьккхина, ша дIаваха веза хан герга гIоьртича, хIусамдас аьлла хIокхо: «Делхьа, хьенех, кху Гиланыхь тхан тайпанахь бу, олуш хезна суна. ХIинца кхузахь кхо де-буйса а дIаваха на цIа вахча, цIерачара вайн тайпанан нах байрий аьлча, цIа дала жоп хир дац-кх сан, уьш бовзийтахьа суна». «Метар дуь вукхо аьлла, шолгIачу Iуьйранна эвла юккье ваьлла хIара тIахьа ДуьхьалвогIуш хилла, гуттар таьIаш, цхьа астагI тIахьахьа «ХIара вогIург ву хьуна шун тайпанах стаг», – аьлла хIусамдас. Цуьнга бIаьрг тоьхна, резавоцуш тIехваьлла хьаша. Дехьа ваьлча, дуьхьалкхетта, эмкалан санна, букь хьаьвзина кхин. «ХIара ву хьуна шун тайпанах». ТIехваьлла хIара шиь. Гена валла цхьаь дуьхьалкхетта кхушинна, бIаьрг кьаьрзина саккхар «ХIара ву хьуна шун тайпана стаг», – аьлла хIусамдас. «Ваныхь, тхан тайпанах мел верг сакхте ма ву хIорш? – цецваьлла хьаша. ТIахьахьа соцуьнга а хилла, ша тIевоьссина гиланхо сацийна хIокхо: «ХIара хьо цIа гIо. ХIинца суна сайна а бевзар бу тхайниш».

Дуккха а забарш йиначул тIаьхьа, халкьан турпалхой а, шайх наькьостий а, тIеман хьуьнарш а, кьонахаллаш а йийца буьйсуьр нах. Долийра Адин Сурхона тIера. Дийцира шайх Мансур иьхьа валар а, ламанан халкьаш дуьхьара цхьаьна а тоьхна, цIа пачахьна дуьхьало яр а, паччахьна дуьхьал нохчий гIиттар а. Долийра Таймин Биболатан хьуьнарех, майраллех, кьонахаллаш цуьннан декьазчу Iожаллех лаьцна а. Дийцаре дира нохчийн хIорш наибан тIеман говзалла а, церан гIалаташ, толамаш, таьхьа а. ХIораммо юьйцура оцу бIешеран тIамо шайн ярташна тIахьа йина эрчонаш, оьрсийн инарлийн кьизаллаш. Эххар а кьаьрзина тахана цаьрга хIоьттинчу хьола тIе деара.

Цаьрга ладобгIуш тийна Iийначу Кьосама доккха саккхар кхира.

– Дерриг эрна хили. Масане кхелхи, масане доьза вай, масане бен боцуш виси. Шен дуьхьа оццул цIий Iенийна нана-Нохчийн чох а вай хьега йиси. Кхуза схьаван сайн сацам хилла де доьза деьча, айса сайна тоьхна валлал бIарзло со. Кху декьазчу пачаьн мийн кьих хьалха ма бовлийла хIара мохк вайна марзбинарш. Схьакхачначул тIаьхьа зуда а, кхоь бер а делла сан. Дисана шиь Iуьллу, кIезий санна, мацалла угIуш. ХIун дан деза царна

Мовла а, г'елю а вешан махкахъ гина вайна, ца гуш х'ума ца
... айма цигахъ к'елх'арвала некъ а карабора. Тк'а кхузахъ?
Мовла аха пеза а, х'ун дан деза а, хаац. Саг'а деха даго витац.
... ацацалла ца балийта, мел ца лаахъ а, лачк'бой, нуьцк'вала
... дийги...

Х'умма дац, К'ьосам, х'айн хирг де ахъ! – т'етайра оцу
... туркойн бекан х'аьтгара лачк'бийна ахгали мукх а беана
... Мовла. – Ц'х'ана-шина баттахъ кху гонд'арчу тур-
... армилуший дика г'ю дира вайна. Шаьш йоцуш бисина
... и вай кхаба к'ордийна а хаац, уш а юхабевлла. Шайн
... качахъ, цара вайгара а якк'ха, вешан каяьлларг вай а
... ю. Йиначун яц г'ала, якк'хинчун ю!

Мовла аьллаг'унна резавоцуш корта а х'овзийна, вистхили-
... тийна Гийна Йела.

Дера ду, Мовла, ахъ к'ьобалдийриг а вайн вон ц'е йоккхуй-
... гуллакх. Вай-м к'уй даций, т'емалой ду. Вайн к'ьомана
... доуьйту талораш дечу наха.

Ахъ? Эхъ, яхъ, юьхъ йолуш вай адамаш х'анна хета?

Х'уна-м дера моьтту, Йела, и талораш наха хазахета до.
Мовла дала-м ца деза вай? Дукха садитти, тоьур ду х'инца.
Шахъ бирсийн Йедало х'ийзий, кхузахъ туркойн Йедало х'ийза-
... Дависарг-я!, сайна кхузаьшха сх'аван хаздина нах шаьлтанца
... ох'абахкарх Йебар вацара со!

Дук'ха дийцира цара-м, кхузахъ вайна кийчча лаьтташ ял-
... бохуш!

Сог'а ладог'ийша цк'а. И ас буьйцу Нуркиший, Шахъбо-
... дерехъ и зурма локкхуш, тхуна сх'адахка а хаздина,
... пахъ ма севци!

Тхан юьртара Гуспанан Сайдуллий, шелахойн Х'аьдаз,
... ЖанарЙелий вара тхан аг'ор оцу гуллакхна юкъ
... делаьш, – элира гиххочо. – Амма уш тх'оьца сх'а а баьх-
... варх'и а дена цагинарг хилла, кхузахъ, элий санна,
... к'инна.

Ворданан дена товчу аг'ор илли ала хаьа царна. Молла-
... Шемал воцуш а дацара вон, тк'а пач-
... кхин а тоделира. Делора карий царна шайн ирс кхуза

баьхкича а. Молла Шахьби го суна наггахь туркойн юьртагь санна, йогу беснеш, тIехула бугIанийн ворда хьовзаяллы сто ворта, уьссалгIа бутт бохьуш йогIучу пхора зудчун санна. Оцу дайл боккхачу коьртах исс дол еха чалба а хьарчийна, бIе суьлхьа кара а лаьцна, бекана улло волий лелаш хуьчу Вай-м хьехор дацара, тIе шен вешин миска а дIа ма тесна

– Велла, ца боху, и миска?

– Шахьбис мацалла вийна-кх!

– Шайн дена бархI са болу неIалт хуьлийла церан! КхуьртIера ши элп а Iамийна, шаьш молланаш ду, оха бохургIа аьлла ду бохуш, цара Iехош дехи вай-м кху хьола тIе.

– Ишта ма алап ахь, Мовла. Берриг молланаш бац ахь буйьцу, – эькхийтира Маккхална уллохь Iачу МIаьчига.

– Бац, дера-кх. Цхьаберш цIагара, вуьш дирша бу уьш жимма Iийча тIетуьйхира цо: – Цаьрца хьо вагарвац ас, МIаьчигал. Ахь дегабаам ма беллахь.

– Сайгахь шучул тIехдаьлла хьекьал ду бохург дац сан. Бац аьллачунна тIера схьадоладелла хIара кьамел. Нийса ала цо ахь а, цхьаь ала гIерта иза. ГIийлачу стагана зулам дар ца ма до я шарIо а, я вайн гIиллакхо а. Талораша вайна херадовелла ду кхузара адам. Шу Мушана тIелатталц кхузахь бехачу ца кьаьсттина эрмалоша, дика гIо лоцура вайнехан. ХIинца уьш гIакхбевлла. Шайна караеьнарг тоххара кхаьллина девлла шу, бидийннахьехь. Цо лечуьра ваьккхина стаг вац, амма цул тIаькх кхузарчу кьаьмнашкара гIо а хаьдда, мацалла белларш дукха

– Делла дала цара вайна де гIо!

– Сила долу хIара меца адам цара даош-малош, дуьстона бург ду-м ца моьттура хьуна?

– ВаллахI, ва биллахI, цара дика са ма детта, – шен кьаьлдора Маккхала. – ХIара тогIи дIалаьцна охьахевшина вай, Шаьш тIенисбелла хIума схьаоьцу вайнаха, иза шен ворхIи а дех тIаькх чача санна. Кхин хIума ца хилча, кхуза вайн гулдалар тоьургIа уьш собарх баха. Собар ца хили шуьгахь. Сатоха дезара, собар хила дезара. АьрзугIар цIа берзийта, тIаккха хуур вайна дай зарг. Вешан кьомах чекх са ма гайта вай, обьздангаллех ма доьт вай, бехира. Ла ца дуйьгIи-кх.

О, Маккхал, гай мацъелча, оздангалла йицлуш хиллера. Мацалло дохачо дерриг. Мацалла лечул-м, летта валар гЮли яй.

Маккхале ладобгЮш Иийначу Къосаман аьрру бесни его баира, чу цИий доьссина, цИийбелира бАьрг. Цунна моха яран баирахетаран билгало яра иза.

Ахь хЮн дей, Маккхал, суна и туьйра ма дийцалахь, — элира цИий а. — Оцу наха дийцинчу туьйранаша Йехийна винчу мах- ба а, дуьненан ирсах а хадийна, кхуза кхоьссина со. ГПаж санна, сайн деглаца цхьалха волчу хьуний, Йелиний атта ду озда лела. ГПаж санна, мацалла баганаш гЮвтийна, кийрара Яаь ца йолуш йицлуш яхь чЕвнэ яц шун. Делахь, дерриш мацалла ле вай? Ваьш Йеийначарна хастам кхайкхабей вай? Вай-м кхоччуш Йехийний! Иай хИлиакдан а, махках даха а, мацалла дайа а мега, ткъа ас, диь баца, дисина сайн ши бер мацалла ца далийта, сискалан юьхк аьхь на мега? Со вен гПертарш озда бу, ткъа ца вала гПерташ, эьхьалло ен со оздангаллах воьхна! — Чордачу машин этгачу машин кич дласа а озна, баьлпачу берзинчу некха тЕе буй туьйхи- рана! — Экханчух тарделлий сан дог-м. ХIара маьлха дуьне сайга баьш кьгза доубйтурш тало а, байа а къа ца хета суна!

Цхьаьрсан гола лаьттах гЮртийна тевжина Йен Маккхал, нис баьш, лерина Къосаман бАьргаш чу хьаьжира.

Къосам, хьо Дала дукхавахаварг, кху хьола тЕе хьо ваьккхи- тарш и ахь хьийзо миска туркой, эрмалой ма бац. И пекьарш-м Йеий дукха гЮллакх тоделла а баций, халла хене бовла гПерташ бох- ту. Схьаьлийна кхуза охьакхоссалц, хьо дуьненахь вуй а ца хийна тарш. Церан хЮн бехк бу? Вайн Делан Вазлора, кхузарчу адама- на дига гИллакх ма лелий вайца. Хьалхарчу цхьана баттахь шайн баьш кхочу гЮо а ма дира. ХIинца вайн харцхьадовлар а лов.

Мица ву ткъа бехкениг? Со хазахета веана кхуза? Хьан баькхьина сан бАьрг, Мовлин пхьарс, кхечун ност? Хьан даьх- ва вай дайх, вежарех, йижарех, къоьнгех? ХIунда веана со кху релан хийрачу махка? — хеттарш тЕеланийра Къосама. — Хьуна хЮн мовгту, Маккхал? Со, Йелам цахиларх, сонта вац хьуна. Суйн хаварий ткъа, герз буйнахь сайн нелар тЕе хИтталц, оьр- ций дуьнен чохь буйла? Со-м, сайн дай санна, цхьанне новкъа а баьш, адаман хIуманаш ца лечкъош, сайн ирзон коржам тЕера

сискал йоккхуш, маърша вехаш варий, цара витанехъ. Адам уыш бевзичхъана, цийн Йовраш Йена нохчийн лаьмнашкахъ. Цахъ хIун дина царна, хIунда ца дитира цара вай вешан лаьмнашкахъ даха? Со-м хазахета ца веаний кхуза, ткъа цигахъ цара сийна тIехъ хIоттийнчу къизаллех ведда, кхузахъ мукъане а сийна сит тем карорга догдохуш! Веана, бIаьргех хи ца долуш, догдохуш, Нана-Даймохк битина.

– Хих веддарг хъера кIел иккхина бохург хили-кх. Цахъ мацалла лечул-м, хъаха, паччахъан эскарех леташ, веана мохк ларбеш делла дIадевллехъ ма тоьллера. ХIишца вайна хIоттийнчуынга хъаьжча, ялсамани хилла и сийна Сибарех-а.

ОьгIазаллех вуьзна Къосам шен къамелан тIаьххъара дин аьлла, цхъа бIаьрг тIе а къарзийна, вист ца хуьлуш сийна хIетталц бIаьргаш а хъабдина, меллаша дегI техкош Иийна Маккхал вистхилира:

– Делхъа, суна сайна а ма хаац дан дезарг. ХIун ду-те, муьлхъан новкъа дахача кIелхъара девр дара-те бохуш, ойланаш сит буьтIа наш тоькху ас-м. Ахъ бакъ боху, хазахеташ цхъа а ца вешан кхуза. Таллархочух шен са дадийна лела экха санна, шен са дадийна веана хIора а. Амма аша тидам биний кхечу адамийн дахараш? Ца беха кхаа беттан некъ беш вайна гинначу къаьмнийн дахар дара ткъа атта? Ткъа хIорш? Хьо дIа тIе мел кхаьчначу юьртахъ, дукха а лаппагIашна юккъехъ кхоь-диъ цIа карадо хьолаца къаьмнийн Хъенан ду и кхо-диъ цIа? Моллин, къедин, юьртден, сондтараш. Ткъа лакхахъ мел дукха бу уыш, дехъа мел вели баккхий, сутараш а болуш. Уыш дIакъастийча, дисина адам вайга гIоьрттуш тIе хъоьгуш ду. Вайгарчу а, цаьргарчу а Iазапна бехке паччахъан элий, эпсарш, уыш кIых цIанбеш лела и цхъа тайпа динцалц ба. Уыш талабехъа, хьо Дала дукхавахаварг, уыш байахъа.

Голаш тIе охъаталийна корта шина куьйга къевллина сыхъа лаьцна, лаьттан бIаьра воьгIавелира Къосам. Карзахвийлар дара делча, пуьнан багара гIийла масех дош делира:

– Дера, хаац суна-м, Маккхал. Паччахъаш, элий, динцалц лобхуш, царех биэкхам эца гIерташ лела хан а ма яц. Мотт санна, хIаллакххуьлуш ду вай. Суна ца лаьа сагIадоьхург хили лела, лай хилла ваха я мацалла вала а...

йолуш адамаш дуьненахь а хир дац, цундела жоп ло ас хьуна Жайно-м хьоь ваха боху, паччахьаш, элий, пурстоьпанш, кхидиш кегий цубдарш Делан лаамца лелаш ду, Iедал Делера ду, пача хьайна тIехь дечиг даккхаш а, чIикъ ца боккхуш, церга балла лаций, сатоха. КхидIа а боху цо, хIай Делан лай Мовла, бусалба динехь воцу стаг массо а хьан мостагI ву, ахь иза вехь а, хьо вехь а хьо гIазот ву, Везачу Делан лаамца ялсаманин пеларо хьуна йиллина хир ю, хIуьрлаIан мехкарий хьоьга хьоьжуш Iа

– Це йожа хьо белхан! Иза-м нийсо а ма яц, – цешо пеларо Мовла. – Ас керста вийча а со ялсамани воьду, цо со вийча а со ялсамани воьду. Ткьа иза маца воьду цига?

– Делхьа ма вон са ю цунна хирг!

– Собар дехьа, Зарма, цкьа сан хаттарна жоп далнийтахь цуьнга. Ткьа оцу керстанел дуккха а сий доцуш кьича пача бусалбанашна юкьахь. Уьш байича хуьлий гIазот?

– Хила хьакъ-м дара, амма жайни тIехь иштта яздина-м дац Мовлас, чам байна, корта хьовзийра.

– Дависа цуьнан, Маккхал, ма гIалваьлла хилла-кх и жайна яздинарг!

– Ой, сийдоцу бусалба вийча а хуьлу гIазот аьлла, цхьа бигмогIа тIеязбан ца мега? – хаьттира цхьаммо.

Тийналла ятIош бийлабелира нах. Оцу дешнех самукъаделла ра кхоьлинчу Къосаман а. Цуьнан буьрсачу юьхьа тIера сире мекхашна бухара дакьаделла, кховр тесна балдаш халла хаьлуо делакежира.

– Кхин ду цхьаь, Мовла, – вистхилира Маккхал, белабаар лагIделча. – Хийла керста ву бусалбанал догцIена а, кьинхетаме а. Кханалерчу эхартахь Дала церан меттигаш хуьйцур ю аьлла ду жайнахь.

– Оцу Дала мукъ лахь, молла-Шахьби кестта лийр и ву, бIаовоьллина цхьа кIира даьлча, цуьнан каш даьстина, цу чу жайжаза а Iийр вац-кх со. Сайн доттагI Ягор карор вац-те суна цуьнан меттахь, – забар йира Мовлас юха а. – Ас дуй буур бара хьа шуна, вайна бIаьрга бан ца безачу оцу керстанашлахь Iаьма дукха догцIений, кьинхетамей, тешамей нах бу аьлла. Маккхал бакьлоь шуна. И вайх летта салтий шайн лаамехь лстара мовла

шана? Ма бакъ дацара-кх иза! Суна санна, церан хьал хаахъара шуна. Со йийсаре муха вигира-м ас дийцина шуна. Йийсарехъ муьуш Ранигал-инарлин долахъ болчу муьжгашца шина шарахъ ирса болх бира ас. Кху хьолахъ хЮкху тогIи чохъ цхъана-шина баттахъ дисахъ, Далла дуьхьал гIур ду вай, кIентий. Далла муьхьал юьхьIааржа гЮйла со, шуна цхъа хъарк харц дуьйцу шинахъ. ХIинца вайгарчуьнга гЮьрттуш Iазапехъ бара цигара муьжгий, БIаьрго ма-лоццу йолу и шера аренаш, юькъя хъан-наш ирриш элийн долахъ яра, ткъа муьжгичун долахъ хIуп аьл-ла бIаьрга эькхх хIума дацара. Иза хьовха, шайн догIмийн дай бацара уьш. Хъаьибанаш санна, бухкуш, оьцуш бацош лелабора уьш элиша. Дуьхьал масех муьжги лой, толлу цхъа жIаьла оьцу-ла. КIезинг бехк баьлча, верзана а воккхий, шед етташ, бехкечу бацара аренаш хIиттадора. Элан цIийнах болчу божарша шайна муьхьал леладора муьжгийн зударшца, мехкаршца. Суна сайна ма гIипера, амма муьжгаша дийцира, цхъана эло-м шен эрийн кIезий муьжгийн зударшка дакхадойтуш хиллера бохуш. Ада-манна дело хIума ду ткъа, зударех кIезий дакхад бохург?

Ой, цIе йожа хьо белхан, иза ирча эхъ ма ду! И муьжгий муьхьал лехна-м бацара?

ВиллахI, ва биллахI бара ас, сайн зудчух кIезий дакхийча хьовха, и дагадаенчу стеган корта, иза стигалах хьекхалуш хил-лара, цхъа а баьккхина, оцу кIезашна баор!

Дуьхьало ца еш-м дера уьш а ма ца Iара. Паччахъ, цуьнан ирриш а хьалдолчаьргахъа бу. Цара кIуьрза бойу дуьхьало йий-наш

Дуьне дац-кх цара дуург!

Цул-м цхъана дийнахъ летта, делла дIадовлар гЮли ю.

Цхъаннахъа а яц нийсо. Изза дац ткъа кхузахъ?

Со-м, шуна цхъаь дийца гIерттий, – нехан оьгIазбахар жим-на дагIделла юкъ а лехна, шен хабар дIадолийра Мовлас. – Ца бацара муьжгашна и шайн паччахъ а, элий а! Ягор цIе йолуш цхъа муьжги вара сан доттагI. Воккхастаг вара иза. Къона во-хуш даггара дукхаеташ йоI хиллера цуьнан. Элан пурба доцуш цуьн до а, йоI маре яхийта а бакъо яцара муьжгийн. Элан пур-баьне хьовжуш хIара ший Iаш Ягор салт ваьккхина. Салт ваьлла

шо а кхачале цѣра кехат кхаьчна кхуьнга, элан кІанта дала а
йина, хьо тІехьийзина йоІ ша шех цѣ а тесна яьгна аьлла. Сал
лелаш ткѣе пхиъ шо а даьккхина, цІавеана иза кхин зуда ца аьлла
къанвеллера. Цуьнан гІоьнца ведира со йийсарера. Хьуьнхал
тхойша вовшахкъаьсташ: «Хьо Кавказе кхаьчча, тхан барина
корта баккхалахь. Хьайн ницкъ ма-кхоччу дашо пагонан
байалахь, жІаьлеш ду уьш. Ткъа салтий, хьуна гуш доу
пекъарш ду», – элира цо соьга.

– Вайнехан мотт хаьара цунна, Мовла? – хаьттира цІаьм.

– Ца хаьара, дера. ГІехьчул церан мотт Іеминера-кх суна

– Делхьа дийца, Мовла, шаьш ма-дийццара.

– Иза-м хала доцуш хІума ду, – Мовлас массарна тІехь
бІаьрг а тесна, йиш тоеш йовхарш туьйхира: – «Наш барин Ран
гал изнаеш? – хаьттира цо. «Тхан эла Рангал вевзий хьуна
бохург ду иза. «Йиво башка долой, залатой погон эписар
далой. Висе залатой пагон эписар соббак. Салти, муьжги
биднак». Цуьнан корта а, дашо хьесан кІужалш йолчу
кортош а даха, уьш жІаьлеш ду, ткъа салтий, тхо санна,
пекъарш бу бохург ду иза.

Шена хуучу оьрсийн маттах дозалла деш, курра нахе а хьуна
на, луьлла юза хІоьттира Мовла.

– Ткъа ахь жоп муха лора?

– Яхши, Ягор, яхши. Висе залатой пагон башка долой
элира. Делан гІоьнца, зен-зулам доцуш вайн махка вирини
Цул тІаьхьа тІеман арахь вай оьрсашца чуччу дахча, данм
на хезаш санна хетара суна Ягора дина весет, дуьхьалх
цуьнан догцІена юьхь, сийна, кьинхетаме бІаьргаш. Иза
деьча сиха къастабора ас эписаран горга корта шен
шех. Цундела воллу-кхи со Шахьби велча цуьнан конна
Хьанна хаьа, Шахьбин кошахь Ягор каравой а. Маккхана
царехь, Шахьби жоьжахата а воьдуш, Ягор ялсамана а
гуллакх нисдала догІу.

– Хьо галваьлла, Мовла, Шахьбица керста молла хуьйцур
Дала! – аьлла, шен цхьа бІаьрг къарзийна, гІадвахана
ра Кьосам.

Потуйсучуьра жЮламаш хаьдда цѣ, юкъа гІаж хьийзаярх
хьесташ, яйнера. Бутт чубуьзча гонаха хЮьттинчу бодано юха
хЮьттиьра цхьана юкъана царна дицделла ирча хьал.

Вала бира церан дегнаш чохь а.

Моншин къамел чекхдаьлча, цхьана юкъана хЮьттина и син-
тиналла тийналла йохийра вистхиллачу цхьаммо:

Тхонса а биси-кх АьрзугІар.

Цуина цхьаммо жоп ца делира.

Жимма Іийча юххерчу тоьли чуьра схьа беран дуткъа, йиш-
хезира ат хезира:

Нана...

Духьал жоп дацара.

На нана...

ХІун боху ахь, диканиг?

Сискал еза...

Ас хІун де хьуна, диканиг?

Со меца ю, нана...

Ян хІума яц вайгахь... ас Іуьйранна, хьалххе гІаьттина,
хьар ю вайна...

Нана...

Хьестарх гІуллакх ца хилла, човхийна сацийра нанас мацал-
ла бІарделла бер. Жимма Іийча тоьли чуьра схьахезира бера
хІуьттиьра, ненан къора елхар а...

Тѣа и майра кІентий дан гІо доцуш тийна Іара.

Юьстл тІехьяьллера буйса. Ца хаалуш тІедуьллучу тхе
Іийинера тІера беркъа бедарш, этІачу царна юккъехула
хьестеда малхо еттина Іаржїина меженаш. Дийнахь сарралц
хьестеда, хевшина Іаш, ойланаш еш кІадделлачу церан
хьестеда садаІа лаьара. Амма муьлхха хало а атта хетара цар-
на, дегна Іеткъа, дог морцу мецачу берийн, цомгушчийн узарш
хьестеда, цьирга ладоьгІуш баннаш чохь сема буйса токхучул.

Амма ведда вала некъ бацара.

Поншийн Іудика а йина, цхьацца агІор шайн доьзалшна тІе
хьестеда бекъабелира уьш.

Іун дІаггийра.

НОХЧОЧУН НАНА

Кхерамо, эшамо
МухIажар дIалоьллу,
Кху кьизчу дуьненахь
Цунна хIун далур ду?..

О. Туманян. «МухIажаран пийн»

1.

Велла стаг айина боьлху нах, кешнашка санна, тийна, шен охьабуйллу ког а ларбеш, ма-хуьллу тата доцуш билла гIертан ту па боьлла некъахой, адам самадаларна кхоьруш, атталла воьшшан бист а ца хуьлуш, ДанчIин тоьла йолчухьа хьалабоьлхура.

Туйпахь тийна делахь а, дийшаза адамаш дара дуккха а. ТIаьххьарчу деношкахь наб йина Тарам вара, меллаша шен тоьлахьа схьагIертачу адамашка а хьоьжуш, хIоьттина лаьттан. Моьд за а шен тоьли чу а вахана, дIатевжира иза тховса. Амма пий ца кхетара. Бодашкахь хаддаза хьалха лаьттара кху цхьана баттахь хьавзина, тIекIел деллачу шен зудчун, деа беран гIалартан. Цо ран можий, озий яххьаш, дуткъделла марош, IаддаргIанан ситтина пIендарш, хеда дохку легаш, букъа тIе хевшина иханарш пхьаьрсийн, настарийн чIораш. Бодашкара схьа цуьнга хьуьбуьра чуьра синош дIадевлла, хIиттина, севцца, кхоьлина бIаьртан. Хезаш санна хеталора цара сихдина, я халла хаалуш тийна доьт синош. Диллина дIа лерехь декара экамчу йоьIан йишхаьлла а.

— Дада ... сискал ... сискал ...

Тараман догдаьллера шен тоьлех хьовха, кху дуьненахь а. Мацалло дарйинчу барзах тарвеллера иза. ТIеман тIаьххьарчу пхийтта шарахь дуккха а адамийн синош даьхнера цо. ТIеман арахь. Ша вуьйриг, ша вен, шен доьзал хIаллакбан веана моьд велахь а, дог кьуьйлуш, цергаш таIайой воьра цо. Шен карасалти мосазза лен, Деле дехар дора: «Веза Дела, гечделахь сунна Сан бертаза хуьлуш ду-кх хIара дерриг». Ткъа хIинца по пий лобхура. Хьацаро тIунбинера цо буйнахь кьуьйлучу пIаьлтанан маьIан мукъ.

НебогӀучу нахе хьобжуш Ӏачу цунна уышгерга ма-гӀобрттинехъ
хӀахӀа хьалхавогӀу Аьрзу а, цунна тӀаьхъара Чора а.

«Мила ву-те кхарах велларг?» – дагаиккхира цунна, тӀехъ
цаг волуш, айина бохьу лами гича.

Ассалам Ӏалайкум, диканна хуьлда хьан само! – лохха мар-
хӀахӀа хьалгтира Аьрзус, цунна тӀекхаьчча, болар лагӀдина.

На Ӏалайкум салам, диканца догӀийла шу а, Аьрзу. Мила ву
хьӀахӀа Ӏожалло шух къастийнарг? – чоин пхьош а лаьцна, Чора
хьӀахӀа Ӏобрттира Тарам.

ХӀинца цкъа-м массо а дийна ву тхо. ДанчӀа чӀогӀа цомгаш
хьӀахӀа кх.

Чора ца сецча, кхин хеттарш ца деш, царна тӀаьхъахӀобтттира
Тарам.

ДанчӀин буьна хьалха, йобгӀча санна, хӀобттина лаьттара ют-
та, лекха зуда. Коьрта тиллинчу корталин тӀаьмгаш шина а буй-
цахӀа Ӏиенга кӀел гулдина, хӀиттича санна, тухуш негӀар доцуш,
хьӀахӀа цунна даккхий Ӏаьржа бӀаьргаш шена тӀебогӀучу нахе хьов-
хӀахӀа цо. Хийрачу махкахь, гена новкъа ваханчу майрачунна
хьӀахӀа цу Хедина кӀезиг наб кхетара буса. Тховса къаьсттина
хьӀахӀа байна ладогӀуш Ӏуьллуш, арада когийн тата а, ДанчӀин
хьӀахӀа йоу а хезна араиккхича, шайн хӀусаме айина вохьуш стаг
хьӀахӀа, коьрте хьаьлхинчу тайп-тайпанчу ойланаша Ӏадийна лаьт-
тинчу цуьнан са метта ца деара ДанчӀа ша вистхуьлу хаззалц.

ДанчӀинна хаьара, оцу хьолехь ша гича, доьзалан мел дог ду-
хьӀахӀа. Церап сингаттам кхин тӀе а алсамбаккха ца луу иза, шена
хьӀахӀа ӀахӀа Ӏобрттинчу накьостийн куьйгаш дӀа а теттина, берриг
хьӀахӀа гулбеш хьала а Ӏаьттина, тоьли чу а ваьлла, охьахиира.
ХьӀахӀа ца гойтура цуьнан яьлла мокха юьхь, тӀе кӀомарш тий-
тина дакьаделла балдаш, чуьрачу чойшна тӀехъ детта цӀий сецча
хьӀахӀа бевлла мара а, кхоьлина бӀаьргаш а.

Накьостий жимачу тоьли чу а бевлла охьаховшур бу бохург
хьӀахӀа ӀахӀа а яцара. Цу чу нуьцкъаш тарбелла боллура ДанчӀин
хьӀахӀа. Хедин дог хьаош доцца къамел дина, и шиь шаьш ди-
тарьӀамш, дӀасабахара вуьш. Нах гено бевлча, тийналла хӀобтттира
хьӀахӀа. ТӀехула тесначу зарзделлачу истангех чекх хьалахьаьж-
а гора седарчаша серляьккхина стигал. Кьора терсара Мурат-

чай а. Оцу буса биъначу мекхо мацаллина жимма г'олни
бераш, халла хезаш са а доьлуш, дийшина Юхкура. Лелха
лозура Данч'ин дег'ан меженаш. Богучу кийрара юьйлучу
но кхерзинера бага. Цо хала садоьлура. Амма ч'икъ ца бокк

– Хьуна х'ун хилла, стаг, хьан ч'ог'ла ницкъ эшна ма
суна? – хаьттира кхид'ла детта са кхачийнчу Хедас, майра
улло а таь'на.

– Могаш вац. Кхеттарг вон цамгар ю. Охьавижа метти
хьа суна.

Наб кхетта Юьллу йо'л меллаша схьаэцна, Болатна улло
лина, йо'л Иллинчу хьардаш т'е истанг а тесна, Данч'инна
тобира Хедас. Метта ма-веллинехь д'атийра цомгаш дег'ан
чу некъо гуттар дожийна Данч'ла. Иза вистхиларе ладоьлу
Ийра Хеда. Цунна ца хаьара, ша х'ун дан деза. Дуьненахь
нан уггар гергара стаг балехь ву, амма дан г'ло дац. «Юург
лур ярий-те х'окхо?» – хаьттира цо ша шега, амма цуьнга
кхоьрура. Цо ца еза аьлла жоп лахь, иза гуттар к'елвисаран
бара, ткъа Хедина ца лаьара цунах теша. Нагахь, х'ума кхо
яра алахь, д'аяла х'умма а яцара, берашна кханенна битина
кана мукх боцург.

Хедина дагабеара цхьа к'ира хьалха лула юьртарчу эрмаш
зудчо шена беана к'олдан ши мижарг. Данч'ла ц'аваре хьон
берашна а ца луш, латтош бара цуьнан и шиь.

– К'алд ма яра вайгахь, хаза чам болуш, хьайга иза к'а
лойла хьажахь, – элира цо эххар.

– Ца оьшу. Некъо дег' эшийна сан.

Данч'ла д'атийра. Иза шен дег'ера бала мел лечкъо г'ерт
Хедех кьайла ца белира. Ша дуьнен чохь йоккхучу хенахь, к'а
тина оцу т'аьхьарчу баттахь, цомгушнаш, баларш дукха г'ин
Хедин цкъа хьалха легашка шед х'оьттира, делха доьлла до
цош дехха кьурдаш дира цо, эххар йилхира.

– Зуда, хьо йоьлхуш яц?

Х'етталц цунна хазарна кхоьруш, кьайлах елха г'иртин
Хедас шен сина маршо елира. Дагна лаьткъина бала цо елхар
байбаре догдохуш, Хеда парг'ат елха а йитина, иза шега ел
хьана ша ца яьккхина цуьнан ц'е а йоккхуш, вистхилира Данч'

Хела, хьо-м гуттар ледара хила йоллу. Цамгаро а, биначу
дешна деглаха чекх цхьамза баьккхина со валийча а, биь пленда
дешна, ехетамчохь воцуш валийча а ца йилхина хьо, тахана хIунда
дешна? Ма елхахьа, самадовлахь, берийн а догдухур ду...

Цилкира, ДанчIа, со-м хIетахь а йоьлхура, амма хьуна ца
дешна а юьйлуш... Вайн махкахь хилла бохам атта лало... Ци-
дехна деглаха а, и дIалиста а атта дара... ткьа кхузахь ненан не-
дешна деглаха бераш санна, ма ду вай...

Хела! — кхайкхира ДанчIа, иза сауьйзучуьра саццалц а Ийна.

ХIанпий.

Хьан дог хьаьан?

ХIан...

Дешнахь, дика ладогIалахь, хIета. Угтар хьалха дехар ду хьоь-
дешна хьанпий а, ца хезаш а, кхин цаелхар. Вай делхаро хIумма
дешнахь деглаха. Кху ткьех шарахь шайн дайшна, вежаршна юххе
дешнахь, герз керахь, бIаьрг-негIар ца тухуш, мостагIех летгачу
дешнахь, кху махка кхаьчча, бIаьргех оьхучуьра хиш ца совцу. Хьалха-м
дешнахь, герз а дацара шу, амма хIинца чIогIа береш боьхна-кх шун.
Дешнахь, хIанпий Ийнахь кхоьल्लीна вайн де-кьаза кьам. Нохчочун
дешна, нохчочун зуда, шеглахь доккха собар а, доьналла а, кьонах-
дешна а долуш хила еза. Царах цхьаь ю хьо, Хеда. Тховса жимма
дешнахь, деглаха а. Оццул дукха Iожалла тIехIиттарх, хIинца бен
дешнахь, деглаха хилла вац со. Дала гIоли ца яхь, суна кхетта цам-
дешнахь, деглаха ю. Ткьа Iожалла даим тIаьхьа а яьлла лела. КIажаш хьоь-
дешнахь, хIанпий хаьа, хIун хир. Цундела хьоьга весет дан лаьа суна...

Дешнахь, долуш дог а кьуьйлуш, лерина ладуьйгIира Хедас.
Дешнахь, ДанчIас эриг ца ваьллачу денна дуйла.

Со дуьннена ваьлчакхана цхьа гIалат далийтина ас: шу а
дешнахь, деглаха схьавар. БерсагIара дукха бехира соьга, ма гIо,
дешнахь, деглаха. Со суо шеквара хиндолчух. Даго хьоьхура. Дог кхиьне-
дешнахь, деглаха а баккхийчара аьлларг дина, йиша-вешех кьаьстина
дешнахь, деглаха а терра, схьавеара. Дог доьлхуш. Амма хилларг хилла
дешнахь, деглаха. Дагахьбаллам буьсу, валар хилахь шен дуьхьа оццул ас
дешнахь, деглаха а Ийнахь даймахкана генахь валар а, лаьттах вахар а.
Дешнахь, деглаха, шу кхузахь дисаро. Со дIаваьлча, шун Iуналла дан

гергарчех стаг ца вуьсу вайн. Со а валош кхуза баьхкина пано гергарнаш белла кхачалуш лаьтта. Дийна биснарш а шайн си ношкахьа бевлла. Нагахь шаьш дийна дисахь, вералаш, вералаш Хеда, кхузахь ма совцалаш. Нах юханехьа гюьртур бу хьуна шина бераца царна тлаьхьа хютталахь. Суна ца лаьа даймиза хьаьдда, ненан мотт бицбелла, сайн бераш кхузахь кхуьнча Кхузахь бисча царех элий хир белахь а. Хьал, дуьне, дахар стел на оьшу шен даймахках хьаьддачу стагана? Дешилахь луйчуш велахь а, кьен ву иза, мел нуьцкъала велахь а, лай ву иза.

ДанчIа юкь-юкьа сецара. Гуттар сахаьддачу цунна хала дара къамел дан. Амма цо, доккха са а доккхий, берриг ницкъ тIа а гулбой, юха а доладора.

– Нагахь гуттар дIа, вай динчу махка дерза ницкъ ца кхачахь гуьржийн махка довла хьовса. Уьш дозанал дехьа ма-девллинеш бу. Керста динехь белахь а, буьйцу мотт кхин белахь а, вайна гIиллакх, амалш йогIуш, ламарой бу уьш. Шу цига кхаьчча а вайн махка кхаьчна хетар дара суна. Кхузахь дуьсучул сийнахь Сибаре дахар гIоли ю вайна... Дика кIант ца хиллера со, Хеда Хиллехьара, даймохк битина кхузахула схьавогIур вацара... Цу нах ваьлча, ас хIун дора сайн сих? Нохчийчохь цIе яхханчу кьонахоша дуьйчу хабарех Iехабелира нах. Дукхахдерг, шайн беррийн ойла еш. Шайна гина тIеман эрчонаш царна ца гайта лийна царна мукьана ирсе дахар карор дацара-те аьлла. Кхузахь дара делла болх хир боцийла-м хаьара суна, амма хIара къемат-де хир ца моьттинера. Уьш тIаьхьадисна. Болатна цкъа а дицлур дан хIара Iаьржа денош. Амма цунна хаац, ша дуьнена валале ас а сол хьалха тхан дайша а хьегна бала. Хьайна гинарш а, хезнарш а дийцалахь цунна хIор суьйранна шаьш чудирзича. Дийца вай ша дуьнен чу муха даьлла а, муха кхиьна а, хIара адам, царна вай махках хIунда девлла а. Даймахка дерзар ца доьгIна, кхузахь висахь а, ДегIастанах дог ма дилла, алалахь цуьнга. Ахь дийца нарг а, шена гинарг а шен тIаьхьене дIало ала. Жима делахь а, амма турпалчу кьомах шаьш схьадевлла хилар цкъа а цадицлар тIедуьллуш цаьрга весет де ала цуьнга. Шайн дай санна майра, оьзда, тешаме, маьрша кхиа Iамабе, ала... Шайн дайн сий дайн на, эхартахь тхуна дуьхьалхIитта пурба дац царна...

Нана хан яллалц са а дайна, юха а вистхилира Данча:

Хеда, хьо кхийтин сан дагахь долчух?

Кхийти, Данча.

Нан дин ма делахь цкъа а. Ткъа хинца паргIатъяла, охбай-
ла. Иох Делан кера лур вай.

Атайрчо аьлларг а дина, дIатийра Хеда. Амма дIатен ца туь-
ри шийра хьийза бала. Данча цомгуш ца хилийта, уьттазза яла
ра ира ита. Да дIаваьллачул тIаьхьа цхьа а тевжийла йоцуш
ира перан довзал.

«Хун де ас?», – хоьттура Хедас шегIа. Дагавеара цхьаь бен
иру шен шинча Берса. «Докку, нанас ца йина йиша лойла хьан,
и тIаьхьахула лела-те хьо?.. Кху дуьненахь, шуьшиь бен, гIортор
ири кх сан, шуьшиннах яьлла, кху пана махкахь, гIийла буо
иона, цхьалха юьсуш йоллу-кх со. Ас хIун де-те?..»

Иру хаттарна жоп лобхург и цхьаь яцара туьпахь.

Хокху тIаьхьарчу баттахьчул къа ша дуьнен чохь яьккхинчу
ири хьанхь ца хьеггера Маккхала.

Туйлара жимма а дешна я цхьа еса деша хуу массо стаг хIор
иона правоккхура цо белларш дIабохка, амма ерриг хало цуь-
ри яьлти тIе юьжура. Декхий лийчийна куьйгаш хуьлура, сар-
раи ки чохь латтийча санна, мажардоьлла. Суьйранна иза цIа
ирича, дегI, гIаж йиттича санна, лозура.

Хетте а, буйса юккъе яха йоллалц охьа ца вуьжура иза.
Дабигтура АьрзугIар цIаберзаре. Бутт кхочуш боллу уьш кхузара
ирича, ткъа цунна иза ганза ши бутт бу. Бенахь хиллачу дива-
ирича, Аьрзуний тIедиллина декхар кхочушдан ши бутт хьалха
уьс самарш вахана Маккхал ши кIира хьалха вирзинера Муше.

Уьстимала цхьаьний гIойла ца хилира цаьршиннан. Схьа-
ирича, тIаьхьа цаьршинна ца моьттучу тайпана чолхе
ирича, кхелхинчийн хьал. Шиннах цхьаннан Мушехь саца
ирича, туьпахь цхьа низам а, нахана Iуналла а латто.

Маккхал кхузахь а сецна, Аьрзу Уьстамала ца вахийта ши
ирича дара. Цкъа-делахь, дIакхьачча туркойн паччахьца я
ирича ивирца дийцарш дан Аьрзуна мотт ца хаьара. ШолгIа-
ирича, мацаллой, баларший бIарзбина акхабевллачу нахана

тІехъ куьйгалла дан собар а, доьналла а, лаам а болуш стаг а
вуйсура кхузахъ, Аьрзу туьпара ваьлча. Маккхал хабарна гона
а, масех мотт хууш Іеламча а, майра стаг велахъ а, амма Аьрзу
гахъ цхьа шатайпа, гуш боцу ницкъ бара, адам тІедерзош. Цу
сов, Маккхал хьалха цкъа Уьстамалахъ хиллера.

Дуккха а ойла йинчул тІаьхьа, Маккхала сацам бира, Аьрзу
Іелий туьпахъ а витина, Чорица Уьстамала ваха. Амма Аьрзу
бохийра и сацам. Ша кхузахъ вуйсучу даьлча, цуьнца Іела хил
лиира цунна. Шина বেশин дуй биьна ваша вара Маккхал, Чори
шен доттагІ велахъ а, Іела шена уллохъ а сацийна, иза Чорица
вахийта ца лиира цунна. Маккхална дага хІума дарна кхийра.

Маккхал Уьстамалара цІа кхачале цхьа-ши де хьалха, Аьрзу
коьртехъ волуш, итт стаг вахара туркоша нохчошна кьастийна
махке хьажа. Бутт кхоччуш боллур а уьш цига бахана. Тхьовс
тІаьххьалц АьрзугІаьрга ла а дегІна, тоьли чохъ ул-улло ахь
вижира Маккхал, Іелий. ДІа ма-тевжжинехъ набарш кхийра
кІадделлачу догІмашна. Бус-буса шена гуш доллу гІан стаг
ра Маккхална тхьовса а. Генахъ бисина даймохк, шайш махка
девлла де. Мухха делахъ, тхьовса а еха зІе хилла цунна дуккха
хІуьттуш чекхдевліра цуьнан дахарехъ даьхкина уггар хала де
нош. Да а, вежарий а байина ирча де. Чов хилла ша йийсар
вигар, гена кьилбседехъ, хийрачу махкахъ, даймахке сагуйна
техна хан. Шемал йийсаре воьду де, кьена БойсагІар, са дІа
гІерта Жабраил. Шена уллохъ Іанийна цІий, шен бІахаллин
кьостий – Солтмурд, Берса, Залма, Олдам, кхин, кхин.

Арахъ девллачу когийн татанаший, лераший оцу ирча
гІенера ваьккхира иза. Вагийча санна, ши куьг тІехьа а тухуш
кІегархиьначу цунна уггар хьалха девзира Аьрзун когийн тата
а, тІаккха гІоргІа аз а.

– ХІара шиь дийна мукъана а вуй? Кху чохъ-м Іаьп-схьар
ма дац, – хезира цунна.

Арайккхинчу Маккхала тІекхетта маравоьллира ша дуккха
хьегна доттагІ. ТІаккха Чорина мара а иккхина, юха а Аьрзу
тІевирзира иза:

– Гора, Аьрзу, яІ! Ма вон гІан гуш вара-кх со. ХІумма а хил
лий вайна?

Дарига валий оха чIогIа цомгаш. Кхин хилла хIума-м дац.

ГIовIанаш евлча самаваьлла Iела, ара а ваьлла, Чорина
гIовIахира. ХIорш кхоь чоьхавелира. Тарам, Iелий тоьлин
IагIа оьхьахира.

Цара хIун деана ца хууш, сакIамделла Тарам, гIовIалан
IагIара схьаяьккхина дукха дуьне девзина бIаран дечиган
IагIа оьхьахира. Мокхаза тIе кIожаман
IагIа бидлила, шаьлтанан юьхьигах йина цIетуху цо тоьхча,
IагIа дIаоьцуш, бодашках суьйнаш Iенира. Сийна долуш
IагIа оьхьахира томкин тамехь хьожа яьржира буьнахь.

ГIаккха, Аьрзу, дийцахьа шаьш деанарг, – хаьттира кхидIа
IагIа кIордийнчу Тарама, боккха баьккхина кIур чу а тоьхна.

Аьрзу сикха жоп ца делира. Шаьш беана шийла кхаь цаьрга
IагIа оьхьахира на лаьара а хаацара, я кIадделлачу дегIо дIатевинера
IагIа оьхьахира, амма вист ца хуьлуш дикка хан ялийтира цо.

Диккиг ца деана. Доцца аьлча, вайна кьастийнчу махкахь
IагIа оьхьахира ялта ца хуьлу...

Аьрзу дешнаша дегнаш дохийра кхаанийн. Мискачу ада-
IагIа оьхьахира догдохуьйла а хьаьрцира.

Ий, пай долчу веанчу Нурсет-Пашас-м ма бохура, цигахь вайна
IагIа оьхьахира лагта даьттан чохь кхехкаш ду? – мохь белира Тараман.

Пай Iехо гIерташ, дийцина хабар хилла.

Дехиш адамаш мукьана а дуй цигахь?

Адам доцуш меттиг мичахь ю хьуна? Курдой бу цигахь дук-
IагIа оьхьахира, Уьш башха дуьйш-дерзош бегахь бац. Цхьадолу тай-
IагIа оьхьахира, маьI-маьIе четарш детташ, шайн жашца кхелхаш лела.
IагIа оьхьахира олу курдойн цхьа тайпа ду цигахь ша тIе кхаьч-кхаьчнарг,
IагIа оьхьахира эрмалой, талош лелаш. Наггахь бен юрт яц. Схьане-
IагIа оьхьахира, маьIбузехьа, лаьтташ, и мохк санна, ерзина Диарбекир цIе
IагIа оьхьахира шаьбар ю. Тхуна некь буьйцуш хьалхаваьллачу эрмалочо,
IагIа оьхьахира, элира тхоьга: «ХIара туркойн Сибре ю». Дуккха а
IагIа оьхьахира кьаьмнаш ду, бохура цо, туркойн олаллин кIел. Вай оьр-
IагIа оьхьахира пачахьна дуьхьал санна, шайна маршо лобхуш, туркойн
IагIа оьхьахира кьийсам латтош болу хIордал дехьара керстанаш, кху
IагIа оьхьахира эрмалой, туркой схьа а лобцуш чутуьйсуш набахте ю
IагIа оьхьахира оцу шаьбарахь. Итт, ткьа шарахь, дуьненан серло ца гуш,

цу чохь бахкабо, боху, нах. Цхьаццаверг шен ерриг оьмарна бу
вуллу. Хан яккхина араваьлларг хьалхалерчу кхетамехь на
лу, боху. Суна хетарехь, вай оцу жобжахатина гергахьа тоьтту

Ца чохь тийналла хЮьттира. ХЮр а вара Аьрзус дийина
ойла еш. Даймахкахь тЮм болуш оьрсийн йийсаре ваханарг
бахте ца кхуссура, Сибрех я цхьана элан махка тЮе балха
жавора. Когех буржалш делахь а, дуьнене бЮаьрг тоха тарг
хиларий цигахь. Вада аьтто ца болуш а ца вуьсура. Шина а
йийсарехь берш хуьций мукъа а воккхура. Шемалан зиндран
тера набахте яра эрмалочо йийцинарг.

– Ткъа хьан хЮн сацам хилла, Аьрзу. Цига доьлхий ван
хаьттира Маккхала.

– Ас биначух сацам хир бац. Нахана хЮн лаба, хьовсур

– Сайн хЮн сацам хилла-м дуьйцур дара ас шуна, –
вуьйлира Тарам. – Оцу яьссачу ара а хиьна, ахь йийцину
бахте кхоссарна кхоьруш кЮажин пха а бегош лечул, кху
хаза хин йистехь, йолчуьра яккхина юуш, тЮе шийла х
луш валар эзарза тоьлаш хета суна-м. Цига шу доьлхуш
а хаьара суна, аша хьобгург эрна къа дуйла. И латта
цига цадахарна кхоьруш, Нурсет-паша дукха гЮртира
вайн векалш ца бовлийта. Вайна ло мега латта? Нахана-м,
хьалха суна а, кхузахь шаьш дустор ду моттара. ЭхЮей,
шун ворхЮа а дена неЮалт! Керста паччахье-м Юеа а
иза-м къиза а хилийтийша, ткъа хЮара турко-х варий
тЮаьхьа-тЮаьхьа карзахвуьйлура Тарам.

– Уьш-м берриге а цхьана буса баларш бара. Ткъа
мехь болчу вайнехан хабар дуй? – хаьттира Маккхала.

– Пхи эзар гергга стаг хилла цигахь. Вайна санна, Диарбе
кире хьийсош ницкъ бо царна. Туркойн Юедалца лара а
цул сов, кхузарнаш а берриг цига дЮабахна аьлла Юе
ши эзар сов стаг меттахваьллера. Диарбекире боьлху
чурехь дуьхьалкхийтира тхуна. Тхойгара бакьдерг
бирзина, Эрзаруме кЮегар ца боьлхуш, тхуна тЮаьхьа,
оьхуш бу. Суна хетарехь, кху иттех дийнахь схьакхочур

³ Зиндан – Шемалан заманахь тутмакхаш чубухкуш лаьттах яккхина
бахти.

Ушш тӀекхетча ма гӀуллакх толун дай вайн.

Муха дуьйцу шайн гӀуллакх?

Иийгара хьал ду цаьргахь а. Мацалла, цамгарш, баларш. Ийгахь хало долчух тера ду. Эрзарумехь ву сардал Нурсет-па-ва. Цинн гулдина ду кху аГорхьара дукхахдолу эскарш а. Ткъа рало пах кӀезиг бу. Ницкъ бо царна...

Ханц, бакъахьа муьлха ду, – доккха садаьккхира Јелас. – Дасадаьржича, хене довла аьтто хир бара, тӀаккха а туркоша янцкъ бийр бу. ХӀинца санна, цхьанхьа гулделла Ийча, кхузахь маьсарна рицкъ ца карош, хӀаллакхуьлу.

Дасадаьржича, хьаха, кхузарчу къаьмнех ийна, довр ма ду. Дерриш цхьана, гулахь, даха ховшаделча, вешан мотт а, гӀиллакхаш а зартур дара вайга, – дикка ойла а йина, тӀетуьйхира Маккхала.

Луьйиш лаьтташехь наб озийра Аьрзуний, Чориний. Чуьра гӀаьр кхачийна йовш лаьтта луьлла, тӀаьххьара кӀур баьккхина, циннах планъян хӀоьттира Тарам.

Деллахьа ю вай декъаза гоьргаш, – оьгӀазе вистхилира цо. – Дависарг-яГ, хӀара дерриг дуьне чутарлуш доккха черма а гӀаьрдина, юккьелц молханах дуьзна, цунна тӀехула чу дуьне гӀаьрдина, суо юккье тӀе а хиьна, иза эккхийта ницкъ болуш ве-зир. Охь ду-кх, нанас дена вичахьана, цхьаь мукъа а, ирсе де ца гӀина бохург. Вайнахехь даллочу Јазапан ойла йича, уггар кьиза-ву эькхичух тарло-кх сан дог. Нах оцу Муш-шахьарна тӀелатар аьхь кьобал ца до, Маккхал. Цаьрга мацалла ле боху ахь? Сеца-м муькхале а бийр бацара ас уьш, мелхо а, суо хьалха а ваьлла, бу-саьбий, керстий ца кьестош, дуьхьал мел нисвелларг талош, кху туркойн махкахула волалур ву-кх. Дуьхьало йийриг шен ворхӀе а дена тӀаьхьа а вохуьйтуш. Вайх кьахеташ ца ваьллий цхьа а!

Тарам тӀаьхь-тӀаьхьа карзахвуьйлура. Бодашкахь цуьнан баьршин берзачех лепаш хетара Јелина.

Вуьшга а Ъларзбелла хьийзачу нахана юкъа и питанаш ма тий-сакха, Тарам, – элира цо. – Шу масех стаг вара нах оцу шахьарна цӀаьтти кӀамбинарг. Једало кхуза эскарш оьзна, лаг лоцур ду вайн.

Туркойн данчӀарех кхоьбург шен отехь Ийчахьана цӀаьлоцура иза-м. Нах кхеро ма гӀерта... Оьрсийн салташа когаш вӀаьхчи а уьду туркой хӀун ю вайна?

– Хјорш нохчийн лаьмнаш дац хьуна, кІант. Цигахь хьо ош
сийл толориг, хьуна ницкъ лург хьан даймохк бара. Кхузахь тур
ший, бераший куьйгаш дихкина вайн. Туркойн Іедал мел кьа
хьна вайна хІинцале. Цо кьинхетам бийр бац зударех а, берех а

– Мелхо, дика ду-кх иза. Кхузахь догІаней, малхей хевши
мацалла кІез-кІезиг лечул, жимма юьхьа тІехь бос болчу
цхьана дийнахь делла дІадовлар тоьлу. Мацалла мажделла, ма
со пІенда тІе а баьлла, шайна дуьхьалдаьхкича, вукху дуьне
вайн дайшна-м вай девзар дац. Царна цавовзарх-м сатуху д
хІуьрлаІан мехкарийн дог догІур дац-кх вайн якъазаршка хь
са. Нийса бохий ас, Маккхал?

– Иштта-м дара иза, Тарам. Делахь а, вешан яхь юьхьа
лаьара-кх суна. Аша Муша тІехь диначо гІехьачул сий дах
вайн. Аьрзуга айса хІун аьр, хаац.

– Яхь. Оьздангалла, – ша-шега санна, вистхилира Тарам
Эхь хета меттиг битина ца хилча? – хаьттира цо Маккхална т
а вирзина. – Тахана, лакха гу тІе а ваьлла, дуьнене бІаьр
таш Іара со. Кхаш тІера ялташ чудерзош бу туркой, тур
МаьІ-маьПехь четарш диттина, жаш дажош курдой, Лов
лела кегийн бераш. Цара чудерзо ялташ, дажо жаш ону к
гучийн ца хила а мега. ХІетте а, ма хьогаме хьийжира со
Цхьа дол бен яцахь а, шайн лаьттан коржам, суьйраина чубер
цІийнан лаппагІнаш, маьрша кьахьега таронаш ю церан. Т
шо зама ю, цара санна, маьрша марс-мангал, нахаран баь
кара лацаре, юкьахара герз даьстина, буса маьршша охь
ас сатуйсу. Къизачу Іазапан дукъ коча а дуллуш, чекх
бахбелла тІом. И дукъ текхош, лай санна вехачул, м
ваьлла а, маьрша вахар гІоли хетта, кхузахула схьавса. Хь
хьегнарг гІан хетачу дели хІинца гІуллакх. Кхузара к
мел Іазапехь дахкахь а, царах хьобгу со. Шайн дай
махкахь бу-кх уьш. Алийша, хІун бехк баьлла вайгир
ирчаниг хоьржуш, къиза гІуллакхаш дийр ду-кх ас кх
кхана дуьйна. Дала диканна цхьаьнатухийла вай!

– Сатухур вай, Тарам. Ваьш дийриг цхьа барт болуш
Хјор а шена хетарг лело воьлча, хІаллакьхир ду. ХІан, охь
гІуо. ХІара шиь а кІадвелла, тхуна а набарш йогІу.

Тарам яьккхинчу гІовгІано самаваьккхина Аьрзу охьахира.

Піккха, Маккхал, дийцахьа, хІун хилира ахь даьхьначу
Пітхьахь, — хаьттира цо, Тарам дІавахнийла хиьча.

Маккхала кІоргга садаьккхира.

ХІумма а ца хили-кх. ДІакхаьначул тІаьхьа дийнна кІира
дІахьа сан, Іабдул-Межедана хьовха, Іела-Пашина а тІе ца кхача-
лал. Эххир Іела-Пашина тІе а кхаьчна, цуьнца кьамел хиллачул
Піккха, паччахьна тІевахара тхойша. Вай бахьанехь оьрсашца
тІаь боло реза бац уьш. Кху сахьта юкьаметтиг цкьа а ца хиллачу
таьванна машаре ю, боху. Амма мацца а цкьа шайний, оьрсашний
Піккхьахь тІом болалахь, шу а гІовгта, бах вайга. ХІетталц кечам
тІаь Іарсина хьалххе дуьйна гуш хилларг дара-кх цара дуьй-
ннар. Шайл нуьцкьала пачхьалкх дуьненахь а яц, шайш бен
вайна дона дан стаг а вац моттуьйтуш хабарш-м дуьйцура цара.
Амма пайда буй ткьа, цІога гуш хилча? Россига хьаьжча, ду-
ьш дуккха кьен бу хІара мохк а, кхузара адамаш а. Ткьа Іедал,
Іаьний ахь, кхин хилча ца маггал кьиза ду. Цхьаннахьа а низам
до. Пшанана, мутассираша, каймакамаша шайш бол-болчохь
шайна дуьург до. Адам, талийна, чІанадаьккхина. Кьаьсттина
ІаьІа піцкь бо кхечу кьаьмнашна. Чоьхьара хьал инзаре вон
а. Туркойн олаллин кІел долу кьаьмнаш карзахдевлла, Іедална
дуьхьало йо малхбузехьарчу керста кьаьмнаша. ХІокхарна дуь-
хьаьбевлла БагІаадера схьа Алеппо кхаччалц болу Іаьрби. И
Іаьттиг Мисара баржарна кхерам бу. Туркошна дуьхьало еш ду,
ІаьІа кхин дуккха а кьаьмнаш. Доцца дийцича, вайна гІо дечохь
ІаьІахь хІорш. Мелхо а, шайн чоьхьара гІуллакхаш ваьштадало
ІаьІахь пайда эца Іалашо йолуш бу. Вайл хьалха кхуза баьхкина
ІаьІахь, хІинца вайгахь долчу хьоле эгна, кхин кІелхьарбовла
ІаьІахь ца карийна, салтбевлла. Царах вовшахтоьхна эскарш ду
ІаьІахьна дуьхьало ечу кьаьмнийн цІий Іенош. Вуьшта, Делах а
ІаьІахь ду, боху, цара оцу малхбузерчу керста кьаьмнашна тІехь ен
ІаьІахьна. Изза вайга а дайта ойла ю кхеран.

Пш хир дац! — доцца хадийра Аьрзус.

Цхьана ханна тоьли чохь тийналла хІоьттира, набьечу Чорас
Іарах етта шок йоцург, кхин гІар-тата йоцуш.

Вайх хІун дан ойла ю лакхахь? — хаьттира Аьрзус.

Діарбекире дІахьовсо.

– Цига-м гІойла дац. Цхъа а бІаьстенга вер вац. Мусай, Сайдуллий гирий хъуна?

– Эрзерумехъ гира. Мусах паша вина, дошлойн бІаьн корта а хІоттош. Сайдулলেখъ хІинца цкъа цхъа а гІуллакх дан, дика дІатарвелла.

Аьрзу, куьйга корта а лоцуш, пхъаьрсан гола ласта а гІортійна, дІатевжира.

– Кхузара хъал муха ду?

– Кхузара хъал, дера, Аьрзу, хІумма а дика ма дац. Кхуза елчначу берхІитта эзар стагах ши эзар дІаваьлла. Дийнахъ буси юккъерчу хъесапехъ бІе ле. Де дийне мел дели совдуйлу баларш.

– Цамгарш хъалхалернаш ю?

– ХІаъа. Хъалхалера мацалла, махкалла, йолу пашарш хоршаш. Амма адам угтар дукха хьобкхург чуйнан цамгарш. Кхехка а еш яраш йоу наха, цара ши-кхо де далале вожако.

– Ялтица долчунна муха дохку?

– Селхана оха диначу хъесапца, ерриг туьпахъ ялхитта эзар сина диснарг ткъа гали гергга хъаьжкІаш ю. Царах жарж а бек кхуш, кегийчу берашний, цомгушчарний кочо чорпен ло, тхьа бисинчаьрга, шайна гІайгІа бе, аьлла ас. Лаьмнашца хьаьрц хъечаш, бІараш, кхин цхъацца эрна кхиьна стоьман караьт. Мехкадайн ялхошна тІе ца нислуш висинчунна хІума караьт.

«Цара хІун дийр ду ткъа? – ойла йора Аьрзус. – Я сагІа деза, я талораш дан деза. И ший а дан ца лаахъ, мацалла дана деза».

– Вайн эвлара нах мича хьолехъ бу?

– Хьо дІаваханчул тІаьхъа зуда а, ши бер а делла МІаьн эр Доккхахдолу кІант, йоІ бен ца дисина цуьнан. ИбрахІим а елч хина. Церан цІийнах ца висина цхъа а.

– Дала гечдойла царна.

– Амин.

Аьрзу дІатийра. Цунна наб озийна моьттуш, охъавижа корта лира Маккхал а, Іела а. Амма Аьрзун наб яйнера.

– Оцу Тарамий, ахьий Муьшана тІелатар хьехош саьна дехийтира суна? Я гІенах дара а хаац иза.

Маккхал кхийрина минот тІехІоьттира.

– ГІенах делара иза, шен Делан ницкъ кхачарца. Вай тІаь доцчу юккъехъ шозза Муьшана тІелетта вайнах. Цхъадока, цІин

Інар доцуш дирзина шоззе а. Шахьарна гонахарчу лекхачу пенал социйна. ХІорш богІий хигначу шахьарарчу бахархоша цІанаш тІекъевлина, догІанаш тухуш. Амма пенал арахьа бе-
рарш тІийна чІанабаьхна. Вер-ваккхар доцуш дІадирзина, бу-
рарш собаре хилла. Цул сов, дуьхьало ян башха герз а ца хил-
ла берш, оцу пенаш тІехь лаьтта масех шира йоккха-топ йоцург.

ОстогІируллахІ! ХІинца муха ю кхузарчу бахархошца
байн юкхаметтиг?

ГІоьргина ю-кх. Хьалха шайш дечу гІоьнах а юхабевлла.

Муьлш бара и питана долиьнарш?

Долиьнарш муьлш бара-м хаац. Кхузахь дахар бохург хир
ац, мотий санна, леш, кхачалуш лаьтта, вешан хирг деш, леташ
гола деш вай бохуш, нахе кхайкхамаш бора цхьана наха. Адам
аравдаьлча, Тарам а, Довт а царна хьалхавелира.

Іондалш! Цара галдаьккхина гІуллакх. Кхузарчу Іедалан а,
савирийн а шайх безам баьккхина-кх. ХІинцалц догдохийла
ара байн, цхьа мегочу лаьтта тІе ваьш охьаховшоре. ДІадели иза
а Іоьуь шайна юкьа ховшийла луур ма дац нахана. Делахь, да-
вохуш, хІинца кьуй ма ду вай царна гергахь. Тешам байна.

ОстагІивахана Аьрзу вехьаш дІатийра.

Кхин хІун боху наха? – хаьттира цо, цхьа хан яьлча.

Дукхахболчара юханехьа, цІа дахар хьехадю. Новкьабевл-
арш а бу.

Хьуна хІун хета?

КІелхьардовла кхин некъ хеталац.

ХІаь, цІа дерза деза, – доккха садаьІира Аьрзус. – Цхьаь ца
деза, кхузахь дерриш лийр ду вай. Іаьнах девр дац. Сибрех шо
лакхар гІоли ю, кхузахь де-буьйса доккхучул... Кхана суьйран-
ца, артийн тхьамданаш, бІаьнчаш гулбайта... Дагадевр вай...

Шабаршца и дешнаш олуш наб кхийтира Аьрзуна. Кханенан
оьнаш тховса кхин ницкъ бацара цуьнгахь.

Амма халла кхеттачу набарх бехира уьш тоьли чиккхинчу
хІинчу кІанта.

Аьрзу! Маккхал! Дада леш воллу, довдийша...

Аьрзун мара а кхетта, шен жима баьлла корта цуьнан нуьц-
чалчу голаш юккье таІийна, вуха ца верзалуш шийлачу маь-
варца шІлхира Болат...

IV-гIа КОРТА

ДАНЧИА

МостагIий цистина
Сан каде ва кулган
Болатан буржидина
Къуьйлуш ду ва шуна
Хелхарна бух. бейна
Сан каде ва кочина
Болатан зленашна
Бихкина бу шуна
Нохчийн бокс

1.

Маржа, буйса, яI!

Мел йоца хилча а, ма яхло-кх хьо, дерачу чевной, латарини
ов детгачу дегIан меженашка ладоьгуш, шен сигахьа наьа
Iуьллучу дархочунна, Iожалло кадетташ хийзочунна. Ма
лохх хьо оцу чевнал а, оцу цамгарал а хала, къаьхьа балла
на Iеткъаш, бертаза коьрте гIертачу йоьхначу ойланаший,
цацаллой наб яьхьна Iуьллучунна. Ткъа мел яхло хьо, гуьйре
Iаьржа цIемза буйса, ца бевзачу нехан хийрачу махкахь ер
чу стигал кIел мацалло, кIез-кIезиг цIий худуш, бос бьа
чу берзинчу доьзалшна юккъе вижна, кханено хIун дохтур
чууш, царах дог лозуш, сема такха воьлча.

Ма мерза ду хьо, виначу нене, виначу махке сатийсар.

Нана елла, байлахь дисинчу берана ша къанвелла, кIе
велла, берийн бераш хилла дIахIоьттича а, сих-сиха гIена
дуьхьалхIуьтту ненан хьоме сурт, хеза цуьнан сатеден, дог
ту аз, хаалуш хета мацах-мацах цкъа цо шен дегIах хьа
ховха куьг. Лаьа иштта гIан дахлойла. Самаваьлча, мерза
ьйсусш, цо дагахь сецадо гIенах гина и хьоме сурт. Ткъа даймох
Уггар шена дукхаезначу хенахь Iожалло шех къастийна
йицло стагана, амма бицлац Нана-Даймохк, кхолламо цуина
мел генаваккхарх. Бицлац дуьненахь мел дукхавахарх.

Маржа, даймохк, яI! Дайн а, нанойн а нана. Хьох хьа
нара хьобга сатуьйсучунна бен хаац хьан марзо. Амма ма

а тѣржа ю-кх хьо, гуьйренан буьйса, йиша-вешех а, халкъах а, ахьах а ваьллачунна, Южалло къиза кадетта доьлча...

Арахь сагосуш лаьтта, амма ДанчІина наб ца кхета.

Пунни тховса цхьа тамашийна наб йогІу. Хьалха чевнаш кхочу хенахь а Иллира иза тховсачух тера, тамашийна ойла-ш коьрте хьийзаш. Цкъацкъа хеталора шена гІан-набарш гуш санна, ша цхьана кІоргачу есалле хахкавелла воьдуш санна. Пунни дуьхьалхІуьтту нийса гІулч йоккхуш, ира цхьамзанаш а хьах а лелла, лекха куйнаш коьртахь, некха тІехь морзах тий-сачу кІайчу доьхкаршца бІаьрг-негІар ца тухуш тІебогІу сал-тиш бІо. Юрт йогу. ЦІеран меттанаш хьерча ДанчІин дегІах. Пунни тІаьхьа хала хуьлу садаІа. Салташа болар хуьйцу, уьш Пунни бевдда богІу. ДанчІас, уьш совцо гІерташ, тур лестадо. Ира пунни бен вац тІеман арахь дийна. Делла Іохкучу адамийн ахьах ихначу цІийх хІиттина Іаьмнаш ду. ЦІий тІаьхь-тІаьхьа ахьах, пунна тІехула хьийза Аьрзу. ДанчІа цуьнга кхайкха Аьрзу, амма кийрара аз ца долу. ХІоьттина цІий логе кхочуш ахьах пунна. Амма салтий шек боцуш тІегІерта. ДанчІас лесто тур коьрте цхьанне а. ЦІий бага лелха, са ца даІалуш хар-хир до, ахьах ДанчІас, берриг ницкъ тІе а гулбой, мохь туху:

Аьрзу! Аьрзу! Леш воллу-кх со...

ЦІехьхьана цамгар чІагІьеллачу ДанчІина гонаха хьийзара Бола. ДегІах къаста гІертачу сино ницкъ биначу цо дІасатуьйсу ахьах сецо гІерта иза. Логехь туй сецча санна, хар-хир деш, ахьах долуьчу сино набарх ваьккхина, ша хІун дер ца хууш ден коьрте хьина Болат а Іа.

Же, ма Іелахь, Болат! Маккхале чехка схьавола ала.

ЦІаь а цамгар хІун ю ца хууш, могаши кхияначу ДанчІин коьртачу дегІо къуьйсура Южалца. Иза кхо бутт хьалхалерниг ахьах, ХІетте а цо тІаьхьхьара минот тІехІотталц кьийсира да-хьах, Вегтавалар лагІделира. МаккхалгІар чукхаьначу хе-хьах ахьах тийна Іуьллура.

ДегІуьчу сих а ДанчІа мича хьолехь ву хияначу пушимма ахьах биксахьа верзийра иза. Маккхала, коьрте а хияна, мелла-ша ахьах долиьра.

– Хеда, тхо дІасакъаѣсташ ма тера дацара хІара хила дола чух, – вистхилира Аързу, цхъаѣ алархъама.

– Со суо а ма яцара хІара кху хьола тІе ваър моѣттуш-м. III дІадахначул тІаѣхъа, кІегар хиъна соѣга весет дина, тІаѣхъа охъавижира хІара. Я ахІ деш ма вацара. ЦІеххъана вѣттанаш вуѣйли, соѣ сеца а ца луш, тІаккха хар-хир долий, юха цѣа шозза хьоѣга а кхайкхина, дІатий-кх...

– Дала мукълах, гІоли хир ю. Гена некъо ницкъ биш кхуш на. Цхъана дийнахъ садаѣІча, дегІ меттадогІур дай кхушна а, маслаІате гІертара Аързу.

Сатосуш лаѣттара. Цхъацѣа-шишша довш дІадайра екхичу стигалара седарчий. Серлаяѣллачу арахъ гора мархех чекх юрѣа а баѣккхина ирхбахана Циранкатар ломан букъ. Наггахъ серан наш къегара Муш-шахъарахъ а. Амма хІинцале шера кѣана тІара эрмалойн килсийн – Сев-Авѣтарана, Сурб-Маринѣ, Сурѣ Киракосан – бІаѣвнаш, Іалауддин-беян маѣждиган ира момсара а. Хъанна хаѣа, кхузахъ Іачарна ца хазахъ а, оцу момсара тІехъ хІор пІераскан дийнахъ санна, тахана бусалбанашка рубанѣ кхойкхуш молла хила а тарло. Дукха ца Іаш Далла гІуллаѣа дѣа керстанашка кхойкхуш декар ду килсашкара горгалеш. Шина а динан дайша – цхъаболчара килсашкахъ, вукхара маѣждиган махъарх юѣзначу гайш тІехъ куѣйгаш морзах а даѣхна, адѣман на хъехам лур бу: дика-вон Делера бен догІур даѣ, цѣа дѣа чунна реза а хилий, совѣа, кху дуѣненахъ халонаш хъеганѣран эхарт декъал хир ду бохуш.

Амма цхъанне а дагахъ хир ваѣ леш воллу ДанѣІа а, бІарѣбѣа гонаха хъийза цуѣнан доѣзал а...

Кхетачу малхаѣа самаѣяллачу шахъарахъ, ярташкахъ дѣаѣр кхехкадоѣра ду, ткъа туѣпара нах оцу буса беллачийн дѣаѣн айина, уѣш хийрачу лаѣтте кховдо юѣстаха бевр бу. ИнгІа догІур ду кханалера де а, цул тІаѣхъа догІу дѣнош а.

ДанѣІас тІаѣххъара а са дІалуш, бераш араѣаха гІѣѣртѣа Хеда. Амма Аързус сацийра иза.

– Болат чохъ виталахъ, Хеда. ХІара де ца диѣден шѣна тІа Шайн дайн санна, декъаза дуѣне долаѣелла берийн а. Волѣѣахъ иза. Халонаш хІинѣа а хъалха ю.

Цапанне тоса а ца луш, атталла салам ца луш, чувеана
Машин кIара хьал хIуттур дуйла шена хьалххе дуйна хууш
инет ца хуьлуш, ДанчIин когашка хиира. ХIетта лаьмнаш
Маьххуш хьалакъедда маьлхан зIаьнарш йийшира ДанчIин
Маьххуш юьхьа тIе. Дазделла негIарш халла хьала а айина,
ДанчIинна бIаьргаш МIаьчиге хьажийна, тIера цIен бос байна
Маьххуш балдаш меттахьхьадира цомгушчо.

МIаьчиг дага... догIий... хьуна... вайша.... Орз-ГIала ба-
шарх... цхьаьнакхетар... Iалхас... дина дов...

ШIа ала гIертарг чекх ца даккхаделира ДанчIига. ТIаьххьарчу
Маьххуш ах матта тIехь юьсуш, са дIаделира цо. Аьрзус бIаьрг-
ашарш тIехьабдешшехь, Маккхала шен кисанара даьккхинчу
Маьххушна чIениг дIайихкира цуьнан. ТIаккха докъана тIе верта
а айина, арабевлира уьш.

Бераш тхан буьна дигий йолахьа, Хеда, – элира Аьрзус
Маьххуш весет кхочушдан гIерташ, бIаьргех хин тIадам ца бо-
гушчуш, дог къуьйлуш Iачу Хедега.

Хеда бераш эцна юххера дIаяьлча, хIетта тIевеанчу Iелигахьа
а айина, хаьгтира Аьрзус.

Сийсара маса велла хаьий?

Гуьчуьнаьлларг-м шовзткъе берхIитта бен вац.

Маккхал кхузахь вуьсур ву, ДанчIа лийчош. Чора схьава-
аьра, Хьой, МIаьчигтий, кешнашка а гIой, цигахь кечам муха
а айина. Диь-пхий дакъа цхьаьна коша мегар дацара-те, Мак-
кхал Iударий, божарий къастош.

Мага а мегаш, итт цхьаьна а вуллу оха-м, – жоп делира
Маьххуш. – Царна хIоранна шен-шена каш даккха гIора мичахь
а айина.

Дакъа мичахь лийчор ду? Кху буьн чохь-м дIасахьовза а,
а айина а меттиг ма бац.

Похий ма хилалахь, Аьрзу, – гIайгIане велякъежира Мак-
кхал. – Кху тIаьххьарчу шина кIирано дикка говзаллаш Iамийна
а айина. Дийна тIехьа варша а даьхьна, цигахь лийчор ду вай. Хе-
дега сикха хи дохдайт. Иштачу денна хьажадой саба а, мар-
чо а киса а ма хуьлура. Хатгахьа цуьнга. Добзалехь дуьххьара
Маьххушна-м саба а, марчо а нисло, амма вукху мисканашна,

хьарчо ур-атталла морса истанг ца кхочу чомахь. Ас, варша а валий, вешан гIуллакх дан жимма бIегIийла меттиг карас?

Берриг кечам хилла баьлча, ДанчIа сийсара дийна цIа на лийнчу лами тIехь айина варша даьхьира дакъа. Кхузахь пIа сийначу гIашца даржийнчу ножан генаш тIе а диллина, цунна тIера бедарш дIаяха хIиттира уьш. ЦIахь биначу чордачу маанин тишъелла, йомеш техкина коч-хеча тIера дIадаьккхича деринча делира ткьех шеран дохалла хиллачу чевнийн моьнаша дегIа даьккхина кIайн дегI. Озачу дегIа тIе хевшинчу пIендарех шеран къабстара бойна биъ. ХIетахь Iоьттина дегIах чекхбаьккхича цхьамзанан чевнийн моьнаш дара гай тIехь а, букъа тIехь а. Амма цунна тIехийза кхо стаг хIумма а цец ца вуьйлура шайна хьалха Iуьллучу чевнаша деринчу дегIах.

– ХIокхуьнан дегI-м, цхьадика, цIена ду, Аьрзу, – дуьйцура Маккхала, ша гIуллакх дешшехь багахь доьшу аятаи нагIахь юкъах а дохуш. – Везан Дела, ма чаьмза хуьлу-кх суна хьанса нисло цхьацца декхий. Дала иза къина ма лорийла сан, пхьау цаверг мезаша вийна олий хетало. ДегIах кортош а духкий, тIа юьхьархIуьттий хуьлу уьш. Ткъа можах, коьртах, пхьаура аи кIел, кхечанхьай хирг дайча, къина доьлхур дара шу, тIа а тийн туьйлиг санна, сийсош. Цкъа цхьана стеган дегIа тIе дотта уьш, урс хьокхуш охьаэгийра ас. Иштта цхьаь лийча а вийна цIавирзича, юучух а, дуьненах а догдолу.

– Уьш тхобга ца дийцича мегар дацар-те, Маккхал? Кхал дийцахьа...

– Iовдал вац. Хьуна дуьйцуш а цатовриг ас муха дело ас? Сатоха ахь, Iама хьо. Тахана дуьйна хьо а хир ву суна уаьхь. Кхузара нах сан ненавежарий бу-м ца моьтту хьуна? ХIан, хIарз кийча ву-кх хIинца. Хеда, марчо кечделлий вайн? Хьайн дотта къовла ахь, Хеда, адамашна ца гуш а, тIе ца догIуш а хIун дуьсу. Масане кхул ирчаниш дайна адамашна. Ас маслафат дан ца оьшу хьуна. Хьуо дуьнен тIе яьлчахьана хьуна гинарш тоьхума ду бIаьрхиш лакьо. ХIун дийр ду ткъа, ДанчIа? ВаьлахI вара хьо дика къонах а, дика стаг а, тешаме доттагI а. Тхуна хьанса велла хьо-м ирс долуш вара. Тхох хIун хир-те?..

Дукха кѣа ца хьобгуш кечвина ДанчІа, цхѣа сахѣт хан ялале
и стаг а, Болат а гонаха, барамахѣ тІаѣхьарчу новкѣавелира.

Шабл кешнашкара цІа дирзича, туьпан майданахѣ лавтгаш
турко а, эрмало а карийра АьрзугІарна.

Кхелхинарш кхуза кхаьчначу хьалхарчу шина баттахѣ-м
пайларчу ярташкара адамаш, денна бохург санна, хьошалгІахѣ
авттира туьпахѣ. Дуккха а доьзалшца гергарло тасаделла, вов-
шійи чу-каре а яра. Амма кху тІаѣхьарчу баттахѣ юххехула хед-
ара и юкѣаметтигаш.

Мушехѣ хиллачу гІуллакхах Аьрзу цІаверзале дуьйна а вогу-
чу Довтина ца безабелира и хьеший. БІаьрг ма-кхийтти догкхи-
ора, уьш стенна баьхкина. Довтина хетарг бакѣдира хьешашца
авттичуьра схѣакѣаьстина тІевеанчу Мовлас.

Аьрзу, хьо ган лууш бу-кх и нах.

Со мичахула вевзина царна?

Кхузахѣ коьртаниг хьотту-кх.

И ша ду. Уьш хІун дохьуш баьхкина?

Вайнаха лелочу цхѣацца гІуллакхашна арз дохьуш
баьхкина-кх, – доглозуш Довтей, Тарамей хьѣажира Мовла.

Довтин юьхѣ цІеххѣана кхоьлира, ткѣа Тарам кІоршаме
авттишира.

Аьрнаш дан лиьча, хьѣанга дийр ду хиьча, бахѣанаш ма
дуьш ду вайн. Цхѣа пайда боцчу хІуманна баьхкина хир бу.

Побихана салам делла, куьйгаш лоцуш хьешашка маршал-
ла, хьѣа-де хьѣттира нохчаша.

ХІорш Іедалан нах бу аьлла-м хетац суна, – Маккхалехѣ
авттира Аьрзу, духарна беркѣа, догІмашна гІийлачу хьешашка
аьлѣа.

Кхузахѣ нахах коьртаниг везара тхуна, – вистхилира цара-
ла, воккха, жимма битамахѣ вухавелла, сира маж, лекха хьѣж
авттиш безамехьчу туркочо. – Иза муьлха ву шух?

Коьртаниг аьлча а, наха тхѣамда вина хьалхатеттинарг со
бу, тѣа хІорш сан гІоьнчий бу, – шеца волу Маккхал, Чорий,
Довтин, Тарам дІагайтира Аьрзус. – Стенна хеттара аша?

Шух дагадовла дезаш, доккхачу маьІнин гІуллакх деана
и.

Аьрзу, гондIа бIаьрг тухуш, дIасахьаьжира.

– Делхьа, хьеший, аша ма таро йохийна-кх тхан, – похьа хьаьвзира иза. – Тхан къоман гIиллакх ду кхачанах вузийна, а даIийтина паргIатваьккхичий бен хьеше гIуллакх ца хоттуш. Ткъа хIинца дуург-мерг хьовха, шу кIел деха тхов бац-кх тхуш. Кхузза бай тIе охьа ца хевшича девр дац вай.

Хьешашна сийночуьра бай гайтина, уьш дIатарбелча, аша хьал охьахевшира хIорш.

– Тхox виь Мушера, ялхитта гондIарчу ярташкара ну, – кхал мел долийра тохарлерчу туркочо. – Шуьга дийца гIиллакхе оццуш, амма ца дуьйцуш дита йиш йоцу гIуллакх айина даьхьа тхо, маьI-маьIпера цхьаьна а кхетта.

– Вовшашкара даьлларг дашна хьулдина, дегнаш оьгIазло вай ларийча, гIиллакхе хир дац. Дийцал аша, бехке лобцуш. Оха сема ладугIур ду.

Туркочо, даг тIе куьг диллина, баркалле корта тайиьра.

– Дала азаллехь Ша синош кхуллуш, хIор сина коллам яьхьа боху, – долийра цо, Аьрзус деллачу дашо паргIат а ваьккхина. Дала Ша шун синош кхуллуш, цхьадолу рицкъанаш кху маьI кахь кхоьллина, оцу рицкъанаш тIе схьадаьхкина шу. Ша дьаьлехь яздинарг кхочушдан оьрсийн паччахь а хаьржина, пучуш куьйга махках даьхна, Дала кхуза далийна шу. Я цхьана тIаьржа хир иза, я цхьана йолана хир иза, и Далла Шена дика хуур ду. Мухха делахь а, цигахь, даймахкахь, аша хьегначу а, кхуш аша хьогучу а бохамашна тхаш бехке ца хета тхуна.

– Дала лардойла тхо иза дагадогIучух! – корта ластийра МаьI кхала. – Мелхо, оха бехк лобцу шух.

– Аша баланаш лайний а, амма тахана шуьга хIогIа хьалха мел хьегнарг шуна дицдинийла а хаьа тхуна, – дуьйцура туркочо. – Шалхо йоцуш бах оха, тхуна чIогIа къахета шуь. Кхал ду даймахках хьогучун. Цундела шу кхуза кхачначу лобхьа тхешан ницкъ кхочу гIо дора оха. Ас дуьйцург Iедал дац, тхуш цхьа тхо тайпа миска нах бу. Тхаш схьа а оьхура, шу дIа а дуьгура. Тхаш мел къен делахь а, тхешан йолчух йохьний шуна йохьуш догIура, дIадаьхкича кара лой а дерзадора.

Делхъа ду иза бакъ, – корта теIабора Маккхала. – Аша
ЧоIаIах ма лесий тхобца. Тхобгарчу бохаман дакъалеци аша.
Бералла шуна.

Амми, тхан бусалба вежарий, тхо а дац-кх хьолана шул
дуьхъа. ХIара ши куьг гой шуна? – шен маззакъдоьлла
дуьхъа куьйгаш хьалхакховдийра цо. – Хьовсал шу, иштта ду-кх
тхан миссеран а куьйгаш. Дера ца дакъаделла хIорш тхешан ба-
шакъа охи къахьегна. Тхан долахъ-м буйнахъ схьаэца латта дац.
Миссеранн ялхой ду-кх тхо. Суьйранна берашна дао пхьор хир
шарате бохуш, дийнахъ сарралц йолах деца. Iедало хьийзадо.
Делаш дац, делла дIадовлуш а дац. Оцу хьолахъ тхаш доллу-
дехъ, шуьгара бала байбан а гIиртира.

Турко и шен къамел мича теIе дало гIерта хьалххе дуьйна
тхьу похчийн бIаьргийн хьажар, кIез-кIезиг охьадоьрзуш, лаьт-
таIа бIаьра догIаделира. Векъа цхьа Аьрзу вара, дерриге а лан
кIаIа, церан юьхъ-дуьхъал хьобжуш.

Цундела шуна хаьа хир ду, кхуза гулвелла шу масех эзар
тхьу гуттар а кхаба тхан ницкъ боцийла, – цхьана эшшара къа-
IаIа дера туркочо. – Амма дерриг иза а дац тхо шух юхатоьхнарг.
IаIаIа тхуна чIогIа дихкина шуна гIодар хьовха, ур-атталла шуь-
сатхьа а тайна юкъаметтиг лелор а. Кху туьпа а ма гIо, кхузара
лаьтIур яргашка а ма вита, боху тхобга. Оха и дахъ, шу кхуза-
доьхьатта а девлла, шайна билгалбинчу махка теIе, малхбузехъа
лаьтIур ду, боху. ХIор юьртахъ биллина лаьтгаш мударш бу. Юьр-
таIаIаIа похчочунна оха хIума лой а, уьш чубуьгий а, тхо кхуза
доьхьатта а хьуьйсу. Iедалан омра талхийнчунна луьра таIзар до.
IаIаIа, гIуданаш дохуш, набахте кхуьйсуш меттигаш йина дук-
кIаIа а, ХIинца хабий шуна, тхо шайх херадовларан бахьанаш?

ХIинца хий-кх, – корта таIийра Аьрзус.

Тхьа, шайн аьтто нисбелча, аша тхан нах байар хIун бахъа-
IаIа ду, хатта хьа цаьрга, Аьрзу, – дийхира Тарама.

Вийн харцхьаралла ду-кх, – шеггара жоп делира Чорас,
аIаIаIа. Амма Аьрзус гочдира Тараман хаттар.

ЦхьакIеззиг вочу адамашкара дуьйлучу зуламашна тхо
дерриш бехке ма дац, – дуьххьара вистхилира туркочунна ул-
тхьа хьаIа Iен когаш берзина, эгIаза эрмало.

– И зуламхой аша кьайла ма боху ткъа, – тЕвирзира Тарам.

– ХIун дийр ду оха, диканиг? – кхоьлина ши бIаьрг Тарам. тIебуьйгIира эрмалочо. – И кьиза гIуллакхаш лелораш а тарам наш йолчех бу. Я шайн керахь Iедал дерш, я Iедалца гIуллакх догIурш. Шайн зулам гучудаккха гIоьртинарг цара доьза воIуру ву. Доцца аьлча, гIийла адамаш ду-кх тхо, диканиг.

– ТIехула тIе, кху тIаьхьарчу хенахь аша а хьийзадо тхо, тIетуьйхира туркочо. – Масех шарахь кьахьоьгуш, халла таро йина бежана-газа эвла йисте лоллийла-м муххале дара тхан, буьйсанна и кертахь ца йитало.

– Тхешан ерг йохка, оьшург эца шахьара даха а йини эц, вистхилира юккьерчех цхьаь. – Шун наха, новкьахь дуьхьаь бовлий, карахь ерг оззайой дIайоккху.

– Кьаьсттина эрмалошна ницкь бо аша, – долиьра дара декъана некхан ваз а, коьртах хьарчийна йовлакх а долчу кьаьчу эрмалочо. – Тхо шайца цхьана динехь дац бохуш. Дин бац башха хиларх, дерриг цхьана Дала кхоьллина адамаш ма ду ван. Тхо а ма дац шул тIехдевлла дика хьоьгуш. Тхешан ницкь кьаьчу гIо динера оха, хIинца а дийр дара, Iедалх дахьахьара. Тхо микканаш ма хьийзадейша...

Аьрзус паргIат ладегIара хьешийн аьрзнашка. Цаьрга хьеш тарш ца дора, я церан дешнаш а ца кегдора. Цара дуьйцури дерриг бакь а, кхеташ а дара. Амма мелла а царна бехкбилла дуьйцури Тарам, сих-сиха Маккхалан лере теIара, цара дуьйцури шеша гочдойтуш.

– Дукхяхьолахь оха талораш дийраш шун хьолахой бу, – тарам а юкьавуьйлира Тарам. – Вуьйриг а царех воь. Делахь а, паччахь меттиг нисло, шу тайпа гIийлачу стагана бохам беш а. Цо дуьхьало йича. Мацалла ца дала гIерташ лела тхо. Оьрсийн паччахьо а, шун паччахьо а Iехийна схьадалийна кху пана махка оьхьа тийсина мацалла леш долчу адамашна, йолчуьнгара яькьхьина ца йиьча, кхин некь бац. Я тхо кху тогIехь, кьилбехь дийриг охьа а дийшина, дала лаьара шуна? Маккхал, иштта дIаала ваз цаьрга.

– Ца оьшу оцу мисканийн дегнаш дохо, – човхийра тарам Чорас.

Гѣѣ со даладелла лела? – дуьхьалвирзира Тарам.

Цул, юкьа а ца гІерташ, хайй Іехьа!

Ца Іа со!

Ма кыйсал шиммо а, ас дІаолу хьан дешнаш, – сацийра и
Маххала.

Маххале ла а доьгІна, туркочо жоп делира:

Ой, диканиг, тхан бехк ма бац шу схьадалор. Нагахь тхан
Іа-о-х шу датахь, шуна улло дІахІитта реза ду тхо. Къелла яцахь,
хьан кыйса хІума дац вайн. Ткъа иза, кыйса а ца оьшуш, шорт-
та ю вай шинхьарчарна а. Ахь хІуьу дийцахь а, хьолахо талийча
а тхо мискачарех кхета, иза вийча а тхуна зулам долу. Нийсса
аша, аша талораш тхо ду-кх. Мушана шу тІелетча зулам хьан-
ца делира? Йистошкахь бехачу къехошна. Шахьара юккъехь
аша хьолахой хьабанза бисира. Ткъа шаьш тІе мел кхаьчначо
ахьало ца сш шайн керарниг дІацаяларх оьгІазло ян ца оьшу.
Ша цыгза къахьегна яьккхина доьзална йохьу баьпкан юьхк
аьккх гІоьртича, дуьхьало йийр ю. Вайна массарна а деза-кх
аьккх шен бераш.

Туркочун къамел чекхдаьлча тийналла хІоьттира. Схьахета-
рохь, и некалш шаьш дохьуш баьхкинарг дийцина бевлира.

Кхнн дарий шун ала? – хаьттира Аьрзус.

Дац, Тхуна шух къа а хета, тхешан ницкъ кхаьчча, шуьгара
баьла, баий байбан кийча а дара тхо. Амма тхан лаам, ницкъ
аьккх багІац-кх. Тхан хьолахой а, Іедалан нах а шайна ма-луьу
аьккх, баьа. Аша динарг лачкъадахь бен, оха Іорадоккхур дац.
Тхо, мискааш, ма хьийзадайша.

Аьрзу хьалагІаьттира.

Дика ду шу схьадаьхкина а, шайн дагна Іаьткъинарг аша
аьккх а, – элира цо. – Дера, тхо бахьанехь аша баланаш ма
аьккх. Тхуна эхь хоьтуьйтуш, гІиллакх ма лелий. Тхо дІадаьхкича,
аьккх а ма лора, шаьш йохьуш а ма догІура. ТІех чІогІа гІиллакх
аьккх, Іедало шайна и дехккалц. Тоьур ду, баттахь, шина бат-
аьккх гІо дича, кхузара берхІитта эзар шуна кхаба тІевоьжна ма
аьккх, я ницкъ бац шун. Баркалла, Дела реза хуьлда шуна! Тхоь-
гара гІиллакхе доцурш дийлла меттигаш ю. Махках даьхна, ма-
аьккх бІарздина, кхуза лаьтгачу адамаш юккъехь собар кхачий-

нарш, дегнаш дарделларш бовланза ца биси. Тхобца леллийн гиллакхна баркалла ала шайн туркошна, эрмалошна, курфашна. Тхобгара хинццалц дийлинчу зуламашна кьинтлера дог ала. И тлаьххарлера даккхий талораш тхо цхьадерш цлахь аццуш лилхина. Таханчул тлаьхьа уьш а совкур ду. Кху цхьана цхьа тех дийнахь кхузара дладовла хьовсур ду. Я малхбузехьа, тсан на билгалбинчу махка, я кьилбседехьа, тхешан даймахка. Оуш иштта ю, амма, Дела хIун кечдина Iаш ву, хаац. ХIан, шу чулхьа хIусамаш а, хьошалла дан ницкъ а бац тхан. Схьало шайн кьун гаш.

Шена тIекхьача Аьрзун куьг буйнахь сацийра коган берзинчу эрмалочо.

– Малхбузехьа доьлхучул хIуьу тоьлу шуна. Дан шайна дуьург де. Дала аьтто бойла шун!

– Дела реза хуьлда шуна а...

3.

Тахана Iуьйранна Мовлица уьйтIа веанчу цхьана цIонтаро кехат кховдийра МIаьчиге.

– Гати-Юьртарчу Васала делира соьга хIара, хьуна тIекхьача дIалахьара аьлла.

КхидIа диначу хеттарех МIаьчигна хиира, и цIонтаро кехат хачех тIаьххьара кхуза кхьачначу тобанца веанийла. Царьонах дIа ма-кьаьсттинехь, Маккхал волчу дIахьаьдира МIаьчиге, амма велла Iуьллучу ДанчIина гонаха хьийза уьш хIокхуьтIа кехат деша кхуьучохь бацара.

Кешнашкара шаьш цIа догIуш Маккхал цхьа масех мингIа на тIаьхьасацийра МIаьчига.

– Васалера долчух тера ду хIара, – четара схьадаьккхьа кехат кховдийра цо. – Дешахьа.

ДеалIа тоьхна кехат даржийна, хозуьйтуш деша куьйларе Маккхал:

«Делера шапаIат хуьлда хьуна, тхобгара салам маршалла хьобга, сан хьомсара ваша МIаьчиг.

Тхобгара салам-маршалла, доIа-весет ду вежаршка Аьрзун Маккхале, Чоре, Iеле, йишега Зазуга, вайн берашка...

На Млабчиг, шух къаьстинчу дийнахь дуьйна хIара юрт а,
хIара дуьне а даьсса хета суна а, тхо бухадисинчу массарна а.
Дабалла шун керташ гича, дегнаш доьлху тхан, шу лелла мет-
таш гича, ойланаш юху тхан, шух къастаро хIара дуьне къахь-
тина тхуна, шух хилларг цахааро синтем байина, шун къина
дабалла лекха лаьмнаш, тийжаш йоьлху сийна хьаннаш. Ва
шунуьгара кхочуш кост дац, шу дели а, диси а хаац тхуна.

Шух хIун хили-те, могаш-маьрша дIакхечин шу, дIадахале
кхузахь шуьга ма-дуьйццу дика нисделин-те шун гIуллакх?
Дакхал ваьллагун гIуллакх дика хир ду бохучух теша мел хала
длахь а, маршой, нийсой шуна цигахь карийнехь ма хазахе-
тар дара суна. ТIаккха, дукха сагатдой Зазус, Зарус, Коьрас?
ИбрахIиман доьзалш мича хьолехь бу? Шуьгара хьал хийча,
дIаккха синтем хир бара тхуна...»

Кхузахь лаьгтах яханчу хIусамненан, берийн цIерш яьхча
ицом хилла, къурдаш диначу Млабчиган логан бакъабелла шад
ицом кхузза хьала-охьа бахара ваьшта.

«Кхузара хьал шуна хаа лаахь, кху беа баттахь хийцадел-
ла хIума дац. Дено-дено ницкъ бар бен, Iедало еш паргIато яц
тхуна, Лакханехьара масех юрт тIаьхьа а хIоьттина, имам ваьл-
ларг Хорачуьра Акхмирзин Таза. Цхьа масех дийнахь бохий
хьал, дикка нах лецна дIабигна. Берриг нах, хьалха санна, цхьа а
гIуллакх кара ца догIуш Iаш бу. Цигахь шу дика дIатарделлийла
хьал, тIаьхьа а гIуртур болуш, шун гIуллакх галдаьлlexь, кху-
ларг меттах ца бовла, лиьр болуш. Ткъа сох дерг аьлча, сан ойла
ш кху юьртара дIавала. Тоьур ду, цкъа къаьстина со махках а,
ваьлгахь а. ХIара сан шолгIа даймохк, шолгIа халкъ сайн бак-
къан долчарел суна дика хилла.

ХIара шо йокъане делахь а, хьан кха тIера хьаьжкIаш дика
хьаллакхуьу. Царна хьалхара асар даьккхина ас. Керт-кевна са
ма гитде, гонахара керташ къевлина ас. Денна воьдуш, кертаху-
на хьалваза. Хьанна хаьа, дохко а ваьлла хьо цIа верзахь и дерриг
хьуна оьшур ду. Гурале цIа ца вагIахь, хьаьжкIаш доьрчаш чу
дIаьртюр ю ас.

Чорин, Iелин доьзалш могуш бу, цомгуш кIелвиснарг вац.
Добалшина са ма гатде ала, оха тхешан ницкъ кхочу гIо дийр ду

царна. Вайн юърта а веана, нахе Хонкара кхалха баъхна Мана Нуркиший шу дІа а хьовсийна цІахь севцца.

Кхин дийца керла хІума дац. Шайгара хьал-де язде, Тсодра а, кху махкера а салам-маршалла луо вайн бевза-бевццар юъртахоска.

Шу гаре сатуьйсуш, шуна воьлхуш вуьсу Гати-Юьртан Латин Васал».

Дешна чекхдаьккхина кехат юха деалгІа а тоьхна, МІаьчиг дІакховдийра Маккхала.

– Миска Васал, массарел вайн бала кхаьчна лела-кх, Кху сар дерг хаахьара-м иза дог иккхина лийр вара.

МІаьчиг вист ца хуьлура. Сихбелла хьала-охьа лела пунта логан шад тергалбелира Маккхална.

– Хьо ма гІелъели, борз, цІеххьана? – МІаьчиган белла МІаьчиг куьг туьйхира цо. – Дера, вешан ирзош тІехь асарш дохуш, цІа таш хьекхош, шийла шовда тІе а муьйлуш, Нохчмахкакь бевза хьа ма дара вай.

– ВаллахІ, Васала дукха-м бехира, цІахь Іе, ма гІуо, МІаьчиг нехан хийрачу махка...

– Дера, бехира, Васала а, и воцчараа-м. Аша ла ца дуьгІа то рахк, МІаьчиг. Амма, хилла даьлларг нислур дац вай чІагара. ЦІа хьайн беха букь нисбай, дуткьа лаг дахдай, охкаделла махка хьовзадай, дІаволало хьалха. Екьаниг кагъеш, тІеданиг саргІа цхьана агІор ваьшна некь боккхур вай. Вало!

МІаьчига корта ластийра.

– Хьо дІагІуохьа, Маккхал. Со жимма садаІа соцу.

* * *

Маккхал дІавахча, хин тогІин лекхачу бердан йнсто ваьзна охьахира МІаьчиг. Кхузахь паргІат ойла ян. ДІадахнаш цІа галеца. Кханенан ойла ян. Четара схьадаьккхина кехат дара а дина, вехха хьийжира иза оцу тІерачу чІагаречу йотанарча хьаьркашка. Оцу тІера цхьа элп а ца хаьара пунна, амма пунта цунна гора генахь бисинчу даймехкан хьомсара суьртан баьццара раьгІнаш, луьста хьаннаш, шийла шовданаш, рагІара шен жима ирзо, оцу тІера хІетта асарх цІаньелла хьийкаш.

хъаажжкIаш. Ков къевлина даьсса лаьтта шен ков-
кIа. Ковари Васалан аз а. Цхьацца аьзнаш нийса ца алахахь а,
аьнрачу похчийн маттахь ден хъехаме, доглазаме, бехкаме
аьнрачу.

Цаь хан яьлча МIаьчиган ойланаш, хъавьззина яьхкина,
аьнрачу тIехь севцира. Цо тIаьххъара аьллачу дешнашна тIехь.
аьнрачу ца аладеллачу.

«МIаьчиг; дагадогIий хьуна...»

МIаьчиган кхоьлина бIаьргаш Муш-шахьарна тIехула дIа,
аьнрачу раьгIнийн баххьаш тIе доьгIна дара. Лергаш чохь
аьнрачу понаш туьйсуц, буьрса бердех леташ хьерадаьлча санна
аьнрачу хъаьдда доьдучу Мурат-хин кьора гIовгIа Яьссин
аьнрачу, тIста генара шена гун Сэв-Сарски лаьмнаш, – берахь
аьнрачу бIаьргашна хьалха лаьттина Iаьндойн лаьмнаш.

МIаьчиг; дагадогIу дера-кх. Шаьш базарахь цхьаьнакхетар а,
аьнрачу пхьарс боцчу накьостан карзахе дешнаш, цIе санна,
аьнрачу бIаьргаш, цигахь лаьттачу нахаца цо дина дов а. Амма
МIаьчиган ца хаьара, и шиь шех дIакъаьстинчул тIаьхьа полков-
аьнрачу хIусамехь церан хилла галморзахаллаш.

Даьнда-м шен йиша-вешех къаста а ца лиьна, церан лаамна
аьнрачу волнийла а ца хилла веанера кхуза. МIаьчигга-х веанерий
аьнрачу доьзал доьзал цIийнах а, махках а. Кхуза жожжахати... Елла
аьнрачу поьккхастаг а, диь бер а. Шаьш кертара довлучу хенахь
аьнрачу кIаьхьа елхар, жимачу йоьIан баьлла шийла мохь хаддаза
аьнрачу бу МIаьчигна.

Амма доллучочул а цуьнан дог огу тийна чекхйолуш йоллчу
аьнрачу а, массарех къехкаш, даим ойлане, догIанна язьелла марха
аьнрачу, кхоьлина лелачу Коьрас а. Цаьршиммо схьа ца алахь а,
МIаьчиган ма хаьа церан дагара. Бакь ма ду и шиь, МIаьчиг ву
аьнрачу а бехке. Цуьнан омрица баьхкина уьш кхуза. Iаьнан
аьнрачу шийлачу буса, чохь тIуьна гуьйриг сийсачу товхи хьалха
аьнрачу тIе ког баьккхина, цо аьллачу цхьана дапо кху хийрачу
аьнрачу лаьтта доьллина и пхи адам. Дийна дисинчу кхааннах
аьнрачу кир а хаац...

* * *

Мискачу Мпачигна шаьш кхааннах хиндерг ца хаьара, аьхкхелхинчу пхи эзар доьзалан кхолламах дерг хIинца а кхалла яра ший а правительство.

«Эрзерумски велига, Императорски Комиссаре, Инарла Цуьрет-пашега.

Господин Комиссар!

Суна хиьна, Эмиграци баьхкинчу нохчех цхьа дакъа Пашега а, Мушехь а, Джиджехь а совцо шун ойла хилар. Нохчийн паша бахаховшор нийсса дуьхьал ду. лоьруш йолчу вайн правительствоша биначу бартан статьяна. Константинополехь волчу Россин векало Цуьнан Сийлалло инарла Игнатъевс оцу хьаьхх Кавказски Иедале официално биначу хаамца, эмиграце Паша кина нохчий Эрзинганий, Диарбекирний дехьа колонизаци бина хила богу. Цул сов, хIара хаам шуьга биначу тIаьхьа сацам боллуш дуьхьало йийр ю лакхахь цIерш яьхначу малхашка нохчий тарбарна а. Трапезунд, Карс, Ван, Баязет сандархан дозанашний я вуьшта аьлча, Диарбекирний, Эрзинганий Малхбалехьарчу муьлххачу а пашалыкашка нохчийн колонизаци ярна. Эрзеруме кхаьчначу партийх цхьа а цигара меттаьх яьллийла а хоуйту ас Хьан Сийлалле. Дехар ду, Хьайга сандаргара лерам дIаэцар.

Оьрсийн комиссар. Капитан Зеленига

24 июль, 1865 шо, Карс

«Цуьнан Воккхаллин Ерриг Россин Императорски Комиссаре, Штабан Капитане Александр Зеленига.

Господин Комиссар!

ХIинца ас схьаэцначу, шена дуьхьал ас жоп яздену хIаьхх кехато боху, Цуьнан Сийлалло Инарла Игнатъевс Кавказски хьаькамашка хаам биначу инструкцица, эмиграце баьхкина оцу

Эрзинганна а, Диарбекирна а дехый бен колонизировать
яц. Хъан гайтам айса мел лерахъ а, Господин Комиссар,
чулацамна дуьхъало ян деза сан. Ас дуьхъало ян езаран
хлорш ду: соьга еллачу инструкци тлехъ колонизацина
Боккхачу Юмана уллора Ван а, Муш а, Диарбекирей, Карс
длаюлу провинцеш ша гойтучу хенахъ, сан правитель-
ство оцу хьокъехъ Шун Правительствоца барт бина хила беза;
хила ца хилча хлара айса лелориг ас ца лело а магара. Соьга
хилча хайитина Кавказаца доза долчу провинцешкахъ коло-
низацин ян йиш яц аьлла вайн правительствозна юккъехъ хил-
чау барта тлехъ шатайпа статья хилар. Хъан пурбанца ас цлорш
перан: Батум, Шильдир, Карс, Баязет.

Оцу барта тлехъ цхъа а дош дац, Оттомански Империна чь-
варчу Азиатски декъа тлара кхин провинцеш хьахош аьлла.
Империна Хьо цецвийла ца оьшу, айса деллачу омри тлехъ со се-
норс.

Оуна елла инструкци нийса хилар чларгдеш а, члогла оьшуш
а оцу кхин цхъа бахъана даладо ас, шена тлехъ Хьобга ойла
ацц. Эмиграце баха нохчийн сацам хиллачу хенахъ, Сан Пра-
вительство царна дош деллера, кхузахъ царна лун долу латта
цара пийн лаамехъ длатосучу даймехкан лаьттаца массо а ке-
дара доглуш хир ду аьлла. Бакъонца цара дехна а, хьакъдолуш
ца царна делла а и дош, ма-хуьллу уьш резабеш, кхочушдаран
хьахош йолуш Лекхачу Портас эмигранташна билгалдира царан
делла доглу Ванна а, Мушана а гонахарчу провинцийн лат-
танан, И ламанхой Эрзинганна а, Диарбекирна а дехьарчу, хи-
лачу лессачу меттигашка длаховсор – уьш хлаллакхуьлийла
хьар ду.

Карти тлс хьаьжча Хьо тешар ву, сан инструкци тлехъ нох-
чозна билгалйина меттигаш, Кавказски дозанна вуно гена хи-
ларс.

Оу тешна ву, Господин Комиссар, ас йина билгалонаш, дог-
ла тлс а оцна, царех лаьцна хайита дезачу Ахь длахоуьйтург
хьарс.

Императорски Комиссар, Инарла Нусрет.
25 июль, 1865 шо. Карс».

* * *

«Кавказски Эскарийн инарла-квартимейстеран декхариш ево
чушдечу полковнике Богусловскийга.

№ 10

26 июль, 1865 шо.

Селхана Нусретера хІара кехат сайга кхаьчча, хІокху тІарев,
цхьацца меттигашна дуьхьало ян тахана иза волчу вахире
Вайн векалний, Іела-Пашиний юккъехь хилла барт ларбарин
дуьхьа, ас цуьнга дийхира, цуьнгарчу инструкција нохчий
чахь ховшо ойла ю дийцар. Суна дІахайта лаьа, цо барта дуьш
цург а, официални жоп а цхьаьна догІуш цахилар. Официални
яздо цо, нохчий Ванехь буьту шаьш бохуш, ткъа тахана барта
дуьйцу, Битлисана малхбалехьа уьш бита йиш яц бохуш. Цуь
дела сан дехар ду нагахь санна Кавказски хьаькамаш и ларбар
хой Диарбекирна гергахьуо охьаховшорна резахилахь, Ванеши
пашаликехь царна ца магош йолчу меттигех кьастам бар. ТІаь
Дирбекирал дехьа уьш дІалахкарх аьлча, цкъа-делахь, и хана
шолгІа-делахь, ас хьалха ма-яздарра, цигахь цаьрга хІоваруо
Іожалла ю...»

НЕ ШОЛГІА БУЎІСА

Масане кІант лела
Кху лаьмнийн чІажашца
Мацалло бІарзвина,
Шелоно гатвина.
ХІун бала бу-техьа
Ва цаьрга боьссинарг,
ХІун гІайгІа ю-техьа
Уьш бІаьрза бІарзбинарг?
Нохчийн илли

І
Іуьна юккъехь йитина цхьа урд хиллал майда яра, тІехь сий-
на бай болуш. Кхузахь яцара цхьа тоьла а, бун а. Кхузахула дІаса
аьла пи долура я дийнахь а, я буса а.

Оцу бай тІехь хІор пІерасканан дийнахь рузбана гуллора
гІанари нах. Ламазна хІуттуш схьайоккхий чоа, гІовтал тосура
аьла, уьш йоцург – беккъа бай тІе хІуттура.

Кхуза гуллора туьпан тхьамданаш кхеташоне а, кхеле а.

Маьрклажан ламазаш дина, оцу майдана гулбелира нах тхов-
ра. ХІор юьртарчу нехан цІарах цхьацца стаг. Царел сов кхуза
аьла, хьалхарчу магІаршка охьахиьна вара кхин а пхийтта.

Іурце кхаьначу хьалхарчу баттахь Аьрзуна хиира, адам
аьлаш низаме ца далийча, бажа санна, хецна дитича, цара шай-
на а, меттигерчу бахархошна а зуламаш дийр дуйла. Иза хилла
а бІир дацара. Цхьа барт, цхьа Іедал ца хилча кхузахь даьржи-
на аьлаш дара адам. ТІетеІачу ницкъана дуьхьалбаккха ницкъ
аьлаш дара.

Кхузарчу адамаша баьчча виначу цо, уггар хьалха, шайн на-
лаш дала, хІора тайпанах цхьацца стаг къастийра. Цул сов,
оцу берхІитта эзар адамах дегІехь ницкъ Іалашбеллачу божарех
аьлаш кхобллира цо. Уьш пхи эзар ву. ХІор эзарна а, пхеа бІенна
а, бІенна а, иттанна а коьрте доьналле, хьуьнаре, тІамехь бахча-
аьлаш кьонахий хІиттийра.

Цььргахула латтадора цо туьпахь низам.

Тховса тайпанийн тхямданащца цо кхуза кхайкхинера неа
зэрнчаш а, пхибIенчаш а.

Хевшина Iачийн яххьаш халла къабстара хIетта лома тIахуа
гIагтинчу беттан серлонехь. Ерриг цхьатерра яьлла. Хьаьрраш
Iаьржий, сирий. ОьгIазе, кхоьлина, ойлане. Бедарш – летино
зарзьелла, малхо басаяхна. Царах хIоранна а хаьа баьгган
шаш кхуза хIунда гулдина. ХIора а веана цIахь буьсучех да а
ваьлла, цунна жоп кечдина. Амма, веккъа цхьа Тарам ну пIа
синтем байна хьийзарг. Цкъа, вулий, коьртара кхакханан
сала кIайн куй схьабоккхий, карахь хьекхош хьийзабой, кIа а
баьштиг тIе таIпош дIатуьллу, гоьл тIе буьллу, мекх шардо
тIаккха цхьана ханна дIатоь, куьйга корта а лоций.

– КIентий, – тийналла йохийра Аьрзун гIоргIачу оьо. – Аьн
хьовсийнчуьра оха деанарг шуна хезна. Кхузарчу Iедало пайе
къастийна мохк стага дезар эца мегаш бац. Хи а дац, хьаннан
Мокха, даьсса, йокъане гунаш. Дийна ялта а цигахь кхуьур
даьхни лело дежийлаш цигахь дац. Цхьа а цIа дац цигахь пайе
хьовха, атталла, шайна дина а. Вешан токхечу махкахь даьхнан
вайн мохк бац иза. Тхуна хетарехь, нагахь цига гIахь, хIара аьн
баьстенга дер дац. Мацаллой, махкаллой хIаллакдийр ду. Аьн
хIун олу?

– Цига гIур дац.

– Кхузахь Iийна девр дуй ткъа?

– Тоьллачуьра мохк схьа а лаьцна, охьаховшур ду!

– Наха лур бац шайн мохк.

– Баьккхича лур бу.

– Шаш хIара дийриг хилча, вай схьа хIунда кхойкхура кхире

– Кху наха ца кхайкхина вайга, паччахьо кхайкхина.

– Иза ву-кхи шен вархIе дена Делан неIалт хиларг!

– Цхьаммо ала!

– Доцца дийдича, цига ваха цхьа а реза вац-кх, – элира тарг
час Тарама.

– Кхин вуй ала лууш?

– Изза ду оха аьндерг а! – гIовгIанаш евлира юкь-юкьа.

– Ткъа хIун де вай?

Нахана юккъера хьалагIаьттира Шелара Довт.

Аьрчу, хIара гIуллакх наха денна дуйцуш ду. Вай-м оцу Диарбекире даьсса гунаш хьехадо, кхузахь уггар тоьллачу хьехача тIе шаьш ховшийча а кхузахь совца резабоцурш а бу. Хьехача, цIа баха гIерта, цхьа кIеззиг доьзалш новкъабевлла, хьехачи а шу схьакхачаре хьоьжуш, сецийна оха. Тхуна хета-реш, кхузахь дисахь а лийр ду, оцу Диарбекире гIахь а лийр а вай. Тоьлург хIун хета аьлча, меллаша кхузара бух а девлла, хьехачи велларг дIавуллаш, вешан махка дIагIортар ду. Иза ду гуна массарна а луург.

Шина куйга цорта а лаьцна, ладоьгIура Аьрзус наха дуйцу-руш а, Дерриг цо биначу сацам тIе догIура. Амма...

Довт, шу бакълоь. Амма туркоша вай дIа а хьоькур дац я туркойна юха дозанал дехьа а довлуйтур дац. Иьрзерума улло аьла туркойн эскарш ду боху. Вайнах, нуьцкъала цигара меттах а бакъли, Диарбекире дIакхалхо. Изза де вайна тIе а хIуттур ду.

Оьрсийн паччахье дехар де вай, ваьш юха цIа дерзийта аьла? – юха а долиьра Довтас.

Дуьненан дехьа маьПехь волчу оьрсийн паччахье дехар вай юха до? Моьттур дац иза Муьше хиьна Iаш ву.

Цуьнан камсар ма ву Иьрзарумехь.

Уьстамулахь паччахьан векал а ву.

Цигара дIа зIе тухур яра-кх цо.

КIентий, паччахьца дийцарш дан доьлча гена дер ду вайн гIуллакх, – къамелаш совцийра Аьрзус. – Гарсина а дайна, и оьрсийн паччахь Муше хиьна Iаш вац. Вай яздина комсарна доьзалхIа, цо Уьстамаларчу шен векале а делла, иза Петарбухе доьзалхIа, цигара жоп дале шо дер ду. Цул сов, со тешна вац, оьрсийн паччахьо вайна цIехьа дерза бакъо лург хиларх. Шуна аьла цигара, схьакхалха пашпурт караэцнарг цIахь ца витира оьра. Лаахь а, ца лаахь а махках вала элира. Оцу агIонах догдил-ла деш. Вай дича дендерг хIун ду аьлча, оцу оьрсийн камсаре а, Иьррет-паше а кху меттигашка дIатарде, ца тардахь, тхо тхайн аьла доьлху алар ду. Шуна хIун аьлла хета?

Хьо бакълоь, Аьрзу. Нахана цIа берза лаьа. Кхузахь шаьш аьла кхачадалале. Амма сихо ян еза. ХIинца новкъадевлча, ва-ваьш виснарг Iа долале даймахка дIакхочур ву.

— Кхин хъелахъ, тІаьхъа-м хир ду.

— Делахъ хІета, оцу тІехъ и гІуллакх чекхдолуйту вай. Амма, новкъадовлар а, цІадерзар а цхъана дийнахъ нислур дон вайн. СхьадогІуш санна, тобанашка а декъаделла новкъадовлар дезар ду. ХІор тобанца пхиппа бІе тІемало волуш. Нахана тІаьхъа Іуналла дар, царна юккъехъ низам латтор пхебІенчанна тІаьхъа хир ду. Иза тІаьхъа дуьйцур вай. Сийсара, цІа ма-кхечиннахъ суна хезначу цхъана хабаро дог дохийна сан.

Хьалха Іачу нехан кортош охьадахара.

— Вайн вархІе дайшкара охъа, тІаьхъено тІаьхъено дун, схьадогІуш оьздангалла ю вайн къоман. Вайн къомах ца шайн олай. Вайх ца ваьлла, шен гайн тІингар юзорхъама, къоман сий духкуш стаг. Дикане кхаьчча кура а ца бийлла вайн дай, бийла тІебеьча чІеІаш а ца хилла. Мацалла а лайна, Іожална хьаьхъа нисбелча а бІаьрг-негІар ца тоьхна. Амма даймахкана геналла чача хийрачу махка, хийрачу къаьмнаш юккъа нисделча, погурса къонаха хила везачохъ, йоІбІаьрг санна оьздангалла лардан оьчохъ, вешан къоман сий лардан дезачохъ къонахаллех а, оьздангаллех а боьхна цхьаберш. ГондІарчу ярташкарий, шаьхарий цхьаьнакхетта тахана кхуза а баьхкина туркоший, эрмашинна диначу къамело эхъ хетийтина цІе латийна сан юьхъ хІаьхъа а йогуш ю. Наха Мушахъ айинчу талораша эхъ дина вайн кхьамана. Кху туьпарчара шаьш шайн кхоллам кара а белла, пІаьн баьчча вина хьалхатеттина со. Туьпахъ низам ца латийча, пІаьн шайн лаамехъ хецна дитича хІаллакххир ду. Низам талхо баьхъа яц вайх цхьаннан а. Мушахъ вайнаха диначунна угтар хьаьхъа бехке бу пхизарнчаш. Ас цаьрга жоп доьху.

Кхеташхой тийна Іара оцу пхеа стаге ладобгІна. Ткъа уьш бист ца хуьлуш, къайллах вовшашка хуьйсура. Веаннан кхьаьхъ жар Тарамна тІехъ соьцура. Ткъа Тарам шеквацара. Цунна бист ца хетара и сийна стигал тІекхетча а, хІара Іаьржа латтІаьхъа хаш, тІекІелдаьлча а. Цкъацкъа велаваала догдогІура, тІаьхъа цІеххъана оьгІазалла юссура. Низам а хьехадо. ГІиллакх а, оьздангалла а хьехайо. Уьш хуьлуш ма дац буьзна хьерабеллачу а, мацалла леш бохкучу а нахана юккъехъ. Кхузахъ хІора а, шайн

на хуылу, мацалла ца вала гIерташ воллу, ткъа хIокху Аьрзус
аццалакх, оздангаллий дуыйцу.

Уллохъ лаьтгачу буьнахъ гIовгIанаш евлира. Оцу чуьра ара-
девлла бераш доьлхуш, гIийла узарш деш, буьна хьалха сев-
лира. Царалахъ воккхахволу кIант кегийчарна маслалат дан
гIертара. Цхьа-ши де дара церан да чIогIа волу. Схьахетарехъ,
на дIаваьллера хIинца.

Тарам хьалагIаьттира.

– Жоп ас лур ду, – элира цо, гонна юккье а волуш. – Наха
Мушана шозза тIелатар дарна бехке тхо дерриш ду. И барт оха
асташонехъ бина.

– Иза муха бабелира шуьга?

– Адам мацалла ца далийта.

– Оцу талораша кIелхьардаьккхин ткъа?

– Аьрзу! – Тараман ши бIаьрг ткьесах кьегира. – И дIогехъ
буьна хьалха лаьтта бераш гой хьуна? Да велла, цуьнан докьаца
Iен ца даьхьна арадевлла доьлхуш лаьтта уьш. СагIа ца дехча,
кIона ца дича, я, мацаллина охъа а эгна, делла дIа ца девлча кхин
некъ бац царна кIелхьардовла. Иштта байш бIеннаш ду кху туь-
лахъ, Адам мацалла леш ду. Дийнахъ-бусий бIе ле. ДIадохка ца
ахнош, доьрчий санна, дестий декъий шина-кхаа дийне довлуш
аьттигаш хуьлу. Делан а, нехан а гIоьнах хьаддачу адамийн дег-
раш Iабо гIерта. ХIаь, уьш Мушана тIелетта, цара цигахъ тало-
раш дина. Цара талораш до гондIарчу ярташкахъ а, некъашкахъ
а Шайна дуьхьало йинарг цара а воь, аьтто баьлча, кхузарчу
бахархоша уьш а бойу. Адам карзахдаьлла, Аьрзу. Уьш низаме
вино боккха ницкъ оьшу. Нах тхайн бертаза Мушана тIебоьлхучу
аьлча, вовшех дага а девлла, хуьлуш дерг цхьана низаме
мукъана а дерзаде вай, аьлла, царна хьалхадевлла тхо. Тхан
боьк бу аьлла хьайна хетахъ, луьу таIзар тхуна дан бакьо ю-кх
хьан!

Тараме ала хIумма а дацара Аьрзун. Иза бакьлоьра. Амма,
аьлм хецна дита йиш яц-кх, бажа санна. Къаьсттина кху халачу
мукьрехъ чIогIа Iедал деза царна тIехъ.

– И дерриг суна дика хаьа, Тарам. Кху кийсакехъ къаьстти-
ца барт, низам оьшу вайна. Туьпахъ болу ялтийн хIор буьртиг

хьесапе эцна, цунах глетакх деш, гелбелла келбисинчарин байшний хьажо деза. Талораш дар дитийта деза. Туьпахь низам хлоттаде. Юханехьа новкъа ца довлахь, кхин некъ бац вайна келхьардовла. И некъ хала хир бу. Цомгуш, келдисина адам дукха ду вайн. Уьш длатуьсийла яц. Оцу бехачу новкъахь на хана даа рицкъ оьшу. Иза дац вайн. Нах талораш дан глертар бу. Уьш совцо беза вай. Туркоша длахьцур дац вай, оьрсана доьнал дехьа довлуйтур дац. Оцу шинахьарчаьрца машар цахь а ца хуьлчу далахь, ций йано а дезар ду вайн. Тяхула тле, дерриг адам цхьана дийнахь новкъадоккхийла а хир яц. Массх тоьбар декъаделла новкъадовла деза. Хlor тобанца пхиппа блс тлемало а, царна коьртехь собаре, майра, тамна говза къонахой а хала беза. Нахана луьучунна тле а тайна, хьалхавуьйлучух баьчча хир вац. Дерриг ца тору нахана луург а. Аша динарг утгар луьур тазар доглуш зулам ду. Хloьттина хьал, шун хилла барг тидан а эцна, оцу тазарх хьалха дуьту ас шу. Амма шу пхеаннах утгар бехке шиь – Тарам, Довтий эзарнчийн декхарех мукъановкху Маккхал, хьобга ло ас Тараман эзар тлемало. Чора, хьо Довтий метта хлоттаво. Цадерза сацам тлеэцна девлла вай. Кхидла дац дезачу тлехь шух дагавийлар клезиг хир ду сан. Соьгара нурба доцуш, шен лаамехь гуллакх диначу стагана сайн куьйга табар дийр ду ас. Туьпахь низам латто суна бле тлемало оьшу. Чора хьайн эзарнах и бле стаг а, царна коьрте хлотто цхьа тешаь бленча а къаставе суна.

Бен боьхна арадевлла бераш йоккххайолчу йолана гоната хьаьрчина длатийра. Клант вацара гуш. Схьахетарехь, иза доь докьана уллохь буьйса яккха чуваханера.

Геннахь говрийн бергийн тата делира. Таьхь-таьхьа герга глертара иза. Дукха хан ялале майданехь гучуваьлла берга говр ца сацош охьа а иккхина урх нуьйран хloьбах тесна, чохьа тевеана салам делла, Аьрзуна хьалха хloьттира.

– Хlун дахьаш веана хьо, Гара? – хьаттира Аьрзуна хьалагьаттина, салам схьа а оьцуш, цуьнан куьг лаьцна.

– Эми-паша кхачча Муше. Цуьнца кхо эзар дошло ву. Кхана туьпа ван ойла ю цуьнан.

– Кхин?

Цуьнца ву Туспанан Сайдулла а, Телаханан вешин кІант
шахъибек а, Шахъбин Хъабиб а.

ХІун ойла йолуш бахкина уьш?

ХІара туп йохо. Нах Диарбекире дІахъовсо.

Кхин хІун ду керла?

Нарзарумера схъабогІу вайнах цхъана дийнан некъ генахъ
тховса.

Туркойн эскарш мичахъ севцца?

Шахъарехъ, нехан керташка дІаса а декъна, маъждигийн
севцца.

Якъкий-тоьпаш юй цаьрца?

Якъ ю.

ХІун тайпа?

ХІоьнашца юзург йиь, чаччамашца юзург шиь.

Баркалла, Гара. Хъайн накъосташна тІе дІагІо. БІаьрг сир-
о, дег сема хила. Ха стамдийр ду тховса. Бакъонан дош хуьй-
о, «Лаьмнаш кхойкху».

Бере, каде дІа а хъавзина, цхъана куьйга тур сецош, ведда
кхоссавелла говра а ваьлла, чаболахъ къайлавелира.

Кхерам хаабелла кхеташонера нах, Аьрзун даше ладоьгІна
тховса.

Шеко яц, туркойн Іедало нуьцкъала кхузара вай дІадаха са-
тІеьнца. Дерригенна а кийча хила деза вай. ГІайракх, маса
сир ю туьпахъ.

Шигъ ах эзар.

Дика ду, – Аьрзу, ойла еш, цхъана минотана вист ца хуьлуш
керла вели эскаршца кхуза хІунда веана хаа хала дац.
Цхъа-делахъ, шен ницкъаца вайна кхерам а тесна, кхузара вай
меттахдовлийта ойла ю цуьнан. И ца хилахъ – нуьцкъала
дІадаха. Со тешна ву, кхузара меттахдевлла вай Диарбекирехъа
меттахдовлахъ, нийсса ах адам хІаллакъхирг хиларх. Биснарш
дІадастена бевр бац. Вайна буьсург цхъа некъ бу. Даймахка
дІагІотгар. Кханалерчу дийно къастор ду оцу шиннах цхъаь.
Баркаш, сан омране ладоьгІа. Ша схъакхаьча велис адам гул
дІадаш, цаьрга дІахъедийр ду, кхузара меттахдовла, бертахъ Ди-
арбекире дІагІо, ца гІахъ шеца эскарш ду аьлла. Аша пхеаммо

пхиппа б'е дошло кечван веза. Велис адам схягулде аьлч, а хьа лома к'ел, нийсачу экъан т'е гуллур ду вай. И шиъ ах дошло б'ахаллин низамехъ цига д'ах'оттор ву аша. Ган бон а дег'ехъ ницкъ а берш хьалхарчу маг'аршка х'иттабе. Говран йоцу боьрша нах туьпахъ совцийта. Уьш б'еннашка а бек'ина царна коьрте б'енчаш х'иттор а, цхьаъ хилахъ, царна т'ехъ куьд галла дар а, Тарам, хьуна т'е дуьллу ас. Гуламехъ г'овг'инан ма йойла. Дийцарш дар Маккхална т'едуьллу. Х'инца, шайн шайн метте д'асаг'уо. Доха ма доха. Далар бен кхин вайна хила х'уьв дац...

2.

Туркойн юьрта воьлла Соип, готтачу, гомачу урамехула хьа ла а ваьлла, йоккхачу беша маь'Ше кхачча, сихха юьстах а бек'ина, цициг санна керта улло д'атебира.

Тахана суьйранна талламе веанчу цо билгалйинера и беш а цунна гонахара, т'ехула к'юхцалийн коьллаш тоьхна т'уьн'ийо лекха барол а. Оцу баролал чохъха яра ке'мсийн беш. Кхуьв Соип сецначохъ, барола т'ехула ехкина коьллаш ледаро яра

Соипа сема ладоб'гура. Йижаза яра юрт х'инца а. Натта цунна уллохула т'ехволура коьрта тиллина к'ужал йолу ц'ен'е а, еха коч а, шуьйра когаш болу шарбал а т'ехъ стаг, юькх к'уьлуш, коьртах хьарчийна л'аьржа даккхий корталеш долу туларон Г'аш а, варрашца а.

Серло йогура беш йолчун ц'еношкахъ. Схьахетарехъ, царна чохъ вехарг хьал долуш стаг вара. Цуьнан санна дика а, даккхоб а ц'енош дацара оцу юьртахъ. Кемсаш-м кхечу бошманнахъ а яра, амма ц'а чуьра арахьаьжча, массо маь'лиг гур йолуш, к'отон Ткьа х'ара беш ша йоккха а, юькьа а хилла ца лаш, ц'енош генахула яьржина яра.

Уллохула цхьаъ т'ех мосазза вели, беша эккха кечлорн Соип. Амма т'аьххье кхин тата долура. Сагатдора луларчу кертахъ готтачу ж'аьло а. Т'ехула т'е, х'ара буйса а еьнера, х'уьгтарон санна, екхна. Чиркх санна серлабаьлла т'ехьобжура бутт. Бон ла боьжна маха а карор болуш. Цхьа хан яьхьира Сонна цуьн га хьобжуш. Шелахъ кхетачунна санна, г'аж буйнахъ жуьв вара

дуина тІехъ а. ТІаьхъ-тІаьхъа серлаюьйлура Чухчахъера а. Дала пайтІанна кхоьссина седа а, дехачу цІоганца къага а къегина, пІапага байра.

Юха а хъаьвззина хъалхахІоьттира ненан сурт. Цуьнан оза юьхъ, чуэгна бІаьргаш, буткъабелла мара, дакъаделла, тІехъ пІапах хІума доцу балдаш, сихдина доьІу са...

Кемсаш...

И дош дара Соипна тІаьхъара хезнарг. Уьш ца кхоллуш иза жарна кхоьрура Соип. ТІаккха, ша велла дІаваллалц дагахъбал-лам кир бу цунна... Тахана кху юьртах чекхвелира иза цхъам-мо кемсийн хорха кховдоре догдохуш. Цхъаммо а ца кховдийра. ТІаьхъа эхъ хетара Соипна, ткъа хІокхо хІун леладо кхузарчу ада-манна а ца хаьара.

Соипна сема ладуьйгІира гонаха. Летачуьра сеццера лула-ра дІаьла. Тата дацара новкъахъ. Шен юкъахара ден шаьлта сенци схъайолий хъажа, баттара хъала а озийна, юха чу а тет-тин, хъалагІаьттира иза. Цициг санна, кхоссавелла гогтачу не-сках дехъа а иккхина, цхъана минотехъ ладуьйгІира цо. Тийна тар. ТІаккха каде баролах хъалатасавелира иза. Ницкъ эшна-ху пхъаьрсаша ца ловра дегІ. Хала барола тІе а ваьлла, юха а ладуьйгІира цо. Амма хезаш хІумма а дацара, сахъто санна, цуь-вин жимачу даго детталуш ден татанаш бен. ЮхавогІуш сехъа-вала атта хилийта, кІохцалан масех кол схъа а яьккхина, новкъа-хъа охъатесира цо.

Цхъа минот ялале беша тилира Соип. Сийна тхов бина лаьт-гачу дитташ кІел Іаьржа бода бара, бІаьрга Іоьттина пІелг гур боцуш. Боданах шен бІаьргаш болаллц Іийна, баттара яьккхина шаьлта аьтту буйна а лаьцна, хъалха дІаволавелира иза.

3.

Іоьртахъ хъалхара хьолада, оцу йоккхачу бешал, дикачу шенойл сов, йоккха кофейни а, туька а йолуш волу Нияз-бей, ша охъавижале, бахамна гуо таса дагахъ уьйтІа велира.

Бешахъ хехо-м вара. Амма цунах кІезиг тешара хІара. Кху охъана баттахъ етг а, тІехуу дика говр а дигнера кхуьнан чуьра аьккхина. Хехочунна набкхетта хиллера а, я иза къуйх кхера-

велла меттах ца хъайнера а хаац, амма Нияз-бей дикачу дикач
аттах ваьллера. Къеначу Узун-бобас дуьнен тӀехь мел болу дуь
биира, шена наб ца кхеттера я оцу шина буса хӀума тоса а ма на
делира аьлла. Иштта-м, ца хила а магара иза. ХӀара, кхуш баьс
кина нохчий, дуьненахь цӀе яххана мекара къуй бу. Ткъа перо
майралла – бӀарзбеллачу цаьрга йоьссина оьгӀазалла. Бекх дера
бац воккхачу стеган-м кхераваларх. Шайна дуьхьало йишар
тухий охьавуьллу цара. Иза бешан цхьана маьПера вукху маьП
кхачале шайна луьург дийр ду къуша. Бакъду, и къолан пӀа
Нияз-бей санначу таронаш йолчарна до цара дукхакхалахь
Шозза къола дича, кхеравеллачу Нияз-бейс кхин цхьа хӀоь
хӀоттийра. Туька Ӏалашъян. Шингте тиша тоьпаш елира. Мина
оьрсашца тӀом болуш караяьхкина, деш дезар доцуш, хьон
цӀа чохь пенах кхазош йолу.

Туьканан хехо Юсуф-боба, шен топ пхьаьрса кӀел лаьцна
волавелла лелаш карийна, юха керта веана Нияз-бей, дикач
чуьра жен-жӀаьла схьа а даьстина, цуьнан коча тесна баьтар
буйна а лаьцна, беша велира. Кемсийн таьллангашна тӀекхетта
ши лерг дуьйлина ла а доьгӀна, цкъа-шозза гӀалх аьлла, дика
ха дӀагӀоьртира жӀаьла. ДӀахьажавеллачу Нияз-бейна, кемсийн
таьллангаш кӀел, беттасин серлонехь, баролехьа дӀаделла жон
гӀаларт гира. ЖӀаьла дӀа а хецна, кемсашна гӀортийна хьокх
тоьхна схьа а баьккхина, тӀехьаьдира Нияз-бей.

ХӀетта ша баьккхина ши кан дерзинчу дегӀа тӀе дуьйли
чоин чета а таӀийна, кхозлагӀчунна тӀе куьг хьош воллчу
ипна, шена ткьех гӀулч генахь стаг гира хьалха даьккхина, берт
санна жӀаьла а долуш. Царах бӀаьрг ма-кхийттинехь дӀанкхот
Соип ша сехьаваьллачу кевнехьа дӀахьаьдира. ДӀаводдуьн
цхьана гӀорторах юьхь кхеттачу цуьнан бӀаьргех суьйинаш
сира. Атаеллачу кемсийн мутт дегӀа тӀехула охьадоладелира
Амма Соип дӀауьдура. ГӀортorex тийсалуш. Са мосазла дӀау
герга гӀертара тӀаьхьауьдучу жӀаьлин дера гӀовгӀа. Соип, бар
тӀекхачча, хьалатасавелча, тӀекхеттачу жӀаьло пхьид йолч
ра ност лаьцна охьавожийра. Ност дӀа а хецна, жӀаьла шуь
бага а гӀаттийна, къамкъарг лаца чукхоссаделча, шен бер
ницкъ гулбина, деган Ӏайге шавлта яхийтира цо. ЖӀаьла гӀаь

Тарат динна, охъа а доьжна, мийраш хъаькхна дІатийра. Сихха
схьаькхна шаьлта батта а йоьल्लीна, чирах хъалатасавелира
Соип. Амма жІаьлин кІомсарш яханчу настаро аьлларг ца дора.
Похула тІе хІара кевна тІе а ца нисвелира. Ша тилавеллийла
Соип Соип, вуха а ваьлла, дІасахъаьжира. Ков аьтту агІорхъа
Соип. ПІогІ текхош цигахъа дІахъаьдда иза, цхъа чІогІачу куьйга
Соип тІера дІалецира. Хаьара, хІинца, вен ца вехъ а, лечу хьо-
ва тІе валлалц шена еттар юйла. Иштта лецна бераш доийй я
Соип эрчадохий карадора. Валарх, еттарх-м ца кхоьрура Соип.
Пун тІаьхъа нанас хІун дийр ду. Иза-х ялла йоллу. Метта кІегар
Соип. Цунна хи дала а, цІано яйта а стаг ма хир вац. Иза та-
хъа там бара, хІара кемсаш кхаьллича...

ЦІеххъана тохавелла туркочун карара а ваьлла, акха цициг
Соип, дера шаьлтанца чукхоссавала кийчча баролах букъ тоьх-
на, дІахІоьттира Соип. Нияз-бейс шена тоха хьокха айбича,
шаьлти ластийра кхуо. Амма иза, цо дуьхьаллаьцначу хьокханах
Соип тІера, Соипан пхъаьрсе зуз хьодуьйтуш. Юха шаьлта ласто
Соип кьортрах кхеттачу хьокхано вожийра...

* * *

Кхузахъ гІовгІанаш евлча хъаьдда схъавеана Узун-боба Ни-
яз-бейна тІенисвелира; шаьлта карахъ иза шен жІаьлина гонаха
Соип тІера.

Бей-эфенди, хІун ду кхузахъ хилларг? – хаьттира цо.

ХІун ду, хьо кІилло малонча хилар ду-кх, – оьгІазе чов-
Соип иза вукхо. – Са дІадаьлла. Оццул нисделла жІаьла. КІеза
Соип эццера ас хІара ши лира а делла. НеІалт хиларан карахъ
Соип кх. У, Итабсыз оглы!

Хъан дийна хІара?

Оцу нохчочо, – цІеша вуьзна Іуьллучу Соипна тІе пІелг
Соип тІера Нияз-бейс.

Узун-бобана хІинцций бен ца вайра иза.

ПІегІой хъажал цунна хІун хилла, – овра дира Нияз-бейс.

Узун-боба ларлуш тІе а вахана, шен бежа букъ саттийна
Соип тІера охъатаьІира. КІант меттах ца хьовра. ДІахІоьттина
Соип тІуьначу човшна юкъа дахара. Кагйинчу кьортан-туьтанах

чу куьг диллал йоккха чов яра. Узун-бобас меллаша картан аркъалваьккхира кІант. Озачу юьхьа тІера цуьнга хьуьйсуре, а гали санна, хІиттина, кегий бІаьргаш. Некха тІе лерг дитІах лазийнчо садоІийла хьаьжира Узун-боба. Ца доІура. Ца доІ тахьхьадича, дегІ шелделлера.

Узун-бобин къамкъарге шед хІоьттира. Къеначу бІаьргаш чохь гулделла хиш, лешаш, халонаша аьхначу юьхьа тІера охьадуьйладелира. Оцу минотехь цунна хьалха хІоьттира, а нан хенара шен кІентакІант. И санна, жима, оза. ТІаьхьара сасашца хиллачу тІамехь веллачу, шен цхьаь бен воцчу кІентан сина кІант. ХьалхахІоьттира нохчийн туьпара ирча сурт. Бодана санна, схьа а лаьцна, хьалха а ваьккхина вигна, тІамехь цуьннан кІант. Хьенан, стенан дуьхьа? Къеначу Узун-бобин ца оьшура и тІом. Цунна-м бІаьрга а ма ца байний и оьрсу. Я Узун-бобин а, я цуьннан кІентан а ма дацара цаьрца дотІа а даккха а хІума.

«Миска, мацалло валийна хилла-кх хІара кху беша, — цо йора нохчочун кІентан четахь кемсийн кан гиначу цо. — Миска Соьга мохь хІунда ца тохара ахь, Узун-боба, кемсаш лохьа сурт аьлла. Ас лунъярий хьуна уьш, кху хьакхах лачкъийна. Шен аьлехна вуьсийла хьуна тоьхнарг...»

— ХІун хилла цунна? — мохь туьйхира Нияз-бейс.

— ХІара-м... хІара-м велла, бей-эфенди...

— Жобжахатан цІергахь вогийла иза! Мел дика хир даьш уьш массо а иштта велла Іиллахьара. Вало, чехкка гІой Юьзур сьхакхайкхал!

Къена Узун-боба, шен дагахь кхунна неІалт кхайкхош, бодана хьаьвзина, бодашкахь къайлавелира. Ша барта хІуьу дийнахь кхеравеллачу Нияз-бейн дог а дара кІилло детталуш. Баккхад оцу нохчашна хІара кІант хьан вийна хаахь, къинхетаме дог а хийла яц. Масаннех цара биэкхам эцна меттигаш ю. Цхьа саван тІеэца ойла еш, схьавеанчу шина воккхачу стаге вист ца аьллуш, вехха лаьттира иза.

— Хезий шуьшинна? — эххар цаьршинна тІевирзира Нияз-бей. Эвлал ара а ваккхий, луьста коьллаш йолу меттиг лахий, бодана дах кхосса и йилбаз. Іуьйранна сан жІаьла лаьтта а доьлла. Ма

Даласара суна хІара, – охъа а лахвелла жІаблин коъртах куыг
суура цо. – Мотт ца бийцар бен, шег дІааылларг хаъара...
Іааххъи нах бист ца хуылуш лавттара.

Шу стенга ладог!уш лаьтта? – човхийра уьш бейс, хьала

Усун боба, ерриг майралла а гулйина, вистхилира:

[illegible]

Где хуна хун лабара? – мера кел веара Нияз-бей. – Кха-
дерриг адам, тулпара нохчий схьа а бехна, сагIа а
иса, ис иза дIаволла лабара хуна?

Ошу жааылеп оышу-те хIара... дIакхуссучул тховса цхъанне
агуыштуш, бусалба динехъ латтах воьллича...

Шийта! — накьостехъа гЮдаккха гЮьртина Юсуф-боба
 Пияз-бейс, тІаккха, ма-хуьллу, эсала тІетуьйхира: —
 Ийи туьллак, нохчий ца бевза шуьшинна? Нагахь хІара
 хІалак хІалахь, вай кхоь хьовха, вайн цІера доьзалш а бо-
 ду цара. Суна-м бен дац, кІелхьбаравала некъ бу. Сан бахам
 ийи хехо ву, суна хІумма ца хаьа аьлчхьана волу. Ткъа
 ийи хІун эр ду? ХІуьу аьлча а, шуьшиннах мила тешар
 ийи вир! Лаьий шуна, шайн цІа вига, лаьий дІакхосса.
 Ийи хІумма ца хаьа, со наб кхетта меттахь Іуьллуш вара!

Пийт бей д'авахча лохха к'амел долийра баккхийчу наха.

Хүндэ вайша, Юсуф-ага?

Хуучин Узун-ага, таро йоохна сан. Хьуна хIун хета?

Ону хыакхо хІузу дийцахь а, бусалба динехь лавттах волла

Кхнахъара. Буьйса йоца ма ю. ХІинца вайша биэлаш,
Зокберг лехна, лами беана, хІара а эцна юьртах валале хІун хир
ахъ? На, кши даккха а деза, – ша шега луйра Юсуф-боба. – Са-
гъовиц шишшинга далург де вайша. Ас вахана биэл, зІокберг
пикъу, тѣа ахь лами ба. Кху бешахь, стоьмашна кІел хІоттош
аьна лами ма хуьлур шун.

Тийнхэн Соипна тје а вахана голаш тје охъалахвелира иза.

Мисканиг яІ, шу бераш мукъана а мича таІзарна леладотел
а дахна, – кІентан бесни тІе куьг хъаькхира цо. –

Дала хьукма дойла-кх хьо вийначунна, шуна а, тхуна а тхьа
хIара Iазап латточарна...

4.

Туьпана гена йоццуш, Мурат-хил дехьарчу шерачу тIехь
тIехь яьржина лаьттаху туркойн юьртахь, уггар дикачу маь
цIийнах цхьанна чохь, ши кор къагийна сирла чиркх богур
ипан садолучу хенахь.

XIусамдай чохь Iен цIа нохчеа кечдина дара. Пенех
кузаш, царна тIехула оьхкина герзаш. Поппаран маьнги
маьПехь, пенаца хьалайовттина мотт-гIайба. НеIарехь
дехачу гIанта тIе хIоттийна шиь цIестан кIудал, царна
пенах оьллина кхо ког болу цIестан горга шун.

Маьнги тIе тесначу куза тIе хиьна Iачу, шуьйра, сха,
маж йолчу зьорталчу воккхачу стага, чIепалгийн ши-кхо
дисинчу хенахь, шена хьалхара кхийран хедар дIа а теттина,
куьг, шаршух хьаькхна, доIина хьалалецира.

– АлхьамдулиллахI, алхьамдулиллахI...

Доцца доIа а дина, маж буйнах йоккхуш ши куьг
хьаькхна, дуьхехь настарш тIе лахьелла, хебба, тийна
начу зудчунна тIевирзира иза.

– Эсет, хIара хедар дIа а эций, хьайна хIума кхаллахI

Кьоначу зудчо, хьалагIаьттина сха а эцна, хедар
хьалха деара. Воккхачу стагехьа букь берзийна, гIийла
хуш, ши дакъа а диьна, бертал тIе кад биллина, хедар
хIоттийра цо.

– Ахь хIума хIунда ца йии, Эсет? – цкъа а ца хиллачу
на, хьостуш дийхира воккхачу стага.

– Хьо цIа вале йиьнера ас, Ваши.

– ХIума яа еза, Эсет, – юха а эсала вистхилира
Кхин болх ца беш, ткьа шарахь диьча, диса а ду вайи
Вайшиь доцург иза даа стаг вац. Хьайна деззарг даа,
зарг духа.

Эсет цецьюьйлура кху тIаьхьарчу хенахь марвенни
йолу юкъаметтиг цIеххьана хийцаяларх. Цунна
виллина, лом санна, дера вара иза. Шен доьзалца а,

амашица а. Ткъа хІинца, чуха санна, эсала ву. Хъанна хаба, зуда
амашица а. Къааг туркойн эскаре а вахана, юъртахойх а къаьстина,
амашица а. Туркойн юъртахъ цхъа висча къена дог кІадделла хир дук-х
амашица а.

Кхуза схъакхаьчча цхъана кІиранах бен ца Ийра Шахьби
амашица а. ГондІа ярташка ваьлла шена эца дика ценош лехна,
амашица а. Ца ценош эцна, кхузахъ паргІатваьллачул тІаьхъа Хъабиб
амашица а. Ца ша даим сатийсинчу Алхазан Мусица. Цуьнан
амашица а. Мичьахула, маца тасаделлера ца хаара Эсетна. Амма,
амашица а. Цуьнца, дукха хан ялале Хъабиб эпсаран чин до-
амашица а. Туркойн эскаре хІюьттира. Мусагахула кху юьртан къеда
амашица а. ХІюьттира Шахьби. Доцца аьлча, маситта шарахъ цо ІаІийна
амашица а. Дара кхузахъ цунна некъ боккхуш.

Шахьбис хІоттийнчу новкъа нийса дІадоьдура дерриг. Шел
амашица а. Ца хетара цунна. Иза ша юьртан къеда ву. Цунна тоьур
амашица а. Цуьллакх. КІентан чин лакхара дац. Ю-баши. Амма иза а
амашица а. Цуьнча тоьур ду. Чинна лакхавоккхучу ламин хьалхара тІегІа
амашица а. Ткъа, Хъабиб къона а, онда а, куьце а жимастаг ву. Иза
амашица а. Хьуьнаре хиларан-м шеко яц. Хъанна хаба, цхъа масех шо
амашица а. Паша хила а ма мега цунах, масех эзар эскархо тІаьхъа
амашица а. ИншааллахІ, оцу Делан пурбанца, мацца а цкъа, шена
амашица а. Доккха эскар долуш Нохчийчу а воьссина, цигахъ имам
амашица а. Мега цунах. Алхазан Мусин Іалашо а изза ю.

Кхузахъ оццул хаза дІадоладеллачу цуьнан ирсах кевнаш
амашица а. Дуйлира. Цкъа хьалха Бержу кхелхира. Цуьнан дилхечу
амашица а. Ца лабелира хІара бовха мохк. Дукха юкъ йолале кхелхира
амашица а. Амма и шиь даларх гІайгІане воьжна ца хьийзира Шахь-
амашица а. Шинне къръанаш дешна, сагІина, атталла, цхъа кепек ца
амашица а. ДІадерзийра.

ХІума йиьначул тІаьхъа пхуьйра-ламаз а дина, ши ког кІел
амашица а. Голаш тІе хиира Шахьби.

Оцу сан гІовталан кисанара суьлхъанаш лохъа соьга, Эсет.

Ценах кхозучу атласан гІовталан кисанара схъаэцна янтарх
амашица а. Суьлхъанаш марвеше дІакховдийра Эсета.

Кхузза, суна уллохъа охъахаахъа Эсет. Хьобга дан къамел
амашица а. Сан.

Сихдинна суьлхъанаш дохуш, лерина Эсете хьобжур Шахьби. Къобжачу, буьрсачу цюцкъамаш бухара цуьнан шен ши блярг сутара кхерстара несан хазачу юьхъаний, дуьхула дегIаний тIехула.

Сихха бIе зуькар а дина, горгам еш карахь хьарчийна суьлхъанаш коре а дехкина, меллаша Эсетан куьг схьалецира Шахьбис:

– ХIара куьг ма шога ду хьан, Эсет? Дерриг этIа. Пхьенан сенделла, – хьобстуш, Эсетан куьйга тIехула шениг хьобжур цо. ТIаккха, некха тIехула охьа а веана, Эсетан кара гудула цуьнан дашо стомма кIажар схьалецира. – Месаш а ю хьан хьирчина...

«Муха ца хуьлу, – ойла йора Эсета. – Дийнахь-бусий аьхь хIобттина йоцуш хилча. Цул сов, шен дегIана там лаха дог хьанан догIу. Со хьанна кечлур яра...»

– Цийнан дукъ кочахь дисина, ницкъ хуьлу-те хьуна? хьаьстира иза Шахьбис. – Хьобга хIара къахьобгуйтур дан ваь Хьайна хьалхара гIуллакхаш дан цхьа гIарбаш лаха. Довжур диллий, схьаялае. Ший ялае. Вайн чохь дерг – цIаной, кIадий ахь лелабе. Важа, керт-ковра гIуллакхаш цаьрга дайта. Хьайна дегI, могашаллий Iалашье.

Ненах къаьстичхъана шен дог оьцуш, шех къахеташ дош тIа хезначу Эсетан логе шад гIоьртира, бляргаш чу хиш гудула ра. Марवेशин буйнара куьг схьа а даьккхина, корталиг тIаьхь бляргхиш дIахьекха хIобттира иза.

– Ма елха, Эсет, ма елха, – хьаьстира иза Шахьбис. – Ону хьан хазачу бляргех хин тIадам ца балийта, вала реза хир цуь ХIинццалц ахь хьегна къа-бала бицбеш, хьо ирсе ян ницкъ оь сан, нагахь хьо резахлахь...

Эсет йист ца хуьлура. Цунна ца хезара марवेशин кIаман ДуьхьалхIуьтттура ша Гати-Юьртах йолуш йоьлхуш йиьна нана. Боьлхуш, ша дIахеца ца туьгуш шех хьирчина кIадий йижарий, вежарий. Даймахках къастаран балано хеназа йиьна Гати. Гена доццуш, туьпахь леш болу шен махкахой.

Кхин гур яц-кх цунна Гати-Юрт, ден миска хIусам, нана, вежий йижарий, вежарий. ДIавели Гати а... ЗаьIап велахь а, цуьнан

айр пара иза. Майра, кьинхетаме, тешаме. Йиша-вешех а, дай-
вадда п хаьдда кху нехан хийрачу махкахь яла а, лаьттах яха а
вац ду-кх. Веккъя цхьа Аьрзу воцург тIетовжа стаг вац-кх...

Шен тIаьхьарчу дешнашна дуьхьало ца хилча майравелира
Шайби.

Делхьа, хаац суна-м, Эсет, хIинца цкъя-м бен боьхна вай-
шинна. Цхьана метта ши бохам хили суна. Кхетта хIусамнана,
аьса, бен воцу ваша а вели. КIант а воцу хьесап ду. Наггахь бен
хир ван. Цхьа таро йолчу туркочун йоI ялийна шена воккхур ву
аьса. Хокхарех зуда а ялийна, мотт-гIиллакхаш тIе а эцна дIа
вацанелча, хала хир ду цунна хьаькамаллехь лакхавала. Доц-
на аьсна, цуьнга-м шена амал ялур яра. Бен боьхнарг вайша ду.
Кьиншелча бен хIусамнана дукха оьшуш ца хиллера стагана.
Кьиншелча со мегар вац и йоцуш, цхьана дийнахь а. Ценош
ду воккха беш ю. Кхин кепек тIецакхетарх ткьех шарахь хецца
аьса аьса ду. Ас хIун до цунах, кертахь хIусамнана ца хилча?
Аьсна, со резаверш кхузахь айса мичахь лохур хаац. Дюга туьпа
вацна-м, эзар а карор яра уьш. Шайна яа сискалан юьхк хир
вацна хирча, хаза а хеташ богIур бара. Амма, хьенан хIун ю ца
хуу и сугIадоьхургаш керта яло а ца лаьа. Делхьа, хаац суна-м,
Эсет, белларш денлур бац, вай дахаза а довлац. Иштта, цхьана
вацна хир ду вайшинна. Суна зуда эзар ю, хьуна мар оьшур ву.
Сана зуда каро-м хала хир дацара, хьуна мар атта нислой хаац.
Туркочу вайнах маца бу а хаац, цамгарший, мацаллой хьоькху
аьса. ТIехула тIе, дийна биснарш цигахь буьтур болуш бац.
Царна юкъя кхетча а цаьрца мацалла лийр ю хьо.

Саметтаеанчу Эсета лерина ладуьгIира марवेशин кьамеле.

Вийшинне тоьлаш дерг, даллалц цхьаьна дахар ду. ШарIо
вацна ду, вешех йиснарг марवेशега ерзар. Хьо резахлахь, цхьа
вацна эша хIума доцуш ехар ю хьо...

Ахь хIун элира, Ваши? – юкьахваьккхира иза Эсета, кьаьрз-
на цуьнга а хьаьжна.

Хьо соьга ерзахь, вайша ший а ирсе хир ду, бохура ас-м.
Ван некь бац я суна а, я хьуна а...

Делхьанах кьаьхкича санна, кIегарьиккхина Эсет, Iадийна,
Шайбинга хьаьжжичохь йисира. Лар йоцуш байра цуьнан

юьхъа тѣра цѣн бос. Иза, кхехкийча санна, кѣйелира, Дѣл
хорша хъадча санна, егайора чѣниг.

Хѣнца кхѣйтира иза дерригенах а. Оццул дѣра шен маршана
кху тѣаххъарчу хѣнахъ шеца эсала, кѣинхѣтаме хиларх а, дѣл
комаьрша иза валарх а. Эсета бен тамаша хѣнца кхачийра.

Цкѣа дагадаѣра цунна, ванах, хѣара саменттахъ мукъана ву
те аьлла. Дѣра ву. Даим санна, цѣн ши бѣаьрг. Амма сутарадѣл
буьзна и шиъ. Шѣра шарйина, шуьйра, еха сира маж. Іаж санна,
йогу дилхе беснеш. Дѣлтича санна, зѣртала дѣл.

– Ваши... ахъ баккъал а бохий?

– Ас ѣйриг забар яц, Эсет.

– Адамашна хѣзна хѣума дац-кх ахъ дѣлцург... Сан маѣра
хъан ваша...

– Велларг вухавогѣур вац, Эсет. Дѣйна виснарг вахана тѣ
волу.

– Сѣй... эхъ...

– Шарѣо магориг нахе емалдалур дац... Тѣе, хъанна хуур а
хѣара? Нах цѣгара дѣабевр бу кѣстта. Вайшинна кѣзга гур бу
уьш...

– Тоьур ду суна хѣъча. И хир дац, Шахъби!

– Ойла а ѣй ала, аѣхъа эриг.

– Кхин ойла ян ѣшуш дац.

– Делахъ хѣѣта, хѣо резѣцахъ, сан кѣртара аѣяла, – аз аѣѣра
Шахъбис. – Туьпа гѣуо. Цхъа кѣѣра далале цѣгахъ лѣйр ю хѣо
мацалла.

– Сѣйначу цѣарах ѣга а реза ю-кх со, и эхъ тѣе ца эца!

ЭМИН-ПАША

«...Феодални угтар лахарчу, варварски тегІан тІехъ
йолчу... Турцех дІакхета шайн йолчу перспективо,
схъагарехъ, хІумма а самукъа ца доккху ламанхойн».

К. Маркс, Ф. Энгельс

Эрсерумски виллиетан керла вели Мухлис Эмин-паша лоб-
реш тІейцира мушахоша.

Эрхар кхечи цара дукха сатийсина гІо. ХІинца-м маршабевр
бара уыш оцу кхайкхаза баьхкинчу дулахойх. Кхо бутт бу муша-
хъ буйисанна маьрша охъа ца буййшу. Массо неІарна, гІопана
агІанаш тоьхча а, зайлаш доьхкича а синтем хилац. Урамехъ
таарийн бергийн тата даьлча я бешахъ шах-ших хезча дегІе зуз
агІау. Хъодий кІажийн пхенаш чу доьду са. Баттара якккхина
агІау а буйнахъ, неІ я кор кагдина, хІинций-хІинций чу нох-
къа доккху бохуш Іа. Цхъа буййса ца йоьду цара цхъаь талийна
агІау ца воккхуш. Жимма а дуьхъало ян гІоьртинарг вожжна ка-
рагІау. Амма дерриг талорашна уыш бехке бац бохуш а дуьй-
зу. Цаьргара эцна бедарш тІехъ кьолах оьху боху меттигера нах.
Цаьсттина курдой. Ткъа хилларг нохчашна тІетотту.

Талораш-м хІун дара. Оцу туьпара схъа ун даржарна кхоьру.
Цаьхъ доцуш дац цхъа а Делан ун: Іаьржа-ун, морзгалш, чуьй-
ка, хорнаш.

ХІинца Эмин-паша веана мушахой царах кІелхъарбаха.
Цаьхъ кхо эзар дошло а волуш. ХІетталц шайн шахъара бІо беъ-
агІау агІау цІий хъавъзачу мушахоша маралелхаш тІейцира
агІау. Ткъа, жимма а таронаш йолчара шайгий-шайгий хъошалгІа
агІау. Цхъа буййса мукъана а маьрша яккхар стенан мах бу?

Небаьхъа ю эрмалоша йиллина шира шахъар Муш. Цунна
агІау лаьттачу Сэв-Сар ломара охъахъаьжча, кераюккъехъ
агІау яьржина го Мушан аре. Иза йоькъуш юккъехула чекхдаьл-
ла дІаоху Меграгэт-хи. Къилбехъа, малхбузехъара малхбале-
агІау яхъелла Эрмалойн Тавран еха зІе. Малхбалехъара, Немрут,

Гргура аьрцнаш тѣхула кхуза схьаоьху Ван-Юман эсаран ма-
Аренна юккье когаш хецца соцу Сев-Сар. КхидІа говран лена
тера Канасар лам бу, Муш-шахьар марайобллина лаьтташ.

Лома тѣхь айаелла го шахьар йиллинчу стеган Мушети ма-
микоянан ах хирцина лекха бІов. Шахьар тѣхула стигада хан
ла муцІарш кхийдийна лаьтта килсийн горгий, ирий момсарин
Моттало, дукха хан йоццуш кхузахь диначу Іалаудди бейн
маьждиган ютка лекхачу момсаре уьш хьогІе хьуйьсуш санин

Тахана къаьсттина хьалхе самаяьлла шахьар. ХІан-хІа, тахана
на пІераска а я кІиранде а дац. ХІетте а Іуьйренца хьалххе дукха
дуьйлира Сэв-Аветарана, Шек-Аветарана, Сурб-Марина, Сурб
Киракосан, кхин а килсийн горгалеш. Уьш дІатийча Іалаудди бейн
маьждиган момсар тІера схьахезира моллин сингатаран
деха аз.

Керстанаш а, бусалбанаш а – берриш ламазе оьхура, Нуьрети
Пашина кхиам боьхуш, Деле доІанаш дан.

ХІинцалц базарахь салти гича Делан ун догІуш хета муш
хой, тахана белабелла-бекхабелла дуьхьалкхетара царна.

Шахьаран базарахь бара маьІ-маьПера нах – Сасунера, Баг
шера, Ванера, Хнусера, Эрзерумера. Мушана гонахарчу яртан
кара баьхкина ахархой а.

Хезара маьІ-маьПера маьхьарий:

– Мерза хьорматаш! Мерза хьорматаш!

– Кишмаш эца! Мушахойн кишмаш!

– Газпа⁴ дезарг схьавола! Сэв-Сарера газпа!

Базархула буьйлабелла лелачу дошлошна маьхза лора сто-
маш, хасстоьмаш. Лелаш лаьтташехь цара чухьерчадора та-
дырашна чохь деттина, тІе моз хьаькхна, кишмаш тесна чохь
хьокхамаш.

Килсийн горгалийн гІовгІаной, мозгІарийн, молланнийн
доІанаший Деле воьхуш де делкъанга доллучу хенахь цхьа бІе
дошлочуьнца шахьарара аравелира Эмин-паша. Важа дошлор
а, шена гІоьнна кечвелла эзар мушахо а цкъачунна шахьар
витира цо. Оьшуш меттиг хилахь, шок ма-туьйххи тІаьхьабар
кийча.

⁴ Газпа – ораматех даьккхина моз.

Пашина уллохь хьаргIачу динахь вогIура Iуспанан Сайдулла. Пашинина иттех гIулч тIаьхьавогIучу масех эпсарца вара Шайл-бек а, Хьабиб а.

Кхуш сьхакхаьчча, Эрзерумехь дIатарвелла Сайдулла. Туркойн цхьана хьолахочуьнгара, шахьара йисттехь, йоккхачу беша киза цIенош эцца цо. Нахерчу халонга хьаьжча, бехаш бу аьл могир долуш дIатарбина цо шен гергарниш а. Амма цуьрриг эрхивен меттиг бац. Карахь дерг дууш воллу, ткьа тIебогIу пайла кIезиг бу. Моьттура, сьхакхаьчча, туркойн Iедалхоша, тIаьхьабашкина, мара а лелхаш, вадийна вигна, султанна улло кхузахь ша охьахаор ву. Ша хаза дIатарвелла Муса. Пашин чин делла, туркойн эскаран коьртехь ву иза. Ткьа, Сайдулла вац хьаьжча а. ХIара аьлла хьаькмалла дац кхуьнга луш. Эцца, нох-аша тIехьожуш ву боху цIе а тиллина, сагIина лун хIума сан-на, хене валлал алапа хIоттийна. Цхьа пхи-ялх эзар ночхо салт кхуьжча, пашин чин делла, церан коьрте хIоттор ву боху. Амма, Эрзерумехь болчара-м хьеха а ца дайти иза. ХIинца хуур ду-кх, кхуьрчара хIун олу.

Юьйдинчу тоьпа тIе ваха атта дара Сайдуллина, ша Iехийна хьабалийна, БIарзбелла хьийзачу оцу нахана тIевоьдучул. Кхуш-м хIинца шозлагIа бен ца вогIура иза, ткьа Эрзерума-на уллохь лаьттарна тIехIуьттийла дукха нислора. Оцу дегIа байлалц тIеман цIергахь кхиьначу цунна дукха гинера ирча йоккхаша. Массо суьртахь. Амма кхузахь хуьлуш дерш эрчонаш-вахь а йоккха эрчо яра. Деккьа цхьа хIума дара цунна маслаIат цуьрриг, цунна шена а ма ца хаьара хIара хьал кхузахь хIуттур кхуьла. Хигьнехь иза вогIур вацара. Ша веьча а, нах балор баца-

ра. Дерригенна а бехке ву Алхазан Муса. Цо а боху ша Іехийна шена а ца хаара...

Декъала да ву-кх Цугин Іелаха. Шен хеннахь дІакхелхн Даймехкан лаьттах воллу. Цхьаннан а неІалта кІел вац.

«Ткъа со вуьйжи-кх Делан а, нехан а неІалта кІел. Іелаха дера дукха догах а ма вацара. Цо-м элира, нехан ялсаманил вац пан жобжахати тоьлу вайна. Ас ца вуьтуш лелара-кх мисва Шен цамгарца...»

Ойланаша дІалаьцначу Сайдуллин тидам а ца хилира хинн тиллинчу дечиган доккхачу тІех шаьш довлуш. Ца хезира динн тІехь говрийн бергаша ден къора татанаш, ца гира лаха кІелхула буркъаш туьйсун, карзахе гІовгІа еш доьду Мурат-чай а.

«Со хІунда хІоьттина Мусах тешна, цунна тІаьхьа: Нибар дерг аьлча, со бен ма вацара оьрсашна доггах гІуллакх динаре. Доггах делахь а, дацахь а, цара боххург дора-кх ас. Я, Телхас Ботукъ, СоІду, Эдал, Эски, Хьамзат санна, дерригенна юьстат ца сеци, я, къар ца луш, БойсагІара санна, Іожалла тІе а ца пийш, я, Іуммий, Атабий санна, Сибрех ца ваха, я СолтамурдгІаьрца а вац. Цхьана хенахь цхьатерра къонахий дара тхо, цара шаьш цІерш Іалаший, сайниг хІинца цкъа-м йожаза ю иза, амма а ахча эцар нахана хаахь...»

ТІех а девлла готта некъ лекхачу шина берда юкъа боьлча, шен дине чабол эцийтира Эмин-пашас. Готтачу новкъахь уьлгІа волийла доцу Сайдулла тІаьхьасецира цунна. Пашин шалханахь стомма лаг, аьтту агІор таІош тиллина цІен пес, говран йортан кхийсалун песан кІужал, маьлхан зІаьнарша шуьйрачу беллаш тІехь ловзон хьесан кІужалш яйча цІеххьана дуьненах догдолла ра Сайдуллин.

«Мила ву со кхузахь? Оцу хьакхин лай ву-кх. Цо аьлдара дан кхузахь – туркойн ялхо. Ванах, иштта даха деза-те тхо абаде абаделац? Мухха делахь а, цІахь тоьлура...»

Уьш туьпа тІе кхочуш, говрахь дуьхьалвеара къона нохчо

Пашас жоп ца делира цо хаьттинчу маршаллина. Бен доцуш, ши бІаьрг хьалха а боьгІна, говрахь, тІулгах воьттича санна, меллаша туьпа юккъехула дІаоьхура иза. Туьпа боьлча кІаьл лаш тийра тІаьхьабогІучу эпсаршний, салташний юккъера. Уьш

аьбелла дасахьуьсура. БӀаьргашна хьалхаула чекхьуьйлу-
ра гоьланаш, лаппагӀнаш, отеш, баннаш. Махой, малхой, йо-
ланашний басаяхнера царна тӀейиттина хӀуманаш: истангаш,
гардаш, диттийн гӀаш. Оцу мискачу хӀусамашна хьалха юкь-
воста гора меллаша суьлхьанаш дохуш я уьрсаца гӀаж цоьстуш
Ӏаькьена стаг. Баьлла корта, дукха хена дуьйна шарьянза, мода-
ра юьзна маж. Бовха малх хьаьжна гуьйренан декхна де делахь
а юьтирх хьаьрчина Ӏа иза. Кхиверг тевжина ву, я ламаз деш вол-
зу, и декьаза шен хӀусам тоян гӀерта.

Зударий бу тӀелхигаьш летош, берийн бедарех, кортойх хьуьй-
суш, шайн-шайн хӀусамашна тӀе тоха девзигаьш хьокьхуш.

Диканехь а, бохамехь а шайниг ца дуьту бераш ду кхузахь
ловзуш лелаш. Ирахь леларш хьовха, хевшина а муха Ӏало-
те аьлла, гӀийла ду и адамаш. Можий яххьаш, чекх са а гуш,
аьхьигаьш тӀе хевшина пханарш, чӀораш санна, юткьелла нас-
оьри, пхьаьрсаш...

Эмин-паша реза ву. Тийна ду туьпахь. Цо Ӏуьйранна кайма-
ка¹ хьажа ваийтинера кхуза, ша кхачале низам хӀотто, адам
гудан.

Ас омира динера божарий цхьанхьа гулбе аьлла. Мичахь бу
хьаш² — хьаттира цо дуьхьалвеанчу кьоначу нохчочуьнга.

Хьан омира кхочушдина. ДӀога, кешнийн гу тӀехьарчу ара,
аьригге гулбелла нах, — жоп делира вукхо гӀумкийн маттахь.

Сайдуллина го пашина цагург. Хаьа, и кьена нах, зударий
ирахь хевшина, гӀуллакхаш деш хӀунда Ӏа. И мацалла мажде-
ла бераш ловзуш хӀунда лела. Хаьа Эмин-паша шен дошлошца
хӀун-пахьаре ма-воьссинехь, кху туьпа хабар кхачнийла, герз
саришца ницкь болу массо стаг, зудий, бер лата кечделлийла
хаьа, шайн баннашна хьалха хевшина, гӀуллакхаш деш Ӏачу бак-
кадийчу пехан, зударийн, ловзуш лелачу берийн бӀаьрг шайна
аьбоьгӀна буйла а, оцу туьпахь, хьаннаша букхийнчу оцу ломан
аьшца кьайлабаьккхина тӀеман ницкь хир буйла а.

Цуьнна дика вевзара Аьрзуй, Маккхаллий.

Уьш тӀехьевлира ломан когашкахь, жагӀанечу гух долчу
аьхьийн кешнашна. Даккхий а, кегий а баьрзнаш. Масех бӀе.

¹ Каймакам — жандармерин чиновник.

Коьрте хІиттийна кегий тІулгаш, дечигаш. Цхьа а кечдина чурдац...

Цаьрга веха ца хьийжира Сайдулла. Гуш санна хетара манна лой, махкаллой, даймахке сатийсарой дагна биначу балано хетара кхалхийнчу оцу адамийн тІаларташ. Иза ву церан Іожаллина бекке. Иза. Іуспанан Сайдулла. Цо бира Алхазан Мусица барг. Цуца гахула ахча а ийцира. Оцу ахчанах бартахой а ийцира. Цаьрга хуа эладита а даржийра. И дерриг нахана хууш хилча...

Нагахь мацца а цкъа иза гучудалахь...

Иза гучудер ду. Цхьанна дина дика а, зулам а цуьнна а. Амма дийнначу халкъана динарг дицлац. Эзарнаш шеран бахке деа. ХІунда аьлча халкъ леш дац.

Сайдуллина ца хаьара шен ши бІаьрг мича хьур бу. ХІетта сирьяла йоьлла, Іаьржа маж некха тІехь шалха а кагъен оьца бахара цуьнан корта. Говран кхеса тІе догІаделира бІаьргана. Амма мичча хьаьжча а дуьхьалхІуьтттура и адамаш, хезара цара кийрахь къайладаьхна узарш...

Гух дІахьаьвзича Эмин-пашина хьалха инзаре сурт хІоьтттира. Юькьачу хьаннаша хьулбинчу ломан когашкахь, шуьйра ар дІалаьцна лаьтташ дошлойн эскар дара. Деаклов могІанаьша дІахІоьтттина пхи полк. ХІор а бІеннашка а екъна, хьалханаьша бІенча а, полкана хьалха пхибІенча а. Хеталора и говран а, цуьнна тІера дошлой а тІулгех боьтттина...

— Сайдулла-эфенди, хІара хІун ду суна гург? — хьаьтттира цуьн урх оьзна говр сацийна.

— Хаац, Эмин-паша, — бен доцуш, жоп делира Сайдулла.

«ХІаь, хІорш Эрзерума уллорнаш санна, боьхна ца хьийра, ойла йора Сайдуллас. — Кхузахь Аьрзун куьг хаало».

— Ахь хаттал ахь, хьайн махкахочуьнга. Нагахь ас гулбе ла нах беллахь, уьш соьга ладогІа ца гулбелла, тІамна новІаьх кхетта. ДІаса а баьржина, чухахкабала кийчча. ХІаь-хІа, Сайдулла-эфенди, со иштта тІе ца воьду царна.

— Цхьа а тайпа кхерам бац хьуна, Эмин-паша, — Сайдулла хІоьнна юкьавелира дуьхьалвеана нохчо. — Тхуна хезнера, хьуна эскарш дукхадеза бохуш. Хьо эскаршца вогІийла хьийнчу оьца, хьан хьурматна, тхешан ницкъкхочург вовшахтоьхна.

Туркойн отряд герга гЮьртича, меллашчу боларахь царна тЮьхьалволавелира эскарна хьалха лаьтта ши дошло. Сайдулли-ни бЮьаьрг ма-кхийтти, вевзира сирачу динара Аьрзу а, расхачу динара Маккхал а.

Царна тЮькхочуш Эмин-пашин ойлано мосазза ха хаьрцира? Ца хьара ша цаьрца муха хила веза. Шена дуьхьалбогЮрш цхьа-на чинехь нах хилча-м хуур дара цунна, динара восса везахь, веза дала дезахь я тергал ца беш бита безахь. И сагЮадоьхургаши цери цюьлча эпсаршна хьалха шен сий лахдаларна а кхоьруш, веза куралла ларьян цюьлча оцу ламанхошна вас хиларна а кхоь-руш цинна дагдахь вогЮра иза. Сирачу динахь вогЮ бере гича курашна бохург дЮатеттира цо. Расхачу динарниг чЮгЮа безамехь тагЮу. Горга юьхь-марш, хьаьрса дуькьа мекхаш, йоца маж, цартал дегЮ. Герга мел гЮьрта, шуьйра елало цуьнан догдика цохь, адам дезаран йовхо го сийначу бЮаьргаш чохь. Ткьа важа, сирачу динахь верг, шен арахьарчу куьцаца нийсса дуьхьал ву цунна, Поп санна, нийса дегЮ, халла хаалуш, агЮр саттийна кура цартал, оза, еха юьхь, хЮетта сирьяла йюьлла Юаьржа маж, мек-хаш, дукь сеттина мара, хебаршка ихна лекха хьаж, дуькьачу цюьштатамаш бухара схьахьюьжу майра ши бЮаьрг.

ХЮрш шайна тЮькхочуш говрашкара каде охьаиккхина ши цюьшло говрийн юьхь лаьцна тЮьволавелира. Динара воьссира Сайдулла а, Шамхалбек а, Хьабиб а. Эмин-пашас хЮинца а сацам на бинера ша дан дезачун. Дагахь кьуьйсура цуьнан кураллой, цохьарой... Оцу декьазчу ойлано салам дала вицвинера. Сайдул-ла делира иза. Эмин-пашас, дуьхьхьал дЮа, шегга кховдийна куьй-сан мелла схьа а лецна, дЮахийцира.

Туркойн мотт хаьий шуьшинна? – хаьттира цо сирачу ди-наргу дошлочуьнга.

КЮеззиг хаьа, – жоп делира расха динарчо.

Шун гЮуллакх-м вон дац, оццул эскар дЮахЮотто ницкь бо-хуш. Тхуна хезнера, шу мацаллой, цамгарший хЮаллакдеш, кха-лаш дохку бохуш.

Шуна хезнарг харц дац, паша. Адам леш ду. Дийнахь-бу-сий бле сов стаг ле. Даа хЮума дац. Мелла а мах болу хЮума юу-чух юьхькина бевлла нах.

Эмин-пашас, ца вешаш, мерах шок туьхира.

– Тера дац, тера. Шуьгахь хІинца а масех эзар говр, шортта герз ду.

– Царах къаьстийла дац тхан, тхаьш делла лаьттах даххаш.

– Шуна стенна оьшу герз? Шайн махкахь-м керстанин хьийзош ца дуьтура шу. ХІинца дІабаьлла цаьргахьара кхерам.

– ХІета, хьо хІунда веана Муше, хьайца кхо эзар доншо лош. Царал сов, эзар мушахо а ву боху хьуна гІоьнна кешна.

Эмин-пашас жоп ца делира. Говрашкара охьабиссинарш а аговраш тІе бевлира. Вовшашкара хьал-де хоьтура Аьрзу Сайдуллас.

– Кхузахь гІуллакхаш дика дац боху ахь? – хоьтура Сайдуллас.

– Кешнашна уллохула ца девлира шу? И гу дІалаьнна баьрзнех хІоранна кІел дІавоьллина масех стаг ву. Бевларш дІабохка ца кхиадо.

– Эрзерумехь иштта дукха ца хуьлу баларш.

– Цигахь кІезиг гулбелла вайнах. Кхузахь адам дукха лаьтта Гатто ю. Даа рицкъ дац. Мацалла, цамгарш. Кху доьхначу тІе схьагІерташ Эрзерумера нах бу. Шу хІун ойла йолуш дика кина? – хаьттира Аьрзу, шена хІумма а ца хуьчуха.

Сайдуллас корта ластийра.

– Дера, Аьрзу, тхо хІумма а диканна ма ца догІу. ХІара миг тиг йита еза аша.

– Тхо мича гІур ду?

– Шайна къастийнчу махка тІе.

– Диарбекирал дехьий?

– ХІаьа.

– Хьуна гиний цигара мохк?

– Ца гина. Дикачех бацахь а, вон бац боху иза.

– Тхуна гина иза. Нахана лаац цига баха.

– Нахана лааре хуьйсур бац хІорш. Оьрсийн векало хІорш битац. Кхузара шу малхбузехьа дІадига бохуш. Иштта бу боху вайна схьакхалха бакьо луш шина паччахьан хилла барт.

– Аша дийцинарг-м кхин ма дара. Уггар тоьлладу махка тІехь дахаховшор ду, кхузахь нахана йиллина лаьтташ ялсавар нин неларш ю бохуш.

тєхнїйна. Хїокхара тхо а, оха нах а.

Цхьана агор-м хила деззарг хиллера нахана, – оьгІазалла йиьсїра Аьрзуга. – Оха, цхьадолчара, бехира, оцу Мусас, Сай-аьнне дуйцург дош ларий, махках ма довла. Уьш шайн кї-сїнахь шортта деши долуш боьлху, цїгахь церан гІуллакх вон оьрдан, ткьа шу сагІадоьхургаш санна, лелар ду. Схьакхачна а балале пашин чин делла Мусина. Хьо а Эрзерумехь гІаланаш цїна паха хїьна. Шеца баьхкина гатиюьртахой дІа а кхийсина, туркойн юьртахь дІатарвелла Шахьби а. Аша балий хІара нах оьзу жьожкахати. Пєхьха болх хили. Ткьех шарахь шайн цїй Іаьнїнчу Мусах а, уггар хала деанчу шарахь оьрсашкахь а ваь-са, мен кьомана тур айинчу Сайдуллек а тешна махках бевлла-ху сахана хила деззарг хилла!

Шахїттинчу полкашна бІе гІулч герга кхачча говраш сов-сїра Аьрзус, Маккхала. Севцира хьеший а. Хїинца Эмин-па-шан шера гора нохчийн дошлой. Дика дой, тІедуьхїна тоьал цїна чоьш, белшаш тІехь башлакхаш, коьртахь холхазан куй-валл. ДогІамашна тІеобзна дїхкина деза герзаш. Яьлла яххьаш, ваьсє бІаьргаш. Амма цунна ца тосаделира тІехь-тІехьара дошлой эгІаза, берашха нах хилар.

Лерина шозза-кхузза цаьрга бІаьрг а тоьхна, Маккхална севцира иза.

Цуьнан Вазаллин бусалба кьаьмнийн халифан, туркойн султанан цІарах Цуьнан Сийлалло садразама Іела-пашас сайна тІедїллина декхар дохьуш веанчу сан оцу нахаца кьамел дан цо, – хьалха корта тєсїра цо.

– Хьоьца кьамел дан цара векалвина лай хьуна хьалха лаьт-тїах, паша-бей, – малхбалехьарчу нахах даг тІе куьг дїллина, корта таїйра Маккхала.

Шена иза дуьххьара гуш санна, коьртера когашка охьа бІаьрг а тоьхна, юха а Маккхалан юьхь-дуьхьал хьаьжира Эмин-паша.

– Цуьнан Вазаллин султанан цІарах садразама Іела-пашас суьн тІедїллина нїсса кхо де далале шу кхузара дІадаха аьлла.

Маккхала, вист ца хуьлуш, корта таїйра.

– Шайн махкахь, оьрсаша хІаллакдеш, кхачош дохкура шу. Шуьшх а ца Іаьбначу цара сацам бира, шу махках даьхна, лаьхки-

на Сибрех дІадига, цигахъ милла, мацалла дайа, дийна биспар
керста дине берзо. Шун тхьамданийн, динадайн дехарца кхуа
веанчу Муса-пашас Цуьнан Вазалле султане дехар дира, он
балхах хьалхадохуш, шу тІелацахьара аьлла. Бусалба кхьам
нийн паччахьо, Цуьнан Вазалло Іабдул-Межида дош дехар
дуьненан муьлххачу маьШехъ уьш белахъ а, бохаме нисбелачу
шен динан вежаршна орцахвалар Дала шена тІедиллина дехар
ду, ша реза ву нохчий тІеэца а, шен махкахъ дехачу адиман
нисбеш, кхузахъ уьш баха ховшо а аьлла.

Пашина тІетовш делахъ а, я ша ладугІуш ву бохург делахъ а,
шозза-кхузза корта таІийра Маккхала.

– Ша делла дош кхочушдеш, Цуьнан Вазалло султана шуна
мохк кьастийра кху малхбале агІор, шуна хІусамаш а кечийра.
Амма оьрсашна лаац шу Россин дозанашна гергахъ сонний а.
Цаьрца шен юкьаметтиг ца йохо Цуьнан Вазалло султана шуна
Диарбекирна дехъ кхин мохк кьастийна. Бутт сов хан ю, тІао
Іедало, цига дІагІо бохуш, шуьга дехарш ден. Амма шу хІушша а
кхузара меттах ца девлла. Цул сов, аша талораш до кху тІао
Шозза тІелатарш дина аша Муш-шахьарна. Шу кхуза кхьам
хьана буьйсанна маьршша охьабийша йиш йоцуш бу кху шен
виллайетера нах. Цул сов, кхуза цхьана меттехъ ткьсх тІао
гулделча, царна юкьа цамгар атта яьржа, адамаш ле. Шуьга
ун даржарна кхерам бу махка. Шайн аьгто боьхначу дийнахъ
хІаллакьхила я керста дине дерза шайн кхаж баьллучу дийнахъ
шаьш кІелхьардаьхначу Цуьнан Вазаллин султанан беш хьам
бац шун, шаьш тІе а лаьцна, шайца рицкъ доькьучу кхузар
нахана аша олу баркалла – уьш талор, байар ду. Кху махкахъ он
дІатардаран гІуллакх суна тІедиллина Цуьнан Вазалло Султана
Ас жоп дала деза шун синойх а, аша диначу диканах, зулман
Нийсса кхо де далале хІара меттиг дІацІанъян еза аша.

Эмин-паша вист ца хуьлуш дІатийча, хаттар-деш цуьна
хьаьжира Маккхал.

– Паша-эфенди дийцина ваьллий?

– Ваьлла.

– Паша-эфенди цхьана агІор бакълоь. Оьрсашца бехка дІа
тинчу тІамо ах хІаллакдина тхан кьам. Дийна биспарш хьам

хъоухъ бу. Царна керста Іедална кІелсовца лаац. Кхоъру, шайн
бохкира дІадаъхна, Сибрех а дигна, керстанашна юкъа а дар-
жийна, бусалба динах хаъдда, даймохк, къам доцуш шаъш дар-
жа. Цундела хилла хІара нах схъакхалха реза. Хаац Алхазан Му-
шун паччахъца муха дийцина, амма тхан къомо векалвина
паччахъа а ца хъажийна иза. Іабдул-Межидера ду бохуш, нах
схъабохуш кехаташ цо даржийра тхан нахана юккъе. Оцу
тІехъ дара, кхузахъ тхуна къастийна уггар тоьлла мохк
бу, деш ценош ду, дубйчу хІуна, дуу-молучунна сагатдан ца
ману, оха, тхешан вежарий санна, дезаш тІеобцур ду шу бохуш.
Ц кехаташ тхуна юкъадаржийнарг хІара Сайдулла вара. Цхъа-
бошу нах, оцу кехатех тешна схъабаъхкира. Кхузахъ мукъа а
шайна маршо, синтем карор бацар-те аьлла. Амма, схъакхаъчча
ахана хиира шаъш гІалатдевлла хилар. Тхобга мостагІаллица
субуйсу кхузахъ. Тхуна хъехийна ялсамани де-дийне мел дели
кхъажхати йоързуш ю. Тоххара чекхдаьлла оха тхайца схъаде-
ши рицкъ. Адам хІаллакхуьлуш ду. Аша бІе стагана лерина
дун рицкъ царех эханна саластал а ца хуьлу. Мацаллой, цам-
гарой кІелдитна адам дарделла. Дегнаш акхадевлла. Цара бе-
хам лоху. Дерриг дуьне бехке до шайгарчу балина. Ткъа, кху
Іаанан гуш йист яц. КІира далале хІара меттиг цІанъе боху ахъ.
Муха?

Дошлойн полкашка бІаьрг бетташ Іачу Эмин-пашас, схъа а
ш хъожуш, кхоьссира:

- Шайна билгалбинчу махка тІе дІадаха деза.
- Нах реза бац цига баха.
- ХІунда? – Маккхалехъа схъахъаьвзира Эмин-паша.
- Цигара мохк берзина, екха бу. Токхечу лаьтта тІехъ кхийна
эхан нах цигахъ лийр бу.
- Шуна хІун моьтту, шайна уггар тоьллачуьра хадийна мохк
пур бу моьтту шуна?
- Иштта аша тІе-м лаьцнера.
- Шуна хъалха цхъа а тІелацам ца бина оха. Цуьнан Вазалло
султана дийцарш оьрсийн паччахъца дина.
- Ткъа тхо схъакхойкхуш долу цуьнан кехат?
- Эмин-паша, бІаьргаш къарзийна, Маккхална тІевогІавелира:

– Ахь дуйшург хIун кехат ду? Цхьа а кехат ца яздина цо шаш чашка. Шуна юккье даржийна кехаташ харц ду. Оьрсийн ях камаша султанан цIарах яз а дина, шуна юкьа даржийна

Маккхал, Аьрзуй цецваьлла Сайдуллага хьаьжира.

– Вай кхоьллинчу Делор, суна хууш ма дац и кехаташ хьаь бакъ хилар! – воьхна хьаьвзира Сайдулла. – Собыг Алхазан Мусас деллера уьш, ткьа цунна мичара девллера суна хаан.

– Ткьа Алхазан Мусас шуьца бина барт? – хеттаран дедар Маккхала, цхьана хIуманах шекваьлла, дуьхе кхиа тIертан Иза-х хиллий кхузахь?

– ХIаьа, цуьнца барт хилла. Хилла оьрсийн паччахьна Цигара шайн лаамехь схьавенарг кхузахь тIеэца. Амма, оьрсаша тхоьгара дош даьккхина церан дозанна шу тIеа тIаь Цкьа-делахь, кху вилайетехь мохк бац шу охьаховино, шотIа делахь, оьрсаша дуьхьало йо кху агIор шу дитарна. Цхьа кIора далале хIара тогIи яссо еза аша. Цхьацца эзарнах тобанаш йина новкъадовла деза шу. Новкъахь шуна зен-зулам ца хиллийта агIор тобанна улло оха ха хIоттор ду, – элира цо кхеран зуламах тIаь лардан дагахь.

Маккхал хаттаре Аьрзуга хьаьжира.

– Тхо гIур дац цига, – сацам боллуш жоп делира Аьрзуй.

– ГIур дац бохург хIун ду? – Аьрзуна тIевирзира Эмин-паша. ТIаьхье шу доьлхуш йоьрзур ю цуьнан. Нусрет-пашас сацам ловзор дац шу. Сан кхо эзар дошло ву. Мушехь лаьттан, барташ ца довлахь, нуьцкъала лохкур ду. Шайн тIелхигахь схьаьна оь кхуьуйтуш.

Оьрсашца церан мостагIалла тIетIа марсадаккхи дIаьхь тIегуйхира цо:

– И ца дича тхо дитац оьрсийн тIедало. Церан комиссар вI Эрзерумехь. Дийна я дайий шу кхузара дIадаха боху цо.

Аьрзуна дукхазза хезнера туркойн эскарш шайн тоьллуш меттехь тIаламат кьиза хуьлу, церан кьинхетаме догдохийла ац бохуш. Цо сацам бира барга кьовсамехь а цунна хьалхе ца ац.

– Шайга хIун дало хьовса, хIета. Даланза ца довлахь, хьаь дала а хууш, лийр ду тхо. Нагахь ца дитахь, тхо кийча ду лIаь ТIаьхьарчу стагана тIе хIиталц.

Скыхъабжначу Эмин-пашина моьттура шен дешнаша иза
паша. Амма иза гена дара. Эмин-пашина хлума а диканиг
на хьобхура цуьнан догучу бӀаьргаша. Аьрзун ира хьажар ла
по деша, Эмин-Паша цхьа бӀе гӀулч шена гена лаьтгачу эска-
ра хьажа хӀобттира. Дера яххьаш. Бакълоь, хӀара догдика эфен-
до Шайна тӀехь хӀоттийнчу харцоно, Ӏазапо бӀарздина дегнаш
арделла оцу нехан. Эмин-паша дуй баа ваьхьар вара, уьш лата
кӀаьдла хиларх. Летта балар гӀоли ю царна, мацал-
ла лачул. ХӀан-хӀа, кху сохьта цаьрца забар ца оьшу. Лаххара
а оц эзар дошло, хир ву уьш. ТӀе гӀашлой хила мега цхьан-
да. Цул сов, дуйцуш ма ду церан зударий а, бераш а лета
бозуш. Цхьа иттех эзар дошло ца хилча, хӀокхарна тӀегӀертар
схьаме ду.

ХӀета, и тӀаьххьара дош ду-кх шун? – юьхьанцачул кӀеда
хӀобтира туркочо.

ХӀаь, тӀаьхьара дош ду, – жоп делира Маккхала. – Нах реза
баш Днарбекирна дехьа баха. Цаьрга хьобжуш Ӏожал ю цигахь.

Кхузахь ма ца дуйту шу, – кьамела юкьавуьйлира Сайдул-
ла. ЦӀий Ӏанош доьрзур ду-кх хӀара.

Ӏанахь, тхайниг Ӏенар ду-кх, – човхийра иза Аьрзус. – Хьан
Ӏока дийна Ӏисчахьана, хӀара нах-м белча а дац хӀума. Дукха
хьаме ю хьан иза. Ши кепек мах цуьнан боццухехь!

Аьрзу! Со мила ву дицделла хьуна? – юьхьа тӀе цӀе кхерс-
ора Сайдуллин.

Ца дицделла кьурьанор-кх! Вайнахана тӀе Ӏаьржа де
хӀобттича, хьуо санна мел верг эцна церан мостагӀашкахь ваьл-
ла, Ӏий хилла царна чухӀобтина, айхьа бохург цигахь ца хуьлий
тӀаьца, хӀара Ӏовдалш балош схьа а веана, кхузахь хӀорш бала дӀа
а тӀисина, туркошна вохкавелла ГихтӀарчу Ӏуспанан Сайдулла
баш хьо?

Ана хӀун кьуйсу? – резавоцуш вистхилира Эмин-паша,
Ӏаьдзахана виьхьачу Сайдуллей, жергонца цуьнга хьобжучу
Аьртугий хьабжна.

Оцул са сиха Сайдулла дӀатийра, кхин ши дош аьлла вист-
хилира ша нахала вер вуйла хууш. Аьрзус, тергал ца веш, витира
аьш, цхьа а шен цуьнца хӀума а ца деьча санна.

– Хетте а, цхъана кѳиранах ладугѳур ду оха, – Маккхала тевирзира Эмин-паша. – Тпаккха а шу кхузара дѳа ца долаха мел ца лаахъ а, ницкъ тѳетаѳонза девр дац. Ойла ян а, долаха дагадовла а де-буьйса ду шуна.

– Стенна оьшу эрна хабарш дийца, паша-эфенди? – эрца догдохийла йохош, жоп делира Маккхала. – Нах реза бин тѳа кхалха.

– Церан хѳун ойла ю ткъа?

– Кхузахъ ѳоличу махка тѳехъ совца.

– Кхузахъ шуна бала мукъа мохк бац. Кхузара латта пѳа цанен долахъ ду.

– Хѳета, юханехъа, цѳа ѳѳур ду тхо.

– Мича?

– Тхешан даймахка.

Эмин-паша кѳоршаме велавелира:

– Цѳа бохург дѳадаьлла шун, нохчо, – Эмин-пашас, аз айдога – Шайн даймохк хиллехъ, шу догѳур а дацара схъа. Нагахъ шуна хилийта лаахъ, хѳинца дуьйна хѳара хир бу шун даймохк.

– Синтем, парѳато лобхуш баьхкина хѳара нах шуна махка, элира Маккхала. – Дала декъалвийр ву церан аьтто бинари, дѳа на оцу тѳехъ хъехнарѳ.

– И некъ шуна гайтина. Иза цуьрриг хъийзаш бац. Шайн бохучу дѳагѳахъ. И латта дошлой Цуьнан Возаллин, султанан байракха кѳел хѳиттабахъ дуьне а декъала хир ду шун. Цуьнан Возалло султана шен кѳинхетамечу тѳома кѳел кхобур ду оц. Ткъа майра ши тѳемало а, цхъа ѳеламча а волу шуьша дарьахъ лакхавер ву. И сан дош ду шуна...

– Баркалла, паша-эфенди, – дуккха а дийца ойла йолу Эмин-паша юкъахваьккхира Маккхала. – Тхо хир дац шуна шайн тѳа чаш. Юханехъа, цѳа даха сацам бина оха. Кхетий хъо, пѳа эфенди, тхешан даймахка дерза. Тхан бу иза. Шуна а, я оьрѳаши а хир боцуш. Аша а, цара а мичча лехкарх, хъавьззина тхешан даймахка доьрзур ду тхо.

Эмин-паша кѳоршаме велакъежира:

– Ткъа, схъа хѳунда даьхкина шу?

– Аша дуьйцучух ѳеаделла.

Оцу нахана лабий, ткъа, юханехъа кхалха? — дошлошкахъа
уш тегира Эмин-пашас. — Хъанна хаба, царна Iен лабий а? Аша
набохний а уш?

Хаттахъа, паша-эфенди.

Эмин-пашин горга юбхъ цIеххъана екхаелира. Нийсачу мера
белхъари Iаьржа ши мекх айира делаозийнчу стаммийчу бал-
аша.

Баккъал, Шамхал-бек, хIунда ца хотту ахь оцу нахе, царна
ахь Iен лабий, — хIетталц цхъа дош аьлла а вист ца хиллачу
пашачу Шамхал-бексхъа вирзира паша. — Хаййтахъа царна, вай
белхъари динарг цкъа а дохковер воцийла.

Диг тIе аьтту куьг дуьллун, лохха корта таIорца Эмин-па-
шина суждане а вахана, чоже кIажаш тоьхна, кхоссабалийти-
а Iора дин, эскарна хьалха кхаьчча, цIеххъана урх юхаобзна,
белхъарчу когаш тIе а хIоттош, сацийра цо.

Похчий! — мохъ туьйхира цо, карзахбаьлла дин а сецош. —
ахота ца девлла вай вешан даймахках. Атгачу балхах ца
ахотта вай нехан хийрачу махка. ХIара туркой ненавежарий
ахотт дезаден, кхара диэхна ца далийна кхуза, вайна и мотгахъ
ахотт делахъ а, нехан хийрачу махкахъ ду вай. КIелхIитта
ахотт бац шун, охьаховша лаьттан коржам яц шун. Карара рикъ
ахотт шун, кхин тIе и дан меттиг бац. Мацалло, уьно хьоб-
ахотт, кхачош лаьтта шу. Вайнехан Iовдалчу куралло хIаллакдеш
ахотт шу. Кху гондIарчу бахархойн ницкъ бац шу кхаба. Цул
ахотт, аша талораш деш, нах бойуш, шайца гамбина уш. Шайга
ахотт, тIиллакхе даьккхича шаьш дан догIург, аша цадаро шен
ахотт маллех вохий Нусрет-паша. Тахана шу долчу веана, тур-
ахотт паччахьо кхузара нах бертахъ я бертаза дIабаха хьажийна
ахотт руман вели Эмин-паша. Бертахъ дIадовла кхузара, ца дов-
ахотт, де а бехк-гуьнахъ допчу зударийн, берийн цIий Iенар ду.
Шун цIарах жоп деллачу Аьрзус, Маккхалий кхузара дIадовла
ахотт реза дац боху. Бакъдуй иза?

Хаттарш деш, нехан яххъаш тIехула бIаьрг кхарстийра Шам-
хал-бека. Амма цхъа а вист ца хилира. Мотт сецча санна, лаьт-
ахотт адам.

Цхъана махкара, цхъана цIийх схьадевлла цхъа нохчий, ве-
ахотт ду вай, — мохъ туьйхира цо юха а. — Цундела, суна лаац

шу Іехо, шуна хьалха лаьтта эрчо шух лечкьо. Эмин паша шеца далийна эскар ду кхо эзар дошло. Цунна гюьнна керста ду Мушан виллайетера эскарш а. Шу кхузара дIадохуш гIо паша долуш бу кху гондIарчу шахьаршкарий, ярташкарий базарш. Кхузара меттах а даьхна, Диарбекирехьа шу дIадигар — шехза баьлла сацам бу. Иза боху паччахьа Іабдул-Межида. Цхьа кIора далале кхузара шу дIа ца довлахь, ша эскаршка омра дийр боху Эмин-пашас. Эрна хIаллак ма хила, нах. Шу летта дийр ду, ткьа шул тIаьхьа дисина шун бераш, зударий, дола дийр боцуш мацалла лийр бу. Шайн коьртера и Іовдал ойла дIа а эркий, шайга бохург де. Диарбекиран виллайете дIакхалха, Шехза ма-буьйцу вон бац цигара мохк. Мохк хоьржучохь дан шур гIуллакх. Цул сов, аша массар а лаьттаца болх бойла аьлла аьллу Луучунна таронаш ю, цкьа а нахаран баьлча а ца лоцуш, тарона на ваха. Кьурайшин цIийнах схьаваьллачу, Дала бусалба кIаьтийн паччахь вина вайитинчу Іабдул-Межида шен байракх хIаьт хIитта боху шуьга. Цунна хаьа, ДегIастанахь ислам чIаьт ислам лардеш вай майра летар. Цунна хаьа керста паччахьа кьиза хьийзор, вай хIаллакдеш кхачош хилар. Цундела лардеш цо вай шена тIе. Диканна дуьхьал — дика!

Хабарна хьаьсарта вахана Шамхал-бек, юккьерчу паша хьалхахула боларахь дIасаволавелира.

— Вайл хьалха кхуза баьхкина эдагий, чергазой туркойн паша ре хIиттина. Масех бIо бу царах вовшахтоьхна. ХIоранна масех говр а, тIедуха барзакь а, герз а делла царна. Маьхна ду паша дуург-мерг а. Цул сов ял ю царна шарна хIоттийна. Вайна паша тIенах а ца гина ахча. Вайн ирс вайн тарраш буьххьехь, бара дIа болчу мажарийн Іалашонаш тIехь ду, кIентий! ТIамехь говр а лачунна чин, совIаташ хир ду. Кху сохьта дан дезарш а ду тIаьт пайда боцу гIуллакхаш. ХIокху туркойн Іедална дуьхьаларан керстанаш дIатебар. Уьстамалхула хIордал деьхара керста наш хьоьшуш лелаш эдагий, чергазой бу. Ткьа, кху агIор паша хир ду. ХIара шайн дена неIалт хилла эрмалой, гуьржий отуш. Уьш ма бара вай дохо оьрсашна гIо динарш! Царах ма бара вайна тIехь уггар ирча кьизалла латтийна инарлаш! Ткьа хIотт маIа кара йогIур ю. Вешан мостагIех бекхам эцар, дуьхьаларан хьал

сартыхъ лакхара дарж – уыш, кхо пайда хир бу вайна! Цул сов,
а цкъа оърсашца туркойн тлом болабелча, вешан мохк га-
гарт марнабаккха аътто хир бу вайн. Оцу тлехъ вайна г!о дан
додла Іабдул-Межида! Эскаре хІотта резаверг схъакъаста!

Пакъ мохъ бетташ, говрахъ вогу Шамхал-бек шена уллохула
додолуш цуынга лохха вистхилира полкана иттех гІулч хьалха
додла Чора.

ХІай, кьутІа, хІай, дІадалахъа тхуна гучуьра! ХІун до ахъ,
Чоринг санна, екаш? Кхин хьо суна улло нислахъ, ас, тоьхна,
ахъ дийр ду хьох!

Пунан дсшнаша, бетах тІара кхетча санна, вагийна Шамхал-
бек, говр тІахьарчу когаш тІехъ юха а хьовзош, доьхкарх йол-
туу танчин макъарх ка а тухуш, Чоригахъа вирзира. Важа-м
ахъ пашари. Ца гора юьхъа тІехъ оьгІазалла а. Шен хьаьрсачу
ахъ дийн куьг хьобкхуш, велахъежира иза. Амма оцу вела-
хъ оьхьаринг диканиг ца хьобхура. Бухара балда цергаш юккъе
Іаваха цІий тасийтира Шамхал-бека. Дош дац-кх и хьаьрса
ахъа тоьхна йожо ницкъ цахилар. Бац-кх. Тахана тоьлур вац
ахъ. Цхъа де догІур ду хІара эхъ декха. Гена дац и де. ХІетталц
ахъ кур по.

Гена Чорига а хьаьжна, шен говр човхийна хьалха дІавахара
Шамхал-бек. Иза мел гІертарх а юха кьамел ца долалора цуь-
н. Тхъа дошлой лаьтгара бист ца хуьлуш. Моьттур дара уыш
Іаваха боьгтина.

Бист ца хила дуй биъна цара, Шамхал-бек? – хьаттира
Іава пашас, шен ца хиллачу кхиамо догдохийна а, Чорица хил-
лачу гІир-миро оьгІазвахийтина а кхехкаш тІевеанчу Шамхал-
бек. – ХІума дац, цхъа кІира даьлча вай бостур бу церан мотт.
Гена, тІахьалонах жобпалла а, оцу адамийн кьа а шуьшинна
ахъ ду, ши стаг, – кхоьссира цо Аьрзуна тІе а вирзина. – Таха-
хъ ахъ дий де ду. ТІейогІучу еарехъ, малх гІушлакхе баьллачу хе-
лаьхъ, шу кхузара дІадевлла аьлла суна хабар ца кхачахъ, кьамел
ахъ кхура дан дезар ду сан. Марша Іойла шу!

Урх буйна а кьевлина, дІаваха кечвелла Эмин-паша сацийра
Іаваха.

Совар, паша-эфенди. Хьуна атга ду оьгІазваха. Цкъа-делахъ,
ахъ махкахъ ву хьо, шолгІа-делахъ, хьайн паччахьо боккха

ДАЙМАХКАРА КОСТАШ

«Акхмирзин Тазин цѣ цкъа а йовр яц
Кавказан истори тѣра...»

«Кавказан календарь»

I.

Туьпа вогӀу туркойн паша тӀеэца кечамбеш, Болатна чӀогӀа ширӀа Коьрица цхьаьна Чорин дошлойн бӀаьна юкъа хӀотта. Аьнна Болатан дин бацара. Туьпахь ха дан витина иза, догдаьтӀа вала-м ца велира. Цигахь-м цул баккхийнаш а, гӀарабевлла тӀекишлой а бисинера. Болатан ден, ДанчӀин санна говраш ел-аьриш а бара царна юккьехь, цѣра схьадогӀуш цахилларш а бара. Шен дагахьдерг Аьрзуга дӀа-м хаййтира цо. Ткъа вукхо, вела а вала, букь тӀе дайн куьг тоьхна витира. Жима ву хьо бохура. Шотте а, баккхийчех а тоьхна, туьпахь ха дан витарх воккхавеш

Болатна шера гира туьпа вогӀу туркойн паша. Болатна ул-лохула тӀехбевлира уьш. Пашех цуьрриг цец ца велира Болат. Аьнна цунна тӀаьхьабогӀучу дошлошна юккьехь Шахьбин кӀант хьабиб гича, шен декхар а дицделла, акьваьлла висира иза.

И дерриг дицдира юхайирзина цунна уллохула тӀехьяьллачу туркойн отрядана тӀаьхьа, ма-йоблхху хецца говраш хаьхкина тӀаьхьаваханчу Коьрас, бенойн Габас. Шу стенга доьлху аьлла, царна тӀаьхьа мохь туьйхира Болат, ткъа важа шиь кхуьнан мохь хезехь вацара.

Пхишпа цхьаьна хӀуттуш нийсачу магӀаршца, назманашца, туьпа бирзира нах. Массарел хьалха туьпа вуьйлира Аьрзуй, Маькхал. Цаьршинна ткьех гӀулч тӀаьхьа вогӀура Чорин пхибӀе. Чорина тӀаьхьа вогӀучу Јелин кара лаьцна яра тӀехь седа а, бутт а болуш баьццара байракх.

ЛаилахӀа, иллаллахӀ,
ЛаилахӀа, иллаллахӀ...

Цхъана эшшарахь дласатехкара дошлойн кортош. Ца гора
церан яххъаш тлехъ зуькар олучу хенахъ хуьлу шовкъ. Телана
ларжъелла стигал санна, кхоьлина яра церан яххъаш. Шайн ди
харехъ маса бюзза бирзинера и нах тламера цла. Толам боккх
а, шашь оьший а боьрзура. Баккъал аьлча, тламехъ цхъа а ма ц
тоьлу. Массо а оьшу-кх. Тоьлларш а, эшнарш а – шиннахъар
ниш а оьшу. Тламера цла боьрзура шайн безачийн, гергарчийн
юьртахойн декъий а дохъуш. И дийна биснарш санна, мораш
самукъе, дуьне дезаш юьртах бевллачу нехан декъий. Оьтасъ
да-нана, йижарий я зудий, берашший, я езар йитина арабелла
чу нехан декъий. Я шашь генахъ долуш мостагIчо ягийна цла
биначу юьрта боьрзура. Шайн доьзалаххий, безачеххий хинна
цахааро кийра шийла ша а буьллий.

Кхана цхъа сахът даьлча шайх хIун хир ду а ца хууш.

ХIетте а, тахана санна, дегнаш духий ца хуьлура уьш. Дера а
хуьлура, лоьмаш санна, амма дегнаш духий ца хуьлура. ХIора а
бекхам эца лаарх вуьзна. Даймехкан лаьтто ницкъ лора царна
Тахана церан юрт ягийча, оцу овкъара тлехъ кхана юха а цлехъ
дугIура цара. И юькъя хъаннаш, сийна раьгIнаш, лекха даьх
наш, и токхе латта церан ма дара. Церан дай ма бара уьш, Царна
цигахъ ма вевзара шайн мостагI а, доттагI а.

Оцу бехачу тIеман эрчонел ирча ду-кх царна хIара тахана
ра де. Муха ца хуьлу, цкъа кхалла хIума а доцуш оцу туьнаш
церан бераш, зударий, дай-наной, йижарий хилча. Цомташ,
Южална эгна Юхкуш. ХIорш тIерабевллачу масех сахътехъ о
дIадаьлларг маса хир ву?

Герз ду, дой ду тIамехъ бахчабеллачу оцу бIахойн, ХIетте
а, ницкъ бац-кх церан и шайна безарш а, шашь а оцу меначу
Южаллин кIелхъарбаха. Кхузара ког биллал а латта, цхъа а дот
дац цхъа да воцуш. Я нехан, я пачхьалкхан доцуш.

Гуобаьккхина гонаха кхуьуш ялташ, стоьмаш бу, даьхон
даьхни ду, ткъа хIара мисканаш мацалла хIаллакхуьлу.

Бехк буй ткъа церан талораш дарх, Мушана Телетарх, кху
ра дIабовла цалаарх, даймехке сатийсарх?

Дошлошка шайн-шайн доьзалшка дерзий, паргIаг хина а аь
ла, шайн тоьла йолчухъа дIавахара Аьрзуй, Маккхаллий.

Цьса ойла хилира Болатан царна тІаьхьа а вахана, туркойн
пешпа хилла къамел хаа. Цаьршиннан яхьаш стенна делахь а,
хьаша хІуманна кхоьлина а гина, тІаккхахула хоттур ша аьлла,
шайн буьна вахара иза.

Кордийнера Болатна хІара туп. ТІуьна баннаш. Цецах сан-
на, чекхдуьйлура догІа, мох, хьожа. Тап ша кешнашкара хьожа.
Тьштана юьстаха хьаштана ца эхалора бераш, цомгушниш. Дов-
оьну дийнахь къаьсттина чІогІа хуьлура хьожа. Мезаша а лаьт-
гара дойуш. ДІасадовла, самукьадала меттиг бац. Дуьненах а
соднаккхина хІоьху туйпо. Велла дІавалар гІоли хетара, амма
ойла ца соцура цу тІехь а. ТаПийна цхьанхьа лаьттах воьллина,
цехь жима барз бийр бу, цхьа шо далале и шарлур бу, ткьа хьо
аш доцуш вовр ву. Цул сов, цІа сатуьйсу. Даймахке.

Наний, йиший тоьлан бертехь карийра цунна. ДанчІин хечин
хьаш хадийна, уьш дерзош йоллура Хеда. Де довха доллушехь,
шакхачу корталех хьаьрчина, цунна юххехе Іара Човка.

ХІорш Іалашийна девр дац вай, Болат, – элира Хедас ша де-
вуьна резавоцуш, цецваьлла, чам байна шег хьоьжу кІант гина.

Цхьацца тоеш хьуна ца тояхь, кхин хир ала меттиг бац вайн.

Нист ца хуьлуш, Човкина улло охьахиира Болат.

Бота, – халла хезаш кхайкхира йиша.

Болат йишега хьаьжира.

Ахь хІун боху, Човка?

Оцу дІочеран стага селхана шайна моз, бІараш деана
хьуьнхара, – дехьо лаьттачу цхьана майртуьпхочун тоьли тІе
пІот хьажийра цо. – Церан йоІехь ши бІар дара. Суна цхьаь ца
деана цо. Ахь вайна деьча ас а лур дац цунна...

Йиша шена тІе а озийна, цуьнан жима корта шен некха тІе а
хьаьнна, коьртах куьг хьаькхира Болата. ТІаккха, меллаша и дІа
а жийна, гІаьттина тоьли чу вахара. Шен юкьах жима шаьл-
а йишкина – цуьнан ворхІ шо дуьзча, дас совгІатна елла, –
хьин массо бустам хІоь-молхех буьзна, мацах цкъа Аьрзус шена
хьаьна, ша хьоме Іалашгьен тапча доьхкарх йоьллина, кара жима
хьаьналг лаьцна аравелира иза.

Ахь хІун до, Болат? – кІентан кечваларо, даим санна, даг чу
хьаьрам тесирананна.

– Жимма хъаннашкахула кхарста со?

– Варийлахь, Болат, нехан рицкъи тӀе ма кховдалахь. Кхула тӀехь лаьцнарг хӀокхара шайн каяьллацохь, къайлавер нуна ла хиъча, тухий воьй, цхьанхьа дӀатаӀаво хьуна. Нехан, хьарам хӀума ца оьшу вайна. Нагахь хьуна хӀума хилахь, тӀаьхье йогӀуш вов хъан да, пана юьсу тхойша...

– Нана, со воккха ма хилла хӀинца, – нанна синтем бат гӀоьртира Болат. – Ахь цабахарх, суна шадерг хаьа. Ма кхоралахь, со гӀуртур вац хьуна нехан керта. Эцца, хъаннашкахь йиса-йогӀжна акха стом-хӀума юйла хьаьжна вогӀу. Суна са ма гатделахь.

– Варийлахь, хьожуш лелалахь, Болат. Оцу хъаннашкахь черчий хуьлу боху...

Да велчахьана тахана дуьххьара велахьежира Болат:

– Ча хӀун ю? Вайн лаьмнашкахь оха масане йийна нӀа! Кхула зарчел дераниш!

– Иза вайн махкахь дара, Болат, ткъа хӀара нехан мохь бӀу Кхузахь тешам боцуш ду дерриге а, – са ца туьйра ненан.

– Ма кхера, нана. Со могаш-дийна цӀа воьрзур ву хьуна. Нагахь со хьелахь, са ма гатделахь!

Воккхачу стага санна, езва гӀулч йоккхуш, тоьланашна юьккхула дӀавоьдучу кӀантана тӀаьхьахьаьжжинцохь йисира Хела.

– Веза Дела, ларвелахь иза! – Деле кхайкхира иза. – Ахьа суна цхьаь бен ца велла кӀант ларвелахь. Дац-кх сан н доцура хӀума. Веза Дела, хъан кера, пайхамарийн, устазийн кера велликх ас иза. Шу орцах довлалаш цунна...

2.

Оцу тӀаьхьарчу баттахь мацалло лобллуш дукха кхиретийна ра Болат кху ламанца. Амма цкъа а, тахана санна, нскь ца тӀаьхьахь нера цуьнан.

Кху суьйранна дуьххьара дайделира цуьнан дог. Цхьа дӀаьц там бора цунна язьеллачу карарчу чӀижалго а, четахь дӀаьц ткъех бӀаро а.

«Дела кӀинхетаме ву, – бохура цо шегӀа. – Дала аьтто биьр ду сан наний, йиший хене яккха. Ма хазахетар ду-кх Човкина...

Да дја а воьллина цја вирзинчул тјаьхъа цјехъана шена а ха-
зун хийцавселира Болат. Хјетталц цунна цкъа а дага ца догјура
таи доьзалан а, кхуза гулделлачу адамийн а кхолламан ойла
а. Дерригенан ойла йийриг а, гјайгја бийриг а да вара. Ткъа,
Болат, шена хилча юш, ца хилча меца, туьпахулий, гондјарчу
адамийн кхерсташ лелара.

Дол глахъа синтем байра цуьнан. ХIетталц цуьнан терго ца хиллера ненан коьртан къекъеллачу месийн а, чуэгначу месийн а, дуткъделлачу логан а, букархъаьвзинчу букъан а. ХIетталц цуьнан терго ца хиллера жимачу йишин гIайгIанах дуткъ тIехтуйсучу Iаьржачу бIаьргийн. Да веллачул глахъа аьнакIажар дицделлера Болатан балдашна. Ца йогура бIаьргаш цуьн хьалхалера жималлин цIе а. ХIинца иза, воккханиг санна, цомгар цомгуш хиллехъ, цуьнга хъажа а воьдура, шен ницкъаьвзочу гIо деш, вон-дикане а хьийзара. Жима дог доруш, дотгуш шегяхъ бала белыхъ а, нийсарошна тамана хабар дийца а цIотара.

Вон дара Болатан гІуллакх. Цуьнан юьртахойн гергарниш
белла кхачабеллера. Биснарш, башха хІокхуьнца гІуллакх дерш
бисара. Хилча а хІун дара иза. ХІора а воллура ца вала гІерташ.
Нахана гІо дечохь вацара цхьа а. Ткъа, Болат мел кьонах хила
ГІертарх, ницкъ бац цуьнгахь шен наний, йиший кхаба. Нагахь,
сту-туркойн инарло, шен эскаршца юха а веана, кхузара кхин
а дІакхьовсадахь уьш муха гІур бу? Цера-х я говр а, я сту-ворда
а дІац. ГІелъелла кІелйисна йолуш лаьтта нана а, йиша а. На-
гахь, мухха кхаьчна а дІакхачахь, цигахь хІусамаш а муха ян
а, лаьтта лахь, иза дуьйш-дерзош муха лело деза. Нагахь на-
ний, йиший лахь... Аьрзу, Маккхал кхузахь мел ву-м, гІортор
а цуьнан, нагахь цушинна цхьаь хилахь?..

Милх длабуза рега те лахбелира. Деха Индагаш дийши-
нери ломан когашка. Ломара юрта охьа лоьхкура бежанаш,
уьстатгий, гезарий... Цехьа мел гюьрти юьхура уьш. Царна
дуьхвал юьхура эсий, буьхьигаьш, лахарий. Оцу гловгано Болат-
на дигатесира генахь бисина даймохк, вина юрт...

Туркойн юъртахула чекх ца вала, шена хъавзаш доллу-
шохь, га тесна дIахъавзира Болат. Юърта лахахула, бехачу бер-

да кІелхула гІашлойн новкъа воѣдучу цунна, хьалха кІохла
коьллийн боьлакна тІехула хьийза хьаргІанаш гира. Коьллийн
юккъе охьаховша лахлуш, юха а, цхьана хІумано къахьлийн
хІаваз хьалаийалуш, диттийн баххьаш тІе а хуьйшуш, охьа
хуьйсура уыш.

Герга мел гІоьрти жІаьлийн летар, етта кІомсарш а хешира.

Болатна хаьара меттигерчу бахархоша цомгаш хилла, кІе
делла шайн бежана эвлал ара дІакхуссийла. Къей, цомгаш
лар хьехочохь боцчу наха, иштта дІакхоьссина карийнарг шес
тІекхаьчча, къайллах туьпа а йохьий, йоура. И хьаргІанаш
жІаьлеш лета хезча хазахийтира Болатна. Хьанна хаьа, селла
на-тахана дІакхоьссина бежана-газа хила а мегий иза-м. Дуьза
вон хилаза делахь, кІедочуьра даьккхина жижиг хьур дара
Наха санна, лачкъийна. Бода боллалц кхузахь а Іийна. Цхьанна
гича хаза хир дац. Хьенехан кІант къен елла хІуманаш юуш
бохур ду.

ЖІаьлийн гІовгІа дукха дера а хетта, элхьаьмчан гІаж яькк
на, тапчин лергара молха а теллина, берда кІел хьалагІоьртира
Болат. Иза герга кхаьчча, «пхьакх-пхьакх» аьлла айаелла хьу
нехьа дІаяхара хьаргІанаш. Лахо ваьлча Болатна гира шайн
хІонсана ген-гена хиьна Іен масех жІаьла. Лавттах, диттах гІа
тоьхна, царна хичаш йира Болата. ЖІаьлеш дегаза дІадештира
Коьллаш дІаса а тоьттуш, масех гІулч хьалха тесначу Бола
тан дегІе зуз хьаьдира, коьрта тІера массо чо, кІохцал санна
ирахІоьртира. Цунна хьалха жІаьлеша даьстина, керла даькк
на гомха каш дара. ХІетта жІаьлеша арайизинчу докьан кет
когаш а, тІеюьйхина чордачу машин эттІа хеча а, чобин тІем
а гира цунна.

Цкъа ойла хилира Болатан, гІад маьдлу, ведда оцу метти
генавала. Ама бІаьрг-негІар тухучу юкъана хийцаелира и ойла
Дагадаьхкира шен да кхелхинчу буса, нана ша чуьра аравакк
гІоьртича Аьрзус аьлла дешнаш. «Волийта ахь иза. Халонаш
хІинца а хьалха ю». Дагадаара, мел яккхий халонаш, мел
заре эрчонаш тІеиттаяларх воха а, вухавала а йиш йоцуш
ден метта висина доьзалан да хилар. ТІехула тІе, кІеи
цунна и декьий? Ша хаьал хилчахьана? Цхьана-шина шарахь

оша гина цунна байинарш, ткъа кхуза кхаьчча цунна гиначу
 догдичийн чот йина а вер вац. Бакъду, цаьрга и хьожучу хенахь
 иша а ша ца хилла иза, хинца санна. Шен дог иракарахотто
 гиртира иза. Ма кхера, Данчин Болат, тегло! Иштадохь вада
 иша иша амийна хьо хьайн дас, хьехамчо – къеначу Залмас, май-
 рочу Аьрзус, хьекъалечу Берсас, догдикачу Маккхала. Кхин а
 охьа массех гIулч хьалха! Хьо-м нохчо вай, муьлххачу кхерамна
 цаьрг-негIар ца тухуш дуьхьалхьажа, муьлххачу халонца къов-
 ад, муьлхха а бала лан кхоьल्लीна! Хьан къоман ваший бен хуь-
 лийна дац хьуна и цалха вахана Гуьллург. ЭтгIа машин хеча,
 берзина когаш. ХIаь ву-кхи ткъа, хьан декъаза ваша. Кхин мила
 бир вара иза. Шайн белларш бердаш кIел коьллашла дIа ма ца
 бухку наха.

Цхьа-ши гIулч герга ГIоьртича, докъан юкъах дихкина шаьл-
 тий, доьхкий гича Болатан коьрте ирча ойла хьаьвзира. Сийсара
 дуьйна Соип ца гина цунна. Гуьйранна цаьргахьа вала ца кхира
 лашт. Аьрзус тIедехкина гIуллакхаш кхочушдеш, хьаьдда лий-
 тири. Делкъал тIаьхьа ша хьуьнах воьдуш церан тоьли чу хьаь-
 тири хIара. Чохь вадара. Соипан нана Гуьллур пенехьа а йирзи-
 ра, Иза, самаяккха а ца лиьна, йитира кхуо. Даим санна, кхалла
 гIума лаха хьаннашка вахана хир ву-кх, цхьанхьа тIенислур
 иша-ге цунна дагахь схьавеара...

Оцу ойланаша вагийна Болат шен чIижалг охьа а хIоттийна,
 тIаьвелла докъана тIевеара. ЦIеша буьзначу коьртан туьтан тIера
 боьзначу мозийн дийнна вай гIаьттира. Чов сийсайора кIайчу ке-
 тийчу нIаьнаша. Цхьаннах тера бу и кIесаркIаг. Коьртан тIехье
 илеша юьзна елахь а, туьта кагйинехь а, Болатна девзира шен
 доттагIчун аматаш.

Болата, охьа а таьIна, меллаша корта аркъал саттийча цуьнга
 хьаьжира эрчоно дахьийна къаьрзина, ангали санна, хIиттина
 Соипан даккхий жугIара бIаьргаш...

Цара Iадийнчу Болатан настарш, лехна, хорша хьаьдча сан-
 на, стаьора. Ирахь ца сацавелла ша лаьтгачу охьалахвелира иза.

Юьхьанцара кхеравалар дIадаьлча, ша дан дезачун ойлане
 лелира Болат. ДIавахьалур ву бохург хьехочохь дацара. Кхай-
 кхирх кхача орца а дац. МаьркIаж-хан хилла яьллера. Иза туь-

па кхачале пхуйре хир ю. ХIара уллора дIаваьлча, жIаьлеша дакъа дуур ду, ткъа кхузахь буьйса йоккхуш Iойла дац. Хишра а муха Iийр ву арахь. Мел ца кхера гIертахь а, дог Iац детталуш бен. Эххар хедира цо хала сецо къонахалла. Бералла ца Iийра толам баккхазе. ЛогехьалагIерта шед, къурдаш деш, юханеша чутеIийра цо, амма хецабеллачу цунна тIаьххье мохь белла кхуьнан кийрара.

— ХIокху нехан махка вай схьа ца даьхкинехь, лийр ванара хьо, — юкъ-юкъа шабарш дора Болате. — Дийна хир дара хьан да-нана, шун бераш, сан да... Вайша Бассан бердашца лонгуш лелаш хир вара... Мел вон хьегахь а, цигахь мацалла лийр ца цара вай, кIелхитта тхов боцуш лелар дацара вай... Соип, миде ву-техьа хьан цомгуш нана байлахь юьтуш, хьо кьиза виьнар, ас муха эца-те цунах биькхам... Я хIарра де хIуттур ду-те суна тIе... Хьуна санна, тIекхача доттагI воцуш, мецачу жIаьлеша йожур ю-те сан голаш. Iаьржачу хьаргIанаша мийр ду-те сан бIаьргаш...

Иштта хиьна Iарах гIуллакх хир дацара. Хьала а гIаьттиша цкъа когаш, юха белшаш ойуш, Соип сехьа тIе а ваьккхаша куьйгашца латта арахоькхуш, и гомха каш цIандира Болате. ТIаккха, юьхь кьилбегахь а ерзош, доттагI коша а виьлтиша гондIара лехийнчу бецийн, сийначу гIах цунна тIехула чекор дина, латта тIехьаькхира. Барз бата а бина, тIе коьллаш тоьдана ша паргIатваьлча бен ца хиира цунна буьйса тIекхавьна яьлтиша ла. ХьаргIанаш кьайлаевллера, цхьанхьа буьйса такха. Аьма жIаьлеша, генадоцуш гуотуьйсура.

— Нагахь дийна дIа а кхачахь, валанза Iуьйренга а ваьлтиша ас кхана дIа а ваьхьна, хьайн дена улло дIавуллур ву-кх хьан Соип...

3.

Туркой дIабаханчул тIаьхьа оцу дийнан йисина хан а чекхьа лира даим санна, белларш дIабухкуш.

Маьрклаж-ламазаш диначул тIаьхьа туьпахь кхеташо гуьйш ра Аьрзус. Тхьамданашка цо дIакхайкхийра туркойн инарлиша шайн хилла дийцарш. Цхьаь санна, массо а дуьхьал вара Дуар

иран виллайетан махка кхалха. Нагахь дитахь, кхузахь Ийр
вай, ца дитахь, юханехьа кIегар гIур ду бохура цара.

Оьрсийн Iедал дуьхьал ду боху вай кхузахь совцарна, —
ора Аьрзус. — Ма-хуьллу вай генадаха гIерта уьш.

Шим хилира нохчийн гIуллакх караделла вайитина Эрзеру-
ке волчу оьрсийн эпсарна тIе дехаре нах хьовсо. Билгалвира
руй, Маккхаллий, кхин шайца цара къасториг.

Оцу дехачу дийнахь цхьана а минотана охьахевшина садо-
ла ца хуьлуш кIадбелла, гIелбелла, пхьуьйрал тIаьхьа цIа-
рира АьрзугIар. Iелий, Чорий чукхоччушехь цIенкъара хьар-
и самса а яьхна, кIел верта а даржийна, охьавижира. Аьрзу,
и кхуь чуччадоккхуш коьрта кIел диллина, аркъал дIатевжира.
Ина хавара Маккхалан охьавижа ойла йоцийла. Оцу денош-
и цхьанхьара-м карадеана хIокху мехкан Iедалх лаьцна яздина
и жийна дара цуьнан, хIор буйсанна ша набаро кIелвитталц
и тоьжуш. Тховса ца хьадира цо иза. Шена охьавижа мотт то-
и, ша лерина кхоош лело хьакхаран чиркх латийна тIорказ тIе
и ттийна, шен йозанан гIирс — эрзан къолам, кхийра шекьадут-
и цIена кехат хьалха а диллина охьахиира иза.

Вашшинца муьлш буьгу вайша? — хаьттира цуьнга Аьр-
и и яздан волавалале.

Мича?

Эрзеруме.

Муьлш, ца муьлш дан а дац. Чорий, Iелий вуьгур ву-кх.
и ии оьшу цигахь IалагIожа?

Хьо хIун яздан воллу?

Оьрсийн паччахье дехар, — къолам, юьхьиган иралле хьаьж-
и шекьн чу Iоьттира Маккхала. — Догдиллар, сатер-х хин дай.

Оцу тIехь сецира цаьршиннан къамел. Маккхал шен йозан
и вуьйлира. Ткъа Аьрзу, ши бIаьрг тоьлин лохачу тховх боьгIна,
и ине велира. Ойла йора кханенан а, ламенан а... Делан а, дуь-
и ии паччахьийн а, адамийн а кьинхетамах, гIоьнах хаьдда кху
и ии хийрачу махкахь хIаллакьхуьлчу шен къоман вежарийн,
и ирийн а. Ойла йора генахь бисинчу, дукха баланаш хьобгучу
и и дIимехкан а, бIаьрза хьийзачу шен къоман а. Амма мел ой-
и ии ярх ца карабора кIелхьарвала некъ. Уггар нийсаниг, уггар

тешамениг аьлла цара къастийнчу новкъабевлла схьабаьхкина кху мисканех хирг а дара гуш. ХIор буса охьавуьжу иза цу оьл ланашца. Дуьненчу ваьлчахьана схьа мел догIучу дийнахь керла бохамаш, баланаш, гIайгIанаш. Мегар дац, ткьа, буьйсан на охьавижча, набарх мукъана а паргIатваьлла, гIенах мукъана а ирсе минот ган. ХIан-хIа, синтем бац набарх а. Дахарехь оьл теш хилла, цхьаь кхечул ирча эз-эзар и инзаре эрчонаш гIенахь дуьхьалара ца йовлу кхунна.

Кхелхина кхуза баьхкинчу нехан пхи эзар доьзалх бий кхузахь, Муша уллохь сеццера, вуьш Эрзерума уллохь. КIотин царна юучуьнца хенебовларна-м гIюли дара цигахь. Амма ун чIогIа даьржинера царна юккъе. Цул сов, массанхьа сине ницкъ бора царна Iедало а, цаьрца юкьаметтиг галььяларнахь бахархоша а. Iедало цигара меттахбаьхна, Диарбекирехь, пачашна къастийнчу махка тIе дIабоьлху уьш, оцу махке хьаьх сина юхабогIу АьрзугIар шайна Чубукчурехь дуьхьанхьа цаьргахула и хIун мохк бу а хиьна, я цига а, я Эрзеруме цига а ца боьлхуш кхуза Муше схьабирзира. Эрзинганехьа дIабоьл тоба а, дIакхачале юха а йирзина, Эрзеруме дIаяханера.

Кхуза богIучийн юьхь схьакхьачна тховса. Бухаь болчарна хIун дийр ду ца хууш Аьрзу хьийза, хIинца хIара керла бора тIекхийти...

Маккхала, шен карара къолам охьа а биллина, ша ядлина сехат карайцира.

– Ахь ладугIий, Аьрзу?

– Дешал.

Маккхала, яйн йовхарш тоьхна, йиш тайира.

«...Нах кхалхоран гIуллакх шина а паччахьан бергIа ду бохуш, дийцинчу инарла Кундуховс тхьаьш хаза кхочуьш Iехинийла хиьна тхуна. Цо дийцинчух а тешна, шайн даймIахь бевлла кхуза схьабаьхкина нах, амма цигахь тхьогIа дийшиьш кхузахь ца карийн тхуна. Тхуна мохк къастийна кху ХонкарIаь амма иза йокъане, жагIане, дийнарг ца кхуьуш, цхьа скхIа гуьнш ду. Цига а дахана охьаховшахь, цхьа а бIаьстенга вер ван гIаьх Кундуховна тхо массо велла а ша ваха лаьа, цунна гIерта Аьрзу иза бисина нохчий а схьакхалхо... ХIокху туркойн Сибирь

Бетул, оьрсийн Сибрех дахар гЮли хета тхуна... Аша тхаьш цІа дахнийтахь кхузара хьал а дийцина, схьакхелхачуьра совзорца оза Іожаллех кІелхьарабохур бу цигара схьабахка гІертарш. Мел дахари а кхоалгІа дакъа хІаллакьхилла тхо кхузахь хІинцале... Гурюна боху, тхо Диарбекирал дехьа кхалхадо шаьш. Бертахь итІахь, нуьцкъала цига дІадига ойла йолуш, шеца кхо эзар дош-ю а полуш Муше веана охьахиьна Эрзеруман вели Эми-паша. Аша тхо цига гІур дац, тхаьшна чохь са а долуш, хІунда аьл-ла цигахь а, кхузахь а тхоьга хьобжуш меца Іожалла ю, стенна лашу тІаккха и гена некъ бойтуш цомгушнаш, кьенанаш, бераш хийю? КІелхьарадовла цхьаь бен некъ ца буьсу тхуна, иза дай-вожк юхадерзар бу, оха, кера куйнаш детташ, доьху хьобга, цІа ьртш тхайна бакъоялар...»

Маккхал юкъахваьккхира арахь евллачу гІовгІанаша.

АьрзугІар муьлхачу чохь бу кхузахь? – хеттара цхьана стага.

– И дІогара тоьла церан ю-кх, – жоп лора зудчо.

Лавттах яьккхинарггий?

ХІаьа.

Баркалла хьуна.

Дукха хан ялале говран когийн тата сецира тоьли хьалха.

– ХІей, чохь дуй шу? – мохь туьйхира хеттарш диначун озо.

– Чохь ду тхо-м, – вистхилира Маккхал.

Меттара хьалаиккхина Іела аравелира.

– Маккхал, шуьшиь хоьттуш веана-кх хІара стаг? – чухьаь-тира Іела.

– Схьачувалаве тІаккха.

Охьа а таьІна, нийсса ах неІарх чохьхаваьлла, салам делира ьккхачу стага.

– Ассалам Іалайкум, дика мел дерш догІийла шун хІусаме!

– Ва Іалайкум салам, диканца вехийла хьо а! Марша а ьккхийла!

Хьешан куьг лавцна, шаьш барч лобручу соне охьахайра ьртш иза.

– ТІаккха, хьаша, шу могуш дуй, сингаттам боцуш Іай? – ьккхитира Маккхала.

– Могаш, дика Іа. Дерриг вайн кѡмана берг бен, синггатам бац. Шу а деца могаш?

– Дала дика кхобу.

Хьал-де хьаттина бевлча цхьана ханна кѡамел сецира. Чир кхан гийлачу серлонгахь ма-кѡастталу вовшийн юьхь-сибате хьавсира хьаша а, хІусамдай а. КІаддалар бен кхин гІелдалар доцуш лекхачу дегІахь, тІехь могаш бос Іалашбелла Іаьржачу сибатехь ехо юьхь, йоца Іаьржа маж, дуткѡа ши мекх, дхьа кхевддина нийса мара, лекха хьаж, майра ши бІаьрг. ТІера дуьвар хІинца а тишдалаза. Юкѡах – кхелина шаьлта, доьхкарх йоьдти на ши тапча. Иштта вара веана хьаша. Арахьарчу куьцах хьаьра АьрзугІарна и стаг кху туьпарчех а, я кху махкахь вон хьестна а воцийла. «Я шен са а, тур а туркошна доьхкинчу кІезинчу на хах цхьаь ву иза, я дукха хан йоццуш даймахкара кхачина хила тамехь ву хІара», – цхьана минотехь ойла йира Аьрзус, стагак чекхболу шен ши бІаьрг хьешана тІе а боьгІна.

– Делхьа, хьаша, вайн гІиллакхехь, вузийна паргІатваккхина хеттаршка довла, хьуна хІотто кхача бац вайгахь тховса, – тийналла йохийра Аьрзус. – Дийцахьа хьо мила ву, кху хІусам хьайн кхачар, тховгара хила гІо дуй хьуна?

Хьешо яйн йовхарш туьйхира:

– Со Бенарчу Солтмурдан девешин кІант ву. Диванан сапак ца, шуна тІаьхьавеана со, кхелхина богІучу нехан тІаьхьарчу тобанца.

Аьрзун, Маккхалан, само ирЪелира.

– Іела, неІарал арахьа хайй, гонаха ладугІуш хІума дел. Аь хьа лобхурш тхо ду-дац хайй хьуна?

Хьаша велавелира:

– Хаь дера-кх. Суна дукха гина шуьша.

– Ахь хьуо Солтмурдан шича ву боху, ткѡа тхойшинце и хаац. Хьан дашах тешна кѡамел дан ваьхьар вуй тхойша?

Хьешо шен пІелгах схьаяьккхина чІуг Маккхале кхондире.

– Хьо бакълоь, Аьрзу. Аша тешамна йиллина хІума хІара юй?

МухІар схьа а эцна, лерина цуьнга а хьаьжна, Аьрзуга даша ра Маккхала.

Солтмурдан мухIар ду. Шеко йоцуш.

Тешамна хIума-м ю, ткъа тешаман дош? – хаьттира Аьр-
иза карахь дIаса а хьовзийна.

Со нохчо ву.

Хьо стенна араваьлла?

Сайн къоман маршо юхаерзо.

Ца ерзалахь.

Южалла тIеэца.

Маршо я Южалла! Хьо диканна воуьйтийла майрачу Сол-
тмурда! ЦIе хIун ю хьан?

Деналха.

Маца кхаьчна хьо кхуза?

Муше тахана кхаьчна, Эрзеруме кхаьчна-м цхьа-ши кIира
а ду.

Некъахьовзам боцуш веан хьо даймахкара схьа?

Дала Iалашви.

ХIун ду-те сихонца хьо схьахьажжол Солтмурдана
дIеланарг?

Шуьшиь кхузахь хьевалар, махках буьйлучу нахах бакъ-
ахь цахаар.

Керла хIун ду Нохчийчохь?

Солтмурдера кехат ду соьгахь.

Шаньлганна уллохула батта доьल्लीна жима урс схьа а даькк-
хьина, тIаккха логера гIовталан ветташ дIа а даьхна, кочахь
хьоту чIурама юкъа тегна кхо маьлиг йолу жайна, урс тесна
шаргIа а хадийна, уьрсаца цхьаьна Маккхале дIакховдийра
Деналхас. Ларлуш урс туьйсун тегарш хедийна, чIурам юккъе-
ра схьа а даьккхина, даржийра Маккхала кехат.

«БисмиллахIи-рахьмани-рахьийм, – деша вуьйлира иза яйн
воькариш тоьхна, йиш тайина. – Вайн везачу Делан, Мухьаммад
воьхамаран, цуьнан асхьабийн, эвлаяйин пурбанца хIара кехат
ячо не сан къоман а, динан а вежаршка, доттагIашка Абубака-
риш Аьрзугий, Iабдурахьманан Маккхалей!

Делера кьинхетам а, элчанера шапаIат а хуьлда шуна.

Угтар хьалха ас дIахоуьйту шуьга тхаьш дерриш могаш-таза
дилар, вай вовшехкьестар, махках бевллачу муьма вежаршна са-

гатдар бен, сингаттам боцуш тхаьш хилар. Амма оцу сингаттаме дегнаш огу тхан, догІмашкара гІора эшийна тхан, кортош хІере дина. Махках буьйлучу нехан тІаьхье а ца хеда, мацах локман хьеха чу ихначу акхаройнчул башха, дІаваханарг вухавогІуш а кхочуш хабар а дац. Цхьа а тайпа хабар доцуш вайна шуьнна а. Оцу бахьбанащца, тхаьш хІун дан деза а, хІун дита деза а тхууш бІаьрзе ду тхо. Шу дІа муха кхаьчна, шуна тІедиллин хІун хилла, адам мича хьоле нисделла-те?..»

– ХІокху жожжахатра хабар хазаза ду цигахь? – юкьахьа ла геланчега хьаьжира Маккхал.

– Тайп-тайпанара хеза! Цкьа хеза, кхузахь нахана далаттху бохуш, тІаккха, – далаттхуна олий долу.

«...Кхузара хьал-де шуна хаа лаахь, вайна пайдаберг цхьа а дац. Берса цІавирзина, кьилбседехьара дарц тийна, оцу дІабо догдохуьйла а дІаели вайн. Адам, хьалха санна, халонгхьа а Хьалха хьежарх гуш паргІато яц.

Шу новкьадевллачул тІаьхьа цхьа хьовр-зІовр хилла кхузахь. Харачуьрчу Акхмирзин Тазас вай кхийрринарг дегнаш Тхобгара пурба доцуш, тхан бертаза, шен лаамехь, ша имаь аьлла кхайкхийра цо. Кехаташ яздинера гондІарчу ярташка. На сайга даийтина кехат ма-дарра яздо ас, шу дика кхетийта: «Тхьа муьма вешеге Солтмурде, бусалба вежаршка, имам Тазера са лам-маршалла. Вайн махкара керстанаш дІабаха тІамна керста ХІарра дІахайта гондІарчу ярташка, Яьссица, Ямсуца охьа баччу ярташка. Дала а, пайхамара а вайна весет бина гІазотан тІаь дІаболо беза де тІекхаьчна. Вайца бартберш кхана Харача уьллу Кхеташ-коьрта гулло. Делан лай, Нохчийчоьнан имам, Тазан Оцу кехато цецдаьхна тхо меттадахка а кхиале, кхин хабар кхачи, иза шен Харачуьра араваларца Іедало лаьцна виги аьлла».

– ОстогІфируллахІ! – корта хьийзабора Аьрзус. – Хьажахь вайн гІуллакхна цо дина зулам!

«...Доцца дийцича, Таза шайн Харачуьра араваларца Іедало лаьцна. Цуьнца Харачуьра Хьозин Тозукь а, Шахьгери а, Пакъин НІаьвлаха а, Багин НогІамирза а, Абубакаран Ёбет а, Іумханан Кьиси а, Хьамин ТІахІир а, Хьусайнан Іисха а, СІаь

Мадан Мада а, Цен-веданара Эдиган Девлатмирза а, ДаьргIара
АрашIа а, ЭгIаштара Албас а, Мелчхера Къабаз а, кхин дуккха а
ишна, Делан Гоьнца вайх цхьа а стаг ца нисвелла лецначаьрца,
Тазас доккха ков эkkхийтина вайн Гуллакхна.

Вайн Гуллакхна цхьана агIор зулам даьлlexь а, вукху
агIор тIаьхьалонна ваьшна пайдехь дерг а хии вайна. Та-
зас ишна хьавр-зIавро кхерийнчу Веданарчу полконака шена
ишна Чехкара эскарш дийхира. Амма цхьа-ши де далале иза
иштира шена уьш оьшуш цахиларх. Тазас лелийнчунна шаьш
ишна лац, цунна тIаьхьа-м муххале а хIуьттур дацара шаьш,
ишна а цуьнан тоба йохош Го дан кийча ду хьуна, бохуш цун-
на иштхура гондIарчу ярташкара жимма а таронаш йолу нах
иштира а.

Полконакна хиира, нохчашка шаьш вовшийн байийтарал
ишна хIума дуьненчохь цхьа а цахилар. Изза дан а дира цо. И
ишна инар аренга яржарна кхераделлачу Iедало Нохчмахкара
иштира дерриг некъаш дIакъевлира. Гойл дехьара вайнах
ишна а хIиттийна, полконак Мураев веара, Чебарлара нах
ишна болуш веара цигара наиб, вайнехан зуда йигна и оьрсийн
ишна. Цаьршиммо дIалийцира малхбузехьара схьа Харача
иштIу некъаш. Шайца эзар гергга вайнехан стаг волуш цига веан-
ишна Мустапин Девлатмирзас а, эла Чергазбека а харачошка хабар
иштира, нагахь кху аренца хьавр-зIавр ян ойла йолуш цигара
ишна охьавалахь, шаьш лаца а лаьцна, Iедале дIалур ву иза аьлла.
Ишна ишна веанчу Жукин Дубас дIалийцира Орган тIе догIу не-
ишна. Нагахь Таза Бенахула, Яьссица, Ямсуца охьагIортахь а
ишна, иьккхойн дехарца Кечане далийра Хаси-юьртара эскарш.
Ишна ишна Гоьне балийра БердакIелара бIо. Доцца аьлча, цхьа
иштира тIехIоттахь, ваьшна кхерам муьлхачу агIорхьара схьабу
иштира мостагI ваьшна юккъехь вуй а хии вайна...»

Вайна и хуу-м дукха хан дера яра, – чам байна корта хьов-
ишна Аьрзус.

«Кхуьуш вуйла хаара. Амма оццул дукха вуйла ца хаара.
Тазас ина дебаш хилла-кх. Вон хIу сиха ма деба.

¹ Кхуьуш вуйцург майор Ипполитов ву.

«Цо и хьовр-зIавр йичахьана Iедал гуттар чIагIделла, марз даьлла вайца. Цхьажимма а шаьш шекдолу стаг чувуллу. Тазас цкъа ирхьолла кхел кхайкхийра, юха а, берриш Сибрех хьовсн уьш. Харачошкара хIор кIуьран цIарах цхьацца туьма гIуда даьл кхи, элистанжахой Терка йисте кхалхий. Тазас вовшахтоьхнара тIаьхьало йолуш хIума доццушехь, кхераделлачу Iедало Харачо дукха эскар теттира.

Шуна дагадогIу-кх дIадаханчу шарахь Шелахь нах боьу мел дика хьаьвзира Чермин Орца, Мустапан Девлатмирза ВахIабан Iода, молланаш – Хорди Iабдулкьедар, Исламан Iаьз Iабдуллин Мустап, Боьршикан Махьмуд. ХIетахь цаьрца пIаьна на оьрсийн Iедална гIо деш бара Шелара а, гонахарчу яртань ра а совдегарш, Iедална йохкаелла хьакхарчий. ХIинца а сIрхо Нохчийчуьра даххаш шена тIе а гулдина, церан куьйга Тазас тоба йохий Iедало. Кхузахь хIинца а каде хьаьвзира Мустапан Девлатмирза, Жукин Дуба, Шаммирзин Бота, гендарганойн Мамин Хьату, гIордалойн Ойшин Чомакх, молланаш – Кужин Бача, Хадун Арсункъа...»

– Хьату а, Чомакх а, Бача а, Арсунакъа а чинехь лакхавакха, совгIат дала Петербухе хьалавелла боху...

– Заддаш, яI, заддаш!

«...Кхин керла хIун ду аьлча, кху шарахь тIаьххьара кхелла нах новкъабевллачу буса инзаре чIогIа мохк бегийра вайн кху захь. Уггар чIогIа иза бегийра Ведана гонаха. Хилла зенаш дикхий дац. Iеламнаха шина тайпана дуьйцу. Цхьаболчара бохуша дIа а тесна нах махкахбийлар ца лайна бегийна иза, вукхара боху, хIокху лаьтта тIехь керстанан Iедална кIел севццачу пIахан кьина бегийна иза, цаьрга кхузара дIа а довлий, бусалба дикмаьрша долчу Хонкара дIадахадезар хоуьйтуш. Ткъа, соьга хангитича, вайн дакъазалла, хIара Iаьржа латта бух ца дуьйлун, сийна стигалаш тIе ца йоьлхуш дика юьсу. Суна хаьа, шуьшийт цигахь цхьаь галдаьлла Iайла. Цунна сагатделла хIара кIант шуьш тIаьхьавоуьйту ас. Нагахь шаьш цигахь кхин а хьелур делахь, хIара сихонца вухахьажаве, тхоьга ала дезарг дийций. Нах шиг дIагIерта, ткъа тхуна хаац, царна хIун дан деза. ХIунда воьгIуьш

...ааи, Калакахъ волу паччахъан ваша Нохчийчу вогIу бохуш ха-
вар ду. Иза тIеэца кечлуш бу кхузара хьаькамаш. Цхьаболчара
...анс догдоху, амма, суна хетарехъ, и варо тодан хIума дац,
...аххар бен.

Найн всзачу Дала кѣинхетам бойла царах а, вайх массарах а!

ХІаь, чалх йина Тазас, – доккха садаьккхира Маккхала,
аьнна ваьлла кехат дІа а хьарчош. – Ас олура Солтмурде, и стаг
лура ма ийзава, цо цхьа хьаштдоццург дина гІуллакх галдок-
кур ду вайн. Эххар дІа-м хервира цо иза, амма тІаьхьа дара-кх.

Когаш чучча а боѣхкина Іен Деналха, дехха кѣамел дан оѣла
 оѣла, ши ког Аьрзуна тѣхѣахула дѣа а хецна, паргѣтвелира.

Чомакха иза лаца масех дошлочуьнца Харачу хьажийра цкъа Чомакин Хьату, Тлаккха Ойшин Чомакх. Уш цига кхочуш, хIетта Чомакхална со а вара бухахь. Цигахь ерг хIун чалх ю а хьажий, абар дан Солтмурда вахийтина. Чомакха хьаттира цуьнга, ахь хIун пеладо, хIара адам хIунда Iехадю ахь аьлла.

«Имам пайхамар а, устаз Киши-Хъаьжа а тешаш болуш, Дала
ири дйра, со имам хЮттаво ша аьлла».

Арсуникъас. – Хъераваьлла хъо? Саметтахъ хилча ахъ дуьйцур
савра и сонта хабарш. Соьга сайн белшаш тӀехъ и лам айалуш
а, ахъа дагалаьцнарг кхочушдан хъан ницкъ кхочур бац. Цул
сонталла а йитий, хъаькамаша бохург деш Ie. Гуллакх гена-
талла Ведана, полконакна тӀе гӀуо. Цо гечдийр ду хъуна ахъ
аьлийнарг...»

Арсункъас аьллачо оьгIазвахийтинчу Тазас, терхи тIеа
Iуьллу баьццара байракх, катохна схьа а эцна, цуьнан мера вIеа
Iоьттира:

– «XIара байракх Дала яийтина суна! XIара яийтинчо имам
хила аьлла соьга. Делан а, пайхамаран а омра кхочушдан деган
Ткъа ахь соьга керста хьаькамашна хьалха вухавала боху!» ТIеа
пурхахь а, корашкахь а лаьттаху наха маьхьарий деттара, Таза
шайн имам ву бохуш. ЦIа чуьра араяккхина байракх кертахь
дIатуьйхира. ШолгIачу дийнахь цига кхо бIе гергга стаг гуьн
лира, герзах воьттина. Оццул адам шен кертахь гича Таза, ара
а ваьлла, говра хиира. Массарна а моьттура иза Ведана, поьн
накна тIеваха воллу. Адам дуьхьалделира цунна. Карзахбевла
чу наха тоьпаш еттара Чомакхца баьхкинчарна тIехула. Таза
вашас, Кебас, Тазега элира, ша и Ведана вохуьйтур вац, цигахь
верна кхерам бу. Нахалахь гIовгIанаш евлира. «Хьо мича поьн
цара вуьйр ву хьо!» – бохура цхьаболчара. Вешан гIазот хIокх
хьакхарчашна, ЧомакхIарна тIера дIадоло деза, кхечара бахар
Царах кхеравелла Чомакх шен нах эцна ведда дIавахара. Чомакх
дIавахача, эскарш догIур дуйла хиьна Таза юрт чIагIьян вуьйли
ра. Гонаха ха хIоттийра, некъашка кIелонаш тийсира, шен мур
веш виь стаг шена улло хIоттийра. ТIаккха, кIайн чоа а дуьйли
на, коьртах чалба а хьарчийна, кара суьлхьанаш лаьцна, шайн
цIенош тIе а ваьлла, нахе кьамел дира цо.

«Юьртахой! – кхайкхира иза. – Шух тешна, аша бохур
дина, имам ваьлла со. XIетте а, Ойшин зуд гучудаьлча, дIеа
юьртахой шайн доьзалшца бевдда кьайлабевллийла хаьа суна.
Цхьаберш шина дагтахь буй а хаьа суна. Амма хаа ду шуна, на
гахь аша суна гIо ца до-кх, сайна гIоьнчий суна Кхеташ-Коьр
техь карор бу. Делан ницкъаца, церан гIоьнца сох имам хир ву
тIаккха ас хьукма дийр ду тахана сайна тIаьхьа ца хIиттинчу
нахана».

И кьамел диначул тIаьхьа Харачура араваьлла Таза Кхеташ-
Коьртехьа дIаволавелира. Цунна тIаьхьа масех бIе стаг вара,
хьалха лаьцна баьццара байракх йолуш. Гена бовлале пар
дIакхийтира Эластанжарий, Хойрарий охьабогIу ши бIо. Амма,
Кхеташ-Коьртехь хIокхарна кIел хиьна Iаш Чомакх вара, го

разарчу ярташкара таронаш йол-йолу нах тлеозийна шен бIo а
тамина. Тазина дуьхьал кьеда КIужин Бача ваййтира Чома-
ка, кху лома ма гIерта, шайн-шайн цIа дIасадекъало аьлла.
Таме элира, массо бусалба стаг шен ваша лобруш лелара, ша
панатвийлла, иштта хилча, ша цIа вахаза ца волу. Амма цунна
таьхьал болчу КебагIар, ЭбетагIар, ЭлагIар дуьхьало йира духа-
маш, Баккъал дерг аьлча, цара ца витина ваьллера иза имам.
Паккха, Чомакхан бIано тоьпаш туьйхира. Уггар хьалха молла
Ареуникъас кхоьссинчу тоьпо чов йира Харачура МитIина. Та-
мин бIo хьалхара бедда, Чомакхнинг тIаьхьабаьлла Гумса тIе кхо-
руш, шаьш лелорг эрна дуйла а хиъна, дIасабаьржира нах. Таза
элира. Оцу тIехь чекхбелира цара бина гIурт.

Адамаш-м ца дайира?

ХIан-хIа. Тазин агIонах цхьа масеханна чов йира, ткъа
ЧомакхгIарах цхьанна а цIий ца делира. Лазийна ши говр ца
ерича.

Ва Дела аьлла, вайн гIуллакх ваьштадан дуьгущ бац-кх
хьа нах, – доккха садаккхира Аьрзус. – Оццул мегар дац, зула-
тIаьхьа дера ду боххушехь, стохка Шела уллохь цхьа масех стага
а нах пракара а хIиттийна цкъа, хIинца Тазас шозлагIа дохийна-
а оццул хала вай вовшахдетта гIуллакх. Керла эскарш-м ца озь-
на Нохчийчу?

Оьзна. ДегIастанарий, Гебартарий масех бIo балийна.

Башха арахьара ницкъаш тIейиза ца оьшу цигахь-м, – эли-
ра Маккхала оьгIазе. – ХIинца вайнах шаьш бевлла вовшийн
бана. Оцца оьрсийн цхьана эпсаро цхьа сом гайтина хIуьс алахь,
дуьхьалха кийчча нах дукха бу.

Сом хIунда хьехадо ахь? Иза шайга хаза вистхилча а тоуй-
ру Иий ювдалш ца ледеш стаг вац. Деналха, кхин барта ала аьл-
ла тIедиллина хIума-м дац? – хьешехьа вирзира Аьрзу.

Дац.

ЦIа маца воьрзу хьо?

Аша гIуо аьлладу дийнахь. Кхузара хабар эций сихха
дIаверза аьлла соьга.

Ииб хьегIа Маккхал бага гIитто вуьйлира. Шен гIовталан
пекха тIерачу жимачу кисанара дато сахьт схьа а даьккхина,

неГар хъала а тоьхна тЕхъаьжира Аьрзу. Цхъамза шийттаоь тЕхъиккхинера. Баьгна кхачийна болуш боллура Маккхалла хъакхаран чиркх а.

– Эрзерумерчу вайнахера хъал хъуна гина, – элира цо, тхьуа боьлла ког дIа а хьоцуш. – Кхузахь дерг а кхана гур ду хъуна Цагинарш а, хазанза дерш а тЕдуйцур ду. Наха юханехъа ваьт махка берза сацам бина. Иза муха хир хаац. Кхана-лама сий Маккхаллий оцу хьокъехь оьрсийн векал волчу Эрзеруме ваьт ду. Тхойша цигара цIа вирзича, цхъана дашца хьо цIа хъакхар вай. Ткъа, хIинца содоГур вай. Iела, Деналхин говре а хьокъуш хьо арахь вижахъа.

Чиркх байина охъабийшинчу хIокхарна набарш кхетар тоьлин неI дIакъевлира жимачу гIаларто.

– Болат? – цецвелира Аьрзу.

– Со ву, – гIийлла жоп делира гIаларто.

– Ахь хIун до хIокху хан йоцчу хенахь? Хедий, Човкий хIун деш ю?

– И шиь дика Iаш ю.

– Ткъа хилларг хIун ду?

– Соип вийна...

– Хъан доттагIий? Хъан вийна?

Аьрзуй, Маккхал вагийча санна, цЕххъана кIегархинра Iаьт лата дийцира шена гинарг дерриг а.

– Нана а елла Iуьллу цуьнан, – тЕтуьйхира Болат. – Скъа хетарехь, мацалло бIарзийнчу цунна кхалла хIума лаха араваьт ла, цхъаннан керта гIоьртина хилла хир ву. Шен дуьхъа нехъа хIуманна тЕкхевдарволуш вацара иза...

– Хъуна хезин, Деналха, оцу кIанта дуьйцург? – бодийна хула дIа хъеше вистхилира Аьрзу. – Иштта ду-кх кхузара хIун Хъуна хIун лабара, Болат?

– Хаац... Хъалххе цIакхъачнехь-м, накъостий эцна ваьт цIа вахьун варий иза. Новкъахь тилвелла лелла а, хIинцца кхетар со...

– Тховса гIуллакх хир дац-кх, Болат, иза цIа вохьур ву боьт чух. Даланза сахуьлунга довлахь, иза цIа а веана, нана а, иза дIадуллур ду-кх вай. ХIинца, чугIой паргIатвала хьо.

ИМПЕРАТОРАН КОМИССАР

Хун ду тхуна дан ца хууш? –
Седарчий дагардо, борц а боь,
Французашна а лоь.
Бухку я кехатех ловзабо
Крепостной ахархой –
Кераста адамаш... амма Іаьржанаш
Тхо плантаторш ма дац
Лачкыйнарг эца,
Тхо законехь лела...

Т.Г. Шевченко «Кавказ»

I.

Нохчий Турце кхалхоран хьокъехь шина правительствона
хьокъехь барт хиллачул тІаьхьа, туркоша барт нийса кхочушбар-
и тІехь тергам латтор тІе а диллина, Кавказски Іедало кхуза
командировать вина генеральни штабан капитан Александр Се-
менович Зеленый Эрзерумехь волу пхобалтІа бутт бара.

Кавказехь ша йоккху хан, маршонах хаьддачу тутмакхо сан-
на, хала йоккхура цо. Синкьераме а, дера а дара цигахь. Къилб-
седахь бехачу наха даим шегга сатуьйсу кавказски экзотика,
бес-бесар къаьмнаш, меттанаш, гІиллакхаш. Ваха а хала дацара
кхузахь. Россихь цІе а, сий а доцуш, адамна мичахь ву а ца хууш,
кхысьвоьлла муьлхха а дворянчик кхузахь воккха хьаькам хуь-
лий дІахІуттура. Административни я эскаран иерархин ламин
уттир лахарчу тІегІан тІе ког биллабелчахьана, лакхенга хьала-м
дера вьодура, оцу лакхенгара чухьаьжча бІагор хьовззалц. И
варьера ян башха хьекъал а, корматалла а, Іилма а ца оьшу-
ра. Коьртаниг – хьо кьиза я мекара, эхь данне а доцуш хилар
дари. Цул сов, хаддаза мотт хьекха безара хьайл лакхарчунна.

Цу корматаллех цхьа а тайпа шеца йоцу Александр Семёно-
вич дуьххьалдІа дика штабс-капитан хилла, кхин лакхе ца волуш
сецицира. ХІаь, иза дика эпсар вара. Цунна реза вара Воккха Эла
Михаила, берриг кавказски хьаькамаш а. ШенатІедиллина муьлх-
ха а гІуллакх цо – иза шен даго къобалдеш делахь а, дацахь а –

нийса кхочушдеш хиларна. ХІун дийр ду ткъа. Александр Семенович гІорасиз стаг ву. Цуьнан гергара нах пачхьалкхан лакхарчу гІуллакхашкахь беллахь а, нехан когаш кІел хина дикх цуьнан. Шен дагца иза яcobинец ву, ткъа куьйганца кІадо. Къиза хьобшу халкъийн маршо, даймахках боху, бевлчи рІабуьту, таллархочо экханна тІаьхьахецна жІаьла санна, лакхарча царна тІаьхьа схьахецна иза...

«ХІун дийр ду, ткъа, – ойла йора цо. – Цуьнан Императорски Локхаллин сий айаран дуьхьа, Российски импери шоръярин дуьхьа, оалалла дечу гІеранан харданг дешица юзаран дуьхьа (шарахь инарла-адъютантана эла Святополк-Мирскина сови Іатта делла Кутаисски губернехь, угтар дикачуьра, Аджаметски хьуьнан дачехь, 2367 десяти́н латта!) массо маьПехь – Европехь Кавказехь, Юккьерчу Азехь халкъийн цІий Іенош, шайнаш а кххош, церан куьйгех гІоьмаш етташ лела-кх дерриг лан Іемийн оьрсийн салтий, ткъа царна хьалха, со санна, эпсарш... Дийши хІун до цунах, сийдоцуш ду тхан Іедал. ХІара аьрта кхел, кхочушьечу машинан коьртачех цхьа пурже ду со а...»

Ойланаша дІалаьцна Александр Семенович, ша яздан дилийна кехат юкьахдитина, карара къолам стоьла тІе а кхобсонна, гІаьттина коре вахара. Амма ара бІаьрг тохаро хІумма а ца дийкьира цуьнан. Мелхо а, гуьйренан кху хьалхарчу батташ йиллина гІалина тІекхозаелла лавттаху тІуьначу дахкаро дикхин тІе а гІайгІане хьарчийра цуьнан.

Диллина садуура цуьнан нохчийн эмигранташа а. Эмигранташ аьлча-м кІеда хетара цунна, нийсса аьлча, Іехийна махара баьхначу оцу декъазчу наха. Александр Семеновичан ницкъа царца уьш ца кхалхийта а, я кхалхар сацо а, я кхелханчеран гІадан а. ДуьххьалдІа, царах доглазар – и дара-кх цуьнан ницкъа кхочург.

«Кху шарахь кхелхарш-м схьакхачна бевллера, хІинца кху захь дІатарбелла бовлахьара уьш», – ойла йора цо.

Амма нохчий дІатарбаларан гІуллакхан а чаккхе яц гуш. Иа девне долуш доллий-те моьтту цунна.

Кхелхачу нохчийн дуьххьарлера партеш схьакхачу хьалхарчу деношкахь дуьйна туркойн Іедалца йолу юкьаметтин

иъелира цуънан. Трапезундехъ а, Эрзерумехъ а болчу оърсийн
инсулийн агенташкахула цунна хиира, схъакхаъчна нохчий
ина правительствона юккъехъ хилла барт а бохош, Вански па-
шалыкерчу меттигашка дІатарбан туркойн Іедалан ойлахилар.
Оцу хаамаша цецваьккхинчу Александр Семеновича, нохчий
панисбаран гІуллакх Имперски комиссар волчу инарле Нусрет-
Пашега сихонца дІахъедира, кхеташ делахъ а я ца кхеташ делахъ
а, цо шина правительствон барт талхош хилар, тІаьхьалонах
жопдалар цунна тІедужург хилар. Амма Нусрет-Паша цуърриг
шек ца велира.

– Господин комиссар, сб Іовдал ву моьтту хьуна, сайггара
гІуллакх дан? Сан правительствос соьга еллачу инструкции тІехъ
похчашна билгалїина ю Ван, Битлис, Муш, Гинджа, Карпут,
Ўрзиган, – элира цо, шеквоцуш.

– Амма, Хьан Локхалла, соьгахъ ма ю сан правительствон
инструкции, – туркойн инарлас майрра ден къамел дагах кхетта
оьгІазвахара иза, – Российски империн векало инарла Игнатъевс-
кху шеран 21-чу майхъ № 314 йолуш кавказски эскарийн коьр-
тачу штабе кехат тІехъ аьлла ду, шун правительствоца шен хил-
лачу бартаца цхьа а нохчо Диарбекирний, Эрзинджаний малх-
балехъа виса йиш яц аьлла. Цундела ас сацам боллуш дуьхьало
їо ахъ лелочунна!

– Господин комиссар, суна чІогІа новкъа ду айса бан беза-
чу некъо хьуна вас еш хилар. Амма дан гІо дац-кх! – ши куьг
дІаса а тесна, белшаш саттийра Нусрет-Пашас. – Сайн прави-
тельствос сайга еллачу инстуркцица гІуллакх дан деза сан а.
Оцу меттигашкарчу Іедална ас тІедиллина цхьаъ ах эзар доь-
вална латта къастор. Вански пашалыкехъ хІусамаш а кечїина
оха царна. Важа биснарш Карпуте, Эрзингане хьовсор бу. Хьуна
ми хаьа, господин комиссар, ламанхой Диарбекире хьовсо йиш
їоцийла. Амма, вайшиннан дика юкъаметтиг ца йохо, хьан про-
тестан хьокъехъ ас Стамбуле телеграмма лур ю.

– Цул сов, Хьан Локхалле дІахоуьйту, – тІевирзира инарла
повалар хиъна Зеленый, – схъаяьхкинчу партех цхьа а Эрзеру-
мал тІехъаьлла цахилар. ТІейогІу йолу партеш Муше, Ване ца
хьийсош Карпуте яхийта. Цига дІатарбелла нохчий меттахба-

хий, баха беззачу длабахийта аьлча, хьалххе хIунда ца зыра аша, шуьга ца алийта ду хьуна иза.

– Дика ду, господин комиссар, дика ду. Стамбулера керла ин струкци кхаччалц ас цхьа а парти хьажор яц Муше а, Ване а.

Шашшиннан и кьамел хиллачу шолгIачу дийнахь Нусрет Пашин кара йозанца протест делира Зеленис. Амма цунна ду хьал инарлера деанчу кехато цецваьккхира иза. Цаьршишаь кьамелехь инарлас бохура Ваней, Мушей шаш цхьакIоталц нохчий бен ца ховшабо, ткьа кехата тIехь кхин: цигара мохк бен нохчийн даймехкан Iаламций, хьелашций богIуш цахиларна берриг нохчий цига ховшабо шаш. Нохчий Карпите бахийтар а Портера керла инструкци а хьеха ца йора. Дуьххьал схьабохура Диарбекире бахийтича нохчий цIена хIаллакхийр бу.

Кхузахь Зеленина гучуделира инарла Кундуховн хIида Цуьнан план яра цхьана гулахь, Назчера дIа Мушехула, Бит лесехула, Ван Iоман кьилбехьарчу йистонца Ван-шахьарна тIехIотталц йолчу метте нохчий охьаховшо. Зеленис протест йина дукха хан ялале Эрзеруме веанчу Кундуховс дехха кьаьр дира цуьнца оцу протестан хьокъехь.

– Россехь кьинхетам бина схьакхалха ша бакьо елла нох чий кхузахь оцу кьинхетамах хадор бац хир бу оьрсийн прав ительство, – бохура цо Зеленига. – Гуш лавгташехь Iожалли тIа хIунда бохуйту цо уьш? Диарбекире ховшабахь, уьш ахино дIа лале белла дIабевр бу. Йокъане, екха цигара мохк, зуламс климат, ХIан-хIа, господин капитан, со ваьхьар вац, нохчий цига хьовс. Суна луур дац масех эзар адаман кьа сайна тIелаца. Ас уьш Ван ски пашалыкехула, Муша уллохула дIа Назче буьгур бу. Нагахь нохчий Мушехь, Битлисехь бита шун Iедал реза ца хилахь, кху захь долу хьал дуьйцуш Нохчийчу кехат яздан дезар ду сан, пор кьадевлларш юха а дерза, кхин схьа а ма довла, кхузахь а шуьш оьрсаша кечийнарг Iожалла ю аьлла. Уьш Iехо йиш яц сан.

Кундуховн схьахьедаро вохийра иза. Оцу хьокъехь цхьа а тайпа инструкци яцара цунна елла.

– Хьан Локхалла, хьуна ма-хаьара, кхелхачарна билгаллийн чу меттигашна юккьера Вански пашалык дIаяккхар Кавказе Iедало дина ма ду, – иза кхето гIоьртира Зелений. – Оцу хьокъаьхь

Туркхъ волчу Россин полномочни векална инарла Игнатъев-
а а, Турцин арахъарчу гѳуллакхийн министрانا Јела-Пашина
а юккъехъ хилла бохо йиш йоцуш барт ма бу. Цундела, сан
бацъо яц иза дан. Оцу хьокъехъ соьга керла инструкци кхаччалц
ахъчий Карпуге дѳахъовсош Нусрет-Пашина гѳодар доьху ас
хъонца.

Амма Кундуховс иза аьттехъа а ца дитира.

Бехк ма биллалахъ суна, капитан, иза дойла яц хъуна сан, –
ѳерга хъовзийра цо. – Меттигерчу бахархошкахула нохчашна
ѳинцале а хьѳна Диарбекирера мохк екха, йийнарг ца кхуь-
ш хиларал сов, хѳаваъ вон долуш хилар а, цига гѳахъ шаьш
ѳаѳаѳахъхирг хилар а. Цундела, сан бакъо яц, я аьтто а бац, нах
Карпуге хъийсорна гѳехъ гѳо дан. Со тешна ву Ванна, Мушана
ѳонаха нохчий дѳатарбарна Кавказски Једал дуьхъал хирг цахи-
тарх, Нохчий цигахъ совцорна иза дуьхъалхилахъ, кхалхоран
ѳуллакх юкъахдер ду, ткъа иза шун правительствона лаъане а
палуург ду. Цундела, ахъ кхузахъ хѳоьттина хъал дуьйцуш Тиф-
лис хаам бе, цигара хъуна жоп кхаччалц ас нохчий оцу метти-
гашкахъ сецор бу.

Хъан Локхалла. Хъуна луу жоп Тифлисера кхачарга дог-
ѳохуьйла а яц, – дуьхъало ян гѳоьртира Зелений. – Нусрет-
Пашинца сайн хиллачу къамелан хьокъехъ ас цига хаам бина.
Цигара сайна керла инстуркци кхачале а хаъа суна нохчаш-
на къастийнчу меттигашна юкъара Вански пашалык а, Муш
а, Битлис а дѳайолийла. Цул а и нах царна билгалбинчу мах-
ка гѳе дѳабахийтахъа. Хаа ду хъуна, схъакхаьч-кхаьчна партеш
вай дѳа ца таръяхъ, и пхий а эзар доьзал цхъанхъа гуллахъ, уьш
дѳатарбан хала хилла ца Јаш, ницкъ а кхочур бац вайн. Ткъа цар-
на даа рицкъ а, чубаха хѳусамаш а оьшу. Хъан бийр бу церан
гѳийгѳа? Нагахъ царна юкъа ун даржахъ я мацалла уьш бала бо-
лахъ, хъаьнга хѳун далур ду?

Кундуховс жоп сиха ца делира.

– Нагахъ Мушаний, Битлисаний гонаха нохчашна тоьал лат-
та хилахъ, уьш Ване ца хъовсо гѳуртур ву со, – элира цо, дикка
ѳийна а йина. – Ткъа Карпугах дерг аьлча, цига цхъакѳеззиг нах
ѳен бохуьйтийла дац.

Оцу гІехъ чекхделира цуьнан Кундуховца къамел. Цунах кх
ира Зеленина, нохчий Диарбекирехъа цабохуйтург инарла Кун
духов вуйла. Мухха делахъ а, цхъана Іалашонца, уш цхъана гу
лахъ а, Россин дозанашна гергахъа а сецо гІертара иза. ХІетнах
дуйна ши бутт баьлла. Амма нохчий дІатарбаран гІуллакх ш
долчцохъ лаьтта. Александр Семенович кхийринарг хилира цу
нах. Россера схъаяьхкинчу кхелхачийн ткъе бархІ партех бархІ
Эрзерумехъ, ткъа Мушана уллохъ, Мурат-чайн тогІехъ, сеши
ра. Шайн политически Іалашонаш кхочушъяр лобхучу туркойн
Іедало уш цигара дІа малхбалехъа ца кхалхо гІерташ дуьнал
мекарлонаш лелийра. Юьхъанца Іедало сецийра уш Диарбе
кирал, Эрзинджанал дехъа кхалхор, ткъа хІинца нохчий шайн
дуьхъалбевлла цига кхалхарна.

Александр Семенович дика кхетара туркойн политикас
Царна лабара и кавказски лаьмнийн уггар ира герз шайн буйна в
лаьцна, Россиний, шайн империн чоьхъарчу къаьмнашший дуь
хъалдерзо гІертийла. Чергазой оцу некъах хІинцале а говьевана
Иштта нохчех шаьлтацийн отрядаш вовшахтоха гІерта шароь
Кундухов, Сайдуллий, Шамхалбек. ХІинца цкъа-м кхнам бай
церан, амма хъанна хаьа, мацалло бІарздича адамо хІун палар?

Империна чоьхъара хъал гІоьргина хиларо нохчанша дери
ма-хуьллу машаре дерзорна гІетоьттара туркой. Церан Іалашона
дуьхъал къаьмнийн маршонехъа болам хаддаза дІа бара Балкан
ски ахгІайри гІехъ. Цигахъ боккха гІеман ницкъ лагто дотара
правительствон. Цул сов, дІадаханчу шарахъ дуьйна кхалх
девллера керста къаьмнаш хьовх, царел цуьрриг паргІатехъ доу
бусалба къаьмнаш а. ГІевттина Багдаданий, Алеппний юккхера
къаьмнаш. ДІадахана шо чекхдолуш царна дуьхъалхьовшійнчу
туркойн эскаршна баккхий эшамаш хиллера. Албанехъ Мехме
тан куьйгалли кІел гІевттинчу арнаутийн тоба тІаьхъ-гІаьхъа
стамлуш яра. Туркойн Іедалан интригашца черкесащний, боь
гарашний юккхехъ хаддаза дов лаьттара.

Нохчий дІатарбар шен планаца чекхдаккха ойла йолу тур
койн Іедал юьхъанца дукха гІиртира уш малхбузехъа дІа то
бига. Шаьш бохург шайна хирдоцийла хиъча, эххар а меттахъ
хъайра. Амма тІаьхъа дара. Султанан воккхачу везирера синаь

болуш ома кхаьчначу, нохчий дIатарбан гIуллакхан комиссар
вопчу Нусрет-Пашас шехаьара хьокъалла долу ома дира Эр-
зерумски велига ИсмаIал-Пашега. Амма ИсмаIал-Паша цуь-
нан ома кхочушдан гIиртира, цунах цкъа а гIуллакх ма хила-
шара бохуш. ГIуллакх хецна дитарна бехкевина ИсмаIал-Паша
шен балхах мукъаваьккхира, ткъа иза ваьштадало ницкъбоцчу
Нусрет-Пашин а дийзира шена тIерачу декхарх ша мукъавитар
аьла.

ИсмаIал-Пашин метта Эрзерумски вели хIоттийнчу Эмин
Мухлис-Пашина тIедиллира нохчий дIатарбаран гIуллакх. Кер-
лачу комиссара доггах а, шех тIех тешна а долийра шен дек-
хар кхочушдаран гIуллакх. Ванан пашалыкерчу Мушана уллора
нохчий бертахь я бертаза малхбузехьа, Диарбекирний, Эрзин-
данийн дехьа дIалахка сацам болуш, шеца кхо эзар дошло а
болуш, ши кIира хьалха цига вахана иза шена ца моьттучу суьр-
та тIе Iоттавелира. Цунна моьттура цигахь шена хьалха мацал-
дой, цамгарший хьекхна бухадисна, ша аьлларг хIуьу дан кий-
на, гIорасиз масех эзар адам хIуттур ду. Иза стенна вогIу хуучу
нохчийн тхьамданаша, массо агIор а туркойн эскарел тоьлуш
дошлойн пхиь полк хIоттийра цунна хьалха. БIагIарчу пашин
пухавала дийзира. Амма оцу дийннахьехь цо Константинополе
телеграмма яхьйтира, нохчийн бертахь кхузара дIабовла ойла
ш, уьш дубьхало ян кечбелла, герз юкьадаккха бакьо а, кхин тIе
ницкъ а ло шена аьлла.

Александр Семеновична хаьара воккхачу везира Эмин
Мухлис-Пашина и бакьо еллахилар – цхьа гуттар гIаддайна
кIелбисна кIеззиг доьзалш Ia дIадаллалц Ванехь, Мушехь, Эр-
зинганехь, Байбуртехь, Эрзерумехь, Чилдирехь а битий, дукхах-
берш Диарбекирна дехьа дIалахка аьлла.

«Нагахь ма-дийццара гIуллакх чекхдаьлча-м дика дара, –
ойла йора цо. – Хьанна хаьа, Ia даккха буьту аьлла, кIеззиг
ца буьтуш, дуккха а нохчий цара оцу меттигашкахь битахь?
ХIокхеран дош, гIуллакх цхьаьна ма ца догIу...»

Мацах цкъа шен Нусрет-Пашиций, Кундуховций хиллачу
къамелах лаьцна шиь кехат дахьийтинера цо Тифлисе, Нусрет-
Пашас шега яздина кехат, ша цунна яздина жоп буха а дуьллуш.

Александр Семеновична хезнера, хІуманах ларлуш волчу шу
ла Карцовс шеггара жоп а ца луш, и кехаташ Лорис-Меллер
дагавала, Владикавказе дахьийтина бохуш. ХІетахь дувийна бу
сов хан яьлла, ткъа оццул оьшу жоп хІинца а кхачаза ду! «Деза
за нохчий, яІ, ма боккха болх бу-кх шуьга хІоттийна Іапан
корта хьийзабора цо. – Іехийна махках-м дехира шу, кхуахь
синтем ца буьгу-кх шуна. Кху агІорхъа шу дита суна бакъо
шаьш хьийсочу дІадаха ницкъ шуьгахь бац. Ой, дІакхавча хІ
дан деза? Уьш-х бутт балале белла кхачалур бу цигахь. Хьанна
хиш, хьена латта, цІена хІаваь долчу, токхечу, исбаьхьчу ма
ра схьадаьхкина шу, йийнарг ца кхуьчу, хи доцчу, декъачу, де
зинчу лаьтта тІе охьаховшийча, мозий санна, хІаллакьхир ма
Ткъа, Кундуховс дийцарехь, тІедогІучу шарахь кхин тІекхал
ойла а ю. Кху жоьжахати богІучул шайн махкахь летта а, ма
ла белла а дІабовлар гІюли ма ю царна...»

Нохчий Диарбекирски виллайете хьийсорна тІегІертар кх
хилча ца маггал йоккха кьизалла яра оьрсийн правительств
агІонгахъара. Оцу политикина ша резацахилар кьедадора Ам
сандра Семеновича ша Тифлисе мел дохьуьйтучу кехата тІе
Амма ша бохучу адамаллина тІе кавказски Іедал доьрзур ду
хург аьттехъа а ца хетара цунна.

«Адамалла хІун ю хаьа Россехь, – догдобхна хьаьвзира
– Лайндолахойн, лайн мохк. Маршо дагаеанарг я тангІалх
тІе хьалаозаво, я Сибиран жоьжахати хьажаво, я ша-шен пун
хьола тІе воккху. Цхьаь ах бІе шарахь цІий Іений пектар
хІокху нохчийн. Петрана тІера хьала Александр II тІе кхича
йолчу ехачу заманахь. Дийна биснарш махках боху. Шайн да
цІанйина малхбузе Кавказ а. Шен цІела карчий Польша а. ХІин
тхан цхьамзанийн цивилизаци юккьерчу Азин гІамаршка ш
ша...»

Оцу сингаттамечу ойланех иза юкьахваьккхира, тІе
цІийзош чоьхьаваьллачу, даим цІена вухавелла, даим шена
кахьокхуш, маре яха кечлучу йоІстагал хала лелачу, пун
гІоьнчас поручика Шелковниковс.

– Тифлисера почта ю, Александр Семенович, – элира
шен хьастамечу озаца. – Коьртачу Штабера пакет.

«Эрзерум. Оьрсийн консульстве. Генеральни Штабан капитане А.С. Зеленига.

Господин капитан!

24-чу июлехь Нусрет-Пашига ахь яздинчу кехатан а, 25-чу июлехь цо хьуна даийтинчу жобпан копеш а, 25-чуй, 26-чуй июлехь яздина № 8, 10 йолуш Коьртачу Штабе ахь дахкийтинчу рапортан копеш а, Цуьнан Императорски Локхаллин лаамца Терски областан начальнике инарла-лейтенанте Лорис-Меликовга яхьийтинчу ахь яздечу г'уллакхах, я вуьшта аьлча, — кхелхина нохчий Бигини т'ера Малхбузехь, Шамски ломан кьилбе аг'юнца д'атарбан йолу туркойн Иалашонах лаьцна цунна х'ун хета хьовса.

Нохчий Турцехь д'атарбаран г'уллакха т'ехь инарла-лейтенантан Лорис-Меликовн гайтамашца куьйгалла дар т'едугу хьуна.

Полковник Богуславский

Шолг'аниг Лорис-Меликовс цунна дуьхьал Карцовн доьлуш яздина кехат дара:

«Хьомсара Государь, Александр Петрович!

...Кху карахьйолчу хенахь цхьа а тайпа шеко яц, кху шаран на чекхдолуш лаьтта нохчий кхалхоран г'уллакх вайн доьро долуш доьрзуш хиларан а, вай хьегна инзаре к'а а, цунна йина яккхий харжаш а, кхалхоран г'уллакхан жам'аша меттах'инго хиларан, х'унда аьлча оцу кхалхаро т'е'атк'ам бина нохчийн халк' х'инцале а кийча ду муьлхха а вайн лехамаш, цхьа а тайпа дуьхьало йоцуш, кхочушбан... Кхалхийнчех дисинчу, вайн дола девлачу, бухабисинчу бахархошний, г'алаг'азкхашний ч'ог'а оьшуш хиллачу лаьтто бина аьтто хилла ца ла ас буьйгур. Х'ара ас дуьйцу жам'аш хила йиш яцара, хьалхара дош пайн аларца дерриге а г'уллакхийн мук' вай вешан кара ца лаьтнехь. Ала деза, кхелханчарна Турцехь мохк бала юьхьанца вайн бар хиллачу меттигашкахь шавш д'анисбаре наха сатийсаро а кхалхаран г'уллакхна боккха аьтто бина хилар. Гена нек'о а, цигахь царна бала т'аьхьара билгалбинчу махках бак' хаамаш с'аь

кхелхаро а, шина ойлане хІиттийра кхалха кечбеллачех дукхах-
верш, Цунах пайда а эцна, тхаьшна луъу нах я вуьшта аьлча,
мелла а карзахе, вайн правительствос дІадолочу гІуллакхашна
мелме нах, махках баха дуьйлира тхо. Цунах доллу кхалхор оцу
меллашкахь хІинццалц схьа машаре дІадахаран бахъана. Амма
мелло яц, кхелхинарш цигахь дІатарбан билгалйина меттигаш
гойттинийла кхузахь хаалахь, кхалхаран гІуллакх буххенца кхе-
лу агІор хийцалург хиларан. Турцехь шайна къастош болу мохк
Муса Кундуховс боьхург бу а моьттуш, оцу мехкан латта шай-
нукх тера токхе дуйла, а, и меттигаш вайн кордонашна гергахь
мелла а, цига гена некъ бан ца безийла а хиъна нах берриге а
мелла дІагІортаро кавказски хьаькамалла кху тІаьхьарчу хенахь
кхелхачарна доза тохарна тІететтира...»

Юьйцу ца хезна шалхо! – карзахвелира Зелени. – Цул-м
уш даррехь нуьцкъал махкахбахар гІоли ма яра. Шайна луьург
мелла оцу мискачу къомана тІехь!

«...Айса хьалха диначу дерриге а дІахьедаршна тІе а доьгІна,
кхелхинарш вайн дозанашна генахь дІатарбан безар онда бух бо-
луш гІуллакх хиларх а, нагахь и ца дахь, Теркан областехь до-
мийнчу кхалхаро, кхузахь вайн ког чІагІбаран гІуллакх чолхе
доккхург хиларх а хьан Локхалла тешо ваьхьар ву со. Цундела
со тешна ву, Турецки правительствос хьалхахІиттийна барган
хьелан дерриге а нийса ша кхочушдинчул тІаьхьа кавказски
воьргачу хьаькамалло, хІун дан деза аьлча, Константинополехь
воьлчу вайн векална декхар дина тІедилла деза шегахьа йолчу
агІор Портас и барт нийса кхочушбар хаддаза лехар, нагахь ту-
рецки правительствос кхелхарш Кундуховна луьучу дІатарбахь,
тІаьхьалонах жобпалла дерриге а цунна тІехь дуьсуш хиларх.
Теша, нохчий Битлисна малхбузехьа бахаховшорах лаьцна суна
хІун хета шуна хаа лаахь, и меттигаш сайна дІора дика ца евзахь
а, сайн ала декхар хета суна, цкъа-делахь, Нусрет-Пашин схьа-
хьедар барта дина ду, цундела кхузахь цхьа а декхарийла хуьлуш
мелла. ШолгІа-делахь, туркойн администрацин мекара амалш сайна
дика йовзарна, № 73 йолуш 21-чу февралехь айса яздинчу кехат-
на не элира Хьобга, кхелхарш дІатарбан цара гойтуш йолу Битлис
дуьхьалдІа номинални пункт ю, нагахь вай цунна резахилла сов-

цахъ, цара, кхелхарш, къаьсттина, вай тӀаьхьа тӀекхалхоньсорн
оцу пунктана малхбузехьа дӀахьийсоран меттана, къилбесдаьхьа,
вайн дозанашка дӀатарбан а хӀуьттур бу. Цундела, Капитанан
хьаькамалло цуьнга дехна нохчий кхалхор пачхьалкхан маӀин
доккха гӀуллакх хиларе терра, суна хетарехъ, инарла-адьотанан
Игнатъевс пачхьалкхан пайден дуьхьа а, шен меттиг Ӏапанашка
а, хуьлуйтур дац я хилийта декхар дац Кундуховс лоьхуш дог
кхелхинарш дӀатарбан билгалйина меттигаш хийцар...»

«Хаац, Лорис-Меликов, хьо цхьогал делахъ а, цхьогал
цӀога-м Карцов а ду хьуна, – кӀоршаме велавелира Александр
Семенович. – Сан хеттаршна жопдалар Лорис-Меликовна тӀа
диллина, ша юьстахваьллийца. Амма, мацца а цкъа лучу даг
кху адамашка хӀоттийнчу Ӏазапах жоп-м шиммо а лур ду
шимма. Цул дика хир дара, хӀийнцехъ шуьшиь тангӀалкхан
хьалаобьзча. ХӀара дуьхьара долийнчу, оцу аьртачу инарла
Евдокимовца цхьаьна...»

Шен дагахъ бартбеттарца жимма дог хьаййна, кехаган
на папки юкъа дӀатийгира цо.

«Доцца аьлча, дикка къахьега деза сан хӀара гӀуллакх дера
гӀерташ. Эмин-Паша шен дошлошца Муше а, дера, вахана, дера
юкъадаккха везире цо пурба а, дера, дехна, цуьнан дӀаволашар
доггах долчух тера а, дера, ду. Амма, атта тешийла яц-кх
басурманех. Цхьаь дуьйцу я дан гӀерта, дӀа ладобгӀча кхин
карадойту...»

3.

Даим санна, неӀ ца тухуш чувелира цуьнан денщик, капитан
Ефрем Чебортаев. Капитаных бӀаьрг ма-кхийтти хинра салти
чунна иза цхьана хӀуман тӀехъ вас хилла воллийла. Цундела
цуьнан тидам шена тӀеберззалц, вистхилла, цунна новкъар
кхоьруш, неӀарехъ вуолавелла сецира иза.

– Ахъ хӀун до, Ефрем Анисимич, Ӏад санна вулавелла
таш, – эххар схьавирзира капитан. ХӀун дара а хаац, оццу
ра салти, и капитан шега вистхилча, йоӀ санна, цӀийлой,
дош ца долуш вуьсура, цхьа хан яллалц.

– Хьан оьздалла...

— Ас мосазза аьлла хьобга, Ефрем Анисимич, и официалъ-
ность сайца ма лелае, — воьхна хьийзачу салтичух бехк баьккхи-
ра Зеленис. — Вуьшта а кхузахь са логе кхаьчна со хьийза, ткъа
хьо хьайн «хьан оьздаллица» юкьагIерта. ХIан, хIун ду хилларг?

Александр Семенович, виь нохчо...

Юха а нохчий! — ши куьг дIаса а тосуш, белшаш хьала-
гуййхира капитана. — Анисимич, маца гур ю-те суна хьан дог-
дникалин чаккхе? Хаьий хьуна, кху беттаниг хьовх, тIебогIучу
инна-кхаа беттан алапа а, вуьшта сан IаьIнарг а вайша диьна
ваьлла, аьлча а, ахь оцу мискачу нохчашна дIадекънийла. Ткъа
ваьшна, дахка санна, казенни ахчанах леташ ву. Цхьа масех ден-
на олий кхачанан сурсаташ оьцу ахь, ткъа шолгIачу дийнахь
оьцуна юха а ахча доьху. Мича дахана? Нохчийн берашна,
Iаьддайнчарна дIадекъна. ХIара суна тIехь ерш, йоцуьрш, сан бе-
ларш а, мачаш а дIаекъна ахь.

Бехке ву со, Александр Семенич...

Бехке ву, бехке ву! — куьг ластийна, меллаша ког боккхуш,
тукула дIасаволавелира Зелени. — Хьобга бехказвийла ца боху
а, Анисимич. Хаьа суна, кьинхетаме а, догдика а хиларал сов-
наха, оцу нохчашка чIогIа безам болуш хьо хилар, амма луь-
туьург дан ма ца тору.

Капитан цхьана юкьана луьйчуьра сецча, вистхилира салти:

— Александр Семенич, ас хIун дан деза? И нохчий, шайш ба-
сурманаш, вайн мостагIий белахь а, майра а, тешаме а, оьзда
а нах ма бу. ДоттагI доттагI ву церан, мостагI мостагI ву. Цул
сон иьлча, бакъдерг цаьргахьа ма ду. Стенна гIертара вай церан
ваькка? Вешан, оьрсийн, латта кIезиг дара вайна. Уьш вайн ли-
оьшна тIелетара олу вай. Ткъа, хьенан лаьтта тIехь яра и линеш?
Нохчийн лаьтта тIехь яра-кх. Уьш шайн даймохк, маршо ларь-
ан гIертара, ткъа вай цаьргара уьш ший а дIа а яьккхина, це-
ран коча Iазапан дукъ долла гIертара. Вай церан ярташ, ялташ,
бераш, зударий хIаллакдора, цара дуьхьало йора. ХIан, ницкъ
инна, тIелбелла кIелбиссалц вайх лийти уьш, вай туьйли оцу
цхьа кана турпалхойл. ХIан, мохк а схьабаьккхи вай. Сатуьйхи
цара. Хьуна новкъа а ма хета, Александр Семенич, тхо, ахар-
ан, адамийн хьесапехь ма дацара Россихь. Духкура, оьцура

жІаьлех, говрех хуьйцура. Етгара, Сибрех хьийсадора. И крепостни лолла шайн коча тетта доьлча, шайн гІиллакхаша амалшца, динца ца догІу вайн Іедал, гІуллакхаш шайна тІетІа доьлча, кхин хІун дийр ду а ца хиьна, махкахбевлла уьш, Іедалла аьлча а, вай нуьцкьала баьхна-кх. Цигахь бІарзбелла, шайн хІун дийр ду а ца хиьна схьабаьхкина-кх. Кхузахь хуьлушдоргуш ду-кх хьуна. Мацаллой, махкаллой, цамгарший хьобкхуш, кхачош бу. Муха ца лозу царах дог? Бераш, зударий... Александр Семенич, хьуна ма хаьа, вайн Іедалан бехкенни уьш хІаллакххуьлийла. Мел вайна ца лаахь а, правительство динца дика а, вон а оьрсийн халкьана тІе ма догІу. Оцу нохчанка Іаьл хІоттийнчийн декьехь, церан гІоьнча ма ву вайша. Ваьшшица бертаза, Александр Семенич...

Зеленис лерина ладобгІура шен деншико бехкевен доьу кьамеле. Шен нийсачу букь тІехьа ши куьг диллина, кетІира гІулчаш йохуш, меллаша чухула дІаса а лелаш. Стобла уьшохуна дІа салтичунна тІе а – ялх гІулч, юханехьа а – ялх гІулч. ТІеа Чеботаревс, ша юкьахваккхарна кхоьруш санна, са ца доьуш Іанийна дІадахийтира шен дагахьдерг. Ша дуьйцуш лаьттанца цо лерина тергалйора штабс-капитанан горга юьхь. Цхьа хаьла хаалуш таьІана мара, сийна бІаьргаш, хьаьрса корта, доьуш хьовзийна мекхаш. ХІетта ткье итт шо кхочуш Іаламат безимеле эпсар вара иза. Биь бутт гергга хан яра Чеботарев цуьнца вара оцу йоцзачу хенахь цунна чІогІа везавеллера Зелений. Дуьхьара бІаьрг ма-кхийтти хиира цунна, шен керла эпсар догІелена кьинхетаме а стаг хилар. Хенан йохалла цуьнан леларехь а, кьа мелехь а цо нагтахь кхуссучу дешнашца а хиира, паччахьан правительство лелочу политика иза резавацар а, мелла испанца а, иза «шайн» стаг хилар а. И тешам бара Ефрем Анисимович иштта эвхьаза и кьамел дейтург.

Салтичун юьхь-дуьхьал ца хьожуш, ши бІаьрг цІенкьа а боьгІна, дІасалелара Зелений. Цуьнан багах долу хІора доьш шад санна, букьах, бетах детталора цунна, шаьлта санна, даьл чекхдуьйлура. ХІаь, бакьлоь и кьена салти. Лаахь а, ца лаахь а и шиь декьашхо ву оьрсийн правительствон чохьярчу а, аьр

карчу а кызачу политикин. Венгре интервенци ярна а, польски
дистим хъашарна а, Къилбседа Кавказера дуккха а аборигенаш
дубххварчу стагана тле хЮгталц схъакхалхорна а. Хетте а ша
абигинцийн, декабристийн идейни тлаъхъенах а лобру.

«Иза-м аьттехъа а дацара, господин штабс-капитан, – боху-
ра по ша-шега. – Дуьххъалдла, ницкъболчийн, адамаш, халкъаш
дуьжучийн, шайна хеттачу аглор церан кхоллам хуьйцучийн ка-
рирчу зерзакъех цхъаь ю-кх хьо. Нагахь ахь цхъажимма а дуь-
жало яхь, цара, тле мlara а талийна, ткъарш-аьлла йор йолуш.
Нул даре де, хъайн дагахьдерг кхочушдан глорта хьовха, атталла
бастдерг бакъ ду а, харцдерг харц ду а ала ца ваьхъаш, хьоу
аьлло хиларна. Ойла цхъаь ю хъан, гIуллакхаш кхин. Ши юьхъ
болу Янус!»

Волавелла лела капитан, салтичунна хъалха сецна, цуьнан
башш тле куьг диллина, юьхьдуьхъал хъаьжира. Сецна лаьтта-
чу юьхъ тlера дуькъачу-хъаьрсачу цlоцкъамашна бухара цуьнга
дуьйсуре хъанал жухара бlаьргаш. Дуьненахь дуккха а вонаш
шайна салтичун юьхъ хебарша ирх а, пурх а аьхнера, сирьеллера
аьцкъа бакиш а.

– Ефрем Анисимович, мел хан ю ахь тlамехь гIуллакх ден?

– Ткъе ворхlалгla шо, – цецвелира Чебатареv.

– Тlом маса шарахь бина ахь?

– Ткъе кхаа шарахь.

Оцу ткъе кхаа шарахь Нохчичохь вара-кх хьо?

– Вара, ткъа. Ас хьуна дийца ма дийцина тхаьш цlий lенор?

– Иза-м дийцина-кхи ахь. Амма кхин ца дийцина, – юха а
Чебатареvн цlеначу бlаьргаш чу хъаьжира капитан. – Алахъа,
Анисимич, Внезапни-гlопахь хьо вен суд хилаза хlунда йисира?

Цхъана минотана воьхна салти, юха хlумма а ца хилча санна,
аьттавеара.

– Хъан оздалла, иза къайле ма яц. Дерриг чекхдаьлла. Тхе-
шан батальонерчу кхаа салтичунна нохчий агlонгахъа вада ас
гlодар жимма бакъалгахъа дерзаделира...

– Ой, хlунда?

Чеботареv цкъа вуьйхира, юха, ша хирг хир аьлча санна, куьг
аьлтийна, садам боллуш вистхилира:

– Хабий хуна, Александр Семенич, оцу ламанхошца бие тIом салташна кIордийна хъех чекхбаьллерий? ТIом, тIом, тIом Оьрсийн салтийн кхаа тIаьхьено. Оцу нохчаша-м шайн дай мохк, маршой ларйора. Ткьа оха? Тхуна стенна оьшура, тхьа санначу оцу мисканийн цIий Iенор? Оха кхузахь мел дакъа хьуьнарш гайтарх а, ца вуьйш ткье пхийш шо даьлла, Росси вар зича, юха а помещикан дукьа кIел ворта йолла ма еза. Тхан пIов Iенош схьалецна латтанаш хьолахошна совгIатна лора. ЦIахь а кхузахь а тхан цIий Iуьйду, ткьа тхо дацочийн хьал Iаьла. ДоьтIа аьлча, Александр Семенич, цIа а бирзина, юха а Iазапс оьгуьт нохчашкахьа бовла лаара дуккханна. Мухха делахь а, царя дац тор бакьонца кыйсам бара. Цигахь маршо яра. Ткьа даймах кахь – каторга.

– Хьо хIунда ца вахара цаьрца? – лиэм оьцура Зеленис Чеботаревс белшаш саттийра.

– Гой хуна, Александр Семенич, массеран амалш цхьатера ма яц. Лам чу веддачо дин хийца дезара, шен даймахках тутта ренна а догдилла дезара. Суна ма ца лаьара иза. Iедал мел кIаь делахь а, Росси сан даймохк ма бу. Керста дин – сан дин. Ца а хуна, и бIарзбелла хыйза нохчий? Нехан ялсаманил шен жоь жахати тоьлу.

Капитана, тIе а веана, резахилла белшах куьг туьйхира оьнтитичун.

– Бакь боху ахь, Ефрем Анисимович, бакь. Даймохк дай мохк бу. Дика белажь а, вон белажь а, вайн даймохк бу-кх иза. Дика хир дара, цигахь Iедал жимма адамалле хилча. Кхечу моь кашкахьчул кьизо ду вайн Iедал. Къаьсттина муьжгашца ХIун дийр ду, вайшинга хийцалур дац-кх иза. Оцу ницкъболчара ХIун аьлча, доьза вовр ма ву вайша. Дан хIума дац, Анисимич. Маь ца а цкъа, цхьа зама йогIург хир ю массарна а маршо йовуш. Къаьмнийн барт беш, хIара цIийIенор доцуш. Амма хIаьтIа маца, гуш яц иза. Ткьа хьан амалх лаьцна аьлча, Анисимич, оцу нохчашка, хьо санна, дог лозуш хьожу хуна со а. Сан пIовар хилча, хIара миска кхелхинарш шайн цIахь хуьлуьйтур бара а. ХIун дийр ду, Анисимич, ницкъ бац. Суна хала ду, Анисимич,

— Цардайна сайн нeIсарги тIе баъхкина и нохчий десачу куьйгаш-
на дIахъовсо, амма ницкъ бац-кх царна гIо дан. Сан алапех вай-
шнна кхабалур ма вац мацалла леш воллу масех эзар стаг.

Амма Чеботарев хIоьттина лаьттира.

— Хъан оздалла, Александр Семенич, уьш еха баъхкина бац,
Чеботарехъ, хъуна тIе цхъа дехар дохьуш баъхкина. Уьш гер-
ман кечбелла, дикачу дойшкахъ береш бу.

— Нагахъ айхъа баккъал бахахъ, схъачукхайкха уьш.

— Исарна сий делла, цхъана кога тIехъ дIа а хъавзина, араве-
тира салти.

3.

Цхъа масех минот яълча, шеца шиъ нохчо а волуш вухавеара
Чеботарев.

— Хъан оздалла, шиъ арахъ сеци говрашца.

Шиннах хъалхарчо — горга юьхъмарш а, сийна бIаьргаш а
болчу безамехъчу нохчичо — оьрсийн маттахъ маршалла дели-
ра, Церан гIиллакхаш мелла а девзачу Зеленис шиннан куьйгаш
воцуш, маршалла а хаьттина, стоьла улло охъаховша гIанташ
гаьттира царна.

— Анисимич, ахъ даим хестадора хIокхеран хъаша тIеэцаран
гIиллакх, — салтичуьнгахъа вирзира капитан. — Вайша
юьхъаьржачохъ хинвоцу хIума лело хъайна дика хуур хъуна.
ХIорш дIабаха арабевлча, кухне бигий, юург ло веанне а.

— ХIан-хIа, Александр Семенич, иштта дан ца деза иза, —
ворта ластийра салтичо. — Кхушинна юург хIинцца яла еза.

— И хIун ду?

— Вузийний бен, хъеше деана гIуллакх хатта бакъо яц вайн
кхеран Iедалехъ.

— ТIаккха дера беа кхушинна хъалха сихха кхача билла!

Араиккхинчу Чеботаревс, хIорш вовшашка хъал-де хаьтти-
на бовлале, стоьла тIе кIайн бепиг, шекаран чай, хурманаш, ши
шинна цинандальски чагIар хIоттийра.

Чу чагIар а доьттина хъешашна хъалха стаканаш хIиттийра
капитана. Шениг кара а лаьцна, хъалагIаьттира иза. Ши хъаша
хъалагIаьттира.

– Діаэцал аша, хьомсара хьеший, вайна вовшийн доварра тІера цхьацца кад мер вай!

Хьешаша стаканаш дІа ца оьцура.

– Ахь бехк ма билла, господин эпсар, – бохийна, амма тона нийса оьрсийн маттахь вистхилира сийна бІаьргаш берг. – Кху хІусаман дена там хирг дІовш мала а реза хир ву тхойша, амма малар мала йиш яц-кх. Тхан дино тхуна дихкина иза. Барсиди хьуна.

– ХІун дийр ду, ткьа, ца магахь, ницкъ бойла дац, – шен кьарра стака, кьурд ца беш, охьахІоттийра Зеленис. – Охьаховшад хІета. Кхача, дІора токхе бацахь а, дІаэцал шайна.

Ши хьаша, багахь цхьа шабар-шибар дина, цхьацца багвар юьхк схьа а эцна, пІелгашца кІез-кІезиг йоккхуш бага а туй суш, меллаша Іийша велира. Зеленис лерина тергалдора пьар шиннан аматаш. Сийна бІаьргаш долчун аьрру куьйган пІел аь дацара. Цуьнан кьамеле ладоьІча а, бІаьргаш чу хьаьжча а хьаьра Зеленина, и стаг тІемалочул тІех политик а, догцІена, адам а ла долуш стаг а хилар. Ткьа важа, шолгІаниг, вист ца хуьлур Векъана, шуййра белшаш, ондий пхьарс-ност, юткьа гІоданов курра саттийна ворта. ХІетта кьеждала доьлла кортий, маж.

– Господин эпсар, тхо Муша уллора схьадаьхкина.

– Муша уллора? – цецвелира Зелений.

– ХІаьа, господин эпсар.

– Лаа биний аша и гена некъ?

Сийна бІаьргаш долчо корта хьовзийра.

– Лаа догІур дуй ткьа цигара дуьйна? Бохамо арадаьхна тхо, господин эпсар. Бохамаша бІарздина махках девлла тхо, хІинш кхузахь иза эз-эзарза садаьлла. Оха дийца ца оьцуш, хьуна гуй ду-кх тхоьга хІоьттинарг. Тхан жайнаша дуьйцу, мацца а цьа цхьана эхартан заманахь кьемат-де хІуттур ду бохуш. И кьемат де тхуна хІоьттина-кх.

Нохчочо дуьйцучунна тІетовш, корта теІабора капитана.

– Адамца хьагІ а, мостагІалла а доцуш, шайн лаьмнашкахь аренашкахь машаре бехара тхан дай. ТІаккха тхан лула Тер кан раьгІнашка баьхкина баха охьахевшира гІазакхий. Вовший санны, бертахь бехара уьш а, тхан дай а. Вовшийн чукор

а йолуш, вовшашка зударий а луш, вовшашна дика хилча, хаза а хеташ, бохам беъча, хала а хеташ. Амма тхо а, тхан дай а, церай дай а дуйнен чу а бовлале, тламца тхан махка даъхкира оьрсийн эскарш. Хетлах дуйна мостагIалла доллу тхан махкахь. Кез-кезиг юлуш, херо юьйлира, тIаккха мостагIалла дуйлира тхуий, гIазакхашний юккье а. Тхешан мохк, доьзалш, сипош лардан тхо гIерташ, уш тхоьгара дIадаха шу гIерташ, кху тIаьхьарчу дезткьа шарахь хаддаза вовшийн цIий Iенийра шун, тхан къаьмнаша. Хьуна баккьалдерг хаа лаахь, ас бехке ца до шун етам. Рассихь йийсарехь кIеззиг хан йоккхуш суна хиьна, иза мел доккхачу Iазапехь, харцонехь доллу, цунна тIом ца оьшийла, Мухха делахь а, цIий Iена-кх. Бехкеверг Далла го. Къам доккхаш, ницкъ алсам хиларна, шу туйли. КIезиг а, гIорасиз а долу тхо эшна.

Шайлтанан макъара тIе ка а диллина, тIулгах воьттича санна, мет ца хуьлуш хиьна Iачу вукху нохчичун кийрара узам болуш санна хийтира капитанна.

Тхо эшна, — къамел дора сийна бIаьргаш долчо. — Нийсса ах тхо хIаллакдина, мохк а, маршо а дIаяьккхи аша тхан. Латта доцуш дисина тхан къам ирчачу хьоле дуйжира. Нагахь хьо Нохчийчохь хиллехь, хьуна гина хир ду дерзина лела тхан бераш, тIелхигаш кхоьхкина лела баккхийнаш. Цу тIе, аша тхан коча Iиттира шайн Iедал, гIиллакхаш, хьоьшура тхан дин. Оцу юккьехула эладита даьржира, кестта нохчашкара герз дIаоьцу, керста дине берзабо, Сибрех кхалхабо уш аьлла. Кхечара эладита айира, туркойн паччахьо тхо дIа а доьху, цигахь тхуна къастийна дика мохк бу, Дала а делла, цига дIаваха луучунна оьрсийн паччахьо бакьо а ло, Кундухин Алхазан Мусий, Iуспанан Сийдуллий, шайца богIурш эсна, цига кхелхаш ву аьлла. Оцу шина стага а бохура, и дерриг бакьду. Нахана хьалха кхо некь хIуьттура: я даймахкахь мацалла хьегар, эххар а керстанаш хуьлуш, я оьрсийн Iедалх летта хIаллакхийлар, я кхуза, туркойн махка, схьакхалхар. Цхьаберш тIаьхьарчу новкъа бевлира. Кхузахь мукъа а маршой, сискаллий карор яцар-те аьлла. Ткъа уш мел чIогIа гIалатбевлла гуш ду-кх. Кундуховс, Сайдуллас Iехийна тхо. Туркоша тхуна къастийна боху мохк екха, деса,

дерзина гунаш ду. Цига дахча, тхо делла д'адеврг хиларан шен
яц. Нахана лаац цига баха...

Шен къамел сацийна, дакъаделлачу балдех мотт хъаьжна
д'асахъаьжира нохчо. Схъахетарехъ, хала дара цунна шен
хъегна йазап далхо, шайн эшамна къера хила. Стоьла т'ехъ, бон
хепахъ лаятгачу графинара доьттина стаки чохъ хи д'акхондир
цуьнга Александра Семеновича. Жима ши къурд бина, сто
стоьла т'е охъа а х'оттийна, шен къамел диссинчуьра д'адолийра
нохчичо:

– Нахана лаац цига баха, господин эпсар. Уьш х'инца
та махкахдовларца шаьш далийтинчу г'алатах. Нагахъ, Днарбе
кирна дехъа къастийнчу махка д'аг'лахъ, цигахъ а лийр ду тхо
Мушехъ дисахъ а лийр ду. Малхо доттуш, дог'анаша лийр
тхо цигахъ лаятта масех бутт бу. Х'инца т'ег'ерташ йочане тухъ
ре ю, цунна т'аьххъе, борз санна, йа дог'у. Ткъа тхан к'елх'ит
х'усамаш яц, кийра бузо х'ума дац. Шайна йолах эскаре х'ит
боху тхоьга туркоша, шайн лолле дерза. Иза дан тхуна д'а
Нагахъ, х'ара йа д'адаллалц мукъана а, кху Мушаний, Ваний
Къарсаний гонаха д'атардича, б'аьста яьлча цхъа Дала даьт
нарг дийр дара оха. Тхо цигахъ совцийта дуьхъал ву, боху, ш
паччахъ. Цхъа к'ира хъалха, шеца кхо эзар дошло волуш, Муш
веара инарла Эмин-Паша. Бертахъ цигара д'адовла, ца до
ша нуьцкъала дохур ду боху цо. Ойла ян цхъа к'ира хан а
вахана. Ткъа нехан сацам хилла, цигара д'а малхбузехъа ца ба
зударшций, берашций цхъаьна летта бала. Инарлас тоьхна х
тахана чекх'юлуш ю. Тахана ца йанахъ а, кхана-лама ц'ий йона
ду. Кхелхина кху махка баьхкинчу нохчаша – кегийчу бераш
г'орасизчу зударша, къеналла сирбоьллачу баккхийчу ша
массара а, х'ара дехар эцна хъуна т'е хъовсийна тхо, господин
эпсар. Хъан карахъ ду церан синош.

Чоьина чухуларчу г'овталан хъалхарчу кисанара схъаьж
кхина, деалг'а тоьхна кехат кховдийра цо Зеленига. Цуьн
схъаэцна даржа а дина, т'ехъаьжира капитан. Чехкачу хот
кегийра, йарбийн элпашца яздина дара ший а кехат. Карахъ д'а
а хъовзийна, х'уманаш ца кхетта, шина хъеше хъаьжира и
а.

– Х'ун ду кху т'ехъ аша яздийриг?

– Ас дийцинарш доцца оцу тӀе яздина ду. Тхешан бохам, тхышкара Ӏазап, бала. Оха доьху, тхаьш Мушаний, Ванний гоньха дитийтар, нагахь цунна шаьш резадацахь, тхешан даймах-на юхадерза тхайна бакъоялар. Шиннах цхьаь.

Александр Семенович хьала а гӀаьттина, ши куьг букъа тӀехьа тӀекӀел диллина, меллаша чухула дӀасаволавелира. Цхьа а вист ш хуьлуш ши-кхо минот елира. ЦӀенкъа тесначу гӀеххьа тишачу куза тӀехула цӀийзара капитанан когара цӀена эткаш. Цуьнан шийса букъ, цхьа беа мохь тӀебиллича санна, оцу минотехь шӀал сеттира. Кура корта таьӀнера, шен тодинчу Ӏаьржачу мехашна шина а агӀор наггахь куьг хьокхуш, лекхачу хьаьж тӀе шед гулбина, бӀаьргаш цӀенкъа а доьгӀна, мосазза а дӀасавахара пш. ХӀетталц дош аьлла вист ца хуьлуш и оьрси тергалвеш Ӏачу Аьрзуна хиира, иза догцӀена, кьинхетаме, комаьрша, куралла йонуш, амма шен лаамехь воцуш стаг хилар.

– Шуьгарчу хьолах дика кхета со, доттагӀий, – элира цо, шен боарх ца вухуш. – Аша тхуна тӀебуьллу бехк а нийса бу. Шун дехар а бакъонца ду. Амма сан ницкъ бац-кх шуна гӀо дан. – Йенишаш хьала а тухуш, ши куьг дӀасатесира цо. – Сан карахь хӀумма а ма дац. Тифлисера схьадаийтина омра кхочушдар – иза ду сан дехар. Цхьа сиз ца талхош. Доцца аьлча, цигарчу хьаькхийн карахь тайниг ю-кх со.

– Хьайггара хӀума дан бакъо йоцийла-м тхуна а хаьий, – кӀеда-мерза элира Маккхала. – ХӀара тхан дехар цига дӀадахьийтахьа, господин эпсар. Тхьоггара къа-бала хиьча, тхуна орцахбевр барикх уьш.

Капитан гӀайгӀане велавелира:

– Шуьгахь долу хьал ма дика хаьа-кх цигахь. Шозза яздина ас, цамгарший, мацаллой шу хьокхуш хилар, туркоша къастийнчу махка тӀе ховшадахь, шо далале шу делла дӀадевриг хилар.

– ХӀун боху цара?

– Шу схьадохкуьйтуш шина паччахьна юккъехь хилла барт бу, шуна мохк Диарбекирний, Эрзинжанний дехьара билгалбеш, шина паччахьан хилла барт, цаьршиммо вовшашна делла дош дохо йиш яц боху.

– Со ца теша цунах, – корта хьовзийра дубххьара вистхиллчу Аьрзус. – Иштаниг хила йиш яц. Дош духура бохуш, сила

долу адам хІаллак муха дийр ду? ХІан-хІа, эпсар, туркошн
аший билгалйинчу оцу меттиге дІа ца кхелхаш, бала садам бина
наха. Я Мушаний, Ванний шахъаршна гонаха дита тхо, я пІехъ
гІур ду тхо. Шиннах цхъаъ. И тхан дехар Тифлисерчу оцу сар
дале дІадахийта. Дала тхox кьинхетам бар дагчу тосур дан
цунна?

Дукха кьахъегна кІадвелла хІоьттича санна, везза кресло
охъа а хиъна, пІелгийн юхъигашца стоьл тІехъ яйн вота туьйи
ра капитана. Тлаккха стоьл тІехъ Іуьллу нохчийн дехаран кхъ
схъа а эцна, вехха цуьнга хьийжира.

– ДоттагІий, – элира цо доккха са а даьккхина. – Кхуна
мел дукха дийцарх ваьштадогІур доцу гІуллакх дуьйцуш
хан йойу вай. Юха а боху ас, шуьгарчу бохаман дакъа кхъ
соьга, шух дог лозу сан, амма шуна гІо дан ницкъ бац. Ас
дендерг, сан ницкъ кхочуберг шун букъ тІехъа, кьайлаха
а, хуьлуш долчу а гІуллакхех шу кхиор ду. Амма иза ас
га дуьйцур ду, дийца сайн бакъо йоццушъхъ. Шух дог
шуна гІо дан со гІорасиз хиларна, шун бихкина бІаьргаш
дІабаьстича мукъана а шайна некъ лаха шуна атта хиларга
дохуш. ХІетте а Іад Іийр вара со, шуьшиннах суо а ца
Цундела дуьйцу ас. ХІара шун дехар, шуна лаарна, ас
нике дІа-м дохуьйтур ду, амма кхунах хила гІоли яц. Тхан
вительствош шу юханехъа цІадоьрзуьйтур ду бохург
дац шуна. Цуьнга дог ма даха. Аша шайна мохк
боьхучу Мушаний, Ванний гонаха шаьш дитарга дог а ма
дахалаш. Цунделахъ, тхан Іедало туркошна бакъо лур
яц шу цигахъ совнишъхъ, шолгІа-делахъ, оха бакъо
елча а, цигахъ шуна бала мукъа мохк бац. Цигара
латта нехан долахъ ду. Диарбекирна дехъара мохк
пачхьалкхан долахъ бу, цундела хьийсадо шу цига.
Нагахъ бертахъ шу цига ца гІахъ, туркоша нуьцкъала
дуьгур ду шу. Шуна ма хаьа, Эмин Мухлис-Паша
кхо эзар дошло валош цІаан догчу сакъера ца
веанийла. Шу цІера девллачул тІаьхъа телеграфна
воккхачу везире шена кхин тІе эскарш а, нохчашна
дуьхьал гердаккха бакъо а ехна цо. Воккхачу
везира кхочушдина цуьнаш ший а дехар. Хаалаш,
бертахъ цигара шу дІа ца довлахъ, цІий Іенарг
хилар. ХІара туркой шун бусалбанаш беллахъ а,
кхъаьргаш цуьрриг кьинхетам бац.

Иза-м шина хъешана а хабара. Иза дерриг а шайн бѣаьргашна цѣ гинехъара, шайн яѣни тѣхъ ца лайнехъара-м и шиъ хѣара дехир дохъуш кхуза воѣур а вацара. Хъалха кисанара схъа а даьккхина, пуржин таѣйна дато неѣар диллина, сахъте хъаьжира хѣусамда. Лаамаза арахъажавелира Аьрзу а. Хѣтта екхначу стиглаахъ гучубаьлла малх чубуьзна болуш боллура.

Шайн дийцарш чекхдаьллий-те хѣтта Маккхал, кхуо хѣун оу-те аьлла, Аьрзуга хъаьжира. Амма Аьрзу, жоп даларан меттана доккха са а даьккхина, голаш тѣе ши куьг дуьллуш, хъалагѣаьттира.

— Хѣта, шинекъ хѣуьтту-кх тхунахъалха, — элира цогѣаьгѣане. — Цигахъ туркойх летта далар я юханехъа, цѣхъа ѣуртар.

— Юханехъа цѣ дохуьйтур дац шу, — корта ластийра Зеленис. — Туркоша дозана кхочуьйтур дац я тхайчара цигара дехъа а дохуьйтур дац.

— Ткъа хѣун де оха? — вагийна хаттар диначу Аьрзус тѣе-туьйхира: — Тхан дехар дѣадахъийтахъа, эпсар. Ма хуьллу сиха. Хъанна хаъ, мухха кхаьчна а дозана кхаьчна, къинхетам бина, сирдала цѣ дита а мегий тхо-м. Тѣулгах дина-х даций цуьнан дог.

— Хаац, доттагѣий, суна хаац шуна хъехар дала. Ас сайна хетарг аьлла, аша шайна хуург де. Муьлххачу новкъа довлахъ а. Дала аьтто бойла-кх шун. Ашшиммо хѣун до? — хаьттира цо, Маккхал хъалагѣаьттича.

— Дѣадоьлху тхо.

— Мича?

— Мича дан а дац, юханехъа новкъа девр ду-кх.

— Буьйса ткъа?

— Буьйса а ѣоккхур ю-кх гѣалел арахъ.

— Хѣан-хѣа, иза дойла яц, — дуьхъало еш, корта хъовзийра Алек-сандра Семеновича. — Кѣаделла, гѣелделла шу, кхин садаѣар до-цуш, юха муха доьлху? Шуна хъешан цѣа-м дац сан. Амма божал ду, чохъ сийна ѣол ѣолуш. Анисимича хаза дуза а дина, цу чохъ парѣагдохур ду шу. Ёуьйрре гѣевттина новкъа девр шу.

Ши хъаша вовшашка хъаьжира.

— Шуна новкъарло хирг ца хилча, говрашка садаѣийтархъама, ѣийр-м дара тхо, — элира Маккхала. — Буьйсанна уьш яжо меттиг хир яц тхуна...

* * *

Ткъа хЮкхеран даймахкахь хИинцале а хЮрш «ТІеэца» кочан беш бара:

*«Терски областан Тіеман Юккърчу Отделан Начальни-
инарла-майоре эла А. Тумановга.*

№ 2244, 18 август 1865 шо.

Хьомсара Государь Александр Георгиевич!

Сох тешийнчу областера кхелхина Турце боьлхучу туюм-
цийн тІаьххъара парти 17-чу августехь кхузара дІаяхарца а, кху-
шарахь кхин тІекхалхор сацорца а доьзна, Хьан Сийлаллин
тІедуьллу ас, Хьайх тешийнчу Отделера цхьа а доьзал хИинцачу
тІаьхьа Турце дІацахецар. Ткъа кхелхинчу ламанхойх сан Кан-
целярера билет доцуш шен даймахка цІа бирзина нах, нагахь
церан карахь вайн консулаша визировать дина паспортан де-
лахь, гонаха ха а хЮгтадай, Владикавказе схьахьовсабе.

Цуьнца цхьаьна Хьобга дІахоуьйту ас, нагахь санна Турцера
цІавеана стаг цхьаммо къайлаваьккхина меттиг хилахь, нагахь
ша цунах уггар луьра жоп дала дезар а, ткъа и стаг цІавертар
шен хеннахь Іедале ца хайитина юьртда Россиха дІавохуьйтур
хилар а.

Инарла-лейтенант Лорис-Меликов

«Аргунски Округан начальнике, майоре Ипполитовга.

Хьан Оьздалла!

Цуьнан Локхаллин, Теркан областан Начальникан инарла-
лейтенантан Лорис-Меликовн омрин копи Хьобга дІаяийтарин
Хьан Оьздалле дехар ду сан, Хьох тешийнчу Округера Турце
кхелхинчу нахах, Теркан областан Начальникан Канцелярира би-
лет карахь доцуш шайн даймахка цІабирзина нах хилахь, юххе ха
а даьккхина уьш сихонца Владикавказе дІахьовсор а, Турцера цІа-
баьхкина и нах левчкъина муьлхачу ярташкахь хилла хайитар а.

*Инарла-майор
эла А. Г. Туманов*

ГІАЪХХЪАРА БУЪЙСАНАШ

ХІай Дела, хъайн олхазаршна
Ахъ цхъацца бен белла.
Ткъа сан бен бохийна,
ДегІера ницкъ эшна,
Бодашкахъ тилавелла,
Со цхъаъ ву – мухІажар,
ГІорасиз лелаш,
ГІорасиз лелаш...

О. Туманян. «МухІажарн илли»

І.

Даккхийра делха доьлладу догІано, юьхъанца кІеда татанаш лоьлхуьйтуш, чан гІаттийра туьпахъ. ТІаккха къега дуьйлира, цхъццанхъа Іаьмнаш хІиттира, тІехула агІорхъара, басара охъауьду Іоврийн татолгаш, наха ишттачу меттигна дуьхъало-нашна хъалххе даьхначу хершнаш чу а хъийзаш, лаха мел дев-ли стамлуш, десташ, даккхийчу хишка а доьрзуш, Мурат-чайх ІІадегталора.

Амма оцу догІанна дуьхъало ца ялора туьпарчу хІусамашка. Угтар дикачех лоруш йолчу МІаьчиган тоьлин тховх а, цецац сінна, чекхдуьйлура иза. Юьхъанца юкъ-юкъа ладарш гучу-девлча, царна кІел пхъегІаш хІитто вуьйлира МІаьчиг. Жимма Ііііча массо маьІехула уьш тІеІена доьлча, пхъегІех дог а дил-ліна, куьйга корта а лаьцна, ойлане ваьлла охъахира иза.

Тоьли чохъ, когаш къилбехъа а болуш, тишачу юргІи кІел ар-ивал Іуьллора цхъа сахът хъалха кхелхина Зару. Цомгуш-м яра-ниш, амма яллал кІелйисина яцара. Нана а, шел кегий бераш а делчахъана, дено-дено худалуш, мажлуш, еккъа цхъа даьІахкаш бен ца йисинера иза. Миччахъара а шайн караеана кхалла хІума, цунна кхоайой юьтура дас а, вашас а. Амма цо ца йоура. Хъис-тича а, бехкаш даьхча а, човхийча а. Аттала, дуьхъал йист а хуьлурий, ткъа? Гонаш Іаржделла, кІоргте хъех чуэгначу, чохъ сІдоцуш санна, кхоьлинчу жухар бІаьргех къорра хиш лешара,

мерах седа оллалора, кхуьйсу левсе санна, хьаз-хьизе ийалора дакъаделла некха у.

Коьра СайдуллагIарна тIаьхъавоьдучу дийнахь тIаьххъара йист а хилла, йилхина дIатийна иза, мотт сецча санна, кхин ба гара дош ца долуш, селхана охьа а йижина, тховса дIаели.

Истанган маьIигаш лаьцна, дакъа цхьана агIор такхийна, цIенкъа юккье хьардех, тIелхигех мотт тобина, шен болу-боьчу ницкъаца айина хьалха – лакхе, тIаккха – лахе йоккхуш, йоьлан дакъа оцу тIе а даьккхина, тIе верта а тесна, дIахьулдира цо тIаккха, цунна кIел хи ца хIоттийта, дагарца гонаха даьккхина харш неIарх аратесира.

Дакъа догIанах дIа а Iалашдина, ладар кIезиг Iийдалун са а лехна, Iаьндойн кьорза гали кхоьллина, охьа а хиьна, дIатийра иза.

ТIаьххъара шен бIаьргех хи даьлла хан халла дагайоьгура MIаьчигна. Мацах-мацах цкъа, беран хенахь дара иза. Биболатан заманахь. Оцу эхханан, Ярмол-сардалан, хьерабевллачу инар-лаша, оцу гонахарчу ярташкара кхо бIе стаг Гезлойн-гIонгех кьиза вийначу дийнахь. Байинчаьрца вара MIаьчиган да а, дара а. XIара бен бер доцуш, кьона, хеназа лаьттах вахара иза. Оцу дийнахь вилхира MIаьчиг.

Оцу дийнахь и кьиза ши инарла вийра Майртуьпарчу ОчIар-хьаьжас. Амма цаьршимма вийна кхо бIе ден ца велира. ОххIаьн, уьш кхо бIе вийча севци белира. Веанчу Ярмол-инарлас сийначу цIарах ягийра ярташ. XIетахь дуьйна шовзткъа шо даьлла. Ткъа, оцу шовзткъа шарахь цкъа а бIаьргех хи ца даьлла MIаьчиган. Амма тховса дуьхьалара вал хаьдда-кх царна. Оцу шовзткъа шарахь IаьIна иза, тховса, и арахь серашха детта шийла догIа санна, охьахецаделла-кх. Берриг ницкъ тIегулбой, сацадо иза MIаьчига, амма оцу шовзткъа шеран къаьхьа денош хоьрчуш воллучу цуьнан, декъазчу денна тIе мосазза кхечи, тIехбоьгу ши бIаьрг. Ткъа мел дукха хилла и декъаза денош... Дуьззина шовзткъа шо. Маса де хуьлу уьш? Хьанна хаьа. MIаьчигна хаьц оццул шерийн денош лара.

Ткъа ойланаш кхерста. Кхерста уьш нохчийн лаьмнанца, аренашца. Кхерста уьш буьрсачу Теркаца, аьрхачу Яьссина,

Беркатечу хъаннашкаула. И къена хъаннаш юбзна акха кхуѳуш стоѳмаш, ораматаш, акхарой, олхазарш хуѳлура. Ахъ лаѳттах гуѳртиг Юѳттинчохъ ялта кхуѳура. Ялта аѳлла хІума дацара, цхъа хъийкъина хуѳлура иза. Йокъано я тІамо ялта хІаллакдинчу ширахъ а хене довлура. БІаѳста яллалц хъаннашкахъ, гуттар баа тоѳелла кхораш, хъаѳмцаш, хъорматаш, маситта тайпа стоѳмаш хуѳлура. Кхузахъ дац хІумма а. Ког биллал латта а, цхъа колл а ѳп цхъаннан долахъ йоцуш...

Мохк-м ишта бара кхузахъ, ткъа адамаш? Уѳш ду хийра. Ци-
тхъ, даймахкахъ, дерриг дара дагна гергара. ГондІарчу къаѳм-
нишкара гІо а хуѳлура. Мотт башх-башха белахъ а, гІиллакхаш догІуш цхъа ламарой бара уѳш. Биллина тІом хиллехъ а, оѳр-
ѳица а тарлора. Баккъалдерг аѳлча, цІеначу оѳрсичул догдика,
ѳинхетаме, тешаме адам хила йиш яцара. Іаж санна, цІен бос
беттало елаелла, екхаелла кІайн юѳхъ, цхъа а тайпа шалхо йоцуш
Іорга, хъанал бІаѳргаш, партала, амма зѳѳртала догІмаш. Царах
ш тешийла а, уѳш ца безийла а, цаѳрца гергарло, доттагІалла ца
леладойла а дацара. Амма цхъа хІу ийна я къѳтІалгІа йина оѳр-
сийн цІарца лелачу хІуманел къизий, эхъдоцуш, ямарт адамаш
ш нислора. Шайн дайшкахъ дуѳйна и ший а зеделлера нохчаш-
на. Ткъа гуѳржий, шайн мотт кхин белахъ а, лаамехъ а, лаамза а
оѳрсийн паччахъехъа бевлла шайх летахъ а, цхъа вежарий лору-
ра цара. Кхузахъ кхин хъал ду. Кхузара эрмалой, гуѳржий тера
а бац дозанал дехъарчех. Дика адамаш-м, дера, ду уѳш. Амма
кхузара адамаш туркойн бІешерийн Іазапо теІийна, кхерийна,
шайн лаам байна, лолле дирзина адамаш ду. ХІокхарна дош ца
хета цхъаѳ дийцар, кхин дар. ХІораннан бІаѳргаш чохъ я мекар-
по, я дуѳненах догдиллар, я муѳтІахъалла го.

ХІаѳ, Васала цуѳнга ала-м элира. Маршой, нийсой лѳѳхуш,
йиша-ваша а, халкъ а дитина ша цкъа даймахках ваѳлла, ткъа и
хѳрцой, къизаллий шена тІаѳххъе кху лаѳмнашка еана. Маршо
а, нийсо а лаѳтта тІехъ йоцуш ю, цІахъ Іехъа, МІаѳчиг, ма бехи-
ра цо. Амма МІаѳчига ла ца дуѳйгІира цуѳнга. Ла ца дуѳйгІира
Маккхале а, Аѳрзуга а. Ла ца дуѳйгІира зудчуѳнга а, берашка а.
Дигъ лаѳттах доѳллина, пхѳбалгІаниг делла Іуѳллу. Коѳрех хил-
ларг хаац. МІаѳчигна иза гучуѳра дІадаѳлла.

ЯтІа санна, къекъара стигал. Стигалахъ ткъес тоьхча бІаарг
негІар тухучу юкъана серладолура дуьне. Дато серий санна,
охъадоьлхура догІа. Амма МІаьчигна хІумма а ца гора, хІумма а
ца хезара. Шен кочах чу, букъа тІехула Іийдало ладар ца хаалора.
Ткъес мосазза туху цунна хьалха хІуьттура Зазун, шен ялх беран
гІаларташ. Церан озий, можий яххьаш, чІораш санна, дуткъаш
пхьаьрсаш, настарш, пІендарш. Севсина а, чуэгна а гэш, букъа
тІе хийшина пханарш, хедда йохку вортанаш, даккхий кортон.
И бахъана долуш хІаллакьхилла бераш...

МІаьчиг воьлхура. Шина куьйга корта а лаьцна, кийрахъ
цийна бала, кхидІа сецо собар ца хилла, арахийцира цо.

МІаьчиг воьлхура. Шина куьйга корта а лаьцна, зуькарлаха
санна, шовкъе дегІ техкош.

Цхьа а тайпа гІовгІа, узам боцуш. Кийрахъ...

2.

Тахана шайш Эрзерумера цІа ма-кхеччинехъ, суьйранна кхь
ташо кхайкхийра АьрзугІара. Бакъду, дийцарш хІинцалц сан
на дах ца делира тховса. Цкъа-делахъ, тІеелха кечъелла, тІаьхъ
тІаьхъа язлуш, Іаржлуш стигалахъ гуллуш догІанан мархаш яра
ШолгІа-делахъ, дийца а, кьийса а хІума дацара. КІелхьардоьла
некъ бацара цхьаь бен – юханехъа, цІадерзар боцург.

Цунах лаьцна хьалха цкъа а дийцинера. ТІаьхъара сацам
бира, юхадерзар тІеман низамехъ дІадахъа. Нах пхеа тобана
а бекъна, и тобанаш, цхьацца хьовсош, дозанашка дІахьийсо.
ХІор тобанца пхиппа бІе тІемало хир ву, ах дошлой, ах гІашлой
болуш. Оцу тобанах жоп лур ду пхибІенчо. Цул совнаха, хІора
тоба пхеа декъе йоькьур ю, хІоранца цхьацца бІе тІемало а во
луш. Царах жоп бІенчо лур ду. Уггар хьалха дІаяхана тоба доза
нал дехъа яллалц йиснарш кхузара меттахъевр яц. Иза дехъаь
ча, юккьехъ цхьана-шина дийнан некъ а буьтуш, кхузара иттехъ
дийнахъ дІаевр ю йиснарш а. Тахана туьпахъ долу дерриг хІума
говраш, стерчий, ворданаш, ялтий – нийсса оцу пхеа тобанаш
доькьур ду. Сацам тІеэцначул тІаьхъа кхузахъ доккху цхьа де а
эрна хуьлу. Цундела кху кхаа дийнахъ хьалхара тоба новкъаь
еза. Сацам хилира оцу тобанан коьрте шен бІюца Чора хІотто.

ДогІанан дуьххьарлерчу тІадамашца дІайоьхначу кхеташо-
шери цІа баьхкина АьрзугІар, вертанаш кхоьхкина, буьнахь,
ПоттІа а таьІна, хевшина Іара.

Стигалахь сетташ, кеглуш иккхинчу ткъесо аре серлаяк-
кхинчу цхьана секундана генна стигалан лакхенца гучуболура
Сен Сарски ломан бухь а, оцу тІехь кхоламе лаьтгачу храман
Пашарт а.

Аьрзун ойланаш цхьанхьара кхечухьа юьйлуш, кхерстара.
Хеталора, кІудалара охьаленаш санна тІедоьлхучу оцу догІанан
хора тІадам, лелина даш хилла, шен даг тІе Іена. ХІорш виь-м
вертанех хьаьрчина Іаш ву. Вий а могаш-газа ву. Цомгаш-ме-
ш Іохкуш бераш а дац. Ткьа йисинчу хІусамашкахь кху сохь-
та хІоьттина хьал шера гора Аьрзуна. И дерриг догІа кьиза
тІедоьлху царна чохь долчу адамашна. Зударшна, берашна,
кьеначарна. Шайна тІеІеначу ладаршна кІелхьара дІахила
хьовха, атгалла ха харца а ницкъ боцчу цамгарой, мацалло
кІелбитинчарна. Ткьа масане хир ву уьш, тІедоьлху и догІа бен
ш хеташ велла Іуьллуш. Кху харц дуьненара дІавахана марша-
ваьлла... Кху дуьненахь цкьа а хир яц маршо а, нийсо а.

ХІор Іуьйранна уггар хьалха дан деза гІуллакх – белларш
дабохкар дара. Оцу тІера дІадолалур ду кхана а де. Хир ду-кх и
докъний тІадийна, муст а делла, хьожане...

Іза-м и дара, ма атта хир бац-кх юханехьа некъ а. СхьадогІуш
гоираш, стерчий, ворданаш, даа рицкъ а дара цаьргахь. Шайш
могаш а, гІелбалаза а бара. Цул сов, шина паччахьан Іедалша
Іушшла а дора. Ткьа хІинца хІун хир-те? Некъан гІирсаш а
дІабевлла церан. Нийсса ах адам делла дІадаьлла. Биснарш а
бу их цомгуш, важа ах – халла шайн догІмийн дола деш. Даа
рицкъ дац. Уьш хилла а ца Іа халонаш. Туркоша бакъо ца ло
шарна юханехьа дІабаха. Ткьа оьрсийн эпсаро элира цаьр-
та, шайн Іедало хІорш Росси буьтур бац. Юханехьа некъ хала
хир бу. Нуьцкъаш дозанашка кхаьчча, дехьа ца довлийтахь?
Оцу зилал дехьа девлча-м, шайн цІа, Нохчийчу кхаьчча санна,
парІатбевр бара хІорш. Цигахь гуьржий бу. Нохчийн лулахой.
Паччахьо юкьа мел питанаш тийсахь а, церан цкьа а дац вов-
шанца мостагІалла. Уьш вежарий хилла буьсур бу даим.

Аьрзун ойла даймахкахула хьаьвзина сана дехьарчу туркоин юьрта йоьссира. ДуьхьалхЮьтттира Эсетан сурт. Блястена юьххье Іаьрчхехь шена ма-гарра. Цкьа – дешин бос беттало ма саш букь тІехула охьа а хецна, ерзина, нийса, стомма ност чад чари кІел лаьцна. ТІаккха – шех кхераелла, куьйгаш некха тІе а таІийна, кІегарьиккхина. Юха, ша Хонкара дІавогІу аьлча хала хетта, меллаша голаш тІе охьалахьелла. СхьадогІуш новкьа цагахь цунах бІаьрг кхетара Аьрзун. Амма дагахь диснарг; дана цунна дуьхьалхЮьтттург Іаьрчхехь гина сурт дара.

«ХІун хилла-те цунах? – хеттара цо шега. – Схьакхачьахь на гина а яц суна иза. Миска, Гати а кхелхина, боху. Шахьби молла велахь а, сутара, кьиза стаг ву...»

– Вайшиннах цхьаь хьалха йоьдучу тобанца дІаваха неш Аьрзу, – тийналла йохийра бодашкара схьа вистхиллачу Маккхала.

– ХІун элира ахь? – набарха ваьлча санна, цІеххьана хаттар дира Аьрзус.

– Юханехьа некь вай схьадогІучул эзарза хала хир бу. Вайшиннах цхьаь хьалха йоьдучу тобанца ваха веза.

– Цхьаь бохург хІун ду? Я ший а дІаваха веза, я, тІаьххьара тоба новкьаяллалц, ший а кхузахь саца веза.

– ХІан-хІа, Аьрзу. Къаста дезар ду вайн. Ший а дІавахча, кху зара адамаш листа стаг хир вац. Ший а кхузахь сецча, хьалха йоьду тоба корта боцуш юьсу. Ткьа буьсучийн ерриг дегайовхь оцу хьалхарчу тобанах йоллу. Нагахь иза дозанал дехьаялалахь, тІаьхьайогІу йиь чекхьер ю.

Аьрзу дагахь тІетайра Маккхала далочу бахьанашна. Новчийчуьра схьабаьхкинчу нахах цІе йоккхуш берш берриг а – МусагІар, СайдуллагІар, ШахьбигІар, ШамхалбекагІар, кхин, кхин а, уьш, цуьрриг кху нехан бала а боцуш, шайна баха хьешина. Кхузахь биснариш берриш шаьш хІун дан деза а, хІун дити деза а ца хууш цхьа пекьарш. Ткьа хІара шиь дІаваьлча, гІуллава гуттар галдолу церан. Амма цаьршиннах кхузахь муьлха виси веза, хьалхарчу тобанца новкьа а муьлха вала веза? Иза Маккхала ша къасто деза.

– Хьайна бакьахьа хеттарг дехьа, Маккхал.

– ХІета, хьо хьалхарчу тобанца новкъавала, со буха сокур ву.
– Мегар ду, Іела хьобца а витина, сой, Чорий новкъавер ву.
– Іела а вига шаьшшинца. Со суо вуьсур ву кхузахь.
– ХІета, хьой, Іелий оцу тобанца дІа а гІой, сой, Чорий кху-
шихь вита.

– Иза дан йиш яц.

– ХІунда?

– Чора пхибІенча ву. Сой, Іелий хІумма а вац.

Аьрзус аз айдира:

– Тхо кхоь дІа а вахана, хьо вуьтийла дац данне а. Це тоьх-
на ваша дІа а тесна, нанас винарг эцна цІавеана бохур ду! Сой,
Іелий соцу, хьой, Чорий дІагІо.

– ХІан-хІа. Ас ойла йина дерригенан а. Шу кхоь а дІагІо. На-
гахь бухахьвисар кхерам – бу хьуна моттахь, и бакь дац. Кхе-
рам хьалхарчу тобанна бу. Шаьш дийриг цунна дийр ду турко-
на а, оьрсаша а. Цундела хьо Чорица а, хьобца Іела а хуьлийла
даба суна. Цул совнаха, къаьстина дукха а Іийр ма дац вай. На-
гахь дерриг дика дІагІахь, иттех де шуна тІаьхьа дІабогІур ву
со а.

– Делахь хІета, шу кхоь дІагІуо, со бухахь сокур ву! – мохь
туьйхира Аьрзус.

– Мохь ма хьекхахьа, Аьрзу, – лохха човхийра иза Маккха-
на. – Наха юккъехь хьан сий ду. Ахь аьлладуьнга ла дика дугІу.
Цундела хьо хила ма веза коьртехь.

– Ткъа наха буьллу бехк? – юхаверза ца туьгура Аьрзу. – На-
гахь хьуна цхьаь хилахь, юьртахойн юьхьадуьхьал тхо муха
хьовса деза? Южалла ма ю когаш кІел?

Маккхала куьг ластийра.

– Вай девзачарна хаьа, Аьрзу, цхьаннан мІара ца лазийта,
пукху кхааммо синош дІалур дуйла. Вайн дегнаш гуш Дела
а ву. Уьш дуьтур вай. Амма, хІорш дІа а тийсина, дІадаха а,
и дІабоьлхучарна тІаьхьасовца а бакьо яц вайн. Я Далла гер-
гахь а, я нахана гергахь а. ТІехула тІе, Аьрзу, хьуна дицделла,
ткъа, вайша къоман, мехкан гІуллакх айина араваьлла хилар?
ГІуллакх къоманий, махканий тІехІоьттича, ша а, йиш-ваша а,
юьрг а тІаьхьататта еза.

ОьгІазваханчу Аьрзун вехьар, лагІлуш, сецира. Цкъа-делахь, Маккхал вер вац ша аьллачунна тІера. ШолгІа-делахь, изи беш ву. ТІетан дийзира цуьнан.

— Амма, ахь ма-аллара, Іожалла ю бага а гІагІийна тІаьхьахІоьттина лелаш. — КхидІа къамел дора Маккхала, Аьрзун дуьхьало малгьярх пайда а эцна: — Я шуна, я суна пхьа хир. Хьалха мила лер а, тІаьхьа мила вуьсур а, хаац. Нанас дена дина йиша-ваша дацара сан. Шичой а бацара. Уьш белла, пхьа висча, ден доттагІчо дола деш кхийра. Амма вина юрт а, юртахой а, и сайн верасаш а битина, Аьрзу, хьуна тІетевжира со.

Берахь горга буо хилла, ша цхьалха висар дагадарна даро а хаац я доттагІчух къастадезаран хало хІинцале кийра хьаьттинера а хаац, Маккхалан аз дегийра. Цхьана минотана соцуш Іа хилла, юха а, хьалха санна, паргІат вистхилира иза.

— Суна дика ваша хилла хьо, Аьрзу. Суна дика вежарий хила шу, Іела, Чора. Гатиюьртахоша дика дола а дина сан. Нанас дена бина вежарий беллачу дийнахь, хилларг хаа а, бохаман къахьо Іовша а кхетам боцуш, жима вара со. Иза атта лайна ас. Амма, Аьрзу, шу кхаанна, къаьсттина хьуна, хІума хилахь. Дала цхьа собар ца лахь, сатоха хала хир ду суна... Уьш дийна оьшуш дац... Дела ву вайн дегнаш гуш. Цундела, уггар хьалха вовшашна къинтІера девр ду вай. Денна, хІор сохьтехь, хІор минотехь шуьгара там, хазахетар бен, цкъа а цатам ца хилла суна. Со санна, и вай кхоьллина Дела а реза хуьлда шуна.

Аьрзу шеквелира Маккхала биначу сацамах. Кхузахь сапар кхерамза хилча, и хабар хІунда дуьйцу цо?

— Да-нана берашна а, бераш дена-нанна а, йиша-ваша вовшашна а санна, Дела а къинтІера волийла вайна. Хьо лахь, пхьа шех довлу тхо. Хьо висахь, дика ваша ву тхан. Амма Делан Іожалла сацаелла яц цхьаьнгге а. Мухха делахь а, Маккхал, шу кхоь новкъа а ваьккхина, буха саца лаьа суна. Хьуна ма-хаьара, кху ткьех шарахь вовшийн дош кхачийна дацара вайша, луурт лардинера. Гуттар ахь аьлларг динера ас, цкъа мукьана сан дац хьажахьа.

Цаьршиннан къамеле ладоьгІуш тийна Чорий, Іелий дуьх хьара вистхилира:

– Маккхал, тхуна а бегийла йоцуш ду хьо кхузахь витар.

– Аьрзус бохург де ахь, Маккхал.

Амма Маккхала бистхила ца битира уьш...

– Иза юха дийца ца оьшу, Чора. Оцу тIехь сацам хилла баьлла. Кхин дуйцуьр вай. Хьалхарчу тобанан некъ хала хир бу. Цуьнан некъ тахь, кхиамца чекхдер ду вай юхадерзар. Варий, собаре хилалаш. Некъаца йолчу ярташкарчу, шахьаршкарчу баьрхошца гIиллакхе хилалаш. Талораш ма делаш. Цул, ехар тоьтур ду шуна. Цхьа ткьех стаг говрашкахь цхьана дийнан новкъа хьалха дIаэхийта. Яртийн, шахьарийн коьртехь Iедал ду. Нагахь Iедало хамталла яхь а, дика нах боцуш яц шуна уьш. Оцу Iедале, дикачу нахе шайна кхачанца, оьшучуьнца гIодар деха. Мелла гIо данза Iийр бац. Шу юхадерзо тIаьхьа эскарш даха тарло. Дозанехь оьрсийн эскарша дуьхьало ян тарло. Варийлаш, шаьш довлуш, герз ма айалаш. Шайн оьгIазло сацаелаш, Деле собар дехалаш, шайца зударий, бераш, цомгушнаш хилар ма дицделаш. Ма-хуьллу машаре, ма-хуьллу гIиллакхе чекхдовла гIорта. Мухха довлий а, дозанах дехьадовла, тIаккха хала дац. Цигахь шийн лулахой гуьржий бу, вайца гIиллакхаш догIуш.

– Царна юкъа кхаьчча-м цIахь санна дарийц, – сатийсаме шистхилира Чора. – Уьш Iийр бац вайгахьа озанза.

– Ткъа, СолтмурдгIаьрга, БерсагIаьрга ала дезарг хьайна хаьа хьуна. Кхузара жоьжахати дIакхайкхае нахе. Кхин оьхьагIертар хьеха ма дайта. Ткъа туркошкара гIо хир бохучух догIилла ала...

– Ой, хьо ма весеташ дан хIоьгтти, ва Маккхал, – цецваьлла кIиттар дира Аьрзус. – Кхузахь гуттаренна а виса ойла-м яц хьан?

Маккхал велавелира:

– Хиндерг Дела воцчунна хаац, Аьрзу. Вай веаннах цхьаь мукъа а Делан лаамца цIа кхачахь, адамех дIатоха дезарш дуьйций ас-м.

– Дерриг ца кхачахь а, цхьадерш цIакхочур ду вай, – доккха садаьккхира Чорас. – Амма къаьхьа хир ду-кх и цIа. ХIинццалц вайн ерриг дегайовхо кху бусалба туркойн паччахьах яра. ХIинца иза а хаьрци. Ванах, гуттаренна а дуьсур ду-те вай оцу оьрсийн паччахьан Iазапа кIел?

Цхьаммо а жоп ца делира Чорин хаттарна. Цара муха до
шайна а хууш ца хилча. Шаш а цунах догуш хилча. Чорин хат
таро ойлане эгийра уыш.

Цеххыана ткъес тоыхна аре серлаялча, АьрзугIеран бунна
неIарехъ адаман гIаларт хIобттира.

– Iела... – кхайкхира гIаларт, халла хезаш.

XIетта набаран тар тесна Iела шен белшаш тIера верта а де
жош, виълара текхна, неIаре вахара.

– Хьо мила ву?

– XIара-м со яра... Эсет...

ДогIа цIеххыана тийра. Хезира, цхьанхъа геннахъ, лаьмнан
кахъ, кьорра стигал къекъаш.

Чуаьлла Эсет, Чорас шега деллачу вертанах а хьарчо
на, цхьана сонехъ дIатийра. Хи Iийдалора кучах а, кортала
а. TIадийна месаш логах а, беснех а летара. Иза мел кийда
ларх а ца сацалора дего дегI, еттало цергаш. Амма юхъ йогур
це летча санна. Деган кIоргехъ эхъ гIуьттура, ша цхьа йовкх
юхъIаьржо йича санна. Генара хезаш хетара шега хеттарш де
Маккхалан аз.

Эсет тIаьххъа кхийтира цо хьоттучух.

– Со... сан... тIеяха меттиг бац кхин...

TIаккха, сауьйзуш, елхаран кьурдаш а деш, дийцира, шен
Шахьбиний юккъехъ хилларг.

Хезначо Iадийна виъ стаг вехха лаьттира вист ца хуьлун
оьгIазалла сецош.

– Хьан бедарш тIадийна ткъазьевлла, Эсет, – тийналла Iа
хийра Маккхала. – Хи дIаIовдахъа. XIара сан гIовтал тIе а юкх
коч якъаяла хъалаолла. XIара Чорин башлакх а ю хьуна кьор
хьарчо. Хьуо яьлча, тхо чукхойкхур ахъ.

ДогIанан мархийх цIанъяла йоблла стигал кIез-кIезиг сер
лаяьйлура. Туьпахъ, дIа мел хьаьжначохъ, къегара хIитти
догIанан Iаьмнаш, кIез-кIезиг лагIлуш, амма тIаьхъе ца хедош
охаьоху Iовраш а.

– Цхьа хIума дагадеана-кх суна, кIентий, – долиира Маккх
ла, кхо накъост бунна юьстах а ваьккхина. – Кхузахъ долу ада
шен йиш-вешина гIо дан а ницкъ боцуш ду. Арахьарчу етеган

Подар хъехочохъ дац. Эсет бен боьхна лела. Хъанна глетевжар ю и цхьалха йисина декъаза зуда?

– Хъанна гле бохург хIун ду? – цецвелира Чора. – Тахана дуь-пенахъ а, кхана къемат-дийнахъ а вай виь ваша ву-кх цуьнан, хIокху минотехъ дуьйна дIа!

– Цуьнан-м шеко яцара, Чора. Амма вайца хан яккха хало хирий-те цунна? Цунний, Аьрзуний вовшийн дезар вайна хууш ма ду. Вай кхаанна-м йиша хир яра иза, ткъа Аьрзуна?

– Ас Делах дуй буур бара-кх шуна, сол дика ваша цунна на-нас дена винарг а хир вацарх! – доггах жоп делира Аьрзус. – Я со кьонах вац аьлла хета хьуна, Маккхал? Я со оьздангаллех воьхна меттиг хиьна хьуна?

– ХIан-хIа, Аьрзу, ас юьйцург кьонахаллий, оьздангаллий иц. Суна дика ма хаьа хъан дог. Амма хъан деган кIоргехъ важа безам бехар бу, денна марсабуьйлуш. Шиннан а... Ашшиммо лIацп хьобгур ду.

– Цхьа Дела воцчунна сан дагара хуур дац. Я хIинццалц ца хиьна иза.

– И кIезиг ду.

– Ткъа хьуна хIун лаара, Маккхал? – хаьттира Чорас.

– И Эсет кху Аьрзун цIартIе яккха.

Аьрзун юьхъ, дуьхьал алу тоьхча санна, чахчийра.

– Ахъ баккьал бохий иза, Маккхал?

– Боху дера-кх.

ОьгIазвахана вехьачу Аьрзун багах дош ца долура.

– Дависарг-яI, и дешнаш соьга аьлларг, хьо а воцуш, кхин белар-кх, – элира цо эххар а оьгIазе. – Цуьнан мотт озийна схьа-баккха. Ахъ-м со Шахьбил а лаха ваьккхи. Баркалла хьуна, Мак-кхал!

– Суна хетарехъ, Маккхал бакъ ву, – гIо даьккхира Чорас, Аьрзу оьгIазвахнийла а хиьна. – Нагахъ Эсет реза елахъ, дича тарлуш хIума ду иза. Мел мухха делахъ а, кху гаттехъ вайца цхьаьна Iен а, некъ бан а аьрха хир ду Эсетана. Ойла ел ахъ, Аьр-зу. Шуьшинна вовшийн дезийла, дуьненна а бохург санна, хаьа. ДIла цхьана кхолламна схьахьажийна иза. Хьуна хIусамнана а, тхуна нус а хир цунах.

Маккхала долийнарг даггара къобал а деш, ша дош ала та
ца хеташ, ладоьгуш лаьттара Йела.

– Хьуна хIун хета, Йела? – цуьнгахьа вирзира Маккхал.

– Кхушиннан барт тайна, и гIуллакх нисделча, хIара дерт
дуьне сайн хетар дара-кх суна.

– Делахь, Аьрзу, тхуна луург дан деза ахь, – хадам бира Мак
кхала.

– КIентий, ас лечкьа ца до, сайна иза езар. Цунна суо не ш
а хаьа. Охашиммо вовшашка сатуьйсу шийтта-кхойтта шо ду
Амма цуьнан аьтто боьхначу юкьах пайдаэцнарг хирий-те се
Цу тIе, хIинцца кхо бутт бен ца кхаьчна Гати кхелхина а...

ТIе гIовтал а юьйхина, коьртах башлакх а хьарчийна ара
лачу Эсета чубийхира уьш.

ШолгIачу дийнахь, шаьш новкъадовлале, Тарам, МIаьнн те
шаш хIиттош, Эсет Аьрзун цIартIе яьккхира Маккхала...

* * *

Кавказан Наместника, Кавказски Эскарийн Коьртакоманду
ючис, инарла-фельдцейхмейстра, Цуьнан Императорски Де
кхалло, Воккхачу Эло Михаил Николаевича ТIеман министр
Милютине деллачу рапорта тIера.

№ 1874. 28 декабрь 1865 шо

«...Кхалхар доладале хьалха Портас биначу тIелацамца вайн
дозанашна герга йолчу пашалыкашка нохчий дIатарбойиш а
ра. И тIелацам цхьа сиз ца талхош кхочушбар вайна мел до
кхачу маьIне ду хууш а, туркойн администрацин шина право
тельствон хиллачу бартаца ца догIу гIуллакхаш лело гIертас
а аьлла, кхузара вай дIахьийсо партеш Анатолихь дIанисьяр
тIехь тергам латто, Портас бина тIелацамаш нийсса кхочушбар
туркойн Йедалера леа бакьонаш а елла, кхалхоран юьхьа
тIеман комиссаран бакьонаш кара а елла Генеральни Штаб
капитан Зелени Турце хьажийра ас.

Ас ла ма-деггIара, туркойн Йедалшна шаьш бина тIелацамаш
кхочуш ца бан ойла хилла, вайн дозанашна гергахьа соьцу но
чий цигара дIабаха цхьа а тайпа гIулч ца яьккхира. Туркойн ад

министраци, Ванний, Мушаний гондла Іен лууш болу нохчий цигахь бита гІертийла хьѳначу капитана Зеленис кхалхийнари дІатарбарна тІехь куыйгалла дечу туркойн комиссаре Нусрет-Пашега июль баттахь сацам боллуш дІахьедира, уьш цигара дІа а бахий, барт бина ма-хиллара, Диарбекирна а, Эрзинганна а дехьа дІатарбе аьлла. Оцу хьокъехь шаьшшимма вовшашка тІединчу кехаташка а, хиллачу кьамелашка а ладоьгІча, капитанна Зеленина хиира, центральный правительствос Нусрет-Пашинна елла инструкции вайца хиллачу бартаца йогІуш цахилар, нохчашна магийнчу меттигашна юкьара я Вански а, я Мушки а пашалыкаш оцу инструкциица дІаяьхна цахилар. Меттигерчу Іедалшна а, комиссарна а хьалха ша хІитто лехамаш кхиам боуш буьсийла хьѳначу капитана Зеленис телеграфца и гІуллакх Константинополерчу вайн векале дІахайитира. Шайн комиссара дІахьо некъ шаьш кьобал ца бо Портас моттийтинехь а, шина правительствона юккъехь хилла барт нийса кхочушбар чІогІа тІедауьллуш Лакхарчу визиран цІарах цуьнга овра динехь а, амма нохчашна шаьш билгалйинчу меттиге уьш дІабига угтар аьттонан цхьа бутт хан хІумма а ца деш яхийтира цара. Цунах найда эцна нийсса ах гергга нохчий Мушана гонаха гулбелира, тІаь тІаьхьа тІеобху партеш Эрзерумски аренашкахь севцира.

Константинополера и овра а кхачале, капитанан Зеленин дІахьедаршца, Нусрет-Пашас хьалха Эрзерумски аренашкахь севцица нохчий Карпуте дІахьовсабе аьлла. Нусрет-Пашин иза а, тІаьхьа тІедина омраш а тергал ца диначу Исмаїал-Пашас нохчийн аьтто бира Эрзинганехь воу Кундухов Муса (вайн эскарйин инарла-майор хилла) шайна тІекхаччалц цигахь совца. Ткьа шен аьттонна уьш Анатолихь муьлххачу а цхьана меттиге гулбан Іалашо йолчу Кундуховс, Карсей, Мушей ваха, Нусрет-Паший, капитан Зелений Эрзерумехь цахиларх найда а эцна, Карпуте хьийсо Эрзерумера нохчий, цига а ца бохуьгІуш, Муше хьовсийра. Цул тІаьхьа Нусрет а, меттигера Іедал а мел гІертарх, Муше бен, кхин цхьаннахь а ког дІагосур бац шаьш аьлла, дуьхьалбевлира нохчий. ТІаккха кхечира лакхахь дийцина Мушера нохчий Диарбекире хьовсабе боху Портан овра...

...Партеш цига длаховсорна тлехъ гю-м муххале ца дира меттигерчу Иедало, мелхо а, оцу гуллакхна новкъарлю йора Туркойн администрацин кладалла бахъана долуш хлума а дан ницкъ ца тоъначу Нусрет-Пашас дийхира ша комиссаран декхарех мукъавитар. Иза мукъа а воккхуш, цуьнан декхаран дерриг а Эрзерумски керлачу велина Эмин-Мухлис-Пашинна тЕдехкира. Ша барта хлуъу дийцахъ а, башха хIара аьлла хлума ца дира цо а. Ерзинчу стигална кIел шелонехъ бисина похчан дохкобевлира шаш даймохк битарна. Оцу хьоле эгначу царь цхьабарш вайн аглонгахъа берза Iалашо йолуш Александронан боьдучу новкъа бевлира.

Константинополо меттахъхьадина меттигера туркойи Иедало эххар самадевлира, амма хIетале Мушки округе 18–20 эзар гур веллачу похчочо сацам боллуш дуьхьало йира цигара дIавана. Тlехула тIе, цара кьолаш, талораш дора, нах бойура, керстанийн ярташ йохайора. Оцу дерригенал сов, Мушана шозза атака м а гюьртира, дуьххьал дIа меттигерчу эскарийн начальник жо гара хилар бахъана долуш бисира Мушан бахархошний, пох чашний юккъехъ боккха тIом ца хуьлуш. Иштта чекхбевлира сентябрь. Муша гонахара ламанхой дIабаха ойла ю-яц капитана шегха хьаттича, велис Эмин-Пашас Лакхарчу визире похчан на дуьхьал герз даккха бакьо йийхира. 7-чу октябрехъ велис кхечира и ехна бакьо, цуьнца цхьаьна омра деара, похчех ду кххьабарш Диарбекирски областе а кхалхабе, биснарш Iа даккха Ваней, Мушей, Эрзинганей, Байбуртей, Эрзерумей, Чильдирей дIатарбе аьлла. Капитана Зеленис дуьхьало йора уьш Ваней, Къаьрсехъ, Чильдирехъ битарна...»

Х-гIа КОРТА

АЛХАЗАН МУСА

Хьуна елха нана яц
МостагIийн кху махкахь,
Хьуна тийжа йиша яц
МостагIийн кху махкахь.
Хийла кIант воьжначу
МостагIийн кху махкахь,
Хьуо цхьалха хеталой,
Вуоха ма вуохалахь.
МостагIийн кху махкахь
Хьуо хилар ма дицде...

Нохчийн илли

1.

ШолгIа бутт бара юханехьа новкъабевлла нах дозанашка гIерта.

Къилбседехьа мел гIоьрти, де-дийне мел дели нилхаюьйлтура церан тобанаш. Уьш хьоькхура къизачу мацалло.

Говран жижиг даац нохчочо. Дино ца дихкина цунна иза. ДуьххьалдIа говр муьлххачу цуьнан бохамехь а тешаме доттагI ну. Шен дин кIелхьарбаккха, ша Iожалла тIеоьцийла йогIу. Амма хIинца яйа дийзи говраш. Церан жижиг даа дийзи. Бераш а, зударий а, къенаниш а мацалла ца балийта.

Ткъа уьш хьоькхура къизачу Iожалло. Эрзерумерий, Мушериий схьа Александрополе богIучу оцу бехачу некъаца цара дуьтура кегий а, даккхий а кешнийн керла баьрзнаш. Мацахлера шлеш, эшарш хIинца есанан сингаттамечу мукъаме дирзинера. Некъашкахь сих-сиха совцура велларг дIаволла. Ца хезара велличунна тIехь зударийн белхарш. Ца гора тезета хIиттина тхьамданаш. Велларг дIаволла юьстахбовлура дегIехь мелла а ницкъ болу нах, моллий. Хийрачу лаьтте лора вертанан я истанган бегIагна юкъя хьерчош, я хьарчо уьш йоцуш шайн тIелхигашца къонахчун дакъя. Сихха тIе латта а хьокхий, лохха барз а бой, гIевланге дечиг югIура.

ТIаккха сингаттаме долалора моллин аз: «Ясин валкъурIанил хьакийм, иннака ла минал мурсалийн...»

Моллас ца хоттура, велларг муха стаг вара, ца доьхура цунна кьинтГерадовлар, цуьнан дикаллина тоьшалла дар. Дьавулушчу дукхяхьолахь гергара хьовха, юьртара а ца хуьлура стаг.

Амма накьосташна тIаьхьакхиа сихбелла, коша юхадерца дIабовлуш церан лерехь декара весет. ХIан-хIа, веллачун весет шел тIаьхьа буьсучу бахамах, хьолах, тIаьхьенах лоций ца хуьлура. ХIораннан а весет цхьаь дара: нагахь Южалло новкъаь ца совцош, нана-Нохчийчу шайш дIакхачахь, даймехкан латт тана шен цIарах барт лолаш, дуьненах Iехавелла шех ваьлча чу кIантана гечде алалаш цуьнга, юьртан кешнийн кетIахь шен безамна цхьа шога тIулг богIалаш...

Чилдарна сехьабевлча, доккха догIа а дилхина, некъ боьхначу цара цхьана меттехь ши де текхира. ШолгIачу дийнахь цигара гонадовлале некъахошна хезира шайна тIаьхьадогIу говрийн тата. Уьш юхажьовса а кхиале царна гуо бира марсадаьхначу доьхкахь тIекхийначу дошлойн отрядо.

– Юхадерза! – шед лестош, мохь хьоькхура тIекхийначийн коьртехь волчу Iаьржачу эпсаро.

Шодмаш а уьйуш, зударшний, берашний тIе говраш туьйсуьра дошлоша.

Наха, сиха кочара схьазцна, тоьпаш дошлошна тIелецIара Зударийн карахь кьегира, гIалакхаш санна, шуьйра, еха шал танаш.

– Герз ма хьеде, – мохь туьйхира Аьрзус.

Цунна ца лаьара цIий Iано. ХIара янне а дов хьеден меттIаьцара.

Уьш тоьлур ма бац туркойн пачхьалкхан эскарал. Iедало даржийнчу эладитанаша кхузахь, дерриг бохург санна, адам кхелхина баьхкинчу ламанхошна дуьхьалдаьккхина. КъаьстIаьна гIертара туркойн Iедал бухарчу гуьржашний, эрмалошний, тIебаьхкинчу ламанхошний юккье мостагIалла дожо. Ткъа бац ла бохкучу хIокху пекъаршна ца оьшу цхьаьнцде а дов. Шайн новкъа кьилбседехьа дIадаха шайш дитичхьана, церан цхьаьнцде а Iоттабаккхам бац. Амма туркойн дошлойн оьгIаьсчу яххьаш тIехь гуш бац кьинхетаман хьаса. Ванах, лата деза-те? Ванах, кхин даймохк ца гуш, кхузахь дала деза-те? Iелина гира,

Шок санна, хъавзина мара а болуш, йоккха бага а йолуш волчу озачу туркочо цхъана зудчун букъах шад тухуш а, зудчунна пехъа лаьтгачу жимачу стага дошлочунна топ йожош а, уллорчу Аьрзус, кел куьг а тоьхна, тоьпан юьхьиг хьалатосуш а... Ирхьаьлгачу тоьпан тата шалха долуш ламанца кхерстина дижа п кхиале гучувелира кхин цхъа бере. Цо тоьхначу маьхьаро юхабехира туркой. Дукха хан ялале гучуелира чаболахь новкъа догьлучу коьртачу эскаран юьхь. Хьалха сирачу динахь воьгура коьрталчу дегьлахь, цюга тамехь паша. Туркошха вухавелла и веллахь а, бляьрг ма-кхийтти хаьара, иза кавказан ламанхо вуйла.

— Ассалам Иалайкум! Мила ву шун коьртаниг? — шена суждана эгна туркойн дошлой тергал а ца беш, нохчийн маттахь хаттир дира цецбевлла лаьтгачу нахе.

— Со ву, — хьалхавелира Аьрзу.

Паша лерина хьоьжура Аьрзуга.

— Вовзац хьуна со, Алхазан Муса?

Шен цле яьккхича цецваьлгачу Кундуховс когашкара коьрте, тлаккха юханехъа бляьрг кхерстабора хьалха лаьтгачу лекхачу дегьлара озачу стаге. Ша мел гелвеллехь а, цо курра агьортесна дегьлтабора баьлла корта, дегьлах цле йилла санна, цуьнан юьхъа тера схьахьоьжура майра ши бляьрг.

«Ванах, мичахь гина-те суна хIара стаг? — оила йора Кундуховс. — ХIинца хIорш бовза хала ма ду. Хьанна хаьа, хIара суна хьалха лаьттарг, мацах цкъа со лиллина я ас лиллина наиб хила п тарло. — Мел ша кура, къиза велахь а, и гелделла, гаддайна, пхдийна адамаш гича ламаст меттахьхьайра Алхазан Мусин. — Амма мисканийн, кхо бутт хьалхалерчу элдар догьмехшайн майра дегнаш доцург, хIумма а ца дисна-кх хIинца. Ас гIо дира паччахьан правительствона хIорш Iехош махках баха. Гечдийр дуй-те суна Дала? Цо гечдича а, кхеран тIаьхьено?»

— Бехк ма биллалахь, суна хьо вовзац, — элира цо эххар а.

— ХIунда буьллун? Тахана цхьанне а ца лаьа тхо довза. Тхоьгара кхета дика дац. Тхо юхадерзийнарг, тхо къиза хIаллакдинарг чинехь, даржехь лакха-м воккхур ву. Ткъа чаьлтанчанна шен шаьлтанна кел корта буьллург вовза ца лаьа. Дагадогьий хьуна, диьшо хьалха ахий, Чермин Орцассий бенойн ярташ а ягийна, ка-

рахъ мел долчух баъхна цигара бахархой Іаьнан шелехъ берашна хьаннашкахъ, таллархоша акхарой санна, лоьхкуш лелийна?

Кундухов, Аьрзуна жоп ца луш, говрара охьа а воьссина, ур нуййран хІоьах тесна, некъана юьстах корта тосуш, шена уллохъ лаьтгачу эпсаре масех дош а аьлла, юха Аьрзуна тІевирзира.

– Кху адамашна хьалхара дІавала вайша?

Цунна гонаха лаьтгачу эпсарех цхьаммо, мажбелла лаьтгачу бай тІе жима куз а баржийна, оцу тІе горга ши гІайба тесира.

Цаьршинца юьстахволуш кхозлагІниг гина, Іела царна тІаьхьахІоьттира.

– ХІара соьца верг сан ваша ву, – элира Кундуховс, Аьрзуна тІаьххье охьа а хууш.

– Вевза суна Апако. Ткъа вайна тІаьхьагІерта хІара сан ваша Іела ву.

– Ас сайн паччахьо сайна тІедиллина декхар кхочушдора, хьалха Аьрзус юкьадаьккхинчу къамела тІе вухавирзира Кундухов. – БойсагІар, Солтамурд, Іумма, Атаби – уьш бари ону шарахъ Іенийнчу цІийна бехке.

– Ткъа нохчийн долара мегаш долу латта дІа а даьккхинна, уьш дерзинчу лаьмнашка а боьхкина, мацалла бала битарна бехке мила вара?

– Вайн цигара дисина халкъаш санна, дуьхьало ца еш, бертахъ Россих дІакхеттехъ, шуна а хир дацара хІумма.

– Шайна чинаш, даржаш, совгІаташ делча, шун элаша вуьш та а шайш лоллехъ латто шайн халкъ оьрсийн паччахьна доьхкира. Тхан бацара тхо дохка элий. Тхо маьрша дара. Тхуна ца лаьара цхьанна а дукъ кочадолла. Кхетий хьо, цхьанна а?! Цундела летара тхо. Я цуьрриг дохко а ца девлла. Маршонан дуьхьа вала-м, и маршо хІун ю хаа дезий. Хьуна и хаац я хуур дац, Алхазан Муса. Нах бохка, эца, ямартло ян, сийдоцург лело бен, шу элашний, инарлашний кхин хууш хІума дац. Шу гІорасизцаьрца майра ду. Шайш маьрша делахьара, шу гІертар а дацара маьрша нах лолле берзо. Маьршачу стага цкъа а стаг лолле ца верзано, цунна дика хаьа маршонан мах. И шуна хаац.

– Цул, дІогахъ хьуо ала гІиртинарг алахьа, – шайш тІегІа кхаьчначухьа чІениг тесира Кундуховс.

– Со-м хьуна суо вовзийта гертара. Диъ шо хьалха цхьана буса бенойн хьаннашкахь ахь цхьакӀеззиг нахана дош делира кхин нохчашна дуьхьал герз ца айна, зулам ца дан а. Оцу ахь дош деллачу нахах цхьаь ву со. ХӀетахь ахь аьлла дешнаш дагахь ду суна: «Дитт, ша охьакхеташ, уллорчу диттах тевжа», боху хӀирийн кицано, – элира ахь. – Цхьа бохам тӀебеъча, вай вовшашна тӀетовжаза ца довлу. Ас дош ло шуна, тховсачул тӀаьхьа цкъа а шуна зуламна куьг ца айна, ког ца баккха а, дош ца ала». Амма хьо хьайн дашах воьхнийла а хьйна, хьуна и карладаккха дӀадаханчу Ӏай хьан юьрта веанчу шина стагах цхьаь ву со.

– Со волчу оьхучура нохчий цкъа а ца хедира кху тӀаьхьарчу шарахь. Дукханна цхьаь дагахь латто атта ду, цхьанна дукханнан сибат дагахь латто хала ду, – шого жоп делира Мусас.

– Хьо волчу листинарш кхуза кхалхаран хьокъехь дагабовла оьхура, ткьа тхойшиь кхечу гӀуллакхна веара.

– Соьца масане гӀуллакх хилира нехан.

– Тхойшиь, хьобга хьайн даша тӀехь чекхвала аьлла, веанера.

– Хьан цӀе хӀун ю?

– Сан цӀе Аьрзу ю.

– ДагавогӀу. Амма ца вийцича вевзар вацара. Хийцавелла хьо.

– Кхузахь оха баьккхина кхо бутт кху тӀаьхьарчу ткьа шарал хала беана тхуна.

– Ас ца дохийра шуна делла дош. Со сихха дӀавахара шун махкара. Цул тӀаьхьа ас цкъа а дакъа ца лецира Ӏедало шуна дуьхьал дечу гӀуллакхашкахь.

– Амма тхан нах Ӏехо оьрсашна гӀо динарг-м хьо ву, Муса. Нах тешара хьох, ахь деллачу дашах. Ламанан кӀенташа дош пардо. Иштта схьадогӀуш гӀиллакх ду вайн дайшкара. Нахана хьо кьонах ву моьттура, ткьа иза бакъ ца хиллера.

«Хьажахь, хӀокху писан хецайлар! – дагахь яппарш йора Кундуховс. – Лергах а хьокхий со! ХӀокху туркойн жььжахатис и ца йожийна-кх церан Ӏовдал куралла. Схьа а лаьцна, ваьхьна Диарбекиран набахте таса веза!.. ХӀан-хӀа, и дан ца тарло. Цо зулам дийр ду сан Ӏалашонна. ХӀокхарна дуьхьал ас ницкъ бакксахь, хӀур-пака хуьлу ас даим дагахь латтийна, шен дуьхьа

ас оццул хан а, ницкъ а байина сан мерза сатийсамаш. Ас кхарна дуьхьал герз айахь, бисинчу нохчашна юккъехь сий довр ду сан. Айса оццул лерина кху хьола тӀе далийна сайн гӀуллакх хӀара тӀуьйлигаш бахьана долуш дохо деза ас? ХӀуьу хилча а дохор дац! ТӀехула тӀе, кху эскаро кхерор а буй ткъа уьш? Шааш тӀаьххьара сауьйзуш белахь а, летта бала кечбелла хӀорш. Суна-зевза кхеран хьере майралла. Хазачу дашо бен бертабалор бан ХӀумма а дац, мел сайн сий дахь а, нийсачо нийсачуьнца санна, къамел дер ас кхуьнца. Дехаре ваьлча а дац хӀумма а. Парижан дуьхьа-м ламаз дан а мегар ду, аьлла-кх Генрих Наваррскийс...

– Цкъа-делахь, ас хьобга доьхур ду, айхьа олу дош ойла а йина алар. Хьан къамел дукха шога а, со ца лоруш а хетало, элира Мусас, шен оьгӀазвахар сецо а гӀерташ. – ШолгӀа-делахь, нах Турце кхайкха Нохчийчу ца веана со цкъа а. Шун яртийн тхьамданаш сайх дагабовла суо волчу баьхкича, ас сайна хетар аьлла.

– Хьо-м ца веара, хӀара хьан ваша Афока-м лийлира хьан дагахь дерг, шегара долчуха, къайлах-къулах а нахала даржон.

– Хьуо Делах тешахь, тешахьа сох, Аьрзу. Суна ца мояттура айса долийнчун тӀаьхье иштта декъаза хир ю. Шуна дика болх бан гӀиртира со. Мегаш долу латта дӀа а даьккхина, лаьмнийн кӀажа дерзийнчу шуьгахь ирча хьал дара. Оцу гӀелонах хьалхадовла шуна кхоь бен некъ бацара: я мацалла далар, я сагӀадеха арадовлар, я шайгара дӀадаьккхина латта герзаца юхадерзор. Аша тӀаьххьара некъ харжар суна хууш дара. Юха а цкъа цӀий Іаназа ца долура, Аьрзу. Оцу хьолахь шу дисча, цкъа а цигахь синтем хир боцийла хуучу оьрсийн Іедало сацам бинера ах нохчий ГӀебартий, Теркал дехьий, гӀалагӀазкхашна юкьий бекъа, шун махка керла станицаш яхка...

– Тхуна хаьара иза.

– Шу цигара бертахь дӀадевр дацара. Оьрсаша шу дутур дацара. Кийчча тӀом бара иза. Суна шера ма хаьа, хьо хӀунда веана. Оьрсийн Іедална дуьхьал аша кечбечу керлачу гӀаттамаш тхьамданаша тӀедилларца, туркошка шайна гӀо деха, цхьа барт бан веана хьой, Маккхал кхуза. Амма оьрсашца и керла тӀом чекхбер бара шух нисса ах хӀаллакдеш, дисинарш махках а до-

хъама, ахь боххург бакъ ду аьлла соцург хир ву-кх. Амма со дуьнен чохъ ца хиллехъ а, шуна хилла хиндерг ду-кх ахь суна тетеГориг. Со ца хиллехъ, кхин инарла хир вара диъ шо хьаьла шун гIаттам хъаша. Иза сол къиза, дера хила а магара. Шу кху-зашха схьадала а вер вара кхин. Сох а, хьох а дозуш дац хIориг. Ницкъ болчо гIорсизниг эшош, вацош схьадогIуш ду дуьне. Оьрсийн къам а, мохк а дукха бу, ницкъ болуш ву церан паччахь. Дукха хан яра дуьненан нуьцкъалчу паччахьаша вайн исбаьхьачу лаьмнашка сутара бIаьргаш хьийсаден. Вайн ницкъ баьргаш цаьрца кьийса. Царах цхьанна кIелсовцаза ца довлура. Дешхьа эшна кIелсовцучул, бертахъ гIедерзар тоьлаш лерина дини тхьа дайша шайш динарг. Делира, дера, царна-м чинаш, даржаьн, совгIаташ. Дуьхьало йинехъ? Шу санна, хIаллакхир бари Сий а, пусар а хир дацара. Шуна хаа ма деза, Аьрзу, оьрсаш на дуьхьало ян гуьржийн паччахьашний, хIирийн, гIебартийн, гIумкийн, жIайхойн элийн ца кхьачна ницкъ шайн кхочур бо-цийла. Хаа деза, гуобаьккхина Iен халкъаш шена муьгIахь хир ла севчица, оцу юккъехъ цхьа кIайдарг хилла лаьтта шайн тIе на дерзийча оьрсийн паччахьо дуьтур доцийла. Царна оьшурш ма шуй, тхой даций, вайн хьоме, исбаьхьа лаьмнаш, Iалам ду. Уьш бертахъ шайга дIа ца делла халкъ паччахьо хIаллакхийр ду. Иштта дара шен инарлашка цо денна ден омра. Шу доьзаш Iийр вацара. Цигахъ, гаттехъ, шу дита йиш яцара. Латта ца до-ура. Шуьгара дIадаьккхинарг элашний, эьсаршний совгIатаь декъна. Дукхахдолчун тIе гIалагIазкхийн станицан ськина. Диснарг пачхьалкхан дола даьккхина. Шу массо мацалла лер хиларх, паччахьо цигара гIалагIазкхий дIабохур бац я эьсарш-ний, элашний декънарш шуна юха а дерзор дац. Иза ма хьаь-хи чуьрчу пхьидашна а. Цул шу, цхьадерш, Россин кIорге, нуьш ГIебарта, диснарш Теркал дехъа кхалхийча? Оьрсашна юккъа даржийча, уьстагIий санна хир ма дара шу. Церан дини, ма-тей, гIиллакхей дерза а магара. Бертахъ шу девр дацара шайн махках. Кийчча керла тIом бара иза. Гой хьуна, Аьрзу, со дуьне-нахъ ца хиллехъ а, хир долуш хIуманаш дара уьш. Ткъа пхьаь-а, кхузахъ а шун аьтто бан со мел гIирти хууш вай кхьаьллийн Дела ву.

– Хаба тхуна, Муса, Диарбекирехула дла ца дубгуйтуш, Мушаний, Байбурганий, Эрзерумний, Къарсаний уллохь тхо совцо герташ ахь хьайн ницкъкхочург лелийнийла, хаба. Амма, паччахьан инарла Алхазан Муса диъ шо хьалха тхьоца бертаванийнарг, цигахь а, кхузахь а тхан бала кхаьчна лоблуйтург хуну, хаац-кх. Хинца, дла ойла йича, хетало, и дерриг ахь паччахьан Иедалан бертахь лелийна. Нагахь тхо шекдерг бакъхилла карадахь, ларлолахь, Алхазан Муса. Лаьттах воларх, стигала вахарх тхуна карор ву хьуна хьо.

Кундухов вист ца хуьлуш сецира. Цеххьана чу гайгла йоьсина цуьнан майра ши блярг туьначу лаьттан некъан йистонца хевшиний, эгний юхкучу адамашна тлехь сецира. Цуьнан омре надобгуш кийчча лаьттара туркойн дошлой. Цуьнгара дош дьалча, уьш, жьалеш санна, тлехиссалур бу оцу балла бохкучу нахана. Ткъа маса кхачалур ву царах Муше юха кегар? Иттех. Биснарш лийр бу. Хетахь кхеран гаттам хьошуш-м командованин приказ кхочушдира цо. Ягош халлакйира дийнна ярташ, таллархочо экха санна, хьаннашкахь адамаш хьийзийра. Амма нохчаша оцу гуллакхна командовани ца йира, ткъа операция тлехь кубйгалла дина иза, Муса, вира бехке. Цунна уггар коьртаниг нохчий шех тешор ду. Ткъа кхеран ций туркоша шьаш инор...

Хевшина йачу нехан цхьана тобано цеххьана гийла назма йолийра:

...Бусалба паччахьо ша волчу доьхура,
Кераста паччахьо, цлахь совца, бохура,
Къемат-де хуттуш ду, молланаша бохура,
Це йоцуш, мох боцуш Нохчийчов йогура,
Мел дезарг длатесна, вай махках девлира.
Паччахьийн багахь берг ямарт мотт хиллера,
Алхазан и Муса сийна це хиллера,
Гуспанан Сайдулла царна мох хиллера,
Тешхачу молланаша вай йехош хиллера,
Цара вай кхачий-кха къематан кху дийне...

Оцу назманан хІора дош, буроха лерга хьавзий, дегІах лавар тухуш, массо пхонах чекхдолура Кундуховна. Цкъацкъа ойла хуьлура цуьнан лерга пІелгаш дохка, я, дина а хиьна, цхьана агІор къайлавала. Амма и ший а дойла яцара. Цергаш а талІийна, цо сатуьйхира назма чекхъялласц.

— Аьрзу, нехан неІалтал доккха таІзар дац стагана. Суна хаа, шун тІаьхьено сайна и кхайкхор дуйла. Шун мехкаш дІалондуш дакъалаьцна со а, дисина адамаш а замано шен кхиьлана гІовттийна хилла. Кхин хІумма а дац. Юха а боху ас, сох, со сачу иттех, бІе стагах новкъадала а, кІелдиса а хІума дац. Тхона хиллехь, кхин хир бара. Суо вина мохк ца безаш ца веана со кхуза. Шу-м цІа дерза а мега. Доьрзур а ду, Дала мукъ лахь! Амма суна иза юха гур бац. Сой, Сайдуллий, кхин масех стаг юха Россі вуьтур вац паччахьо. Дерриг дуьйцур дац ас. Цунна хан дуьс еза. Амма сайн цхьа къайле хьуна йийца лаа. Диь шо хьанхьа, бенойн хьуьнах шаш сайх ас хІунда тешийра бохучу хьан хитарна жоп хир ду хІара. Оьрсийн паччахьна тхаьш гІуллакх делла деллахь а, оьшуш дуьненан даьхни дацахь а, тхо цхьадолчарца ца лалора вайн халкъашна тІехь цара латто къызалла, цара вайн сийсаздар, эхь ца хеташ, талор. Цундела оха, цхьана пхеа стаг, барт бира, оьрсийн олалла вайн махкара дІадаккха. Уьш пхона — сой, Іуспин Сайдуллий, Цугин Іелахий, Уцмин Мусий, Атажукинний вара. Тхан Іалашо кхочушъян боккха ницкъ оьшура. Ткъа цунна хан езара. Амма оха хьалхара гІулч тоссушехь дуьйхира дерриг а: Атажук-эло мотт бира тхуна. Эла Уцмин Мусей Россех кхалхийра. Ткъа тхо, висина кхоь, лацаза висира. Со цевуьйлура цу балхах. Суна ма хаара, бартан коьртехь со ву алаь, Атажукина мотт бинийла. Къаьсттина цецвуьйлура со суо итарх. Ас дуй ма биьнера, оьрсийн паччахьна муьтІахь хила. Со цуьнан эскаран инарла вара. Ткъа ас, и сайн дуй а къарбеш, пачхьалкхана ямартло йинера. ХІетте а ца лоцура, чинах ца вохавара. Амма суна кечдина кхин луьра таІзар хиллера церан дагахь. Инарла Лорис-Меликовс, цхьана дийнахь шена тІе а кхайкхана, доцца схьахьедира соьга: я оьрсийн Іедална реза боцу похчийн эций, Сайдуллица, Іелаханца Турце кхалха, я оха оцу похчанца цхьаьна дуьнен чуьра кІур бойу хьан...

Кийра цхъа бала хъавзина, ша Іаччохъ меттахъхуьйш, снитем байна Аьрзу цІеххъана хъалаиккхира. Шен кхоьлина бІаьргаш хІетталц бен доцуш дехъа ломан баса доьгІна гІийла кІамел деш Іачу Кундуховс, гІулч таса кхиале, катоьхна пхьарс лавцна, лавтта охъаозийра Аьрзу.

– Хъайн Делан дуьхъа, Аьрзу, со дийцина валлалц ладогІа, – дехаре хъалахъоьжура иза. – ХІинца хъоьца кІамел дийриг оьрсийн инарла а я туркойн паша а вац, ткъа шуьца цхъана лаьм-нашкахъ вина, кхиьна ламаро ву...

Аьрзу, тоьхна шен куьг Мусин карара а даьккхина, бІаьрг-негІар ца тухуш, цунна тІе а вогІавелла, сецира.

Іелина дика евзара вешин амал. ТІехъашха хъаьжча а хаь-ра цунна, иза гІийла хилча а, самукъе хилча а, оьгІазе хилча а. Ткъа хІинца Аьрзун юьхъа тІера кІеззиг йисина цІелла а яйне-ри, кІайделла лахара балда цергаца а лавцна, цо буйна кЪуьй-пура шаьлтанан кІайн маьІан мукъ. Цуьнгара цхъа доьхнарг да-ларна кхеравелла Іела дерригенна а кечвеллера. Амма Аьрзус, гІелбелла, хевшиний, эгний Іачу зударшкий, берашкий, кхерам-на кийчча ирахъ хъийзачу накъосташкий бІаьрг а тоьхна, доккха сІадаьккхира.

– Суна хаьа хъан дагахъ дерг, Аьрзу, – юха а гІийла кІамел долийра Кундуховс. – Суна стеша, ямарт жІаьла аллаза виси хъо.

– ХІаь, цхъана мІаьргона цу дешнашца жІаьла сийсаздора не. Дика жІаьла тешаме хуьлу шен дений, цІенний. Ткъа хъо ямарт хилла хъайн дена – оьрсийн паччахъна, ямарт хилла хъайн цІенна – даймахкана, хъайх тешначу адамашна. ХІан-хІа, Муса, жІаьла аларх юьззина ца йолу хъан бакъ цІе. И миска адамаш дацахъара, хъо ларвеш дерриг туркойн эскарш хиларх, ас садок-кхур дара хъан. Хъоьца кху хъан вешин а!

ХІетталц цхъа дош аьлла а вист ца хуьлуш шаьлтанан макъа-ра тІе ка а диллина, шина нохчочунна тІера бІаьрг ца боккхуш Іаш волу лекха, мезалчу дегІара Афока кІамела юкъа вуьйлира.

– ЛадогІахъа, Аьрзу, тхо хъоьца адамийн маттахъ кІамел дан тІерта, ткъа ахъ, кхерамаш тийсина, Іиттарш йина ца Іаш, тхо сийсаз а до. Нагахъ хъо вицвеллехъ а, тхаьш хъо виначу лаьм-

нашкахь дина а, кхиъна а хиларрий, ткъа майралле, оздангалле дилича, хьол тIех бен, оьшуш доцийла а хоуьйту хьуна!

Аьрзу, вагийча санна, цIеххъана Афокина тIевирзира.

– Шуьшиь кIилло ву бохург тхуна дага ца деъна, Афока Амма тешам, оздангаллий хьехо эхь хета дезара хьуна. Шуьшиннан ямартлоно пхи эзар доьзал мацалла хIаллакбини кхузахь. Нохчийчоьхь тхан цIий Ианош инарлин чин даьккхинера хьан вашас, ткъа кхузахь схьакхачарца паша хили цунах. ХIетт а тешам, оздангаллий хьехайо ахь! ХIара адам юхадерздай а дIадахийтий айхьа дийриг дай вала, Алхазан Муса.

Шен вешег, хIирийн маттахь и човхош, масех дош а паша юха Аьрзуна тIевирзира Муса:

– Ас юха а боху хьобга, Аьрзу, хIинца хьобца кьамел дийриг а оьрсийн инарла а, я туркойн паша а вац, ткъа, хьо санна, махара ваьлла ламаро ву. Хьайна Деле собар дехий, со дийцина ваьлла ладогIахьа. ХIаь, Аьрзу, сан даг чу ямарт ойланаш лилхина хIола а тарло. Айса бохург цигахь ца хуьлийла хиъча, шун бохима пайда эца дагадеара суна. Ас ойла йира. Оцу ломан кIажа хIаьзийнчу нохчашна, царах итт дакъа дича, исс декъана а латта па тоьу. Оцу хьолехь уьш совцур бац. Оьрсашна и хаьа. Амма нохчашкара дIадаьккхина латта Iедало кьемата а царна духадерзор дац. Лаххара а нийсса ах нохчий шайн даймахкара дIабаха дIа Iедалан. Амма уьш бертахь махках бевр бац. Ца хьебеш битта а, дIабаха гIоьртича а кийчча керла тIом бу иза. Юха а хIаллакхийр бу уьш. Таккха суна бакъахьа хийтира инарла Лорис-Меликов сайна хьалхахIоттийнчу шиннах хьалхарчу новкъа валар. Нохчийчуьра пхи эзар доьзал дIабаьккхича, цкъа-делахь, дуккха а латта бухабуьсучарна мукъадолура, шолгIа-делахь, хIара уггар коьртаниг дара, цо уьш кIелхьарбохура керлачу тIамах. Цундела ас сацам бира, сайца кхалха реза болчу нохчашца Турце кхалха Сайдулле а, Iелахане а дийцира ас сайн дагара. Ас цаьршини а ца хаййтира, айса лелориг оьрсийн Iедалца бертахь хилар. Кху хьоле шу оьгур дуйла, ца хаьара суна, Аьрзу. Бакъду, шул хьалхар кхуза баьхкина чергазой, абазеш, убыхаш, шапсугаш суна кхалха а ирчачу хьолехь гинера. Амма туркойн паччахьо со тешийра, нохчийн дола шайш дийриг хиларх. Дерриг галдаьккхинара

шайн дозанца йолчу меттигашкахь совцийта оърсийн Іедал дуь-
хьалхилар ду. Ткъа шайна къастийнчу лаьтта тІе дІадаха шуна а
ца лаба. Бехк бац шун. Дуьйш-дерзош доцчу оцу екхачу махкахь
дукха стаг хене вер вац. Цундела туркойн а, оърсийн а бертаза
со дуккха а гІиртира шу кхузахь совцо. Ницкъ кхачац.

Муса цхъана ханна вист ца хуьлуш сецира. Лаьтгара схъа-
ицна цхъа дакъаделла чамхалг цергаца Іуьйшуш а Іийна, Аьрзу
вист ца хуьлийла хиъча, юха а шен къамел дІадолийра цо:

– ХІаба, Аьрзу, сан бехкенна хІаллакхуьлуш ду шу кхузахь.
Со а Іехавелира, шу а Іеҳаделира. Бехке ву. Сох биэкхам эца лу-
учо суна эзар шо оьмар еха. Цхъана агІор, шун къила воьжна, цо
дог огуш, вукху агІор, даймахке сатуьйсуш вехачул, суна велла
дІавалар гІоли ю. Ас дуьненахь йоккхучу хІор минотал луьра
таІзар дац суна.

Іела ца тешара Кундуховс дуьйцучу дукханнах. Амма цхъа-
долчех тийшира. Къаьсттина цуьнан тІаьхьарчу дешнех. Іелина
хиънера даймахках валаран, цуьнга сатийсаран къаьхъа чам.

– Тхьоьца цІа верза, – аладелира Іелига цІеххъана.

Доккха садоккхуш, гІайгІане вела а къежна, Іелига хъаьжира
Муса.

– Э, къонах, хъуна и ала бен хаац. Туркошна со кхузахь оьшу,
оьрсашна со цигахь а, я кхузахь а хьашт дац. Туркоша со дІа
а хъажор вац, оьрсаша дозанал чохъа а волуьйтур вац. Шу-м
къайлах-къулах а цІехъа гІертар дара, валаза виснарг дІа а кхо-
чур ву, шайн ярташкахь къайлаваьлла а вуьсур ву. Ткъа со? Со
къайлавер вац цигахь. Билгал ву. Даймахке сатуьйсуш, валлалц
кхузахь къиза ваха деза сан.

– Муса, хъан цхъана а дашах ца теша со, – элира Аьрзус. –
Хъайх тешам байина ахь.

– Ас бехк ца буьллу, Аьрзу.

– Хьо вохкалуш стаг ву, хъуна хала хир дац кхузахь ваха! –
къиза дешнаш кхуьйсура Аьрзус.

– Аьрзу, ма ехъа Іиттарш, сан собарх къинхетам бехъа! –
къаьхъа мохь белира Кундуховн. – ХІаба, соьгахь шортта ахча
ду! Туркоша со лоьру, царна чІогІа оьшу шайн мостагІийн

эскарш, тѣман илмий девзаш волу инарла. Цигахъ сайна гѣла а гундоцчу дарже кхача мега со кхузахъ. Амма хІун до цунахъ? Кхузахъ паччахъ хилла вехачул, суна-м лаьмнашкахъ къелла валар тоьлий. Амма гІаьхъа кхетта-кх.

– Дала хьукма дойла хьуна! Вало, Јела.

– Собар, Аьрзу. Шу юхадерзо хьажийний со-м!

Масех гІулч ма-тессинехъ, сецира Аьрзу:

– Хабар ца дахдеш, кху адамашна кхел кхайкхаяй валихъа. Алхазан Муса. Духа ца дерза, лиьр ду тхо.

– Эрна къа а ца хьобгуш, духадерза. Оьрсийн паччахьан оморду, кхуза кхелхинчу нохчех цхьа а юха Россин дозанал чохьхъа цавалийта.

– Хаьа тхуна. Амма, дозане а хевшина, оха юха а дехар дийрду.

– Шу тергалдийр дац.

– Мухха дирзина а, цІа доьрзур ду тхо.

– Къайлах цІавирзинарг Сибрех хьажор ву шух!

– Оьрсийн Сибрех делара тхо, кхузахъ хуьлчул.

– Цигахъ керста дине дерзор ду шу! Шун зударий цигахъ шарбалш йоцуш, гаурашца лелар бу! Шун берийн берашна нохчийн мотт а, гІиллакхаш а, дин а дицлур ду!

– Тхуна са ма гатдехъа, Алхазан Муса. Оха, мухха Іалашдийн а, тхаш а, тхешан дин а Іалашдийр ду. Цул, Алхазан Муса, хилаза цадериг дІадоладе вай? Декъий ца хьахъ, дийна тхо юза дуьгур дац аша.

«Ванах, хІун де-те ас? – хеттара Кундуховс шега. – Герг аьича? ХІан-хІа, хІан-хІа. Цул дІабохуьйтур ас хІорш. ХІокхариь гергахъ со ламанхо, хІокхеран дуьхъа махках ваьлларг, хІокхеран гІайгІа бан гІертарг хилла виса веза...»

– Ма дийцахъа, Аьрзу, шу юхадерзо дагахъ хилча, со гІийр вацара хьобца хІара захало дуьйцуш. Ас-м шу дІадохуьйтур дара, туркоша дозане дуьгур дац. Цара дитахъ а, оьрсаша шайн дозанал чохьхъа довлуьйтур дац. Суна хууш ду, шуна дуьхъал шина а агІоно цига инзаре дукха эскарш оьзнийла. Ас аьлларг дай, юхадерзийша, Аьрзу. Суна лаац оцу пекъаршна дуьхъал герг дац.

кха. Амма дозанехъ шух кѣинхетам бийр бац кхара а, я вукхара п. Цул, кхузахъ а совций, кхара бохург дейша...

– Йолах эскарехъ гѣуллаккхий? – кѣоршаме хьаттира Аьр-тус. – Цигахъ оьрсийн паччахьо тхо санна, кху Хонкаран махкахъ туркоша бѣарздина гѣуьтту кѣаьмнаш цѣйла керчош леллий? Хьуна а, хьан керлачу дайшна а моьтту хир ду, шайн мохк, доьзалш, синош лардеш дезткѣа шарахъ цѣй Иенийна тхан нах цѣйга марзделла акхарой ду? Хѣан-хѣа, Алхазан Муса, тхо хир дац цхьаннан а леш, цхьаннан а йолахой. Иштта дѣаала ахъ туркойн паччахье. Марша ѣайла хьо!

Меллаша кѣилбсѣдехъа буьйлабеллачу наха цхъа чаккхарма некъ бале, царна тѣаьхьакхира, юххе ваьлла бере а волуш, ши гѣудалкх. Генара бѣаьрг ма-кхийтти вевзира ѣелина Мусин ваша Афока.

– Мусас некъана хѣара ши гѣудалкх кхачанан сурсаташ да-ийтина шуна, – элира цо, Аьрзуна тѣе а веана. – Хѣорш дѣаэцар а дийхира цо. Юха а дийхира цо, ас доьху шуьга, тхойша вонна дагацалецар. Диканиг дечуха лийлира-кх тхо. Шун дегнаша лобхург лойла шуна Дала. Дала шен кѣинхетамах ма дохийла шу а, вай дерриг а!

Шина салтичо гѣудалкхаш яссоре а ца хьожуш, юхаозийна говр ма-йоьдду лаьल्लीна, некъо гола тухучохъ кѣайлавелира Афока...

XI-гIа КОРТА

«БУСАЛБА ВЕЖАРИЙ»

«Султан а, цунна уллорниш
а бусалбанаш бу, моьтту хьуна?
Уьш-х гаурийл а оьшу.
Дависарг-яI, сайн кара нисбелча,
султан хьалха а ворущ, ас,
ткье диъ дакъа деш, борур бара уьш».

Имам Шеман

1.

Эривански областан Тіеман губернаторан инарла Астафьевн кехат.

«Кавказски Эскарийн Коьртачу Штабан Начальнике, Цуьнан Локхалле, инарла-лейтенанте Карцовга.

Къинхетаман Государь Александр Петрович!

Ши кIира хьалха Александропольна улло вайн дозанапшка кхаьчначу нохчийн 198 стагий, зудчой соьга дийхира, шайн дай баьхначу махка духадерза шайна бакьо ялар.

Туркойн правительствос цхьа а тайпа гIайгIа ца беш битничу оцу нахера ирча бохам-хьал хуучу ас дийцарш дан сайна те векалш бахкийта пурба делира царна.

Оцу векалша соьга дийцира, шаьшларчу цхьа цIе яханчара дуьн цучух а тешна, даймохк битина шайн схьакхалхар. Цара дуьн цучух ца Iе хаделлехь, шаьш цкъа а Россера схьакхелхар а дацара. Турцехь шайн беш цхьа а тайпа гIайгIа бац, шаьш Iаламат ирчану кьелле, бохаме а эгна, цигахь шайна къастийна мохк стагана, шилий бен, ваха мегар долуш бац, Турце юхадобьрзучул, Сибрех даха а, я цигахь вайн дозанапскахь дала а реза ду шаьш бохуш...»

2.

Ши кIира дара хьалхара тоба Арпачайна уллохь туркойн эскарша сацийна латто.

Цул бутт хьалха кхаьчна нохчийн кIеззиг доьзалш а бара бухахь. ХIинцале гIеххьачул шайн кешнийн ков-керт лаца а кхит.

нера уыш. Шаыш кхуза кхаычначу дийнахь дуыйна, даймахка дладахийтахьара шаыш бохуш, кера куйнаш, корталеш детташ, цара дукха дехарш динера дозанерчу туркойн хьаькаме Сулейман-бейга а, оьрсийн хьаькаме цхьана инарле а.

Сулейман-бейс бохура, шуна схьадахка лиъча, схьа а дахкийтина шаыш, дладаха лаахь, дла а дохуьйту шаыш, амма оцу длогарчу торгIалчу бIогIамна дехьа лаьттаху оьрсаша, шу дозанах дехьа ма довлийта, боху шега. Уыш резахилчахьана, ца сецадо. Ткъа оьрсийн инарлас боху, шу дозанах сехьадовлийта шен бакъо яц. Юх-юха а дийхира наха. Шаыш хIинца оьрсийн Iедална муьтIахь хир дара, цо хьаькхначу сизал тIех а девр дачара, дладахийтахьара, бехира. Гуллакх ца хилира. ХIета, шайн махка ца дахийтахь, мичча а цхьанхьа Россех дитахьара шаыш а, бехира. Реза ца хилира инарла. Сибрех даха реза хир дара шаыш а, бехира. Гуттар собар кхачийнчара элира, ахь цIа дерзийтахь, керста дине дерза реза а ду шаыш.

Оцу хьола тIе нисбеллера IелагIар. Дозанца волчу оцу шина инарлица дийцар эрна хир ду аьлла, царна тIех а ваьккхина, Тифлисе, сардална тIе, Аьрзу коьрте а хIоттийна, виь стаг хьажийра цара. Амма сардала а духатуьйхира церан дехарш. Аша яздина Турцехь волчу шен эпсаре делла дехар хьалххе шега схьакхаычна, ша иза Петарбухе дладахьийтинера, нохчий юханехьа цIаберзар бохург хьеха а ма дайта аьлла, шен вешера жоп деана шега, элира цо. Шайн лаамехь шайн бусалба паччахь, бусалба вежарий болчу дIакхелхиний шу, бохура сардала, шаыш дладахханчохь IадIе, юханехьа а ца хьийзаш.

Амма хIорш хазахета цига цакхалхар, шаыш гатбина, бIарзбина хIорш даймахках бевлла хилар хьеха а ца дора. И дерриг кхеран шайн «лаамехь» хилларг лери.

Ма атта хета-кх царна нехан бохам!

Сардал волчуьра селхана схьакхаычна АьрзугIар. Цара деанчу хабаро дегнаш дохийна нехан. Ма кьинхетамза ду-кх сардалан дог! ТIулгах дича санна. ТIулг а ма беша, тIе дуккха а хиш Iенча. Амма оьрсийн паччахьан, цуьнан вешин, инарлин дегнаш дашалац-кх оцу берийн, зударийн бIаьргех догIанха Iеначу хишка.

Мушерий, Эрзерумерий схъа Арпачай оцу бехачу некъаш кешнийн баързнийн лар ютуш кху дозане кхачна и адамант и ши эзар ялх бIе ИндагIа сацийна-кх оцу лаьттачу торIагIа бIогIамо. Цунна дехъа, къилбседехъа, лаьмнашна тIехъа лаьттачу церан даймахко тIеийзабо уьш. Иза бу оцу адамийн догIамашна ницкъ лург, уьш къилбседехъа дIабуьгург.

Ялх бутт хьалха шена букъ тоьхна, тилла дахана шен бераш тIедоьху цо. Даим церан лерехъ дека царний бен ца хуучу маттахъ цо бечу кхайкхаман аз. И царна го маьлхан а, беттан и серлонца. Иза царна хеза мохан эсалчу тулгIешца, шовданийн декарца, олхазарийн шакаршца, шайн сингаттамечу илIештийжаш техкачу хьаннашца. ПIа-бацо, дорцан угIаро – дерриг а Iаламо, дIа мел хьаечу межено и кхайкхам шайга кхийдабо, моьтту царна.

Xинца и кIайн-Iаьржа мохане бIогIам мокхазан берд хилла лаьтта царний, церан даймахканий юккъехъ. Цул дехъа церан дахар ду, ткъа сехъахъ – Iожалла. Амма буйнахъ шийла герт и къуьйлун, тIулгийн йолун санна, къинхетамзачу яххьашца оцу бIогIамна дехъа а, сехъа а лаьтташ салтий бу. Сехъа агIор – «церан бусалба вежарий», дехъа агIор – церан бIешеран мостагий. Амма шина а агIорчийн ойла а, Iалашо а цхьаь ю. Шинхьарчийн а ойла яц хIорш оцу бIогIама тIе бита. Иштта ду шина а мехкан паччахьийн омра. Иза дика хаьа оцу ши эзар ялх бIенна. Амма царна кхин цхьаь хаьа: оцу бIогIамал сехъахъ дисахъ, бутт бала-ле шаьш дерриг лийриг хилар, дехъа довлалахъ – ах мукъа а палеш даймахка дIакхачаре догдохийла юйла.

3.

Дерриг а хилира Iела ойла ян а кхиале.

Хьалхарчу буса хан ялалц кхеташонашкахъ кыйсинчул тIаьхъа массеран а цхьана бартаца сацам хилира, нагахъ бертахъ ца довлийтахъ, бертаза дозанах довла. И сацам тIеовчуш дукхахболчара догдохура дозанехъ долчу шина а агIонан эскарша, оцу адаманна аьлча а, оцу адамийн гIаларташна дуьхьало цяре. Дуьхьало яхъ а, герзаца йийр яц. Хьанна хаьа, ирх-пурх а шайн махка дIакхачале новкъахъ белла а хIорш кхачалур бу

пълла, дѣхеца а мегий уьш-м. Герз дуьхьалдаккхахь? ХІумма а дац, доккхунда шайна. Кху дозанехь уьш а буьтур бац, юхаберзийча а уьш лийр бу. Іазап а хьобгуш, дай-нанойн – берех, берийн дай-нанойх дог а Іийжаш кѣз-кѣзиг лечул, кхузахь цхьана дийнахь я сехьарчийн, я дехьарчийн карах белла дѣабовлар Голи ю царна.

Оцу мехкан Іаламо а ца бора царех кьинхетам. ХІор де а догІура юькѣ дохк тѣтеташ, я гуттар серсаш, я, серий санна, догІа детташ. Амма таханлера де хаза деънера. Ламанан дукѣ тѣхула хьалабаьллучу малхо догІмаш а, дегнаш а дохдора адамийн. ХІора а чІогІа тешна вара, сийсара шайн хилла сацам Дала кьобалбина хиларх.

...Ткѣ бархІ тобане а бекъна схьакхалхийтинчу царех 28-чу апрелехь уггар хьалха Нохчийчоьнна букъ тоьхначу тобанца болу ІелагІар, 17-чу июнехь Арпачайна гена йоццуш йолчу Хазапински заставехула дозанап сехьа а баьхна, туркошка схьабелира. Тахана октябран вуьрхІитталгІа де ду. Нийсса биь бутт хьалха, цхьана жоьжахатера кху жоьжахати чу-м атта битира уьш, хІинца юханехьа битац-кх.

Я массо велла кхузахь вожа, я дозанап дехьа а девлла, нана-Нохчийчу кхача сацам бина, меллаша дозан тѣ доладелира ши эзар ялх бѣе адам. Къений, кьоний, зударий, берашший...

Оцу йоккхачу тобанна цхьа чаккхарма хьалха вогІура кара лаьцна кІайн байракх йолуш итт стаг. Церан карахь а, дегІаца а цхьа тайпа герз дац. Яьстина, зударийн санна, хецна ю годаяккъаш. Уьш юха а цкѣ машарна хьалхабаьхна векалш бу. Ткѣ важа висина ши эзар ялх бѣе стаг, юкь-юкѣ каралаьцна кІайн байракх а йолуш, меллаша ког боккхуш, ламанан басаца чІуг етташ, царна тІаьхьа вахвеллера. Говрашкахь а, гІаш а.

Хьалхарчу оцу иттанца вара Аьрзу а, Іела а, Чора а.

Массарна хьалха гІожа тѣ йихкинчу кІайчу чалбанан кийсаках йина байракх а айбина воьдучу Аьрзун кІажаш хьобшуш тІаьхьаьдура Іела.

Іелина геннара дуьйна гора гу тѣхь некѣ тѣ ерзийна лаьтта яккхий тоьпаш. Царна уллохь а, тѣхьа а, зингатиьн туьйлиг санна, и гу сийсош, туркойн гІашсалт, дошлой.

«Доза дІанехъа ду, ткъа яккхийчу тоьпийн юьхьигах махка
на чоьхъа ерзийна цара, – дагахъ цецвелира Іела. – Ванах, тхуш
тІетоха-м ца бохку хир бу хІорш?»

ДІа мел боккхучу когаца туркойн эскарна герга гІертара уьш,
Царах схъакъаьстина цхъа ахбІе дошло, ІелагІарна дуьхъал а ве
ана, хІокхарна тІекхачале сецира. ХІинца шера къаьстара цера
сутара яххъаш. Дозанал дехъара схъа кхара лелочуьнга хъуьйс
ра оьрсийн салтий. Ша дуьненчохъ даьккхинчу оцу ткъе дей
та шарахъ тахана дуьххъара даг чу кхеравалар иккхина Іелина,
Хъалхахъа лаьтгара герзах доьттина, лата кийча шина паччахъан
эскарш. Ткъа хІорш – ши эзар ялх бІе адаман гІаларт. Юккъерчу
къонахийн карахъ а дац герз. Машаре сатуьйсущ, шайн карара
герз зударшка а делла, уьш тІехъа лощущ, хъалха а бевлла, оцу
буьрсачу ницкъана тІеобхучу божарийн. Іуьйренан мелчу мохо
тІекхобхура тІаьхъарчийн гІийла мукъам:

...ТІам чехка олхазар, Нохчийчу хьо додахъ,
Маршалла луш ала тхан муьма вежаршқа,
Даа рицкъа ва доцуш, дийша мотт ва боцуш
Тхо лелаш ду алий, кху пана ва махкахъ.

Шийлачу буьйсанна борз угІу ва хезча,
Алалахъ, ма мотта мацалла и угІу,
И угІуш ю, ала, ардангах хадарна,
Тхо, цунах тарделла, лелаш ду, алалахъ...

Шен сих ца кхоьру Іела, ткъа хъалхавогІучу вешина, Аьр
зуна, цхъаь хиларна кхоьру. Аьрзух хадахъ, дерриг йиш-вешех
ваьлла, гІаж санна, цхъалха вуьсу иза доккхачу дуьненахъ. Амми
тахана хІунда боьссина цуьнан даг чу и кІилло кхерам? Дуьз
зинчу ялхитта шеран хІор дийнахъ, хІор сохътехъ, хІор минотехъ,
бара кхул а луьра кхерам. МостагІчунна чухохкучу хенахъ данм
хъалха хуьлура цаьршиннан дой, тІекхаьчча – тІом угтар буьрса
чохъ, юхадовлуш – массарал тІаьхъа хуьлура и шиь. Оцу ялхитта
шарахъ йиллина дІа – хъалха а, тІехъа а, массо агІор, массо ханна
– шен сутара бага а гІаттийна, царна тІегІертара и Іожалла. Амми
бІаьрг-негІар тухучу юкъана а Іелин даг чу кІиллоллий, кхерава
ларрий ца доьссинера. ХІетахъ цунна хаьара, шайна хъалха верт

шайх лага, шаьш даьа, шайн мохк дІалаца, шаьш лолле дерзо, шайна Іазап дохьуш веана мостагІ вуйла. Цундела иза массо минотехь кийча хуьлура дерригенна а. Иза ларвора цуьнан кадечу, нуьцкьалчу дегІо, семачу лергаша, ненан Іуналло – даймехкан Іаламо. Мацвелча, вузавора, шелвелча, вохвора, чевнна дарба дора, мостагІчух кьайлавоккхура. И нана-Даймохк бара оцу десткьа шарахь цуьнан халкьо ницкь оьцу кхачалур доцу хьоста. Цунах хаьдда уьш тера бу ненан некхера даьккхинчу берах, гІодах хадийначу маргІалх, хи чуьра аратесначу чІерах...

Амма муьлш бу-техьа царна хьалха лаьтта и туркой? ДоттагІий я мостагІий? ДоттагІий боцийла-м хиьнера, мостагІий ма хилахьара!..

ХІун ду а хаац, тахана эkkха санна детталора дог готгачу кийрахь. Цкьацкьа ойла хуьлура, Аьрзу тІехьа а лоцуш, хьалхава-ла. Амма воккхачу вешина хьалхавалар гІиллакхехь ца догІура. Воккхахволу ваша хиларал совнаха, кху махкахь Дала а, наха а дІатеттинчу пхи эзар доьзало баьчча вина хьалхаваьккхина ву Аьрзу.

Іелас тІера бІаьрг ца боккхура вешина. Шуьйра белшаш, юткьа гІодаюкь, деха пхьаьрсаш, будто хенан маьІигаш, хебаршка ихна оза кІесаркІаг, месала куйна кІелхьара схьакьеда дуккха а хенахь дуьйна башазчу коьртан сира чоьш. Цуьнан шовзткьа шо а дац, Іелел дийнна пхи шо воккха ву. Ялх бутт хьалха бацара оцу коьрта тІехь цхьа а кьоьжа чо. Ткьа хІинца йис йиллича санна бу. Къежвелла. Халонаша аьхна цуьнан майра юьхь, лекха хьаж. Амма дегІ ду, чІу санна, нийса, элдара.

– Совцал!

Векалийн некь лаьцна лаьттара, хьалхаваьлла кхо эпсар а волуш, даьхначу таррашца ахбІе гергга дошло.

– Мича гІерта шу? – кІоршаме хаьттира кхааннах хаза хьовзийна Іаьржа мекхаш долчу верстинчу эпсара, байракх карахь хьалхавогІучу Аьрзуна тІе а вирзина.

– Шуна ца хаьа, тхо тхешан махка гІертійла? – хаттар дира Аьрзус, дукха хийцам боцуш туркойн маттаца богІучу гІумкийн маттахь.

– Ткьа бакьо хьан елла шуна?

– Аша а, дехьарчу оьрсаша а и бакьо яларе догдохуш бутт бу кху Арпачайхь ерзинчу стигал кӀел адам лаьтта. Оцу батта чохь масех бӀе стаг велла тхан.

– ХӀинца хӀун до аша? – ца лоруш, кӀоршаме хеттарш дора эпсара.

– Кьилбседехьа дӀадоьлху, тхешан махка.

Кхааннах ши эпсар гӀадвахана велавелира. КхолагӀниг, кьо-наниг, резавоцуш хьоьжура цаьрга.

– Кхузахь леш кхачош лаьтта тхо, – шен декхар дерг дуьйцу-ра Аьрзус. – Схьакхелхинчу тхан нахах ах бен дийна ца бисина. Дийнабиснарш а буй ткьа дийна? Шуна го-кх хӀорш. Даймах-ках, шен халкъах хаьдда стаг велла ву, цо мел дика хьегахь а. Тхо сингаттамой, мацаллой, цамгарший хӀаллакдо кхузахь. Тхан цхьана йовссарийн гӀоьнца шун а, оьрсийн а Ӏедалша Ӏехийна тхо. Цунах кхетта нах.

ШолгӀачо, тур санна, хьаьвзина мара а, нилха мекхаш а, цӀена яьшна маж а йолуш, ийзинчу анашано бӀаьргийн нур дай-инчу озачу эпсара дӀанехьа, гу тӀе, пӀелг хьажийра:

– ДӀогахь лаьтта яккхий тоьпаш а, царна уллора салтий а гой шуна? КхидӀа аша ког баккхахь, шуна тӀетоха дина омра ду цаьрга. Царна тӀехьа пхи эзар дошло лаьтта, шуна тӀехахка кийчча. Церан декьашна тӀехулий бен, тхан дозана дехьа а девлла, гаурийн махка ког буьллур бац аша.

Ӏела цуьрриг шек вацара, эпсара дуьйцург цара дендерг хиларх. ТӀехдика евзинера цунна церан кьиза амалш. ХӀетте а Аьрзус кхин дуьйцура:

– Тхо девнна ара ца девлла, эпсар. Ца го хьуна, тхох цхьан-нан а юкъах атталла шаьлта а яц. ТӀехула тӀе, кху дуььненахь мел долу герз караделла тӀехецча а, цуьнца шуна дуьхьало ян ницкъь ца бисина тхан догӀмашкахь. И нах я кхузахь лийр бу, я белла кхачабаллалц кьилбседехьа дӀаоьхур бу. Юханехьа ког боккхур бац, эпсар.

– Ас аьлла шуьга, нагахь кхидӀа аша ког баккхахь, оха, мозий санна, дойур ду шу! – ТӀечевхира векьана эпсар.

– ХӀун дийр ду ткьа, эпсар, оцу наха кху дозанехь бала, я дехьа а бевлла, кьилбседехьа дӀабаха сацам бина.

– Делахь лийр ду-кх шу кхузахь!

– Тхуна герз айба дохку шу? – юкъавуьйлуро Йелина уллохь лаьтга Чора. – Вайх цхьана Дала кхоьल्लीна, цхьана умматехь бусалба вежарий ду! Оцу мискачу зударийн, берийн, баккхийчу нехан ций Йано ойла ю шун? Аша тоьхча, дан ций дац церан догIмашца. Уьш, халла синош доьлуш, чархаш ю. ДIадахийта тхо.

– Мича?

– Тхан даймахка.

– Даймохк мичхьа бу шун, сагIадоьхургаш? – чуьравелира верстина эпсар. – Шу кIиллош лаьхкина махках а яьхна, цига охьа ца хевшина оьрсий? Юха шу цига хьан дубту? Гаурийн паччахьна шайнаш, шайн динехь берш бен ца беза. И хаьий шуна? Кхузарий, ГIажарехарий маситга эзар эрмалойн доьзал дIабигна цо. ХIордал дехьара тхан керста ялхо а кхалхийна шен махка. Шен керстанаш дIабубгу, бусалбанаш схьалоьхку. Цо дIабигна керстанаш юха ца гIерта, ткьа шу, бага са а кхаьчна, дIагIерта!

– Цигахь тхан даймохк бу!

– Цу тIе, шун Iедал а ду, оьрсийчул тIех аьлла, кьиза.

– Сацийта, мунепикь!

– Собаре хилал цхьажимма, – вистхилира хIетталц тап-аьлла Ийна кьона эпсар. – Шуна хIунда ца хаьа, оха дIадахийтитча а, дехьа лаьтгачу оьрсийн эскарша шаьш дехьадовлуьйтург цахилар? Цул, меллаша юхадерзийша, тхо кьила а ца духкуш. ХIун ду шуна цигахь оццул марзделларг? ДIадахча а ду-кх шу оьрсийн паччахьа Сибрех лохкур. Цигахь шелонна лийр ду. Дийна диснарш керста дине а дерзийна, хьакхарчий а юуш лелар ду. ТIаккха дуьненах а, эхартах а довлу шу. Суна кьахета шух, хIаллакьхила дохку-кх шу.

– Кхузахь дехачул, Сибрех даха а, керста дине дерза а реза ду тхо! – эkkхийтира Йелина тIехьа лаьтгачу цхьаммо.

– Сацийта, хьакха! – цIогIа туьйхира векьанчу эпсара. – Цул, Iовдалш, оха боххург де, шайл хьалха кхуза кхаьчна важа ламанхой санна, тхан эскаран могIаршка хIитта. Шайн йолал сов, маьхаза даа мерзаниг, тIедуха диканиг, хIуьрлаIуьннан мехкарий санна хаза, денна хуйцуш лело керл-керла зударий хир бу. ТIехула тIе, хIордал дехьара керстанаш тхан кога кIел латто гIо

деш хІонц южур ю шуна. Къаьсттина хаза хуьлу церан меташ-
канаш. Ткъа дукха хан ялале оха шуна гІо дийр ду шайн мохк
маршабаккха. Оха бохург дахь, элий санна, дехар ду шу, ца дахь,
кхузахь лийр ду.

Собаречу Аьрзус, кІоршаме вела а къежаш, ладоьгІура ве-
къначу эпсаран къамеле, ткъа сиха Чора оьгІазе чугІоьртира.

– Тоийта! И зурма тхуна локху дукха хан ю. Хьалха – Нус-
рет-Пашас, тІаккха – Эмин-Пашас, юха – Алхазан Муса-Па-
шас! Тхо схьакхачначу шолгІачу дийнахь дуьйна! Тхан мохк
гаурех маршабаккха шаьш гІо дийр ду, тов! ДІадаханчу дезткъа
шарахь-м дага ца даьхкира шуна тхо, итт-цхьайтта шо хьалха
оьрсашца шайн тІом болабаллалц, цара шайга шарбалш яша-
ййтталц! Баккъал аьлча, кху махка кхаччалц тхуна моьттура,
шун бусалба дегнаш ду, шуьгахь ницкъ бу, аша дуьйцург дош
ду. Тхуна дан гІо-м муххале а дацара шун, шаьш ду шу нахсра
гІо оьшуш. Шу девзинчул тІаьхьа оха сатесна, цІа а дирзина,
керста оьрсашца цхьаьна лулахь, машаре дахаре. ДІадовла нов-
къара, тхешан махка дІадахийта тхо!

– Чора, вон ма ала! – доттагІчунна муьшка йира Аьрзус.
Дов долийча, вай тоьлур дац кхузахь. ТІаьхьара минот хІотталц
машар бийца беа кхаьрца.

Чорас корта хьовзийра.

– ХІан-хІа, Аьрзу. Машар хуьлучу тІера дІадаьлла хІара,
оьгІазвахар тІехдаьлла, вехьара Чора. – ХІорш къинхетам бо-
цуш адамаш ду. И суначул дика хьайна хуьушехь, лела хьо. Ца
го хьуна, тарраш а даьхна, чухахка кийчча лаьтта дошлой? Ца го
хьуна яккхийчу тоьпашна уллохь кІур туьйсу милташ?

ХІетталц шен вешина а, кхаа эпсарна а тІера бІаьрг ца банк-
кхинчу Јелина, хьалха дІахьаьжча гира цхьаннан оьмре ладоьгІу
герз карахь туркойн эскарш.

– Совца! Совцаде и жІаьлеш! – мохь хьокхура векъначу эп-
саро.

Јела тІехьа хьаьжира.

ХІорш машар бан гІерташшехь, тІекхиира тІаьхьабогІу нах.
Чов хилла, Дала шен тунгари чу текхачу эхханах тарделира
Јелина и адамийн татол. Ши эзар ялх бІе адам. Зударий, бераш.

къенанаш. Чуэгна бѡаьргаш, озий, якъаелла яххьаш. Хьокха тѡе оьхкича санна хетара церан ирьеллачу белших кхозу мацах цкъа хиллачу бедарийн тѡелхигаш. Хала дара и тѡелхигаш цхьана хенахь чобьэш, гѡвталш, вертанаш, башлакхаш хилла бохучух теша. Кхин а хала дара и адамаш цхьа масех шо хьалха дуьне-нахь цѡе яххана майра, каде, говза тѡемалой хилла бохучух теша. Чохь са доцуш санна, севцца, кхоьлина бѡаьргаш, евлла яххьаш, кенах тарделла кортойн чобьш. Дукхахберш – когаш-ѡуьйра, важаберш – неѡармачийн бахтарш когахь. Мацалла тѡелделла, тѡехь дерзина, мажделла, пѡендарш тѡе а девлла, куьйгаш а лаьцна юххе даьхний, гехь, мараххьий бераш. Дакъа кешнаш-ка эцна боьлхурш санна, тийна, кхоьлина, меллаша тѡеобхура уьш. Схьагарехь, хийлазза шен куьйга къиза кхиэл йина векъана ѡаьржа эпсар а лаьтгара бохамаша эрчадаьхначу оцу адамех цец-ваьлла, шен карара юьйлина тапча а йицъелла.

– Кѡентий! – кхайкхира Аьрзу, нахехьа а вирзина. – Бертахь дозане дитац, Делера ца хилахь, кхаьргарчу къинхетаме догдохийла яц. Хѡун де вай?

– Хьалха дига тхо, Аьрзу!

– Я даймахка, я кхузахь ѡожалла!

– Кхин некъ бац!

– Зударший, бераший хѡун дийр ду ткъа?

– Дерриг лер вай кхузахь!

– Кхузахь дисахь, бѡаьстенга вай цхьа а вер вац!

– Дела ву вайн накъост!

Аьрзус уьш юхаберзабойла хьобжуш ладоьгѡуш, тѡулган суьрташ санна, лаьтгара туркой.

– Кѡентий! – мохь туьйхира Аьрзус. – Вай кхидѡа гѡулч тасахь, туркоша вайна тоьпаш тухург хиларан шеко яц. Дѡадаханчу ѡай Шелахь, Сту бийначу арахь, хилларг ма хилахьара вайх тахана. Нагахь туркоша вайна тѡе тѡом болабахь, зударшкара герз схьа а эцца, дуьхьало ян пурба ду шуна. Болх Даллий, пайхамаршний, эвлаяшний тѡе билла, амма герз, дой кийча латтаде!

Тобанна хьалха лаьттачу Къосама назма ѡолийра. Цунна тѡехьара схьа Аьрзуна тѡедоьгѡна дара Эсетан ѡадийна бѡаьргаш. Ёлина а гуш хийцаелира Аьрзун машаре юьхь: хѡинца туркош-

на тЕволавелларг машаран векал вацара, ткЪа даимлера буърса тЕмало Аързу вара.

– Совца! Юхадерза! – маъхъарий хьобкхура туркойн эпсар ша.

Дой тЕхъарчу когаш тЕ а хИттош, кортош тЕхула тарранг лестадора дошлоша.

Туркойн маъхъарий дойуш, тЕахъ-тЕахъарчара дЕабыцуш, масех бЕе стага айира Къосама долийна бЕаххаллин илли. Южалла бен ца хеташ тЕбогIучу нахах ларлуш, шайн дой юха а хьовзош, стоммий, векъаний ший а эпсар, тобанна юкъа тапчанах а тоьхна, шайн дошлошца хаьхкина кЕгарвелира. Еелина гира вешин юьхъ чИичкъашка а йобдуш, цо шен некхе куьг хьом а, цунна аьтту агIор вогIу Чора аркъал кхоссалуш а, тЕхъарчара иза хьалалоцуш а.

Масех гIулч тесча, макхвелла Аързу, хадийна зьортала дит санна, меллаша сеттина, Еелин, Эсетан каравуьйжира.

Дага кЕел вон чов хилла иза маракъуьйлуш гора лаьттаху цаьршинна хаза а ца хезира, юьйлу яккхий тоьпаш, тЕмалойн буърса маъхъарий, зударша хьобкху цIогIанаш, берийн белхарш, чевнаш хиллачийн узарш. Уьш дерриг шайна гIенах гуш санна, стигал къекъаш, гонаха дохк хIуьттуш хийтира цаьршинна...

* * *

Дозанехъ хиллачу оцу гIуллакхах лаьцна Александра Петровича шега делла рапорт а дешна, цунна тЕе сихачу хотIаца йоцца резолюци язйира Воккхачу Эло Михаила:

«Суна Iаламат халахета цигахъ цIийIанор, новкъа ду и ца Iанийта сайн ницкъацхачар. Сайна даго хьобххург дан сайн бакъо хиллехъара, и декъаза нохчий, цхъана минотана а ца сецош, вайн махка буьтур бара ас...»

Шалго бара Михаил Николаевичан мотт. Лаьхъанан санна, Цуьнан цхъана гонаца моз дуттура цо, вукхуьнца дIовш деттара. ТЕахьо тЕман министре Милютине шен рапорта тЕхъ яздира цо.

«...Оцу юккъехула, дЕабаханчу октябран 17-чу дийнахъ. Александропола улло, Арпачай, вайн дозане кхечира кхелхина баханчу нохчех 200 стаг. Вай бохург хIуьу дан реза хир дара,

махка дерзийтахъара шаьш бохуш. Царна тӀаьххье Арпачай
оьхучийн барам 2600 хъалабелира.

Нохчий вайн дозане буьйлабеллийла хиьначу эрзерумски
велис кхелхинарш юхаберзабе аьлла, дошлошца Муса Кунду-
хов царна тӀаьхъавахийтира, амма цуьнга уьш ца совцабелира.
Кхелхина баьхкинарш мел халачу хьолахь хиллехь а, царах ма-
сех доьзал юхаберзийтаро цигахь бисина берриг нохчий юхане-
хъа буьйлаболуьйтург хилар гучу ас, кхелхинчийн дехар духа а
тоьхна, омра дира, дозан тӀехь чӀогӀа тергам а латтабе, нохчий
бертаза империн махкӀ тӀе ца бовлийта, оцу агӀор долу дерриг
а вайн эскарийн дакъош Арпачайна тӀе а оза аьлла. Нохчийн то-
банаш вайн дозанашка эхар шена ма-хеззинехь, капитана Зеле-
нис эрзерумски велига дӀахъедира, кӀира далале вайн доза нох-
чех цӀандина хила дезар. И дӀахъедар диначул тӀаьхъа туркойн
Ӏедало эскарш дахийтира Арпачайра нохчий дӀабаха, царна тӀе
якхий тоьпаш а тоьхна цигара юхабаьхна нохчий, гонаха тур-
койн эскарийн ха а хӀоттийна, Къарсе дӀабигира...»

ВЕШИН ВЕСЕТ

«Нагахь санна Турцис, Англис тхаьшна гIо ца дахь,
нагахь санна дуьхьало ян кхиболу берриг гIирсан
кхачийна тхаьш кIелдисахь, тIаккха тхешан
цIенош а, сал-пал а ягийна, зударий а, бераш а
дайина, тхешан лаьмнашка кIегар а дуьйлуш,
тIаьхьарчу стагана тIехитталц леташ,
лийр ду тхо».

Шайх Мансур (Унурман)

1.

Иелина хиллачу бохаман дакъа кхаьчна гIелделча санна, кхон
лина, сингаттаме деара шолгIа де.

Гобаьккхина массо хIума кьайладоккхуш даьржира лаьттах
хьаладуйлуш санна маьI-маьIпехь боьранашца, хица ийало дуь
къа тIуьна дохк. ХIаваэхь ловзуш, пелдуйлуш, меллаша, тата
доцуш лаьтта охьаьгура аьккенан духар тIаьхьара охьатосуш
цIанлучу дитташ тIера мажделла гIаш. Лаьтта бухара санна,
лаха чуьра, дахкара кIелхьара, цхьанхьа-м юьртара схьахьара
жIаьлеш леташ, Iуьйранна нIаьнеш кхойкхуш. Iаламо шекдо
цуш дIахьора шен раж. Оцу дахкарна кIелхьарчу юьртахь а, дие
инчу дерриг дуьненахь а Iуьйранна дIадолалуш ду дахар. Кху
сохьта цхьаберш шайн хIусамашкахь ховха набарш еш Iохку.
Вуьш кьинхьегаман денна кечлуш бу. Де долало цхьаберш бе
лош, вуьш белхош, кхоалагIанаш хьаналчу кьинхьегамца шайна
я нахана бедаш, вукхара уьш бацош, Iехош, талош, бойуш...

Дахарехьа латто и буьрса кьийсам буьйсанна цхьана йоцц
чу ханна дIатоьй, ткъа Iуьйранна кхин а карзахе юхаболало.

Адам дуьнена даьлчахьана хIора де иштта тIедогIу, иштта
дIадоьду. Уьш хийцаделла муха, маца догIур, Iелина хаац. Цун
на цхьаь хаьа цхьаннан бохам – кхечуьн ирсан лами хилар.

Ломан басахь, тIехь лаьттал дукха хиллачу тIултех цIандеш
даьккхинчу цхьана жимачу ирзехь кьанделлачу бIара кIел сии
сара буьйса йоккхуш севцира уьш.

Селхана малх чубузучу хенахь кхетамчуьра ваьллачу Аьрзуна юххе хиьна сахуьланга даьлла Йелий, Эсеттий. Стомма чкьор деш яржийнчу хьардаш тӀе виллинчу Аьрзуна кӀел тесна ду цуьнан чоа. Вешин чевнна хьерчош этӀийна Йелин коч. Асанаш яхна гӀовталх а. Гуобаьккхина дӀасакхийсина Юхку цӀийша юьзна тӀелхигаш. Цаьршинна гуш, хезаш, хаалуш цхьа а хӀума дац, веккӀа цхьа Аьрзу воцург. ТкӀа иза Юьллу, верриг цӀий ихна, халла хаалуш садоьлуш. Оцу цхьана буьйсано буткӀбина, чорха тӀе лаьцча санна, ирбина Аьрзун мара. Кегий сурхаш тоьхна бета гонаха. Детта цӀий ду сирделла догӀучу месалчу мекхаш тӀехь. Эсета сихдинна хи хьобккхушехь, дакӀало лилхина балдаш.

Йелас маракуьйлу вешин базбелла корта. Ши-кхо гӀулч де-хьахь, вертана кӀел, когаш гуш Юьллу селханлерчу тасадаларехь вийначу Чорин дакӀа. Йоьхначу неӀармачаш чуьра аракӀеда когийн Ӏаьржа, этӀӀа пӀелгаш. Вертана кӀелхьара чевнех Ийдаделла цӀий, жима Ӏам хӀоттийна, детта. Селхана суьйранна садаьлла цуьнан. ДӀаволла а ца кхиьна, буьйса тӀехь яьккхина.

«Аьрзу, дела яла хьан хьо везарг, кӀаста доллу-те вайша? — кийрахь йоьлхура Эсет. — ХӀай веза Дела, хьайн кӀинхетам бай, витахьа суна хӀара, тхойшиннан беран дуьхьа а...»

Куьрк санна батталучу шен кийрара цхьа башха хеталуш, кхагаран хьожа йогӀура цунна. Ойланаш цкӀа дӀаяханчу хенан кӀорге уьдура, юха ехха таханенна тӀехь соьцура, тӀаккха кханенан сурт хӀотто гӀертара. Хаьдда иза доьзалх а, йиначу юьртах а, даймахках а. Берриг бевза-безарех. Шена везачух а йолуш йоллу хӀинца.

«Ванах, вала воллу-те Аьрзу?» — воьхна хьийзара Йела.

Аьрзуна хиллачу луьрачу чевно са а даьхьна, дуьххьара селхана дуьйна кьонахалло дӀатесна вешин корта шен кара а биллина Ӏара иза.

Тейиллина бел, зӀокберг, диг долуш дечкан лами айбина, тата доцуш тӀевеара туркой, эрмалой. Лами охьа а хӀоттийна, туркочо доӀина куьйгаш лецира, ткӀа эрмалочо, шайн маттахь кадам беш, гӀайгӀане корта лестабора. ТӀаккха шиммо бартий, куьйга-эшарий кӀамел долиьра.

– Велларг д'аволла г'о дийр ду оха, – цк'а Чорина, юха ох'а чу, белларш д'абухкучу гу т'е, п'елг х'ажийра туркочо. – Ох'а тх'аьшца г'ирс беана оцу г'уллакхна.

– Тк'а шун дархо юьрта, тхешан х'усаме д'авуьгур ву, – цк'а Аьрзуна, юха юьртех'а п'елг х'ажийра эрмалочо. Т'аккха, ст'а гала п'елг х'ажийна, т'етуьх'ира: – Дог'ла делха герга ду. Дог'а долуш шийла ю. Дархо мегар вац арах'ь. Юьртах'ь табиб⁷ карор ву.

Г'оьнна орцахбевлла, Г'уьйрре дуьйна хаддаза кхуза оьхури гонахарчу ярташкара туркойн, эрмалойн, курдойн, гуьржийн ахархой.

Тахана изза г'ирс айбина, изза аьлла баьхкинарш х'орин пхоьазлаг'иши бара. Чевнаш хилларш шайн ярташка д'а кхоьхура цара, тк'а байинарш лаха чу гулбора. Уьш д'абох'а кешнаш долийнера. Х'алха баьхкинчех ши турко М'аьчигах, К'юсамах тоьхна Чорина каш даккха х'овсийнера Йелас.

– Баркалла, совбол, Дела реза хуьлда шуна! – корта т'е'абори Йелас. – Тхан веллачунна каш доккхуш ду. Чов хилларг цк'а кхузах'ь вуьтур ву оха. Кхечаьрга х'овса шу. Дела реза хуьлда шуна! – нохчийн, г'умкийн меттанаш эдеш, цх'а таро йира цо.

Ши стаг, ш'аьшшиь оьший х'ажа юха а сх'аьхетар ву аьлли, шайн лами айбина д'авахара.

Дахкарлахула, лаха чуьра х'ала, дек'ий гулдина ох'адехкинчуьра сх'аьхезира орцахбевлла баьхкинчу меттигерчу зударийн тайп-тайпана меттанашках'ь ц'ог'лане маьх'арий:

– Вай лми!⁸

– Вай-мэ!⁹

– Вай худаи!¹⁰

– Вай, нана!¹¹

Цк'а узарш а долийна, т'аккха жимма Гийча, сийсара санна харц'лен вуьйлира Аьрзу. Маккхале, Берсега, Солтмурде, Гумме.

⁷ Табиб – лор (туркойн маттах'ь)

⁸ Вай, лми! – Суна хилла бохам! (курдойн маттах'ь).

⁹ Вай-мэ! – изза гуьржийн маттах'ь

¹⁰ Вай, худаи! – Вай, сан Дела! (туркойн маттах'ь)

¹¹ Вай, нана! – Вай, нана! (гуьржийн маттах'ь).

Атабига, ШоИипе кхойкхура. ОьГазе дов дора Мусина, Сайдуллина, Эмин-Пашина. ДовГучу сица кийрара схьа тов детталора.

Дедаьллачу хенахь цѣххьана дагар а сепна, садаIар а тоделла ши бIаьрг беллабелира Аьрзун. Iелига а хьаьжна, хи дийхира цо. Iелас жимачу кита чохь бете даьхьна хи лаххьийна дIа а мелла, доккха са а даьккхина, хиллачух бакьдерг шега дийцаре догдохуш санна, хIиттина бIаьргаш вешина тIе а доьГIна, сецира иза. Амма Iелас жоп ца лора. Мелхо а, иза кхоьрура, кхетапе веана, самаваьллачу Аьрзуна селханлерчу дийнан эрчо хаарна. Кхоьрура, цунна шец, нийсархо, лулахо, бераллехь дуьйна шеца ирс а хало а, йоькьуш схьавеана бIахаллин доттагI, велла Iуьллу Чора гарна. Амма и ца хууш дуьсийла яцара. Делахь а, хилларг ца хууш дIайоьду хIора минот Аьрзун могашаллина пайдехь хетара цунна.

– Чора... дIаваха? – хаьттира цо эххар а.

Iела воьхна хьаьвзира.

– Иза суна хууш ма ду, Iела. Чора дийна вац, боху сан даго... ДIаволлаза ву иза? Даим санна, иза сайна юххехь хета-кх...

Iела вист ца хилира, ткьа Эсет елха хIоьттира.

– Сох хIун лачкьо гIерта хьо, Iела?... Со вохарна кхоьру хьо? Вайна ганза... вай Iовшаза хIума ма ца дисна... Дуьне доладелчахьана адамашна гина, дуьне доххалц царна ган бисина берриг баланап, бохамаш, эрчонап... вайна яйна, вайн шерашца дIаихи... Вай цецдаха, вай стогаллех дохо хIума хир ду ца моьрту суна... къемата адам маьхьшаре лоьхкучу дийнахь а... Кьонахаллех, собарх ма вохалахь, Iела, сайн ницкь тоахь, хьоьга дан весет ду сан. Чора... дIавоьллийн аша? – шолгIа а хаьттира цо.

Легашка гIерта шад а сепош, корта ластийра Iелас.

– Оцу мисканех хIун хили?

– Хьанах? – ца кхийтира Iела.

– Нахах. Вайн накьостех... Селхана дозанна тIегIоьртинчу вайнахах...

КIелхьарвала кхин некь ца хилча, дIаса ца хьийзош, мадарра дIадийцира Iелас.

– Туркойн эскарша тIе яккхий-тоьпаш тоьхна, юхабаьхна. Цхьабарш хьаннашца баржийна, дукхахберш лецна, гонаха ха а

хІоттийна, кІегарбигна. Баържинарш лѡхуш, маъркІажан бода боллалц хІара хъаннаш кѡажйира цара.

Аързун кийрара узам белира.

– И хиларна кхийрира со... ХІетте а теша ца лиира. Мухха делахъ а... вайца цхъана динехъ хилча... иштта кѡиза хир бац аьлла, хетара... Доцца аьлча... нахана луург дина... хьалха-велира-кх... Кхузахъ Іаьна кІел баханехъ а... лийр бара... Байинарш дукха буй?

– Хаац, мел бу. Дикка-м бу уьш. Зударий, бераш, кѡенанаш. Чевнаш хилларш бу дуккха а.

– Царах... хІун деш ду?

– ГондІа ярташкара орца деана тахана. Туркой, гуържий, курдой, эрмалой. Чевнаш хилларш ярташка дІакхѡхъу цара. Байинарш дІабухкуш гІо до.

– Дела реза хуьлда царна... цІахъ а, арахъ а... Мичча махка вахча а, ша санна гІийланиг... ваша караво-кх стагана... Цхъана кѡомах хѡовха, цхъана нанас вина велахъ... хьалдерг накѡост вац гІийлачун... Мисканаш шаьш санна... мискачарна, гІийлачарна... орцахбевлла-кх... Дала дуьненахъ а эхартахъ а... декъала бойла уьш! Вайн беллачарна а, Дала гечдойла, эхарт мукъана а... де-къала дойла церан...! Іела, цуьнга хьажийтахъа со... Кху харц дуь-ненара дІавалале цуьнга догтах цкъа бІаьрг тоха ас...

– Ахъ хьаьнга хьажийта боху, Аързу? – тІе охьатаьІира Іела.

– Чорега...

Шена гІоьнна МІаьчиг, Кѡосам вало вахара Іела.

– Эсет, йоха-м... ца йѡхна хѡ? – велавала гІѡьртира Аързу. – Дукха сиха... чекхдели... вайшиннан ирс... ХІума дац... Цкъа нислург хир хъан ирс а... Даим хѡ... йѡьлхуш а... хир даций хІара-м.

Эсетан бІаьргех мела хиш хьаьлхира.

– Хьуна-м хІумма а хир даций, Аързу... Вайшиннан беран дуьхъа а, Дала вахор вай хѡ-м...

Аързус шен корта хьалаайира.

– ХІун? Ахъ баккъал...

БІаьрхиш юккъехула елакѡежна, Аързуна тІе охъа а таьІна, цуьнан догучу балдашна барт белира Эсета.

– Ши кІира а тІехдаьлла... Цуьнан дуьхьа ца Іийнехь, со-м, селхана оцу туркойн тарраш кІел иккхина, лийр яра...

Аьрзус, ши бІаьрг хьаббина, доккха садаьккхира:

– ОххІай... ХІинца... хала дац-кх... вала...

Схьабаьхкинчу КъосамІара, ларвеш охьа а хаййна, доттагІчуьнга хьажийтира иза.

– ВаллахІ, хьол дика а хилла... кІант-м ца ваха Далла дуьхьал... Вуьшта, Іожалла... декъаза хили-кх... вайшиннан... Ткъех шо дара... цо вайшиннах кадетта, иза эшош вайша схьа-оьху. Амма хІинца атта схьалеци, уггар вайшиннан гІаддайна сахьт а лехна... *Теман арахь эзарза шена дуьхьалваьлча гІорасиз хиллачу цо хІокху зударийн Іожалле вилли-кх вайша... Дала гечдойла хьуна... Къаьстина дукха Іийр вац вайша... нов-къа цхьаьна вала а мега...

Шаьш иза хьалхалеррачу дІанисвича, дукхахдерг воьхна хьийзачу Іелина а долуш, Аьрзун ойла аьа гІоьртира МІаьчиг.

– Ишта ма ала, Аьрзу. Делан кьинхетам боккха бу. Сан дегІа тІехь ши пІелг биллал меттиг яц муо боцуш. ХІетте ца леш, хІара дика хьега висина. Хьо а талур ву. Ахь ишта аьлча, Іелин а, Эсетан а бІо ма буху. Церан дегнаш ма дохаде.

– Дуьнснахь Іелин ваша дуьххьара леш вац... И хаа деза цунна, – зуьйш вешага хьаьжира Аьрзу.

– Хьуна хІума хила йиш яц. Іелина жимма аьрхо хета ишта. Цхьа вуьсу ша бохург дагатосу. Хьо-м талур вай.

Халла хаалуш, гІийла велаькьежира Аьрзу.

– ЭххІей, МІаьчиг, ма даккхий хІуманаш дац, моьттахьа, хІорш... Вай маца кхийрина Іожаллех? Бакьду, шена везарг вала ца лаьа... Эццахь дуьне деса хетало... Амма дан гІо дац. Вайн дай-наной а делла, вай а лийр ду... Дерриг йиш-ваша цхьана дийнахь ца ле, цхьаь массарел тІаьхьавуьсу... Царах уггар декъазниг. Хьой, Къосаммий санна. Церан Іожаллин кьахьо Іовша... И декъазниг хила воллу хьо, Іела. Со леш воллу хІинца... амма хьо ма вохалахь... Вайн доха йиш яц... Хало, бохам тІебеьча бухуш хиллехь... нохчий тоххара хІаллакьхилла, кхачийна хир бара... ХІинца, соьга дика ладогІалахь, Іела...

Цхьа хан яллалц вист ца хуьлуш, ши бІаьрг хьаббина сецира Аьрзу.

— Йела, цІахь висина Айзин ши кІант ца вагарвича, сол тІаьхьа вайн цІийнах стаг ца вуьсу, хьо воцург... ХІумма а стаг хьаьгар воцуш, декъаза кхаж баьлла хьан... Ерриг дегайовхо Іумарах, Іусманах ю... Цаьршиннех вайн цІийнан тІаьхье хиларе, сайл тІаьхьавуьсу хьо цаьршиннах Іехаваларе догдоху... Делахь а, хІун гур, хаац. Амма хІуьу хьайна тІедарах собарх, кьонахаллех ма вохалахь. Нагахь вохахь, кху кьизачу дуьнено кьинхетамза кІелхьарчор ву... Дайша вайна хьехначу оздачу новкъа, цхьаннахьа а корта ца таІош, майра гІулч йоккхуш хьалха дІагІой воссалахь коша. Ког шершаш, охьакхеташ меттигаш а йогІур ю... Хьо эшна меттигаш а нислур. Амма воьжначохь Іилла ма сацалахь тоьлладу мостагІчуьнга кьинхетам ма бехалахь... Маршонах догдиллий, нехан лай хилий ма вахалахь. МостагІашна яхь ца луш верзалахь вайн дайшна, тхуна дуьхьал... Хьо цІа верза, мухха верзий а. Жимма са ца даьІча... дийцалац, суна...

Кьилбседехьара схьахьаькхначу махо даржийра дохк. Ломан дехьа басахь гучудевлира курдойн четарш. Гена доцуш дежара церан жа. Тахана ца хезара жаІуьно шедагца локкху башха йиш а, вовшашка детта маьхьарий а. Чир кхобуш дІатийнера хІара агІо. Чожца кхолхадуьйлуш кхерстара лаха, охьа чохь, уппагІашна дечкаш хедош деттачу дагарийн татанаш. Аьрзу, дегІе ницкъ гулбеш, вистхила хьевелча, хІара шех ийзало-те аьлла хетта, хьалагІаьттира Кьосам.

— Вало, МІаьчиг, гІой, катоха вайша?

Амма Аьрзус сацийра иза.

— Кьосам, дІаса ма ваьллахь... Ас кхин дІа эриг шу кхаанга хир ду... — охьахайра иза Аьрзус. — Вайн дедайша болийна бІешарахь бахбелла тІом, вай кьандеш, чекхбелира... Нийсса аьлча, иза хІинца а чекх ца баьлла. Кьийсам бахлур бу. Иза чекхбер бац, вайгара махкаца цхьаьна ша дІаяьккхина маршо оьрсийн паччахьо юхаерзаяллац... Цо соьга дика ойла яйтина, вай хІинццалц схьа биначу некъан... Суна хетарехь, оцу новкъа вай бІаьрзе даьхкина... Оцу бехачу тІамо ваьшна бина ницкъаш, бохамаш, ваьшка хьегийтина баланаш, халонаш берриг а керстанех окхура вай... Уггар хьалха, оьрсийн кьам бехке дора... Вайн молланаша вайна хьоьхура, и тІом бусалбанашний, керстанаш-

ний юккѣхъ бу бохуш... Вайга гІазоте кхойкхура... Вай ваьш а олура, гІазотана гІевгтина... Амма иза харц дара... Цѣхьанна а ца лаѣара гІазотехъ а велла ялсамани ваха... Цул, шен тхов кІел, шен йиша-ваша тІе а хьийзаш, Делан цамгарх воьжна, Іожалла тІезца лаѣара хІоранна а. Амма оьрсийн паччахьо вайна тІе салтий лобхкура... Вай, вешан синош, доьзалш, даймохк ларбан гІерташ, летара...

Аьрзус къамел деш чІенга кІел буй а гІюртийна, леррина ладоьгуш Іийна Къосам, иза цхьана юкьана садаІа соцунгІа хилча, вистхилира;

– Делхьа, ма бакъ лоб хьо, Аьрзу. Ма нийса ду-кх ахъ бохург. ГІазот даккха воьду ша аьлла, керстанан махка а вахана, царех летта велла стаг суна-м ца хаавелла. ГІазот! Хьанна эшара иза? Хьанна дагадогІура иза? И керстанаш вайн махка ца гІиртинехъ, ца хинболу тІом бара вай бинарг. Да-нана а, кхоъ ваша а, кхиъна воьгуш кІант а хилла сан. ХІинца цхьа а вац царех. ТІамехъ байина берриш а. Баклан-инарлин дошлоша юьртах цІе тесначу дийнахъ цІеношца яьгна тхайн къена нана йицлац суна... Да хьалххе вийнера. Веа вешех со цхьаъ висинера... Орцахбевллачу наха, чуьра араяла а ца тигна, йоккхастаг йитина даьхки шаьш аьлча, мостагІех сийсош йогучу юьрта иккхира со. ХІетта чу-кхерстинчу цІаро юкьахьарчийна цІенкъахъ Іуьллура нана. Ка-тоьхна схьаэцна иза мара а къевлина, со араиккхича, мохехъ кхин а марсаелира цунах летта цІе. И яйа гІерташ, воьхна хьийза со тІекхаьчначу шина гІалагІазкхичо юкьавоьлтира. «Къосам, нана яларг, со а йитий, кІелхьарвала хьажа!» – мохъ оьхура ненан. Тап-ча тоьхна шиннах цхьаъ вожийна, дІахьаьжначу суна иза яьгна яьлла гира. Сан дог дагийнчу минотах пайда оьцуш, мостагІчо, тур тоьхна, охьаяхийтира сан хІара бесни. Цо ластийнчу туьрах сан корта ларбира ас каде дуьхьалтесначу тоьпо. ШозлагІа а тоха дагахъ цо тур айича, цхьаммо бешара схьатоьхна вожийра иза. Со юьрта вахана аьлла хезна тІаьхьавеанчу сан кІанта, вуьрхІитта шо долчу Лечас тоьхнера цунна. Тхойша юьртаховлуш Леча а вийра. Цхьаъ бен воцу кІант, со кІелхьара а воккхуш, ша вуьй-жира. Иштта хилла чов ю хІара сан юьхъ эрчаяьккхинарг. Цу-нах куьг масазза хьаькхи карладуьйлу и де. ХІетахъ, Іела, цхьа

висира со. Аьрзус аьллачунна бохий ас-м. Глазот даккха хьаьд-
дера со йогучу юьрта, мостаглашна юкьа? Хлан-хла, вина нана
келхьаряккха вахара. Глазот даккха веанера сан Леча юьрта?
Хлан-хла, иза шен дена орцахваьллера. Оххлай, ма глазот дага ца
догтура суна цу дийнахь! Ма дицделира суна дуьне а, эхарт а,
Дела а. Суна гург, сан дагахь дерг сайн доьзал, сайн хлусам, сайн
юрт мостагех ларъяр дара. Эзар шарахь тхаьш дахарх, эзар ял-
самани тхаьшна лург хилча, сан дай, кхо ваший, сан клантий –
тхо гур ма дацара керстанан махка глазот даккха. Иза-м дийца а
ца оьшура. Бехк ма биллалахь, Аьрзу, ахь садошухехь, цхьа-ши
дош ала воларх вахвели со.

– Баркалла, Кьосам... Суна ала луург, амма ала суна ницкь
цатоьург дерриг эли ахь... Берриш керстанаш вешан мостагий
бу, бусалбанаш доттагий бу моьттура вайна. Шина а аглор гал-
девлла хилла... Селханлера де дукха тера дара дладаханчу лай,
Шелахь, Сту бийначу арахь... вайна тлехлоьттинчух... Хлетахь
карахь герз доцуш, шайна тлебогучу вайнахана яккхий-тоьпаш
йиттира паччахьан эскаро... Оцу салташца, цхьа оьрсий... цхьа
керстанаш хилла ца лара... Инарла Тумановна юххе хиттина
бара, цуьнан багах даьлла омра сиха кхочушдан кийча, нохчийн
эпсарш Кьурмин Кьосам, Вахлабан Юду, Чермин Орца, Муста-
пан Махьмуд, Мустапан Девлатмирза, кхиберш, молланаш а
цхьаьна. Селхана вайна яккхий-тоьпаш йиттинарш а бу бусал-
банаш. Дерриг Маккхала бохучунна тедогу... Адамалла, кьин-
хетам боцурш массо динехь а, хлора кьомехь а нисло... Дин,
къам олу вай, амма дерриг цхьана Дала кхоьल्लीна цхьа адаман
ду... Вайга глортташ лазапехь, балехь, халонаш гуьйшуш бу
и... вайна гина оьрсий, гуьржий, эрмалой, туркой, гажарий,
курдой... Тайп-тайпанчу кьомах, динехь бу уьш... амма дахар
цхьаь ду... Сагладоьхурган телхигашна тлехула йихкина кхе-
лина шайлта санна, царна юккьехь кьеста... уьш бацош ада-
маш... тахана дуьненахь а, кхана эхартахь а вайх кьасталур
боцуш, цхьа мисканаш бу... Цунна тоьшалла ду селханлерий,
таханлерий ши де. Туркойн инарлаша вайна яккхий-тоьпаш ст-
тийти, ткъа тахана, кху гондара бусалба а, керста а, вай санна,
гийла нах вайна орцахбаьхки. Гийланиг, мисканиг... иза мич-

ча къомах велахъ а... вайн цигахъ а ваша вара вайн, кхузахъ а уыш карий... вайна орцахбовлуш... Цундела суна нийса ца хета, вайгарчу бохамна муылхха а цхъа къам дийнна схъалаьцна бехке дар... Маккхала олура хIара дерриг зулам, харцо, дIовш цхъа-нахъара, цхъакIезигчу нахера схъадолуш ду... Мухха дерзий а цIа дерза шу... Хъанна хаъа... Маккхала буьйцу... и оьрсийн, гуьржийн... къен муьжгий, вайгахъа бовла а мега... Амма, Iела, сан ваша, сан тIемало. Хъуна пурба дац вайгарчу бохамна бех-кечех... гIийлацийн мостагIойх бекхам ца оьцуш кхоа а велла... суна дуьхьал, эхарта ван. Маршо я Iожалла... Шиннах цхъаъ... Изза весет делахъ хъайн тIаьхъене а. Кхин дIадийца... ницкъ бац кIентий... Iела... сан настарш шелло... Даг тIе хъалагIерта шело... Хуьлуш дерг-м хаъара суна... амма хьо чIагIлолахъ... Кхул доьхна денош дукха догIур ду... хъуна... Чора а, со а цхъана коша виллалаш... Цуьнан доьзалан... дола делахъ... Сан чобин бустама чохъ... вайн Гати-Юртара... латта ду... Иза сан... бесни кIел додалаш... Маккхале... Берсега а ала...

Аьрзу, цIеххъана луйчур а сечна, цхъана чIогIачу лазаро ов тоьхча санна, дегI дулуш, юьхъ а чIачкыйна, къаьрззина Iелега а хъаьжна, малвелла, дIатийра...

– Аьрзу! – дош даккха гIерташ, цуьнан малбелла, базбелла корта хъебора Iелас. – Аьрзу!..

Ша хIун леладо а ца хууш, вешина тIетийсало Iела меллаша дIа а теттина, Аьрзун меженаш нисйира MIаьчига.

Iадийначу бежанан Iехарх Iаннашца кхерстира Эсетан елха-ран къора мохъ. Цуьнга терра тийжаш хетара мелачу мохо тех-кайо, мажлуш ерзина юьйлу хъун а. TIекхозаелла Iаьржа стигал бIаьрмециг елха юьйлира.

«Лечунна еса деша молла а вац. Къен леш ду тхо... – ойла йора MIаьчига. – ГIазотехъ веллачунна моллас деша а, лийчо а, марчо хъарчо а ца оьшу. Мункира а, Некира а кошахъ цуьнга барт хоттур бац. Ялсаманин неIарш цунна йиллина хир ю. XIуьрлаIан мехкарий цуьнга хъуьйсусх хир бу. Цаваьллачу денна вала а, дий-на вуьсучу гергарчун догъэца а хаза дешнаш ду уыш. TIамехъ денна лечу царна деша молланаш, хъерчо марчош а мичахъ лаьт-та? Тхан-м къанделла божабераш лелара дерзина, эхъе меттигаш

дІахьульян йома а йоцуш. Амма керстанан карах вожнарг бен гІазот хуьлий-техьа? – Цунах шеквара МІаьчиг. Цхьаммо а цунна жоп луш ца хезнера. – ХІорш бусалбанаша ма байина. – Дуккха а ойла йиначул тІаьхьа МІаьчига эххар сацийра, адамаш дойурш, уьш муьлххачу кьомах белахь а, берриш Делан мостагІий бу аьлла. ХІун башхо ю царна юкьахь? Башхо-м йоккха ю! Масала, оьрсийн салти паччахьо нуьцкьала валийна, ца ваьллачу денна лета нохчех. Хазахета ца лелара иза-м. Ткьа цаьргахьа бевлла, шен кьоман а, динан а вежарийн цІий Іенош лелла ямартхой нохчийн эпсарш? И ямарт жІаьлеш дайинарг хир ву гІазот! Ткьа хІун хийцам бу керстанийн, бусалбанийн эскаршна юккьехь? Цхьа герз ду-кх цара тхуна деттарг. Шиннахьарчара Іенадо тхан цІий. Къизаллица вовшел тола гІерта ший а Іедал. ХІан-хІа, кхузахь белларш гІазот бу. ТІехула тІе, шайн махкана генахь а белла хІорш. Иза дилла догІу цхьана йоле».

Кхузахь байинарш ша гІазот леринехь а, зене хир дац-кх аьлла, Аьрзун коьрте а хилла, шабаршца шёна хуу масех аят деша вуьйлира МІаьчиг. Ткьа тІамо верина декъаза Къосам тІе моьнаш хІиттина, сенаш мехаца тІеттІа ийзийча санна хеббачу юьхьа тІерачу къаьрзинчу шен цхьаь бен боцчу бІаьргара шинна метта комаьрша хиш а Іенош, озий белшаш егош, кийрахь воьлхура.

БІарзвелла хьийзачу Іелас цунна карладаьккхинера иштта, и санна, ша цхьа висина де...

2.

Эсетан тийжар, тІаьхь-тІаьхьа йиш хелаш, елхаре а дирзина, эххар аз дайна, сецира. Дуккха а хенахь дубйна башанза, баьлла вешин кьоьжа корта шен некха тІе а таІийна, сауьйзуш, дегІ дегош, горгам хилла хебна Іара Іела а. ТІаккха шен коьртара схьабаьккхина куй гІевланга а буьллуш, Аьрзун корта, меллаша ларбеш, оцу тІе охьа а биллина, цуьнан бІаьргашна а, хьаьжна а, беснешна а тІе дай куьг а хьаькхна, хьалагІаьттира. Вехха лаьттира иза чу цІий хІоьттина кхохкийна, хьела бахана шен гІайгІане ши бІаьрг вешин юьхьа тІе а боьгІна. Аьрзу дІакхелхинчу оцу цхьана сахьто, тІе кІац йиллича санна, къеж

бира цуьнан корта. Массо чо ирахЮьгтира, кан санна, хьирчина дара маж а, корта а.

«ХІун до ас дуьненахь ваьхна? – уьйриг хилла ойланаш, хеттарш, жобпаш хьийзара цуьнан коьрте. – Цул, айса сайна а тоьхна велча? – Подаюкьах куьг хьаькхира цо. Иза яьстина яра. – Тоха хІума яц. Мича дахана сан герз? ХІаь, селхана тхо векалш хилла бусалба вежаршна тІедоьлхучу хенахь зударшка деллацохь дисина-кх... Муха даккха-те ас сайн са?.. Ой, ша шена а тоьхна валарал доккха кьа ма ца дуьйцу. Иштта веллачун эхарте даха дог хилийтац. Иманах ваьллачой бен лелор дац иштаниг. Кьа. Иман. Мичахь ду и шиь? Харцой, бакьой, хьарам, хьанал, тешам, ямартлой хоьржуш мила лела кху дуьненахь? Ас хІинццалц лайна баланаш тоьур ма бу хІинца ас латочу кьих хьалхавала. Суна ма ца оьшу Аьрзух ваьлла дуу дуьне. Дуу дуьне? Хьоьшу латта, хьоьгу Іазап! Амма муха вала веза? ДІога лекхачу тарха тІера чу а иккхина...»

Іела дуьххьалдІа тарха тІе волавелира. КІаг чу ког нислой, охьакхеташ, тІаккха а ГІоттуш кІохцалан кулла тІе Іотталой юха эккхаш, тарха тІе боьгІначуьра ши бІаьрг дІа ца боккхуш, хьалха дІаоьхура иза. Ши накьост а Іара, иза стенга воьду, цо хІун леладо ца хууш, хатта там ца хеташ, тІаьхьахьоьжуш. Амма эзар шарахь ойла ярах цушинна хуур дацара Іелас дагалаьцнарг. БІе, ши бІе шо долура нохчашна юккьехь стага ша-шен вер ца хуьлуш. Ша-шен вер стеган осалалла, кІиллолла, оьздавацар лорура массо хенахь. Цул доккха эхь дацара доьзална хьовха, тайпана а, юьртана а тІедан. Мацах цхьана хенахь, шун цхьамма ша-шен вийна хиллера бохуш, тІаьхьарчу тІаьхьенна а тІехбеттамаш бора.

Іела ломан басах хьалавоьдура. ДІа мел тосучу ГІулчаца цунна дуьхьалхЮьгтура шен дахаран дІадаханчу буьрсачу шерийн Іаьржа денош. Жимчохь хилларш, баккхийчийн дийцарех дагадоГурш. ТІеман кхехкар. Малхехь ткьесах лепа тарраш, цхьамзанаш. Йогу ярташ, стигалахь соьцу Іаьржачу кІуьран мархаш. Зударийн, берийн маьхьарий. Хьайбанийн Іехар, жІаьлийн угІар. БІеннаш, эзарнаш кешнийн керл-керла баьрзнаш, хІоллабийн хьаннаш. Декьий, цІий, цІий. Татолашца. Иттаннаш

шерашкахь саццаза. Маршо езаш, и шайгахь сацо, мостагIчул тола ницкъ боцуш, бIарзделла хьйиза адам. Мацалла, цамгарш. Паччахьан Iедалан кьизалла. Кхузахь мукъана а маьрша, Делан цамгаршца Iожалла тIеоьцийла хиларе догдаьхна, махках бевлла схьакхелхина пхи эзар доьзал. ХIара туркойн жоьжахати...

Дерриш карладуьйлура... Дерриг дуьхьалхIуьттура. Да, нана, йижарий, вежарий, доттагIий, нийсарой, бIахаллин накъостий. ТIамой, мацаллой хIаллакдина зударий, бераш. Царах хIораннан гIаларто Iелех бехкбоккхура.

«ТIаьххьарчу вешех ваьлча, хьуо цхьа вуьсу хIунда моьттура хьуна? – хезара цунна цхьанхьара гушвоцун аз. – Мила ву дуьненахь цхьалха? Нахана хиллачу диканехь а, вонехь а дакъалаца стогалла а, тешам а боцу кIилло, ямартхо ву-кх. Амма кьонах цхьа вац. Дуьненахь мел долу догдика адамаш дерриш цуьнан йиша-ваша ду. Ткъа кIилло, ямарт, стешха стаг – иза, ворхI вешин ваша велахь а, цхьаь ву. Кхетий хьо, Iела? Вухаверза!»

«Тхан чIир екха кьонахалла а ца тоьъна воьду хьо? – хезара зударийн, берийн белхарш. – Атта ду, тарха тIера чу а иккхина, вала! МостагIех бекхам эца, кьийсаман некъ чекхбаккха кьонах веза. КIилло! КIилло!...»

«Хьажал схьа, оха Iожалла тIе муха эцна? – чевнаша дерина шайн догIмаш оьхьура тоххара вукху дуьнена бирзинчу цуьнан бIахаллин накъосташа, кьеначу тIемалоша. – Дицделла хьуна, оха Iожалла тIе муха эцна?...»

«ХIан-хIа, иза сан кIант вац, – цкъа гучу а даьлла, дуьхьал куьйгаш а туьйсуш, морхашлахь кьайладелира цуьнан ден гIаларт. – Сан цIий хила йиш яц иштта осала, кIилло кIант...»

«Iела, сан жима Iела, хьо мича воьгу? – нана хьалха лелхара цунна. – Ца го хьуна, дуьненах марзо оьцучу бевллачу хьнахь заманан халалло хьеназа кхалхийна хьайн йижарий? Ца го хьуна, шуна болчу сингаттамо кьиза йийна со? Тхан чIир екха кьонахалла-м ца тоьира хьан, вайн цIенна эхь мукъа ма дехьа. Айхьа дагалаьцнарг ахь чекхдаккхяхь, ас баййна накха хьарам бу-кх хьуна! Вухаверза, Iела, вухаверза...»

«Вийна со цIа валийнчу дийнахь сан ткъа шо а ца дуьзнера. Хьан ткье дейтта ду. ХIетте а воьхна, кхеравелла хьаьдда воьгу

хьо. ХІан-хІа, Іела, сан ваша вац хьо!...» – элира цІийша а вуьзна гучуваьлладу Лоьмас.

«Ас Іийшинчу халонийн эзарлагІа дакъа а ца гина хьуна! – Лоьмина дуьхьало йира Іелас. – Ахь деа шарахь бен ца бина тІом, ас ялхитта шарахь! Хьо шолгІачу чевнах велла, суна тІехь уьш исс ю! Хьо вайн дена тІаьххье велла, ткъа ас шу массеран а Іожаллин къахьо мелла. Со-м адам дай, кхин дІа садетта ницкъ бац, хьере хилла!»

«Саца, мича воьду хьо? – Аьрзун омре буьрса мохь хезира цунна тІаьххьара а. – Цхьа сахьт хьалха ас хьайга дина весет ма сиха дицдин ахь? Маршо я Іожалла бохург-м, маршо яккха ницкъ ца тоахь, бердах а эькхий ле бохург даций, ткъа герз карахь кьийсамехь вожа бохург ду. Хезий хьуна, Іела? Маршо я Іожалла! Вайгарчу бохамна бехкечех бекхам ца оьцуш, суна дуьхьалван пурба дац хьуна, ца аьллера ас хьоьга? Ткъа хьо... атталла со лавтте а ца кховдош, суна тІаьхьа сихвелла...»

ЦІеххьана саметтавеана сецначу Іелина ша цхьа бІе аьрша лекхачу бердан йистана кхо гІулч генахь карийра. Чухьаьжначу цунна кешнашна аьхкина гу а, лахо Іина йисте охьадехкина декьий а гира. Цига хьийзаш бара бес-бесар духаршца, амма цхьатерра беркъа, масех къомах божарий а, зударий а. ХІинца дІатийнера зударий. Ца хезара тийжарш, цІогІане маьхьарий а. ГІар-гІовгІа йоцуш тийна, байинчийн декьий лавтте луш дара адамаш. ХІан-хІа, Іела цхьаь вацара оцу дийнахь везачух къаьстина бІарзвелла хьийзаш. Аьрзус ма-аллара, и дуьххьара а, я тІаьххьара а вацара вешех къаьстина... Масане хир ву царалахь тІаьххьара висина ваша къаьстина... Масане хир ву царалахь тІаьххьара висина ваша, йиша, доьзалхо дІавуллуш. Амма тарха тІе хьалаваьлларг цхьа Іела бен вац. ХІинца иза ша а ца тешара ша дагалаьцначух. Кхо гІулч теснехь, бердах оьккхура иза, тІаккха иза, лахьо даьІахк йоцуш, ваьржара вара.

Эзарза Іожалла эшийна, дийна воллушехь жобжахати веана, маьхьшери гина, сурт тІех ваьлла Іела ле бердах эькхий? Ой, иза зуда-х яций? Зуда хІунда хьехайо? Зудчо мичара дийр ду иштаниг? Иштта лечу стеган цІе ян а яц!

– Аьрзу! Со вухавогІу хьуна! – мохь туьйхира цо, лаха чу а вирзина. – Маршо я Іожалла!

Лаха чу воьссича, цхъана юкърлахь иза тIеIоттавелира дет-
тачу цIийлахь, тIехула йоьза мозий хийзаш, меженаш яржийна
аркьал Iуьллучу шен ненах а хьерчаш, шийла мохь хьобкхучу
дерзинчу, жимачу берана.

Иела гучуваьлча, ши куьг хьалха а кховдийна дуьхьалхьаьдда
иза цуьнан настарех хьаьрчира. Цуьнан баьллачу, модаша буьз-
начу коьртах куьг а хьаькхна, йоI хьаьстира Iелас.

ТIаккха тIевахана, Iадийна, кьаьрззинчохь севцца зудчун
бIаьргаш дIахьулдеш, цуьнан юьхьа тIе кортали а тесна, йоI
мара а йоьल्लीна, шен беллачарна декхар дIадала вахара.

3.

Дозанал дехьахь Воккхачу Эло Михаил Николаевича кхидIа
яздора шен веше Александре II:

«...Кху сохьта и кхелхинарш Саганлугехула кIегар буьгуш
бу. Вайн комиссаран бертахь, йовхо тIекхаччалц аьлла, Карски
а, Ольгински а пашалыкашкахь, цомгуш а, гIелбелла а цхьа 180
доьзал битина...

Кхелхинарш вайн дозанашкара юхаберзочо эскарш хьовсорца
цхьаьна, цара лакхахь йийцина талораш ярна а, шайна луьург ле-
лош хиларна а, цаьргара герз дIаэца сацам бира туркойн Iедало.

...Мушехь а, вайн дозанехь а хиллачу гIуллакхех лаьцна
болчу хаамашца цхьаьна инарла-адьютантера Игнатьевгара сан
гIоьнчане хаамаш кхаьчна, оцу гIуллакхаша Портин Iаламат
чIогIа са а гатдина, Мушана а, Эрзерумана а тIе мехкан массо
маьIера – столицера цхьаьна, – эскарш оьзна, кхелхинчарна тIе
шен зуламе Iаткъам ца байта, Кундухов кхайкхина Константи-
нополе дIа а вигна, цигахь цунна кхин декхарш лур ду, нохчаша
цигахь лелочу гIуллакхаша дерригенах а догдаьккхинчу Портас
нохчий хьовха, уьш-м хьехочохь а дацара, муьлхха а кавказски
ламанхой Турце тIеэца дуьхьало йо бохуш. Цундела, цигахь
хIоьттинчу хьолан ойла а йина, ас сацам бина тIедогIучу шарахь
кхалхо билгалбина нохчий цкъачунна ца кхалхош совцо...

Кавказски Эскарийн Коьртакомандуюци

Инарла-фельдцехмейстер, Михаил»

№ 1874, 28 декабрь 1865 ш.

* * *

Оццу хенахь Турцехь, кхечанхьа шайга хЮьттинчу бохамах лаьцна тIаьхьо Тарама шен юьртахошка яздора:

«... Ia гергагIортарна, Мушехь тхайх нийсса ах адамаш хIаллакьхиларна, дерриг ца леш кIелхьардовладаларга догдаьхна, массо паччахьан мехкан дозанашка дуьйладелира тхо. Цигахь туркойн эскарш дуьхьалдевлира тхуна, шина а агIорчех дикка адамаш дайира. Эххар а тхуна дуьхьалваьлладу Эскар-Пашас, меттигера бахархой тхох кхоьру аьлла, бахьана а хIоттийна, Мушехь а, Гасан-Палахь а герз дIаийцира тхоьгара. Тхайгара герз дIаоьцурш бусалбанаш ца хиллехь, царах лата дино тхаьшна бакьо луш хиллехь, оха иза дIалур дацара, тхаьш дерриг делла дIадовллалц. ТIаккха тхо дIасадаржийра – Диарбекирей, Чабакчарей, Мушей, Гасан-ГIалий, Иьрзарумей...»

* * *

Цул тIаьхьа ялх шо даьлча лечкьина даймахка цIавирзинчу Маккхала Бенахь шен бIахаллин накьосташка дуьйцура:

«...Тхо Хонкара кхаьчна дукха хан ялале докьар, дажо мохк ца хилла, мацалла делира тхан даьхни, бераш мацалла ца далийта гIерташ, тхешан сал-пал йоьхкина кхачийра оха. Хьалхарчу деа шарахь туркойн Iедало дама а, цкьацкьа дуга а лора тхуна, амма иза тхуна логах тоххал ца хуьлура. Халла луш долу иза а сацийра тIаьхьарчу шерашкахь. Мангало буц санна, хьоькхура тхо... мацаллой, уьной, махкаллой. Туркойн Iедалан омрица, эзар стаг волуш Диарбекиррерчу нохчех дошлойн бIо вовшахтуьйхира. Цуьнан эзарнча хIоттийра аьрстхойн юьртден Цугин Iелаханан вешин кIант, шовзткьа шо хенара Шамхалбек. Оцу хенахь Iарба махкахь хилла гIаттам хьошуш дакьалоцуш бара Диарбекирерчу нохчийн и бIо а...»

Нийсса бIешарахь ша мерза сатийсинарг, кIезиг хиллехь а, кхочушхилира Оттомански Портин! Амма иза, кIезиг хилла ца Iаш, дуьхьхарлера а, тIаьхьара а кхиам бара цуьнан...

Хьалхарчу книгин чаккхе.

1962–1970.

Мескита – Москва – Мескита

ЧУЛАЦАМ

Хьалхара дакъа. ДАГИЙНА ЛАГТА

I корта. Цакъарлурш	7
II корта. Некъ карийна	17
III корта. Машаре шолгIа шо	32
IV корта. Юьртан керла дай	45
V корта. МуцIин Iоса	57
VI корта. Салтичун кхоллам	74
VII корта. Iосин Iожалла	90
VIII корта. ДоттагIий	104
IX корта. Къайлаха цхьаьнакхетар	134
X корта. Мах	147

ШолгIа дакъа. ЧАККХЕНАН ЮЬХЬ

I корта. ГIайгIанийн Iа	178
II корта. Бартахой	190
III корта. Орцане аз	207
IV корта. Хьеший	217
V корта. Маклерш	239
VI корта. Сацам	247
VII корта. Гулам	257
VIII корта. Обарг Варин тIаьххъара буйса	273
IX корта. Бал чекхбаьлча	283
X корта. Кечам	301
XI корта. Гати	314
XII корта. Диванехъ	326
XIII корта. ПхоьалгIа кавказски суьйре	342
XIV корта. Гусарийн полкан капитан	348
XV корта. Вежарий	362
XVI корта. Къастар	383

КхоалгIа дакъа. IАБРЖА ДЕНОШ

I корта. БIе цхьолгIа буйса	399
II корта. ЦIеран гонаха	411
III корта. Нохчочун нана	422
IV корта. ДанчIа	436
V корта. БIе шолгIа буйса	453

VI корта. Эмин-Паша	471
VII корта. Даймахкара косташ	489
VIII корта. Императоран комиссар	509
IX корта. Таъххъара буйсанаш	533
X корта. Алхазан Муса	547
XI корта. «Бусалба вежарий»	562
XII корта. Вешин весет	574

Литературно-художественное издание

Абдузар Абдулхакимович АЙДАМИРОВ

ДОЛГИЕ НОЧИ

Исторический роман.

На чеченском языке

Редакторы: С.А. Такалашов, Т.И. Бураева

Технический редактор Т.И. Бураева

Корректор З.С. Бексултанова

Верстка М.С. Касумовой

УДК 8С₂(Чеч.)

ББК 84(2Рос.Чеч.)6-44

А36

А36

Айдамиров А.А. Долгие ночи. Исторический роман. На чеч. яз. /
А.А. Айдамиров. – Грозный: АО «Издательско-полиграфический комплекс
«Грозненский рабочий». 2015. – 592 с.

ISBN 978-5-4314-0178-7

УДК 8С₂(Чеч.)

ББК 84(2Рос.Чеч.)6-44

ISBN 978-5-4314-0178-7



9 785431 401787

© Магомед Абузарович Айдамиров, 2014

© Министерство ЧР по национальной политике,
внешним связям, печати и информации, 2014

© Союз писателей ЧР, 2014

© АО ИПК «Грозненский рабочий», 2014

Подписано в печать 09.04.2014. Формат 60х90/16. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman. Усл.-печ.л. 37,0. Тираж 1 000 экз. Заказ №0638

АО «Издательско-полиграфический комплекс «Грозненский рабочий»
364026, ЧР, г. Грозный, ул. Интернациональная, 12/35

